

Μιχαήλο Τσίμαεσβαχίη

Ἱστορία
Ἑσθονίης-Ρυκίης

TOM V

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ V

Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини
в українсько-руських землях XIV-XVII в.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА”
НЮ-ІОРК 1955.

**Передрук офсет-друком з видання,
що вийшло у Львові в 1905.**

MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY
OF UKRAINE-RUS'

Volume V

Social - Political and Church Order and Relations in
Ukraine-Rus' Territories in XIV — XVil C.

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1955

Сей п'ятий том „Історії України-Руси“ в'яжуться з попереднім, четвертим, розкриваючи дві сторони історичного процесу сих століть: т. IV показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь в XIV—XVI вв. і які привели до того результату, що українські землі вкінці злучилися під власттю Польщі; т. V слідить еволюцію суспільно-політичних і церковних відносин, як вони укладалися серед тих політичних обставин і під впливом їх, закінчившися повним перестроєм українських відносин і життя на взір польський і під рішучим впливом польським, а розстроєм і упадком староруських форм, та представляє образ сього перестроєного устрою, як він уставився з кінцем XVI віка.

Таким чином сей том своїм змістом продовжує історію суспільно-політичних відносин і устрою українсько-руських земель, для попередніх століть представлену в т. I¹⁾ і т. III²⁾. Заразом він має зазначити ті моменти в суспільно-політичних, економічних, національних відносинах, які послужили вихідними точками для народньої реакції, що прокидається з кінцем XVI в. Даний тут образ буде продовжений в дальшій томі, де представлені будуть спеціально відносини економічні й культурно-побутові, як вони укладалися й розвивалися в тих суспільно-політичних відносинах і формах устрою, які представили ми тут, і перші початки реакції зі сторони української суспільности й народу.

Від попередніх розділів, присвячених сим питанням, і взагалі від попередніх томів сеї „Історії“ сей V том різниться тим, що вступає в часи, представлені, бодай для деяких сторін життя, вже значним запасом документального матеріалу. Для попередніх томів ми мали літературний і документальний матеріал досить невеликий, так що обов'язком історика було витягнути з нього по можности все, що може так чи инакше послужити до зрозуміння давнього життя і подій, кинувши на них

---

¹⁾ Глава III в першій вид., гл. IV в другій.

²⁾ Глава IV в першій вид., гл. III в другій.

проміньчик світла з якогось боку. При тім могли ми мати те переко-
нання, що в наших руках лежить в головнішій весь історичний
матеріал (говорю про пам'ятки і матеріали історичні, не археоло-
гічні), і він ледви чи зросте коли небудь значно. Натомість для де-
коотрих сторін життя і відносин XV і XVI вв. ми маємо вже
такий великий документальний матеріал, що й мови бути не
може, аби витягнути з нього все (бо инакше прийшло ся б
вийти на історію реалій, старинностей суспільних, економічних
і культурних), треба вибирати тільки те, що безпосередно служить
до розуміння еволюції народнього життя. І при тім ми далеко
не розпоряджаємо всім матеріалом, перехованим до наших часів
— багато його лежить неопублікованого, незвісного, і публіка-
ція його може ще значно доповнити (а в дечім і змінити) те-
перішні виводи. Вкінці дослід утрудняєть ся також і тим,
що елементи еволюції стають незвичайно скомиліковані. Старо-
руський устрій модифікуєть ся впливами державного процесу
тих політичних тіл, в які входять українсько-руські землі (в да-
нім разі — вел. кн. Литовського і Польщі), реценцією прав
— в данім разі польського і німецького, не кажучи про ре-
цепції меньш важні. Фактори життя виступають в незвичайній
різnorodности й численности, й не легко вибрати в відпо-
відній повноті моменти, потрібні для розуміння нам еволюції
життя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів
і значіння.

Хоч історія суспільно-політичних і економічних відносин
українсько-руських земель сих віків була все предметом моїх
студій, почавши від першої наукової роботи, писаної близько
двадцять літ тому, і я багато труду віддав збиранню, публіко-
ванню й обробленню нового, недрукованого матеріалу (томи
актів подільських, люстрацій королівщин, публікації старих ін-
вентарів і поменьших колекцій документів) — я розумієть ся,
не замкнув для себе дальших студій в сій справі. Для прояс-
нення деяких питань, порушених в сій книзі, збирав я архи-
вальний матеріал, що публікуєть ся тепер разом з нею п. т.
Матеріали до суспільно-політичних і економічних відносин за-
хідньої України (перша серія вийшла в т. LXIII і LXIV За-
писок Наук. тов. ім. Шевченка, друга друкуєть ся в т. LXIX,
дальші документи сеї збірки цитую не числами, а роками), а
надію ся ще вести сю роботу й далі. З тим і для себе самого
не вважаю роботу коло вияснення еволюції життя сих століть за
покінчену. І попередні томи не виходили з моїх рук як останне

моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розвязки питань зістають ся предметом дальших студій і перевірок, — тим менше такий том як сей.

Всі глави, що містять ся в сій книжці, написані мною були ще зимою 1901/2 і протягом 1902 р., безпосередно по написанню тому IV, з виїмком деяких партій, які відложив я собі на пізнійше. Я надіяв ся умістити в сїм томі історію не тільки суспільних відносин і устрою, але також і економічного і культурного життя та видати його слідом за томом IV. Та р. 1903 приніс иньші роботи, що представляли ся мені далеко пильнішими — виготовлення короткого курсу історії України і приладження його до друку, заходи коло видання перекладів в чужих мовах сього короткого курсу і цілої Історії, що вважав я тоді одиноким способом відчинити дорогу своїм науковим публікаціям до Росії. За тим пішла робота коло ревізії I тому для другого видання та німецького перекладу, а коли з кінцем р. 1904, під впливом тодішніх весняних модувів, була нарешті дозволена моя Історія в Росії — треба було приступити до ревізії дальших томів, що вийшли або виходили з продажі й не було чого по тім дозволі до Росії післати. Серед сих зайнять, які я не міг вести з давнійшою інтензивністю, бо підупав був на здоровлю (особливо протягом 1904 р.), а окрім того мусів відзивати ся на ріжні біжучі питання нинішнього критичного часу, міг я тільки часами вертати ся до роботи коло сього тому і вкінці не чекаючи його закінчення виладив і випустив весною 1905 р. осібно перші п'ять глав, що містили огляд суспільно-політичних відносин. Коли ж обробляючи дальші глави, переконав ся в неможливости змістити в оден том всю програму, зачеркнену для нього, постановив відложити дальші розділи до дальшого тому і закінчити V том оглядом устрою й відносин церковних. Він містить таким чином в собі огляд історії суспільного й адміністраційного устрою й управи українських земель в XIV—XVI, а по части в XVII віці.

I.

Загальний погляд.

В попередніх розділах сеї праці представив я історію переходу українських земель під владу Польщі і згадав, що рівнобіжно з сям в устрою й житю сих земель переходили радикальні зміни під впливом польського права, польської культури, польської колонізації — зміни, що власне й надають переходу українських земель під владу Польщі таке многоважне і всякими наслідками черевате значінне в історії їх. Огляду сих змін і змінених в нових історичних обставинах форм, в які виливало ся суспільне й культурне жите українських земель в сих віках, і буде присвячений нинішній том.

Наперед одначе треба зазначити, що ві впливах польських елементів на устрій і жите українсько-руських земель були значні відміни в поодиноких землях і в ріжних часах, в залежности від ріжних комбінацій. Найскорше в сферу сих впливів, очевидно, входить Галицька Русь. Польське право заведено тут вправді вповні тільки в 1430-х рр., але фактично польським впливам вона підлягла значно скорше, безпосередно по першій польській окупації. Так само було і з західнім Поділем, що вже від кінця XIV в. сильно підпадає польським впливам. З другого боку Підляше, хоч не належало до Польщі, ще під власттю Литви сильно польонізуєть ся наслідком численної польської колонізації, і вже в XV в. переходить на польське право. Натомість Волинь, берестейсько-пинські землі, Браславщина й Київщина, замкнені для польської колонізації трохи не до самої Люблинської унії, підпадали польським впливам головно о стільки лише, о скільки польонізував ся увесь державний організм в. кн. Литовського, до котрого вони належали.

З Люблинською інкорпорацією Волинь, Київщина, Браสลавщина переходять під безпосередні впливи польських елементів, тим часом як Україна берестейсько-пинська, належачи й далі до в. кн. Литовського, підпадає сим впливам тільки посередно. Але і з тих прилучених в Люблінні країв тільки на Волини, в більше спокійних і нормальних обставинах життя, польські впливи могли вільно розвинути ся. В Київщині ж і Браславщині наслідком виймових колонізаційних обставин витворюють ся й суспільно-політичні обставини виймові, „яко на Україні“, і вони богато паралізували впливи польського права й спиняли польську шляхотську колонізацію. А вже найменше зачепили польські впливи Сіверщину і давню Переяславщину, бо що йно почали вони тут захиплювати ся (в першій половині XVII в.), як звіяла їх буря Хмельнищини.

Перед тим нім підпасти впливам польським, майже всі українсько-руські землі (з виймом Галицької Руси) коротше або довше, більше або менше стояли в сфері впливів державного права в. кн. Литовського. Для декотрих земель вплив сей був так як ніякий, бо перше ніж сі землі прийшли в тіснійшу залежність від литовського правительства, перше ніж впливи його управи могли себе показати, землі сі перейшли під владу Польщі. Так було з західнім Поділем, не кажучи вже за землі Холмсько-белзькі. Теж саме треба сказати й про Сіверщину, що досить довго жила під особними князями, а з кінцем XV в. уже вийшла з в. кн. Литовського, і про Переяславщину, що майже цілий час литовської зверхности лежала облогом. Малозначні були сі впливи й на Підляшу, наслідком ранньої рецепції польського права. В полудневій Київщині й Браславщині їх неутралізували тяжкі колонізаційні обставини; при тім же Київщина дуже довго мала своїх особних князів і се також задержувало ширенне тут впливів державного права й практики в. кн. Литовського. Але на Волини, в землях Берестейсько-пинських та в київськім Полісью суспільно-політичний уклад в. кн. Литовського, його право й практика мали час і нагоду полишити глибокі сліди в місцевім житю й устрою, і тут з сими впливами треба поважно числити ся.

Однак й тут були подекуди певні перешкоди їм. Так Волинь взагалі стояла особно серед земель в. кн. Литовського, творила певну замкнену цілість, де не одно з практики в. кн. Литовського модифікувало ся й відміняло ся під впливом місцевих практик, т. зв. волинського права. Київське Полісе, Пинщина,

князівство Кобринське в Берестейщині досить довго мали своїх особних князів, і се також здержувало розпросторенне практики в князівства в сих землях. Найповнійше впливи права в. кн. Литовського (можемо для короткості називати його литовським, тільки пам'ятати при тім, що етнографічно-литовського в тім праві не було зовсім або майже зовсім нічого) могли загосподарити ся в самій властивій Берестейщині, що від давна, від початку стояла під безпосереднім впливом його і не вийшла з під нього й по Люблинській унії.

Таким чинном в одних землях безпосередно на давні руські порядки налягали впливи польські, дуже рано і повно опанувучи їх. В інших знов налягали вони вже на модифікації, внесені державним укладом в. кн. Литовського. В третіх рівно слабі були й впливи польські, і впливи в. кн. Литовського, і тут повнійше могли заціліти останки староруських відносин, о скільки не змели їх татарські бури. Сі відміни й комбінації впливали на ріжниці в укладі й житю поодиноких земель в різних часах. Що такі відміни, і часом дуже значні, існували, треба все пам'ятати. Важніші відміни такі мусять бути зазначені в огляді поодиноких земель, тепер же будемо слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій.

При тім — хоч в деяких землях українсько-руських впливи польські зазначили ся, хронологічно взявши, навіть скорше, ніж по інших землях встигло витиснути своє пятно державне право в. кн. Литовського (що тоді ледво формувало ся), але слідячи еволюцію устрою й життя наших земель, іти будемо переважно від впливів литовських. Вони були ближші староруському праву й культурі (на ґрунті староруського права й культури державне право в. кн. Литовського прецінь і виростло), і на них доперва лягали (де така комбінація впливів мала місце) впливи польські, а нїде не було навпаки. При тім же державне право в. кн. Литовського само, в своїм розвою, розмішувало ся що далі то сильнійше впливами польського права, так що й само собою служило мов би переходом до сього остатнього. Йому отже з усякого погляду в еволюції права й суспільно-політичних відносин належить ся природне посереднє місце між правом староруським і правом польським, запровадженим в наших землях¹⁾.

¹⁾ Огляд історії студий права в. кн. Литовського й його літератури див. в примітці 1.

Державне право, взагалі правні відносини в. кн. Литовського, як я вже підносив, виробило ся на ґрунті староруського права й практики. Литовське племя стояло на значно нижшій ступені державного розвитку, коли увійшло в близьку стичність з землями давньої Руської держави, і відразу підпадало впливам культурної висшости їх.

Не можемо говорити про ранішні часи — за браком матеріалу, але від коли литовські князі пустилися на дорогу окупації руських земель, то значить — з кінцем XIII в. і особливо з першою половиною XIV в. — від тоді безперечно, руські впливи широкою хвилею покотили ся в нутро Литовської держави. Литовські князі супроти устрою й порядків прилучених земель стояли на консервативнім становищу — нарушувати їх не хотіли, чи для того, аби такою толеранцією прихилити до себе нових підданих і розвивати атракційну силу Литовської держави супроти иньших руських земель, чи — ще правдоподібнійше — тому, що й не чули в собі сили заступити сі руські порядки чимсь иньшим, своїм, бо того свого в сфері державних і взагалі правних відносин у них не було нічого виробленого. Що більше — орґанізуючи чисто литовські землі відповідно державним вимогам, литовські князі брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувало ся таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве звичаєве право так ґрунтовно, що в півнійших правних пам'ятках в. кн. Литовського так як би й сліду не було чисто литовських (в етнографічній розумінню сої назви) елементів права¹⁾.

¹⁾ В своїй часі пробував виказати литовські елементи в праві в. кн. Литовського Ярошевич (Образ Литвы I с. 147 і далі), але вказані ним прикмети або вирази належать до староруських впливів, або не певні, бо не надто характеристичні. Новішні дослідники зовсім не вгадують хоч би про можливість елементів литовських в литовській праві (див. нпр. праці Максимейка, Леонтовича, цитовані в прим. 1). Але се у всякім разі крок навад: можна заперечувати існування литовських елементів, можна вдержувати ся від рішучої відповіді за браком матеріалів, але зовсім вимовчувати евентуальну можливість таких елементів у всякім разі не годить ся. Проф. Леонтович вправді підносить (ор. с. с. 5), що вираз „право литовське“ (ми стрічаємо його часом в формулах надання німецького права містам: „съ права литовского и руского и которое коли будетъ тамъ держано въ право нѣмецкое майдеборское переименуемъ“, Акты Зап. Россіи I с. 179, нот. 187, II с. 10, 73 і т. и.) значить теж саме, що право руське литовських земель. Але й згодивши ся в сям, випадкає спитатись — а чи не було поруч руських елементів в сім праві

В результаті, перше ніж литовське правительство звернуло ся до иньших взірців — права польського й німецького, руське право встигло опанувати відносини в кн. Литовського так сильно й основно, що стало на всі пізнійші часи підставою його права і тільки модифікувало ся чп то впливами державного життя в кн. Литовського, чи то рецепцією нового права — польського й німецького. Повторяла ся історія, стільки разів сконстатована в різних часах і у різних народів: низші культурою побідники приймають вищу культуру своїх підданих. — *Victa Graecia victores serit.*

Консерватизм взагалі став гаслом політики литовського правительства. „Ми старини не рухаєм, а новини не уводим“¹⁾, повтारяло воно, в різних варіаціях, при кожній нагоді, і в сих словах окрім звичайного в ті часи пошановання *status quo* звучить переконання підданих і самого правительства, що староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в князівство Литовське, мусять бути в цілості задержані. І литовське правительство, дійсно, показувало їм всяке поважання, забезпечало поодиноким землям їх автономію, устрій, практики, ставлячи їм властиво тільки одно жадання — аби всі сі землі, всі суспільні верстви причиняли ся до воєнних тягарів держави.

Що правда, сей принцип — притягнення, можливо широкого використання суспільности в інтересах воєнної служби, в своїм консеквентнім переведенню приводив до дуже важних змін в суспільних відносинах. Зробивши підставою воєнних обовязків земельну власність, правительство литовське з часом прийшло до дуже тісної регламентації сеї земельної власности, взагалі землеволодіння, до обмеження прав власности в інтересах держави, так що вже в XV в., як можна слідити по правовим актам, всяка власність має характер обмежений, конвенціональний, прекар-

---

також елементів литовського звичаєвого права? Думаю, що студійованне найдавніших судових актів нпр. Жомойтської землі могло-б дати на се відповідь. А поки що вкажу хоч би на койминців (рід селян-кріпаків — див. више), що бодай своїм іменем вказують на якісь литовські практики.

¹⁾ Так звучить нпр. привилей Казимира міщанам слудьким з 1481 — Акты Зап. Россіи I с. 110, буквально повторяє сю фразу Жигмонт в привилею Київській землі, 1507 р. — *ibid.* II с. 35—6; подібні ж вервії її („новини не уводимъ, а старини не рухаємъ“ і т. и.) — Акты Зап. Р. I с. 151, II с. 368. Як бачимо, маємо тут скристалізовану, утерту формулу.

ний — як кажуть, уживаючи західнього середньовічного терміна. Утворюється практика землеволодіння, що пригадує дечим західній феодалізм, так що сей термін часто уживають і новітні дослідники для характеристики литовського устрою¹⁾. Але було б рішучою помилкою припускати, як то роблено не раз, реценцію феодального права в кн. Литовським, або якийсь, учинений литовським „завойованнем“ перелом в поглядах на власність, на землю що, мовляв, стала тепер власністю держави, і дотеперішні власителі дістали свої землі на ново з рук держави в держанне, з певними обмеженнями, і т. и.²⁾.

В дійсности маємо тут результати повільної модифікації давніших відносин і практик під впливом потреб нової держави, її організації. Вповні домашній характер сього явища виразно доводить аналогія: у всіх землях Руської держави — в границях в. кн. Московського, Литовського і навіть під короною Польською переходить, в формах острійших або слабших, той самий процес — використання правительством суспільности для воєнної потреби держави, і при тім підставою для воєнного тягару служить все земельна власність. В в. кн. Московським утворюється система „помістій“, держав з обовязком служби, дуже близька до литовської. Польські королі такж заводять в новоприлучених українських землях систему роздавання земель з обовязком воєнної служби. І коли в пізнійших часах дійсно утворюється в землях в. кн. Литовського погляд про верховне право господаря на всі землі без різниці: „своего ничего не маемъ, одно Божье да государево“, то сей погляд і тут, як і в землях в. кн. Московського, з'явився як результат повільної, віками суспільно-політичного життя утвореної і переведеної інтеренції правительства в приватноправні відносини його підданих, уйнятий в нову формулу, а не якийсь з гори прийнятий принцип, положений правительством від самого початку в основу його відносин до земельної власности. Така реформаторська діяльність, рішуче ломанне старих практик з вла-

¹⁾ О скільки в устрою в. кн. Литовського — спеціально в землеволодінню, єсть подібности з відносинами феодальними, сього терміну можна б і уживати, але що з другого боку західноєвропейський феодалізм має цілий ряд таких прикмет, яких ми в в. кн. Литовським не знаходимо, термін сей не наручний, бо насуває фальшиві аналогії з західноєвропейськими феодальними відносинами.

²⁾ Про теорії феодалізму в. кн. Литовського див. прим. 2.

сної ініціативи не було звичайне литовському правительству¹⁾. Важні зміни в національних і релігійних відносинах кінця XIV і початку XV в. були піддані йому впливами польського двора. Рішучі реформи, переведені в суспільних відносинах і державнім устрою в середині XVI в. в. кн. Литовського, не були ділом правительства, а були піддані, здобуті від правительства самою суспільністю, як побачимо, і безперечно рецепція польських практик і порядків і в інших випадках нераз виходила з кругів інтересованих суспільних верств і кругів. Само правительство литовське хотіло дійсно бути консервативним і задержати відносини й практики переказані йому староруськими часами, о скільки, розуміть ся, не стрічали ся вони з інтересами державного життя й політики, та о скільки саме правительство, від часів унії з Польщею, не піддавало ся, часами навіть несвідомо, впливу польських та польсько-німецьких взірців в державних відносинах, праві і культурі.

До сього консервування староруської традиції не мало причиняла ся дуже сильна децентралізація в. кн. Литовського. Переходячи під зверхність в. кн. Литовського, землі давньої Руської держави, о скільки не задержували своїх давніх князів з руської династії, звичайно діставали осібних князів з династії Гедимна. Через сю стадію — осібних князівств під зверхністю в. князя литовського — перейшли майже всі українсько-руські землі. Тільки волости відірвані від цілоти не діставали осібного князя, а прилучали ся до якоїсь ниньшої волости; так було нпр. з Берестейсько-Дорогичинською землею, що дістала ся Кейстугови, в додаток до його Троцького князівства; так могло бути з волостями відірваними від Київщини, й т. ин.

Осідаючи на руській столі такий князь-Гедимпович, розуміть ся, вповні вкладав ся в місцеві відносини, в цілій староруській уклад землі, так що в життю її дуже мало що зміняло ся з сею переміною династії. Такий князь звичайно вже вперед був зрушений зовсім, був призвичаєний дивити ся взагалі на староруську культуру, право, практику як на взірець, і без всякої принуки, не примушуючи себе, вкладав ся в традиції й жите

---

¹⁾ Таку правительственну ініціативу прийшло ся б кінче припустити в сій політиці що до землеволодіння, бо польське або німецьке міське право, що впливало пильними разами на політику литовського правительства, тут не могло дати готового взірця.

свого нового князівства. На суспільних відносинах сих князівств устрій в. кн. Литовського, розумієть ся, таки в дечім витискав своє пятно, хоч і тут політичне відокремлення земель ставало сильною запорою для сих впливів, — але тільки зійти з сього ґрунту, взяти яку небудь иньшу грамоту такого Гедиминовича, нпр. перехований тестамент Андрія Володимирича, писаний в київськім печерськім монастирі¹⁾ — і ми вповні перенесемо ся в староруські часи. Тільки згадки про „государя“ — в. князя литовського, пригадають нам, що перед нами тестамент не якогось побожного князя з XII або XIII в., а литовського князя — Гедиминовича.

Відносини таких князів-Гедиминовичів до в. кн. Литовського були так само неоднакові як і в староруських часах, а властиво ще більше неоднакові, в залежности від обставин часу й особистих відносин²⁾. Безперечно, принципи староруських часів мусіли і в сій сфері впливати; але змінений устрій держави, більше скомпліковані відносини сей вплив в значній мірі неутралізувалп. Відносини були неоднакові й неоднаково змінiali ся. Такий нпр. Любарт, зайнявши володимирський стіл на підставі свого споріднення з старою династією і (правдоподібно) вибору землі, чи місцевого боярства, й оборонивши землю своїми власними силами від польських претензій, мусів чути себе на своїм володимирськім столі майже так самостійним як Ольгерд або його вірний союзник і спільник Кейстут. З другого боку приміром перший київський Гедиминович — Володимир, посаджений на київськім столі батьком, за жптя його був недалекоим від ролі простого намістника-підручника свого батька.

По смерті Ольгерда в. кн. Литовське готове було розложити ся на систему князівств дуже слабо звязану старшинством в. князя, так як то стало ся з давньою Руською державою. Усобиці Кейстута й Ягайла, повстанне Корибута були симптомами такого процесу, але, як то зазначив я в своїм місці³⁾ — вибір Ягайла на королівство польське на ново підніс престиж в. князя литовського в його особі, не тільки блеском польської корони, але й більш реальною можливістю — ужити на непослушних

¹⁾ Публікований кілька разів, м. ин. Акты Западной России I с. 59, Антоновича і Козловского Грамоты с. 10, й ин.

²⁾ Для межкнязівських відносин в. кн. Литовського окрім вказаних в прим. 1 спеціальних статей — д. Любавского й мосі, іще Д.-Запольского Государст. хозяйство с. 37—49.

³⁾ Т. IV с. 139.

силу Польської держави, котрій сі всі руські князівства в теорії були інкорпоровані крєвським актом унії. Всі русько-литовські князі, не виключаючи й найбільше самостійних — як нпр. Федір Любартович, на жаданне Ягайла видають присяжні грамоти і в них прирікають йому вірність, службу й послухність¹⁾. Слідом великокняжа власть набуває дуже енергічного й зручного поборника в особі Витовта. Починаєть ся правдивий погром князів — їх згоняють з волостей, переводять на менші або дають нові волости тільки „до волі“²⁾. До кінця XV в. не лишило ся ні одного з старших, значнійших князів-Гедиміновичів на їх волостях; задержали ся тільки другорядні, або переведені на менші волости.

Все се мусіло страшно підірвати силу й престиж сих князів і незмірно підняти над ними значінне великого князя. Правда, і в XV в. ми стрічаємо від часу до часу більші князівства — таким було київське князівство Олельковичів, волинське Свитригайла (не згадуючи його попередніх дуже недовговічних князівств). Але се були виїмки, що не зміняли загального стану річи. Свитригайлу дали спокійно доживати віку, дозволяли йому титулувати ся вел. князем, не зачіпали його нічим — з огляду на його минувшість, як і з огляду на непевне становище Волини між Литвою й Польщею; але правив він самостійно о стільки лише, о скільки сидів спокійно і не рухав ся. Київське ж князівство Олельковичів хоч дуже велике простором і славне традицією, реальне значінне мало не велике, наслідком попереднього ослаблення тут державного життя, зубожіння і спустіння, і київські князі, не вважаючи на свій пишний титул, мусіли зносити досить безцеремонні вмішання в. князя у внутрішні справи свого князівства й свої розпорядження в нїм (так в знайдених мною листах в. кн. Казимир безпардонно наказує кн. Олельку, аби вернув маєтности одному київському боярину, а в пньшїм листі затверджує сього боярина в володінню його київськими маєностями³⁾). Можна сказати загально, що по Витовтовім погромі князі Гедиміновичі зійшли на

¹⁾ Д.-Запольський (l. c.) на основі стилізації сих грамот пробує вислідити ріжницю в становищі поодиноких князів до Ягайла і круг їх обовязків; я думаю, що на канцелярській риторичі сих грамот дуже небезпечно операти подібні виводи.

²⁾ Див. т. IV с. 138 і далі.

³⁾ Записки т. XXXI: До питання про правнодержавне становище київських князів XIV і XV в.

оден ступінь з значнішими (перед тим — другорядними й треторядними) князями старо-руських династій і зблизили ся вповні до становища панів-магнатів ріжних не княжих родів.

Зсадженне князя з стола й перехід землі під безпосередню залежність від в. князя, під управу його намістника було, розумієть ся, великим кроком в напрямі централізації, але і з тим було ще далеко від повного знищення автономії землі, відрубности її. В централізовану державу в. кн. Литовське не перетворило ся ані під рукою Витовта, ані в пізніших часах. Землі лишала ся й далі її територіальна суцільність, її боярам — більш або менш широка монополія в управі землі, потверджували ся права і практики в адміністрації й судівництві, спеціальні прикмети суспільного устрою і права. Се було змістом земських привилеїв, або як їх часто звать в науковій літературі з московська — уставних грамот, що видавали ся в критичних моментах переходу землі в тіснішу залежність від центрального правительства, й служили певного рода конституційними хартиями поодиноких земель¹⁾.

На жаль ми не маємо спх незвичайно важних для пізнання внутрішніх відносин привилеїв у їх первісній основі, а тільки пізнійші потвердження, з початку XVI в. (1501—1511), не без певних, очевидно, модифікацій. Судячи по них, найбільше задержали свій давній устрій і автономію, а також і найповніше застерегли їх собі в привилеях північні землі: Полоцька й Витебська, що стратили осібних князів на все уже з кінцем XIV в. і правдоподібно, уже тоді дістали певні іваранції від литовського правительства. Зрештою ці землі належали і в давніших часах до найбільше розвинених що до самоуправи, і в основі їх привилеїв можуть лежати ще давніші „ряди“ з місцевими князями²⁾. Тут землю репрезентують іще на початку XVI в. всі стани — „князі, бояре, міщане й вся земля“; ці

¹⁾ Історія спх привилеїв, систематичний звід їх постанов, з коментарем — в цитованій в прим. 1 книжці Ясинского, проба аналізу і реконструкції їх старших частей — у Якубовского ч. II (Ж. М. Н. II., 1903, VI); крім того до сейж справи іще Леонтович Очерки права лит.-рус.-госуд., при поодиноких землях, Любавській Сеймъ с. 109—110, Д.-Запольский Госуд. хозяйство с. 28 і далі.

²⁾ Якубовский (ор. с.) зробив недавно дуже інтересну реконструкцію такого старого ряду в пізнішим тексті полоцького і витебського привилею. Він датує текст сього ряду першою половиною XIV в., кола в Полоцьку й Витебську засідали князі з литовських дпнастій.

стани в справах города й землі „по давньому“ збирають ся на віча (сымаются), — ми маємо кілька таких місцевих постанов, виданих „обмовою“ землі. Земля має право вибрати собі сама намістника, або бодай ставити певні свої жадання при номінації, й домагати ся, аби правительство забрало немилого її намістника: „намъ — господару — давати воеводу по ихъ воли, по старому, а который будетъ воевода нашъ нелюбъ имъ, ино намъ имъ воеводу иного дати по ихъ воли“. Приїзжаючи на уряд, новий воевода має насамперед зложити присягу станам, що не буде карати нікого „безъ ихъ sprawy“ (без участі їх в суді). Стани мають свій скарб і право розпорядження певними доходами землі; вони по давньому ведуть на свою руку зносини з німецькими городами і мають юрисдикцію в справі торговельних зносин з сими містами „по своєму праву“, і правительство в то не мішаєть ся, і т. и.¹⁾

З українсько-руських земель в. кн. Литовського найбільші іваранції, найширшу самоуправу мали підляські повіти, але се стояло вже в звязку з наданим їм польським правом, і сі іваранції їх сюди не належать: нас інтересує старий устрій. Київщина і Волинь дістали свої привилеї досить пізно — за Казимира. Київщина дістала його по смерті Семена Одельковича († 1471), уже перед тим побувавши в управі великокняжих намістників; чи мала вона якісь ранійші привилеї — се зістаєть ся неясним, і в усякім разі ті привилеї, які маємо, — в потвердженнях 1507 і 1529 р., до ранійших як до Казимирових привилеїв не відкликують ся²⁾. При тім же Київська зе-

¹⁾ Привилеї Полоцької й Витебської землі в Актах Зап. Росії I ч. 204 і II ч. 70; витебський привилей з цінним коментарем також в Хрестоматії В.-Будапова II³ с. 46 і далі; обидва привилеї коментовані також у Ясинського (ор. с.), але тут їх постанови розбиті в систематичнім зводі в циньних привилеямп. Невидані постанови Полоцької й Витебської землі вичисляють Любавський Обл. дѣленіе с. 875 і Д.-Запольський ор. с. с. 36.

²⁾ В науковій літературі висловлена була гадка, що перший київський привилей був виданий за Витовта, по смерті Скиргайла — Ясинський ор. с. с. 65—6, 68—9, Д.-Запольський ор. с. с. 13. Ясинський, висловляючи її, виходив від того, що в привилею 1507 р. „стрічаємо всюди відклики до ввичаїв, прав і практик, які були ще за Витовта і ним були санкціоновані в його уставній грамоті“. Але в дійсности в грамоті маємо відклики до Витовтових порядків („какъ будетъ было за в. кн. Витовта“), що взагалі всюди в в. князівстві служили мов би нормою для пізнійших часів, але піде нема (як би треба було при та-

мля під Литовську зверхність прийшла в стані роздроблення і взагалі упадку державного життя, правдоподібно — забрана частинами. Все отес мусіло вплинути на те, що автономія землі і її старі практики в київським привилею не зазначені так виразно як в полоцьким або витебським. Його основою слугує не так стара земська практика, як „право добровольное християнское“, як каже привилей — себто основні принципи законодавства в. кн. Литовського, як вони вилили ся в Казимировім привилею в князівству (1447) й його привилеях земських. В potwierдження 1507 р. крім того увійшли ще великокняжі резолюції на скарги київської шляхти на в.княжих урядників, дані за Олександра мабуть¹⁾.

Волинський привилей, виданий десь також в другій половині Казимирового правління²⁾ і наново potwierджений в 1501 і 1509 р., уже в своїй першій редакції був лише відповіддю на скарги місцевої шляхти на різні конкретні надужиття в.княжих намісників. Обидва привилеї — і волинський і київський, не виходять властиво поза іваранції різних свобод місцевому панству й шляхті як верстві шляхетській (видані вони не на проханне цілої землі, а тільки місцевих панів і шляхти) і справам земської автономії мало займають ся, а особливо волинський. Одиноке, що можна в нїм вказати — се застереження, що суду над шляхтичом староста не може чинити без участі збору князів, панів і шляхти. Київський привилей окрім певних княсових свобод, признаних місцевій шляхті та також застереження що до участі шляхти в суді, робить ще кілька спе-

кїм припущенню) найменшого натяку на якийсь Витовтів привилей. Д. Ясинский особливо вказує на кінцеві слова привилея, де він забороняє вводити нові мита над ті, які були за Витовта, Жигимонта, Казимира й Олександра, й додає: „бо мы старины не рушаемъ, а новины не вводимъ, хочемъ все по тому жьти, какъ будетъ было за в. кн. Витовта и за Жигимонта“. Та власне ці слова найліпше показують, що мова йде тільки про старі практики, й нічого більше, отже здогади про рапінний київський привилей з Витовтових часів не мають в нашім ніякого опертя.

До подібних виводів, хоч иньшою дорогою, прийшов недавно в справі того гіпотетичного Витовтового привилею і Якубовский (op. c. гл. IX), аналізуючи першу половину київського привилея і зближуючи його з загальним привилеєм в. кн. Литовського 1447 р.

¹⁾ Якубовский і. с. сю другу половину київського привилея датує Жигимонтовими часами, але аргументує се дуже слабо.

²⁾ Давнійший погляд, що привилей видано в 1452 р., по смерті Свйтригайла, основно збиває Якубовский і. с.

ціальних постанов. Він обіцяє, що Кіяне (розумій — київські пани й бояре) будуть уважати ся рівноправними з „Литвинами“ (шляхтою центральних земель, Литви в тіснійшій значінню)¹⁾ у всім, у всіх правах: „Кіянина какъ и Литвина во чти держати и во всёхъ врьдѣхъ ни въ чомъ не понизити“; що київські волости правительство буде роздавати в державу тільки київським боярам, більше нікому; potwierdженне 1529 р. розтягає сю монополію київських бояр також і на держанне київських городів²⁾.

Та брак іваранцій для земської автономії в волинським привилею не значить іще зовсім, що на Волини всяка особність землі була стерта. Противно, окремішність земель стала взагалі одною з основних прикмет політичного укладу в. кн. Литовського, тож і не було потреби спеціально застерегати того, що було загальним явищем. Скрізь місцевому панству полішене було широке поле в управі землі, місцеві уряди в значній мірі роздавали ся місцевим панам і шляхті. Місцеві пани-шляхта на своїх з'їздах полагоджували земські справи, висилали своїх відпоручників на сойми в. князівства для участі в загальних справах і предкладали свої девідерати центральній власті. Репрезентантами інтересів землі в сенаті — раді в. князівства

¹⁾ Так, в противстваленню до таких провінцій як землі Жмудська, Полоцька, Витебська, Смоленська, Київська, Сіверська, Волинська й Підляська, звала ся територія литовського племені (в тіснійшій значінню — т. зв. Горішня Литва, Auktote по литовськи), що лежала в басейні правих притоків Німана, разом з тими руськими землями, які тіснійше були з нею звязані історичними обставинами — як Чорна Русь, Мінська земля, Берестейщина і деякі дрібніші волости. Але й ці землі часом противставляють ся властивій етнографічній Литві як „Русь“ і взагалі ся термінологія дуже хитка: вповні виробленої назви для сеї центральної області не було. Вивід сеї термінології у Любавского Областное дѣленіе с. 2 і далі, також див. Д.-Запольского Госуд. хозяйства с. 13 і далі. Треба одначе сказати, що матеріал наведений д. Любавским для вьяснення сеї термінології, досить бідний, або не так ясний, як би треба для її вьяснення.

²⁾ Привилей волинський 1501 р. — Акты Южной и Зап. России I ч. 36 і Леонтовича Акты Литов. Метрики I ч. 565 (обидва видання досить лхі), 1509 р. — Акты Зап. России II ч. 54, обидві грамоти вмістом майже тотожні. Привилей київський 1507 — Акты Зап. России II ч. 30, potwierdженне 1527 р. (з деякими відмінани, переважно другорядними) — ib. II ч. 164. Привилей 1507 і 1509 р. видані також, в коментарем, в Хрестоматії В.-Буданова II с. 54 і, розуміть ся, включені в звід Ясинского, ор. с.

служили вищі урядники землі й чільніші місцеві аристократи — князі й пани; сі, що незалежно від урядів своїх займали місця в раді, коли вона вбрала ся в повнійшій складі — на візванне в. князя, ті належали до тіснішої ради, зложеної з вищих урядників в. князівства. Ціле в. князівство творило щось до певної міри зближене до федерації, котрої осередком служила „Литва“, центральні землі: передовсім їх аристократія держала в своїх руках біжучу, центральну управу держави, засідаючи на урядах столиці і ближших до неї округів, тимчасом як пньші землі закликали ся до участі в державних справах в випадках важніших, більше надзвичайних, і брали в них участь через своїх урядників і маїнатів, або й земських відпоручників, а зрештою полагоджували у себе дома, на своїх в'їздах, свої домашні справи.

Було се тільки зближення до федеративного устрою, а не правдива федерація — тому, що довго, аж до другої пол. XVI в., не було вироблених докладних форм ані репрезентації земель в центральних орїанах, ані форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характеру влади вибраної, членами федерації уставленої. Зрештою сама одноцільність земель була в середині розбита цілим рядом нових явищ суспільно-політичного характеру, що виривали все глибокі борозди в її устрою¹⁾.

Загальну практику земського устрою в. князівства бачимо ми й по наших українсько-руських землях, які входили в його склад. Найліпше можемо слїдити її на Волини, густо залюдненій, в сильною верствою маїнатства — одній з найбільше аристократичних земель вел. князівства. Переглядаючи реєстри тутешніх урядників, бачимо, що тутешні уряди, не виключаючи й найвищих — старости луцького, маршалка волинського, старост володимирського й кремінецького — обсаджували ся коли не переважно, то дуже часто місцевими людьми — членами княжих, панських домів — кн. Островських, Сангушковичів, Черторийських, Корецьких, Юрш, Монтовтів (зволинський литовський рід), Боговтинів і т. и., а на нивших урядах і просто

¹⁾ Федеративність устрою вел. князівства підносив новітшими часами д. Любавський, в своїх обох працях і ще більше Д.-Запольський (Госуд. ховайство с. 85). При тім вони, безперечно, йшли часом за далеко, напр. перецінювали прикмети, чи властиво останки одноцільности земель в XV—XVI в. тепер уже досить слабкої і т. и., але в їх поглядях в авсіди багато правди.

боярських¹⁾. Таким чином вони в значній мірі в своїх руках держали місцеву адміністрацію. На своїх плечах несли вони оборону своєї землі, збераючи ся під проводом свого маршалка, коли якісь вороги — найчастійше Татари, нападали на Волинь. На своїх з'їздах — т. зв. „соймах“, що зберали ся в столиці землі — Луцьку, княжата й пани волинські, разом з єпископом і вищими урядниками, з власної ініціативи чи з поручення центральної власти, полагоджували різні справи, видавали устава для землі, давали вяснення що до місцевих практик, „права земли волинское“, що мало уживати ся в місцевих судах, і судили труднійші справи на жаданне сторін, чи з поручення в. князя²⁾. Вони ж під проводом маршалка волинської землі творили апеляційну інстанцію для місцевих судів (тому претендували на участь і в судових доходах маршалка — т. зв. помочнім). На таких соймах вони обсаджували деякі духовні бенефіції; на них же вперали відпоручників на „великі вальні сойми“ всього великого князівства й укладали петиції в. князю в справах місцевих і загально державних³⁾.

Подібне бачимо й у Київщині та Браславщині, хоч і в слаб-

¹⁾ Длв. реєстри у Бонецкого *Poczet rodów litewskich* й показачки до III й IV т. *Archiwum Sanguszków*.

²⁾ Нпр. на такий сойм в 1527 р. завіс пан Якимович луцькому старості скаргу на кн. Бурезьского за наїзди на його дім; староста вивав двічі кн. Бурезьского, а коли той не ставив ся, староста „съ господиномъ отцемъ владыкою его шпльстю и съ павомъ Якубомъ с. ш. Монтовтовпчомъ старостою крешепецкимъ, и князп и паны обмовившы, которыи на тотъ часъ при пасъ были, того на первомъ соймѣ на немъ вскау не чипили“, а відіслали справу до в. князя, той же знову звернув справу на групт, і парешті на соймі засуджено папастника „волдѣ убрали съ права земли Волинское“. В 1536 р. в. кн. накааує волинським урядникам зібрати на сойм князів, панів і всю шляхту й перевести слідство про всіх, хто вдавав ся в розбій і крадежи або не повздержував від того своїх людей, заприсягнути всіх, що на далі не будуть тримати в своїх маітностях злодіїв і розбійників та будуть слідити, аби злодійство не множило ся, й т. и. Сі епізоди з невиданих актів подав д. Любовский Обл. дѣленіе с. 870—1 і Лит.-рус. сеймъ с. 155, инші аналогічні факти — *Archiwum Sanguszków* I ч. 99, *Encyklopedia powszechna* т. XXVII с. 806 (статя Бартошевича, на підставі деяких невиданих досі актів). Про суд маршалка й участь в нім волинських станів (іх претезії на „помочне“) — *Archiwum Sanguszkow* III ч. 255 і IV ч. 1.

³⁾ Вибори жидичинського архимандрита на соймі волинських станів — Любавский Обл. дѣленіе с. 875, Сеймъ с. 155 (з невиданих актів Л. Метрики). Волинські петиції на сойми в. князівства нпр. Акты Зап. Россіи III с. 41—2, 64—6, Документы арх. юстиціи I с. 177—182, і т. и.

ших формах, — бо тут не було такої сильної й численної маґнатської верстви як на Волини. Виключні права на державу київських волостей і пригородів забезпечали київським боярам, як ми бачили, київські привилеї, й ми дійсно бачимо на тутешніх урядах дуже часто, навіть переважно місцевих людей; тільки на воеводстві їх бувало рідше, бо так можних панів в Київщині дуже було мало. Тойже київський привилей, так само як і волинський, застерігає участь місцевих панів-шляхти в суді київського воеводи. З'їзди київської шляхти, часом разом з міщанами, виконували і тут різні поручення вел. князя і полагджували свої вемські справи. Так „князи и панове и земляне земли Кіевскоѣ“ виберали архимандрита Печорського монастиря. Маємо й петиції та скарги висилані з таких панських з'їздів київських, маємо такі ж і з Браславщини; в 1546 р., очевидно не без спільного порозуміння, виступили перед вел. князем з оскарженнями на свого воеводу пани й шляхта київські і на свого старосту земляне Винницького повіта і потім знову в р. 1551, і т. и.¹⁾

В другій половині XVI в. сойми сі перейшли в шляхотські соймники, організовані на польський взірець і в виборні шляхотські вемські суди, але початки їх, очевидно, ідуть іще з староруських часів, з боярського правління XIII—XIV в., коли, ві вростом сили місцевого боярства, а упадком політичної діяльності громади, такі боярські „сойми“ мусіли заступити давнійші всенародні віча²⁾.

Таким чином під литовською зверхністю окремішність земель й їх окремішне, місцеве жите тягнуло ся й далі, хоч з певними, часом дуже значними відмінами. Повної суцільності й окремішності земель одначе вже не було. Адміністраційна одність

¹⁾ Нпр. в. князь в 1520 р. віддає роботу київського пушкаря під контролю не тільки воеводи, а й бояр і міщан київських „подъ свѣдомъ пана воеводинымъ и бояръ и мѣщанъ тамошнихъ“. Епізод сей наводить в актів Литовської Метрики Любавский Обл. дѣленіє с. 868. Вибір печерського архимандрита на з'їзді панів-шляхти — Акты Зап. Россіи II ч. 112; скарги київської й винницької шляхти — Archiwum Sanguszków IV ч. 361 і Любавский Сеймъ с. 504—6 (з невиданих актів) і дод. ч. 22 і 23, соймові петиції нпр. Документи арх. юстиції I с. 145—9.

²⁾ Тому не зовсім докладно висловляеть ся д. Любавский (Обл. дѣленіє с. 872), що такі панські сойми були „продолженієм и видоизмѣненієм древнеруськихъ вѣчъ, при измѣнившемся соціально-политическомъ строѣ мѣстныхъ обществъ“. Для українсько-руських земель такої безпосередньої звязи в віком сих панських соймів прийняти, на мій погляд, не можна.

землі була дуже слабка. Земля була поділена на округи, і їх управителі залежали просто від центрального правительства. Вправді в руках київського воеводи й луцького старости зісталися деякі функції, що розтягалися на цілу територію землі й підіймали його над старост і намістників інших округів (як воєнні й судові компетенції київського воеводи, юрисдикція луцького старости для панської верстви цілої Волини), але адміністраційної одности все таки не було й тут¹). Підляше, до утворення уряду воеводи, ділилося на три рівнорядні повіти (і той пізнійший воевода влади над старостами не мав); так само й Браславщина — тут тільки часами, через поручення обох старостів — Браславського й Винницького одній особі, осягала така „персональна унія землі“. Навіть на території поодиноких повітів творилися держави різних титулів, котрих управителі й державці мали самостійний круг компетенцій і дуже мало або й зовсім не підлягали намістникам і старостам повітовим.

Ще більше ніж се адміністраційне дроблення розбивали первістну одноцільність землі переміни в суспільній організації. Магдебурське право, одержане головнішими українськими містами ще в XV в., розривало той органічний звязок, що звязував в давній Русі город з землею; город перестав бути її центром, осередком її життя і перетворився в енклаву: магдебурське право, запевняючи міській громаді автономію, zarazом вилучало її з адміністраційного устрою землі, знімало з неї земські обовязки, замінюючи їх на особний грошовий податок, неперехідною межею відграничувало територію міста від його округа. Тільки неповне переведення принципів магдебурського права в землях вел. князівства й нарушування його в практиці дещо ослабляло се повне відчуження города від волости, яке принципіально в сім праві лежало.

З другого боку розширення патримоніальної юрисдикції над селянами поволі все основніше вилучало з органічного звязку

¹) В противність попереднім дослідникам (головно проф. Антоновичу і Бершадському) на одноцільність земель в організації в. кн. Литовського палягав дуже Любавський (Обл. дѣленіє с. 235—7, 876—7). При тім він зробив деякі справедливі поправки, але знов і за далеко пішов, представляючи воевод і старост центральних міст неначе якимись наступниками князів і зверхниками цілої землі: на се виразних фактів навести йому не удалося. Крайности в його выводах м. ин. вказав і проф. Леонтович — Очерки литов.-рус. права I с. 187 і далі.

землі всю масу селянства, що поволі тратили всякі публичні права. Правну санкцію цьому дав уже Казимирів привилей шляхті 1447 р., хоч виразнійше наслідки сеї еволюції показують себе доперва в XVI в. Кожда маєтність ставала осібною державою в державі і територія землі розривала ся на сі дрібні державки. Селяне на королівщинах ставали також тільки *misera contribuens plebs*, і в XVI в. повіти й землі перетворюали ся в корпорації панів-шляхти, що по часті засідала на ріжних урядах землі, по часті сидячи на своїх ґрунтах брала участь в управі землі; такий образ ми й бачили на Волини, де ся суспільна еволюція, в поміж українських земель, розвинула ся особливо виразно. Так само було й на Підляшу, але про нього не говоримо тут, бо там було польське право.

Сей процес розкладу давнійше одноцільної, самоуправної землі відкривав ширшу дорогу інтервенції центрального правительства та причиняв ся до того, що місцеві відміни, прикмети суспільно-політичних відносин тонули поволі в загальній еволюції держави, і вона все глибоше входила у внутрішнє жите поодиноких земель.

Упадок князівств вперше відчинив її двері на добре — з початком XV в. Але протягом XV і першої четвертини XVI в. ціла еволюція держави розвивала ся дуже поволі, не виливаючи ся переважно в скінчені, скристалізовані форми й розмірно слабо модифікувала устрій і жите поодиноких земель, що ще в значній чистоті задержують свою стару фізіономію. Доперва в середині XVI в. переводить ся ряд дуже важних і далекосяглих реформ в організації держави, що змагають до одностайного укладу її, всіх її провінцій, і дійсно відбивають ся дуже сильно на їх укладі. Суспільно-політична еволюція держави, що перед тим по волі лише модифікувала староруську спадщину, починає в незвичайно скорім темпі ломити її останки — дуже ще значні тоді. Перша кодифікація литовського права в Статуті 1529 р., хоч стоїть іще дуже сильно на основі староруської правної традиції, зробила кінець, або бодай дуже сильно ослабила місцеве право, всякі земські привілеї й практики, що від тепер можуть мати попри Статут хіба помічне значіннє. Мотиви фіскального характеру приводять правительство до регуляції економічних відносин, в напрямі повної одностайности, в королівщинах цілої держави („устава на волоки“ 1557 р. і ріжні иньші розпорядження меньшого значіння). Ряд важних реформ в суспільнім устрою, адміністрації, судівництві,

переведених під напором нового політичного чинника — шляхти, що в перше тоді починає впливати на державне жите, приводять до нового і досить одностайного уформовання провінціонального устрою і суспільних відносин — на польський ввір, а відмінно від форм і відносин традиційних.

Але сей перестрій, се зведенне до одного внаменника, що далі — то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем розмірно новим, що розвинуло ся саме в переднь люблинської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було результатом впливів нового політичного чинника — шляхецтва, що прийшовши до голосу в уставидавстві, з своїх класових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони. Перед тим суспільно-політична еволюція в землях в. кн. Литовського розвивала ся в далеко повільнішим темпі, староруська традиція визначала ся ще дуже великою свѣжістю й силою, звичаєве право й практики поодиноких земель служили підставою правних відносин і тільки поволі уступали перед модифікаціями, які вносив державний процес вел. князівства. Державна спадщина староруських часів давала себе дуже сильно відчувати до самої середини XVI в. (а навіть і дещо пізнійше). Де бракує нам матеріалу старшого, ми навіть по актам XVI в., — що вперше приносять нам показнійший запас матеріалу до слідження внутрішніх відносин земель в. кн. Литовського, можемо слідити форми староруського укладу й жита не тільки в свѣжих пережитках, а навіть в досить ще живих проявах його.

В інших, дуже відмінних обставинах знайшли ся українсько-руські землі корони Польської¹⁾.

Вони увійшли в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного жита, з державним правом, з культурою розвиненими хоч не вище, то мабуть і не нижче тодішньої Руси. Ані правительство, ані суспільність польська не дивили ся на сю Русь як на щось вище, як на вірець, як то було в Литві. Противно — можна з всякою правдоподібністю сказати — дивили ся на неї з гори, не тому щоб дійсно мали

¹⁾ Про студіюванне суспільно-політичного устрою українсько-руських земель Польської корони й їх літературу див. примітку 3.

на се якісь оправдані причини, а тому, що в таких обставинах, навіть на вищій степені культури, ніж на яким стояла тодішня польська суспільність, — на відмінну (хоч би й рівновартну) культуру, устрій, жите підбитого народа звичайно дивлять ся з гори.

Правительство польське не мало причин особливо заходити ся коло консервовання староруських порядків своєї нової провінції, але не мало також ані причин, ані охоти спеціально їх нищити. Де не вимагали якихось змін політичні інтереси, воно лишало староруські порядки на разі без змін. Дуже багато з староруського устрою, права, практики було задержано в українських провінціях, особливо до запровадження польського устрою в 1434—5 рр. Сі часи — до 1435 р. — в пізнійших часах навіть звать ся „часами руського права“, *tempus juris ruthenicalis*¹⁾, в противстваленню до польського права, заведеного в 30-х рр. XV в. Але так само як і по заведенню польського права досить довго ще зіставалп ся різні останки „руського права“ не тільки в житю, але і в правних сферах Галичини, різні пережитки руського публичного права — як останки невільництва, закріпощені категорії слуг, селяне „на руськім праві“ і т. и., — так само і перед 1435 р., перед тим заведеннем польського права, воно встигло вже дуже сильно змодифікувати староруську практику і поробити в ній сильні виломи, так що те *jus ruthenicalis* було вже перед 1435 р. дуже ілюзоричне.

Виломи в нїм робило ся самим житєм, незалежно від яких небудь правительственных реформ. Рішучо впливало тут введенне в місцеву людність, у всі верстви її значної маси польських і різних иньших чужеплеменных елементів. Був тут не тільки власновільний рух на руську землю, на руський хліб різної голодної й жадної голоди, а й робота самого правительства, викликана мотивами політичної природи. Володінне Галичною було загрожене. Від першої окупації, можна сказати — аж до самої креської унії й польської окупації 1387 р. треба було боронити се володінне від оружных і неоружних претензій сусідів (не тільки Литви, але й Угорщини, по части Татар). Супроти того польське правительство всякими способами старало ся оса-

¹⁾ *tempore iuris ruthenicalis erat moris inscripciones facere coram capitaneis pro causis quibuscunque* — поясняє одна пізнійша записка сяміцького гроду — *Akta grodzkie i ziem. XI ч. 1445 (з р. 1442)*.

дити в Галичині як найбільше таких осадників, на привязанне яких могло б воно числити. Тому почавши від Казимира воно протегує німецьку кольонізацію сіл і міст і шляхотську кольонізацію польську.

Спустошення східної частини галицьких земель під час боротьби за галицько-володимирську спадщину відкривало широкий простір для такої кольонізації, але правительство так само, й ще більше, пакує своїх кольоністів і в більше залюднені і ліпше захищені часті Галичини, розумієть ся — не без нарушения прав дотеперішніх руських осадників. Хоч спеціального заміру їх кривдити й розганяти властиво може й не мало, — але знов і не числило ся з ними так дуже супроти своїх політичних цілей. Своїх же польських кольоністів, як побачимо, воно навіть в самих наданнях з'обов'язувало до того, аби постійно сиділи на своїх нових маєтностях, для охорони польського володіння. Так уже протягом кількох десятиліть утворив ся в Галичині досить значний контингент привілейованих кольоністів польських і німецьких, що витискали часом і давніших руських осадників з їх осад, а в кождім разі відсували їх на другий плян. Теж саме повторило ся кілька десятиліть пізнійше на Поділю, де польське правительство також старало ся забезпечити собі сю загрожену литовськими претензіями провінцію осадженням польських шляхтичів.

На всякі важніші посади правительство осаджувало своїх людей, Поляків, на яких могло б спустити ся, а над старою сплетеною урядників, для загального нагляду, творило нові, з широкими компетенціями й езекутивною, для своїх повірників. Для Русинів лишали ся самі малозначні посади; все иньше було для Поляків та хиба зовсім спольщених Русинів (як нпр. подільський воєвода Грицько Кердєєвич) і ріжних зайдів, що тримали ся польського режіму.

Розумієть ся, сі Поляки-урядники, в ролі судиїв і управителів, не тільки свідомо, а навіть і не свідомо — через те, що привикли до польського права, а з руським були або зовсім, або менше ознайомлені, переводили через своє урядованне польське право в практику землі. Так само Поляки кольоністи не мали причин нагинати ся під руське право, вістаючи ся не тільки самі в праві польським, але і відносінах своїх до тубильців-Русинів прикладаючи норми польського права. Німецьким кольоніям, сільським і міським, забезпечало ся німецьке (маїдебурське) право самими фундаційними актами.

Таким чином право руське підкопувало ся з усіх боків ще за-адалегідь перед формальним запровадженням польського. Уже з перших десятиліть польського панування в Галичині поруч актів споряджених по руськи й відповідно норм руського права, стрічаємо ще частійше акти споряджені відповідно нормам і практикам польським, в мові латинській. Адміністраційна схема другої половини XIV і першої XV в. представляє з себе досить дивну мішанину урядів староруських і нових польських, при тім старі руські уряди все відступають на дальший план перед урядами польськими, так що поважний уряд воєводи руського права сходить до значіння заступника польського старости — старостинського судії або підстарости.

Таким чином навіть в Галичині, з її сильною історичною традицією, „часи руського права“ були в дійсности часами розкладу й вигасання руського права. На Поділю ж, в його свіжою кольонізацією, з дуже слабою, властиво ніякою традицією, польське право опановує публичне жите від початків польської окупації, по Корятовичах, і тут навіть такого перехідного часу, мішання руського права з польським ми не можемо дослідити. Правда, що з Поділя маємо ще менше документального матеріалу з сих часів ніж з Галичини, хоч і з Галичини маємо його не багато.

Сей процес польонізації устрою й цілого публичного жптя не стрічав якоїсь значнійшої опозиції навіть зі сторони руського елементу, хоч як він був ще сильний в сих землях, особливо в Галичині. В тодішнім суспільнім складі, супроти понять польського публичного права голос могла мати тут тільки шляхта. В Галичині в сім перехіднім часі руська шляхта й релятивно, й абсолютно була ще дуже численна й сильна, й могла б бути важним політичним чинником в землі, коли б солідарно, збитою масою схотіла б виступити в обороні руського права. Але вона не виступала, бо як раз її класові інтереси кавали її бажати повного зрівняння руських земель Корони з иньшими, польськими провінціями, й заведення польського устрою й польського права на Руси.

Діло в тім, що в сім перехіднім часі „руського права“ шляхта руських земель, без різниці своєї національности, не користала в прав шляхетської земської самоуправи, яка існувала в польських провінціях, а що ще важнійше — правительство звязувало шляхетське землеволодінне в руських провінціях ріжними обмеженнями, яких не знало польське пуб-

лично право, та потягало шляхту до служб і prestaцій далеко більших ніж які істнували в провінціях польських. Про се я буду ширше говорити на своїм місці, тут підношу тільки, що супроти такого уослідження шляхти руських провінцій для неї введенне польського права означало увільнення її самої і її підданих від місцевих тягарів — військової й городової служби, даней і prestaцій, свободу від обмежень в розпорядженню своїм майном, право вибору судей і земської самоуправи, і т. и. Тож від коли рішила ся доля Галицької Руси й вона стала, по окупації 1387 р. польською провінцією на віки, шляхтичі-Русини, зарівно як і Поляки, з своїх клясових інтересів змагають до повного зрівняння руських провінцій з польськими і заведення польського права. Діяло ся те ж саме, що століте пізніше, під час боротьби з унією бачимо ми, коли шляхта кн. Литовського, бажючи розширити свої клясові привилеї до розміру шляхти польської, змала до як тіснішого сполучення з Польщею, подаючи в тім руку польським політикам.

Клясові інтереси перемагали антагонізма політичні й національні, переважували те огірчення, яке мусіло серед руської шляхти зберати ся, коли польські заїди відсували її на далекий плян від всіх важнійших позад і впливів в землі, тиснули її з усіх боків в своїй свідомості насупі *dominujacej w kraju*, кажучи теперішніми словами, а не рідко й просто видерали з рук старих руських дідичів їх дідини, ніби від *nullo jure possessores*, на підставі королівських надань¹⁾. Невважаючи на се все, кажу, клясові інтереси казали руській шляхті йти враз з польською, бо на пункті тих інтересів не було ріжниці між шляхтичом Русином і Поляком. Так було в Галичині, на Поділю, так мусіло бути в Холмщині, Белзщині й на Підляшу.

Ся боротьба за польське право, котрої, на жаль, тільки досить далекі відгомони долетіли до нас, мала не тільки той

¹⁾ Про сей процес відбирання (в приложенню до Поділя) див. в моїй книзі Барское староство с. 59 і далі. Що до Галичині й Поділя дуже інтересну замітку дає принагідно Длугош, кажучи, що щедре роздавання земель за Володислава Ягайловича мало результатом позбавлення маєтностей багатьох давнійших властителів: сі обдаровані пани, a rege donationibus oppidorum et villarum in terris Russiae et Podoliae imptetratis, antiquos incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et quadam desperatione compulsi ad Tartaros confugiebant (IV c. 683). Так позбавлювано маєтностей старих „безправних“ властителів, розумієть ся, не тільки за Володислава.

результат, що привела до польонізації устрою руських земель, але й запечатала взагалі польонізацію сих земель на довгі віки, розбивши опозицію руського боярства тоді, коли воно ще було найсильніше. Не сформувавши ся тоді в одну збиту фалангу, не вложивши тоді з себе національного табору, шляхта української народности не здобула ся на се й пізніше. Розпливши ся відразу в шляхетській верстві, вона розливалася й никла, пропадала в ній з часом все більше. Одинокі верства, що мала голос в тодішніх обставинах і могла стати в обороні руського права, взагалі руської (української) народности була страчена для сеї справи.

Не помогла руському праву в землях Польської корони й земська автономія, що служила, як то вище підніс я, таким сильним забором руського права в землях в. кн. Литовського. А се тому, що в коронних землях вона прийшла запізно.

Провінціональний поділ Польщі взагалі визначав ся великим консерватизмом, і тому підставою до організації руських провінцій взято також староруський їх поділ. Провінції сі складали ся з семи земель — Львівської, Галицької, Подільської, Перемишльської, Сяницької, Белзької й Холмської. З них тільки Сяницька й по часті Подільська були новотворами. Маленька Сяницька земля по всякій правдоподібности утворила ся наслідком відірвання від Галичини й прилучення до Польщі, перед окупацією цілої Галичини, в 1340-х рр.¹⁾, тай зістала ся потім в ранній осібній землі й пізніше. Поділе відлучило ся від давньої Теревовельської землі (до котрої з початку належало), зіставши ся поза границями Казимирової окупації, коли той зайняв і прилучив до Галичини Теревовельщину²⁾. Заbrane Поляками з початком XV в., воно лишило ся осібною провінцією, але без східної своєї половини, що лишила ся при в. кн. Литовським³⁾ і в 1566 р. дістала титул воєводства Браславського. Всі инші землі утворили ся в староруських часах, як князівства (з Львівською землею се не так ясно, бо Львів виступає дуже пізно, але се було, мабуть, давнє Звенигородське князівство). Тож вони мусіли мати свої місцеві традиції й сильну підставу для земської автономії. Але, як я сказав, вона прийшла за пізно — аж з заведенням польського права, в 1430-х роках. Перед тим польське правительство хотіло мати тут

¹⁾ Див. т. IV с. 29 і примітку 2) до неї.

²⁾ Див. т. IV с. 78. ³⁾ Ibid. с. 166 і далі.

сильну і сконцентровану власть в руках своїх старостів, а з початку, за Казимира Вел., Галичина, з виїмком Сянїцької землі, творила навіть одну провінцію, під власттю одного „старости руського“. Нїм прийшла земська самоуправа, землі залила вже польська шляхетська колонїзація, відтиснувши на дальший плян Русинів, так що з заведенням шляхетської самоуправи заберають її в свої руки Поляки і на нїй також витискають своє польське пятно. Супроти того земська автономія в дальшій розвою замість консервання руських традицій в українських провінціях Польщі, стає також провідником польонїзації, і руський елемент в нїй дуже мало дає себе чути.

Повний упадок руського права і руського елемента, що до політичного значіння його, в коронних землях зазначив ся таким чинном виразно уже в першій половині XV в. В другій половині сього столїтя зникають останки руського устрою, сама його пам'ять, подекуди лише полишаючи в житю й практиці свої слабші слїди, так що їх зв'язь з руським правом можемо уоставити нераз лише слїдженнем цілого суспільно-політичного процесу. Переважна маса руського боярства — все що було значнійшого в нїм, тоне в польській шляхетській масі, що одиноко репрезентує сі землі на зверх. Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство — верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу. Церква руська — се одинока інституція, що носить виразну національну фірму. Се зовсім виразно виступає в XVI в., навіть в його початках. Niema Rusi, są popi i chłopi, могли б сказати так само в XVI в. „обивателі“ ziem Ruskich, як то чули ми в XIX, а ще й більше, бо в тих часах иньшого народу, окрім „народу шляхетського“ в Польщі не знали, отже popi i chłopi в рахунок не йшли зовсім, а останки руської шляхти розпливали ся вже в польській масі.

Акт 1569 р. широко відкрив двері до иньших українсько-руських земель сій шляхті, що сидючи на руській землі й живучи потом руського селянина, звикла ігнорувати все руське, уважати руський нарід за *misera contribuens plebs* для польського, дивити ся на руську культуру, право, традиції як на щось незмірно низше від польського, так що на його погляд вьшому руському, яке йно підносило ся трохи над рівенем нужди, була одна дорога — апостазії й переходу в табор поль-

ський. Широкою лавою посунули сі Kulturträger-и на Волинь, в Київщину і далі, займаючи посади, осідаючи на випрошених від короля маєтностях або одержаних через шлюби, за жінками, — несучи з собою польське право, до котрого навикли, й накидаючи тубильцям, з наівною ароганцією чоловіка свідомого своєї „вищої раси“, зневажливий погляд на все руське.

Незалежно від сеї міграції (хоч вона відіграла тут головну роль), вищі верстви нових провінцій Корони наслідком самої державної спільности входили в ближший контакт з польською суспільністю, правом і культурою. Польське право, що вже перед тим мало атракційну силу для шляхти в кн. Литовського завдяки своїм шляхетським привілеїям і служило їм взірцем для реформ литовських відносин перед унією, й польська культура, котрої висність тепер була вже очевидна — наслідком сильного культурного руху в Польщі в другій половині XVI в.¹⁾ і довгої застої руського культурного життя, і котра також була дуже-дуже близька привілеїюванім верствам українських земель завдяки дуже сильному своєму шляхетському кольориту, тісним зв'язам своїм з класовими змаганнями привілеїюваних верств держави й її політичним життям взагалі — починають опановувати новоприлучені руські землі. Невважаючи на те, що місцеве право, в виді Статута 1566 р. (що тому дістав назву волинського), було забезпечене новоприлученим українським землям в самих інкорпораційних привілеях 1569 р.²⁾ устрій і право новоприлучених українських земель польонізують ся скоро, польонізують ся до останку, а вищі верстви української суспільности незвичайно легко й скоро польщать ся. В першій чвертні XVII в. бачимо сей процес уже в повнім розвою.

Особливо важне значінне в сім процесі модифікацій і польонізації староруських форм лежить в сфері суспільно-політичних і економічно-культурних відносин, і найглибше вплинула на все дальше жите нашого народу як раз еволюція суспільних клас. Тому від неї й почнемо.

---

¹⁾ Се був прецінь „золотий вік“ польської літератури.

²⁾ Див. т. IV с. 335 і далі.

II.

Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта.

Знаємо, яку суспільну схему дістали в. кн. Литовське і корона Польська в спадщину від староруських часів в українсько-руських землях: свобідні горожане, зложені в трох категорій: бояр, міщан і селян, попри них свобідні класи людей княжих (поділених також на бояр княжих і родову дружину), осібні класи людей церковних, а на остатніх щєблях суспільної ерархії — люде півсвобідні й несвобідні (закупи й челядь), що стояли в залежности від свобідних осіб всіх тих клас. Суспільно-політична еволюція в. кн. Литовського положила на сій суспільній будові ще одну верству вгорі — верству князівську, що разом з найбільше маючими репрезентантами боярства — земського й служебного (сі дві класи, як знаємо, дуже тісно лучили ся ще в давній Руси) утворила князівсько-панську аристократію. З рештою ж тут досить трівко консервували ся одідичені староруські суспільні категорії й лише поволі зміняв ся характер і відносини тих давніших суспільних верств. В землях же корони Польської, котрої суспільний поділ був простійший, але з далеко виразнійше зазначеними межами поодиноких верств, відміни староруського суспільного устрою дуже скоро зійшли на слабі пережитки поруч іруп абсорбованих класами польської суспільної схеми.

Огляд поодиноких верств почнемо з горч — від тої князівсько-панської аристократії руських земель в. кн. Литовського, як явища нового. Час сформовання її припадає на XV вік — на часи по погромі княжих володінь за Витовта. Зложили ся на неї Гедиміновичі, що вже в 1-ій пол. XV в., як ми бачили, зійшли, загалом кажучи, на простих дідпчів; далі — князі з ріжних галузей староруської дпнастії, що зійшли на таке становище ще скорше, кілька литовських володарських родів з часів перед утвореннем в. кн. Литовського, з княжим титулом і без нього (генеалогії сих княжих династій дуже часто непевні, так що докладно розділити їх на

ті дві категорії неможливо); нарешті визначніші роди в поміж боярства, служебного і земського, литовського й руського походження; сі вже з погромом литовських князів за Витовта стали на однім степені з князями (окрім кількох виїмків — князів-володарів) і потім їх визначніші роди держали ся на однаковій висоті з найвизначнішими княжими родами. Як бачимо, склад дуже різнородний¹⁾.

Спільною підставою значіння сеї аристократії служила її земельна маєтність — звичайне багатство тодішнє. Від рядової шляхти й боярства відзначали її деякі привілеїї. Одним з найбільше характеристичних, що — так би сказати, потягала межу між сею аристократією і рядовим шляхецтвом, було право — посилати свої „почти“, себто приписане для певної маєтности число вояків — не під загальною хоругвою свого повіта, а під особною своєю хоругвою фамілійною. Тому нпр. в першій Статуті Литовським ми стрічаємо означенне: „княжата и наны хоруговныє“ як вищу верству в порівнянню до „шляхти і бояр“²⁾; коротше сю верству означали просто словами: „княви и паны“, „княжата и панята“. Переховані до нас реєстри таких фамілійних хоругв, дають розуміти, з кого складала ся ся аристократія, а sui generis катастр, переведений в 1528 р.: перепись, хто скільки має ставити коней на війну, відповідно до великості й доходности своїх маєтностей, дає нам спромогу оцінити маєткову можливість сього маїнатства (на жаль тільки, сі документи в цілости не видані дотепер і поки що мусимо опирати ся на витягах, зроблених з них попередніми дослідниками³⁾).

І так бачимо з них, що в 30-х рр. XVI в., з котрих маємо відомости, мало свої власні хоругви в цілім в. кн. Литовським

¹⁾ Про аристократію в. кн. Литовського див. у Любавского Лпт.-рус. сеймъ гл. IV і V. Перегляд значніших князівських і панських волостей по поодиноким землям у ньогож — Обл. дѣленіе гл. II і у Леонтовича Очерки т. I. Історія поодиноких родів — у Вольфа Kniazowie litewskoruscy, і Бошецкого Roczet rodów w w. x. Litewskim.

²⁾ Нпр. Статут 1529 р. розд. I, арт. 1, 15, 22.

³⁾ Виказ хоругв князів і панських, на підставі реєстрів Лит. Метрики з 30-х рр. XVI в. у Любавского: Сеймъ с. 472—3; „попис“ 1528 р. містить ся в книзі 1 відд. III Лит. Метрики, і книга ся має бути вже надрукована петербурською археографічною комісією, але що видання сеї комісії обчислені не на людські, а на геологічні періоди, тож тим часом приходить ся користати з уривку його, а пізнішої виписи (XVII в.) видрукованім в Archiwum Sanguszków III ч. 340, та з витягів, пороблених тим же д. Любавским од. с. с. 355—60.

звиш 70 фамілій¹⁾. (Поодинокі члени декотрих, найбільше заможних, мали свої особні хоругви, так що такі фамілії висилали по кілька хоругв). З посеред них княжі роди були в меншості — було їх лише кодо третини, а близько дві третини було фамілій „панів хоругвових“. Переважне число князівських родів не було так заможне, щоб ставити свої особні хоругви, і сі біднійші князі взагалі, не вважаючи на свій титул, не користали з аристократичних прероґатив і зливали ся з рядовою шляхтою. Між хоругвоними князями було лише кілька старолитовських, скільки можна судити (кн. Гольшанські і їх гадузь — кн. Дубровицькі, кн. Свірські, Гедройтські), зрештою се або Гедиминовичі (розумієть ся, зовсім зрущені тоді) як кн. Слуцькі — потомки Володимира Ольгердовича, Сангушковичі — потомки мб. Федора Ольгердовича, Черторийські — що виводили ся від Константина Ольгердовича, Мстиславські - Жеславські — потомки Семена-Луївена Ольгердовича, Корецькі — потомки знаного нам Олександра Патрикиевича стародубського, внука Наримунта Гедиминовича, що мав дістати Корець на Волини, Заславські — потомки Явнуги Гедиминовича, — або князі ріжних руських чи зрущених, часто неясних що до свого початку династій. Сюди належать кн. Острозькі (початок неясний — стара традиція виводить їх від князів Туровських, і се можливо)²⁾. Кн. Четвергинські, виводили себе від Сьвятополка Ізясловича, а новішими генеалогоами виводять ся також від князів турово-пинських³⁾, як

¹⁾ Докладно порахувати годі, бо не можна поставити критерій, що в тих розгалужених династіях рахувати за одну, а що за особну фамілію; ресстри ж тим не журили ся, тримаючи ся маєтностей.

²⁾ Помяник дубенської церкви в Памятниках кїевской комиссії IV 1 с. 111 (князей Гуровских — читай Туровских). Про се Максимовича Письма о кн. Острожскихъ (Собр. сочиненій I), також Wolff Kniaziowie s. 342, критика поглядів Максимовича у Радаїмінського Kniaziowie Ostrogscy i Zaslawsy (Rulikowski i Radziwiński Kniaziowie i szlachta między Sanem, Dnieprem etc.) с. 16. Максимовичів вивід кн. Острозьких від кн. Туровських, хоч зроблений досить категорично, має одначе гіпотетичний характер. Цікавий вивід Острозьких, наведений з одного українського хропоґрафа (Боболинського) у Максимовича ж — від кн. Давида Ігоревича. Сей вивід також зовсім можливий, з огляду, що потомство Давида Ігоревича — князі городенські, в північній Погорині, нам дуже мало звістні. Старші лінії їх вимерли, меньші могли заціліти. Від них можуть іти й деякі иньші волинські княжі роди, що виводять ся тепер залюбки а турово-пинської династії.

³⁾ Wolff Ród Gedymina с. 35 і 135.

і Городецькі, Дольські, Несвицькі, хоч так само можна б думати тут і про потомство Давида Ігоревича — князів городеньських, і про різних служебних князів, з різних династій, що осідали на Волині вже в XIII в. Кн. Друцькі і їх галузь кн. Соколинські — правдоподібно з полоцької династії. Пронські з рязанської династії. Жилинські — виводилися з смоленської династії. Кн. Збаражські, з їх галузями — кн. Вишневецькими, Порицькими і Воронецькими, все потомки князів Несвицьких, звістного нам кн. Федька Несвицького, котрого рід ближше невідомий. Вкінці такі зовсім невідомі що до свого роду князі як Крошинські, Лукомські, Полубенські і т. и.¹⁾

Між „хоругвовими панами“ на першому місці, що до свого багатства й значіння, стояв ряд литовських фамілій — потомків старолитовських володарів і бояр, що вийшли на верх (принаймні в наших відомостях) головню в часах Витовта, в зв'язку з його політикою, зверненою против руських княжих династій. Такі Радивиличі з своєю галуззю — Остиківичами, найвпливовіша фамілія XVI в., що виводилася з старолитовської княжої династії. Жмудські магнати Кезгайли, що з роду в рід займали уряд старостів жмудських. Гаштовти — потомки звістного регента з Казимирових часів. Заберезинські з своїми галузями — звістні авантюрою свого предка з кн. Глинським. Кишки, до свого походження неясні (у всякім разі не Русини, судячи по іменах), потомки в. гетьмана з часів в. кн. Олександра, і такі самі Глібовичі.

З сими родами не могли ще зрівнятися своїм маєтком ба й своїми впливами та значінням магнати з руських боярських родів. На чолі їх стояли, зближуючи до тих литовських магнатів своєю заможністю і значінням, займаючи визначні уряди: Ходкевичі, потомки київського боярського роду, що видав київського воєводу, звістного своєю неволею в Криму; їх галуззю були Воловичі. Ілїнічі, потомки, здається, могилівських бояр, видвинені в остатній четвертині XV віка Іваном Ілїничом, намістником витебським і смоленським. Сапіги — потомки великокняжого писаря в часів Казимира, мабуть з смоленських бояр. Зеновевичі — давній магнатський рід, ще в XIV в., представлений на початку XVI в. Юриєм Зеновевичем, намістником смоленським. Боговитини — з бояр вдається бере-стейських, поділені в тім часі на кілька ліній, що займали

¹⁾ Див. у Вольфа, *op. c. sub vocibus.*

кілька вищих урядів. Хребтовичі — сильно роздроблені, що займали кілька двірських урядів з кінцем XV в., і т. п.¹⁾

Масткові відносини сих хоругвовних княжих і панських родів вказують цифри коней з пописі 1528 р. Князь Слуцький ставив 433 коні. Кн. Острозький 426 коней. Гаштовти (батько з сином) 466 коней. Радивилі й Остиковичі (числом сім) 958 коней (між ними Юрий Радивил, каштелян виленський ставив сам 260, вдова й діти Миколая, воеводи виленського — 368). Кезіайли (числом трох) 768 коней (між ними Станіслав староста жмудський 371 коня). Глібовичі (числом три) 279 коней (з них Ян воевода витебський з жінкою 236). Кишка Петр, воевода полоцький 224 коні. Заберезинські з своїми свояками (числом 5) 294 коней (між ними маршалок земський Ян Заберезинський 197 коней). Олександр Ходкевич, староста берестейський 198 коней. Кн. Мстиславський 152 коні. Кн. Сангушквичі (числом чотири) 170 коней. Кн. Гольшанські й Дубровицькі (числом чотири) 154 коня. Іліничі (числом чотири) 160 коней. Зеновевичі (числом п'ять) 155 коней. Сапіги (числом сім) 153 коня. Боговитиновичі (числом три) 125 коней. Немировичі (числом п'ять) 115 коней. Хребтовичі (числом п'ять) 112 коней. Кн. Збаражські й Вишневецькі (числом п'ять) 98 коней, і т.

¹⁾ Про панські роди див. у Бонецкого *sub vocibus*, у Любавського Сеймъ с. 348—352, Леонтович Очеркп I *passim*. В виводі їх генеалогій багато непевного. Досить впр. вказати, що Любавський в однім місці (с. 350) виводить Іліничів від могилівських бояр, а сторону пизше веде Іліничів і Глібовичів з Витебської землі. Про Іліничів в Могилевщині каже грамота Казимира видр. в Актах Ю. З. Росії I ч. 26, а на витебське походження Іліничів і Глібовичів Любавський не вказує нішого доказа, як тільки те, що з них виходили витебські намістники (с. 158). Що до руського походження Глібовичів, то воно здаєть ся вниі сумнівним тому, що рід сей уже в першій половині XVI в., судячи з хрестних імен, був католицьким. Правда, фамілійне прізвище звучить по руськи, властиво по православному. Сю суперечність трудно погодити не маючи близьких відомостей про початки сього роду. Так само неясним вістаєть ся рід Немировичів, також зачислених Любавським до витебських, тимчасом як Немиричів, разом з Кишками і Насутами (с. 352), зачислав він до мазовецько-підляських.

Взагалі історія панських родів досліджена дотепер ще далеко гірше як князівських. Матеріал зібраний Бонецким далеко-далеко не вистає і не вичерпує всього запасу. Любавський міг би не в однім доповнити його відомости й виводи, але лядковичні відкликування його до актових книг Л. Метрики нікого не переконують, а його виводи протопластів сих фамілій (на с. 349—50) не дають свідочтва великої обережности, так потрібної в сій темній і заплутаній справі.

д.¹⁾. Як бачимо, дуже небогато з так численних княжих родів, Гедиміновичів і інших, дорівнювало панським — руським і особливо литовським фаміліям!

Щоб оцінити значінне поданих чисел, треба знати, що устава 1528 р. постановляла таку норму: що на війну має посилати ся оден кінь з вісьми служб, то значить з вісьми більших господарств селянських: на таку службу складало ся звичайно кілька менших господарств, розмір її бував ріжний, в залежності від доходности й інших ріжних обставин, але норма вироблена нізнійше може дати приблизне зрозумінне про неї: в службі рахували десять литовських волок, кожда по 30 моргів. Таким чином маєтність, що ставила 100 коней, могла обіймати коло 250 тисяч моргів управної землі!..

Територіально взявши, головним гніздом княжих магнатських родів була Волинь, панських — властива Литва й німанська Русь. Ті панські литовські роди, в сумі взявши, були можнійші, але релятивно беручи Волинь була найбільше панською, аристократичною провінцією в князівства — вона аж кишла тими другорядними магнатськими і дрібнішими князівськими родами, так що дрібної шляхетської власности і маєтностей державних тут в порівнянню з ними було незвичайно мало. Тут сиділи кн. Острозькі, Сангушки, Черторийські, Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Порицькі і Воронецькі, Четвертинські, Жеславські, Корецькі, Сокольські, Курцевичі, Козеки, Головні, Мосальські, Буремські, Дольські, Кропотки, Ружинські, Любецькі, Велицькі, заможні панські роди Боговитинів, Монтовтів, Кирдеїв, Загоровських, Семашків, Гулевичів, Чапличів, Кознянських, Бабнських і т. н.²⁾. Сі фамілії ставили коло трох четвертин всього війська, яке посилала

¹⁾ Інші хоругвові князі й панські фамілії, менше заможні, були тоді такі: кн. Полубенські, Черторийські, Жеславські, Корецькі, Заславські, Четвертинські, Друцькі, Соколинські, Пронські, Жилпінські, Збаражські, Вишневецькі, Крошпінські, Лукомські, Полубенські, Свирські, Гедройські (про них усіх див. вище), Одинцевичі, Микитиничі (пізнійші Головчинські, московські емігранти), кн. Більський (з вістної фамілії, що вернув на Литву), пани Костевичі, Паці, Нешировичі і Немирчі, Довойци, Нарбутовичі, Сологуби, Солташи, Охністровичі, Юндилі, Чижі, Монтигирдовичі, Горностаї, Коппі, Пібульки, Завиші, Носіловські, Щитовичі, Семашковичі, Сарпутьевичі, Тишковичі, Комаєвські, Шишковичі, Загоровські, Ляцькі, Вольські, Ясенські, Корпцькі, Веселовські (крім того ще кілька біскупів — їх не вчисляю).

²⁾ Див. нпр. попис Волинської землі — Archiwum Sanguszków III s. 323, реєстри волинських князів і панив в люстрації 1545 р. — Zródła dziejowe VII s. 20—2, 92.

Волинська земля — звиш 900 коней, тимчасом як всі інші властители, числом понад 200, послали в сумі трохи більше як 300.

На Побужу — в Берестейщині й на Підляшу було більше розвинене дрібне шляхетське володіння. Особливо Підляше, і тут найбільше повіт Більський — були доменом дрібною шляхетської власности: Більський повіт ставив не сповна 700 коней від близько 2000 властителів, Дорогичинський звиш 700 від близько півтретяста властителів, Мельницький понад 100 від 36 родин, не рахуючи кількох, що не мали підданих, Берестейський 165 коней від 106 властителів. Були тут також свої можли роди й більші маєтки — як Немпрів-Грималичів, Кишків, Хреботовичів, Сапігів, Федьковичів, Гороновських, і сторонніх панів — як Боговитинів, Сангушків, Сопігів — в Берестейськїм, Радивилів на Підлясю. Сусіднє князівство Кобринське (виділене з старої Берестейської землі), коли вигас рід кн. Кобринських, потомків Федора Ольгердовича, і в мужеськім (1490) і в женськім коліні (1519), і воно вернуло ся до в. князя — стало доменом дрібного боярського і селяньского володіння, так само як і Пинське князівство по смерті останнього свого князя († 1521). По попису 1528 року 38 кобринських бояр послали 97 коней, 89 пинських — 102 коні.

Північна Київщина, поліська була гніздом дрібного боярства. В полудневій і західнополудневій Київщині, так само й на Задніпровю були великі лятіфундії, але вони не мали значіння по спустошеннях Ментлі-герая. В 30-х рр. XVI в. в Київщині не бачимо ні одного хоругвовного рода (не рахуючи волостей деяких сторонніх панів — нпр. Звягольської й Чуднівської волости кн. Острозьких). Не бракувало тут одначе своїх значних і заможних родів, княжих як Капусти, давнійше — Звягольські й Глинські (перші вимерли, другі — емігрували по звійстній пригоді), панських як Дашковичі, Горностаї, Кміти, Полововичі, Байбузи і т. и., але маєтности їх були тепер мало-доходні. Теж саме треба сказати й про Браславщину — повіти Винницький і Браславський (Звенигородський лежав пустою). Виключивши маєтности декотрих сторонніх панів (Горностаїв, Кмит) тутешні навіть „старші земляне“ не могли рівняти ся з середніми властителами інших земель, не кажучи вже про „подлібших“, котрих ті старші „братею собі не менують, ани знають, отголь суть“. Дарма, що сі „подлібші“ держали часом такі страшні простори землі, що вони пів віка пізнійше стали

підставою маґнатських фортун. Але тепер вони були пусті, або майже пусті¹⁾.

Вернімось до маґнатства. Сама вже велика земельна власність, зібрана в такій масі в його руках, мусіла дати йому велике значінне. При аристократичнім же складі в. кн. Литовського ся земельна аристократія вповні опанувала державу. Вона була заразом і служебною: всі вищі посади були в руках тих богатих родів, що займали їх з дідів і батьків, і *homines novi* з'являють ся тут в незначнім числі, та й то звичайно се люде вже богаті, що встигли доробити ся маєтку, а заразом своїми здібностями вміли звернути на себе увагу правительства. Переглядаючи реєстри вищих урядників, ми стрічаємо все тіж самі роди, що з иньших джерел звістні нам як люде богаті і можні, родовиті, члени чільніших родів в. кн. Литовського.

Так нпр. в 1530-х рр., з котрих маємо ми викази хоруговних фамілій і їх, так би сказати, маєткової вартости, ми стрічаємо на вищих урядах центральної й двірської управи в. кн. Литовського таких осіб: на гетьманстві великім бачимо Конст. Острозького, потім Юрія Радиви́ла, що перед тим був гетьманом дворним, — по нім на гетьманство дворне прийшов Андрій Немирович; на канцлерстві Ольбрахт Гаштовт; маршалком земським був Ян Заберезинський, маршалком дворним тойже Юрій Радивил; підскарбім земським Іван Горноста́й, підскарбім дворним Іван Стретович. На урядах провінціональних (вчисляю їх більше меньше в порядку ранґу)²⁾ — на воєводстві виленським Ольбрахт Гаштовт, на каштелянстві — Юрій Радивил, на воєводстві троцьким Ян Заберезинський, на каштелянстві троцьким і заразом на старостві жмудським Станіслав Кезґайло, воєводою київським був Андрій Немирович, старостою луцьким кн. Федір Чорторійський, воєводою полоцьким Петро Кишка, старостою городенським Юрій Радивил, воєводою новгородським Станіслав Ольбрахтович Гаштовт, витебським Ян Глібович, підляським Іван Сопіґа³⁾.

І так переглянувши тих кільканадцять найвищих урядів

¹⁾ Źródła dziejowe VI s. 115, 126.

²⁾ Докладно означений порядок ранґ литовських сенаторів був означений уже пізнійше, в переддень Люблинської унії. Про порядок титулів в раді в. кн. Литовського в першій половині XVI в. див. у Любавського Сеймъ с. 344.

³⁾ Див. каталогів урядів у Вольфа *Senatorowie* і у Бонєцкого *Poczet rodów, sub vocibus*.

держави знайшли ми скрізь членів тих родин, що вже звістні нам як найбільше заможні й родовиті. Виймок знайшов ся тільки оден — той Стретович, що його ми не бачили між хоругвоними панами; він також не був одначе homo novus — його батько був підскарбім також, а врештою се гадуєть досить родовитої й заможної фамілії Солтанів.

Потягнім ще далі свій перегляд. Гляньмо по другорядним урядам намістників і старост повітів (на сей раз займемо ся тільки українськими) — і ми бачимо те саме явище. Маршалком Волинської землі був в тім часі кн. Федір Сангушкович, старостою володимирським другий Сангушкович — Андрій, і по нїм той Сангушкович Федір; старостою кременецьким і житомирським — Ян кн. литовський, біскуп виленський (нешлюбний син в. кн. Жигимонта); старостою берестейським Ол. Ходкевич, дорогичинським Петро Кишка, більським Ольбрахт Гаштовт, мельницьким Немира Грималич, браславським і винницьким Константин Острозький, по нїм його син Іля, овруцьким Михайло Халецький, канівським і черкаським Остафій Дашкович¹⁾. Отже і тут, на кільканадцяти другорядних урядах знаходимо в переважнім числі членів тихже маґнатських родів. Халецький і Дашкович хоч не належали до фамілій хоругвоних, були також з родин панських. Халецькі були з бояр чернігівських, і сей староста овруцький по попису 1528 р. ставив поважну цифру 16 коней. Дашковичі належали до цільнійших київських фамілій і мали там великі маєтності, тільки по тодішніх часах мало доходні, бо порожні.

Сей для прикладу зроблений перегляд урядів з 1530-х рр. може дати нам загальне зрозумінне, з кого складали ся вищі урядничі верстви в. кн. Литовського. З незначними виймками були се ті багаті земельні маґнати, що з рода в род держали ся на сих урядових верхах. Вони збирали в своїх руках дуже часто по кілька таких урядів, до того ріжні держави, що служили їм джерелами доходів, і часом ділично освоювали певні, навіть дуже значні уряди. Так нпр. у Радивилів діличним було воєводство виленське, у Кеаґайловичів староство жмудське, Сангушки опанували вищі волинські уряди, й т. и.²⁾. Певні права на вищі уряди, які давало сим маґнатам їх походження, при-

¹⁾ Див. каталогіи у Бонецького оп. с.

²⁾ Нпр. з Сангушками: в середині XV в. був Олександр Сангушко старостою володимирським, його син Андрій — старостою володи-

знавали ся вітверто й урядом: не раз надаючи певний високий уряд, в. кн. мотивує се заслугами батька сього кандидата¹⁾ і т. и.

Держачи в своїх руках, з батька на сина, всі вищі уряди держави, маїнати держали в своїх руках і раду в. князівства, а з нею й загальну управу в. князівства, бо рада була заразом і сенатом і комітетом міністрів і навіть референцією, в неприсутности в. князя. Займаючи вищі уряди, члени маїнатських родів тим самим входили в склад ради. Але на тім не кінець — декотрі чільніші маїнатські роди (на жаль, досі не висліджено — котрі саме) мали право засідати в радї в. князівства навіть незалежно від урядів — хоч би й ніякого сенаторського уряду не займали. Здаєть ся, що ся привілеїя одначе з часом вийшла з уживання, але в декотрих родах вона додержала ся до кінця: звістна річ, як кн. Слуцькі вже по Люблинській унії, під час безкоролівя по смерти Житимонта Авґуста домагали ся собі місця в сенатї на тій підставі, що їм завсіди належало місце в радї в. князівства²⁾.

Взагалі окрім фактичного значіння, яке давало маїнатув його велика земельна власність і багатство та високі посади, не бракувало йому й певних правно признаних прерогатив. Поділяючи на боці се право на місця в радї, бо його, очевидно, мали тільки найчільніші фамілії між сею аристократією, були й иньші, признані більшому кругу маїнатських родин. Одно таке ми бачили — право висилати свої „почти“ осібю від повітових полків, під хоругвою своєї фамілії, або своєю особистою. Ся привілеїя була розтягнена на маїнатів взагалі не скорше десь як в середині XV в.: в оповіданню Длуґоша про литовське військо під Ірінвальдом ми бачимо в нїм самі тільки хоругви князів-володарів і повітів³⁾. Вона мала своє практичне зна-

---

ипрським і маршалком волинським, внуки: Андрій старостою луцьким, Федір старостою володимирським і маршалком волинським, Роман — старостою brasлавським і винницьким, і т. и.

¹⁾ Кілька прикладів того, в невиданих документів, наводить Любавский, Сеймъ с. 348.

²⁾ Orzelski Bezkrólewie I с. 92—3, 104, Bielski с. 1240. Ожельский каже, що литовські відпоручники заперечували право слуцьких князів, але в актів видно, що вони таки дійсно займали місце в радї — нпр. Archiwum Sanguszków III с. 312 (Любавский вкавує ще кілька актів — с. 335, але з поданих у нього чисел книг і аркушів не багато довідаеш ся).

³⁾ Длуґош т. IV с. 41—2, див. про се у Любавского Сеймъ с. 474 і далі.

чинне, бо виймала панські „почти“ з під зверхности й компетенції повітових хорунжих або старост, ошаджувала час при виправі тих почтів, бо вони мали йти просто на головний попис, не ставлячи ся в повіті, й т. и.

Далеко цінніша ще була иньша привілетія: магнатські роди не підлягали юрисдикції провінціональній, а просто суду в князя й його ради, у всіх справах. Се право їх було признане й першим Статутом: князі й пани, „которые не судятся у поветех“, мали позивати ся „господарськими позвами“, на суд великого князя, що в неприсутности в князя судили пани-рада на осібних, щорічних судових „роках“ у Вильні¹⁾. Коли в 50-х рр. XVI в. оден з Сопігів був запізвав свого брата перед городенський суд, запізваний заявив, що він не обовязаний перед сим судом відповідати, „з тих причин, що вони з предків своїх „не есть поветницы: в кожних земських речах: „о войны и о серебизны и о иншие речи, особливые речи господарские до домовъ Сопежиныхъ завжды писаныи бывають отъ господара его мплости“, і відкликував ся до памяти всіх присутних, що Сопігів ніколи не суджено „кроме комисей господарських“²⁾. Ся привілетія, неважаючи на опозицію рядової шляхти, додержала ся до загальної реформи литовського судівництва — в 1564 р. Кого вона обіймала — котрі роди не належали до „повітників“, се не висліджено, і докладно, певно, й не буде висліджено, але можна з всякою правдоподібністю сказати, що круг тих „не-повітників“ в кругом хоруговних княжат і панів не сходив ся — то значить не кожний хоруговний пан мав сю судову привілетію, і навпаки.

Взагалі ті всякі фактичні й правні привілетії магнатства не творили певної цілости з певним виразно означеним привілеюваним кругом осіб чи родів, в своїх правах одностайним і від иньших суспільних кругів виразно відграниченим. Одні групи магнатських родів користали з більшого числа прерогатив, иньші з меньшого, і ріжними переходовими групами й правами лучили ся з ширшими кругами шляхти-бояр. Певна особа, завдяки довголітній, успішній службі, приходила в раду в. кн.

¹⁾ Статут 1529 р. розділ VI артикул 4 і 6.

²⁾ Акты Виленской комиссии т. XXI ч. 553. Знести сю привілетію просила не раз рядова шляхта па соймах в 50-х рр., але в. князь не згоджував ся.

Литовського, хоч не належала до хоруговних панів; певна родовита фамілія, задержавши судові прероґативи, бідніла й переставала користати з права ставити свої ночки під особною хоругою, тратила своє місце в раді, й т. и. Магнатство, не вважаючи на свої прероґативи, все таки зіставало ся не більше як горішнім поясом шляхетської верстви, вповні не відграничене докладно від верств служебних, півпривілетіованих. Тільки суспільна еволюція в князівства пішла ріжними дорогами в першому і в другому разі, прийшла до докладнішого відграничення шляхетської верстви від низших, не шляхецьких, і до зрівняння з магнатами, розумієть ся — зрівняння правного, а не фактичного. В другій половині XVI в. магнати стратили свої судові привілеґії, свої родові міста в раді в. кн. Литовського, але розумієть ся — не свої фактичні впливи в управі держави і провінціональнім житю, не свої впливи й перевагу над рядовою шляхтою, яку давали їм богацтво і велика земельна власність.

Такі впливи й перевагу над рядовою шляхтою, розумієть ся, мали все й магнати руських земель польської Корони. Тут також була сильна магнатська верства — верства, ще ще зміцнилася, коли інкорпорація 1569 р. відкрила її нові українські займанщини і тут розпаношили ся ці „королята“, що не знали над собою ніякої власти і з гори дивили ся на рядову шляхту. Але правних привілеґій не знали вони і перед інкорпорацією так само як і по ній.

Князів таких як в землях в. кн. Литовського тут не було. То значить були одиниці, як виїмки, але не було іруин, верстви. Польська суспільність була дуже ворожа князюму володінню: чи був тут страх, що воно може повести до роздроблення території держави, чи може неохота магнатів, що не хотіли мати в князях конкурентів при розділі урядів і держав, тяжко сказати. Уже в кошницькім привілею 1374 р. маємо застереження, що ніякий замок в Польщі не буде даний в державу чи управу, на якийсь час чи на все, ніякому князю або потомку княжї династії. Такі ж з'обовязання були видані Ядвіґою й Ягайлом при останнім прилученню Галичини до Польщі, в 1387—9 рр.: „від Польської корони не відлучати, в руки якого будь князя не передавати, ані не наставляти їм старостою князя або потомка княжї династії, тільки Поляка або Русина з шляхетського роду“. Подібне забезпечення, коли ві-

рити Длугошу, було видано також і Подільській землі в перших роках XV в., по Свидригайловім повстанню¹⁾.

Чи подиктовані були сї забезпечення від князїв місцевими людьми, чи польськими політиками, що окружали Ядвігу й Ягайла, годї сказати, але в кождім разі серед тих остатніх така тенденція була, і Ягайло, видаючи свої загальні привилейі 1425, 1429, 1433 р., все мусїв приобіцувати, що не буде давати ніяких замків в державу „князям або потомкам княжих родів“²⁾. Тож Ягайло, хоч сам виріс серед практики княжих держав і володінь, мусїв з такою тенденцією числити ся. Звістно нам, що надання Поділя Спитковни на княжїм праві обудило як найсильнїше незадоволення на краківськїм дворі. Коли тут ще можна підозрівати иньші причини незадоволення, то маємо иньший, ще виразнїйший епізод — коли міністри Ягайла спротивили ся його заміру дати Нілецькому, своему пасербу від третьої жінки. Ярослав на княжїм праві, і змусили його залишити сей плян³⁾. І коли Ягайло таки роздавав в руських зомлях Корони польської волости на княжїм праві, то можна з усякою правдоподібністю сказати, що все таки він на тім пунктї вязав ся супроти неохоти польських правительственных кругів, а без того роздавав би їх далеко частїйше.

Що до сих надань, полишаю на боці надання „на княжїм праві“ Поділя Спитковни, і таке ж пізнїйше надання Поділя Свидригайловни — бо як я поясняв⁴⁾, Ягайло надавав Поділе, по всякій очевидности, як землю в. кн. Литовського, а не коронну, — так само як і землю Дорогичинську Янушу мазовецькому. Але той сам Свидригайло дістав від Ягайла також Городок під Львовом і деякі иньші маєтности;

¹⁾ Akta grodzkie i ziemskie VII ч. 19 — привилей Ядвіги для Перемишльської землі, III ч. 50 — Ягайла для м. Львова. Про подільський — Длугош III с. 561 (підр. 1404); привилей такого не маємо, Прохаска (Podole lennem Korony с. 271) думає, що звістка Длугоша опираєть ся тільки на документі Кердєевича 1402 р. — Codex epist. s. XV т. II ч. 26, але тоді треба б припустити, що се Ягайлове зобовязання про князїв: quod castra et terram Podoliae nulli principi, sed tantum uni ex Polonis militi in tenutam committeret, Длугош від першої до останньої букви вибрехав, бо в документі Кердєевича про те зі згадки.

²⁾ Codex epist. saec. XV т. II ч. 149, 177 і 212 §. 5.

³⁾ Длугош т. IV с. 258 (р. 1420); Длугош зве се надання графством, comitatus, але назва тут має мале значінє.

⁴⁾ Див. т. IV с. 151.

Федор Любартович, а по нїм Земовіт мазовецький — землю Жидачівську¹⁾). Се були нарушення тих з'обовязань, даних Ягайлом, але подиктовані вимогами вищої політики. Місцевих династій від тих князїв не пішло.

Не розгадували ся й деякі иньші княжі роди, що ріжними дорогами осїдали в галицьких землях. Нпр. оден з князїв Незвизьких, діставши за жінкою — з роду Бибельських, маєтності в Перемищині, осїв тут, в середині XV в. і прийняв назву кн. Передільницького від с. Передільниці²⁾); кн. Михайло Гольшанський, діставши маєтності за жінкою в Галицькій землі, також осїв тут³⁾); пізнійше володіли великими маєтностями в Галичині Острозькі, і т. и. Але їх було мало — були се одилиці, що не творили ніякої групи.

Великі маїнатські маєтки й впливові фамілії творять ся тут уже в XIV—XV в. — як Мельштинські („з Мельштина“), властители Ланцута, Переворська й Ярослава, тому звані Ярославським; Буцацкі, що мали величезні маєтки на Поділю⁴⁾ й держали його управу в своїх руках в середині XV в.; Одровонжі, що мали величезні маєтки на Русі Галицькій й держали в заставах цілий ряд тутешніх староств в XV в., та з часта засїдали на найвищих урядах, особливо воеводи руського, і т. и. Але й вони не зложили ся в якусь компактну верству, не кажучи вже про якісь формальні, правні привилеї.

Тойже брак одноцїльности й вправних класових границь, який бачили ми в маїнатській верстві, характеризує й шляхетську верству в. кн. Литовського. Тільки для шляхецтва і його відграничення литовське праводавство мало готовий взірець в польськїм праві, і воно дійсно послужило взірцем для нього та рішучо вплинуло на сформованне шляхетської верстви в князівства⁵⁾).

¹⁾ Див. т. IV с. 147 і 194 і примітка 195¹⁾); падання Жидачівщини Земовіту — *Materialy Prochaski* ч. 75.

²⁾ Про нього див. у Вольфа *sub voce*, і мою статю в Записках т. 48. ³⁾ Див. *Akta gr. i ziem.* XII ч. 807.

⁴⁾ Див. поділ їх маєтностей в 1469 р. — *A. g. V. i z. ч. XII* ч. 3428. II

⁵⁾ До історії шляхетської верстви в. княз. Литовського див. особливо Любавського Сеймъ гл. V, також Обл. дїленіє с. 534 і далі, В.-Будановъ *Крестьянское вешлевладївіє* с. 27 і далі, Леонтовичъ *Панскій дворъ*.

Як основним принципом для магнатської верстви в кн. Литовського служило багатство, чи то більша земельна власність, так для шляхетської таким принципом послужила тут воєнна служба.

Я вже підносив, що воєнна служба була альфою й омефою постулатів, які правительству в кн. Литовського ставило своїй суспільности. В сїм напрямі старало ся воно можливо використати її й для сеї потреби готове було, не вважаючи на свій консерватизм, досить безцеремонно нагинати давнїшу практику.

В старій Русі, як ми знаємо¹⁾, правительству розпоряджало воєнною сплою двох родів: постійним княжим військом — дружиною, що мала удержанне від князя й від своєї служби та була завсїди готовою до услуг князеві, і загальним походом землі, що зберав ся в важнїйших хвилях, за згодою чи *cum tacito consensu* землі. В тих землях, де руський державний устрій дожив до часів литовської окупації, княжі дружини, чи лишивши ся в службі своїх давнїйших князїв, чи дїставши нового князя — з литовської династії, стали сповняти воєнні обовязки в кн. Литовському: на поклик великого князя місцеві князї висилали свої дружини. Але сих невеликих дружин не ставало на потреби в кн. Литовського. Вічно на воєнній стопі, вічно загрожене, і то від кількох фронтів, вічно в війні, воно потрібувало війська багато і то здатного до далеких походів. Удержувати значнїші дружини в своїй службі в кн. не могли: наслідком дуже слабкої фінансової організації і бідности держави на гроші, не ставало їм на се засобів. Земський же похід староруських часів був непридатний для потреб нової держави: такий похід зберав ся тільки в потребі своєї землі й не здатний був для далеких і довгих походів, на границю литовсько-німецьку або московську²⁾.

І от під впливом таких потреб і обставин утворюєт ся в в. князівстві нова організація воєнної служби. Правительству всіх заможнїйших людей притягає до воєнної служби. Їх иньші

¹⁾ Див. т. III с. 284 і далі.

²⁾ На сю обставину й її значине в суспільній еволюції в князівства звернув увагу Довнар-Запольский (Госуд. хозяйство с. 10). Тільки він безпотрібно кладе натиск на те, що правительству треба було кінного війська. Земські походи в давній Русі були кінні — пригадати хоч би подробиці київської революції 1068 р. Але се земське військо не обовязане було до походів в справах, що безпосередно не дотикали землі, й невдатне було до далеких і частих походів.

подати й обовязки переминяє воно на обовязок вислаги, на кожде візванне правительства, одного чи більше кінних вояків, — відповідно до заможности, инакше сказавши — відповідно до доходности їх земельних маєтностей, бо як показчик сеї заможности, як підставу сього воєнного обовязку взято власність земельну.

Передо всім в сю категорію мусіли увійти більші земельні властителі — земські бояре, і вони дали своє боярське імя цілій сій верстві в князівства, цілому клясу обовязаних воєнною службою властителів земель. Але на них не скінчило ся. Великі князі, змагаючи до можливого збільшення сеї верстви, притягали до обовязку воєнної служби заможнійших селян. Вони складали по кілька дрібнійших господарств на одну службу і вкладали на їх обовязок посилати спільними силами, в заміну иньших обовязків, одного кінного вояка. Або передавали певній особі права на датки й повинности кількох селянських господарств, що дотепер поносили їх на користь держави, — „надавали“ по тодішній недокладній термінології, сих людей тій особі, а на неї в заміну клали обовязок посилати до війська одного чи більше вояків. Надавали землі неоселі з обовязком воєнної служби і т. п.

За браком матеріалу з переходових часів — XIII—XIV в. трудно сказати, скільки було в тім нового, підданого потребам в. кн. Литовського, і давнійшого, переданого староруською практикою й тільки змодифікованого в в. князівстві. Справа обертаєть ся коло способів удержання дружини. Ми знаємо, що дружина удержувала ся доходами з урядів або грошима та натураліями з княжих доходів¹⁾. Чи додержали ся сї способи до самої литовської окупації, чи може уже перед нею в руських землях зачали практикувати винагороджуванне за воєнну службу земельними державами або наданнями доходів з людности певних територій? Та обставина, що в тім самім часі, як бачимо, привязувано воєнну службу до земельних надань та держав в землях давньої Руської держави і під зверхністю литовською і під польською і в в. кн. Московським, робить дуже привабним таке припущенне. Але що яких небудь виразнійших вказівок з часів руського державного права на таку практику

¹⁾ Див. т. III с. 286, 329. В сій справі ще полеміка моя з проф. Липницьком в Извѣстіях отд. рус. яз. за 1904 р. кн. I і IV.

надань не маємо, тож і даліше здогадів про її можливість іти не можемо.

Як би там не було з староруськими порядками, в в. кн. Литовським уставляє ся принцип воєнної служби з землі. Сим обовязком обложена вся земельна, хоч трохи більша власність, з виїмком тільки земель церковних; з сим обовязком роздає правительство нові землі. Земельними наданнями й державами оплачує правительство взагалі всяку службу, і оплати доходами з ріжних регалій трапляють ся далеко рідше, а ще рідше — річні пенсії грошові, т. з. юргельти (Jahrgeld), бо скарб вед. князя ніколи не мав досить готових грошей, зрештою віддаючи як заплату земельні держави, ошаджував кошти їх адміністрації.

Суспільно-політичний устрій в. князівства взагалі мав сильно зазначений, з гори до долини консеквентно переведений характер служебний (dienstpflichtig). Почавши від князів-володарів і до селян всі несуть на собі службу — чи посередно правительству, державі, чи свому зверхнику, що дає правительству якийсь еквівалент за сі служби, які на свою користь від нього дістав. Воєнна служба, яку несе боярин правительству, заступає инакші служби чи податки, які б віддавала його маєтність правительству, коли б він з неї служби не відбував. І хоч служити з свого ґрунту військову службу уважало ся і більше гоноровим, і може — вигіднішим, лекшим, ніж платити чинш, або давати натуралії, т. зв. „дякло“ (аннона дусалис), чи сповняти якісь иньші служби — довецьку, чи сторожеву, чи пушкарську приміром, одначе й воєнна служба була тяжка і зрівноважувала сі вигоди досить значно, так що перенесенне таких земель чиншових чи служебних чи тяглих на „службу боярську“ і навпаки було річею досить звичайною, було заміною обовязків, а не ласкою чи деградацією, — аж поки привілеїї, щедро роздавані воєнно-служебній верстві, за прикладом Польщі, не зробили її дійсно привілеїюваною верствою, — й тоді показала ся потреба, в інтересах самої держави, поставити якісь докладні границі сій верстві.

В документах можна чимало знайти вказівок на те, як переносили ся на службу боярську властители й землі иньших категорій. Так нпр. предки землян Собнів і Головенків з Городища на Підлясю були Витовтом увільнені від повнення городової служби разом з тяглими людьми, від „иорубів“ (участі в селянських датках) і дякла і натомість дістали обовязок „однымъ

конемъ на войну ходить, какъ и иншии бояре ходять“. Той же Витовт предків бояр з Жорславської волости „отъ тяглое службы вызволилъ, а казалъ пмъ служити службою военною“. Князь київський Оделько „потвердив к бояром“ слугу чорнобильського замку Ларивона Велавського: „не надобе ему намъ з слугами службы служити а поплатовъ платити и иныхъ некоторыхъ пошлинъ въ Чернобыли: подводами, ни стеречи,—служити ему служба з бояры“. Предок земян пинських Пархеновичів служив службу золотарську й пушкарську, але перенесений був на службу боярську, і т. и.¹⁾ Навіть розмірно пізно, в першій половині XVI в. трапляли ся перенесення тяглих людей і слуг на боярську службу: так 1514 р. київський слуга Ларивон Станкевич просив в. князя визволити його батька й братів від тяглої служби й перенести їх на „службу земську“ (военну) — „они дей люди достаточныи, могутъ гараздъ службу земскую заступовати“, і в. князь переніс дійсно тих трох свояків його з їх тяглих служб на службу боярську, замінивши „дякла й дачки“ земською службою „у трох зброях достаточныхъ“ „какъ и инымъ подданымъ нашимъ шляхтѣ розказали есмо къ службе нашей достаточне се мети“²⁾.

Подібно переносили ся на боярську службу землі, що несли на собі однакші обовязки: в. кн. Казимир надає нпр. на боярську землю Дробовщину, що перед тим несла службу ловецьку; в. кн. Олександр надає дяку селянський ґрунт, що платив давнійше чинш, 6 грошей, на земську службу, і т. и.³⁾ Здасть ся, що такі переводи на боярську службу чинили ся не тільки в. князем і місцевими князями, але й старостами, судячи з нормовання Жомоїтської шляхти, зробленої на соймі 1557 р.⁴⁾ Зрештою старостинське надання землі взагалі часто ставало підставою для боярської служби⁵⁾.

Бували й противні випадки — коли бояре, сприкривши собі військову службу, або ще частійше — збіднівши, переходили або переводили ся на инші обовязки. Особливо чуємо про такі факти з тої нагоди, коли потомки таких здеґрадова-

¹⁾ Мої: Кілька київських документів XV—XVI в. ч. 1 (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XI). Ревная пущь с. 226. Виривки з невиданих актів у Любавського Сеймъ с. 432—3, Област. дѣленіе с. 541.

²⁾ Любавській Сеймъ с. 433.

³⁾ Документи архива юстиціи с. 10, Любавській Областное дѣленіе с. 544—5.

⁴⁾ Акты Зап. Россіи III с. 88. ⁵⁾ Див. В.-Буданова оп. с. с. 29.

них бояр старалися вернути ся назад на боярську службу. Так нпр. пинський боярський син Лозич просив княгиню зняти з нього обовязки слуги й перевести його на боярську службу, і княгиня, переконавши ся, що він з роду „бояринъ есть, як который“, увільнила його від дачок і сторожі: отже перед нами боярський рід, що підупавши, перейшов був на становище слуги, і потім, змігши ся, знову вернув ся на боярську службу¹⁾. В Жомоїтській землі багато бояр збіднівши зійшло на селянське становище й селянську службу, так що за в. кн. Жиґимонта (1522) в сій справі було переведене спеціальне слідство²⁾.

Такий перехід можуть ілюструвати також надання боярам селянських ґрунтів з обовязком давати дякло або служити якусь инакшу (селянську) службу. Сі селянські обовязки такий боярин мав відбувати тільки в додатку до своєї боярської служби: так двоє земян більських дістають від в. кн. Жиґимонта дві селянські служби (жеребья), з обовязком давати медову дань і дякло та служити „земську скужбу“³⁾; але часом вони сходили при тім зовсім на селян і переставали нести боярську службу.

Особливо улекшувало перехід з селянської верстви в боярство існування посередніх верств: бояр путних і слуг замкових. Боярами путними звали ся ті бояре, що сидючи на на ґрунтах боярських сповняли замість воєнної служби різні поручення („пути“) замкової адміністрації; особливо часто уживано їх до курієрської служби — возити листи⁴⁾. Очевидно, первістно, коли ще не надавало ся такої спеціальної важности воєнній службі як особливо почесній, така заміна воєнної служби путною не понижала гідности боярина — чи він уживав свого коня, аби сповняти якісь поручення намістника, чи їздив з ним в погоню за ворогом, і то тим більше, що в потребі уживано сих путних бояр і до воєнної служби⁵⁾. Тому сї

1) Ревізія пущь с. 282.

2) Акты виленской комиссии т. XXIV ч. 19--21.

3) Любавский оп. с. 435 (з невиданого докум.).

4) Устава на волоки 1557 р., що переводила путних бояр в категорію селян, так описує їх обовязки: „которыхъ служба будетъ — ездити з листы нашими до дворов оному владови приястлыхъ, а с пенегами платовъ нашихъ до Вили до скарбу и за крывъдами подданныхъ (зі скаргами?) колеєю з розказанья владового ездити“ (арт. 1).

5) Так устава для дворів Виленського й Троцького воеводств 1529 р. виразно зве військову службу обовязком путних бояр: „боярове наши

бояре й задержали боярське імя. Але пізнійше, в XVI в., стісняючи границі боярсько-шляхетської верстви, правительство, як побачимо, постаралося потягнути межу між боярством властивим і боярами путними, зачисляючи сих остатніх до селянства, і тому вони в урядових актах XVI в. часто звуться вже не боярами, тільки слугами путними.

Але перше ніж така границя між боярством воєннослужбним і боярством путним була потягнена, сі путні бояре служили переходною степеню між верствами, боярською й селянською, зближаючи ся до селян-слуг, що сповняли різні замкові служби (сторожі, пушкарі, осочники, ловці, й т. и.), і дійсно потім трактувалися правительством зарівно з ними (нпр. в уставі двором виленським і троцьким ¹⁾).

З другого боку, з долини, зовсім зближалися до бояр вищі категорії селян, т. зв. слуги різних категорій — панцирні, замкові, ординські. Вони також уживалися в потребі до воєнної служби й увільнялися за свою службу зовсім або по часті від інших селянських обов'язків. Нпр. в Київському повіті була численна категорія слуг панцирних, що мали заступати брак шляхти. Так з семи митрополичих сел „выхоживало люду панцерного (слугъ панцерныхъ) на службу господарскую 146“; сі села були пустими під час люстрації 1552 р., але в інших бачимо ще „слугъ, которые на войну при воеводе ездятъ“, „служать коньно, ездятъ на войну и на всякую дорогу при воеводе и при врандику его“. При Овруцьким замку були в значнім числі „слуги ординские, которые повинны при послахъ и гонцахъ господарскихъ ездити до орды, и при старосте предся на службу господарскую конно и збройно ехати винны, а подволою и стацыєю дають“ ²⁾).

путныи и осочники, которые зъ стародавна повинни войну служити и сѣна косити, также теж рыболовы, бортники, ковали и ишыи подданыи дворовъ нашихъ, которые тяглоѣ службы не служатъ, тыи будутъ повинны“ і т. д. (Акты Зап. Россіи II с. 196). В описі Овруцького замка 1552 р.: „для доведения вестей гдѣхъ колвекъ винни ехати бояре тамошние и слуги путные; на погоню в старостю и его наѣстникомъ повинни ехати бояре тамошние ихъ и слуги путные и мещане — Архивъ Югозап. Россіи IV 1 с. 40. Що більше, в тяжких обставинах правительствомъ звивало путних бояр навіть до далеких походів — як нпр. підчас війни в Москву в 1514 р., Акты Зап. Р. II с. 114.

¹⁾ Див. попередню нотку.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII I с. 120—1, пор. 117—9, т. IV I с. 41—2.

Очевидно, лише дуже тонка межа, в роді тіснійшої залежності від замкового уряду, та задержанне часом деяких побічних об'язків, ділила снх і подібних слуг (а особливо тих панцирних) від боярства, і вони часом непримітно переходили в категорію бояр. Так та ж опись овруцького замка згадує: „бояре п слуги замковыє, которые передъ тымъ были слугами оръдынскими, повѣдають себе вызволеными отъ господарей ихъ милости с тоє службы оръдынское п мѣнячи себе быти шляхтичамн“. А що в категорію слуг переводили селян *brevi manu* самі державці¹⁾, то перехід сею дорогою з селянства до боярства був тим іще лекший.

При таких обставинах круги боярські мали всякі причини все більше розширяти ся, приймаючи все нові елементи з нижших верств. В тім не було біди, доки боярство було тільки службою, і сю службу в потребі можна було перемінити на якусь иньшу. Але від коли воно стало привілеєм, і то дідичною, таке розширення *in infinitum* кругів привілеюваних ставало шкідним для держави, і тому правительство заходило ся коло того, аби границю снх кругів докладно визначити.

Першим шляхетським привілеєм в князівства була грамота видана Ягайлом 1387 р., коли він хрестив Литву на католицтво. Грамота ся признавала всім *armigeris sive bojaris* в землях литовських (в тіснійшій значінню того слова), котрі вихрестили ся на латинство, такі іваранції: Вони мають безпечно володіти своїми маєтностями й розпоряджати ними свобідно, як шляхта польська. Можуть свобідно, по власній волі (себто --- без мішання власти) видавати замож своїх доньок і сроячок; так само вдови мають собою свобідно розпоряджати. Всякі натуральні повинности здійсмають ся з них окрім военной служби, себто обовязку ходити в походи власним коштом і брати участь, разом з своїми людьми, в погоні, та обовязку будови замків: вони мають ставити нові замки, коли до того буде візвана вся литовська земля, й наставляти старі²⁾.

¹⁾ Нпр. в описі мозирського замка читаємо: „то суть слуги путные, которыхъ вчинилъ слугами панъ Михайло Гагивъ, державца первыи мозирскій, а передъ тымъ были тяглы“ — Архивъ Югозап. Россіи VII I с. 625.

²⁾ Działyński Zbiór praw litewskich с. 1.

Доповненням сього послужив городельський привилей 1413 р. — він виясняв і додав дещо в правах і вільностях, означених в попереднім привилею, нпр. що шляхтичі можуть розпоряджатися своїми маєтностями, але за дозволом в князя, що вони можуть в своїх маєтностях визначати віна й посаги, але видавати доньок і своячок своїх можуть тільки за католиків. В доповненні до обов'язків згаданих в привилею 1387 р. ще пригадано обов'язок давати дани, *tributa dare*. Але що найважніше — привилей ще докладніше означав круг привілегованих. Не досить було бути боярином і католиком, але треба ще дістати ся до певного герба, через надання вел. князя й адоптацію якогось польського шляхетського рода. Початок тому зробив Витовт при с'їм наданню, давши кількадесятьом литовським фаміліям польські герби, а польські пани видали загальну заяву, що вони приймають литовських панів до своїх гербів¹⁾.

Мета сих привілеїв ясна: Ягайло і Витовт хотіли утворити особну привілеговану верству з литовських католицьких фамілій і тими привілеїями прив'язати їх до унії з Польщею, до Польщі, зробити оборонцями польсько-литовських звязків. Адоптація литовських фамілій польськими шляхетськими родами

¹⁾ Działyński с. 7, Kod. Polski Жищевського I ч. 162.

З наданням гербів городельським привилеєм зв'язується ся небезітересний спір, що розвів ся недавно в польській науковій літературі — чи мали Русни й Литвини герби, або печатні знаки перед тим, чи доперва від Поляків герби перейняли? Сю останню гадку боронив Пекосіньський, але вона викликала загальну опозицію. Розуміється, вона дійсно не стійка, о скільки мова йде про уживання знаків власности чи печатних — ми маємо їх прецінь уже на Володимирових монетах, а про печатки чуємо в трактатах з Візантією (див. мою рецензію праці Пекосіньського, як нижче). Але опоненти взагалі більше орудували теоретичними аргументами, як студіями фактичного історичного й археологічного матеріалу літератури. Література: Piekosiński O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu, 1888, 2 вид. 1896. Петрушевича Вопросы и отвѣты, Новый Галичанин, 1889 ч. 21—4, Яблоновського рецензія в Вислі 1891, вмітка в Kwartaln. histor. 1898: W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej, тажже відповідь Пекосіньського і стаття Малецького Znaczenie unii horodelskiej w roku 1413 z punktu widzenia heraldycznego. Piekosiński O źródłach heraldyki ruskiej — Rozprawy wyd. hist. fil. т. XXXVIII; моя рецензія на се в т. 41 Записок.

В цитованій статі Малецькій, аналізуючи городельський акт, між иньшим доводить, що він не обмежував так тіснійше шляхетської верстви в порівнянні з актом 1387; але його толкування досить натягнені.

служила мов би дальшим розвоєм інкорпорації Польщі земель в. кн. Литовського. В суспільнім устрою в. кн. Литовського се мало б привести до таких наслідків, що утворила ся б вища привілеїована верства з литовських панів і бояр гербових, „клейнотників“, як казали потім, докладно відграничена великокнязівськими нобілітаціями, і супроти неї боярство руської народности й віри мало стати на низшім степені, як верства півпривілеїована.

Сі плани однак розвіяла реакція руських елементів зараз по смерті Витовта. Хоч руським князям і боярам не удало ся здобути пановання в в. князівстві для руських князівсько-панських елементів, не удало ся осягти перевагу над елементами литовсько-католицькими, але сильне їх виступленне змусило заступників литовського елемента до компромісу. Висаджуючи на великокнязівський стіл Жигимонта Кейстутовича, в осені 1432 р., Ягайлові відпоручники, як ми вже знаємо¹⁾, видали іменем короля грамоту, де потверджуючи свободи литовської шляхти (властиво згадуєть ся тільки свобода розпорядження маєтностями, а зрештою іде мова про обовязки шляхти), вони, з огляду що при попередніх наданнях „князі, бояре, шляхта й обивателі-Русини, як здавало ся, були виключені з тих ласк, свобод і привілеїй“, — розтягають тепер ті привілеїї і на тих князів, шляхту і бояр Русинів²⁾, „аби з того на далі не виходило якогось розділу або розбрату між тими народами“. Від тепер литовські роди можуть приймати Русинів до своїх, від Поляків прийнятих гербів, з тим лише, що наперед мають на се мати позволенне від своїх польських однокербовників³⁾.

Сей привілей для повної правосильности мусів бути ще ствердженням королівською печатею. Чи наступило се ствердження, нам не звістно, але рівноправність руської шляхти з литовською на пункті класових шляхетських прав стала річею в законодатній сфері прийнятою⁴⁾. В. кн. Жигимонт, видаючи пів-

¹⁾ Див. т. IV с. 180.

²⁾ *predictos principes, nobiles et boiaros Ruthenorum eisdem gratiis et libertatibus, privilegiis et commodis gaudere et utifrui volumus, quibus principes, nobiles et boiari Lithvanie potiuntur et fruuntur.*

³⁾ *Codex epist. saec. XV т. III с. 522.*

⁴⁾ Про питання правосильности його: *W. Czermak, Sprawa równoprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie — Rozprawy wydz. hist. т. 44, і рецензія моя в т. 53 Записок Н. тов. ім. Шевченка.*

тора року пізніше свій привилей шляхті в. кн. Литовському, повторяє з грамоти 1432 р. застереження про розділ між народом литовським і руським¹⁾ та розтягає всі вичислені в тім привилею свободи зарівно на князів і бояр як литовських так і руських. Не скасованим зістало ся лише ограниченне городельського привилею що до виключного права католиків на державні уряди²⁾.

Сей привилей Жиґимонта, 6/V 1434, становить дальший крок на дорозі розвою шляхетських свобод. Він повторяє з попередніх привилеїв (1387 і 1413) постанови про права свободного розпорядження маєтностями і про обовязки бояр і їх підданих, але додає дві нові, дуже важні точки. Одна дотикає особистих прав: в. князь обіцяє не карати панів і бояр на чесьь обжалованне, не перевівши справи судово й публічно (ся іваранція потім, як одна з кардинальних прав, положена була на першім місці в першій кодифікації — Литовським статуті 1529 р.). Друга звільняє підданих панських і боярських від дани в. князеві, т. зв. дякла (*annona ducalis*): вона зносила застереження, зроблене в городельським привилею 1413 р. (*tributa dare*). В особній точці повторяєть ся позволенне Литвинам приймати Русинів до своїх гербів, признане уже Яґайловими відпоручниками.

В тім же дусі уложена грамота Яґайла Луцькій землі, дана з нагоди її заяви, що піддаєть ся Польщі³⁾. Вона писана два тижні пізніше по тій грамоті Яґайлових відпоручників, даній шляхті в. кн. Литовського. Яґайло признає в ній „князям, пралатам, боярам, рицарям і шляхті“ Луцької землі, як римської реліґії так і грецької, всі тіж права й свободи, якими тішать ся пралати, пани й шляхта польська⁴⁾. Реального значіння сей привилей вправді

¹⁾ *ne inter earundem terrarum populos divisio aut aliquod dispendium subsequatur in futurum, quo status terrarum predictarum (Lithvanie et Russie) ledi possit* — повторено буквально з грамоти 1432 р.

²⁾ *Codex epist. saec. XV т. III с. 529.* ³⁾ Дпв. т. IV с. 182.

⁴⁾ *praefatis ducibus, prelatibus, boiariis, militibus et nobilibus terrae Lucensis, tam in fide s. romanae ecclesiae quam etiam orientalis seu graecae constitutis, omnia iura, libertates, immunitates et gratias tales, quales habent, eis gaudent et fruuntur prelati, barones et nobiles regni nostri Poloniae; omnibus autem (доповнити: civitatibus, без того неясно в сїм тексті), ut puto Polonis, Teutonicis et Ruthenis ius teutonicum.* — *Codex epist. saec. XV т. I с. 77.*

не здобув, бо Луцька земля слідом вернула ся назад під вел. кн. Литовське, але принципіального значіння він через се не повбавлений.

Сими привилеями зроблено кінець плянови — утворити привілейовану шляхетську верству на взір польської з самої лише шляхти литовської, католицької, адоптованої польськими родами. В межі сеї привілейованої верстви тепер впущено також і „князів, панів і бояр“ руської віри й народности. А хоч правительство ще не зовсім кидало гадку — зробити санкцію шляхетської гідности адоптацію польським родом (про наданне гербів правительством вже не згадуєть ся, треба тільки адоптації гербовним родам), але се, по всякій правдоподібности, й між самою литовською шляхтою не було на практиці переведено, то значить — далеко не всі роди, признавані шляхтою, були прийняті до польських гербів. Коли ж тепер відкрито вхід до тої шляхетської верстви цілій масі руських родів, се присвоєнне польських гербів стратило всяке значінне, і в привилеях 1432—4 рр. говорять ся тільки про право руських родів — бути прийнятими до литовсько-польських гербів, але з того не робить ся якоїсь умови, і шляхетські права від того, очевидно, зовсім не залежать. З тим і справа гербів взагалі стратила реальне значінне, і пізніші привилеї, почавши від Казимиrowого, вже нічого про них не згадують.

Формально городельські обмеження що до гербів і релігійної ріжницї в користанню шляхетськими правами знесені були грамотою Жигимонта Августа, виданою на прошенне соймових станів на соймі 1563 р. Вел. князь, уважаючи на заслуги князів і шляхти руської й добачаючи, що деякі точки городельського привилею служать „къ нѣкоторому униженю и възгорженю тыхъ, хто гербовъ не бралъ, также и тыхъ, хто вѣру греческую держачи противко предкомъ нашимъ и намъ господарю вѣрностю свою сталѣ показываютъ“, евфемістично толкує городельські постанови тим, що мовляв на Городельськїм соймі „не вси были, а зваца станы рускихъ земель“, і уневажнює ті точки городельського привилея, що містили якісь обмеження що до віри й гербів. Постановляє, що „отъ того не только тые панове, шляхта и бояре або потомкове ихъ всихъ земель нашихъ дарованья привилевъ и наданья всихъ вольностей и правъ земскихъ уживати и съ нихъ ся веселити мають, которые суть поддани костелу римскому и которыхъ тежъ предкове клейноты и гербы въ корунѣ Польской прїимовали, але тежъ и вси иные

стану рыцарського и шляхетського, яко литовського такъ и руского народу, одно бы были вѣры хрестіанскоѣ; и тежъ которыхъ предковѣ клейнотовъ альбо гербовъ съ коруны Польскоѣ не брали, одиноко и заровно того всего вѣчными часы уживати и съ тыхъ вольностей веселити ся мають, яко предъ тымъ здавна и до того часу тыхъ всихъ вольностей станъ рыцарскій шляхетскій обоего народу, так литовського яко и руского, уживали и зъ того ся веселили“¹⁾.

Таким чином і ся грамота свѣдчить, що городельські обмеження давно не додержували ся в житю, в практиці. Я не заручив би, що й за Витовта вони були переведені в житю, а по його смерті безперечно стратили всяке значінне. Навіть серед литовської шляхти польська гербова організація не була переведена. Початки, зроблені в сѣм напрямі, мусіли спинити ся, коли литовська шляхта зайняла таке неприхильне становище супроти польської. Звістне характеристичне оповіданне ширшої русько-литовської літописи (хоч його не можна взяти stricte) — що посваривши ся з польськими панами на в'їздах за Казимира, литовські пани відіслали їм назад свої герби²⁾. А про руських панів-шляхту нема що й говорити.

Але з тим уневаженнем городельських постанов упали і ті критерії шляхетства, які правительство хотіло приложити для відграничення його від верств не привілейованих. Підставою шляхетства стає на ново земельна власність і звязана з нею „земська служба“, а з тим границі шляхти-боярства розширяють далеко, непримітно зливаючи ся з верствами переходовими між боярством і селянством.

Сеї справи не тикали пізнійші шляхетські привилеї і займали ся лише означеннем прав шляхетських. Особливо важне значінне в сѣм напрямі мав земський привилей 1447 р., виданий в. князем Казимиром, коли він прийняв вибір на польського короля, й литовські пани, згоджуючи ся на сей вибір і випускаючи з тим Казимира з під свого виключного впливу, старали ся забезпечити собі як найбільше вигід на пізнійше³⁾.

1) Акты Западной Россіи III с. 119—120.

2) „И тогожь часу панове литовскіи вваснивши ся — Иванъ Кваштольть воевода виленскій, Ивашко Монивидовичъ воевода троцкій, Кевкаль староста жомотскій, Петрашъ Монктрдовичъ маршалокъ земскій, и вваснивши ся и гербы ихъ ннѣ отослали, а своими старыми нечатовать стали“. — Pomniki do dziejów litewskich с. 58.

3) Codex ep. saec. XV t. III с. 9. Про дату привилея див. примітку 4.

Привилей сей повторяє й розвиває приречення Жигимонтового привилея. Так до приречення що до суду над обжалованими перед великим князем додана обіцянка — не карати жінку за вину чоловіка, взагалі свояків за вину свояка, „виймучи проступки противъ нашего господарства“ (*lesae maiestatis*). Докладніше вчисляють ся обовязки, від яких звільняють ся піддані шляхетські (від сребшпзни, дякла, давання підвод, воження матеріалів до будови замків і кошення сіна), натомість задержують ся „здавна прийняті датки“, стації, будови нових мостів і направа замків). Нові свободи признають ся такі: князі, пани й шляхта мають право свобідно виїздити для цілей маєткових і рицарської служби в чужі землі — з виїмком тільки ворожих держав, та під умовою щоб через те не занедбувала ся воєнна служба з їх маєтностей в в. кн. Литовським. Се одно. Важніші постанови що до шляхетських підданих. Вел. князь сам і за своїх урядників обіцяє не приймати в маєтності господарські шляхетських підданих всяких титулів, з тим що й пани-шляхта або їх урядники не будуть приймати підданих господарських. Друге: в. князь обіцяє за себе (й за своїх урядників) не кликати на свій суд шляхетських підданих перше ніж покривджений не звернеть ся до пана зі скаргою. Тільки як би пан оскарженого не вчинив справедливости в певнім часі, обжалований його підданий може бути покликаний на суд в. князя (себто його урядників), але і в таким разі судову кару засуджений підданий платить не судні, а своему дідичеві. Ся постанова, що виходила, очевидно, як і попередня, з мотивів грошевих (прав на грошеву кару), виключала підданих шляхетських з під юрисдикції в. князя, віддаючи їх вповні під патримоніальну юрисдикцію дідича чи державця.

Земський привилей Олександра (1492) застеріг важні права в сфері державної управн маїнатам, як членам ради в. князівства, але шляхті нових свобід не приніс; одну тільки точку його можна піднести — се обіцянка, що в. князь не буде „внести простих людей над шляхту“. Привилей в. кн. Жигимонта (1506 і 1529 р.) і Жигимонта Августа (1547 і 1551 рр.) обмежили ся потвердженням давнійших свобід і надань¹⁾. Важні

¹⁾ Привилей Олександра у Жищевского Codex dipl. Pol I с. 345 (також у Дзялиньского Zbiór с. 58 і далі, і Броель-Плятера Zbiór praw miętników I с. 17). Привилей Жигимонта 1506 р. — Жищевский I с. 364. Привилей 1529 р. і привилей 1547 р. Жигимонта Августа видані

постанови натомисть містять привилеї видані в переддень унії (і по части — в певній звязи з нею) в рр. 1563—8: виденський привилей 1563 р., що зрівнював вповні православну шляхту з католицькою, більський 1564 р., що заводив виборні шляхетські суди на місце давнішого судівництва, виденський 1565 р., що заводив шляхетські соймки, городенський 1568 р., що потверджуючи привилеї 1563 р., зносив обмеження городельського акту для православних¹⁾; з них привилей більський і городенський мають вповні характер і стиль загальних шляхетських привилеїв.

Привилеї поодиноких земель видані в перших роках XVI в. дають також деякі інтересні постанови що до суми шляхетських прав. Насамперед, вони потверджують рівноправність панів-шляхти поодиноких руських земель з панами-шляхтою литовською²⁾. Далі, признають шляхті різні привилеїї в суді: як ми бачили вже, київський і волинський й інші привилеї застерігають, що воєводи чи старости не можуть судити шляхтича без участі князів, панів і бояр землі; крім того київський і волинський привилеї постановляють, що староста чи намістник, осудивши шляхтича, не може виконати свого засуду, а мусить наперед предложити його на затвердження вел. князеві (або як волинський привилей каже — відразу відіслати справу на оречення в. князя)³⁾. Вони-ж дають право шляхтичу, заізованому перед старосту чи воєводу, відкликати ся від раз на суд в. князя, инакше сказавши — дають на добру волю обжалованого піддати ся суду старости, або ні. Староста не має права посилати по шляхтича свого дїтського, але має двічі візвати його письменно і тільки як би обжалований обидва рази не ставив

недавно, з копії привилея 1551 р. (що містять в собі тексти попередніх) при перекладі Литовського Статута в Archiwum kom. prawniczej VII с. 270 і далі (з них тільки один з привилеїв 1529 р. був виданий давніше в Zbiór praw lit., з хибною датою 1522). Про привилеї 1529 р. у Якубовського оп. с., I (він реставрує там ще проєкт невиданого великого привилея з 1529 р.).

¹⁾ Привилей 1563 і 1565 рр. в Актах Зап. Р. Ш ч. 32 і 38, привилей 1564 р. — Любавській Сеймъ дод. 48, городенський — Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 146 (видано в пізнійшій польській транскрипції).

²⁾ Дотичні постанови вказую по вводу Яспиского Уставня грамоты — суди належить розд. XXV (с. 128).

³⁾ Ibid. розд. 29, 89, 103.

ся, може післати по нього дїтського¹⁾). Панські й шляхетські піддані звільняють ся з ріжних, в даній провінції практикованих датків і робіт: так волинський привилей звільняє панських і шляхетських підданих від давання волощини, дуже тяжкої данини; київський привилей звільняє панських підданих від ставлення езів (загород в ріках для ловлення риби), від кошення сіна й иньших робіт на великокняжих дворах; панські піддані не мають ходити на „облаву“ — лови в княжих намістників і державців, ані стеречи соколиних гнізд, і т. и.²⁾).

Надані привилеями й вироблені практикою прероґативи й свободи шляхетського стану були зведені й санкціоновані першим кодексом права в. кн. Литовського — Литовським Статутом, затвердженим 1529 р. Кодекс сей має виразні прикмети шляхетського права, то значить — він займаєть ся головно шляхетською верствою й обороною її інтересів, нормує відносини сеї верстви до правительства й до иньших верств, самими ж сими иньшими верствами дуже мало займаєть ся. Се толкуєть ся тим, що селянство вишло вже з юрисдикції держави, а церков і міщанство мало свої імунїтети³⁾.

Шляхецтво в сїм кодексі вже виступає з усіма прикметами правно привілетіованої верстви. Найліпше се видно на постановах про судові кари. За убийство шляхтича „у зводе“ шляхтич платить 100 коп грошей (60 рублів) головщини і стількиж „вини“ вел. князєви. За убийство путного чоловіка (путного боярина) 12 рублів, стільки ж за убийство слуги-ремісника, тивуна або приставника, а „навязки“ (відповідає „вині“) 3 рублі. За убийство „мужика тяглого“ 10 коп (6 рублів⁴⁾).

Шляхтич ударивши шляхтича платить 12 рублів, але коли ударить шляхтича „простый хлопь або мешчанин“, то має йому бути рука уята. А за побите „путного чоловіка“ платить ся „навязки“ тільки три рублі, за побите „мужика тяглого“ — пів рубля⁵⁾.

¹⁾ Ibid. розд. 92, 95.   ²⁾ Ibid. розд. 53, 58.

³⁾ Література Литовських Статутів і їх права в прим. 1.

⁴⁾ Статут 1529 р. розд. VII арт. 29, розд. XI арт. 1—4 (с. 64—5, 88—9 вид. московського істор. товариства).

⁵⁾ Ibid. розд. III арт. 14 (с. 22—23), розд. XI арт. 1 і 4 (с. 88 і 89).

Нерівноцінність перед правом шляхтича й не-шляхтича ввагалі виступає на кождім кроці. Шляхтич, обвинувачений в злодійстві, коли „лиця“ (краденої річи) при нім не застають, може раз і другий і третій очистити ся присягою — за першим разом сам оден, за другим „сам третій з двома иньшими шляхтичами, за третім — з шістьма шляхтичами, й тільки за четвертим таким обвинуваченням „маєт быти обешонъ (повішений) злодейскимъ обычаемъ“. Противно, коли шляхтич закине злодійство чиемусь підданому і не має „слухного доводу“, але присягне сам третій на поперте свого обжаловання, тоді судя має засудити обжалованого „водле виступу его“, значить може й повісити¹⁾.

Як приклад особливої печаливости Статута про шляхецькі інтереси вкажу нпр. постанову, що як би під час походу шляхтич наїздив на дім або гумно якогось шляхтича, то має за то „квалтъ платити²⁾. Нешляхетським майном ся постановою не клопочеть ся!

Литовський Статут 1566 р., так званий Волинський, має ще більше характер шляхетського кодекса. Розділ про шляхетські вільности доповняєть ся рядом нових постанов. Піднесу в високій мірі характеристичну подробицю — яка виступає вже і в першій редакції — що в розділ про шляхетські вільности включені також параграфи про „розмноженне в князівства“ — з'обов'язанне в князя пильнувати цілости держави, розширяти його землі, а не уменьшати, в цілости задержати уряди, скликати сойми, і т. и.; очевидно, всі ці івранції оцінювали ся з того становища, що властиві репрезентанти держави, що з неї користають — се шляхта („нарід шляхецький“, як казали в Польщі). Між поодинокими постановами, що показують неоднакову печаливість права про шляхтичів і не-шляхтичів, або їх нерівноцінність перед правом, прибувають до давнійших деякі нові дуже характеристичні. Нпр. за „приганенне“ (ганьбу) шляхтича чоловіку не-шляхетському урізуєть ся язик. Коли шляхтича забивають шляхтичі, за голову убитого може бути страчена голова тільки одного з убійників, коли ж шляхтича вбили „прости хлопи“, то їх треба скарати смертию всіх (не більше одначе семи за одну шляхетську голову³⁾) і т. и.

¹⁾ Ibid. розд. XIII арт. 7—9 і 16.

²⁾ Ibid. розд. II арт. 14.

³⁾ Розд. III арт. 18, розд. XI арт. 12.

Той же статут затвердив за шляхтою дуже важні політичні права, здобуті нею незадовго перед його виданням: обов'язкову участь в соймах в князівства шляхетських послів з повітів і земель, з рішучим голосом (при тім нормується самий порядок оповіщень шляхти й вибора послів на соймках), та виборні шляхетські суди в повітах. Можна піднести також і те, що постанови про сеймики санкціонували й нормували давнє право князів, панів і шляхти на своїх провінціональних соймах робити постанови в справах своєї землі¹⁾.

Обдарувавши так щедро привілеїями шляхетську верству, правительство мусіло постарати ся докладнійше означити круг осіб, що з усіх тих привілеїй мали користати²⁾. Се не легко було зробити з огляду, що досі була тільки фактична підстава для того, аби уважати когось боярином шляхтою — „земська служба“ боярська, і се, як я вже вище підносив, робило широкій місток для переходів в боярські круги людей з нивших категорій. Але всю безконечно-широку й різнородну масу воєнно-служебних не тільки правительство, а й самі вищі верстви привілеїюваних не уважали можливим включити в склад сеї привілеїюваної класи — вона здавала ся рішучо за широкою для сього. Змаганне до якогось обмеження її проявляеть ся уже в самій термінології привілеїюваної верстви.

По традиції, перейнятій з давньої Русі, верства, потім звана з польська шляхетською, з початку звала ся боярами. Привілеї Ягайла 1387 р. називає привілеїюваних тільки *agmigeri sive boiari*. Така й була первісна, простійша суспільна схема в кн. Литовського: привілеїюваними були князі й бояре, *principes et boiari*³⁾. Для означення магнатів не-князів, почавши від Витовтових часів, додавала ся часом категорія панів — в латинських актах *barones*, часом *nobiles*. Се ж означенне *nobiles* уживало ся також і для звичайних привілеїюваних, часто в сполученню: *nobiles (et) boiari*⁴⁾. В сім видно слід того, що уже

¹⁾ Розділ III, арт. 5, розд. IV.

²⁾ Про сей процес відграничення шляхетської верстви в XVI в. цінні й справедливі спостереження у Любавського Соймъ с. 436 і далі.

³⁾ Нпр. бачимо сю формулу в Жигимонтовім привілеїю 1434 р. — *principes et boiari*, тільки.

⁴⁾ Уже в Городельській привілеїю поруч *barones et nobiles* маємо й *barones, nobiles, boiari*. Так само в Казимировім привілеїю — *principes, barones, nobiles et boiari*.

тоді, в XV в., термін „боярин“ здавав ся за широким для означення привілейованої верстви. Се було причиною также того, що перейнятий з Польщі термін „шляхтич“ (в латинських актах *nobilis*) — перейнятий тим більше природно, що самий інститут литовського шляхецтва формував ся, як ми бачили, під виразним впливом польського, — сей термін, кажу, набирає в литовським праві все більше технічне значіння, й витискає назву „боярин“, як термін. Другою такою перейнятою з Польщі назвою було „земянин“ (в латинських актах *terrigena*), рівнозначний з шляхтичом о стільки, що земська осідість — себто володіння землею, в Польщі стало монополією шляхти. Сей термін в українських землях в. кн. Литовського був досить розповсюджений в першій половині XVI в., поки термін „шляхтич“ не набрав повної технічного значіння, витиснувши вкінці нього¹⁾.

В початках XVI в. всі три назви — боярин, земянин, шляхтич — уживали ся майже без різниці на Подніпровю, але на Волині вже, видно, оміннують назви боярина, як занадто широкої. Так волинський привілей 1501 р. випрошують у в. князя „князи и панове и земяни и вся шляхта Волинской земли“; слово „боярин“ не прикладаєть ся до шляхти (так само і в привілею 1507 р.). Натомість київський привілей 1507 р. випрошують „князи и панове и бояре и земляне и вся шляхта киевская“, і в тексті терміни: земянський і боярський уживають ся рівнозначно (так само і в новім привілею 1529 р.)²⁾. Але

¹⁾ На точці тих термінів — боярин, земянин, шляхтич — була маленька полеміка в літературі. Проф. Антонович в своїй розвідці про Київщину в XIV—XVI в. представляв земян і бояр XVI в. як дві особні суспільні верстви, вищу й низшу (Монографія I ч. 249—50). Протп сього виступив д. Любовский в своїй розвідці Областное дѣленіе (с. 539 і далі). Він справедливо вказав, що земляне були локальною (до певної міри) назвою для тоїж суспільної верстви, що в інших землях і в інших актах звала ся й далі боярською; але при тім він сам за багато признав реального значіння сій термінологічній різниці, занадто відграничуючи сі дві назви (с. 534) та припускаючи, що назву землян занесли в українські землі польські колоністи й задержували сю назву „з огляду на хитке, не зовсім докладне суспільно-політичне значіння назви „боярин“. Просто се була відмінна назва, яку, так само як і „шляхецьку“, приймали члени привілейованої верстви подекуди, „з огляду на хитке значіння“ боярського імени, привязуючи до неї більше значіння, більше прецизії, ніж мала назва боярина.

²⁾ Акты Южной и Зап. России I ч. 36, Акты Зап. России II ч. 30, 54, 164.

і тут і там термін „шляхтич“ де не має вповні технічного значіння, уживаєть ся скорше як помічна назва, щоб надати понятю як найбільше повности й ясности.

В актах центрального правительства в першій половині XVI в. термін боярин іще уживаєть ся для означення шляхетської верстви, хоч термін „шляхта“ все більше входить в уживанне, як термін докладнійший. Литовський Статут 1529 р. звичайно говорить про „шляхту“, але уживає, хоч рідше, також і вправу „шляхта и бояре“, „бояре-шляхта“ і просто „бояре“ як рівнозначне з „шляхтою“. В звязку з тим стоїть, що нпр. бояр нутних, аби відграничить від шляхти залюбки називають (між иньшим і той же Статут) „слугами путними“, „людьми нутними“, очевидно оминаючи слова „боярин“, бо се означає шляхтича. В середині XVI в. в тім стаєть ся перелом — слово „боярин“ майже перестає уживати ся для означення шляхтича; місцями держить ся назва „земянин“, але все більше розпросторюєть ся назва шляхтича. Статут 1566 р. місцями, очевидно сьвідомо, викидає слово „боярин“, де воно задержало ся ще в першій редакції Статута і хиба подекуди прокрадаєть ся воно в першій редакції.

Сій боротьбі термінів відповідають зміни в дійснім становищі боярства. Правительство не уважало можливим включити ціле боярство in corpore в шляхецьку верству, але даремно шукало за критерієм для тіснішого обмеження привілеюваної верстви; вкінці не здобувши ся таки на якийсь виразний критерій, воно полишило процес її сформовання самому житю.

Деякі казуси показують, що воно пробувало вернути ся до принципів Городельського акту й підставою признати шляхецтво через наданне. Воно пробує противставити боярську службу шляхетській гідности, наданій великим князем. й тим поясняють ся звісні нам факти надання шляхецтва боярам в першій половині XVI в.¹⁾ В однім процесі, коли боярин жадав на суді в князя від боярина, що його побив, „шляхецьке безчестє“ й покликав ся на те, що його предка Жигмонт Кейстувович перерів з тяглої на боярську службу, — в князь Жигмонт Старий не признає його шляхтичом, бо той предок був тільки пере-

---

¹⁾ Такий факт наводять з 1529 р. Любавский (Сеймъ с. 434) з невиданих актів.

дений на боярську службу, але не дістав шляхоцтва¹⁾. Але на такому становищі правительство не могло удержати ся. Надання, на яких опирали ся права родів здавна й загально признаних за шляхоцькі, дуже рідко містили згадку про шляхоцтво, а звичайно говорили тільки про надання землі з обов'язком воєнної служби, бо принцип надавання шляхоцтва був закинений ще від часів Жигмонта Кейстутовича, й підставою боярсько-шляхетських прав служила боярська служба. Викинути за границі шляхетської верстви всіх не нобілітованих спеціальним актом бояр було не можливо.

Вкінці правительство бере за принцип давність: в шляхетську верству входять ті бояре, що з давна, від кількох поколінь, належать до боярства й користали з боярських прав. Так орікла дуже важна в сій справі соймова устава з 1522 р. „о выводе шляхетства за примовою“ (як би хто кому закинув нешляхоцтво)²⁾. Вона постановляє, що „приганий“ може довести своє шляхоцтво, коли введе двох шляхтичів, котрі б присягнули, що приганий „съ одного роду отъ прадеда, отъ деда, съ одное крови имъ есть братъ“, а як не може вивести таких свідків, то принаймні предложить документ — „листь старый в. князя Витолта или Жигмонта або отца нашего Казимира короля, або некоторых пановъ высокихъ“ (очевидно з тогож часу), де б його предка названо бояриномъ („а въ томъ бы листе писано его бояриномъ, не подде его поведанья, нижили або у праве съ кимъ будетъ стоялъ або отъ кого до него листъ будетъ писанъ шляхтичомъ“).

Ся устава потім увійшла і в Статут, з тим лише, що до доказів шляхоцтва додано тут іще свідокство сусідів: коли рід звів ся, так що „приганий“ не міг поставити свідків з свого роду, тоді можна потвердити шляхоцтво свідокством „боярь-шляхты околичныхъ“, коли ті присягнуть, що інтересований „естъ в роду шляхтичь“. Сі способи, як показують судові акти, дійсно й практикували ся в тім часі й пізнійше для виводу шляхоцтва³⁾.

¹⁾ Сей інтересний казус наводить з актів Литовської Метрики Любавский Сеймъ с. 433—4.

²⁾ Видрукована Любавским Сеймъ с. 440.

³⁾ Статут 1529 р. розд. III арт. 11. Судовий матеріал про вивід шляхоцтва вібраний у Любавского ор. с. с. 437 і далі, також Акты виленской комиссии т. XXIV ч. 218.

Таким чином в 20-х рр. XVI в. признавано, що чий рід був боярським був уже перед Олександром (1492), той тим самим має шляхетські права. Сей термін *popi rost quiet* одначе не мав в собі нічого дефінітивного, і в міру того як часи Олександра відсували ся дальше, з'являли ся нові, пізнійші терміни для виводу шляхетських прав. Так нпр. важне значінне здобув собі поіменний попис властителів і державців, обовязаних до військової служби, споряджений 1528 р. і затверджений на початку 1529 р. на соймї в князівства. На нього покликували ся пізнійше „приганені“ бояре на доказ своїх шляхетських справ, і правительство приймало сей довід¹⁾.

З другого боку важне значінне для відріжнення бояр-шляхти від иньших верств мали розпорядження в справах податкових. Так устава для господарських дворів виленського й троцького воеводств поручала урядникам зіставити по кілька служб путних бояр, разом з иньшими слугами, „на дворную потребу“, і то в обовязком певних оплат і робіт (12 день на рік), а иньших перевести на тяглу службу²⁾. Вплив сього розпорядження, по всякій правдоподібности не обмежав ся тими воеводствами³⁾ і причинив ся до відграничення бояр-шляхти від бояр нутних і иньших слуг. В такім же дусї постановила „Устава на волоки“ 1557 р., уже для цілої держави виразно, — що путні бояре мають бути осаджувані на чиншу „яко люди осадные“ (селяне чиншеві), з виїмком кількох, полишених для путної служби; і то тільки бояре „стародавные“, а путні бояре новійшої дати мали, очевидно піти на тяглу службу⁴⁾.

Переведений на підставі сєї устави, в ріжними відмінами, помір ірунтів в переважній часті земель (з українсько-руських — на Підлясю, в Берестейщині, Пинщині і в значній часті Волини⁵⁾) мав заравом характер ревізії шляхецьких прав. Всі землі, окрім шляхетських, міряли ся, наново ділили ся й оподатковували ся, так що кождий, хто мав претенсії на шляхоцтво, мусів доложити старань, щоб увільнити свої землі й себе самого

¹⁾ Кілька таких казусів у Любавского *op. c. c.* 445, пор. також Акты Виленской комиссии XXIV с. 378; тажже факти пізнійшого (з XVII—XVIII в.) покликування на попис 1528 р. — ч. 30, 32.

²⁾ Акты Зап. России II с. 197. ³⁾ Пор. *ibid.* с. 201—2.

⁴⁾ *Ibid.* III с. 72.

⁵⁾ Відомости про територію помірів, по часті в надрукованих актів, подає д. Любавский Сеймъ с. 451—2.

від цього катастра, а для того — довести свої шляхетські права. Тому разом з уложенням катастру списувалися предложені документи, досліджувалися шляхотські претенсії й рішалися на ґрунті або переносилися на рішення в князя. Таким чиномся ревізія, де відбулася, привела до певної евіденції шляхетські роди й відграничила їх від верств не привілегованих.

В тих українсько-руських землях, деся ревізія ґрунтів не була переведена, приводили до того самого результату, хоч і з меншою докладністю, ревізії замків і староств, переведені в рр. 1545 і 1552. В 1545 р. зревідована була Волинь, Браславщина і в Київщині Житомирський замок, в 1552 р. ціла Київщина й Браславщина¹⁾. Сі ревізії виказували панські шляхетські роди, їх маєности, слуг різних категорій і їх обов'язки; таким чином вони давали також евіденцію шляхетських і нешляхетських осадників повіта²⁾.

Таким чином в середині XVI в., разом з тим як шляхетські права приходили до повного свого розвитку, вияснений був, бодай в головнійшій, і склад сеї привілегованої верстви. Кажу — бодай в головнійшій, бо біднійші, підупалі роди шляхецькі зіставали й далі в неясній, перехідній ролі між шляхтою й путними боярами; такі гнізда дрібної, убогої шляхти, що мусіли вести й далі боротьбу з претензіями старост, що хотіли їх потягати до ріжних обов'язків, подібно як замкових слуг і бояр, були в українських землях в. кн. Литовського, як і в українських землях Корони — на Поділлю, і в Галичині; їх процеси з старостами й виводи шляхецтва поодинокими родами тягнулися потім цілими століттями. З другого боку в подібнім перехіднім положенню зісталися також і бояре, що сиділи на землях панських (про таку неповноправну шляхту буде мова пізнійше). Але взагалі сказавши, шляхецька верства в. кн. Литовського і що до свого складу, і що до своїх прав в третій чвертній XVI в., в переддень Люблінської унії, сформувалася досить повно. Ся унія викінчила тільки сю організацію — додала кілька штрихів в шкіці, виробленім дер-

¹⁾ Описи 1545 р. друковані в т. VI *Źródła dziejowe*, описи 1552 — в Архиві Югозан. Россії ч. IV т. I (Овруч, з хибною датою 1455 р.) і ч. VII т. I і II (решта).

²⁾ Додати до річи, що в тім же часі і в українсько-руських землях Польської корони переводили подібну евіденцію ревізії королівщин 1564 і 1569 р.

жавною еволюцією в князівства. Стало ся се тим лекше й приріднійше, що все сформоване шляхетської верстви вел. князівства протягом двох попередніх століть проходило під безпосереднім впливом польського права, форм польського шляхецтва й його прав.

Спинимо ся трохи над сим.

Вплив польських форм на сій точці признають самі законодавні акти в. князівства, зазначають навіть за сильно, бо дійсне запозичення польських форм не було так широке і скоре, як сї акти заповідали.

Уже привилей 1387 р. голосить, що всякий боярин, прийнявши католицьку віру, має дістати тіж права, якими тішать ся всі иньші шляхтичі корони Польської, — аби не здавали ся нерівними їм в правах, належачи до тої самої держави¹⁾. Се було зовсім консеквентно зі становища Кревської унії, що інкорпорувала землі в. кн. Литовського Польщі, — зрівняти литовську шляхту в правах з польською. В дійсности одначе правительство не тільки не хотіло розтягнути сього зрівнання на всю шляхту (обмеживши ся латинниками), але й католиків не хотіло правдиво зрівняти з польською шляхтою, котрої обовязки до держави обмежали ся тоді (від Кошицького привилея 1374 р.) обовязками давати 2 гроші подимного з лану обробленої землі та брати участь в походах власним коштом в границях держави. Се було б надто великою утратою для правительства в. кн. Литовського. Тому Ягайло в дійсности задержує ріжні обовязки шляхетських підданих, окрім військової служби: як ще значні й ріжнородні були вони по привилею 1387 р., можемо судити з привилей Жигимонтового й Казимирового, що деякі з них касували, а і в розпорядженню „отчинами“²⁾ не зносить тих ограничень, яких не знало польське право. (Ми можемо виходити тут від фактів пізнійших, XV віка: коли розпорядження боярськими отчинами й тоді не було свободне від державних ограничень, тим меньше перед тим).

Так пішло воно й далі. Голосячи зрівняння прав литовської шляхти з польською (ба й взагалі всіх станів)³⁾, привилей

¹⁾ *ut iuribus similibus utantur et fruuntur, quibus et caeteri nobiles in terris aliis regni nostri Poloniae potiuntur, ne videantur in iuribus dispaes, quos eidem coronae subiectos fecit unum.*

²⁾ Як описує се привилей: *omnia quae ex sucessione paterna possidet.*

³⁾ *Barones, nobiles, boyari terrarum nostrarum Lyttwaniae donationibus, privilegiis etc. per nos datis gaudeant, prout barones et no-*

в. князів в самій річі тільки по волі зближали литовську шляхту до її польського взірця. Привилеї Жигимонта і Казимира, ідучи в тім напрямі, знесли деякі обовязки шляхетських підданих. На взір, безперечно, польських порядків признано шляхетських підданих в юрисдикції їх панів Казимировим привилеєм. (В Польщі такі імунітети почали появляти ся вже від XIII в., і в XIV в. переходять в загальну практику, хоч тільки Нешавські статuti 1454 р. зкодифікували сю свободу шляхетських підданих від каштелянської юрисдикції й признали панам право на всякі грошеві кари з їх підданих¹⁾). Безперечно, під впливом польських взірців уложила ся практика шляхетської зверхности над підданими і їх залежність від них — в XVI в.²⁾ Їх впливом були різні привилеїї шляхтича в порівнянню з не-шляхтичами перед судом, в вимірі кар і переведенню доказів³⁾. Виразно йшла за польськими взірцями литовська шляхта, коли вимагала й здобула собі на соймах 1551, 1559 і 1563 рр. свободу від мит і всяких иньших оплат для всяких продуктів шляхетського господарства⁴⁾, коли домагала ся й осягнула на соймах 1564—6 рр. виборні шляхетські суди, яким зарівно б підлягала шляхта й магнати. Під виразними впливами польських понять виробляєть ся й шляхетське *noblesse oblige* що знаходить свою законодагнату санкцію в Литовськiм Статуті 1566 р., аби шляхтичі „ни шинкомъ се не живили и локтями не мѣрили“, взагалі „ремесло мѣстское хлопское“ не управляли, під страхом утрати шляхетських прав.

biles regni Poloniae suis potiuntur — Городельський привилей. Prelatis, principibus, baronibus, nobilibus et civitatibus terrarum m. d. Litthuanie etc. dedimus — eadem iura, libertates et imunitates, prout habent prelati, principes (!), nobiles et civitates regni Poloniae — привилей Казимірів, теж повторяє й Олександрів.

¹⁾ Див. рефести привилеїї у Пекосінського *Rycerstwo polskie wieków średnich I* с. 212 і далі — найстаршії з таких привилеїв, з 1252 р., містить *potestatem iudicandi ad omnes sententias iuxta formam curie (ducis), videlicet ad aquam et ferrum candens, ad duellum baculorum et gladiatorum, ad suspendium et mutilationem membrorum homines suos.* Про практику в кінця XIV в. — *Hube Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV w. (Prawo polskie w XIV w.)* с. 22—3. *Постанови нешавські — Bandtkie Jus Polonicum* с. 270. *Bobrzyński O ustawodawstwie niezawaskiem, 1873, Hube Statuta Niezawaskie, 1875.*

²⁾ Про се ширше — гл. III. ³⁾ Пор. *Hube Sądy etc.* с. 23.

⁴⁾ Се право, як давнійше признане й практиковане, в Польщі потвердила конституція 1496 р. — *Volum. legum I* с. 120.

В чім найдовше й найрізше проявляла ся різниця, нерівноправність литовської шляхти з польською, було, по перше, її служебне, державними обмеженнями звязане становище й її нерівноправність (правна) в порівнянню з магнатством. Того й другого не знала польська шляхта вже в XV в., над литовською ж тяжіло воно ще в XVI в., а в дечім дотягнуло ся до унії й по за унію.

Я вище казав уже, що служба (військова) була принципом володіння землею в в. князівстві. В. князі не тільки під сею умовою роздавали землі, але ставили сю вимогу до всякого рода властителей і державців земель. Розмір такої воєнної служби — себ то числа вояків, яке має бути поставлене з певної маєтности на поклик правительства, часом означала грамота надання¹⁾, але частійше нормувала практика: володіли дуже часто без документів, й надання переважно не означають близьке розміру служби, іноді й зовсім про неї не згадують, бо вона розуміла ся сама собою. Якоїсь певної одиниці для такої служби довго не було. Доперва в 20-х рр. XVI в. переведена норма, що вісім селянських служб мають ставити одного кінного вояка до війська. Хоч і се ще не була велика докладність, бо селянська служба далеко не була чимсь однотайним, але перед тим і такої однотайности не було: бувало, що одну тяглу службу давано „на особную службу“ боярську, бувало, що кілька селянських ірунтів давано на одну боярську службу²⁾. Але якась, бодай приблизна норма, якою нормувала ся практика, все таки мусіла бути.

Пильнуючи військові служби з маєностей, правительство

¹⁾ Нпр. Свидригайло дає в 1438 р. своему кухмістру Мишці маєтности в Кременецькім пов., з обовязком служити з них „двѣма копьѣ“ (ставити двоє вояків) — Акты Зап. Рос. I ч. 36, але ся грамота зроблена на взір надань в руських землях Польської корони. Серед записей надань Казимира стрічаємо надання „в особную службу“ — себ то, що сеї маєтности обдарований має ставити ще одного вояка понад то, що ставив з дотеперішних своїх маєностей, або й докладніші значіння: дасть ся земля, а з неї „две службе ему служить“ — Документи архива юстиції I с. 11 (11), 27 (1) і т. и. В. ки. Олександр передає зятевп Яна Мпшковича маєтности тестя і застерегає: „а они мають намъ съ тыхъ имѣней службу заступати — по осми коней у зброяхъ“ (подано у Любавского Обл. дѣленіе с. 547).

²⁾ Подібні приклади зібрані у Любавского оп. с. с. 544—5.

му сіло держати в евідонції самі маєтності й пильнувати, щоб вони не переходили в такі руки, де б служба могла пропасти. В сім правительстві не робило, скільки можна судити, ніякої різниці між землями, які воно само роздавало в державу „до воді“ своєї чи „до живота“, і тими, що перейшли до їх власників іншими дорогами — купно чи спадком, хоч би в часів перед-литовських. Ся контролю служби надавала всякій земельній власності характер конвенціональний, прекарний — кождий міг володіти своєю маєтністю, лише о скільки міг сповняти й сповняв звязану з нею службу¹⁾.

Для магнатських маєтностей сей прекарний характер вводив ся до простої форми. Вправді й вони могли переходити з рук до рук тільки за дозволом і відомістю власті (се застеріг городельський привилей²⁾, і повторяли пізніші) і були зарівно обтяжені обовязком воєнної служби. Але що до таких більших маєтностей правительстві могло бути певне, що їх власники завсіди будуть в стані відбути службні обовязки, які на тих маєтностях лежали, тож і не мало потреби мішати ся до їх переходу з рук до рук. Не так було з дрібнішими боярськими маєтностями. Щоб передати таку маєтність у спадщину, чи за яким контрактом, треба було справді дати правительству заповнення, що від тої передачі воєнна служба не потерпить. Коли власники не могли з якоїсь причини сповняти службу (через старість, каліцтво, або тому, що зіставали ся в фамілії самі жінки), то треба було пошукати заступника, взагалі постарати ся якимсь компромісом задоволити інтересам служби, инакше правительстві конфіскувало маєтність і віддавало кому иньшому³⁾.

¹⁾ Прекарний характер володіння вешлю в в. кв Литовським вияснив по місцевьки проф. В.-Буданов в розвідці: *Нормативное прав Лптов.-рус. государства*, але при тім обмежив ся найже виключно саним дрібно-боярським володінням. по друге - не застановив ся близше над питанням, чи і які були різниці між отчиною й державною. Деякі цінні доповнення й поправки дав Любавскій в праці *Областное дѣленіе с. 544* і далі.

²⁾ *bona ipsorum paternalia liberum habebunt vendendi etc. facultatem, nostro tamen consensu ad hoc specialiter accedente.*

³⁾ Нпр. серед насань в. кв. Казимира княгиня Михайлова лістає „село под Игнатью Юрявичемъ Мешов на Цедре, за внож уже Игнать не можежь служити; а Игнату далъ былъ король же“. В кн. Олександр дає писарю своему Соуіаї село Смолин Ковецъ, що вислужив боярин Мартин за Казимира, й землю Чепиницьку, куплену ним від кн. Одо-

Взагалі правительсто, коли бачило в тім якусь потребу, не вагало ся відібрати маєтности, і то не тільки сьвіжо надані, „до волі в. князя“, але й „отчини“. Часом „в отчїну“ давало воно иньшу землю, а часом і не давало нічого¹⁾, хоч тут не завжди можна відрізнити, що́ було правною практикою, і що надужитєм — через помилку, або через брак відповідних відомостей (нпр. хтось випрошував у правительста певну землю, замовчавши, що нею володіє, як отчиною, хто иньший, і аж потім се викривало ся, й т. н.).

Польське право, що не знало такого прекарного шляхетського володіння, вплинуло безперечно на еманципацію литовського шляхетського володіння на сій точці. Уже перші привилеї (1387, 1413 і далі) запевняють свобідне розпорядженне „отчинами й вислугами“ (*bona paternalia et donationes*) і запевняють, що отчин в. князь відібрати не буде. Але для середно-й дрібношляхотського володіння сі приречення вістали ся на довго ще порожнім звуком. Земські привилеї, видані в початком XVI в., дають різні іваранції в сій справі так як би на ново. Нпр. київський привилей 1507 р. обіцяє за в. князів „отчини и выслуги не отнимати“ ті, що були дані й держані за Казимира, надання ж Олександрові й останнього київського князя Семена мають бути задержані, о скільки будуть потверджені на ново нинішнім в. князем; зрівняні вони були з давнішими при потвердженню київського привилея 1529 р. Князям і панам вільно розпоряджати своїми вислугами (одначе за в. княжим призволеннем), але за шляхетські ще нема мови²⁾.

Взагалі процес еманципації шляхетських маєнностей від

євских. бо „тотъ Мартинъ вже при старости, а жоны и дѣтей не маєсть“. Документи архива юст. I с. 31 (13). Любавский с. 559—60, тамже ще кілька казусів з невиданих актів Л. Метрики.

Компроміси, якими годжено інтереси держави й можливість розпорядження володарів аналізує В.-Буданов в вище цитованій розвідці с. 93 і далі.

¹⁾ Нпр. Витовт відбирає землю від велюньских бояр і прилучає до ґрунтів велюньського двору, а тим дає натошість „сирій ліс“ на розробленне; коли вони його ровробили, „підпросили“ сю розроблену ними землю у в. кн. иньші велюньські бояре, і аж пізнійше вернено сю землю їх попереднім державцям. Серед надань в. кн. Казимира: „У Фея отнято шестнадцать человекъ и противъ того дано ему шесть человекъ у Высокошь Дворе“. Документи с. 28 (6), 38 (2), подібне ще 29 (12).

²⁾ Ясинській Уставній грамоты розд. 72—3.

державних обмежень припадає доперва на XVI в. Литовський Статут 1529 р. признає¹⁾ магнатам і шляхті право свобідного розпорядження всякого рода маєтностями, якими володіли вони принаймні перед 1492 р. (смертю Казимира): давнійший дозвіл влади тепер вводить ся на просту формальність²⁾. Статут 1566 р. розширяє право „вічного“ держання, „на потомные часы“ також на надання Олександра, Жигимонта й самого Жигимонта-Авґуста, але разом застерігає, що контракти на такі надання, котрі не були надані з правом розпорядження, можуть робити ся тільки за відомістю в. князя. Таким чином і тут ще не знесено границю між ріжними родами володіння, хоч в. князь і обіцяє, що він в кожнім разі „боронити“ тих контрактів не буде. Тільки акт 1569 р. і проголошена при тім свобода земель в. кн. Литовського від екекуції прав — то значить від провірювання правности володіння, зрівняла всі роди шляхетського землеволодіння в сих землях і розширивши на них польське право повної шляхетської власности, укоронувала сей процес, майже — але не зовсім закінчений в тім моменті.

Службний характер шляхетського землеволодіння задержав ся в повній силі аж до самого 1569 р. Як я вже згадував, військова служба шляхти була зреформована й унормована соймовою ухвалою 1528 р., на пробу прийнятою на десять літ. Доповнена і пояснена потім, вона увійшла до Статуту 1529 р. і стала постійною нормою³⁾. Як я вже згадував, за одиницю прийнято селянську службу — тяглу і всяку иньшу (в такі селянські служби числили ся також служби путних бояр і всякого рода

¹⁾ Розділ I арт. 15, пор. 19.

²⁾ Ще одно ограпиченне, дуже азначне, але що до тенденції своєї не ясне, полягає в тім, що кожній властитель може па власну руку розпоряджати тільки третинною своєї маєтности — воно звістне з практики XV в. і санкціоноване вперше в Статуті 1529 р. (розд. I арт. 15 і 16). Каусп XV—XVI в. у Любавского Областное дѣл. с. 562 і далі. З ріжних толковань більш правдоподібною здасть ся мнї гадка, що се ограпиченне мало па оці інтереси рода, а не інтереси держави: мало забезпечити від повної роцтрати майно, на яке мала „близькість“ родина. Сей погляд боронить Любавский I. с., виступаючи против погляда В.-Буданова, висловленого ним в коментарі до Казимирового привилею — Христоматія II с. 28. Ограпиченне се було знесено Статутом 1566 р.

³⁾ Устава а 1/V 1528 — Акты Зап. Россіи II ч. 152, доповнення 1529 р. — ib. ч. 161 і Д.-Запольского Акты Литов.-рус. госуд. I ч. 198. Литов. Статут 1529 і пізнійші присвячують сій справі розділ другий.

слуг, але не рахували ся властиві бояре, міщане й загородники). З такого числа служб, яке ухвалить сойм, дідич мав поставити до війська одного кінного вояка, добре узброєного, відповідно до норми, вказаної уставою¹⁾. Хто не мав би повного числа селянських служб під собою, мав їхати сам в похід; так само й ті бідні шляхтичі, що не мали під собою зовсім селян — вони мали їхати особисто, але від них не вимагало ся приписаного узброєння: вони ставили ся „вodle можности своє“, навіть пішо, з „рогатиною“ за браком всякої иньшої зброї. Коли якусь дрібну маєтність держить ціла неподільна родина, тоді до війська має йти оден з родини — „годнїйший“. Підставу для отаксовання давав „попис“ всіх панських і шляхетських маєтностей; перший був переведений, як ми вже знаємо, разом з ухвалою 1528 р. Ключ — скільки селянських служб мало складати ся на одного вояка, давала соймова ухвала: так в 1528 р. ухвалено на десять літ, що оден вояк посилаєть ся з восьми служб. Коли скінчив ся речинець сеї ухвали, в. князь з радою постановили, в початках 40-х рр. низшу норму: одного вояка з десяти служб (в девяти десятого виправовати), на вісім літ²⁾, і т. и.

Ся реформа 1528 р. стояла в звязку з змаганнями Жиґмонта перевести подібне нормованне військової служби в Польщі, але там його змагання розбили ся на спротивленню магнатів, і такої пропорціональної служби там не удало ся завести: по давньому в загальний похід був обовязаний йти кожний осілий шляхтич, незалежно від великості своєї маєтності. Таким чином литовська шляхта й особливо пани-магнати в Литві були далеко більше обтяжені ніж в Польщі, і обіцянка — зняти сей обовязок служби, служила одною з головнїйших приваб, які показували литовській шляхті Поляки в перспективі переведення унії. І то тим більше, що воєнна служба в Литві мала відбувати ся під дуже сильним ритором: шляхтич, що не поставив приписаного числа вояків в похід, або на попис, трапив маєтність, і се не було порожнім звуком: ми маємо немало випадків такої конфіскації³⁾.

¹⁾ В уставі 1529 р. маємо натяк на прогресивність сього обовязку: хто має 400 служб, має ставити 50 коней, хто! має 700, ставить 100; але півнійша практика не знає прогресії.

²⁾ Zbiór praw litewskich с. 397—400.

³⁾ Кілька таких фактів вказано у Любавского Обл. дїленіє с. 560, з невиданих актів.

В головних основах реформа 1528 р. на Литві удержала ся протягом цілого XVI в. — навіть унія не знесла її в землях в. князівства. На соймі 1544 р. шляхті удало ся лише вимогти від правительства, що на дальше попис маєтностей не буде переводити ся правительственными агентами, але кождий шляхтич мав сам подавати виказ своїх служб, під присягою, повітовим властям, і на підставі тих виказів мали посилати ся вояки до війська. Шляхта застерегла також, аби ключ служби укладав ся не самою радою, але на „валнім соймі“¹. Натомість жаданне шляхти, аби знижено ще норму служби, не було прийнято: дальше прийнятої уже знижки (замість восьмидесяти служб на одного вояка) правительство вже не пішло, і в 50-х та 60-х рр. ухвалювало туж норму — з десяти служб одного вояка¹).

Окрім воєнної служби литовська шляхта була обтяжена ще й иньшими обовязками. Городову й мостову повинність й стації, як ми вже бачили, задержали в силі шляхетські привилеї XV в., і вони, хоч не скривь однаково, дожили до унії. На Україні, як бачимо з ревізій замків, сі староруські престації — городова й мостова були в повній силі в середині XVI в., хоч маїгати, ставляючи свої замки, й пробували відломити ся з сих обовязків супроти державних замків²). Але багато і з того, що повносили шляхетські привилеї XV в., в практиці держало ся ще до самої унії. Так нпр. на соймі 1551 р. стани в. кн. Литовського просили в. князя, аби шляхту звільнено від обовязків стерегти замки, косити сіно й давати підводи, але в. князь заявив, що як він не рад заводити „нові річі“, так не рад і „старыхъ рѣчей опущати“, й зіставляючи дальше прм свободі тих, хто сих обовязків не ніс, дальше жадає їх від тих, хто їх ніс дотепер. Тим часом, пригадаймо, уже Кавширів привилей виразно звільнив шляхту від підвод і кошення сіна! На соймі 1554 р. стани знову просили в. князя визволити шляхту від підвод і стації, але знову в. князь того їм відмовив³).

З шляхти українсько-руських земель — Київщини, Брацлавщини, Волини й Підляся, служебні обовязки, *żydowskie*

¹) Ibid. с. 398—401, Акты Зап. Россіи III с. 58 і 121.

²) Див. про се мою студентську роботу: Южнорусскіе господарскіе важки въ пол. XVI в., кievські Унив. Извѣстія 1890, II.

³) Акты Зап. Россіи III с. 28 і 54.

angariae, наложені Литвою, niewolstwo litewskie, як їх називала підляська шляхта¹), зняті були з інкорпорацією сих земель Польщі. Полишаючи для Київщини, Брацлавщини й Волини в силі Литовський Статут 1566 р. на далі, сойм викинув, як неважний для сих земель, другий розділ його, що трактував про „земську оборону“. Вправді, на соймі, по інкорпорації сих земель, відзвувалися численні голоси за тим, аби полишити на Волині по давньому обов'язок воєнної служби, аби забезпечити сій землі місцеву оборону, не потягаючи до того Поляків, але се було б занадто великою перфідією по всіх попередніх фразах про польські свободи, і в кінці обов'язок воєнної служби знято з Волини (а також і з інших інкорпорованих провінцій²). Разом з тим спали з тутешньої шляхти й різні інші служебности. Для земель же, що зісталися при в. князівстві (з українських — Берестейщина й Пинщина) давні обов'язки на разі зісталися в силі, й нова редакція Статута, видана 1588 р. для земель в. князівства, містить, без важніших змін, попередні постанови про військову службу. Вони вийшли з уживання в зв'язку з загальним упадком шляхетського походу, в Польщі й Литві, з заміною військової служби соймовим податком на воєнні цілі.

В напрямі зрівняння рядової шляхти з маґнатством багато зроблено в середині XVI в. — в переддень унії. Точки нерівноправности я мав нагоду вказувати уже вище³): неоднаковий порядок суду для маґнатів і шляхти, свобода маґнатів від повітової воєнної організації (право власних хоругв), фактична монополія маґнатів на всі вищі уряди й повна перевага їх над шляхтою в центральній управі і навіть на соймах, право (деяких родів) на місця в раді незалежно від урядів. До сього треба додати ще одну точку, що дуже ображала шляхту, від коли серед неї збудилося змагання до рівноправности — се віддавання державою, в більших комплексах земель, боярських земель, разом з селянськими, в державу і власність маґнатам. Тою дорогою бояре, що на тих маєтностях сиділи, з безносесередно залежних від в. князя (reichsunmittelbare, кажучи німецьким терміном) ставали підвластними князя чи пана (mittelbare). Се з початку практикувалося з наданнями князям, але від коли панські маґнатські роди вийшли на становище князє

¹) Дневник сойму 1569 р. вид. Кояловичом с. 290.

²) Ibid. с. 450 і далі. ³) Днев. с. 36—7.

— таке трапляло ся і з наданнями панам, і число шляхти, що сиділо під зверхністю таких панів-князів, було дуже велике.

З тих маґнатських прероґатив всі були впливом державної організації в князівства, з виїмком права власних хоругв, перейнятих, по всякій правдоподібности, з Польщі. Тільки там се право не було прероґативою маґнатських родів, бо під хоругвою певного гербу там ставали всі рядові шляхтичі, що до того роду належали. Великопанською привілеґією стало воно доперва на литовськїм ґрунті. Розтягнути сього права на рядову шляхту тут не можна було, бо ся не вязала ся в такі ширші родові звязки як у Польщі, і сеї справи литовська шляхта й не тикала. Вона ударяла, йдучи тут за польськими взірцями, головно на три точки: на нерівність перед судами маґнатів і шляхти, на роздаваннє в князями бояр маґнатам, на пасивне становище шляхти в конституційних відносинах.

Від другої чвертини XVI в. почавши, шляхта добиваєть ся, щоб розпорядження, які її інтересів дотикають (великість воєнної служби, плата сребщини і т. и.), не видавали ся без її участі, самою радою з в. князем, і щоб справи законодатного характера не полагаджували ся без участі вального сойму. І вона осягає сього. Статут 1566 р. постановляє, що в. князь не буде ніяких устав чинити инакше як „на вальному соймѣ того панства нашого“¹⁾. Тойже Статут унормував справу роздавання маєтностей разом з осілою в них шляхтою: уже в першій половині XVI в. правительство тримало ся погляду, що шляхта „не можетъ быти никому въ моцъ подана“²⁾, і Статут 1566 р. потвердив се, зробивши виїмок тільки для маєтностей спадкових, себ то таких, що були вже в руках панів і по вигасненню рода вернули ся в руки в. князя: в складі таких маєтностей в. князь задержав собі право давати й шляхетські маєтности панам, і се право його потвердив і Статут 1588 р.³⁾.

Судова реформа, як ми вже знаємо, була переведена в 1564 р. і знесла судові прероґативи маґнатства. Тут тільки піднесу, що спеціально вставляла ся за тим шляхта волинська, уже на соймї 1554 р. Одним з мотивів, очевидно, було те, що

¹⁾ Ровдїл III арт. 12, пор. петицію 1551 р. — Акты Зап. Рос. III, с. 26—7.

²⁾ Археографическій сборникъ I с. 12.

³⁾ Статутъ 1566 р. ровд. III арт. 4, Статутъ 1588 р. ровд. III арт. 5.

пани з інших земель, володіючи маєтностями на Волині, не хотіли судити ся „правом волинським“, як се підносили Волиняне¹⁾.

В українських землях корони Польської шляхетська верства також не сформувала ся відразу, хоч був для неї готовий взірець — в шляхті польській, котрої правне й державне становище в часі прилучення українських земель уже виробило ся вповні. Але правительство польське, щоб улекшити для держави тягарі оборони сих нових, дуже загрожених провінцій, хотіло зложити сі тягарі в значній мірі на плечі місцевої шляхти, і для того не роздавало тут земель на польським шляхетським праві, а обтяжало їх різними з'обов'язаннями, не звистними в польських провінціях Корони.

В польських провінціях шляхта в XIV в. володіла своїми землями на праві абсолютної власности, *jure hereditario*, що виробивши ся дорогою спеціальних імунітетів XIII—XIV в., містило в собі право повного й свободного розпорядження своїми землями і право спадку в потомстві мужеським чи женським; селяне таких шляхетських земель безпосередно не мали ніяких обов'язків перед державою: держава знала лише їх пана; вони не підлягали юрисдикції державних урядників, і право суда і кари, аж до кари смерти, разом з всякими доходами від суда (грошовими карами), належали їх панови²⁾. Обов'язки шляхтича супроти держави, так як вони виробили ся попередньою практикою, запечатало законодавство XIV в.: великопольський статут Казимира постановляє, що шляхта має служити „як може ліпше“ (*servire in armis sicut melius poterint*), але тільки в границях держави; участь в заграничних походах може мати місце тільки за добровільною згодою, або за винагородою від короля³⁾. Кошицький привилей 1374 р. увільняє шляхетські землі від усіх служб, податків і повинностей окрім річної плати по 2 гр. польських з залюдненого лану; шляхтичі беруть участь „по змозі“ (*cum omnimoda eorum potestate*) в загальнім поході для оборони землі, а в заграничні походи йти не обов'язані, хиба з доброї волі, і король в таким разі винагороджує їм по-

1) Акты Зап. Рос. III с. 64.

2) *Piekosiński Rycerstwo Polskie* I с. 78 і далі.

3) Статут в вид. Губе § 17 (*Prawo polskie XIV w.* с. 43).

несені шкоди; городова робота обмежується тільки направою пограничних замків під час війни, звичайну ж направу має робити державець замку; в будові нових замків бере шляхта участь тільки в таких разі, коли на се буде ухвала ради панів¹⁾.

В противність сьому шляхетському володінню на польським праві — абсолютному, ніякими застереженнями не звязаному й обтяженому мінімальними обов'язками супроти держави, в руських землях польське правительство заходило ся завести инакший тип — володіння служебного, під умовою певних обов'язків і звязаного різними застереженнями, що не в однім пригадує нам боярське володінне в. кн. Литовського. Подібність ся му- сить бути толкована передовсім спільною цілею, до якого стремили обидва правительства — перенести військову службу на землю, на шляхетське землеволодінне; при тім же переводили ся отсі норми на однім і тім самім історичнім ґрунті, а може — і без певного вплива практик одної держави на другу, в данім разі — Литовської на Польську²⁾.

Вже в зверхній формі грамот-надань маєностей на Русі виступає виразно ріжниця від шляхетських надань польських: сі остатні вписляють привилеї й імунітети, перші — обов'язки шляхтича, а при тім головний натиск кладеть ся на детальічне нормованне військової служби, тим часом як шляхетські надання польських земель про неї ніколи не говорять³⁾. При тім, коли

¹⁾ Volum. legum I с. 25.

²⁾ Ще лекше, здавало ся б, об'яснити сю подібність спадщиною староруського права, як то й робило ся: форми служебного землеволодіння переносувано в староруські часи, як литоменний руський „феодалізм“. Та обставина, що в сих часах ми стрічаємо ся з аналогічними формами служебного землеволодіння в землях руського права під зверхністю в. князів литовських і московських та королів польських, справді робить таке об'ясненнє дуже привабливим. Але ближші досліди показують, що маємо ми в них скрізь новотвори, до себе подібні завдяки подібним обставинам, в яких вони розвивали ся, й однаковим цілям, які ставили собі правительства всіх трох держав, виробляючи нові норми служебного землеволодіння. Завдяки значному вапасу грамот-надань в XIV в. в Галицької Русі, гегеву сих нових форм можна в сій землі найліпше слідити і вони кидають також сьвітло на еволюцію землеволодіння в тих двох иньших державах.

³⁾ Див. реґести шляхетських надань на польським праві і служебних надань руських земель, зроблені для порівняння Некосінським — Rycerstwo polskie I с. 211 і далі й с. 232 і далі.

в Польщі взагалі розвій шляхетських привілеїт змагав ся в сім часі — в другій половині XIV в., що до руських земель, слідаючи за змістом надань, можна бачити тенденцію просто протинну — тут розвиваєть ся як раз служебний, „прекарний“ характер шляхетського землеволодіння, так само як мусіло то бути і в землях в. кн. Литовського.

Казимирові надання маєтностей руським боярам і приходням ріжних національностей в Галичині (дотепер звістні починають ся від р. 1357) все дають докладне означення військової служби, але більше ніяких застережень не роблять. В них означаєть ся, чи властитель має ставити ся „до кожного походу“ сам, чи ще має поставити другого „коня“, чи вивести „одну сулицю“ (*cum una hosta*) — так звав ся оден вповні узброєний кінний вояк з кількома лекше узброєними помічниками, чи поставити окрім того кількох „стрільців“ (*sagittarii, balistarii*); пноді вказуєть ся ще, яке має бути узброєнне (*decenter armati*), який кінь (*in equo valente sex marchas*) — однакової формули для сього застереження не було вироблено¹). Зрештою обдарований має повну свободу в розпорядженню маєтністю, він має дідичні права, право продати, дарувати, замінити, *iure hereditario*: сей термін, в пізнійших грамотах замовчуваний, в Казимирових стрічаєть ся ще досить часто²).

¹) Нпр. в наданню ґрунтів Павлу й Петру з Угорщини, 1361 р. — обовязок служби *cum duobus sagittariis decenter armatis* — Kod. Małop. III ч. 741, пор. Матеріали ч. 1. В наданню Дмитрович Венцеславу з Голухова, 1364 р., обовязок *cum una hasta ad quamlibet expeditionem generalem servire* — Akta gr. i ziem. II ч. 2. В наданню с. Риботич Стефану Угрипу, 1368 р. — обовязок ставити ся *cum una hasta et quatuor balistariis ad quamlibet expeditionem generalem* — Kodeks Małopolski III ч. 807. В наданню Станіславу Дреventі, 1368, обовязок ставити ся *cum duabus hastis et sex sagittariis in equis bene valentibus* — Kod. Małop. III ч. 816. Див. іще нпр. Kod. Małop. I ч. 252, III ч. 715, 737, 743.

²) З дотепер звістних Казимирових надань маємо кілька виїмків з сеї звичайної норми — жадання воєнної служби; але їх можна витолкувати до певної міри: нема його в наданню Ряшева Пакославу 1344 р., але се надання стало ся перед прилученням цілої Галичини, коли відірвано від неї Сяпичину. Очевидно свій плян військової служби правительство польське виробило, коли на порядку деннім стала справа оборони цілої Галичини. Нема сього застереження в наданню Заю Матейчичу, (Акты Юж. в З. Р. II. 62), але се грамота особливша: вона увільняє смугу від служебних обовязків, і надає йому не маєтність шляхетську, тільки меньшу. Може бути зрештою, що належить вона до перших років

Се застереження військової служби, як я вже сказав, виразно відрізняє сі Казимирові надання в руських землях від надань на польських праві. Але вони не дають найменшого натяку також і на те, щоб се застереження було спадщиною по праві староруським. Особливо інтересні з сього погляду ті грамоти Казимира, де він потверджує маєтности на підставі грамот Львових (маємо тепер таких три): в них ані сліду нема, аби військова служба вимагала ся на підставі давнійшої практики, противно — вона виступає досить виразно, як нова вимога¹⁾. Взагалі ті обов'язки, що прийняті були місцевою практикою, не згадують ся в галицьких грамотах. Вони нпр. всі мовчать про хлібну дань, або городову роботу²⁾, аж до знесення їх в 1435 р., — хоч таких обов'язків, в тій формі не знало польське право. За те підчеркують ті обов'язки, які являли ся новою супроти місцевої практики.

Зрештою можемо вказати з усякою певністю, звідки взяв Казимир сі застереження що до військової служби: вони звістні були в Польщі здавна, тільки не в наданнях шляхтичам, а в привілеях на німецьке право. В сих наданнях, почавши від кінця XIII в. королі і князі застерігають собі військову службу від вийтів таких осад німецького права, докладно означа-

---

Казимирові окупації (грамота без дати). В наданню конфіскованої маєтности Бутвичів, 1360 р. (Kod. Małopolski III ч. 79) Казимир дає її omnibus iuribus, quibus alii nobiles terre Russie et eorum cmetones gaudere dinoscuntur. Нарешті не згадує нічого про військову службу, грамота Ходкови Бибельському (Akta gr. ziem. I ч. 5), обмежуючи ся лише на потвердженню сих маєтностей на підставі предложених Львових грамот.

¹⁾ Особливо виразно се в наданню Ходку Матутейовичу: потвердивши за ним його маєтности на підставі предложеної грамоти Льва, Казимир додає: volumus tamen, quod pretextu huiusmodi nostre donationis et confirmationis (ipse Chodko) et eius successoribus legitimis nobis et successoribus nostris cum duobus sagitariis in equis competentibus ad quamlibet expeditionem generalem temporibus perpetuis servire sit astrictus (Kod. Małop. III ч. 737). Подібно, хоч не так виразно, в потвердженню Дмитру Кальдофовичу (ib. ч. 743): потвердивши за ним його села, з шитом, quod dabatur ex antiquo, і правом врубу в ліси, грамота додає: servicium vero nobis et successoribus exhiberet і т. д. В третім потвердженню — Ходкови Бибельському (Akta gr. i z. I ч. 5) про воєнну члужбу зовсім не згадують ся.

²⁾ Згадують про се тільки пізні белзькі грамоти, коли вже йшла боротьба против сих обов'язків.

ючи розмір і форму сеї служби¹⁾, й порівнянне сих грамот з Казимировими наданнями для галицьких бояр і шляхти не лишає сумніву що до ієнетичного їх звязку. Казимир розтягнув на тутешню шляхту, без різниці національності, обовязки польських вйтів німецького права, що в порівнянню з шляхтою стояли на низшім, півпривілегованім становищу²⁾.

Ціль сеї реформи ясна: Казимир хотів тим забезпечити новоздобутій, zagrożеній провінції службу шляхти, не *sicut poterint*, а найліпшої якості і в зовсім певній, застереженій наданнями великості. Відповідно до них, від кожного села мала бути виведена в похід, „коли буде потрібно“, себ то, на кожний поклик королівського старости, ціла „сулиця“, а окрім того ще й кількох стрільців: в сумі се мусіло дати зовсім показну военну силу.

Ряд нових застережень знаходимо в наданнях Володислава Опольського. Уже в перших грамотах (від р. 1373), поруч обовязку военної служби, докладнійше означеного і в більше менше стереотиповій формі вистиглізованого³⁾, застерегає собі Володислав річну плату з кожного селянського господарства⁴⁾ по 2 гр. широких, чи 4 польських (замість 2 гр. польських з лану, застережених кошицьким привилеем Людовика⁵⁾). До сього прилучаєть ся слідом (в грамотах від р. 1374) застереження,

¹⁾ Див. рефести надань німецького права у Пекосіньского Русерstwo I с. 237 і далі.

²⁾ Для прикладу наведу напр. надання Казимира з 1340 р. вйтівства в Сандеччині — обовязок ставити ся *ad quamlibet expeditionem in defensionem regni cum tribus famulis, armis bellicis bene dispositis* — Kod. Małop. III ч. 162. Або надання вйтівства з 1352 р. Дмитру з Сянока (в Римаховськім): *ad expeditionem generalem unum hominem in levibus armis videlicet in pancerio, in slappa et cum hosta in equo valenti mittere* — A. g. z. VIII ч. 1. Завважу, що в порівнянню з пізнішими шляхетськими, надання вйтівські часто визначають ся ще далеко детальнішими означеннями що до якості вояка — описуєть ся докладно зброя, означаєть ся вартість коня (скільки має бути варт). Очевидно, для шляхти король мав більше довіря, що не вишле вояків лихо споряджених.

³⁾ *quocienscunque ad expeditionem generalem in terra Russia vocatus fuerit, cum una hosta et uno sagittario cum armis bene preparatis in equis valentibus tenebuntur deservire* (одно з найстарших надань, Ходку Лоевичу — A. g. z. V ч. 8).

⁴⁾ *singuli kmetones. de quolibet curia seu fumo.*

⁵⁾ A. g. z. V ч. 8, VII ч. 9 (1373).

що обдарований з своєю родиною буде постійно мешкати в Галичині (*quod cum uxore et pueris residenciam personalem facere tenebitur in terra Russie*)¹⁾. Це висловляється часом в м'якшій формі — начеб як переконання Володислава²⁾, часом в острійшій, себ то в формі з'обов'язання, а іноді згадується навіть про зложене обдарованим з'обов'язання в сій справі³⁾. Нарешті в півнійших грамотах (1375 р.) стрічаємося з застереженням, що обдарований може передати свою маєтність третій особі тільки за спеціальним дозволом князя (*nostro consensu speciali accedente*)⁴⁾. Судячи по тому, що грамоти дуже часто відклькують ся до місцевої практики (*eadem libertate et consuetudine, qua ceteri nostri vasalli bona ipsorum tenent, i t. n.*), треба думати, що ці застереження були обов'язкові взагалі для місцевої шляхти: що в міру того як правительствена практика виробляла ці застереження, вони розтягали ся на всю місцеву боярсько-шляхетську верству, і їх треба розуміти і там, де вони не згадують ся спеціально.

Окрім такого рода нових, виразно зазначених застережень, Володиславові грамоти різнять ся від попередніх іще тим, що прикладають до шляхетського землеволодіння термінової ленну, зовсім чужу сучасному польському землеволодінню. Галицьких бояр-шляхту зве Володислав в сих своїх наданнях своїми васалами, а самі надання зве наданнями по праві леннім, *iure feudali*, не уживаючи таких термінів як *iure hereditario, iure polonicali*. На жаль, грамоти його не поясняють ближше, що розумів він під сим терміном: *iure feudali*. Пізнійше в Польщі прикметою ленного володіння (*iure feudali*) признавало ся обмеженне спадщини самим лише мужеським потомством (таке обмеженне дійсно істнувало в західнім леннім праві). Дуже можливо, що в таким значінню уживав Володислав сей термін і в своїх наданнях: вирази „*hereditarie, iure feudali*“, що в такій комбінації стрічають ся нерав в його грамотах, досить за сим промовляють.

Чи зачерпнув Володислав для практики галицького шляхетського землеволодіння іще щось з західнього ленного права

¹⁾ А. г. з. VII ч. 10 (1374), VIII ч. 9 (1375).

²⁾ Нпр. А. г. з. II ч. 4 і 5 (1375).

³⁾ *in terra Russie residenciam personalem, prout se ad hoc specialiter obligerunt* — грам. 1376 р., А. г. з. V ч. 11, пор. Матеріали ч. 3.

⁴⁾ А. г. з. II ч. 4, 5, 6 (1375).

ad

— добре звісного йому, як князю шлезькому, годі сказати. Застереження, що „васаль“ не може передати своїй маєтності без дозволу, звістне і в леннім праві Заходу. Так само приречення Володислава, повторюване досить часто в його наданнях¹⁾: що коли б під час походу шляхтич попав в неволю, або попіс шкоду в конях чи иньшу, то він сам викуп заплатить, а шкоди нагородить; се належить до загальних обовязків сюзерена до свого васала²⁾. Але таке приречення висловлене було і в Кошицькім привилею 1374 р., отже могло з'явити ся і без безпосереднього запозичення з західнього ленного права. Так само й застереження против свобідного розпорядження шляхетськими маєтностями могло бути подиктоване безпосередно тими ж мотивами, що й примусове мешкання в Галичині (*residentia personalis*): бажанням привязати шляхтичів до їх земель, в інтересах оборони краю, і держати з сього погляду в контролі властителей маєтностей — о скільки вони в стані нести наложені на їх маєтності військові обовязки.

В пізнійших привилеях — з часів Ягайла, ми вже не стрічаємо звичайно сього терміна: *iure feudali*, противно — маємо грамоти, де він переводить шляхтичів *de iure feudali alias szluskiego* в категорію *veros et legitimos heredes*, в значінню польського шляхетського права³⁾. Але служебний характер землеволодіння в руських землях задержує ся далі. В цитованій грамоті при увільненню від *ius feudole* задержують ся в силі застереження, наложені в грамоті Володислава: 2 гр.

¹⁾ Нпр. Ходку Ловичу 1373 (А. г. з. V. 8); Яську на Дорощів (іб. VII. 11); Глібу Дворковичу (А. г. з. VIII. 9); Регінальду і Нівотку, 1376 (А. г. з. V ч. 11) і т. в.

²⁾ В сих умовах бачить др. Прохаска (*Lenna i maństwa*) доказ, що ленне право, заведене Опольським, вповні віповідало західньому ленному праву. Реценцію ленного права вже перед тим припускав Ляниченко (Суспільні верства с. 34 і далі), кладучи її ще на чася Казимира, Володислав же, по його гадці, тільки відважив назвати річ її іменем. В своїй книжці Барское староство (с. 164) я вказав, що нема причини припускати такої свідомої реценції: різні застереження, які стрічаємо в грамотах Казимира і пізнійших, виробляли ся самою політикою, подібно як в в. кн. Литовським і Московським, а Володислав приложив до того тільки назву „ленности“.

³⁾ *secundum ritum et consuetudinem aliorum terrigenarum nostre corone regni Polonie — Akta gr. i ziem. V ч. 30 і релеста 1386 р. у Ляниченка Юрид. форми с. 309. Надання Ягайла *iure feudali* (ч. словж два) наводять в релест ревізії 1564 р. Ляниченко іб.*

широкі в дима і обов'язок служби; в иньшій анальотичній задержують ся всі місцеві практики шляхетського землеволодіння¹⁾. Докладно реґляментована воєнна служба задержуєть ся, як загальна норма, далі. Знаємо, що при ревізії документів королівською канцелярією під час побуту Ягайла в Галичині в р. 1417, додатково визначувано й дописувано обов'язок воєнної служби до тих грамот, що сього обов'язку не містили²⁾. Зістаєть ся далі примусове мешканне (*residentia*): стрічаємо її в подільських наданнях Ягайлових і пізнійших — Володислава і Казимпра Ягайловичів³⁾. В пізнійших грамотах вона навіть загострена часом погрозою, що инакше маєтність буде відібрана⁴⁾. Так само практикуєть ся застереження, що в иньші руки маєтність не може перейти без спеціального дозволу (сі застереження не завсіди висловлені, але очевидно піддержували ся практикою). Крім того застерігають ся часто ще ріжні місцеві дани й prestaції шляхетських підданих (подимщина, стації, дани).

Як взірець такого особливо повного всякими застереженнями надання можна вказати надання Сатанівської волости (на Поділю) Петрови Шафранцеви 1404 р.; тут застережено, що — а) дідич сам або через рівного собі заступника має жити в наданих маєтностях; б) він має ставити в заграничні походи 6 сулиць і 12 стрільців, а коли треба оборони краю — ставити ся в усіма своїми людьми; в) передати свою маєтність третій особі може він тільки за королівським дозволом; г) піддани його мають сповняти всі служби й давати податки, які були за давнійших володарів Поділя (Коріатовичів)⁵⁾.

¹⁾ *omnia et singula iura ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus tenta et habitata.*

²⁾ Так грамота Мих. Бучацького з р. 1392 на с. Койданів в Теребовельськiм повіті має таку приписку: *Ex mandato domini regis tempore ostensionis litterarum in presentia regia in Grodeck sub anno Domini millesimo quandringsimo decimo septimo huic donationi adiunctum est servitium unius lancae et duorum sagittariorum in armis et equis volentibus ad quamlibet expeditionem imminetentem.* — Матеріали ч. 7. Вагагалі гадка Ливниченка, що в переходом Галичини до Ягайла в становищі галицьких шляхтичів зайшла радикальна зміна, і умови надань звіняють ся (Сусп. верстви с. 40 і далі), не має підстави.

³⁾ *A. g. z. IV ч. 16, Акты Барскаго стар. II с. 327, Матеріали ч. 14, 25, 28—32, 37, 39.*

⁴⁾ *alias sibi ad tenendas praesentes nostros inscriptiones minime obligaremur* — *A. Bar. c. I ч. 11 і II R. 1448, Матеріали ч. 31—2, 46—7.*

⁵⁾ *Акты Барскаго стар. II с. 327.*

Поруч такого дідичного, але різними застереженнями обтяженого володіння, за Ягайла розвивається володінне заставне: король дає маєтність в державу, забезпечуючи, що як би ся маєтність мала бути відібрана королем, чи за його дозволом — якоюсь третьою особою, то першому державцеві буде виплачена певна, в грамоті означена сума. Пізнійше — головно в XVI в., при тім часто давала ся також іваранція від викупу на певний час: до живота першого державця, або також і до живота його дітей. Але в XV в. такі іваранції стрічають ся незвичайно рідко: державець дістає свою маєтність на час неограничений, аж до евентуальної виплати записаної йому суми.

Такі „записи в сумах“ маєтностей особливо широко практикували ся що до Поділя: тут тільки в перших роках XV в. стрічають ся надання на вічність частійше, потім дуже і дуже рідко. Записи бувають або т. зв. голі — то значить без застережень, або з різними застереженнями — такі трапляють ся далеко частійше. Тут повторяють ся ті ж застереження, які бачили ми вже в галицьких наданнях XIV в., в різних комбінаціях (звичайно не вичисляють ся вони докладно, бо нормувала сі обовязки однаково земська практика¹⁾).

Сей спосіб надань мав ту вигоду, що давав правительству спромогу як найширшої контролі й мішання в шляхетське землеволодінне. Коли якийсь державець був непоручним, або його маєтність на щось потрібна була правительству, її зараз можна було відібрати, сплативши йому записану суму або позволивши ниньшій особі сплатити її (така сума звичайно все була низша дійсної вартости держави, а окрім того наслідком здешевлення гроша в часом тратила на вартости, так що охочого сплатити таку суму завсіди можна було знайти). Що правда, і з шляхтичами, що сиділи на праві дідичнім, правительство в руських землях не робило собі великих церемоній: воно відбирало й замінювало собі маєтности, коли се було потреба для якихось комбінацій, без усяких скрупулів²⁾.

¹⁾ Ріжні комбінації сих застережень вказані в моїй книзі Барское старство с. 157.

²⁾ Див. нпр. Матеріали ч. 5: з королівського поручення, без всяких мотивів, староста руський відбераз від Івашка Сеньковича його село Дроздовичі на королівщину, замість того дає село ниньшого шляхтича Мимоня, а Мимоневі королівське село Куйматичі, з додатком двох дворів і 10 гривен.

Таким чином становище шляхти в руських землях Польської корони значно ріжнито ся — гірше було від иньших коронних земель. Особиста свобода її була обмежена примусовим мешканням в певній землі. Свободи розпорядження маєтностями не було. Замість військової служби „по спромозі“, то значить в розмірі добровільнім, і то лише в границях держави, тяжів на ній докладно регламентований обовязок ставлення певного числа відповідно озброєних воєків. І то не тільки для оборони держави, а й для всяких заграничних походів; до крайшої ж оборони подекуди (на Поділю) вони були з'обовязані ставити ся в усіма своїми підданими. Шляхетські піддані давали замість 2 гр. ланового (як в Польщі) 4 гр. від дима, досить значну хлібну дань, ріжні побічні оплати, відбували городову й мостову роботу (про се низше). Окрім того шляхта руських земель не мала тої шляхетської самоуправи, яка виробила ся вже в землях коронних.

Сей обмежений, „прекарний“ характер шляхетського володіння, що значно пригадує нам землеволодінне литовського права, і ті далеко більші від иньших коронних земель тягарі були прикрі місцевій шляхті, й серед неї розвиваєть ся змаганне до увільнення від сього підрядного становища, до переходу в сього „службного“ права, як воно зветь ся часом¹⁾, на „право дідачне“, „право польське“, „право вемське“. Уже вище я вгадував про перенесення поодиноких шляхтичів, за їх прошенням, на польське право за Ягайла: такі факти звістні нам уже в XIV в. (коли дата вірна). Але сї перенесення були більше номінальні, та й у всякім разі такі одиничні привілетії не могли б змінити річи. Шляхта руських земель жадає загального зрівняння в правах і обовязках з шляхтою иньших земель і дійсно здобуває собі в остатніх роках Ягайлового пановання важні приречення від нього ціною прислуг, які робить його династичним інтересам.

В остатніх десятиліттю свого пановання Ягайло дуже заходив ся коло забезпечення польської корони своїм малим синам.

¹⁾ de iure feudali alias szluskiego exciperemus — A. g. z. V ч. 30, пор. III ч. 107: ipsos de iure servili in ius terrestre translatos teneant. Мушу завважати, що давнійше я розумів се szluskiego як „шлезьке“ (Барское староство с. 65), уважаючи на варіанти сього слова, і навіть полемізував з сього погляду з дром Прохаскою, але порівнюючи з сив вираз „de iure servili“, переконую ся, що таки тут треба розуміти szluskie як służskie = службне.

На соймї в Берестю, весною 1425 р., вів він про се переговори з зібраними станами, і результатом торгів були різні спеціальні уступки, за які стани зобов'язали ся по смерті Ягайла признати королем його сина Володислава. Руська земля при тім дістала обіцянку зрівняння свого (себто тутешньої шляхти, розумієть ся) з иньшими землями. В брестській привилею Ягайла звучить воно так: „обіцяємо також, що всі землі Польської держави зведемо і зводимо сим до одного права, рахуючи в тім і землю Руську, з тим виїмком, що вівсяна дань буде давати ся тут іще за нашого життя“¹⁾.

Коди б полягати на сих словах, виходило б, що вже тоді, привилею 1425 р. зрівняно Руські землі в устрою з иньшими землями, а шляхту тутешню з шляхтою польських провінцій, в одинаким виїмком що до вівсяної дани. Так одначе в дійсности не було. Длугош, оповідаючи про зрівнянне галицької шляхти з коронною, переведене Володиславом Ягайловичом, каже, що він пішов далі, ніж заміряв то його батько, бо Ягайло хотів, зробивши иньші пільги, на завсїди задержати тутешню збільшену військову й городову службу, хлібну дань і вищі грошеві чинші; тому, каже, повне зрівнянне, переведене Володиславом, обудило велике незадоволенне серед польських сенаторів. Що в кождім разі Ягайло дійсно резервував не саму тільки вівсяну дань, як каже привилею 1425 р., а більше, на се маємо й документ: зобов'язанне руської шляхти, що вона буде платити й сповняти до смерті Ягайла дани й служби, вастережені ним для всіх мешканців руських земель „як католиків так і схизматиків“ при наданню їм „прав, юрисдикцій і судів“. Вона зобов'язуєть ся: давати овес, два гроші з лану, своїм коштом, без всякої винагороди ходити в походи домашні чи заграничні, замки старі поправляти й нові будувати — „від фундаментів аж до кінця“²⁾.

Зобов'язанне се дати не має; досить, що належить до тих торгів в справі наслідства по Ягайлі. З нього виникало б, що по смерті Ягайла всі ті обмеження мали упасти eo ipso, але слова Длугоша, що представляє Володиславів привилею актом

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. II ч. 149 § 18, пор. Длугоша IV с. 333; розвідка Левіцького Przywilej brzeski — Rozprawу краківські т. XXIV, також дещо у Прохаски Geneza parlamentaryzmu, ib. XXXVIII с. 89 і далі.

²⁾ Длугош IV с. 548, Liber cancellariae S. Ciolek ч. 40 (Archiv für österreich. Geschichte т. XL). Звістка Длугоша самостійна: він

особливої його ласки і твердить про незадоволення з сеї причини сенаторів, показують, що з тими свободами руської шляхти справа за життя Ягайла не стояла так ясно. І спеціально привилей 1425 р. коли мав які впливи на становище землі, то досить невеликі: обов'язки шляхти (з їх підданими) й організація земель вістали ся по давньому, і від привилея 1425 р. при нинішнім стані наших відомостей можна хиба датувати початки соймикування¹⁾, та перші кроки в запровадженню польських земських урядів в Галичині (так літом 1425 р. у перше стрічасмо уряд підкоморія²⁾), иньші бачимо доперва з р. 1435).

Переведенне „польського права“ тому мусіло служити далі предметом змагань галицької шляхти й її торгів з королем на ґрунті престолонаслідства. Се останнє питання тому живо інтересує місцеву шляхту. Поруч напряду династичного, що казав держати ся династії Ягайла і з ним торгувати ся, стояв напярм з більш радикальною закраскою, що стремів до вільної елекції. Шляхті приходило ся вибрати між торгами з Ягайлом і евентуальними торгами при елекції. Династичний на-

азає більше про галицькі дапини й повинности, ніж каже про них приреченне галицької шляхти:

приреченне:

de avena, que post contributionem podymne dictam sive fumalem colleccionem, una cum duobus grossis de quolibet manso possesso... sibi respondere, ad omnes expeditiones tam extraneas quam domesticas sine omni stipendio aut solucione vel subsidiis quibuscunque pecuniariis, vel aliis famulari, castra et eorum ruinas... reparare et nova denuo edificare et erigere et usque a fundamentis ad finem consumare.

Другош:

ad quaelibet bella sine aliquo donativo ire, ad castrorum aedificationem suos homines mittere, ac de quolibet manso possesso duas avenae, duas siliginis mensuras et quatuor grossos singulis annis solvi.

Левіцький (ор. с.) думає, що приреченне було видане перед берестейським привилеєм 1425 р. і його гадку приймає Прохаска (Geneza parlamentaryzmu с. 90), але я на те не бачу важних доказів.

¹⁾ Окрім вгаданих низше (с. 85) соймиків 1427 і 1433 р. див. іще записку холмську з 1430 р. (віче судове?) — Pawiński Sejmiki ziemskie dod. с. 57. Першу звістку про скликанне королем соймику на Руси маємо одначе ще з перед берестейського привилею — Liber cancell. St. Ciołek I с. 36.

²⁾ Subcamerarius Russiae — Akta gr. ziem. VII ч. 35.

прям перемагав¹⁾. Так звісно, що в 1427 р. в поодиноких руських землях і повітах Корони відбувалися соймйки шляхти, де прийнято рішення в інтересах Ягайлових синів²⁾. Близьке змісту постанов зовсім не знаємо, але судячи в тих численних соймиків (звісно їх аж сім з того року, місцевих і ширших — кількох земель разом), мусимо припускати, що мова йшла не тільки про се престолонаслідство, а й більш інтересні для шляхти річи — її власні права й обовязки³⁾.

Чи мало се своїм результатом якісь нові уступки зі сторони Ягайла, за браком джерел не можемо знати. В едлинській привилею його з р. 1430 знаходимо тільки буквально повторенне наведеного вище приречення з привилея 1425 р.⁴⁾ Але, очевидно, й його не можна брати буквально. Справа тягнула ся далі. З р. 1433 маємо звістки про соймикові ухвали галицьку й подільську, знову тільки в коротеньких речестях — знаємо, що шляхта ухвалила вибрати королем одного з Ягайлових синів, але постуляти її знову не знаємо. Сі ухвали стояли в звязку з суляканім в сій справі соймом в Кракові, в початком року, де потверджено едлинський привилей, в тім і звістне вже нам приреченне 1425 року⁵⁾. Нарешті при коронації Володислава, по смерті Ягайла, як оповідає Длугош, шляхта руських земель звернула ся до молодого короля, чи властиво — його сенаторів з прошеннем, аби відповідно до приреченя Ягайла, руські землі зрівняно з коронними, і неважаючи на

¹⁾ Про се див. в розвідці Прохаски *W obronie społeczeństwa*, тільки на жаль тут за багато місця дано деклянація, і дуже мало — аналізу фактів.

²⁾ Ухвали сих соймиків згадує інвентар коронного архиву — *Inventarium ed. Rukaczewski* с. 253 (див. також звістку в інвентаря Дюгеля при перекладі Ваповского Малиновского, II с. 225—6).

³⁾ В світлі сих змагань мабуть треба толкувати звістний епізод з 1426 р., коли руська шляхта на заклик Ягайла до походу на Угорщину, в поміч Жигимонтови на Турків, відповіла, що не піде инакше, коли не дістане наперед по 5 гривен на суляцю, і Ягайло, розгніваний тим, казав непослушних арештувати й відібрати маєтности (Длугош IV с. 343, пор. 544). Сі непослушні шляхтичі жадали, аби їх трактовано відповідно до польського права, що звільняло шляхту від заграничних походів. Подібний характер мав мабуть і иньший страйк руської шляхти, про який маємо побіжну згадку в *Liber cancellariae St. Ciołek* I с. 181.

⁴⁾ *Codex epist.* s. XV т. II ч. 177 § 18.

⁵⁾ *Inventarium ed. Rukaczewski* с. 225, пер. Ваповского II с. 226, *Codex epist.* s. XV, т. II ч. 212 § 18.

певну опозицію сенаторів, руську шляхту звільнено від усіх служб і данин, яких не знала шляхта коронна¹⁾.

На жаль, ми не маємо сього Володиславового привилею, ані таких матеріалів, які б нам докладно виказали круг реформ, заведених з сям наданням польського права. Що можемо вказати наглядно — се заведення польського адміністраційного й судового устрою та шляхетської самоуправи в Галичині й на Поділю²⁾. Появляють ся з 1435 р. виборні земські суди, окремі від них гродські себто старостинські, й суди вічеві; польське право заводить ся *de iure*, хоч уже перед тим панувало *de facto*; появляють ся уряди сенаторські й земські.

З усякою правдоподібністю можна припускати, що разом з тим знято з руської шляхти й ті тягарі, що відрізняли її від коронної. Можна одначе сильно сумнівати ся, чи відразу уложили ся тут коронні практики що до шляхетських служб і обов'язків, і стратили всяке значінне місцеві. Бачимо, що й далі на Русі — в Галичині, а особливо на Поділю землі роздавали ся з ріжними обмеженнями, польському шляхетському праву незвідними. Я вже згадував, що нпр. примусове мешкання, і то під страхом конфіскації, практикуєть ся далі в шляхетських (подільських) наданнях³⁾. Стрічаємо також за-

¹⁾ Длугош IV с. 548.

²⁾ Акти львівського земського суда під днем 1 січня 1435 мали таку записку: *terrae Russiae dignitarii et terrigenae colloquium primum celebrarunt generale post collacionem iuris polonici terris Russiae per pie record. serenissimum principem d. Vladislaum... gratiose collati et concessi* — Niesiecki Herbarz, вид. Бобровича I с. 260. Подібу записку й досі читаємо на вступі актів галицького земського суда, під днем 12.IX 1435: *post dacionem iuris polonici terre Russiae per seren. principem d. Wladislaum etc. praesens registrum est factum pro iudicio terrestri. Akta grodz. i ziem. XII ч. 1. пор. записку в т. XI ч. 714 і пояснення в передмові с. 6. Про раніше заведення вічевих судів в землі Холмській може свідчити й згадана вище записка 1430 р. — у Плавінського дод. с. LVII, але з неї самої трудно судити. Земського судівництва й земських урядників, видно з неї, тоді тут не було ще. Найдавніший акт земського суда в Каменці звістий тільки з р. 1456 — А. г. з. IV с. 164, пор. XIV с. 474, але члени земського суду, сенатори і земські урядники звістні вже в 1436—9 рр., отже нема сумніву, що й тут заведено „польське право“ в 1435 р. і в дійсности (див. Барское староство с. 147). Земських урядників галицьких бачимо на берестейській соймі 1435/6 — Volum. legum I с. 57—8.*

³⁾ Див. вище с. 80.

стереження що до воєнної служби в більших против коронної норми розмірах, специфікованих часом на давній візр (стільки і стільки сулиць і стрільців¹⁾). Задержують ся роботи й пре-стації, давніше практиковані, особливо стації²⁾). Коли давали ся нові надання, хоч би в формі записей, в такім роді, можна припускати, що в практиці не стратили, принаймні — не во-всім стратили значінне і подібні давніші застереження.

При тім треба памятати, що поруч шляхти повноправної, що підійшла під се наданне польського права, зістали ся в ру-ських землях Корони дуже значні групи шляхти служебної, що не була признана за повноправну й далі відбувала різні слу-жби, аж до панщини включно! Про неї буду говорити низше, а тут тільки зазначу, що дальше істнування такої служебної шляхти, не відграниченої докладно від повноправної, мусіло давати на кожнім кроці поводи до спорів і потягань також і шляхтичів повноправних до різних служебностей, від яких вони уважали себе звільненими.

Піднесу хоч би ту обставину, що й по наданню „поль-ського права“ правительство раз-у-раз покликувало шляхту ру-ських земель до заграничних походів, зовсім не питаючи її згоди й не винагороджуючи. Се привело до цікавого епізоду: коли по кількох походах на Волощину покликано в 1450 р. знову до такого походу, шляхта руських земель піднесла про-тест, і король мусів видати їй грамоту з застереженням, що її участь в поході, як добровільна, не буде служити пре-цедентом наперед. Шляхта по сім пішла в похід, але над

¹⁾ Так впр. 1442 р. кор. Володислав падає Томашев в Гинко-вець (в пов. Червоногородським) се село, обов'язуючи його до служби ad quamlibet generalem expeditionem cum una hasta et quatuor sagittariis і примусового мешкання — A. g. z. VI ч. 20. 1451. Кор. Ка-зимиір дає шл. Станку й Івашку Давидовичам пустиню Іaczinska в Львів-ським пов. з обов'язком ad mandatum capitaneorum leopoliensium ad granicies regni seu terrarum eiusdem et extra in custodiam contra Tartaros semper et pro omni tempore inequittare et in custodia hu-iusmodi operosam et pervigilem facere diligenciam, sine negligencia et excusacione aliquali — A. g. z. V ч. 131. Пор. Матеріали ч. 35, 39, 46—7, 55.

²⁾ Стації — пор. Акты Бар. стар. I ч. 9, 19 і документи неви-дані, вчислені у мене — Барское староство с. 157 потки 1 і 8. Ці-лий ряд сіл під Львовом давав стацію ще в 2-ій пол. XVI в. — див. люстрацію 1564 р. — Жерела до іст. України-Руси III с. 378—80. Застереження замкової роботи від шляхтичів див. Акты Бар. стар. I ч. 25 і 26.

Дністром застрайкувала знову. Оповідас нам про сю справу провідник (ethman) сього походу Конєцпольський, але дуже неясно; здасть ся, руська шляхта взяла в опіку шляхтичів белзьких, учасників походу, що кривдували собі й жадали мабуть зрівняння в правах з шляхтою галицькою. Конєцпольський мусів з'обовязати ся за короля, що той заплатить їм по пять гривен за сулицю і потвердить їх права й привилеї, і по сім військо пішло далі¹⁾.

Про белзьку землю, що належала до князів мазовецьких, але зовсім подібно була організована, як і інші руські землі Корони, взагалі досі не маємо відомостей, як і коли переведено там зрівнянне з коронними землями. Польські уряди й судівництво заведене було тут, очевидно, разом з Галичиною.²⁾ Але чи разом з тим місцеву шляхту зрівняно в правах і обовязках з коронною, не знати. Хто зна, чи й згаданий страйк белзької шляхти під час походу 1450 р., підтриманий руською шляхтою, не стремів до того, аби белзьку шляхту зрівняно в правах з галицькою й коронною. Але в кождім разі з переходом Белзької землі під безпосередню власть польських королів в 1462 р. таке зрівнянне мусіло наступити.

Взагалі, протягом XV в. в руських землях Корони сформованне шляхетської верстви на взір польської — з широкою автономією, з участію (дорогою сойму) в управі держави, з мінімальними обовязками й широкими привілетіями та правами, було довершене, і в XVI в. перейшли тільки слабі відгомони сього процесу. Виправді, ще в XVI в. стрічаємо ми факти увільнення поодиноких шляхтичів від різних служебностей, вичислених в їх перших документах³⁾ — доказ, що сі застереження не зовсім стратили всяке значінне й по наданню польського права. Теж саме доказує й дебата над інтерпретацією ленного права, про яку припадком довідуємо ся з конституцій сойму 1579 р.: постановлено тоді, що ленними маєтностями мають признавати ся тільки ті, про які в наданнях виразно означено,

¹⁾ Длугош V с. 53, 75, Inventarium ed. Rykaczewski с. 258, Codex epist. saec. XV т. III с. 52.

²⁾ Сенатори белзькі звістні р. 1435 — Vol. legum I с. 57, фрагменти актів белзького земельного суда з кінця 30-х рр. XV в. (в львівськiм красiвiм архiвi, на жаль досi не виданi) виказують iстнування в тiм часi земських виборних судiв, на польський взiр.

³⁾ Нпр. ще в XVI в. маємо королівські грамоти, що потверджуючи надання Володислава Опольського, заравом переносили надані ним маєтності з права ленного на право польське — нпр. Матеріали ч. 72.

що дають ся вони *iure feudali*, — і що се ленне право не буде інтерпретовано з чужого права.¹⁾ Постанова, як бачимо, досить неясна, а треба її толкувати мабуть так, що при екзекуції прав в правительственных кругах старали ся інтерпретувати значінне надань на леннім праві з німецького ленного права (тим часом як одиноким обмеженням надань сього права в Польщі уважало ся виключенне женського потомства від дідичення) й хотіли підтягати сюди також і надання з всякими застереженнями, взагалі всякі, що відрізняли ся від польського шляхетського права²⁾. Тим часом шляхта взагалі мала велику неохоту до ленного права й поволі все зменьшала число таких маєтностей, випрошуючи для них признание польського дідичного права³⁾.

Всякі обмеження зістали ся уділом шляхти неповноправної, котрої значні маси зістали ся в руських землях і далі — до огляду сих *minoris gentes* тепер і перейдемо.

Становище неповноправної шляхти ні польським, ні литовським правом не було ніколи хоч трохи ближше означене. Властиво ні те ні се зовсім не знало такої неповноправної шляхти в тих часах, які нас інтересують⁴⁾, так що ся категорія, а властиво — категорії, існували, можна сказати, лише через неувагу

¹⁾ Volum. legum II с. 152.

²⁾ В XVI в. і пізнійше ленними звали не тільки надання *iure feudali*, але також і всяке службне непривілеговане володінне, і а того часом виходила плутанина. Пор. Volum. legum. II с. 263 (р. 1588): *feuda ziem ruskich i podolskich przed statutem Alexandrowym nadane i konstytucyami krola Stefana w dziedzictwa obroczone, nie maią bydz iuz in controversiam quamvis przywodzone*. Постанову 1579 р. супроти того треба інтерпретувати так: ленними можна уважати тільки маєтності надані виразно *iure feudi*, і ся ленність обмежаєть ся тільки обмеженням спадщини мужьським потомством.

³⁾ Див. Барское староство с. 273—4, документ і коментар, і там же с. 363—4. Зрештою про се будемо говорити внаше.

⁴⁾ В стариннім польським праві були норуч повноправних шляхтичів, що мали повне *ius militare*, привілеговані, як владки в давній Малополющі, як *scartabelli* або *medii nobiles i milites creati de sculteto vel smetone* Казимирового права (Extravag. 97 Вислицького статута у Губе Prawo polskie р. XXXV, також *ibid.* с. 108), але пізнійше праводавство не розвинуло сих різниць, і вони зникли.

законодавства, а навіть в противність його постановам¹⁾, бувши витвором побутових обставин, ніколи не нормованих правом. Через се отсю суспільну верству майже неможливо вложити в якусь схему й одностайно схарактеризувати.

Навіть якоїсь виробленої назви для неї не було. Часом для означення шляхти служебної, непривілейованої уживали таких назв з ленного права як *vasalli*, *manowie* (*mann* — *Mann* — васаль), *dzierzawcze lenne*, або бояри, в тім специфічнім, непривілейованім значінню (*bojari*, *bojarones* — навіть по землях коронних), *servi nobiles*, *nobiles servitores*, *sliachczyci służebni*, а ще частійше називали їх просто шляхтичами, без всякого ближшого пояснення.

На дві категорії сю неповноправну шляхту можна поділити, не натягаючи фактів. Перша — се бояре й шляхта, що сиділи не безпосередно під королем, а на землях і під власттю князів, панів і просто шляхтичів. Друга — се бояре й шляхта, що сидючи безпосередно під королем, обтяжені були ріжними служебними обовязками, а при тім часом і в особистих своїх правах в порівнянню до шляхтичів повноправних були де що укорочені. Коли перша категорія бодай сю зверхню прикмету — залежність від свого дідича, має виразну, то друга розпливається ся зовсім, не маючи ніякої виразної границі, ба й спільної прикмети, окрім тої служебности.

Я почну від сеї другої категорії — в звязку з що йно зробленим переглядом формовання шляхетської привілейованої верстви.

Ми бачили вже, як супроти великої ріжnorodности суспільних елементів, покликваних до военной служби, литовське правительство старало ся зробити ріжницю між привілейованим шляхтичом і особами, обовязаними военною службою, непривілейованого походження, і шукаючи ріжними способами потягнути якийсь критерий для розграничення їх, вкінці спинило ся на принципі давности: старші роди на підставі своєї принадлежности до боярського, себто до военной служби обовязаного стану, признавали ся тим самим привілейованими, тим часом як военнослужебні новійшої дати за шляхту не признавали ся. Ряд моментів на ґрунті сього принципу відсортували, бодай в груб-

¹⁾ Нпр. цитована вище (с. 88—9) соймова постапова з 1579 р. властиво виключає істнованне всякої служебної шляхти, але вона не досить категорична і ясна.

шого, привілеєвану шляхту від півпривілеєваних воєнслужебних, що зістали ся в переходовім стані, претендуючи на шляхецтво й ведучи за шляхетські привілеїї боротьбу, що приводила до різних результатів зовсім припадково: одні видерали ся на шляхетський щабель, иньші спадали до становища майже або й зовсім селянського.

В подібним стані була сирава шляхти і в руських землях Корони, з тою тільки різницею, що коронне правптельство не мало причини так ніклувати ся сею ірвінціональною сировою і не ирисьвячувало її ніякої уваги, тим часом як для литовського се було одною з кардинальних точок державної організації.

І в руських провінціях Корони, як ми бачили вже, в інтересах оборони, до військового обовязку притягали ся різні суспільні верстви й суспільні елементи: військову службу несли міщане, війти сіл німецького права й князі волоського права, з воєнно-служебним обовязками давали ся й потверджували ся земельні маєтности слугам різних категорій і людям всілякого стану. Володіючи ж маєностями з обовязком воєнної служби, такі всілякі люде переходили до привілеєваного стану, й нераз безслідно замішували ся між правдивою шляхтою потомками давніх місцевих боярських родів і ріжними приходнями-шляхтичачами. Перегляду ніякого в тім центрально правптельство не мало, лише місцеві старости могли піднести голос, в інтересах свого замка і держави, против такого переходу служебних державців до категорії привілеєваної шляхти. Але з старостою можна було погодити ся, або й без його відомости дістати з королівської канцелярії грамоти, що мовчачи про давні служебности (евіденції їх канцелярія ніякої не мала), потверджувала пегента в володінню його маєностями, чи вкінці якийсь фальзіфікат предложити її до потвердження. Така королівська грамота часто безповоротно крила й служебні обовязки й нешляхетське походженне панка.

Звичайно тільки менше заможним, менше впливовим не удавало ся вкінці вибити ся з під замкової служби й зверхности, або там, де старости мали вже такі цілі гнізда служебної шляхти й пильнували, щоб не дати її з тої служебности виломити ся. При загальній еманципації шляхти руських земель в 1435 р. головна маса властителів маєностей, очевидно, мусила від разу війти до категорії повноправної привілеєваної шляхти, без

всяких процедур¹⁾. Тільки менша ваможна, слабше актами й привілеями узброєна меншість лишила ся за дверима шляхетського раю й мусіла калатати до них, стараючи ся *ex post* надолжити брак документів та відгризати ся від претензій старост на її служби й зверхність над нею.

Найчастійш в подібних спорах в старостами і виходила наверх історія походження ріжних сумнівних шляхетських родів, їх службних обовязків і старань коло увільнення від них. Бо самі надання взагалі дуже скупі на всякі вказівки що до походження, а історією родів ніхто не займав ся. Я наведу кілька прикладів снх заходів шляхетських *minores gentes* для ілюстрації сеї верстви.

Найбільше годосна з таких історій в Галичині — се боротьба за шляхетські права добрянських слуг. В 1452 р. трое братів слуг з с. Улича (Сянницької землі) дістали від Ягайла пустий ґрунт Добру, з обовязком ставити з нього трох стрільців на війну й трома кіньми служити в замкових потребах. Се остатне застереження ставило їх на становищі замкових слуг, і тому при наданню польського права Добрянським не удало ся перейти в категорію повноправної шляхти. Вони одначе добиwali ся сього дуже енергічно, то заперечуючи й вирікаючи ся своїх службних обовязків, то відкупаючи ся від них платою грошевого чиншу. Вкінці на соймі 1565 р. вони випросили собі від короля грамоту, що звільняда їх від всяких служб, окрім

¹⁾ Ніяк не могу згодити ся зі здогадами проф. Линниченка, що при паданню польського права руські роди увійшли між повноправну шляхту „на тих самих підставах, які були дані для нобілітації литовсько-руської шляхти, тоб то через адоптацію польськими шляхетськими родами“, і що пізнійше дрібна руська шляхта переходила в шляхетську верству через доказ посвоячення свого з шляхетськими родами (Сусп. верстви с. 64 і далі). Линниченко опираєть ся тут на істнованню у руських родів в Галичині польських гербів, по друге — на фактах виводу шляхецтва доказами такого посвоячення. Але істнованне польських гербів зовсім не доводить адоптації. Вона взагалі не закорінила ся на руськім ґрунті: бачили ми вже, що і у литовського правительства з такими адоптаціями нічого не вийшло. Під Польщею руські родини шляхетські або такі, що хотіли себе зачисляти до шляхти, уживали часто гербів польських без усякої адоптації — се дуже добре внаємо з пізніших часів. Справу шляхецтва звичайно рішала не принадлежність до герба чи до шляхетського роду, а привілеюване володінне землею. Такі процеси виводу шляхецтва, як описує д. Линниченко, належали до рідкостей, трапляли ся коли спеціально закидали не-шляхетське походження, звичайно ж справа обертала ся коло прав на землю й службних обовязків.

воєнної: вони мали вислати в похід чотирох кінних вояків. Се запечатало їх боротьбу — вони могли себе з повним правом називати шляхтичами¹⁾.

Таких історій було багато, і вони мають значний інтерес, тим більше, що се роди переважно українські, губильні, або зручені. Але досі ніхто не поінтересував ся зайняти ся сими *minores gentes* Галичини й їх боротьбою за привілеїї.

В тій же Сяніччині нпр. знаходимо в середині XV в. в с. Лодині кілька руських родин, що зачисляли ся й таки видко були дійсно давніше замковими слугами, але вже титулювали себе „шляхетними“ „дідичами“, або „земянами“ (*heredes*) свого села і не хотіли сповняти служебних обовязків. В 1446 р. староста позиває кількох з них, що вони „не служать замкови відповідно до звичаю, як служили їх попередники й сусіди“, спеціально — що вони не давали риби до замку, не вважаючи на кілька упімнень старости. Лодиняне ті покликували ся на якусь королівську грамоту, але староста не признав її за відповідне оправданне і засудив їх на карі. Одначе вони сього засуду не прийняли. Дальшої історії сього спору не знаємо, здасть ся скінчило ся на тім, що сї слуги спродали свої ґрунти шляхтичам постороннім і тим покінчили свою „прю“²⁾.

В Перемищині в околиці Медики були села, залюднені слугами-конюхами. Про них взагалі я буду говорити низше, а тепер згадаю про боротьбу одного з сих сіл — Витошинець з старостами за шляхетські привілеїї. В середині XVI в. перемишльські старости, позавидувавши легких обовязків сих конюхів, почали переводити їх на панщину. Декотрі піддали ся, але не всі. Витошинські конюхи спротивили ся й почали доводити своє привілеїюване становище. Коли королівські комісарі постановили перевести конюхів на панщину, витошинські конюхи сфальсифікували собі грамоту Льва, де не тільки надавали ся їх предкам витошинські ґрунти, але й значило ся, що ті витошинські „піддані“ мають не тільки доглядати коней, але — передовсім — служити „воєнну службу“, отже були вони воєнно служебні, значить — привілеїювані. Ся Львова грамота, мовляв знайдена в якійсь книзі в місцевій церкві, була потверджена королем і добре послужила Витошинським, так що вони не тільки

¹⁾ Akta gr. i ziem. VII. ч. 22, XI ч. 2260, 2271, Жерела до іст. України-Руси II с 288—9.

²⁾ Akta gr. i ziem. XI ч. 2108—9, 2272, 3170, 3248, 3250, 3251.

оборонили ся від панщини, але почали претендувати на шляхетські права (*nobiles Witoszyńscy, in villa W. heredes*, як вони себе титулюють потім). Але в 1630-х рр. взяли ся до них старости новосформованого медичького староства й стали змушувати їх до податків і робіт, так як селян. Грамоти 1566 р., видко, не виставало для оборони шляхетських прав, і Витошинські постарали ся дістати нові докази: явила ся на світ грамота кор. Кавижира, сфальшована, що потверджувала грамоту Льва, уже инакшу: в них уже нічого не говорило ся про конюшу службу, предки витошинських звали ся „служебниками“ князя і короля, а обовязком їх була тільки воєнна служба. Узброєні сими новими документами, Витошинські занесли протест на претензії й насильства старости, але чи виграли остаточно справу, не знаю¹⁾.

В иньшій селі перемишльської королівщини, Негребці, давнїше також було конюхи: бачимо їх в актах середини XV в. Уже тоді були між ними заможні люде, що могли рівняти ся з шляхтичами; декотрі пробували виломити ся з служебного стану, доводячи, що вони не слуги, а земляне, й володіють своїми землями *perpetualiter*, але не могли виказати ся ніякими документами. При кінці XV в. вони були вже переведені на службу замкову, „служили коли і де їм скаже староста або його урядник“, і окрім служби давали овес і курей; в такім положенню бачимо їх і підчас люстрації 1565 р. Але з неї ж видно, що декотрі фамілії тоді вибороли вже собі привілеїоване становище: люстратор відріжняє їх від „кметів“ сього села, називаючи „землянами“; вони мають своїх селян, і тільки служать на вамок, а вівсяну дань дають уже їх піддані²⁾. Вони на дорозі також до шляхетського положення, хоч, очевидно, вийшли з тих же „кметів“ родів; як удало ся їм виломити ся з кметього стану, люстрація не поясняє.

Подібно як конюхи негребецькі, пробували виломити ся з служебности також декотрі роди слуг нижанковецьких: ма-

¹⁾ Історія її оповіджена ширше в моїй статі: Чи назво автентичні грамоти ки Льва — Записки т. XLV; таже подані й документи і вказані иньші джерела.

²⁾ Akta gr. i ziemskie XIII ч. 4425, 5565, 6581, 6693, XVII ч. 3037, спори в старостою ів. XIII ч. 6515, 6519; інвентар 1497 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XIX с. 22, Жерела т. II с. 81 і передмова с. 33.

ємо оден такий процес в 1460-х рр., але результату його не знаємо¹⁾.

Сих кілька прикладів вистане для загальної ілюстрації сеї категорії шляхетських *minores gentes* Галичини. Перед кільканадцятьма роками нерестудював я детайлічно в спеціальній праці склад такої непривілеєваної шляхти в східнім Поділію (т. зв. Барським старостві) і ся аналіза, що на жаль досі лишила ся одинокою, також може послужити до ілюстрації сеї суспільної верстви.

Основою служили тут старі руські роди, дрібні властители, обложені службою, які зацілиди на своїх ґрунтах, встигнувши добути potwierдження чи документи на своє володінне; поруч них осідали ся нові — Поляки й Русини, за наданнями ріжного рода. Були між ними й шляхтичі, й люде нешляхетські (перші надання звуть їх не *nobiles*, а *providi*, *honesti*, як Петрановських, Войтовичів, Барановських), часом навіть можна близше вказати їх походженне — міщанське (як Добчинських, Войтовичів-Михаловських, барських міщан), або й селянське (як предка Сербновських — Райтка з Покутинець, або Козяровських, що мали бути селянами-втікачами з Зинечковець). Ся ріжниця походження одначе дуже скоро затерала ся, й всі сі „барські шляхтичі“ становлять в XVI в., коли формуєть ся ся шляхта, одну служебно-шляхетську верству, котрої урядовий титул — *nobiles*²⁾, хоч нпр. люстратори 1565 р. й розрізняють „шляхтичів польських“ і „бояр та землян руських“, спеціально при тім нотуючи „плебейський“ рід декотрих (*plebei*, *ex plebeo genere*).

Треба одначе сказати, що бувало й противно — нераз в тамошніх неспокійних обставинах трапляло ся, що шляхетська родина затрачувала свої документи, трактувала ся як нешляхетська й аж пізнійше — віднайшовши, або й сфальшувавши документи, реабілітувала себе. Так було нпр. з Буднями-Берлинськими, Кунатовськими-Гальчинськими, зачисленими до плебеїв люстратором 1565 р.⁴⁾

¹⁾ Akta g. i z. XIII ч. 6496, пор. 6575, 6690, XVII ч. 1026—7.

²⁾ Повноправні, родовитійші шляхтичі тоді, в XVI в., звичайно тудують ся *generosi*.

³⁾ Барское староство, историческіе очерки (XV—XVIII в.), К., 1894 (передр. в I і II т. части восьмої Архива Югозападной Россіи, котрим ся розвідка служила передмовою).

⁴⁾ Барское староство с. 223—5 і історії поодиноких родів с. 179 і далі; там і відсилачі до актів — їх тут не повторюю.

Сі барські шляхетські роди без ріжницьі свого походження і правних титулів лучили ся в одну верству служебними своїми обов'язками. Ми знаємо вже, що служебні обов'язки тяжіли давнійше на всій подільській шляхті без ріжницьі. При наданню польського права значна частина її, особливо руських родів, що сиділи тут „з діда й прадіда“, але документів часто не мали ніяких, зістала ся й далі на служебній стопі, а в інтересах оборони сих zagrożених країв польське правительство далі роздавало тут землі з обов'язками воєнної й замкової служби. В Барщині спеціально такі надання широко практикували ся в другій четвертині XVI в., коли правительство заходило ся колонізувати на ново отсю страшно спустошену Татарами територію; але практика служб і обов'язків сформувала ся вже давнійше. Барські шляхтичі мали ставити ся до походу на кожний зазив барського старости; по черзі ходили „в сторожу“ — вистерегати Татар на їх „шляхах“; під час ворожого нападу разом з своїми підданими мали сидіти в барськїм замку для його оборони; підданні їх кілька день до року робили панщину на замок і т. и. Крім того мали вони підлягати зверхности й юрисдикції барського старости, тим часом як над повноправною шляхтою він зверхности й юрисдикції не мав: вона підлягала земським і гродським судам камінецьким і летичівським.

Сим обмеженням барські шляхтичі підлягали без ріжницьі, чи володіли своїми маєтностями *iure hereditario*, чи *iure feudali*, чи в записях сум доживотних або на час неозначений, чи були їх обов'язки виразно зазначені в їх наданнях, чи ні: їх обов'язки кермували ся практикою — сумою обов'язків прийнятою для „шляхтичів Барського повіта“, а до таких зачисляли ся всі неповноправні шляхетські роди (інакше *vassali nobiles*, *зем'яне*, бояри, як їх звать барські акти), себ то такі, що не мали „вольности права земського дідичного коронного“. Тому назва „барського шляхтича“ в пізніших часах була навіть назвою погірдливою, в протиставленню до шляхтича коронного¹⁾. Але хто властиво до сеї категорії неповноправних барських шляхтичів мав належати, на се якогось виробленого критерія даремно б ми шукали.

¹⁾ Тому в пізніших барських актах стрічаємо такі апострофи: *tu sie w zamku barskim (stawić się) nie będą, bom szlachcic koronny, a nie barski*, або: *wyciągniecie takiego owakiego syna, barskiego szlachcica, u bójcie: dam zł. sto za niego* (поголовщину), *jak za prostej konducyi czleka*.

В якійсь мірі служебності зв'язані були з певними селами барської околиці: хто діставав таке село, або певну частину його, або його ґрунтів, мав нести служби, які були з ним зв'язані. Але з другого боку мала своє значіння, може й більше, особа: дуже часто трапляло ся, що таке село чи ґрунт, перейшовши в руки „коронного“ шляхтича, особливо якогось значнійшого, переставало бути служебним і виходило зі зверхности барського замка. Не ставало се одначе ео ірсо — нпр. коли з кінцем XVI в. масою почали випрошувати собі барські села „коронні“ шляхтичі, вони якийсь час признавали ся до барських служб¹⁾: емансипація діяла ся скорше дорогою фактичною ніж правовою. Бачимо властиво одну признану корму: хто викажець ся наданнем на дідичнім праві з перед „Олександрового статута“ (1504), той тм самм має право на всякі привілеїї права ziemskiego dziedzicznego koronnego, уважаєть ся шляхтичом привілеїюваним; всякі иньші форми надання сього становища не давали; не помагали навіть королівські грамоти, що потверджували право на маєтність без всяких застережень. Так нпр. в 1557 р. шляхтичі Радивевські хотіли виломити ся з барської зверхности й служебности, покликуючи ся на таку королівську грамоту з 1554 р. Але король, довідавши ся, що вони досі несли служби за рівно з шляхтичами, „які користають з таких же прав“, полишив їх на становищі шляхтичів служебних²⁾.

Одні роди таке служебне становище терпеливо зносили цілими століттями, аж до кінця Польщі, иньші знову старали ся виломити ся з нього, заводили спори з старостами, старали ся доступити „права земського“, як і ті галицькі „земяне“. Де котрим се удавало ся. Так родина Карачевських під час ревізії прав предложила три грамоти Витовта, сфальшовані здаєть ся всі за порядком, і потім розпочавши спір з старостами, завдяки сим грамотам виграла справу — признана була за шляхту привілеїювану³⁾. Иньшій старій, такеж руській родині Митків удало ся се також, завдяки королівському потвердженню в 1506 р.:

¹⁾ Źródła dziejowe V с. 25 і далі.

²⁾ Барское староство с. 226—240.

³⁾ Ibid. с. 180. З предложених Карачевськими Витовтових документів привилей на Симяків (Акты Бар. стар. 1 ч. 1) безперечно фальсіфікат, а привилей на Княжу Луку, коли тепер маємо його факсиміле в Палеографических снимках вид. Археол. институтом, 1904 (ч. 17) треба признати таким же (в давнійшій розвідці я судив їх лекше — Барское ст. с. 53—5). Третьої тепер не маємо, але мабуть і вона не була ліпша.

ся грамота була видана мовляв замість давніших, що мали погоріти під час татарського нападу, за посвідченням Станіслава в Ходча, тодішнього камінецького старости, що Миткова маєність була дідична (за сю рекомендацію мусів Митко добре подякувати старості). Тому що ся грамота не згадувала про ніякі служебности, а заступала грамоти старші, мовляв з перед 1504 р., Митки, втягнувши її в 1570-х рр., виповіли війну старостам і по довгих-довгих процесах (бо деяким формальним вимогам грамота 1506 р. не відповідала), що потягнули ся аж до середини XVII в., вибороти й оборонили свої привілеїзоване становище¹⁾.

Барська околиця була тільки найбільшою (здасть ся) й характернішою групою такої служебної шляхти, але менші острови знаходимо ми і по інших коронних землях. Коло сусіднього Хмельника, на Богу, бачимо подібні села служебної шляхти, що несе служби до хмельницького замку й ходить в похід на кожний ваклик старости²⁾. Коло львівського замку люстрація 1565 р. виказує села „манів або земян, що служать до замку львівського“, числом два. Вони мали обовязок їздити в сторожу „на границі татарські, волоські й угорські“ під час тривоги, або взагалі коли накаже їм львівський староста, а також і на лови, разом з старостою. Але старости скаржили ся, що вони „не у всім послушні“, мабуть хотіли виломити ся з сих служебних обовязків³⁾.

В землях в. кн. Литовського, як я вже згадав, не бракувало також подібних гнізд служебної шляхти, що висіла між становищем повноправних шляхтичів і замкових слуг. Найбільш численна й більше звісна — се шляхта овруцька⁴⁾. В околиці овруцького замка, в ківським Подісю, сиділо кількадесять боярських родів руських, переважно сильно розмножених, на дріб-

¹⁾ Ibid. с. 191.

²⁾ Люстрація 1565 р. — Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 154 і далі.

³⁾ Жерела до історії України-Руси III с. 376—7. На с. Яснича маємо згадане вже вище наданне кор. Казимира в 1451 р. Станку й Іванку Давидовичам з аналогічним обовязком (сторожа від Татар — див. вище с. 87), і правдоподібно в тих землях XVI в. маємо потомків Давидовичів.

⁴⁾ Документи про сю шляхту зібрав і видав проф. Антонович в ч. IV т. I Архива Югозап. Россіи, каталоґ родів і виказ їх документів у вступній розвідці його с. 14 і далі. Про неї є ще статя Pole Z przelosci Polesia kijowskiego, Bibi. Warsz. 1881 і осібно 1882.

них ґрунтах. Між ними мусіло бути чимало потомків старих боярських родів ще з часів передтатарських; але були також і люде иньшого стану, осаджувані овруцькими намістниками на різних службах для забезпечення замкової служби (знаємо вже, що намістники й старости на таких службах осаджували в потребі міщан і селян). З тих і з сих декогрі розстарали ся собі грамоти від князів київських (литовської династії) й в. кн. литовських¹⁾, що звільняли їх від усяких замкових повинностей й полишали при самій военній службі. Иньші знову таких документів не мали: або сиділи без усяких документів, або мали надання з застереженнями служби. Незалежно одначе від такої ріжницї в їх правних титулах, бояр і тої і другої категорії бачимо в середині XVI в., під час люстрації, і пізнійше на службах боярських, ординських, замкових, з ріжними замковими обовязками²⁾.

Супроти браку такої виразної границі між привілегованими й непривілегованими боярами, овруцькі старости по старій традиції хотіли всіх овруцьких бояр зарівно трактувати як служебних та потягати їх до різних замкових обовязків: відбувати сторожу в замку, возити листи і т. и., а также претендували на власть і юрисдикцію над ними як непривілегованими. Бояре противили ся, покликуючи ся на свої документи, і процеси їх з старостами майже без перерви тягнуть ся від другої четвертини XVI в. — від часів боярської емансипації, аж до кінця Річи посполитої. Звичайно бояре свою справу вигравали, королі признавали їх в шляхетських правах, але минало скільки часу, наставав новий староста — і з ними нові претензії й нові процеси³⁾.

¹⁾ Чоповські і Білоцькі відкликували ся навіть до грамот *godney ramięci xiażał ruskich*, і проф. Антонович розуміє тут князів руської династії (вступна розвідка с. 14—5). Сї грамоти мали погинути від час козацьких воєн, але коли вони й були, і не належали до київських князів Гедиминової династії, а до давніших — то ледви чи були ліпші від Львових грамот галицьких шляхтичів.

²⁾ Архивъ Югозап. Р. IV. I с. 41 і далі — тут між слугами замковими й ординськими знаходимо таких членів овруцьких шляхетських родів: Редчичів, Гапоновичів, Коркошок, Болсуновичів, Нелеповичів, Пашиничів, Волковичів, Бехів, Хивевичів, Ущапів. Пор. іше пізнійші люстрації Овруцького староства в *Źródła dziejowe* V с. 81 (Костюшковичі), 120 (Білоцькі).

³⁾ Архивъ Югозап. Р. т. IV. I с. 8, 9, 16, 17, 86, 89 і т. и.

Подібні, тільки менше звістні гнізда боярські, на таких же переходовім становищу бачимо ми за Дніпром коло Любеча і коло Остра. Становище остерських бояр ілюструють нам королівські грамоти видані в 1620 і 1630-х рр., в їх спорах в остерськими намістниками й міщанами: король поручав не потягати їх до ніяких інших обовязків окрім воєнної служби й оборони замку, не змушувати їх до сторожі, панщинних робіт (шарварків) й інших тягарів“, не відібрати від них ґрунтів, не бити й не саджати до арешту безправно й т. и.¹⁾

Сього вистане для ілюстрації положення сеї непривілегіованої, служебної шляхти. Звернім ся тепер до другої категорії — до бояр і шляхти, що сиділи під панами, а не під королем чи вел. князем безпосередно.

Ся категорія бояр щоб так сказати другої кляси, чи другої руки — уживаючи терміна середньовічного західного права, була особливо численна в в. кн. Литовським, де широко практикувало ся роздаванне більших територій князям і магнатам, включно з боярськими службами, які на тій території були. Тільки в першій половині XVI в., як ми вже бачили, литовське правительство починає присвоювати собі погляд польсько-шляхетський, що шляхта „не может быти никому въ моцъ подана“, й Статут 1566 р. позволяв давати шляхту панам і князям тільки в складі маєностей спадкових²⁾. Але наслідком великих роздавань попередніх зістала ся й на далі дуже численна кляса таких бояр-шляхти другої руки, та дожила до кінця в. кн. Литовського.

Окрім сеї дороги число таких бояр-шляхти множило ся иньшими способами: князі й пани роздавали від себе в своїх маєностях ґрунти людям боярського стану в обовязком служби й залежності. Далі — бояре піддавали ся самі в службу й власть таким панам (західне *submissio*), разом з своїми маєностями, або діставали від них, в заміну своєї маєности якусь нову, з додатком грошевої суми (формально взявши се виглядало як продаж, але властиво було укритою формою такої *submissio*), і т. и.

Всі такі бояре були обовязані до служби своєму панови, а що в тим ішло разом — мусіли підлягати його власти й юрисдикції. В разі несповнення своїх обовязків, непослушности

¹⁾ Źródła dziejowe V с. 210—3.

²⁾ Див. вище с. 72. Становища снх польських бояр доторкнув ся трошки більше д. Лаппо в своїй праці: В. кн. Литовское с. 449 і далі, але дуже побіжно.

чи недбалства такий боярин тратив свою маєтність. Особисто він все лишав ся свободним, міг кожної хвили виповісти свою службу панови, але в таких разі його маєтність спадала на пана. Се було застереження, внесене правительственною політикою взагалі в служební відносини, зарівно в в. кн. Литовським, як і в в. кн. Московським. Коли в давніших часах бояре могли переходити від князя до князя, не тратячи через те своїх маєтностей, бо вони були їх власністю, а не державою (alleu, а не fief, кажучи термінами феодального права), то тепер, обложивши боярське землеволодіння служебностями, як дальшу консеквенцію такого прекарного характера володіння правительством і в Литві і в Москві переводить з часом погляд, що виповідаючи службу, служебник тратить свою маєтність. Ми бачили спори про сей принцип і переведення його в міжнародних відносинах Литви й Москви при кінці XV в.¹⁾, а тепер бачимо його приложенням до відносин служебного боярства в середині самої держави²⁾.

Военну службу сі бояре сповняли в полках своїх панів, о скільки були ними покликвані до неї: в спеціальній евіденції правительством таких панських бояр не держало, а що воєнна служба державі спадала на бідних бояр дуже тяжким тягарем, то в сій пільзі лежав дуже важний мотив до „поддавання“ їх панам. Тільки як би боярин мав окрім своєї маєтності під паном іще й якусь землю безпосередно під в. князем, він мав ставити ся під корогвою дотичного повіта з сеї велико-княжої маєтності³⁾.

З'їлюструймо сі відносини кількома фактами. От нпр. король надає в 1514 р. кн. Заславському маєтність Садово (в пов. Луцьким) „зъ бояры, зъ Андреем и зъ Юхномъ Коробчицы, и зъ ихъ землями, а естлибы тыи бояре не хотѣли ему служити, они мають добровольно пойти прочъ, со всеми своими статки (рухоми майном), а земли ихъ ему“⁴⁾.

Олександр Ходкевич, цінячи службу землян Соболевських, слуг своїх, і їх заслуги в воєнних походах в почтах Ходкевича, надає їм 1480 р. три чверти милі своєї підляської пуці для розроблення, звільняючи їх на сорок літ від всяких обов'язків, на-

¹⁾ Див. т. IV с. 232 і далі.

²⁾ Про переведення сього принципу в відносинах до бояр московським правительством див. Юридическія древности Сергѣевича I с. 311 і далі.

³⁾ Статут 1529 р. розд. II арт. 2, пор. Статут 1566 р. розд. II арт. 7.

⁴⁾ Archiwum Sanguszków III ч. 148.

віль воянної „земської служби“, а по тій свободі вони будуть обов'язані посилати трох коней в почті Ходкевича, „гдѣ укажуть ся послуга господарская и рѣчипосполитос¹⁾“).

Землянин волинський Янко Чаплич входить з кн. Острозьким в таку умову: він віддає йому своє отчинне село Гольче й дістає від князя грошима 30 кіп широких грошей і двір Межирічє, уже в службу. В грамоті продажі він зве се продажею, в иньшій („поступній“, як звали ся такі в московським праві), де зобов'язуєть ся до служби — проміною. Приймаючи княжий двір Межирічє, він зобов'язуєть ся „служити вѣчно“ князеві й його потомкам, за себе й за своїх потомків. Своєю державою він не може розпоряджати — „ни продати, ни замѣнити, ни по души дати“; „а коли быхъ я хотѣль от князя с. м. проч ѣхати, либо дѣти моѣ не хотѣли бы его дѣтем служити, тогда я и дѣти моѣ мають ѣхати куды хотят, а той дворъ Межирѣчьє и мое село Голче маєт князя его милости вѣчно быт и его дѣтей“. По смерті сього Янка Чаплича кн. Острозькі „допустили к еє отчинѣ, к половинѣ Межирєчя“ його доньку Бідуху, з її мужем і дітьми, і вони при тим знову видають „запись“ на себе, обов'язуючи за себе й свою родину службою й вирікаючи ся всяких претенсій на „проміняне“ село Гольче, з тим що вони, як і їх предок Янко, не мають бути „отхилени нигде от Острога“. Другу половину Межирічя дістала иньша донька Янка, і з огляду на її безпотомність кн. Острозькі дозволили її взяти собі за сина свого сестринича Федора Іванковича, слугу кн. Конст. Острозького, й записати на своїй половині Межирічя 50 кіп грошей широких, аби було кому по смерті її „душею печаловати ся и поминати“²⁾).

Кн. Василь Сангушко відібрав від землянина Оранського села, вислужені його батьком у батька кн. Васня, кн. Михайла. Оранський заскаржив кн. Сангушка, й справу судив з поручення в. князя кн. К. Острозький. На суді Сангушко пояснив, що відібрав ті села за недодержанне обов'язків — „яжъ ты мнѣ служилъ не такъ яко прислуша на боярина моего“. Запитаний Оранський, чи він жадає назад собі тих сіл, відповів, що до сіл не має

¹⁾ Виленський Археографич. Сборникъ VII ч. 8.

²⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 64, 65, 88, 89, 90, III ч. 85. Поп. запись на службу в т. III ч. 166, або в т. IV ч. 99 позволеніє в. князя В. Сангушкови, аби міг купити село у землянина Ласковича, що при тим „в самъ ему в опеку и оборону ся даль“.

претензії, „бо дей є. м. воленъ у своєй отчизне“, а жадає тільки звороту рухомостей і вбіжа, забраних у нього разом з тими селами, і то йому суд присудив¹⁾.

Сього, думаю, вистане для характеристики панських бояр в в. кн. Литовським перед унією. Додам хіба, що в контрактах продажі „бояре“ виступають в числі приналежностей і доходів маєтности²⁾, і що в порівнянню з боярами „господарськими“ такі панські бояре уважали ся менше благородними: „кдгдъж вольность имень шляхты наших стародавнее отъ бояръ, которые подъ паны именья мають, розная въ той речы есть“, як писав в. князь в 1555 р.³⁾.

Перейду до земель коронних. Тут, як знаємо, надання великих маєностей разом з шляхтою практикували ся тільки внімково, і то хіба в руських землях: в Польщі така практика давно вийшла з уживання⁴⁾. Більші властители в руських землях дуже радо самі роздавали в своїх маєностях землі шляхті з обовязком служби, перекладаючи таким чином, з вигодою для себе, на плечі таких підручних шляхтичів военні обовязки, що тяжили на них самих (до емансипації). Ся практика не перестала й по заведенню польського права в сих землях: потреба в обороні, з огляду на слабу організацію держави, була пекуча, особливо в землях більше пограничних зі степами, і кождий мусів на власну руку про неї дбати.

Так от в р. 1430 Спитко з Ярослава дозволяє шл. Марцишу купити певні ґрунта від одного з його підданих й обовязує, що Марциш з сих ґрунтів буде давати коня на кождий похід. Два роки пізнійше сей Марциш купує від Спитка ціле село Моравсько, й дідич разом з тим підвишив його обовязки: від тепер мав він ставити „судницю“ до загального походу. При тім коли сам дідич особисто буде йти в похід, то й Марциш буде обовязаний йти особисто, а ні — то може післати заступника; на випадок як би служебник попав в поході в неволю, дідич обовязуєть ся його викупити. З одного пізнійшого акту довідуємо ся, що подібні служебні держави — *homagia seu servicia, alias manstwa*, як їх зве акт, були також по інших селах Спитка: в Кидаловичах, Вячковичах: вони потім ді-

¹⁾ Archiwum Sanguszków III ч. 126.

²⁾ Нпр. Arch. Sanguszków IV ч. 197, 198, 276, і т. и.

³⁾ З Лит. Метрики, у Любавского Сеймъ с. 470.

⁴⁾ Про стару практику див. Szlągowski Chłopi-dziedzice с. 22—3.

лять ся разом з иньшими доходами й служебностями між спадкоємцями¹⁾. Згадують ся також *nobiles servi* в Порохницьких маєтностях, під Ярославом²⁾.

З иньшого акту довідуємо ся припадкомо про групу подібних „манств“ (ся назва в XV в. досить розповсюджена) в Перемищині (Клоковичі, Кочережин, Угерці), в маєтностях кн. Івана передільницького³⁾. Стрічаємо їх і в иньших землях Галичини: так шл. Данило Дажбогович Заdereвицький в Стрийщині дає в 1473 р. дворище над Сукилем якомусь Шандрови з братиею, з тим щоб він служив Заdereвицьким военну службу „вірою й правдою“: ставив трох стрільців⁴⁾. Гнат з Кутищ, судя галицький, запишує на своїм селі Угерниках в Коломиїськ 100 гр. свому слuzі шл. Альберту, обовязуючи його ставити ся на власнім коні в похід і їздити з порученнями Гната до короля, при чім кошти має йому покривати Гнат⁵⁾. Барбара з Бучацких запишує шл. Ник. Мархевці 60 гр., з обовязком служби, на с. Ріпчин-кут в зем. Галицькій⁶⁾ і т. и. В Холмщині звістна нпр. Щебрешинська волость Гурків, де широко розвинені були такі служебні шляхетські держави⁷⁾. В Белзщині також в великім числі істнували *subditi nobiles*, як видно з постанов белзького соймака 1472 р.⁸⁾.

Подібно як панські бояре в кн. Литовського, й сї *subditi nobiles* коронних земель не тільки були обовязані до служби свому пану, але підлягали його власті й юрисдикції. Продаючи маєтности, продавали разом і таких шляхтичів, себто права на їх службу, власть і юрисдикцію над ними — *servicium et obe-*

1) Codex epist. saec. XV т. III дод. 14, Akta grodz. i ziem. т. VII ч. 39 і 45, т. XIII ч. 4412.

Звістки про таку служебну шляхту в Галичині зібрав, хоч не повно, др. Прохаска в своїй розвідці *Lenna i maństwa* ст. 14 і далі; об'яснення сього інститута у нього також досить неясні й не зовсім докладні.

2) Akta gr. i z. XIII ч. 5062, 5070, пор. 6840.

3) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489.

4) Документ сей видав я в 1895 р. в Записках Н. т. ім. Шевченка т. V misc. с. 3; правдоподібно не знаючи сього видання, видав його др. Прохаска наново в цитованій розвідці, з вначним числом помилок. Продажу або надання дрібніших ґрунтів з вастереженням служби див. іще нпр. Akta gr. i ziem. XII ч. 3643, XIII 889, 2243.

5) Akta gr. i ziem. XII ч. 3048.

6) Akta gr. i ziem. XII ч. 3696.

7) Słownik geograficzny XIII с. 828 (Szczepreszyn).

8) Наводить Прохаска оп. с. с. 21 (з невиданого).

dienciam, cum omni potestate ipsos et ipsorum successores iudicandi, puniendi, i t. n.¹⁾). Така залежність і обмежене шляхетських прав мусіло бути дуже прикре для заможніших (а такі між сими „манами“ трапляли ся), й вони старали ся увільняти ся від сеї залежності, чи викупаючи ся з неї, чи иньшими способами. Сини того Марциша з Моравська, заможні й поважані шляхтичі (один з них був потім земським судєю перемишльським), викупили ся від Спиткового сина величезною сумою 300 гривен (се було близько друге стільки, скільки заплатив їх батько за свої землі в волости Спитка), і він тоді тільки випустив їх *sub potestatem et dicionem regiam, in ius terrestre districtus Premisliensis*²⁾). Але розуміть ся, не кождому хотіло ся платити таку *pretium affectionis*, й вони брали ся на иньші способи. Так нпр. „мана“ з Клокович заскаржив його пан Фредро до суду (1501), що той не хоче йому служити й бути послушним і вже трічі упустив *bellicam expeditionem*. „Ман“ видістав від короля грамоту, що звільняла його від служби і постарав ся, що справа була перенесена перед короля, але кінця її не знаємо. Бачимо в кождім разі, що Фредри її не пустили так — іще під час ревізії прав 1564 р. предложили вони документи на Клоковичі³⁾.

З кінцем XVI в. широко культивував в своїх великих маєтностях таке служебно-шляхетське землеволодінне звістний Ян Замойский. Звістні такі його служебно-шляхетські ординації в волости Щебрешинській і Шаргородській (на Поділю, в сусідстві Барського староства). В Щебрешинській, як сказано, вже за попередніх властителів — Гурків (від них Замойский купив її десь в 1595—8 рр.) широко розвинене було таке служебне

¹⁾ Akta gr. i ziem. XIII ч. 5378, пор. заяву Яна з Ярослава, що він wyrusza шл. Голуховского з обов'язків служби йому, але задержує собі юрисдикцію над ним: *solum ius pro se reservat cum ipso, quod coram nullo alyo ipse et eius posteri parere et respondere debent nisi in castro Iaroslav, prout ex antiquo solebant respondere* — A. g. i z. XIII ч. 1414. Див. іще цитовану вище записку A. g. i z. XIV ч. 918, де за неповнення військової служби грозить поневолення.

²⁾ Codex epist. saec. XV т. III ч. 71; сей еманципаційний акт два роки пізнійше potwierдив на проханне Моравских король — *ibid.* ч. 78, отже в правительственных кругах в такім викупі не бачили нічого невакonnого.

³⁾ Документи цього процесу подав др. Прохаска в вгаданій розвідці с. 27—9; ревізія 1564 р. — в обляті Сянiцького грода кн. 19 с. 777 львівського краєвого архиву.

землеволодіння, а і в Шаргородчині (виміняній Замойским від камінецьких біскупів при кінці 70-х рр.) мусів він застати богато дрібною служебною руської шляхти, анальоґічної з барською (колись ся волость і належала до Бара). Він і там і тут лише організував се шляхетське землеволодіння, поставивши його в більш менш однастайні відносини до себе. Зібрані мною документи про шаргородську шляхту сі відносини показують досить виразно¹⁾.

Замойский видає таким давнішим *nullo iure possessoribus* і новим особам грамоти на маєтності (одні з них титулюють ся шляхтичами, *nobiles*, иньші ріжними нешляхетськими титулами: *ucsiwu, sławetny*), але не на праві дідичнім, а на певний час: на одно або на два доживотя (для самого обдарованого й його дітей)²⁾, часом записуючи ще й якусь суму. За те такий державець мусів заявити в камінецькім земстві, предкладаючи привилей Замойского, що він на свою державу не має ніяких иньших прав окрім надання Замойского, і означені в нїм обовязки буде сповняти. Обовязки сі були організовані на взір барської шляхти, як то в деяких грамотах зазначає виразно сам Замойский: шляхтичі „мають нести такі обовязки й таку послушність, яку несуть земляне Барської волости, селяне їх також будуть обовязані до послушности й дани до замку шаргородського відповідно до звичаїв сіл барського замку“. Але так однастайні як в Барській волости обовязки шаргородської шляхти не були: часом шляхтича звільнювано з усіх иньших тягарів окрім воєнної служби. Воєнна служба — ходити в похід з дідичом чи його урядником власним коштом до Турок, Орди й Волохів — була обовязком загальним. Так само всі мусіли підлягати власти й юрисдикції шаргородського намістника. Своїми грунтами розпоряджати не можна було без дозволу дідича, і т. и.

¹⁾ Документи сі видані в моїх Актах Барського староства; про шаргородську шляхту див. Барское староство с. 241—4, там і вказівки на документи.

²⁾ Декотрі з нвх дістають потім продовження — іще на одно доживотє.

III.

Селянство.

В тіснім звязку з розвитком шляхетської верстви стояла доля селянських клас. Се були, властиво сказавши, дві сторони одного й того самого історичного процесу, що підіймав становище шляхти коштом селянства, так що в міру того як ширили ся привілеїї шляхетської верстви, маліли горожанські права селянства. В сїм двостороннім процесі властиво лежить центр тяжкості цілої суспільної еволюції сих часів, корень цілого перестрою суспільних, а також національних і культурних відносин.

Наші відомости про селянські верстви в давній Русі не були багаті. Скільки могли ми виробити суд про них, головню на підставі пам'яток XII в., основною верствою були свобідні й економічно-самостійні селяне — смерди, що сиділи на властних ґрунтах; але поруч них існували досить численні категорії селян безземельних, що працювали на чужій землі й наслідком своєї економічної несаможитності були і в горожанських правах ограничені — се так звані ізгої, сябри, закупи; нарешті була численна верства невільнича¹⁾. Економічні, по часті й політичні обставини складали ся так, що категорії безземельних полусвобідних і несвобідних робітників з часом мусіли все збільшати ся коштом свобідних селян-власителів, а селянські землі — переходити в руки боярські, збільшаючи собою боярські маєтності, що орудували працею тих несвобідних і півсвобідних²⁾. В тих українських землях, де сей економічний процес мав спроможу без перешкод поступати далі — як в Га-

¹⁾ Див. т. III с. 335 і далі.   ²⁾ Ibid. с. 349 і далі.

личині, на Волини, на Побужу і в глибошім Полісью, в сім на-прямі мусіли розвивати ся далі суспільні й економічні відно-сини, тим часом як на Подніпровю й Понизю в загальнім розкладі давнійших суспільно-політичних форм результати сього процесу мусіли коли не зовсім зникнути, то принаймні дуже сильно ослабнути. Відповідно до того в сих останніх землях ми не можемо надіяти ся стрінати ся з сильно розвиненими результа-тами вказаного економічно-суспільного процесу — великими бо-ярськими лятифундіями і господарствами, з численними верствами несвобідних і півсвобідних, але сподіваємо ся бачити їх в силь-нім розвою в тих дальших, більше законсервованих землях — волинських, галицьких, побужських, так само як і білоруських землях в. кн. Литовського¹⁾.

Коли одначе паде сьвітло на тутешні суспільно-економічні відносини, то значить — в XV в. і в початках XVI, ми не знаходимо тих, так добре знаних нам верств несвобідних і пів-свобідних в такій формі, як а ргіогі могли б надіяти ся. Не-вільники існують, але в числі невеликім, більше як пережиток. Терміни закупів і сябрів в землях в. кн. Литовського зві-стні: сябри в актах XVI в. означають учасників селянського господарства чи то рівноправних, чи ні — в значінню пізнійших підсуїдків. Закупами вуть ся люде заставлені в грошах — третіми особами, чи ними самими, разом з землею, чи без неї, лише самою їх особою і працею; але в великодвірських госпо-дарствах вони не грають особливої ролі й не виступають чи-сленнійшими і групами звичайно.

Одначе памятаючи, що верстви півсвобідних і несвобідних давали робучу силу більшій власности, князюму й боярському господарству, що в XIV—XVI в. як раз доходить до незви-чайної сили, ми без великого труду потрапимо віднайти ті вер-стви: вони опинили ся між ріжними категоріями *glebae adscripti* — селянами тяглими, слугами ріжних спеціальних титулів, ко-трими власне орудує господарство XV—XVI в., тим часом як старих смердів репрезентують в більше чистій формі селяне

¹⁾ Про селянство в землях литовського права взагалі цитовані в прим. 1 розвідки Леонтовича, Новицького, Тумасова і особливо В.-Буданова *Крестьянское землевладѣніе та Любавского Областное дѣленіе с. 305* і далі (богата вибірка в невиданого актового матеріалу, хоч не вавсіди відповідно освітлена). Про селян в землях коронних XIV—XVI в. — цитовані в прим. 2 праці Линниченка і мої.

денні ріжних назв, зовсім або майже зовсім свободні від панщини¹⁾).

Очевидно, процес загалом взявши пішов у тім напрямі, що становище несвобідних переважно поліпшило ся — зблизило ся до становища безземельних робітників на панських землях й переважна маса несвобідних вповні змішала ся з ними. Ослабла в значній мірі й та виразна давнійше границя, що ділила свободних і економічно самостійних селян від безземельних і залежних — се було наслідком як поліпшення становища сих остатніх, так іще більше — наслідком погіршення становища перших: затратило ся понятє їх правної й економічної самостійности, право й практика що далі то більше склонні були переносити на них практику низших категорій селян, що вишли з несвобідних і півсвобідних. Дальший історичний процес пішов власне в сім напрямі нівеляції селянських верств на тім рівені, на яким стояли безземельні, панщиною обтяжені робітники, та зведення до сього спільного знаменника ріжнородних категорій селянства, з їх економічними й правовими відмінами. Се було зрештою явище загальнійше: не тільки в иньших землях давнього руського права — в землях в. кн. Московського, але і в західній Європі загалом взявши переходить сей процес: давнійші несвобідні підіймають ся розмірно, але до їх рівеня редукують ся й вищі категорії селян, давнійше свободні й самостійні — всі вони нівелюють ся на рівені більше менше давнійших безземельних і півсвобідних, або й низше. Так воно було й по землях наших.

Щоб прослідити перехід давніх руських категорій селянства в новійші, такі які стрічаємо в памятках XV—XVI в., ужиємо заразом фактів і з земель литовського і польського права. Почнемо від останків несвобідних.

В XV в. і на початку XVI несвобідні ще були досить знані в в. кн. Литовськїм, як звичайно принадлежність двірського господарства, князього й панського. Тому що великодвірське господарство було розвинено головно в білоруських і чи-

---

¹⁾ Сям не хочу сказати, що нпр. всі данники йдуть в простій лінії від смердів, тяглі від холопів або закупів: між ріжними категоріями селянства в XV—XVI вв. не було глубших границь, і переходи з одної категорії до другої були легкі; хочу тільки сказати, що як тип данники генетично стоять в звязку з свободними смердами і т. д.

сто литовських краях, і невільників бачимо тут далеко більше ніж на Україні. В наших землях згадки про них рідші, і ніде не стрічаємо більше як по кілька, де маємо докладніші числа, тим часом як в дворах білоруських і литовських бачимо челяди часом по кількадесят, навіть понад сто. Судячи з наших звісток, найбільше челяди було в Пинщині, де ще в середині XVI в. були по великокняжих дворах значніші їх фамілії. Але всюди, навіть при найбільших їх осадах, по тих литовських дворах як робуча сила попри неї уживалися селяне інших категорій, в далеко більшім числі¹⁾.

Звуться ці невільники „челядию невольною“, або просто „челядию“, також паробками, жінками й дівками невольними²⁾. Становище їх найліпше поясняє устава дворам виленського і троцького воеводств в р. 1529. З неї бачимо, що челядь призначалася передовсім для хліборобської роботи. Окрім того жінки були обов'язані виробити з двірського матеріалу на рік постав полотна. Частина челяди — „которыи обыходу и домовъ своихъ не мають“ — жила на повнім удержанню від двора, дістаючи т. зв. „мѣсячину“: устава визначає на се кожному по чотири бочки жита „водлѣ обычая давного“ (бочка така містила

¹⁾ Для прикладу: в описи Київщини 1470-х рр. — двір Костешів (княжий, під Житомиром) — „шесть челяди а осмъ воловъ, а къ тому дворцу дванадцать человекъ (тяглыхъ), а пять данниковъ, а ловцовъ четыре человекъ, а два слуги“. Двір Грезаний: „шесть человекъ (очевидно невільних), осмъ воловъ, а в том селе у двори людей есть пять, а голтяевъ два што земли не держать“. Дворецъ волковийський (великокняжий, коло р. 1510): челяди невольної „паробковъ 10 (між ними Манецъ подтивунъ), робятъ 14, а бѣлоє челяди (жінок) 6“, тяглих людей служб 40, санників 8 служб, бортників 3 служби, риболовів 12 служб, сторожів 19 служб, і т. д. Двір бирштанський (недалеко Троків): „челяди невольное сто и осмеро душъ, осочниковъ двадцать и чотыри“, служб (тяглих і вільних) 523. Архивъ Югозап. Россіи VII II с. 6—7, Любавский Обл. дѣленіе дод. ч. 4 і 8, пор. тамже інвентарі ч. 3, 5, 9, Документи архива юстиціи I с. 86, 88, 95, 108, 111, 121, 122, 125, 136, 139. Леонтовичъ Акты Литов. Метрики I ч. 103, 364, 743, і т. и.

²⁾ Див. окрім попередньої нотки нпр. іще Archiwum Sanguszków III ч. 271, 367, 486, IV ч. 428, Леонтович ч. 408, 458, 462, 486, 657, 712 — „челядь невільна“. Просто челядь нпр. Archiwum Sang. III ч. 2, 171, Документи I с. 61 (8), Леонтович ч. 27, 123, 263 і т. д. Паробки просто або паробки невільні — іще Документи I с. 4 (9), 8 (9), Леонтович ч. 167, Arch. Sanguszków III ч. 17. Паробків від челяди пробував відрізнити Новицький (ор. с. 49—50), але в деяких актах

понад два кірці). Інша челядь мала свої власні невеликі господарства — „приробки а бонды своп“ (слово бонда, значінем неясне, очевидно, було технічним для цього челядинського господарства). Такі діставали меньшу місячину — тільки по півтори копи жита на рік. Очевидно власні господарства їх були так малі, і вони так були заняті роботою при дворі, що не годні були з них прохорчити ся¹). Се можна взагалі уважати типовим для тодішнього становища челяди.

Право в. князівства признавало невільництво вповні легальним інститутом, хоч і робило поволі кроки до його обмеження. Литовський Статут 1529 р. признає чотири правні причини невільництва: родженне від невільних; полон на війні в чужій землі; заміна неволою карі смерті, за згодою другої сторони; свідомпй шлюб вільного чи вільної з невільним. Натомість признаєть ся неважним: поневоленне за якусь провину, що не потягала за собою карі смерті; неволенне за довг; продаж дитини батьками або себе самого в неволю під час голоду. Нехристиянам забороняєть ся мати в неволі християн²). Всякий невільник може від нехристиянина виробити си на свободу, прослуживши у нього сім літ. Стає вільною й челядь, котрій її властитель

вони зовсім виразно зачисляють ся до невільної челяди — Любавского дод. 5, або Документи I с. 94 (наробки Артимець Павлуховичь, жона въ него вольная, і т. д.), тож не можна покладати ся на ті випадки, де обидва сі терміни сполучають ся, як в цитованім Arch. Sang. III ч. 171: „во всім людмнн п челядю певольною п с паробки того двора“. Див. про се ще у Любавского ор. с. с. 314—5.

¹) Акты Зап. Россіи II с. 195, 196, 198, пор. сойму постанову 1565 р.: „отъ чeledи певольное, которіе дома и прпсевки свои мають, отъ каждое головы мають дати по пети грошей, а которіе домовъ и прпсевковъ своихъ не мають, одно па хлебе дворномъ живутъ, тые ничего дати не повинни“ (Документи I с. 167). Про „бонду“ згадує уже Судебник Казимира (Хрестоматія В.-Будапова II § 19), що при першій випадку татьби паробка каже „заплатити бондою его, а не будетъ бонды, инач господарь его за него заплатитъ“. Данилович толкував бонду як рухоме майно, й се толкованне приймають декотрі новіші дослідники (Леонтович, В.-Будапов). Коментатор в Zbiog-i praw litewskich (с. 51) каже, що па Жлуди бондою зветь ся худоба; се могло б рішити справу, як би так було дійсно, хоч в контексту уставу 1529 р. скорше б виходило, що бондою звав ся челядинський ґрунт.

²) Вишюк становить тільки челядь, дана служебним Татарам в. князем разом з двором, до якого вона належала.

відмовив удержання під час голода (выбилъ з двора проч)¹⁾. Статут 1566 р. зніс уже неволенне замість кари смерті, зіставивши тільки інші три правні причини. Але жите йшло в перед права, і в практиці середини XVI в. (як поучують нас факти наведені нпр. в ревізії пинської королівщини й інших інвентарях²⁾), шлюб в невольним чи невольною не робив свобідного челядином. Статут 1588 р. зробив кінець невольництву, постановивши що на далі невольниками можуть бути тільки полоненники, а всяка иньша челядь, як також і діти полоненників „мають бути осаживаны на земляхъ а розумены быти за отчи-човъ“³⁾.

Право й тут ішло тільки за житем, бо таке систематичне розсаджуванне невольної челяди на ґрунтах селянських, що переводило їх в категорію селян „непохожих“, бачимо при помірі ґрунтів на волоки, в середині XVI в.⁴⁾ По всякій правдоподібности, ці переводи задали головний удар невольництву, де воно ще було численне: челядь переведено на селянські тяглі ґрунти. Взагалі протягом XVI в. невольництво, можна сказати, вимерло в в. кн. Литовськїм, незалежно від впливів права, в самім житю⁵⁾. До певної міри міг на се вплинути, окрім загального впливу християнства, приклад Польщі, де права невольництва не признавано; але головно вплинуло на се, очевидно, обмеженне прав свобідного селянства та зближенне його

¹⁾ Розділ XI арт. 6, 7, 11, 12, 13.

²⁾ Див. вище нотку на с. 111, Документи I с. 86 і далі (див. нотку 1 на с. 110).

³⁾ Статут 1566 р. розд. XII арт. 13, Статут 1588 р. розд. XII арт. 21.

⁴⁾ Так було в Пищині, при ревізії.

⁵⁾ В 70—80-х рр. ми ще стрічаємо в білоруських і литовських маєностях невольників — нпр. інвентар Роської маєности 1571 р. — Археографическій Сборникъ I с. 147 і 149, інвентар Титовяп (пов. Видькомпр.) 1581 р. — Акты Виленской ком. XIV с. 249; а зього остатнього навожу дотичне місце, бо воно має свій інтерес: Czeladz niewolna, ktorzy domami swymi siedzą pod dworem: Łukasz Macieiewicz y z synmi dwiema małymi — niewolni, robi dni 4 na tydzień; żona yego wolna 1, robi dni 3 na tydzień. Czepuć Parszelaitis z synmi trzuma małymi niewolny, robi dni 4 na tydzień, żona yego niewolna robi tesz dni 4 na tydzień. Grygiel Zeglaitys sam, niewolny, uciekl temu rok, robi dni 4 na tydzień. Powinność ych do dwora pieszo chodzić na robotę, ktorym yż ziemię maia, mieszczyni nie daia. Як бачило, ці невольники фактично зійшли вже на становище тяглих селян.

до становища невольників, що й допомогло невольникам розплинути ся в його масі.

В українських землях в. кн. Литовського, як я вже сказав, невольництво пережило ся ще скорше — з внімком Пиньщини, де значні фамілії челяди бачимо ще в 50-х рр., і де невольництво було непережитим інститутом ще і в 60—70-х рр.¹⁾ По інших українських землях тільки спорадичні останки його бачимо в середині XVI в.²⁾ Ще скорше ослабло воно в українських землях Польської Корони. Хоч сучасне польське право невольництва уже не знало, воно терпіло одначе в сих землях останки невольництва, як пережиток руського права³⁾. В середніх десятиліттях XV в. ми ще досить часто стрічаємо невольників — особливо в Львівській землі, в королівщинах і у приватних людей⁴⁾. В судових книгах стрічають ся ще згадки про продаж невольників, поневоленне за провини і навіть — добровільне підданне в неволю або продажу батьками

¹⁾ В пинських королівщинах ревізія 1553—5 рр. виказує: в дворі Селецьким чоловіків 13, жінок 14, Ставецьким чоловіків 8, жінок 14, Дружилівським чоловіків 8, жінок 8, Ститичевським чоловіків 24, жінок 16, Кнубовським чоловіків 11, жінок 9, Целковицьким пять (?) господарств. Про існування челяди в приватних маєтностях тут свідчить петиція послів Пинського повіту предложена на Люблинським соймі 1569 р. між петиціями пинської шляхти: щоб на волі (слободи) не вільно було приймати її „подданыхъ отчизныхъ и паробковъ невольныхъ“. Писцовая книга кн. Пинского и Клецкаго Хвальчевского с. 41, 43, 103, 169, 228, Документи архива юстиції I с. 501.

²⁾ Так ревізори 1552 р. анайшли тільки в дворах луцьких — в Гнідаві 5 осіб, чоловіків і жінок, „челяди невольної“, в Красній 9 (разом з дітьми), та в дворах кременецьких — в замку 3 дорослих і дітей 5, в Кокоревім 4 дорослих і дітей 10, в Велі — 6, самі діти або підлітки. Архивъ Югозап. Россіи ч. VII I с. 171—2, т. II с. 29, 31—2. Судячи з імен кременецької челяди, люде сі не тутешні (Кредрута жонька, і занадто багато імен польсько-латинських): чи не спровадила їх господарна Бона, що держала Кременецьке староство, з інших, литовських маєтностей?

³⁾ В однім контракті провинника має його господар тримати *in iure ruthenico velut servum* — Akta grodzkie т. XIV ч. 918.

⁴⁾ Див. Akta grodzkie i ziemskie т. XII ч. 120, 435, 480, 584, 847, 1348, 1595, 2004, т. XIII ч. 7, XIV index, *sub voce servus illiber* (о скільки згадують ся просто *servi*, може бути непевність, бо сим іменем означали ся й слуги не невольники); знов *homines illiberi* часом

дітей¹⁾. З подробиць можна здогадувати ся, що невільників на знак неволі часом навіть калічили : в однім контракті згадуєть ся, що селянин, засуджений своїм дідичем на кару 60 грив., віддав у сій карі йому свою доньку в неволю, й при тім утяв її носа, *nasum cisit*²⁾. При тім одначе, видно, було прийнято, що невільником не може бути католик³⁾.

В другій половині XV в. сі останки невільництва скоро пережили ся — згадки про невільників стрічаємо незвичайно рідкі. Хоч імпортований невільник міг трапляти ся у Львові й пізніше, свійського невільництва в XVI в. тут уже не було.

Приглянувши ся пережиткам невільництва, постараємо ся прослідити, куди перейшли колишні маси невільників і пів-свобідних.

Згадана вище постанова Литовського Статута 1588 р., що невільники від тепер мають бути осаджені на ґрунті й уважати ся за селян-отчичів⁴⁾, може служити нам вказівкою *ex post*: дорогою осадження на ґрунтах, по всякій правдоподібности, невільники і перед тим в великім числі переходили в категорію тяглих селян-отчичів, закріпощених, „непохожих“. Челядь, що мала свої „приробки“ й „присівки“ і в части жила на власнім хлібі, була становищем переходовим до такого челядника осадженого на тяглим ґрунті. Як се осадженне робило ся, бачимо нпр. в цитованій уже нераз ревізії Пинського князівства : в додатку до тих приробків які мала тут челядь, додавали ся нові, так щоб вистало того на поменьше сілянське господарство — нормою було 9 моргів на господарство, себто $\frac{1}{3}$ повного селянського ґрунту⁵⁾. Служба таких переведених зветь ся або „службою невольною“, або „службою тяглою“, але се була ріжниця тільки в вислові: їх трактовано всіх однаково як „ого-

значить слуг без права виходу (про них низше). Про невільництво в Галичині див. у Ляниченка Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в. с. 89 і далі.

¹⁾ Див. нпр. Akta grodzkie т. XIV ч. 263, 918, 943, 2019, 2132 і т. п., т. XVII ч. 462.

²⁾ Akta g. т. XII т. 2004.

³⁾ Akta g. т. XIV ч. 2024 — справа обертаєть ся коло того, чи невільник Christianus чи Ruthenus („християнин“ треба розуміти тут як „католик“).

⁴⁾ Розділ XII арт. 21.

⁵⁾ Писцовая книга Пинского и Клецкаго кн. Хвальчевского с. 103, 170, 171.

родників“, себто малоземельних селян, і відповідно до того мали вони поносити з трох моргів тижневу одноденну пішу панщину, так що з своїх 9-моргових ґрунтів мали робити три дні на тиждень і окрім того сповняти інші повинності у дворі в разі потреби¹⁾. На разі вони числили ся ще невільникми (z puwoly nye sza wipusczeniu²⁾). Але ріжниця між ними й іншими тяглими мусіла дуже скоро затерати ся. Можемо се бачити з кілька літ пізнішої описи пинських королівщин: де трапляли ся свобідні ґрунти, там давнійшим невільникам додавано ґрунту до повної міри й вони переходили вповні в категорію тяглих селян, несучи однакові з ними обовязки³⁾. Звуть ся вони ще „паробками“ часом, але память про їх невільництво — більше історичного характеру, ніж якась реальна специфікація⁴⁾. Очевидно, з часом мусіла ся ріжниця затерти ся безслідно.

Сей перехід невільників в тягле селянство в 2-ій пол. XVI в. був може остатнім актом того рода, але очевидно не першим. Я думаю, що обтяженне панщиною й закріпощенне колись свобідного й економічно-самостійного селянства треба толкувати власне тим, що воно — позволю так висловити ся, було затроєне несвобідними елементами, введеними в великім числі в його круги — обтяженими „невільною службою“ та обмеженнями особистої свободи.

¹⁾ Ibid. с. 170, 171, 405, 413 і також 103 — невільна служба, 476, 485 — тягла служба; що до обовязків див. с. 459 і 476, Писцовая книга Пинского староства Л. Войны, II с. 182, а також і вище наведений (с. 112) інвентар.

²⁾ Писцовая книга Хвальчевского с. 485. Цінні замітки про сей перехід з невільництва в селянство у В.-Вуданова Крестьянское земле-владѣніе с. 35 - 6, тільки він не пробує при тим з сих фактів виробити ретроспективний ужиток для обяснення кріпацтва. Для нього й коймиці (про них пізше) „зарождаюційся типъ крѣпостного состоянія“ (с. 33), вони „уже несвободны и потеряли право перехода“. Вагалі ся обставина, що дослідники більше застановляли ся над класифікацією ріжних категорій селянства, ніж над їх генетичним звязком, була причиною, що досі еволюція селянства на литовським праві, не кажучи вже за землі польської Корони, не вияснена хоч скільки небудь докладнійше.

³⁾ Писцовая книга Пинского староства Л. Войны II с. 6 (пор. Писцовую книгу Хвальчевского с. 103), також с. 476, 478.

⁴⁾ Parobce, ktore przed them za niewolne miano, przy them folwarku w miasto ogrodnikow zachowane, завважено в однім місці, — Писцовая книга Войны II с. 180, пор. 184.

Подекуди ми стрічаємо сліди спеціальних категорій селянства, що своїм несвобідним характером вказує на близьке своє спорідненне з невольничою верствою. Такі нпр. *коймінці* в землях білорусько-литовських (термін литовський, але саме явище може бути впливом і староруських суспільних відносин) — вони протиставляють ся невольним паробкам, але вповні підходять до становища невольників осаджених на тяглий службі: сидять коло дворів і дякол не дають, тільки тяглу службу служать; вони не мають права виходу, їх продають як невольників. Се вже вказує на їх несвобідне походження, а деякі подробиці документу, де виступають коймінці, потверджую гадку, що маємо тут осаджену на двірських ґрунтах челядь¹⁾. Аналогічна до них, а цікавіша для нас категорія людей *коланних*, каланних, каланників, звістних в Галицькій Русі, і в українських землях литовського права. В Галичині ся назва прикладаєть ся до селян служебних, без тяглих обовязків, тож про них буду говорити низше, слідячи несвобідні елементи серед слуг. Тут тільки піднесу, що в руських землях литовського права тим іменем називано селян тяглих, закріпощених, без права виходу (несвобідний, то значить закріпощений характер їх підносять особливо акти галицькі XV в., де *kalanny* виступає синонімом для *illiber*).²⁾

¹⁾ Археографическій Сборникъ I с. 33, Акты Виленской ком. т. XVII с. 100—1. Текст другого з наведених документів має особливе значінне для сього питання, тому я наводжу найбільше інтересне місце: „Миколай Хведевич хоружий высокодворский вьялъ двѣ копѣ грошей на матку и на трехъ сестеръ тыхъ койминцовъ у ки. Миська Татарина, которые мѣли ся у него выкупити (которые уже въ насъ вырѣбили ся, каже про них син того Миська), а тыхъ двухъ койминцовъ продалъ ему на вѣчность за двѣ копѣ грошей, вижли не за паробковъ, але за койминцовъ, ижъ мѣли у домѣхъ подъ нимъ мѣшкати, а не у дворѣ служити.“ Виходить, що сі коймінці тому тільки не паробки, бо не сидять у дворі, а на осібних ґрунтах. Що до матери їх і сестер, то вони також були очевидно невольниці, але не були продані на вічність, а даві на відробок за дві копи грошей, і відробивши ті гроші, вернули ся до першого свого пана.

Про койминців В.-Буданов ор. с. с. 33, Линиченко ор. с. с. 102 (він наводить вивід сього слова від литовського *kaimūnas* — сусід).

²⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 98 (1492) — наданне монастиреви данного чоловіка без права виходу „какъ которого коланного“. Леонтовича Акты Литовской Метрики I ч. 621 (1502): двір Межирич записаний „въ служебными людьми и съ коланными, то есть тяглыми, и зъ ихъ землями,

Незалежно від таких спеціальних категорій, маса невільних мусіла без всяких спеціальних означень переходити в категорію тяглих селян. Так само мусіло бути і з контінгентами, що відповідали давнім категоріям закупів, сябрів, ізгоїв і т. и.

Закупів ми стрічаємо в литовських часах досить часто, але в значінню де що відміннім. Імя се значить людей заставних і кваліфікує права до нього кредитора, а не правне становище самого „закупного“ чоловіка: закупом зветь ся застава і вільного чоловіка, вчинена ним самим чи його свояками, і невільного, вчинена його господарем третій особі; селяне заставлені разом з землею їх державцем також зветь ся закупами і т. д.¹⁾ Для нас найбільше інтереса мають закупы, що заставили ся самі, або заставлені своїми свояками на відрібок певної суми. Від другої четвертини XVI в. право в князівства стоїть на таким становищу, що свобідний чоловік не може стратити свою свободу на все в покритє якогось грошевого з'обовязання, чи матеріальної шкоди²⁾, і допускає тільки неволю часову — такій застав чоловіка, при якій праця його має амортизувати довг³⁾. На випадок, коли б хто з своїм закупом не умовив ся що до амортизації довга, Статут уставляв таксу для оцінки праці закупа (такса ся стоїть в очевиднім звязку з такоюж таксою Руської Правди). Так само уставляєть ся такса „випуску“ (амортизації) для людей „виданих“ за неспроможністю заплатити судову кару або винагоро-

и зъ данники.“ В таких же значінню тяглого ужито се слово в переписи київських королівщин XV в. — Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 1.

¹⁾ Про закупів литовського права В.-Буданова Черты семейного права (I. с. с. 65 і далі — с. 24 відбитки), Снитка передмова до XVII т. Актів Вил. ком. с. 56—7, Любавского Обл. дѣленіє с. 393 і далі, Ясинскій Закупы. Про сю останню працю див. мою рецензію в Записках т. LXII і замітку в т. LXV (Miscellanea). Буданов, а за ним Ясинскій усталили вповні справедливий погляд на закуп литовського права, як на застав. Любавскій бачить в сих закупах наймитів.

²⁾ Сей погляд лежить, очевидно, в основі спеціальніших постанов Лит. Статута 1529 р., що на вічність не можна продати себе самого, ані своїх дітей підчас голоду, ані не можна впасти в вічну неволю за шкоду (розд. XI арт. 7 і 9). В однім судовім рішенню (1539 р.) судя в дусі сих постанов рішає, що „не есть речь годная, абы матка мѣла дочку, або отецъ сына въ неволю вечную продавати, хіба можетъ за-продати“ — Акты Вилеп. ком. XVII ч. 66.

³⁾ Законодавство йшло тут на зустріч народньому погляду, що заставлений ґрунт чи чоловік з часом собою амортизує довг — див. матеріал зібраний у Снитка с. 37—8 і Ясинского Закупы с. 447—8.

дити заповідяну шкоду¹⁾. Як видно з сих постанов і інших актів, такі закупи, або видані люде відслужували винні гроші або служачи в домі кредитора, або сиділи на своїх господарствах, дістаючи певну підмогу в господарських продуктах — „присівок“ (ріжну пашу на насінне)²⁾. Становище обох категорій було вповні анальоґічне в становищем таких же категорій невільної челяди, тільки що ся була закріпощена вічно, а ті закупи і видані люде тільки до амортизації чи сплати грошей.

З другого боку становище закупів та виданих людей, що сиділи на своїх господарствах, було дуже анальоґічне із становищем селян, що осідаючи в чіхсь маєностях, запозичали ся у свого пана на господарство. Вони зуть ся „людьми въ пенязѣхъ“, як звали ся й люде заставні або закупи³⁾. Се звичайні свободні селяне — „люды прыхожі“, але вже звязані в своїй свободі: вони можуть відійти, тільки наперед „пенязи отложити подлѣ запису своего“. Не вийшовши й не сплативши грошей, вони переходили в категорію людей закріпощених, „непохожих“, „отчизненнх“, так само як і осаджені на ґрунтах невільники або закупи. Такі прихожі люде, осаджені на ґрунтах двірських, чи спустілих селянських, що уважали ся власністю дідича, — котрі через засидженне чи задовженне переходили поволі в категорію людей непохожих, відповідають давнім категоріям безземельних робітників — як ізгої, сябри (в литовських часах сі терміни в їх давнім значінню вже незвісні). Пракгика XVI в. кидає й на сім пункті ретроспективне світло, поясняючи, де поділи ся ті давнійші категорії безземельних селян. Як і сі пізнійші безземельні, вони перейшли в закріпощені категорії селян, передовсім між тяглих непохожих людей ріжних категорій, а також і в ріжні категорії слуг і промисловців.

¹⁾ Розд. XI арт. 7 і 9, пор. Статут 1566 р. розд. XII арт. 7.

²⁾ Лит. Статут 1529 р., цитовані артикули, а документів нпр Акты Вилен. ком. XVII ч. 272, умова: „выпущу (закупови) на кождый годъ по десети грошей, а присевку по бочке жита — пана войтого (кредитора) насенъе и поле, и ку тому по севни гредчины“ (гречки). Завважу, що дотепер який маємо матеріал про закупів, то з самих майже білоруських земель.

³⁾ Про сю назву останніми часами вийшов спір між проф. Любавским, що противставляє „людей в пенязях“ закупам, і проф. Ясинским, що їх ототожнює. Дійсно, „люде в пенязях“ часто значать теж, що заставні, закупні, але часом значать що иньше, як власне в спірнім документі, видрукованім мною, а коментарем, в Записках т. LXV.

Дуже численні й різнородні категорії селян в українських землях литовського і польського права, звістні нам в XVI в., що в різних місцях мали різні імена, різні чинності й обов'язки, відповідно до місцевих обставин, — можна що до їх обов'язків та способів їх експлуатації державою поділити на три великі категорії: людей даних, людей роботних, або тяглих в тіснійшій значінню, і служебних (слуг і ремісників). Поділ сей буде приблизним, бо одна категорія переходила в другу різними переходовими формами, спільними точками й т. и., але для орієнтування нам його вистане¹⁾.

В становищу даних селян, як я уже підносив, було найбільше шансів заховати ся прикметам давнього руського свобідного селянства, і з сього погляду вони мають право на нашу особливу увагу. Задержати ся ся категорія мала спроможу тільки там, де не було розвинене двірське, фільварчане господарство — чи то з економічних, чи то з політичних причин. На ново творити ся, очевидно — передо всім за старими взірцями, могла вона там де се двірське господарство упадало²⁾. А з розвитком фільварчаного господарства, з розширенням його території, від середини XVI в., вона вигибає все більше й більше. В кінці XV і в першій половині XVI в., коли ми маємо докладніші відомости про українське селянство, на Україні як

¹⁾ Про класифікацію різних категорій селян підіймав ся не раз спір в літературі — див. нпр. Любавского Обл. дѣленіе с. 318, 336 і д., Леонтовича Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, IV с. 403 (проф. Леонтович тут покликуєть ся між ин. і на мене, мовляв я в своїй книжці Барское старосте ділю селян на тяглих і слуг, але ш. дослідник переочив у мене инші категорії: „урочних“, як вони в подільських люстраціях звуть ся, убогих, і т. и. ор. с. с. 256). Зрештою особливого значіння класифікації, як річі підрядній, я не падаю (спори виходили також і через те, що дослідники уживають старих термінів, а сі не визначали ся докладністю й стрічають ся і в тіснійших і в ширших значіннях, особливо термін „тяглий“, що служить тут каменем преткнення. Піднесу тільки дві обставини. Одно, що ми мусимо тримати ся тут поділу що до оподаткування, тому не можемо мішати термінів з сфери правного становища (нпр. непохожих ставити як рівнорядну категорію припустім з даниками, як то робили деякі давніші дослідники). Друге — що з огляду на важне значіння, яке має для становища селян розвій панщинних робіт, вважаю за ліпше вирізнити в осібну категорію селян панщиною обтяжених від необтяжених, хоч і тут — як зрештою скрізь, маємо переходові форми.

²⁾ Сеї обставини, що ми маємо тут не тільки пережитки, але й нововвори, не треба спускати з очей, коли мова йде про слідження останків староруської практики.

головний терен сеї категорії селян виступає Поліссє, з його дуже слабо розвиненою хліборобською культурою, але також і полудневі окраїни, о скільки обставини дозволяли вже розвивати ся тут хліборобській культурі, а татарською тривогою ще відстрашали панів від фільваркового господарства.

Якогось уставленого терміну в старій термінольогії ся категорія не має. „Данниками“ звали ся властиво тільки ті, що давали дань меду — дань в тіснійшій значінню, хоч „данею“ звали також поплати грошеві і в ріжних натураліях¹⁾. Маємо часом такі випадки, де „данники“ противставляють ся „тяглим“, огже ужито се слово в значінню тої категорії, про яку тепер говоримо²⁾; але з другого боку се слово уживало ся іще в ширшій значінню, противставлене „слугам“, в значінню селян обовязаних чи до робіт чи даней. Властиве ж значінне, як я сказав, — селяне, обложені данею медувою. Ми ж в своїм огляді сим старим терміном будемо називати, з тими застереженнями, селян, обложених датками, але вповні або майже свобідних від панщини.

Опись київських державних земель, зроблена десь в 1470-х рр., дає нам перший докладний образ ріжних категорій данного селянства³⁾.

¹⁾ „Дани грошовыц, медовыи, бобровыи и куничныи“ — звичайна фраза актів XVI в., де вичисляють ся всякі можливі доходи маєтности. Нпр. Archiwum Sanguszków III ч. 248, 256, 360, IV ч. 56 і т. и.

²⁾ Нпр. Archiwum Sanguszków IV ч. 198.

³⁾ Дати опись не має, видавець її — проф. В.-Буданов (Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II ч. 1) кладе її на сімдесяті роки XV в., коли Київщина перестала бути князівством (передмова, с. 28). Дійсно — відклики на „новини“, заведені кн. Семеном Олельковичом і на старини — „за Витовта“, з часів перед наданням Київщини Олелькови, вказують виразно, що опись укладала ся не дуже пізнійше по смерті Семена Олельковича. З другого боку — бракує тут всяких натяків на спустошенне Менглі-герая, і кольонізацію бачимо таку, яка могла бути тільки перед сими спустошеннями, що розпочали ся з кінцем 70-х рр. Тому не можна прийняти погляду Леонтовича (Крест. дворъ, Ж. М. Н. II. 1897, V с. 27), мов би опись ся була споряджена за в. кн. Олександра: він опираєть ся на тім, що в виписи з сеї люстрації, зробленої королівською канцелярією в 1788 р. (видана в Архиві Югозап. Россіи VI. I ч. 2), сказано, що опись споряджена за в. кн. Олександра. Розумієть ся, ся звістка й сама по собі не дуже авторитетна, а до того, здаєть ся мнї, можна зміркувати, звідки вона взяла ся: випись, відай, зроблена не з повного тексту описи, а з виривка, вписаного десь в книгах Ме-

„Данники“ тут виступають під сим своїм іменем в околиці Житомира¹⁾. Тут нпр. в селі Грежанах сидить сім данників. Підставою для оподатковання служить „земля данна“; головні складові частини його — „дань“ і „полюде“, як бачимо — самі староруські інститути. Окрім того часом люде дають по кілька грошей (3—5) княжим ловчим і бобровникам — мабуть окуп, аби вони за своїми ловами не лазили по їх землі. Взагалі ж датки з такої землі йдуть не однаково: одні платять „дани тридцять грошей а ведро меду, а две купици полюдья“ — таких було четверо; иньші цілу дань давали медом: з одної землі „жило село семь ведеръ меду, а полюдья ведро меду а две купици“; або навпаки — ціла „дань“ платить ся в грошах: тивун з своєї землі дає „дани копу грошей, а полюдья две купици“. Так було в однім селі. В сусідніх присілках дань бачимо з декотрих земель значно вищу (до десяти відер меду), окрім неї дань воскову і ще оден додаток — тивунщину, все отсе теж лише у декотрих²⁾. Взагалі оподаткованне поодиноких „земель“ дуже різнить ся і своїм складом і великістю: самі землі були не однакові, а окрім того оподаткованне кожної мало цілу свою історію: опусти, підвешення, випадкові додатки, що ставали потім прецедентом на будуще, і т. и. Велика ріжнородність в оподаткованню взагалі, як побачимо, була прикметою його архаїзму і редукцію до одного знаменника робили тільки пізнійші адміністраційні реформи.

Під самим Житомиром і Чудновим стрічаємо в селах також данників, але тут уже не відрізняєть ся дань і полюде: дають сумарично тільки мід.

В Романові під Житомиром дають також і купиці, і овес, і т. зв. болкуновщину — дань від худоби, від вола по три гроші (відти й „болкуновщина“: болкун, бовкун — від по українськи³⁾). Се був рід стації, що на Поросю платила ся

трики з часів в. кн. Олександра. Тому на початку її стоїть: „Казимир“, чого нема в повнім текстї; отже була се випись, зроблена за розпорядженнем в. кн. Казимира — ще оден доказ против приналежности описи часам в. кн. Олександра.

¹⁾ Глубшого Поліся захована оппсь не тикає — здаєть ся, маємо тільки фрагмент її.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 7—9.

³⁾ Ibid. с. 4—5. „Болкуновщина“ давала не малі трудности дослідникам. Леонтович (Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, V с.

всякими людьми, навіть слугами, „на приїзд в. князя“, але потім стала постійною даниною.

Крім назви данників данні селяне під різними иньшими назвами, чи й без назв, виступають в різних селах сеї описи. Так в однім селі на Роси (Терпсееві) стрічаємо куничників: вони платили кунці, не сказано, — чи „шерстю“, себ то дійсно шкірками кунп, чи грошима („кунця“ по старій традиції на Україні стала означати й данини переложені на гроші). Двоє дають по шість кун, третій три, „а вси три голтаи“¹⁾. В иньшій селі (Радостові) бачимо людей, що не несуть иньших обовязків окрім того що дають „подимщину“. Подимщина ся одначе не та пізнійша, польським правом заведена — по два гроші від лана. Що таке була стара українська подимщина, дає розуміти люстрація браславського замка 1545 р. — там давніше люде зелянські давали на замок таку подимщину: з диму по 12 грошей, по мірці вівса, по хлібу й курці. В тім роді мусимо собі представити й кпівську подимщину XV в.²⁾

Під Чудновим було також кілька сіл, де люде давали подимщину, але деякі з них окрім того іще „городь робять, а на толоку ходять на одну“. Очевидно, се дуже стара практика, бо коли де инде скаржили ся як на новину, що їх Семен Оделькович змусив „сіно косити, на толоку ходити, став сипати“, то тут такої скарги не підносили³⁾. Се вже, як бачимо, переход до панщини, до людей роботних.

Де сеї кпівської описи хронологічно досить близько стоять описи иньшого глибокого кута українського Поліся — Ратенського староства, себто земель верхньої Припети, з 1500—1512 рр.⁴⁾ Землі сі входили в склад Корони, але законсерву-

42) не можучи витолкувати значіння сього слова, здогадував ся, що се мабуть „татарський термін як ясак і т. н.“, і се толкованне повторив за браком иньшого й Д.-Запольский Госуд. хоа. с. 113. Але слово „бовкун“ в значінню вола, котрого запрягають у віз одинцем, а не парою, задержало ся в лівобічній Україні до недавніх часів: се слово приходить в Енеїді, а обясненне його див. нпр. в спогадах Симонова (Разсказы М. Т. Симонова, вид. 1900, с. 61), див. також Словар російсько-український Уманя I с. 95.

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII II с. 1.

²⁾ Ibid. с. 3, Źródła dziejowe VI с. 123—4.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. с. 4.

⁴⁾ Маємо для нього реєстри доходів староства з рр. 1500—10 й інвентар староства 1512 р., з них видав я в Записках Наук. тов. ім.

вали ще в тім часі дуже багато архаїчного, впливами фільварчаного господарства майже були не зачіплені, й відомости, які дають про них описи, для відтворення давнішого економічного становища селян дуже цінні.

Підставою оподаткування служить тут „дворище“ (agea), що відповідає більше менше „землі“ київської описи. Між складовими частинами сього оподаткування передовсім стрічаємо медову дань (dasia) і полюде. Старі назви сеї дани задержали лише в Ратенській волости, тим часом як в Ветельській волости тогож староства її витиснули иньші назви — мід осінній і липцевий¹). Великість сих даней не однакова, найчастійше одначе се вагання не велике — вони давали в сумі в середнім півтретя відра з дворища (3¹/₂ липечни²), але на деяких дворищах, або і в цілих селах (особливо Ветельської волости) вона підіймаєть ся до 5 відер. При віддаванню сеї медової дани давали ще грошевий даток, т. зв. подане, що початково мав, мабуть, значити даток для того „емця“, що ту дань виберав, як „писець“ пинського Подіся (див. низше); воно виносило від 1 до 5 гр. в ріжних селах і ріжних комбінаціях. Окрім того приходять „побор“ — він складаєть ся з білки і грошей; нормальна висота їх 20 гр. з дворища в цілім старостві. Ся „білка“ тхне глибоким архаїзмом (вона позволяє нам зблизити сю данину з старинною даниною „по бѣлей веверицѣ оть дыма“), але з другого боку ся одностайна висота грошевого побору — 20 гр., мусіла з'явити ся результатом якоїсь зовсім нової реуляції (правдопо-

Шевченка т. XXVI реєстр 1500 р., доповнений в дечім з реєстрів пізнійших, й інвентар (передр. в III кп. моїх Розвідок і матеріалів). Реєстр інтересний тим, що дає розклад податків на поодинокі дворища, але його виказ сих податків, очевидно, не повний: багато натуралій в нім не виказано, як показує інвентар 1512 р. Деякі доповнення дає стаття Т. Любомирського Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce (Biblioteka Warszawska, 1855, I!) — автор їх корпстав з документів пам невістних — шпр. листів з старостинської управи.

¹) Мід осінній відповідає дани разом з полюдем. Так виходить з порівняння: реєстр 1501 р. каже про мід липцевий, дань і полюде (шпр. с. 5 і далі), інвентар 1512 натомість — про мід липцевий і осінній (с. 32 і далі). В Ратенській волости поруч дани і полюля подекуди теж давали „мід липцевий“ — як данину підрядну, поменьшу.

²) Сі ріжні міри меда представляють ся так: колода (tunna) = 10 чи 12 відер (urna) або чвертей, відро = ¹/₃ липечни (luruczna) = 4 ручки (rączka, siffus). При тім треба одначе тямити, що міри сі не були однакові скрізь.

дбно, в склад побору входили давнійше ще иньші натуралії, і се все при тій реформі заступлено одностайним грошевим податком). Окрім того давали бобровниче — гріш і 10 горстей льняного прядива¹⁾. Осбно давали конопляного прядива по горсти на невід (в Ветельській волости натомість давали кілька личаних „ужиц“ — поставів шнуру для сіти на зьвіри²⁾). Важнійша дань вівсяна, дуже значна, що вносила в деяких селах понад колоду з дворища³⁾; в деяких попри овес давали ще й жито — „на озимий засів“⁴⁾. Давали по кілька возків сіна (5, 6, 7) з дворища. Нарешті — різні річи до столу: курей, або качок, яйця, масло, сир, часом ялівку й кабана, що, правдоподібно, разом творило стацію. В Ветельській волости був ще особний податок „похлібне“ — з кожного відділеного господарства⁵⁾, вощениче, уствиця — дрібні грошеві датки.

Як бачимо, податки дуже ріжнородні, і в сумі досить значні. Так нпр. в с. Заставю Ратенської волости на дворище припадає пересічно в грошах і медовій дані переведеній на гроші 55 грошей, а пів стільки дадуть иньші престації, разом коло 80 гр. Село Замшане дадуть ще більше: грошеві і медові данини дадуть на дворище 84 гр., а иньші треба раховати коло 45 гр., разом коло 130 гр. Село Щодрогощ Ветельської волости дасть меньше: грошевих і медових данин 41 з дворища, а коло 20 гр. иньші датки, разом понад 60. Село Ветли коло 90 гр. (63½

¹⁾ Реєстр 1500 р. льняну дань промовчує як і „білку“, але пізнійші (див. нотки на с. 5) виказують лен в складі бобровничого і білку в складі „побору“, пор. інв. 1512 р.

²⁾ Інвентар 1512 р. (с. 32): de sanapo parato ad comparandam sagenam (в реєстрі нема), в Ветельській волости: funes de bastis alias užyszcza, quodlibet 50 sazón, ad rete venale extradunt, або obirzy (обори, оборки) de bastis (слова basta нема у Дюканжа, але значінне ясне з порівняння с. 31: recia castrensia magna ad feras magna de bastis, recia dorcina (на дикі кови, dorcae) de bastis, liczane, піш. Bast).

³⁾ Схема мір була така: колода (truncus, kłoda) має 4 кірця або фіртеля (corus, koges, wyrthel), 8 півмірків або третинників, 10 мад (Mass) і 32 півмацок. Кнапский, польський лексікограф XVII в. каже, що на Руси колоду також звали мадою (Linde Słownik, sub voce), але я не міг перевірити сеї вказівки документально.

⁴⁾ С. 32 (Замшани), 33 (Велюничі, Кортіліса) і т. д.

⁵⁾ „Похлібне так званій в сій волости податок приходить з людей: коли хто, сидячи на дворищу, а маючи більше синів, поділить між ними дворище, тоді сей податок зростає — себто 2 гр., 2 кірці овса, масло й сир“ (з кожного особного господарства).

гр. грошевих і медових данин, а ще понад 25 гр. інших датків), і т. н.¹⁾

Коли поспробуємо, за допомогою тих вказівок, яких ми ужили для оцінення оподаткування Ратенського староства, порівняти податки Ратенські з податками київського Поліся з 70-х рр., то побачимо, що „земля“ в околиці Житомира несла пересічно (з дуже великими ваганнями, ще більше як у поодиноких дворіщ ратенських) не менше, а часом навіть і більше як ратенське дворище²⁾. Але можна думати, що тутешня „земля“ була більшою господарською одиницею від дворища.

Так виглядало оподаткування в тих селах Ратенського староства, що повніше залежали свою архаїчну фізіономію. Поруч них були одначе й села „урочні“, де всі різнородні датки були заступлені грошевим чиншом — давали по півкопи „уроку“ і по 6 сторожевщини (custodiae). Про два з цих сел ревізор толкує такий розмірно низький чинш тим, що сі села „малі, а лежать між селами литовськими“. В однім селі (Кремно) всі дани зведені були до одної медової дани, досить високої (3¹/₂ липечни

¹⁾ Ціни меду дає ревізія 1500 р. — липечна коштувала 8 гр., ручка 8 гр. Для інших продуктів по ціні мушу удати ся до люстрації Ратенського староства 1565 р. (Архивъ Югозап. Рос. VII, II): яловичю тоді таксовано на 60 гр., кабана на 48, курку за 1 гр., масло й сири по 1 гр., так само 20 яець, візок сіна, 10 горстей льну і ужище — по 1 гр. Що до вівса єсть в тім грудність, бо люстратор 1565 р. каже, що його давали меньшою мірою в порівнянню з торговою, а окупали його wedle dawnego obiczaу по 16 гр. колоду (с. 280); ся ціна — очевидно, значно низша тодішньої торгової ціни, але скільки коштувала „замкова“ колода на тодішнім торгу, таки не знаємо; приблизно лише можна вяти її за 30 гр. (холмська колода вівса коштувала тоді 36—40 гр., а жита 80 гр.). На польських торгах від початку XVI до 1560-х рр. збіже мало зрости в ціні більше меньше о 4 рази, продукти скотарські о 1¹/₂ (за браком новітших обчислень приходять ся користати все ще з Чацкого O polskich i litewskich prawach I с. 186, II с. 184). В такім глухім куті, як Ратенщина, зріст цін мусів бути далеко повільніший. Середно взявши, можна натураліі рахувати о половину ціни, як то бачимо в ціноу меда: ратенське відро коштувало в 1500 р. 12 гр., в 1565 24 гр., отже у двоє. На сій редукації операють ся мої обчислення, котрих лише приблизний характер ще раз підношу.

²⁾ Так нпр. в с. Грезанах припадає пересічно на землю грошевих і медових даней (по ціні ведра меду 1500 р. в Ратні, припускаючи, що відра сі були меньше більше однакові — що одначе не конче певно) 66 гр., а куніці, редукуючи їх ціну о половину против ціни в середині XVI в. ще 28 гр., разом коло 95 гр. В присілку Хлупанцях 112 гр. і куніць коло 40, разом коло 150! В присілку Солодирі 91 гр., за

в деяких дворищ), сторожевщини і одного кабана з цілого села на замок¹).

Панщина в сім старостві єсть, але ще в дуже примітивній формі: в Ратенській волости, каже ревізор 1512 р., „люде обовязані з'орати і зробити (disponere) поле і урожай весь звести до замкового двора“. В Ветельській волости, де фільварку не було, люде з усіх сіл збирають на замок сіно з усіх замкових сіножатей; обовязані до воження, инакше до „повозу“ (ще оден старий термін), куди буде треба, з усякого рода річачами; мають будувати й направляти замок і возити дерево (на будову) своїм накладом“. Судячи з описи замкового фільварку в тім же інвентарі, замкове господарство вело ся не велике, й сі фільварчані роботи не повинні були зайняти багато часу — виставало мабуть кілька день до року²). У всякім разі маємо і тут перехід до панщини, який бачили ми вже вище, в околиці Чуднова.

З порівняння того, що дають нам описи київські і ратенські, можемо вже виробити собі суд, як виглядало оподаткованне селянства перед змінами XVI в., в віці XV, ба й XIV. Се дає нам можливість сконстатувати дуже архаїчні прикмети, які задержали ся навіть в другій половині XVI в., в переддень Люблинської унії на Полісю волинсько-пинським, в сусідстві Ветельської волости, по Причети і нижній Горини. Тут і при волочнім помірі 50-х рр. багато сіл полишено при старинних обовязках, і тільки в 1560-х рр. оподатковано їх на ново, відповідно до уставу. При тім описано докладно подекуди їх давнійші податки, а що при тім особливо цінно — дано й поміри тутешніх дворищ: подробиця, котрої не давали нам ані київська ані ратенські описи³).

Як видно з долученої табелі⁴), де подані цифри з 27 сел (71 дворище, що задержало ще ті архаїчні податки,

кунці 35, та ще за вік щось, разом також буде до 150 мабуть. При тім треба тямити, що київська опись старша від ратенських о яких чверть століття, а з тим і ціна гроша була більша, але з другого боку грошева ціна продуктів була пваша.

¹) Ст. 6, 7—8, 33—4. Обрахувати податок в Кремні з дворища не можна, бо число дворищ не вказане; можливо і те, що тут був опуст в даях, бо се село спалили були Татари (с. 11).

²) Ст. 32, 35—6, фільварок — с. 31.

³) Опись видана під титулом: Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная старостою Лаврином Войною, Вильна, 1874, I—II, села в давнім оподаткованнем описані в т. II. ⁴) Див. прим. 5.

тим часом як у інших заступив їх грошевий урок), і тут оподаткування визначалося значною різнородністю: маємо яких 14 різних титулів дані. Підставою оподаткування служило й тут дворище. Деякі податки майже скрізь однакові й ті самі. Так скрізь (хоча де частина податків заступлена була уроком) давали з дворища, без різниці його величезності й доходності, однакове полуде — по 7 гр. і 4 пенязі; одностайна ся й така не кругла цифра дає здогадувати ся, що се еквівалент якоїсь натуралії (чи натуралій), що давніше творили се полуде. Від кожного диму, скільки їх було в дворниці, давали по 2 гр. „писчого“. Далі, загальним (з дуже незначними виїмками) датком були овес й сіно, з тою різницею, що з більших, доходніших дворнищ давали цілий стог сіна (його числили на 33 гр.) і 4 бочки вівса, з менших — півстога і 2 бочки: се була норма, і виїмки досить рідкі. Досить загальним (але вже з значнішими виїмками) датком виступає грошева „посошина“ — также староруський інститут: дань від сохи, що відповідає дані медовій або подимщині інших країв; в менших дворнищах (розумію й менше доходні) платили її 10 гр., в більших 20 гр.; так було звичайно, тільки в дуже великих дворнищах іде вона до 60 і 80 гр.; виїмки рідкі¹⁾.

Інші датки — як „побор“ і „прибор“, званий часом „новим“, „приписне“ і натуралії як лагвиця (по 21 гр.²⁾), баран і лис (баран цінив ся на 12 гр., лис на 6 гр.) приходять тільки по декуди, так само як і „урок“, що в сих дворнищах, як я вже сказав, заступав тільки частину податків. Всі натуралії передані на гроші, тільки овес дають іще або натурою або грошима. Панщини нема, але подекуди бачимо її грошевий еквівалент — се „пригон“, (в менших дворнищах платили пригону 10 гр., в більших 20) і „повоз“ інакше віз, завіз, возу — як видно з цифр, все се одна й та сама оплата³⁾.

¹⁾ В чистішій формі посошина виступає в інвентарі одного пниського села, на пограниччю з Ратенським староством (1563); тут платять від „волової сохи“ по копії грошей, незалежно від чиншу з дворнищ і медової дани; чиншу з дворнища дають по 12 гр., „виряду“ або „воепщини“ по 3 гр., особно дань медову, і крім того „куниць непезмп“ за право ловити рибу в ріці, і стацію (яловиц 3). Документи архива юстиції I с. 157—8.

²⁾ Лагва, лагвиця — коновка, збанок; може медова дань?

³⁾ Так с. 352 і 358 оплата 90 гр. зветь ся „повозом“, на с. 388 і 392 — woz, wozu, в Бахоровичах на с. 452 дають 45 гр. za pulwoza.

„Пригон“ — звістний в білоруських землях термін для двірської роботи: очевидно тут давніше уживано данних селян до двірського господарства, але потім се замінено на гроші¹⁾. „Повіз“ — звістний уже нам староруський термін²⁾, що міг означати або обовязок відвозити натуралії до двору (він відпадав, коли натуралії окупали ся грошима, але се не перешкаджало, щоб сей обовязок також ще казати оплатити), або — ходити з підводами (як то бачили ми в сусідній Ветельській волости). Про великість „пригону“ перед переложенням на гроші може дати деяке понятє та обставина, що устава на волоки рахувала 12 гр. з волоки за чотири літніх толоки; судячи з того й пригон, рахований по 10 гр. з менших дворич (одначе більших від волоки) не мусів бути дуже великий (дуже докладно операти ся на сій таксації не можна, бо не знати, з якого вона часу йде). Про роботу ще не переведену на гроші маємо звістку в одній грамоті пинської княгині Марії з 1494 р., де вона звільняє якихось Яцковичів з звичайних селянських обовязків: „пжъ имъ овса и сѣна не давати, и полюдья, и на каждое дѣло имъ не пойти ни съ топоромъ ани съ сохою“³⁾. Взагалі ся грамота цінна тим, що показує при кінці XV в. тіж самі головні моменти оподаткування тутешніх селян, які ми переглядали дотепер в детальнійшій виказі 60-х рр. XVI в.

В сумі се оподаткованне тільки до певної міри відповідало великості дворича й якості ґрунту. Бачимо, що менші дворича по більшій часті платять менше ніж більші; що дворича на лихій ґрунті були оподатковані низше, ніж ті що на ліпшій; але до якоїсь докладнійшої пропорціональності було далеко, і скільки можемо судити з дат поданих ревізією, воно дуже часто було непропорціональним: з морґа ґрунту, який ревізор зачисляв до тої самої класи, в одних дворичах платило ся в загальній сумі податку 1¹/₂, в иньших 2 і навіть 3 гр. Навіть в тім самім селі⁴⁾ трапляли ся такі нерівномірности. Або бачимо й таке, що в тім самім селі в однім дворичі морґ ліпшого ґрунту платив менше ніж морґ гіршого, по отаксованню ревізора, і то значно, навіть у двоє⁵⁾. Розуміть ся,

¹⁾ Про пригон див. у Любавского Обл. дѣл. с. 320 (на жаль — лише реґеста). ²⁾ Див. т. III с. 291.

³⁾ Ревнаія пущь с. 385.

⁴⁾ Див. впр. с. Жолкиню або Стохово.

⁵⁾ Впр. в с. Берестю.

ріжні вигоди, про які мовчить ревізія¹⁾, в дійсности в значній мірі подекуди могли зменьшувати її нерівности²⁾). Одначе припускати, що такі побічні обставини вповні вирівнювали її великі відмінні, ніяк не можна: годі думати, щоб не звернув на них ніякої уваги ревізор, коли б вони давали таку велику різницю в доходности дворища. Очевидно, і тут не тільки різнородність, але й непропорціональність оподаткування треба толкувати браком якоїсь одностайної норми, тим що, як я сказав вище, кожде дворище мало свою осібну історію оподаткування, свої, щоб так сказати, не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні мотиви оплат.

При тім оплати її були часто дуже значні, розмірно взявши. Критерієм може служити нам податок, який вивислав ревізор на підставі нової устави. Податок сей, розуміть ся, по тодішньому не був низький, а що найменше середній, або й вище середнього. І от ми бачимо, що тим часом як в одних дворищах при заведенню нового оподаткування оплата з морґа підносила ся, в иньших податок плачений „по старому“ був не менший від виміреного на підставі устави, ба навіть — і се трапляло ся дуже часто — навіть вищий, так що відповідно уставі треба було б знизити його, тільки ж ревізор тримав ся фіскальної засади, що доходи держави можна підвищати, а не знизити, і в таких разях лишав той давній вищий податок. Подекуди сей, „по старому“ плачений податок був таки й добре вищий від уставового; так нпр. дв. Влтковичі в с. Сваричевчах платило по старому $3\frac{1}{2}$ з морґу нересічно, а по уставі мало б платити коло двох, в с. Парі дв. Понковичі платило 4 гр. з морґу, а мало б платити 2, а в с. Берестю дв. Колбачичі платило 6 гр. з морґу, а мало б платити два! Взагалі такі випадки, де нова устава підносила значно старинне оподаткування, належали до рідких — частійш де й підносило ся, то не багато³⁾). Цікаво, що як раз на найгірших ґрунтах таке

¹⁾ Ревізор в своїй інструкції для отаксовання мав тільки оден критерій — якісь ґрунту, для того схема його далека від потрібної пластичности.

²⁾ Нпр. в тім с. Берестю дворище Колбачичі платять з морґу гіршого ґрунту 6 гр., дв. Балуківщина — 3 гр. з морґу ліпшого, але дворище Колбачичі ціле мевше, а має більше робочої сили (тут є чотири дива, а на Балуківщині тільки два), отже воно могло бути ліпше культивоване й нести ліпші доходи.

³⁾ При тім треба ще знати, що новий податок обраховував ся відповідно до нового виміру ґрунтів, і відповідно до нього ж, для порів-

підвищення часто було значне: се залежало від того, що в своїй уставі реєстр мав досить тісну скалку знижень, і низше як $1\frac{1}{4}$ гр. з моргу не визначав чиншу, тим часом давня система оподаткування була плястичнійша, й на найгірших ґрунтах припадало з моргу й по $\frac{1}{2}$ гр., і навіть ще менше.

Сама собою насуваєть ся гадка — порівняти тутешні податки з ратенськими. Се було б легко, як би мати міру редукції вартости гроша й продуктів і докладну міру ратенських дворниць, а без того можна се робити тільки в приближенню. Оподаткування пинських дворниць вагаєть ся переважно між копою й трома копами; пересічно з тих 71 дворниць на одно припадає 137 гр.; пересічне оподаткування дворнища в тих ратенських селах, котрих оподаткування обраховував я вище, дає коло 90 гр. Коли б зробити редукцію й тут на 2 : 1, то середнє оподаткування ратенських дворниць було б вище ($90 : 68\frac{1}{2}$), але се, розумієть ся, дуже гіпотетична редукція.

На доповнення образу, який дають нам сі описи, наведемо ще кілька звісток з иньших місць.

Маємо грамоту Витовта 1411 р., де він надає село в Свислочськїм окрузі з усіма доходами, які з нього йшли — два ставні меду, 10 куп, „стан“ (стація) „званий полюде“ і боброві лови¹⁾.

З Витебської землі маємо зізнання старця в Казимирових часах; по його словам він памятав Витовтову практику, які тоді обовязки мала місцева громада: вони давали з диму по кунці, по три гроші житщини і на кухню (княжу) по курці, десятку яєць і півгроша. Мали удержувати бобровника під час його ловів на їх території з його конем і псом (не більше) і платити йому по грошу. Роботу мали таку: на жнива ходили три дні, орати на яр також три дні, мали накосити сіна на чотири стоги і поставити ез на рибу. Підводами ходили тільки для самого в. князя (коли він їздив, від Витебська до Смоленська, або від Смоленська до Полоцька)²⁾.

яння, образував я давній податок на морг. В дійсности ж старі податки платили ся давнійше з меньшого простору землі (повий вимір ґрунту, переведений ревізором, в порівнянню з попереднім викаає часто значну надвишку), бо уложил ся сі податки не так недавно. Отже давнійше оподаткованне було може ще й вище дещо — коли не арівноважували аросту ґрунтів різні нові драчки й додатки.

¹⁾ Даниловича Skarbice ч. 959.

²⁾ Акты Южпой и Зап. Россіи I ч. 23 (в сім виданню люде сі звуть ся „Брушане“, Любавский і Д. Запольский цитуючи тойже документ в оригіналу звуть їх „Грушане“ — не знаю чи се поправка чи педогляд.

З Смоленщини маємо одно наданне села для смоленської катедрі, 1470 р., де описані місцеві податки: в селі було вісім данників і від них ішло три кади меду без пуда, 65¹/₂ грошей і сім бочок жита, а при тім були ще в тім селі боброві гони на князя і якась служба від людей ближше не пояснена¹).

В кн. Мстиславськїм (теж в давній Смоленщині) маємо описані податки одного монастирського села з данниками: вони дуже не однакові: з землі дають одну або дві кади меду (по 5 пудів), до того хмелю і певну суму „вари“ — на видатки варення. Окрім того є тут і грошева дань, від 30 до 96 гр., а у деяких ще інші, спеціальні датки („покадне“, „за бобра“)²).

На підставі всього отсього матеріалу можна собі представити, як виглядало оподаткування свобідного селянства перед змінами внесеними розвитом фільваркового господарства й правительственними регуляціями XVI в., — в XV віці, а *mutatis mutandis* — і в XIV, може навіть і в XIII.

Підставою оподаткування служила більша земельна господарська одиниця, що могла містити й містила звичайно в собі кілька селянських господарств, звана дворичем (на Волини, Подбужу, в Галичині), землею (в Київщині), селом (ся назва задержала ся в Сіверщині), величини дуже різної, нічим не регульованої. Податки визначали ся великою різномодністю, часто навіть в однім і тим самім селі. В основі їх лежала староруська дань, що спеціально стала означати дань медову і в сій формі задержала ся в місцях, де розвинене було пчільництво. В інших місцях давали дань грошима — така пинська носощина (звістна зрештою і в інших, білоруських і великоруських землях) або продуктами господарства, як київська та волинська подимщина. Сї модифікації дани по всякій правдоподібности ідуть з часів староруських, як самі їх означення (пригадаймо дань, давану Деревлянами від „дима“, Вятичами від „рала“). Другим таким стародавнім складником оподаткування

¹) Archiwum Sanguszków I ч. 71.

²) Акты Зап. Россіи I ч. 82, з копії XVII в., таж грамота — з иньшої, давнійшої копії, з значними відмінами у Леовтовича Акты I ч. 21 (тут дата хибна — о оден індикт помилена). Я подаю більш інтересне місце низше, з оригінальної книги Лит. Метрики — Судн. д. 8 л. 180.

було полюде — первістний обовязок годувати князя з дружиною й складати йому дарунки при річних його об'їздах. Воно вже в староруських часах мусіло розложити ся на річну реґулярну грошеву оплату¹⁾ і різні натуралії, давані чи то на приїзд в. князя, чи вже рік річно, незалежно від приїзду. І сі остатні инде перейшли на грошеві оплати в роді кївської болкуновщини, волинської поволовщини (може й пинської плати за барана), инде задержали ся в натуральнім виді (як в ратенських селах) — се так звана в XVI в. стація, инакше поклон, почесть. В XV в. вона подекуди зветь ся старим іменем „стан“, і наведена вище грамота Витовта, як ми бачили, толкує се як друге імя полюдя; се важна вказівка, хоч з другого боку в стацію так само могли перейти й різні престації для княжих урядників і для самого князя²⁾.

Оплати для княжих аґентів тільки місяцями задержали ся виразно — таке „писче“ пинського староства, „в'їзд“ Мозирської волости, правдоподібно „подане“ ратенське. Ширше й одно-стайнійше розповсюднені були дачки для княжих ловців і бобровників, звістні вже в XIII в. на Волини³⁾: ми бачили їх майже скрізь, в різних формах і предметах.

Сі (й може бути — ще якісь иньші) основні датки й престації з часом обростали ріжними додатками, а з їх складових частин виростали самостійні податки, що модифікували або й витісняли основні. Сей процес наростання податків по части був раціональним з огляду на те що господарська одиниця більшала, доходність її зростала, монета дешевіла звичайно. Але властиво не сі раціональні (бодай до певної міри) мотиви впливали тут, тільки фіскалізм, користолобність прави-

¹⁾ Див. про се т. III гл. 3. Таке грошеве полюде правдоподібно й означає „полюдіє даровьное“ Мстиславої грамоти новгородському монастири св. Юрія (Хрестоматія В.-Буданова I⁹ с. 116), в противність престаціям.

²⁾ Про пережитки „полюдя“ в різних частинах в. кн. Литовського див. у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 89 і далі. Він тільки занадто й категорично твердить, що полюде стало намістничим доходом: сього не можна сказати ані про пинське, ані про ратенське полюде. За те справедливо бачить і він в стації модифікацію староруської старини (див. с. 102 і далі), в противність иньшим, що бачили тут перейняту з Польщі престацію; тільки як мши здаєть ся, хибно не добачає в ній звязку, окрім полюдя, і з престаціями для княжих впринків, емців і т. п.

³⁾ Іпат. с. 613 (ловчєє).

тельственних агентів, що з казусів робили практику, шукали всякої зачіпки до утворення нового доходу і валюбки використувували кожду нагоду, щоб зробити з неї прецедент побору на будуще. В кожній місцевості, можна сказати — в кождім селі, в кождім дворичу ся еволюція оподаткування розвивала ся своєю дорогою, і наслідком того витворяла ся така ріжнородність в оподаткованію¹⁾.

Наслідком того, як також для браку якоїсь однородної податкової одиниці, оподаткованне було не тільки ріжнородне, але й не пропорціональне — у одних лекше, у иньших тяжше, і то в найближшій сусідстві. Супроти того годі знайти якусь одну міру для нього, але то можемо зазначити, що, з можливими винятками, було воно досить значне, так що иноді стояло вище тої податкової норми, яку правительство виробило в XVI в., хоч і ся низька не була.

З робіт споконвіку тяжіла на людности робота городова й мостова. Попри се в сусідстві княжих дворів селян з часом почали притягати й до ріжних иньших робіт — як підводи, кошенне сіна або толоки. Як давно се почало ся, годі сказати. В старій Русі не знаходимо на се виразних вказівок²⁾, можна тільки для підвод з всякою правдоподібністю припустити староруські початки — в „повозі“ й обовязку перевозити княжі багажи при полюді. Але судячи з наведеного зізнання про практику Витовтових часів, початки таких двірських робіт треба датувати принаймні XIV віком (хоч може й не всюди). Одначе сі роботи — чи то в виді одної або кількох толок, себто участі в двірських роботах на заклик двірського тивуна, на його страві й частованню, чи то в виді певних робіт (як в Ратенщині), з початку не були великі — не більше кількох днів до року. Вони починають розвивати ся, загалом беручи, доперва з кінцем XV в., з розвоєм панщини й категорії робітних людей взагалі.

---

¹⁾ Ріжнородність і ріжна великість в оподаткованію, як побачимо низше, була прикметою сіл „руського права“ і в українських землях Польської Корони.

²⁾ Покликають ся часом на тестамент Володимира Васильковича, де він каже про „село своє Городелъ“: „а людье како то па мя страдалѣ, тако и на княгню мою по мовнѣ животѣ“ (Пат. с. 595); але тут мабуть іде мова не про свобідне селянство, а про вакупів і челядь.

Категорія людей робітних, себто тяглих в тіснійшій значінню, вповні продуктом XVI в. не була. В XV в. ми стрічаємо і сей термін, і таких людей (хоч термін „тяглий“ дуже часто уживаєть ся як раз в своїм ширшій значінню — про селян не-служебних, обложених ріжними обов'язками й даними (тільки не медовими), в протиставленню до „данників“ в тіснійшій значінню, себто медових, і слуг). В наданнях в. кн. Казимира ми стрічаємо в одній записці слуг поруч „ис тяглыми людьми, што орють да сено косять“ — отже тут тягли люде се люде робітні¹⁾. Але в звістній уже нам описи Київщини „тяглими“ звать ся люде, що зовсім не були робітними в нашій значінню, а ті, в яких можемо найскорше пізнати робітних, не носять сеї назви²⁾. Що правда, опись ся не визначаєть ся докладністю термінольоґії, але термін „тяглий“ взагалі докладністю не визначав ся й пізнійше, в XVI в. Він і тоді означав і робітних селян, і також — в ширшій значінню — всі категорії не-служебні, в протиставленню до слуг. У всякім разі й сей термін і самі селяне робітні, ианщинні далеко старші ніж XVI і навіть XV вік³⁾.

Нас, розумієть ся, інтересує не термін, а саме явище. Я вище вже казав, що в сій верстві робітних людей мусимо шукати потомків так численних в давній Русі невільників, закупів і ріжних безземельних робітників, осаджених на боярських і иньших ґрунтах. Тепер з притиском піднесу, що категорію робітних з XV в. і початків XVI в. — перед переводом на роботу селян иньших категорій, ми мусимо майже в цілости виводити від тих несвобідних чи півсвобідних верств давньої Русі. Мушу тут тільки зробити ще одну увагу.

В XVI в. робітне селянство ділило ся що до свого еко-

¹⁾ Документи архива юстиції I с. 25 (1).

²⁾ Про ріжні категорії селян київської описи, і їх термінольоґію див. примітку 6.

³⁾ В тестаменті Володимира Васильковича (1208 р.), де говорить ся про обов'язки людей села Сошина, Іпатський кодекс має: „а люде како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моємъ животѣ“, иньші кодекси мають замість „страдалѣ“ — „тягли“. Варіант сей мусів бути в архетипі сих кодексів, але чи може він іти в XIII віка, годі сказати. Він цікавий особливо був тим, що мова в тестаменті іде, очевидно, про осаджених на княжій ґрунті несвобідних і закупів, і до їх обов'язків прикладав сей термін — „тягнути“.

номічного становища на кілька категорій. Одна — се селяне, що сиділи на більших ґрунтах, на повних господарствах — се тягли в властивім значінню слова. Друга — селяне, осаджені на менших ґрунтах, або й на самих обійстях, загородах, без орної землі — се так звані загородники, огородники, підсусідки, коморники. Сі малоземельні селяне, обложені панщиною т. зв. пішою, себто без обовязку ставити до роботи й свою худобу, як найблизше стоять до челяди на бондах і приробках і до челяди та закупів, осаджених на власнім господарстві. Їх генетичний звязок з челядню і всякого рода двірськими людьми (закупами, ізгоями і т. п.), як тип, типольотічно беручи, ще ближший, ніж тяглих на повних господарствах (хоч, розуміється, могли паробки й інші двірські люде від давна осаджуватись на повних господарствах від разу, або свої первістні участки своєю працею розширити). Бачили ми, як переводили ся паробки на ґрунта огородницькі, потім на повні тягли й тонули в масі тяглого селянства XVI в. Приложимо сей самий процес до попередніх часів і ми будемо розуміти, як поруч свобідного, даного селянства уже в XIV—XV в. явило ся се закріпощене, роботне. (Тут входить у гру також справа особистих прав селян, але про се будемо говорити низше).

Першу докладну характеристику роботних людей, під назвою тяглих, знаходимо в уставі 1529 р. для великокняжих дворів воєводств виленського й троцького. „Вси подданыи наши, которыи суть повинни службу уставичнѣ служити, то есть люди тяглыи, тыхъ составляемъ для работъ нашихъ дворовъ, яко пашни и подводъ, по старому обычаю: мають служити черезъ годъ почавши отъ весны, коли на ярыну починають орати ажъ до святого Симона Іюди; а отъ св. Симона черезъ зиму; державцы дворовъ нашихъ, оставивши людей на дворныи потреби (тыхъ на што ся которыи двору потребуютъ), остатокъ людей тяглыхъ къ пожитку нашому осадити, то есть або на бочцѣ пшеницы, або вепра будетъ повиненъ подданыи нашъ кождый къ пожитку нашому дати“¹⁾. Таким чином сі тягли люде були до тепер на обовязку постійної (уставичної) роботи в дворі — коло рілі, підвод і т. п. Устава обмежала роботу їх у дворах на весну і літо, а на осінь і зиму поручала непотрібних в дворі звільняти від роботи в заміну за певні prestaції.

¹⁾ Акты Зап. Россіи II с 196.

Здасть ся, що се була проба реформи в сїм напрямі, але потім в сїм напрямі йшло не тільки уставодавство, а й практика. Принаймні видана 1557 р. устава на волоки „во всемъ в. кн. Литовскомъ“ з одного боку ближше нормує обовязки роботи тяглих, а з другого признає за ними окрім роботи цілий ряд ріжних prestaцій: „Робота тяглымъ людемъ съ каждоѣ волоки по два дни на недѣлю, а толоки чотыри лѣтѣ (понад то), съ чимъ скажуть (з яким знарядем), за што маєть быти отпущона имъ робота о Божомъ нарженѣи тыждень, о мясопустѣхъ тыждень, о Великодни тыждень“. Таким чином „уставичноі“ роботи вже не було, а за те ті роботні селяне мали давати досить значні дани: чиншу з волоки 6 до 21 гроша, відповідно до якости ґрунту, одну або дві (так само відповідно до ґрунту) бочки вівса, віз сїна, гуся, кури, яйця і стацію, або за неї гроші. По оцінці устави сї дани виносили від 13 до 53 гр., як до ґрунту, тим часом як роботу цїнили вони на 52 гр. Се для тяглих на повних господарствах. Для малоземельних — „огородників“, як вона їх зве, устава знає тільки панщину: „огородники при дворѣхъ нашихъ мають быти, даючи кождому по три моркги земли, а имъ съ того служити по одному дню въ тыждень пѣшо, а жоны ихъ лѣтѣ не болшъ одно шесть дней до жнива або до полотья будуть повинни“¹⁾.

Вказівка устави 1529 р. про тяглих людей, що несли постійну панщину і ніяких иньших обовязків не мали, дуже цїнна з того погляду, що вона виразно показує, як близько стояло таке тягле селянство, в найчистїйшій його формі, до челяди, і яка велика ріжниця з початку була між становищем сього роботного селянства, з тою „уставичною“ панщиною, і між селянством данним, як ми його назвали, у котрого кількоденна що найбільше, робота до року була тільки другорядним додатком до головних його обовязків.

Але, як я то вже казав, ся кількоденна робота даних все таки послужила переходом до тяглої панщини, як з другого боку з первісної категорії роботних відходила певна посередня група, що зближала ся до данного селянства: се селяне роботні, переведені з огляду на надвишку їх супроти потреб двора „на осаду“ — на чинш. Уже з р. 1514 р. маємо таке розпорядженне в князя для дворів виленьських і троцьких, що поручало переводити зайвих робітників на чинш (вони мали

¹⁾ Ibid. т. III с. 76.

платити копу грошей річно, окрім дякла — дани продуктами, і толок, що задержували ся також¹⁾). Нема сумніву, що се практикувало ся й ранійше та затерало дуже виразну первістну границю між селянством даним і роботним. Уставадавство, ба й практика в. кн. Литовського пішли власне сею дорогою — тіснішого злучення сих що до свого походження й початкового типу відмінних верств селянства: вони розширяли панщинні обовязки селян даних, а з другого боку — нормували панщину роботних, обмежуючи її певним числом днів і на взір селян даних обкладаючи ріжними prestaціями.

В українських землях Корони осади німецького й волоського права принципіально були свободні від панщини. В осадах німецького права обовязки селянина мали обмежати ся властиво грошовими чиншами. В тім була первістна принципіальна ріжниця сих осад від осад права польського й німецького, і в осадчих привилеях німецького права XIV в. ми дійсно не стрічаємо згадок про панщину. Але в XV в. панщина починає розповсюджувати ся загалом по осадах німецького права, хоч іще в формі невеликого придатку до чиншів і натуральних данин. В середині XV в. нпр. в Львівській землі панщина (*labores*) була вже загальним явищем в осадах німецького права²⁾, хоч і не була велика — кілька день до року (особливо 14 день³⁾). Пізнійше ріжниця на сій точці між осадами руського (або польського) й німецького права все більше зникала, як і взагалі особна фізіономія німецьких осад слабла, й вони все сильнійше підпадали загальній еволюції селянської верстви. Сильнійше держала ся свобода від панщини в селах волоського права, що закладали ся для господарства пастушого, а не рільничого. Невважаючи на поодинокі надужиття, ще в середині XVI в. уважало ся принципіально, що в селах волоського права не має бути панщини: в 1548 р. сяніцькі села волоського права, скаржачи ся перед королем, що померший староста сяніцький Вольський змушував їх до панщини, заявляли, що „Волохи“ не тільки сяніцькі, але й по иньших землях скрізь

1) Любавський Обл. дїленіє, додаток ч. 23.

2) *labores reddent et exhibebunt secundum consuetudinem aliarum villarum in ius theutonicum maydбургense in terra Russie locafarum* — А. г. з. XII ч. 76.

3) Нпр. Акта gr. i ziem. II ч. 73 і 76, Матеріали ч. 23; зрештою про се ще више.

мають свободу від панщини, тільки дають певні данини¹⁾.

В осадах „руського права“ різниця між селами роботними й даннимп, яку в землях в. кн. Литовського ми ще в першій половині XVI в. досить виразно бачимо, в землях коронних затерла ся далеко скорше, наслідком далеко ранішого розвою фільварчаного господарства, а з тим — і зросту панщини в Короні. Скільки можна судити з досить скупого матеріалу, в XV в. панщина тут була вже загальним явищем, з деякими лише спеціальними виїмками. Зрештою коли навіть привілеговані німецькі осадни не ухоронили ся від сього загального розвою панщини, то тим менше могли ухоронити ся непривілеговані села руського права. В другій половині XV в. одноденна тижнева панщина виступає вже як досить прийнята, а поодинокі державці ідуть в своїх жаданнях навіть далеко дальше; поруч того в переписах з кінцем XV в. стрічаємо мабуть стару, але дуже зловіщу в тодішнім розвою фільваркових робіт формулу — „роблять що потреба“, або „що скажуть“, і нарікання на перетяжені панщинними роботами стає вже тоді досить звичайним явищем.

Але ми сей процес розвою панщини відложимо на пізніше, щоб приглянути ся ще третій великій категорії — селян служебних, як ми її назвали.

Категорією селян служебних обіймаємо всі незвичайно різнородні й численні групи й титули людей, що замість даней або роботи рільної відбували особисто різні служби або давали натомість різні продукти ремісничої своєї роботи. В характері сих услуг і в становищу самих сих людей були великі різниці. Тим часом як вищі верстви сеї категорії зближали ся до боярства, людей привілегованих, низші стояли дуже близько до двірської челяди, з котрої, як будемо ще про се ширше говорити, й вийшло, безперечно, багато сих служебних категорій. Але ті висші й низші верстви були так повязані між собою посередними верствами, так заходили одна за одну, що ми можемо їх безпечно оглянути в однім розділі.

На вершині їх стояли слуги обовязані до воєнної служби (иноді звані „слугами панцерними“), далі — слуги (давнійше бояре) путні, дуже близькі до них „слуга замкові“, що по сло-

¹⁾ Constat Valachos non istos (саяіцькі) solum, sed ubique in omnibus villis nostris a laboribus esse liberos, tantum certas dacias pendere — Матеріали ч. 96.

вам одної української люстрації, були винні „на службу господарскую ездити, як вѣстей ся довѣдовати, так и во всѣхъ потребахъ, гдѣкодьвѣкъ имъ роскажуть“, — деінде їх звали просто служками. Далі — „слуги ординські“ — що як і слуги замкові служили военну службу, а головним обовязком мали „при послахъ и гонцахъ господарскихъ ездити до орды“. Нарешті дуже неясні що до свого первісного значіння „слуги поленицькі“, звістні нам з київської описи XV в. і потім в Овруччині, де вони „на службу господарскую (военну) ездять“, але попри те несуть і різні тяглі обовязки¹⁾.

Далі йдуть різні ловецькі служби: „осочники“, що стерегли звірів і брали участь в ловах, „ловці“, стрільці — призначенне ясне, бобровники — що пильнували й ловили бобрів, сокольники, риболови, і т. н.²⁾.

Третю групу становили ті, що віддавали різні услуги коло двірського господарства: Конюхи і конокормці, що гляділи княжих стад. Лісничі — що стерегли лісів. Подлазники — що мали „доглядати бортного дерева і пильнувати вибєрання меду („підлазити“ бортні дерева). Різні промисловці: рудники — що давали залізо на двірські потреби, гонтарі, бондарі, коліс-

¹⁾ Про „слуг“ з военним обовязком — київська опись XV в. с. 1—6, Архивъ Югозап. Россіи VII. II, і опись київського замку 1552 р. — *ib.* VII. I с. 120—2 — „слуги панцерні“ (пор. вище с. 46); „слуги замкові“ — опись житомирського замку 1552 р. — *ib.* VII. I с. 148, слуги ординські — опись овруцького замку *ib.* IV. I с. 41, 44, поленицькі — *ibid.* с. 39, 42, 44, бояре, або слуги путні — про них гєворив я вище с. 45—6, служки — устава на волоки § 1, ревізія берестейська — Докум. арх. юстиціи I с. 243, Пинська перепись Фальчевского нпр. с. 110, 117, 119. Про слуг ординських див. у Липниченка Суспільні верстви с. 107—8. Про поленицьку службу висловив здогад проф. Леонтович (Крєстьянській дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, IV с. 455 і далі), що так звала ся сторожа гранична, полева, але хоч толкованне се й привабне, на potwierдження його не можна нічого рішучого вказати. Про різні категорії людей служебних див. ще у Антоновича — передмову до ч. IV т. I Архива Югозап. Россіи с. 4 і далі, Любавского Област. дѣленіе с. 323 і далі, Леонтовича Крєстьянській дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, IV і V.

²⁾ Осочники — нпр. Писцовая книга Пинского кп. Фальчевского с. 34, 37, 49, 181 і т. н., ловці й стрільці — київська опись XV в. с. 6, Писцовая книга Л. Войны II с. 370, бобровники — земський привилей київський, Акты Зап. Р. II с. 35, Писцовая кп. пинська Фальчевского с. 4, 47, 49, 83, 88 і т. н., риболови *ib.* 193, сокольники — див. у Любавского Обл. дѣл. с. 325.

ники і т. п., що мали постачати дворови своїх виробів за службу, теслі, з литовська звані також дойлїдами (doilyda — тесля), мулярі, ковалі, платнірі, що служили дворам своєю роботою).

Полуднево-східня Україна, київське Полісе й степове пограниччє були особливо багаті слугами перших катєгорій. Небезпечне становище Київської землі на степовім пограниччю, мала численність панської й боярської верстви, що по нормі устрою в. к. Литовського мала на собі нести оборону, були причиною, що тут треба було формувати й підтримувати таку оборонну силу з слуг-селян. Це почало ся правдоподібно зараз же з прилученням Києва до в. кн. Литовського. В описи Київщини XV в. в селах на полудень від Києва від Витовтових часів сидять самі слуги, майже без виімків — „а служба ихъ толко на войну ходить“. Далі на захід, в околицях Чуднова й Житомира було більше селян данних і роботних, але попри них также в великім (розмірно) числі сиділи й сї слуги. Опись київського замка з 1552 р. згадує також про численні осади „слуг панцирних“, або просто слуг, на землях державних і монастирських, що висилали кілька сот „люду паньцерного на службу госнодарьскую“. В тім часі сї села переважно вже були зовсім пусті; коли спустіли, опись не каже — чи ще в татарських спустошеннях XV в., чи пізнійше (се, мабуть, було б правдоподібнійше).

Сї слуги по за обовязком ходили на війну „конми“, несли дуже мало якихось иньших тягарів. Опись каже, що за в. кн. Витовта вони давали подимщпну що третій рік, і то в такім лише разі, коли не ходили того року на війну, і в разі при-

¹⁾ Конюхи — в Берестейщині, Документи архива юст. I с. 253, перепись пивська Фальчевского с. 80, арештоку про них говорю впаше — с. 144-5; лісничі — впр. Документи архива юст. I с. 427 (Берестейщина); подлазники — пивська перепись Фальчевского с. 4, также пр. 99, 187, переп. Войни I с. 270, II с. 202, 292; рудники — Архивъ Югозан. Р. VII I с. 182 (Луцьк), пивська перепись Войни I с. 338, 340; гонтарі — перепись Фальчевского с. 4, 92; бондарі ib. 117, 191, 202, перепись Войни I с. 304 і т. и.; колісники — Архивъ VII. I с. 117 (Київ), перепись Войни I с. 106, 108, перепись Фальчевского с. 4, сідельничя служба — Архивъ IV. I с. 42, дойлїди — ib. I с. 182, 270, перепись Фальчевского с. 4, 124, муралі — ib. с. 203, ковалі ib. 4, 119, перепись Войни I с. 106, 108, Архивъ IV. I с. 42, служба платнірська (нім. Plattner, що робить панцирі) — ibid.

їзду в князя — „болкуновщину“. Семен Олелькович почав притягати їх до двірських чи замкових робіт — „сіно косити, на толоку ходити, став сипати“, але се було прийнято серед них з сильним незадоволенням, і при списанню тої переписи на се скрізь були піднесені скарги як на новину. Правдоподібно, си „новина“ таки була знесена, бодай опись 1552 р. не згадує про якісь роботи слуг окрім воєнного обов'язку. Тільки ті монастирські слуги, що сиділи в самім Києві, були обов'язані „колоди, колії й камінне мати на городнях (замкових участках) своїх, воду ставити (від огню) й літом гору обкошувати коло своїх городень“¹⁾.

Київське Поліссє, судячи з описи житомирського й особливо овручського замків 1552 р., було багате иньшими слугами першої категорії — путними, ординськими, поленицькими, замковими. Служби сі, за браком слуг, роздавали ся селянам і міщанам наново навіть тоді ще²⁾. Окрім безпосередніх їх обов'язків, старости притягали їх до иньших престадій — нпр. ординські слуги мали давати підводи й стації, гатити греблю; міщане й селяне, що сиділи на поляницьких службах, мали три дня толоки й деякі иньші роботи. Але чи тому, що се було надужитєм старостинським, чи тому, що на підставі своєї воєнної служби сі слуги старали ся здобути собі анальоїчне становище з привілеїюваним боярством — вони старали ся „виломити ся“ з сих побічних обов'язків і декотрі вже по кількадесять літ їх не сповняли³⁾.

В кождім разі воєнна служба, відповідно тодішнім поглядам, дійсно давала сим слугам привілеїюване в порівнянню з иньшим селянством становище, а і з матеріального боку вони стояли ліпше, бо мусіли мати більші й дохіднійші ґрунти в порівнянню з иньшими: навіть устава на волоки, при всій своїй

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 121.

²⁾ Се взагалі трапляло ся не рідко, нпр. в описи кременецького замку 1552 р. читаємо: „з росказанья королевоє є. м. обобрано мужиковъ тяглыхъ 24 и вчинено ихъ слугами для посыланья и доведанья вестей и для ношенья листовъ гдежколвекъ, а земъли потомужъ подъ ними якъ и под иньшими мужиками волостьными“. Низше вони вичисляють ся під іменем слуг або бояр путних — Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 29, 31.

³⁾ Архивъ Югозап. Россіи IV. I с. 39, 41—2, ч. VII т. I с. 148, 625.

нівелиційній тенденції, путним боярам і слугам (що відповідають слугам замковим і путним, — інших слуг устава не знає, бо вони були явищем провінціональним) признає ґрунти подвійні — по дві волоки, і звільняє їх з усіх інших обов'язків, о скільки вони будуть фактично сповняти свої служební. Таке ж привілеїзоване становище признавали устава й ревізори також стрільцям, осочникам, конюхам і слугам дворним, ковалям і теслям. Деякі з них зрештою служили часом і воєнну службу, як осочники, стрільці й інші, та робили таким чином перехід від більше привілеїзованих до менше привілеїзованих категорій слуг¹⁾.

Службами ловецькими і ремісничими були особливо багаті землі „Литви“, з її безмежними пущами й великими господарськими дворами, окруженими найрізномроднішими такими службами. З українських земель в. кн. Литовського в значнійшій числі стрічаємо їх на Подісю берестейсько-пинській, особливо осочників, бобровників. В Берестейщині була велика громада конюхів (52 служби по переписі 1566 р.), що „водле стародавнього звичаю и повинности своєї“ мали сповняти конюшу службу при королівськім дворі в Польщі й в князівстві, будувати одну вежу в берестейськім замку і давати стацію на приїзд в. князя до Берестя²⁾.

На Волині й Галичині в XIV—XVI в. верства слуг не була дуже розвинена, і о скільки сї слуги не потрапили перейти в категорію привілеїзовану, переводили ся в категорію тяглих селян.

Завдяки багатшим галицьким матеріалам можемо тут сю верству слідити докладніше. В XV в. бачимо тут іще ґрупи слуг, більші й менші в сусідстві головніших замків. В Перемишльщині була чимала ґрупа осад конюшних (про них нязше); в околиці Львова й ще більше Сянока (се мабуть треба толкувати його пограничним положеннем) були значні осад слуг замкових, що в сї часи уживали для різних поручень адміні-

¹⁾ Устава на волоки (Акты Зап. Р. III ч. 19) § 1, 3—6, перепись ппсєка Фальчевского с. 4. Про військову службу осочників (зв стародавна повинны войну служити) — Акты Зап. Р. II с. 196 (§ 14); в Волковийську впр. на війну ходять санники, соляники, клепачі, сторожі — Любавській Обл. дѣл. дод. ч. 8.

²⁾ Документи арх. юст. I с. 253. Зрештою про різні категорії сих служб див. вище примітки на с. 139—140.

страції (іздли з листами, провозжали як прибічна сторожа старосту або підстаросту в подорожах його на угорську границю й деннде, зберали з писарем чинші й дани, стерегли ліси й т. н.), але давнійше уживали ся певно й для воєнної оборони. Зрештою і в сїм часї воєнна служба ще комбінувала ся часто з різними иньшими обовязками: нпр. такий слуга з Травн сидить на ґрунті, на яким лежить обовязок возити сіль з жупи — *voszba szolna*, *patrimonium vectigale*, але крім того ходить на війну (се зветь ся „війна“, *bellum*) й поносить иньші служби — мабуть замкові. Спорадично стрічаємо спеціальних ловчих, сокольників і різнних ремісників¹⁾.

Загалом принцип і в в. князівстві і в Короні був такий, що за свою службу слуги й ремісники не несли иньших обовязків з свого ґрунту. Але в дійсности вони дуже часто попри свою службу ще несли иньші пристації такі що нічого спільного з нею не мали, або давали дани — чи то тому, що служба їх здавала ся занадто легкою, що двір не потребував її так дуже богато, чи просто з фіскалізму урядників. Так досить часто, як я вже згадував, ловці й слуги, й навіть ремісники були обовязані в потребі до служби воєнної. Дуже часто вони ходили разом з иньшими селянами на толоки до дворів,

¹⁾ Нотую тут вказівки джерел лише ті, до яких не буде нагоди вернути ся нинше (с. 145 і далі). Львівські ловці в Ставчанах *venatores regales z dzada pradzada* — *ib.* A. g. i z. XIV ч. 1106—7, 1124—5. Ловець з Мощової (Перемишляна, маєтність Спитка з Ярослава) — XIII ч. 1687 (пор. 5000). „Слуга“ в Нижанковець — *ib.* ч. 6575, 6690. *Servus de Medika* т. XIII ч. 6668 (сей має своїх селян — підданих). *Servi* або *servitores regiae maiestatis de Lyasky* т. XVII ч. 3156—7. *Serviles de Olchowecz Nowosedlec* *ib.* 2222 (тут м. п. *Hricz filius sartoris*), 2273, 2782, 3178 (тут *Czern szluszebny* названий між *kmethones*, зрештою що се були слуги-селяне, показують звістки про сї села в XVI в.). *Servitores in Hodle* — XVI ч. 570; *servus de Thyrawa* — *ib.* ч. 1518; *servitores de Sobien* — *ib.* ч. 1913. Інтересна, але дво-значна записка *ib.* ч. 3738: *kmethones serviles in Dambrowka*, в приватній маєтности, що дають ся в застав *excepto labore* (пор. XVI ч. 3276 і 3411 (1474 і 1487): *serviles in Damprowka et pistores, cum sensu et laboribus*): слуги се, чи може невільна челядь? Судячи з п'яного часу скорше треба уважати їх за слуг. Див. з рештою про слуг, що виломлювали ся з під замкової власти, вище с. 92 і далі.

Звістки з ілюстрацій й інвентарів XVI в. про слуг зібрані у вступних моїх розвідках до Жерел т. I (с. 28, 32, 34, 45), II (с. 30—3), III (с. 24—5), VII (с. 28—30) Липпченко (Сусп. верстви ч. 72) подає ще звістку (мабуть з самбірського інвентаря 1568 р., скільки можу судити), що в Кільчичах були давнійше ловці.

а часом несли також і різні дани в грошах і продуктах, і т. п.¹⁾.

Від інших категорій селянства слуги таким чином не були відмежовані якоюсь сильною границею в практиці — як у своїх обов'язках, так і в своїй позиції. Вище я згадував, як переводили ся навіть в вищі категорії слуг тяглі селяне; навпаки, коли не було потреби в якихось спеціальних услугах, переведено слугу на данне положення; в ширших розмірах, як побачимо, переводило ся се в землях в. кн. Литовського при загальній регуляції 50—60-х рр. При тім всім слуги, особливо вищі їх категорії в порівнянні з іншим селянством — особливо від коли затяжало над ним тяжке ярмо панщини, були безперечно в ліпшій, більше привілейованій положенню.

Але в генетичнім розвитку стояла ся верства в як найблизшим зв'язку з найнижшою з верств — невільною челяддю. Тільки в боярах (слугах) путних та слугах воєнних (панцирних), можна бачити з більшою певністю (і то не всюди) потомків вільних селян, ба навіть (по часті) здрібнілих бояр. Служби ж ловецькі, господарські й ремісничі — хоч пізніше безперечно рекрутували ся й з вільного селянства, стоять в безперечнім зв'язку з старою невільною челяддю. Пригадати тільки собі, що в старій Русі двірська служба, двірські ремісники й функціонари вибирали ся з невільної челяді²⁾, та приглянути ся тим службам литовсько-польських часів, розложеним наоколо княжих дворів — і не лишити ся сумніву, що маємо тут старих холопів, тільки з двірського удержання переведених на ґрунт, з обов'язком в сього ґрунту нести двірські служби.

Візьмим нпр. конюхів. Пригадаємо собі величезні кінські стада староруських князів, княжих „старших“ і звичайних конюхів Руської Правди³⁾, й гляньмо нпр. на медичьких конюхів XV—XVI в.⁴⁾ В околиці Медики під Перемишлем, по обох

¹⁾ Про військову службу див. вище прим. 1 на с. 142, про інші обов'язки матеріал зібраний у Любавського Обл. дѣленіє с. 323. З українського Поліся маємо відомости переважно вже по регуляції 50—60-х рр. і про ранішу практику мусимо судити в аналогій земель запорізьких.

²⁾ Див. т. III с. 355 і вид. (гл. 4).

³⁾ Див. т. III с. 353—4, Р. Правда Акад. код. § 21, Карамзин. § 9, 10.

⁴⁾ Пережитки в землях польського права, — де вони зацілилі, ще цінніші, ніж в литовських, бо там вони не звертали на себе уваги пра-

боках Сяну лежало кілька конюших сіл — самі конюхи, що не несли ніяких обов'язків інших, тільки пасли і стерегли королівські стада, відбували всяку службу коло нього, виїздили дошат, косили траву й збирали сіно. Очевидно, се стара конюшська осада княжих конюхів, іще з часів Перемишльського князівства (не позбавлено може значіння, що в пізнійшій боротьбі з старостами, як я вже згадував, сі конюхи пробували відкликати ся до надань кн. Льва). В документах звістні вони від часів Ягайла. Колись то мусіла бути княжа челядь; тепер сі конюхи займали ліпше становище в порівнянню з іншими селянами, і тому в другій половині XVI в. перемишльські старости постарали ся обложити їх різними побічними престаціями, а вкінці — перевести їх на тягло¹).

Зрештою в житю Галицької Русі задержали ся й безпосередні вказівки на те, що різні категорії замкових і двірських слуг і ремісників ішли в простій лінії від княжих холопів.

Так ми бачили ординських слуг в Київщині на становищі пів-привілегованим, зближенім до боярського. В Галицькій Русі також знаємо ординців — в актах XV в., але яко несвобідних слуг, королівських чи церковних (в землях даних королем). Вони звістні нам в кількох селах: Германові, Солонці й мабуть Жеравці під Львовом, в Хохоневі й Хоростківцях під Галичом²). Обов'язки деяких з сих сіл нам звістні — власне

вительства й не знаходили ніякої регламентації в уставодавстві; через те їх архаїчні прикмети виступають виразнійше, і тому я звертаю ся по сі приклади сюди.

¹) Звістки про них вібрані в моїх статях: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва — в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLV і в передмові до II т. Жерел до історії України-Руси с. 30 і далі (передр. в т. III Розвідок). Крім Медницької волости стрічаємо конюхів в Перемищині XV в. іще в Негребці (див. вище с. 94) і в Гійську (Oszko) — A. g. z. XVII ч. 1248.

²) Akta grodzkie i ziemskie т. XII ч. 1096, 1144, 1275, 1786, 2171, т. XIV ч. 929, 1203, 2014, 2702, 3180, 3797, т. XV ч. 3538. Про сих галицьких ординців див. у Ливниченка Суспільні верстви с. 101 і далі. Обов'язки сих сіл (з них Солонка нам докладно відома як село ординницьке) нормує королівський привилей з 1501 р., виданий на місце давнійшого, що мав згоріти під час турецького нападу; їх служби описані тут на підставі відомостей даних королеви давнішим львівським старостою Спитком. Порівняти, як описують їх обов'язки люстрації Львівського староства з pp. 1565 і 1570 — Жерела до історії України-Руси т. III с. 356—7, т. VII с. 214. Тут згадуєть ся ще обов'язок стерегти ліси, не звістний з королівського привилея.

Солонки й Жеравки і з того можемо судити про чинности сих ординців. Солончане й Жеравчане іздили з підводами, тримаючи по черзі таких фірманів в замку, для наглих потреб; посилали ся в листах й порученнями; висилали кількох вояків в похід і стерегли королівські стада. Як бачимо, обовязки, загалом взявши, досить близькі до ординців київських, і як на той час досить легкі, так що й свобідні селяне записували ся в ординці — „в орду“, як тоді казали (*se dedit ad ordam, in ordam*)¹⁾. Але память того, що се слуги невільні, в середині XV в. ще жива: се несвобідні, *servi regales illiberi*, як звать ся вони в документах, хоч ся несвобідність їх проявляєть ся тільки в тім, що вони закріпощені: не мають права виходу, а з рештою мають всі горожанські права.

Подібно в Большові під Галичом випадком стрічаємо ми в середині XV в. королівських сокольників, *szokolniczy, homines regales perpetuales*, закріпощених подібно до ординців, себто без права виходу²⁾. З иньшої судової записки тойж сесії знаємо, що в Большові сиділи люде каланні, несвобідні (*illiberi*), що не платили ніяких даней, не давали prestaцій, очевидно — були королівськими слугами різних категорій, в роді тих сокольників³⁾. Одиною прикметою їх несвобідности тоді був брак права виходу, як і ординців. В другій половині XV в. і се ватерло ся, так що в XVI в. сї ординці й каланні нічим не відрізняли ся від иньших селян — бо й ті вже стратили право виходу. Але нам важно, що в середині XV в. вони протиставляють ся свобідним селянам як закріпощені, *illiberi*, і сям потверджують ся як найбільше висловлений вище здогад наш про генетичну звязь княжих і великопанських слуг і ремісників двірських з колишніми княжими холопами і ремісниками-невільниками⁴⁾.

¹⁾ Akta gr. i z. t. XIV ч. 1203, 1214, 2702, 3180.

²⁾ В 1441 р. йшла справа про двох селян з Большова, котрих староство не випускало в села; в імени староства боронив справи бурґрабій галицький Годовский: *stans idem Godow dixit: „dum isti sunt homines regales, vulgariter szokolniczy, perpetuales, et ideo ipsos mittere non presumo — Akta gr. i ziem. XII ч. 888.*

³⁾ *Quem ad modum Mathias... adinterrogatus est contra Petrum Godowsky pro Ihnath de Bolschow qui Petrus stans peccit sibi dari ad magnificum d. palatinum leopoliensem, deducendo, quia ista villa cuique solvit soluciones nec contribuciones, et sunt homines vulgariter kаланny alias illiberos (себто illiberi) — Akta gr. i ziem. XII ч. 891.*

⁴⁾ Крім с. Большова каланні звістні нам ще в кількох селах коло Галича: Хоросткові, Калусі, здаєть ся й Ямниці. Akta gr. i ziem. XII

Таких вказівок можна б вибрати й більше. Так під львівським замком, в Борщовичах стрічаємо в середині XV в. королівських слуг-селян споконвічних (*perpetualis alias zweczny*), як більшівські сокольники. В сусідстві сяніцького замка стрічаємо слуг т. зв. сотних, що були закріпоцнені, але не абсолютно: вони могли вийти, обсадивши свою „службу“ иньшим чоловіком. Сей наступник мав за себе й за своїх потомків, на вічні часи (*temporibus perpetuis*), зложити зобов'язання, що буде нести тягарі, зв'язані з переданою їм службою, і потім його попередник, передавши йому свій ґрунт з усім господарським інвентарем, міг вийти з села¹). Він одначе зістаєтє ся й далі ручителем за свого заступника, і як би той умер безпотно, або лишив сына малолітнього, до повнення служби нездатного, то має вернути ся до своєї служби²).

Таких „сотних“ сіл з актів першої пол. XV в. звістно нам кілька в сусідстві Сяніцького замка (Улич, Костировичі,

2386 (Калуш), 2717 (Хоростків), 3028 (Яшниця), див. іше про каланних ч. 871, 1728, 1770 (чи не в с. Саранчуках?). Завважу, що Линиченко (ор. с. с. 98) хотів зв'язати до купи звістку про каланних в Хоросткові й ординців в Хоростковичах (ib. ч. 1786), але се осібні села, вчислені ніж *villis castro et civitati Halycz adiacentibus* (*Croscowicze i Chorostkow*) нпр. *ibid.* ч. 1817. По за Галицькою околицею в Галичині ми їх не стрічаємо; а Львівської маємо згадки про каланних тільки такі, де властиво йде нова про ординців, бо „каланний“ і „ординець“ уживали ся часто як синоніми, одна назва замість другої — *Akta gr. i z. t. XV* ч. 3538, 3540. На Поділю маємо одну згадку про каланних — в люстрації Барського староства 1565 р.: *sluskwie kolanni, alias zubozone liudzi* (Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 222); неясно до чого тут синонімом служить *kolanni* — чи до „служки“ (як коланних стрічали ми в ролі слуг в Галичині), чи до „убогі“, бо в сїм остатнїм значінню задержало ся слово „коланний“ в сучасній галицькій діалектольоґії — Франко Панчина і її скасування в 1848 р. с. 24, також приїтка перекладчика в перекладі праці Линиченка с. 99.

¹) Чи діставав він повну свободу, також питання — одна записка кінчить ся словами: *et quamvis ipsum Pankonem de servicio emittimus, tamen ipse et sui pueri non debent exire perpetue de hereditate regali, sed semper debent fieri sothny, prout ceteri sunt sothny* (A. g. z. XI ч. 2403). З того б виходило, що навіть виповнивши ті всі умови, можна тільки змінити рід служби, але не вийти з своєї верстви (сотних, закріпоцнених людей). Одначе з иньших записок виходило б, що осадивши свою службу нвншим, „сотний“ тим ставав зовсім свободним (A. g. z. XI ч. 2296).

²) *Akta g. z. XI* ч. 2403: *Panko de Vlicz resignavit servicium alias sluzba, in qua residebat, Hinato, deditque eidem quatuor pecora,*

Пловці, Сянічок, Тишава Сольна)¹), але чи були все се слуги, годі сказати: тільки в Уличу згадують ся слуги виразно, та для Костировичів є деякі вказівки на се²). Чи інші сотні села були залюднені також колишніми несвобідними, чи се може форма закріпощення, що обіймала зарівно вже й колишніх невільників і свобідних смердів (до певної міри аналогічна з закріпощенням людей „чисельних“ — про них низше), се на разі годі сказати, так само як лишається неясним звязок сього терміну з староруською сотною організацією³).

Факт дуже інтересний, що походження від невільних слуг в тих галицьких слугах XV в. лишило свій слід в закріпощенню, *glebae adscriptio*, позбавленню права виходу. Се кидає світло на історію обмеження особистих прав селян взагалі.

В сім обмеженню є три кардинальні точки. Перша — се обмеження публичних прав селян через виймлення селянина з звичайної юрисдикції властей і підданне його під юрисдикцію дідича. Друга — обмеження або повне заперечення прав

II mensuros siliginis, tres scrophas (свині) et equum, et alia ad servitium pertinentia. Ibidemque stans personaliter Hunath recepit illud servitium, alias sluzebnym bycz, non solum sibimet, sed et suis pueris temporibus perpetuis, emisitque eundem Pankonem et suos pueros ab eisdem serviciis. Denique idem Panko fideiussit perpetue, quod idem Hunath non debet exire de servicio regali sive de villa Vlicz; si autem exiret, vel moreretur, vel si suus filius non esset aptus servire propter annos iuveniles, tunc Panko debet illud totum servitium reassumere et servire, prout antea serviebat (наступає закінчення, подане в попередній нотці).

¹) Улич ч. 2066, Костировичі ч. 2175, 2191, 2295, 2299, Пловці ч. 2190, Сянічок 1564, Тишава Сольна 2391.

²) Міщанин сяніцький Филь, що держав сотний ґрунт в Костировичах, мав або сам з нього *servire more ruthenico* або обсадити його чоловіком, *qui posset labores et servicia congrue regalia exhibere more consulto* — А. г. з. XI ч. 2236.

³) Проф. Линиченко (Суспільні верстви с. 113 і далі) не вагає ся поставити сих сотних в безпосередню звязь з староруською сотною організацією і навіть *ex post* об'яснити сю остатню як таку, що обіймала лише села призначені до замкової служби й залюднені несвобідними в початку; сума таких осад, мовляв, становила староруську тисячу, що вовсім не обіймала свобідної людности. Він при тім без застережень зачисляє до сеї організації все, де лише бачить чисельний поділ, так що „со-

на землю. Третя — обмеження його особистої свободи й закріпощення.

Що до першої точки, як сказав я, говорячи про розвій шляхетських привілеїї¹⁾, в Польщі виключення селянина від звичайної юрисдикції на користь його пана утворило ся дорогою часткових привілеїї і в XIV в. переходить в загальну практику (хоч скодифікована вона була тільки постановою 1454 р.). Отже українські землі Корони, від коли підпадали впливу польського права, і на сій точці мусіли приймати польську практику.

Для руських земель в. кн. Литовського маємо законодатний акт — постанову шляхетського привілею в. кн. Казимира 1447 р.: привілеї сей, як ми вже то бачили, прирікає, що на далі урядники не будуть посилати своїх дїтських по обжалованого підданого чийогось, тільки наперед має бути дідич обжалованого визваний, аби вчинив справедливість в тій справі. Тільки як би він відмовив справедливости, може бути післаний дїтський по того підданого; одначе і в такім разі визначена судом кара має припасти дідичеві²⁾. Таким чином селянин у всіх справах піддавав ся під юрисдикцію свого дідича, на котру право не

роки“ у нього стають поділом сотні, й т. н. Розумієть ся, так сьміло зверати все до купи не можна. Чисельний поділ річ так природна, що без всякого генетичного звязку, зовсім, сказати б — спонтанічно може появляти ся в різних часах і різних місцях (для прикладу вказу нпр. на села волоського права, де ми стрічаємо десятників, хоч се право було новиною в Галичині). Спеціально що до сяніцьких сотних заходить ще та непевність, що тут особливо можливі всякі впливи польського державного права, а в старій Польщі, як то підносить сам Ливниченко, також звісна була сотна організація, і то більше в дусі його толковання. В старій Русі сотна організація була ширша, ніж хоче д. Л., вона обіймала не тільки якихось замкових слуг, а всі верстви людности, й записка Галицько-волинської літописи про запровадження ловчого в Берестейщині (Іпат. с. 613), показує, як я то вже казав, що сотна організація в XIII в. тут обіймала як раз свобідну сільську людність волости. Розумієть ся, можливо, що так як ся сотна організація з загальної стала спеціальною (в одних краях — спеціально селянською, в інших — спеціально міською, див. про се мій т. III с. 275 першого вид.), так в Сяніччині вона перейшла на несвобідну замкову людність, але з того ще не можна робити виводу, що в старій Русі була вона спеціальною такою несвобідною замковою людности.

¹⁾ Див. вище с. 64.

²⁾ Codex epist. saec. XV т. III с. 12.

давало ніякої апеляції, і тільки випадком — як би дідич суду відмовив, його справа могла попасти в звичайний суд.

Цікаво було б тільки здати собі справу, о скільки се було новиною, себто чи приготвила вже давніша практика перехід до такої норми. На жаль розсвітити цього досі не удало ся. Староруське право (XII в.), признавало повну й виключну власть пану над його холодами — тим самим і повну й виключну юрисдикцію над ним, а над закупами, а по аналогії можна сказати — і всяким безземельним людом, що на панських ґрунті сидів і робив дісциплінарну власть¹⁾. З пізніших віків, XIII—XIV в., ми не маємо певних звісток про домінуютьну юрисдикцію²⁾, і хіба а ргіогі можна припускати, що круг її розширяв ся в міру того, як елементи несвобідні і півсвобідні всякали в масу свобідного селянства. Але питанне про юрисдикцію пана над всякими родами підданих могло бути поставлене й розв'язане тільки під панованнем литовського і польського права, коли правительство почало роздавати боярам і шляхті в великих масах землі, залюднені свобідним і економічним самостійним селянством, що давніше підлягало власти орґанів управи громадської і правительственной, і розв'язане се питанне було в кождім разі під виразним впливом права і практики польської.

¹⁾ Див. т. III, гл. 3, с. 340, 342—4 першого вид.

²⁾ Одиноку вказівку на панську юрисдикцію над селянами в руських часах дають грамоти Льва, і з них декотрі признавані дослідниками за автентичні. Сьому питанню присвятив я окрему розвідку (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XLV: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва) — результат аналізи той, що грамоти сі мають більш або менш виразні сліди фальсифікації, нема певної ні одной. Сю аналізу мою пробував вбити недавно проф. Линниченко в статі: Грамоты галицкаго князя Льва и значеніе подложныхъ документовъ какъ историческихъ источниковъ (Извѣстія отд. рус. яв. 1904, I) — заміти його одначе зовсім не стійні, як викааю я в відповіді своїй: Еще по поводу грамотъ кн. Льва галицкаго *ibid.* кн. IV. Автентичности грамот він одначе не відважаєть ся боронити, і що до згадок про патримоніальну юрисдикцію не висловляє виразної гадки. З одного боку він ніби готов, як в давніших своїх статях (Критич. обзоръ литературы Галицкой Руси, Ж. М. Н. II. 1891, VII с. 147—8), уважати сі згадки про патримоніальний суд в грамотах Льва за пізнійший додаток (ор. с. с. 82), з другого — доводить, що такі надання маєностей з правами суду ідуть з часів староруських (с. 90—2), але при тім аргументація його зовсім слабка (див. згадану мою відповідь).

Не без сильного впливу зістала ся тут і практика німецького права в Польщі. Виймаючи селян осад німецького права зпід присуду звичайних судів і властей держави, вона віддавала їх під виключну юрисдикцію вйта (*scultetus, advocatus*), а сього остатнього — під юрисдикцію його пана¹⁾. В селах „польського права“ вйтови відповідав сільський начальник (*villicus*), (тільки розумієть ся без тих певних, привидеєм заіварантованих вйтівських прав), і сільська юрисдикція также уклдала ся тут в форми низшого — сільського, й вишого — панського суду, з виключеннем юрисдикції державних властей. Та ж сама практика, по всякій імовірности, мусіла бути від разу перенесена й на села „руського права“, коли Галичину прилучено до Польщі. Кінець кінцем, в середині XV в. на всій українсько-руській території панує вже законодатно сформулований принцип, що селянин, без ріжницї свого титулу, підлягає виключно юрисдикції свого „пана“.

Се виключенне панських підданих з загальної юрисдикції вінчає проголошений уже в 1-ій пол. XVI в. принцип, що державні суди не можуть приймати ніяких скарг підданих на свого пана і взагалі ніяка власть, навіть сам король не може входити в відносини пана до своїх підданих. Уже конституція 1505 р., уложена з причини нарікань панів великопольських, заборонила старостам давати т. зв. ілейти, або зелізнi листи, себто заруки безпечности всякого рода, панським підданим в їх процесах з панами, а конституція 1543 р. розтягнула се й на короля: він не може давати таких листів слугам (взагалі підданим) против панів²⁾. Конституція 1505 р. при тім не виключала одначе можности підданим скаржити ся до судів, але в 1518 р. королівський асесорський суд, з нагоди одного зажалення підданого на пана за утиски й примушуванне до панщини, проголосив принцип, що піддани не можуть позивати своїх панів перед суд ко-

¹⁾ Декотрі льокаційні привилеї німецького права для приватних маєтностей застерігають, що апеляція на вйта мав йти до пана або до *judicium nostrum generale* — впр. А. г. і з. т. II ч. 24, 54, III ч. 89, IV ч. 47, мої Матеріали ч. 21, 23. Звичайно се поясняєть ся при тім так, що до королівського суду можна було вносити апеляції, коли пан не вчинив справедливости, тільки. Але така апеляція і в сій формі в житє здаєть ся не вйшла (інакше думає Линниченко Сусп. верстви с. 160—1).

²⁾ *Volumina legum* I с. 137—8, 282, пор. впр. відкликаннє короля на підставі сеї конституції такого листу безпечности, виданого підданим Бонарів — Матеріали ч. 107.

ролівський (а очевидно, тим менше — перед всякий инший)¹⁾.

По сім тільки селянам з королівщин, та по часті духовних маєностей (де признавала ся апеляція на каноніків до єпископського суду, а вкінці, бодай в теорії — до суду прімаса) зіставала ся можливість заносити скарги на своїх зверхників. Конституція 1532 р. постановила, що піддані можуть тільки перед короля позивати за кривди старост (а з тим і взагалі всяких державців королівщин)²⁾. Сі справи аж до часів Жигимонта III судив королівський т. зв. суд асесорський, від Жигимонта III — суд референдарський. Суд сей — одинокий на цілу державу, при тім обсаджений слабо, з процедурою незвичайно тяжкою й повільною³⁾, далеко не відповідав потребам селянства, і дальші провінції Корони майже, або й зовсім таки з нього не користали. Нпр. з воеводств Подільського, Брацлавського й Київського, з полудневих повітів Руського й Волинського в актах сього суду не знаходять ся ані одної справи: для сих країв фактично не було для королівських селян так само ніякої апеляції на їх зверхників, як і для підданих приватних маєностей⁴⁾.

Що до маєткових прав селян, спеціально — що до кардинального в сих правах питання прав на землю, то тут, скільки можна судити, була значна різниця коли не повна супротивленість між правом старопольським і староруським. Дослідники старопольського права сходять ся на тім, що в Польщі дуже рано виробляеть ся принцип, що право власности на землю належало їй привілегіюваному державцеві — князеві, шляхтичу чи церкві, селянин же мав право уживання. Тому пан мав право вігнати селянина з його ґрунту без всякого відшкодування⁵⁾. Противно в давній Руси в XII—XIII в. від-

¹⁾ У Божиньского — Karta z dziejów ludu wiejskiego, Przegląd pol. т. 105 с. 13; пор. замітку у Любомірського Ludność rolnicza с. 2.

²⁾ Volum. legum I с. 251.

³⁾ Praktyka sądów referendarskich była ciemna, sprzeczna, zawikłana i wahająca się, каже Любомірський на підставі студій над актами референдарського суду.

⁴⁾ Про діяльність референдарських судів у Любомірського оп. с. с. 4—8 (на підставі актів сих судів).

⁵⁾ Lubomirski Ludność с. 13. Hube Prawo XIV w. — Sądy с. 35, Smolka Mieszko Stary i jego wiek с. 41, Piekosiński Ludność wieśniacza с. 108. Недавно Шельонґовський в статі: Chłopi dziedzice we

різняють ся виразно особні групи селян на чужій землі й особні — селян-власників (смердів)¹⁾. Сим остатнім, скільки можемо судити, мусіло служити право повної власности на їх землі, і з такими правами мусіли вони ввійти в склад Корони й в. кн. Литовського.

Під зверхністю Корони таким чином староруський принцип селянської власности відразу стрів ся з польським принципом власности панської²⁾. Певні уступки староруським поглядом в практиці робили ся. Не тільки з перших часів польського пановання на Русі, між грамотами часів „руського права“, ми стрічаємо акти, що свідчать про права повної власности на землю властителів, які, судячи з обставин і розмірів їх земель не могли бути чимсь иньшим як селянами, але і з пізніших часів — XV, XVI і навіть дальших століть стрічаємо документи, в яких видко признанне за селянином далеко більших прав на землю, ніж просте уживання, узурфрукт. Я наведу характерніші приклади:

1371. Василь Скибич з братом Гінком і синовцем Оленком

---

wsiach na prawie polskiem do końca XIII w. (1899) зробив інтересну пробу виловити в актах XII—XIII в. сліди існування селян-власників, але при тім уважає XII—XIII в. часом упадку, заникання сеї верстви, серед княжих надавань, в верстві несвобідних і безземельних. Треба признати взагалі, що се важне питання не було досі в польській літературі розсліджено з відповідною основністю.

¹⁾ Див. т. III гл. 3, с. 335—7 першого вид.

²⁾ Що до українських земель Корони, то одинокий дослідник, що дотепер над тим застановляв ся — проф. Диниченко, приходить до подібного ж погляду, який висловляю я нижче: селяне вважали ґрунти своєю власністю, але в очах права не мали на них ніякого права (Сусп. верстви с. 200—1). Для повности треба додати тільки, що правна практика неважаючи за те часто признавала правосильними такі розпорядження селян своїми ґрунтами, що далеко переходили за границі „ділчного користування“. Сю правну практику ілюстрував я досить богати запасом документального матеріалу в розвідці Барського староство с. 250—1, але в того трохи задалеко йшов в виводі, що селянин, засидівши на своїм ґрунті, вложивши в нього певний капітал своєю працею, тим самим здобував на нього такі права, що граничили з правом власности, — права „вічного й ділчного володіння, чи ліпше сказати — уживання“. Мої спостереження повторив потім проф. Леонтович — Крестьянській дворъ, Ж. М. Н. П. 1896, X с. 184. Вони потрібують того обмеження, що такі права селян до певної міри признавала власть і практика, але не право. Про погляди на зміст прав селян на землю в в. кн. Литовськїм буде мова нижче.

продають своє дворище „исъ землею, яко изъ вѣка слушало, к тому дворищу вшитци вжиткове, што днес суть и потомъ могутъ быти“ за 6 кіп срібла і „с своїм племенем уздають“ се дворище п. Вяцеславу Дмитровському¹⁾.

1448. Іван Коцик кметъ з Павлового села (Перемищина) позиває перед переворський земський суд шл. Яна з Рудолович за те, що той не заплатив йому 10 гривен за куплене у нього поле в Рожнятові; в обороні Івана ставить ся перед судом також його дідич²⁾.

1458. Клих, кметъ з Костирович, продає перед сянїцьким гродським судом своє власне (proprrium) поле Альберту Шпаквичу і його потомкам за 2 гр., з тими ж обовязками, які ніс сам продавець³⁾.

1481. Микита слуга з с. Тирави відступає перед тимже судом четверту частину своєї служби сестричичу Лайну, застерігаючи собі право близькості на випадок продажі і взагалі забороняючи Лайнови продавати її без його відомості⁴⁾.

1519. Яцко Гринчак з Завої (Сянїччина) продає перед вїйтом пасіку Андрію Токареви за 50 зл. „даром вѣчным“, вирікаючи ся „зо вшиткого и з дѣтьми своѣми“, и обовязуючи ся його боронити від усякого „пренагабана“.

1511. Голубкові сини продають перед сільським урядом в Одреховій (тажже) свою рілю за 90 зл., застерігаючи собі право близькості при продажі⁵⁾.

Наведу ще такий документ: 1569 р. селяне з Солонки під Львовом зобовязують ся до давання десятини своему панови що до своїх осіб і ґрунтів, дідичних і заставних, *bonis suis hereditariis et obligatoriis*⁶⁾. Як взагалі серед сільської людности було глибоко закорінене переконання про права на землю, інтересне свідoctво подав інвентар Самбірщини в 1568 р.: ревізор нарікає, що селяне заплативши копу грошей князеві, уважають королівські ґрунти ніби за продані їм князем і торгують ними між собою наче дідичними⁷⁾. Тим часом в селах німецького й волоського

¹⁾ Факсиміле в Палеограф. свижках ч. 23, перед тим Акты Зап. Р. I ч. 3 Головацькій Нам. дилл. язъка ч. 4.

²⁾ Akta gr. i ziem. XIII ч. 3826.

³⁾ Ibid. XI ч. 3453.   ⁴⁾ Ibid. XVI ч. 1518.

⁵⁾ Сі два контракти видав я в Записках т. L.

⁶⁾ Матеріали під р. 1569.

⁷⁾ Надруковане у Линиченка Суспільні верстви с. 199.

права, де нові козьонисти осаджували ся на „панських“ чи „королівських“ ґрунтах, за певним контрактом, панське право на ґрунт мало шанси виступати ще найбільше ясно. Але воно стрічало ся з загальним споконвічним народнім поглядом — зовсім відмінним.

Як бачимо з наведених прикладів, сьому народньому погляду, сій староруській практиці, робили ся уступки в житю, в практиці. Але правно се селянське право не було ніколи оформлено, протинно — принцип панського права панував далі *de iure* і часто переходив в жите. Згадати хоч би примусову регуляцію ґрунтів при помірі на волоки, коли селяне мусіли відступати надвишки протинв прийнятої норми без всякої винагороди, або ще тяжше — примусове відбиранне селянських ґрунтів під фільварки. Такі події з часта мусіли мати місце від початків польського господарства, з 1-ої пол. XV в. я наведу лише оден приклад:

В 1444 р. заступник львівського арцибіскупа позвав до львівського ґродського суду кількох селян утікачів з с. Ставчан, за те що вони самі втікли й стероризували також иньших селян і змусили до втікачки. Селяне не признали ся до вини, заявляючи, що втікли від кривди: арцибіскуп, діставши від короля се село, позабрав від них двори й поля на фільварок і хотів перевести їх на німецьке право (а з тим значить — поміряти й зреґулювати ґрунти), і вони повтікали, вже півчетверта року, бо не хотіли сидіти на німецькім праві, тому що привикли сидіти на праві руськім, осаджені на нім „на сировім кореню“ (від початку села, на нерозроблених ґрунтах), бо були королівськими ловцями „з стародавна, з діда й прадіда“, — й перейшли собі до иньших королівщин¹⁾.

З розвоєм фільварчаного господарства такі факти особливо часті. Люстрація 1564—5 рр. нотує їх чимало — я наведу для ілюстрації уривок з люстрації Сяніччини — тої Сяніччини, звідки вище навів я кілька фактів повновластного розпорядження селян своїми ґрунтами:

„Служебники нинішнього старости скупили в нинішнім році трох селян — так Зміївський скупив (себто за певною, правом визначеною оплатою відібрав ґрунт) Мартина Карика і Войцеха прозвищем Ідова, не без розливу сліз; а вони обидва були дуже добрими господарями, на тих рілях уродили ся

¹⁾ Akta gr. i ziem. XIV ч. 1106—7, 1124—5.

й постаріли ся, і були під ними півтора виміряні лани рілі, з котрих вони платили чинш і панщину відробляли правильно, пильнійше від иньших, як казали люде. Змішовский казав за сі лани, що їх дарував йому король, увільнивши від права і власти міста і від плачення всяких податків — отже осирочено убогих людей, котрих мастність передано иньшому, а панщина й чинш з тих ґрунтів має пропасти — се його король милость вволить розсудити по своїй волі“.

Подібних до актів примусової „скуплі“ або й згону силомиць в сяніцьких королівщинах ревізори наводять і більше, і те ж іще на більшу міру діяло ся в мастностях приватних: поясняючи, чому зменьшила ся в порівнянню з попередніми часами цифра подимного (що платило ся тільки з селянських ґрунтів) з шляхетських сіл, ревізори кажуть: „сяніцький староста справедливо пояснив се тим, що шляхта, розмноживши ся, зігнала чимало селян з їх ґрунтів, забераючи їх на фільварки для свого прожитку, і так убуло подимного з 20 $\frac{1}{2}$ ланів“¹⁾.

Ревізори підносять сі факти зі становища фіскального — що в таким переходом селянських ґрунтів в панські руки зменьшаєть ся дохід скарбу. Часом вони нотують надужитя того роду, що в королівщинах зганяють селян без королівського дозволу, часом навіть жалують „осирочених“ селян. Але нарушення прав селян вони не підозрівають тут жадного — селяне на землю прав не мають, що найвище — можуть претендувати на сплату вложеного в землю капіталу (і то не завсіди їм признавано). Отже хоч стрічаємо в житю й правній практиці факти, які дають ніби повне признанне селянським правам, але саме право не знало їх, ні..

До подібного ж погляду на селянські права прийшло з часом право в. кн. Литовського, хоч і йшло зовсім відмінною дорогою.

Литовське право не противставило староруським правам свободних смердів на їх землі ніякого відмінного принципу, як польське. Противно, переймаючи староруську правну спадщину, воно й тут повинно було стати на ґрунті староруських поглядів. Але передо всім уже саме жите внесло в сі погляди неясність і вапсутанину.

¹⁾ Факти вібрані в мойй розвідці Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в серед. XVI в. с. 10—1 (Жерела т. III). Див. іше документи про відбиранне й примусовий викуп ґрунтів в Матеріалах ч. 84, 112, 117—9 і під pp. 1569, 1586.

Давня Русь, як я вже казав нераз, знала селян на землі панській, себто невільну челядь та свобідних безземельних, — і селян на землі власній, себто смердів-власників. Широко практиковане в вел. кн. Литовським роздаванне свобідних земель разом з боярами й селянами-власниками, які на них сиділи, приватним особам, за обовязок служби, затерало ріжницю між селянами-власниками, своєземцями (уживши чужого, московського, але виразистого терміну), і селянами безземельними, на панській землі осадженими. З тим неясними ставали й права сих селян-своєземців на землю, розуміть ся — не в їх власних очах (самі вони свої права розуміли й чули дуже живо), а в очах панів і власти: для неї ставало неясним, до кого властиво належить право власности на такім наданім ґрунті, а до кого право уживання (узуфрукту) — чи до давніх селян своєземців, чи до нового пана землі?...

З другого боку також захитував селянські права принцип службности, яким перейнятий був увесь устрій в. князівства. Ми бачили, що проходячи все глибоше в жите, надавав він всякому землеволодінню взагалі характер конвенціональний, „прекарний“. Ми бачили, що права боярина на землю він зробив залежними від відповідного сповнювання ним службних обовязків. Ми бачили, що супроти бояр, які з своїми землями опинили ся, наслідком в. княжого надання, під зверхностию пана, він поставив умову — відповідно служити тому панови, а инакше винести ся без всяких прав на свою землю.

Коли під впливом сих принципів так захитані були права на землю боярства, неважаючи на самим правительством кольпортовані з польського права теорії привілегованого шляхетського землеволодіння, тим менше витривалими могли показати ся в литовським праві староруські права селянина на землю: селянство не було верствою привілегованою, і вплив польського права мало против себе, бо польське право, як ми бачили, сих прав не признавало.

Неважаючи на те стара практика показувала значну живучість, і ще в першій половині XVI в., неважаючи на правительственні заборони, селяне в землях в. кн. Литовського часто продають свої ґрунти людям иньшого стану, не кажучи вже про свобідне передаванне їх у спадок і всякого рода контракти між селянами тоїж самої категорії. Селяне противлять ся навіть княжим чи великокняжим распорядженням, коли сї нарушали їх права власности, й часом мають успіх; одно слово —

не тільки самі показують повну свідомість своїх прав на землю, але знаходять, бодай часом, признание їх у власті й суду, навіть тоді, коли право голосило вже зовсім відмінні принципи. Сю боротьбу практики й права, щоб не бути голословним, і тут постараюся ілюструвати кількома прикладами (на жаль в українських землях ми маємо досі більший запас приватноправного матеріалу з старших часів тільки з Поділля, й то розмірно не багатий, так що для ілюстрації литовської правової практики мусимо звернути ся подекуди до багатішого матеріалу сусідніх білоруських земель).¹⁾

В р. 1498 кн. пинський Федір Ярославич дав був своїй служебниці Святохні Щепиній два пустих дворища, але показалося, що землі сих дворич „розробили“ собі селяне з иньших дворич с. Кошевич; Святохна просила, аби сі землі віддано їй, бо належали вони до тих дворич, і князь хотів так зробити, але селяне спротивилися: „мы, милостивый господару, не на Светохну тые земли розробливали, але на себе, а ты дай, ваша милость, дубровы напротивку тыхъ поль нашихъ старыхъ, нехай вона также себе розробливасть“. І князь, переконавшися, „иж съ кривдою мужомъ нашимъ есть, ижебы мѣли старыи поля розробливаныи дѣлити“, зіставив їх при тих розробках, а Святохні дав иньші ґрунти для розроблення.²⁾

Отже тут право власности, здобуте найбільше архаїчним титулом — розроблення нового ґрунту, признаєть ся за селянами властью навіть в противність княжому паданню. З тогож самого часу однак звістний факт зовсім противний: в нагоди одного надання в. князя боярину Жеребятичу, селяне занесли

¹⁾ Значне число фактів (хоч тільки з частини виданого матеріалу) вібрав проф. В.-Буданов в своїй розвідці Крестьянское землевладение въ Зап. Россіи (Чтевія кнѣвскі т. VII) с. 37 і далі. З них виводить він, що навіть в 1-ій пол. XVI в. селяне в. кн. Литовського мали ширші права розпорядження що до своїх ґрунтів, ніж бояре, й їх права в сумі відповідають тодішньому понятю власности (с. 63, 69). Подібний погляд, що права селян на землю не різьвили ся від прав вищих верств в. кн. Литовського, ще перед тим висловив Новицький в розвідці своїй про селян (с. 12). Против сього погляду виступив Любавский в своїй книзі Областное дѣленіе с. 402 і далі. На більше посереднім становищі — привнаючи, що селяне в дійсности розпоряджали ся своїми землями, але вразом нотуючи протести права против сеї практики, стоїть проф. Леонтович — Крестьянский дворъ, Ж. м. н. н. 1896, X с. 183, але не формує вразно своїх поглядів.

²⁾ Ревизія пущъ въ в. кн. Литовскомъ с. 277—8.

скаргу до в. князя, що сей Жеребятич випросив в складі того надання їх „отчинні“ землі. На се одначе вони дістали відповідь неприхильну: „ино хотя быхмо и тыи самыи люди наши данныи ему дали, то есть в нашої воли господарской“¹⁾).

Дідиченне ґрунтів за тестаментом і без тестаменту широко практикується ся селянами; для прикладу наведу кілька фактів з актив городенського суду (взагалі богатих селянськими справами). 1539 р. перед земський суд городенський позвав „колесник“ господарський Павел Мискевич свого молодшого брата Ясюту, закидаючи, що той не дає йому части в батьківщині, котру ніби то він купив спільно з батьком. Одначе сих претензій його свідощтва „баршників“ — свідків купна, до котрих він відкликав ся, і контракт купна, предложений Ясютою, не поперди. Противно Ясюта відкликав ся до „духовниці“ — тестаменту батька, де купленина — земля мулярська, призначала ся меньшому сину, тим часом як служба колісницька — „отчина“ передана була старшому синові ще за життя батька. Суд розглянувши тестамент і взявши на допит свідків згаданих в духовниці, признав її правосильною й полишив Ясюту при його володінню²⁾. В 1541 р. в тім же суді позивав „подданий господарський“ Онопрей Костюкович доньку свого пасерба Оксюху Василівну за неправне присвоєнне частини отчинної землі, — в інтересі її стрійв, своїх пасербів. Позвана відкликала ся до тестаменту свого батька, де той передав третину батьківщини Оксюсі й її чоловікови, і суд затвердив її при тім володінню³⁾. В тім же році заскаржив Миско Макович свого брата Василя, що при поділі спадщини по браті, властиво по братаничах, що вмерли тому більше як тридцять літ, взяв той собі двір, поділивши ся з Миском тільки ґрунтами. Брат відповів, що взяв собі двір на тій підставі, що спільно з небіжчиком господарив і поховав його й його дітей. Судя полишив його при володінню, але тільки на підставі давности⁴⁾.

В сих усіх фактах й численних иньших — панує спадщинне право; селяне одіичують землі, за тестаментом і без тестаменту, не тільки сини, а й доньки, не тільки в простій лінії, але і в бічній (як тут — по братаничах), і суд признає

¹⁾ Цитує проф. Леонтович, на жаль — в копії Лит. Метрики, оп. с. 1896, X с. 187.

²⁾ Акты изд. виленскою комиссією т. XVII ч. 18.

³⁾ Ibid. ч. 916.

⁴⁾ Ibid. ч. 888.

вповні сю практику. Старі принципи тут панують, але не завсіди признають ся правом і поруч них звучать уже нові. В однім процесі ще з кінця XV в. орікає в. князь в відповідь на претензії селянина так: „ино коли тая земля ему не отчина, а онъ ее искалъ по близкости, мы въ томъ волни — господарь, а человеку тяглому близкости (права дідичення в бічній лінії) никоторое нѣтъ“. ¹⁾ Тут отже не заперочуеть ся ще право дідичення в простій лінії, але при иньшій нагоді тойже самий городенський суд і для нього кладе застереженне: дідичні права селянина доти можуть признавати ся, доки він сповняє правильно свої обовязки — „мужикъ по-куль добръ, потуль естъ отчичъ“. ²⁾

Широко практикована селянами продажа ґрунтів людям иньших станів (приклади такі на нашій території можемо вказати напр. в переписях пинських ³⁾), уже при кінці XV в. викликала ряд розпоряджень правительства, аби міщане без княжого дозволу на далі не купували земель від селян. ⁴⁾ Правительство взагалі стояло на тім, що селянам „нелзе земель продавати ани запродавати безъ нашего призволенія“ — в землях в. княжих ⁵⁾, так само як в панських потрібне було „призволеніє пана ихъ“, а в актах часом навіть не самі селяне, а пани їх називали ся продавцями селянських ґрунтів. ⁶⁾ В середині ж XVI в. в судовій практиці голосить ся принцип, що селянин взагалі не може продавати землі на вічність: „мужикъ у мужика земли на вечность купити не можетъ“, „мужикъ простый не масть моцы земли господарькой обель продавати“, „дяколный человекъ николи земли на вѣчность продати не можетъ“. ⁷⁾

Литовське законодавство XVI в. взагалі все більше рішучо заперечувало права селянина на землю, по всякій правдоподібности — не без впливу польського права, хоч уже сама суспільна еволюція, як ми бачили, сильно підкопала селянські права. Ще статут 1529 р., стоячи на ґрунті давнійшої практики, не доходить до крайніх висновків ⁸⁾, але устава на волоки

¹⁾ У Любавского Обл. дѣленіє с. 405 (на жаль, налий виїмок, поданий у нього, не дає повного зрозуміння сього інтересного документу).

²⁾ Акты вилен. ком. т. XVII ч. 292.

³⁾ Писцовая книга Войны впр. II с. 186, 580.

⁴⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 185, 198.

⁵⁾ Акты Литов. Метрики Леонтовича I ч. 446, 595.

⁶⁾ Кілька таких актів у Любавского Обл. дѣленіє с. 407—8.

⁷⁾ Акты вилен. ком. XVII ч. 85, 861, 881.

⁸⁾ Найбільше вагальна його постанова — що „не насть жаденъ бояринъ, ани человекъ въ чужого человека земли покупати безъ воли

1557 р., ухвалюючи регуляцію ґрунтів без огляду на характер селянських прав, проголошує повну безправність селянина перед властителем — в тім разі державою: „а гдѣ помѣра поїдеть, мають мѣрити всякій кґрунт, куплений и заставный, кґды жь кметъ а вся его маєтностъ наша єсть“. Статут 1566 р. закінчуючи історію литовського законодавства для наших земель (майже всіх), стоїть уже вповні на ґрунті польського права супроти маєткових прав селян. Він признає за ними тільки право на рухомість, але не на землю: селянин може тестамент чинити „о речы свое рухомые“, і то з певними обмеженнями в інтересах пана (сторонній особі він може записати тільки третину, дві ж третини мають лишити ся дітям „въ дому“, „для отслугованя съ тоя земли, на которой сѣдить“, а при бездітності заберав їх пан). Що до нерухоности, то повторюючи постанову першого Статута про вивід прав на запродавані селянами борти, Статут 1566 р. постановляє: „и вжо отъ того часу хто бы съ подданныхъ нашихъ князскихъ, панскихъ и землянскихъ дерево бортное за границу пановъ своихъ отдавалъ, даровалъ и якимъ кольвекъ обычаємъ въ чужіе руки заводилъ, таковый маєтъ горломъ каранъ быти, а тоє дерево засе тому пану маєтъ быти превєрнєно, чія первой было“.¹) Про розпорядженне селянина своїм ґрунтом при таких обставинах, очевидно, не може бути й мови.

Таким чином, як я сказав, в момент прилучення решти українських земель до Польщі в 1569 р., тутешнє право (Статут 1566 р.) стояло що до прав селян на землю на тім же більше менше становищі, що й право польське.

Важне само по собі право селян на землю, мало велике значінне в справі особистої свободи селян — права переходу.

В Польщі, де здавна уважано селянина тільки за ужитковця польської землі, не було з початку причини в'язати його особистої свободи. Стара практика, санкціонована великопольським статутом Казимира В., признавала, що кождий селянин може свободно вийти з панської маєтності в часі на те установленім — на Різдво, відслуживши своєму панови стільки літ, скільки літ сидів на свободі, і полишивши в порядку свій двір.²)

пана его“ виразно хилить ся до непризнання за селянами прав власности на землю. В.-Будановъ Крест. землевладѣніє с. 40.

¹) Розд. VIII арт. 5, розд. X арт. 6.

²) *Domus relicta bene et decenter septa.*

Так було з селянами, що сиділи на праві польським. Селяне на праві німецьким могли виходити також по відслуженню літ свободи, але окрім того такий селянин мав осадити свій ґрунт иньшим кметем, рівно заможним, або засіяти своє поле на яр і озимину¹⁾.

Та вихід, хоч би і в таких умовах, для селянина все був звязаний з значною матеріальною стратою, і в нормальних обставинах міг бути тільки виїмковим явищем. Лише сильне погіршення становища селян, коли сильно стала натискати їх податкова й всяка иньша шруба, а з другого боку — закладання нових осад в сусідстві, з лекшими обовязками, могло викликати сильнійший рух селян. Се, видно, й мало місце в середніх десятиліттях XIV в., і панів непокоїв брак робочих рук, коли під натиском малопольських панів Казимир видає в Вислиці постанову, щоб на далі з одного села не виходило на раз більше як оден, найбільше два кметя, аби „через вихід підданих не пустіли панські маєтности“. Тільки виїмкові обставини — насильство пана над жінкою з села, церковна клятва кинена на пана й не знята протягом цілого року, й иньші подібні річи давали право селянам громадно виходити з села²⁾.

В сім напрямі й далі розвивала ся шляхетська господарська політика, з певними відмінами в поодиноких вемлях. З одного боку підношено ті обовязки, які кметь має сповнити, щоб мати право вийти з села, з другого — редуковано сю можливість иньшими умовами (згодою пана і т. и.). Особливо ж з кінцем XV в. розвій фільварчаного господарства, а з тим зріст панщини, — старання селян вирвати ся з під панщиняного утиску і потреба в робочих руках для панів, ще більше загострюють заходи коло утруднення селянського виходу і женуть шляхту до цілого ряду нових постанов і обмежень, як побачимо низше.

В українські землі, прилучені до Корони, польська шляхта принесла з собою свої звичаї й практики що до переходу селян — від початку. Одначе кольонізаційні обставини краю були того роду, що не було одноцільним інтересом усеї шляхти дуже обмежувати вихід селян. Край був дуже спустошений в східніх частях. Закладала ся маса осад на місці спустошених і зовсім

¹⁾ Великопольський статут в вид. Губе (Prawo polskie XIV w.) § 34, пор. дігесту СХХХІV.

²⁾ Малопольський статут в вид. Губе § 36.

нових, не тільки в XIV, а і в XV і XVI в. Коли отже для одних панів, що таких осад не закладали і хотіли лише здержати своїх підданих від виходу, було інтересне ограниченне право виходу, то ті, що мали у себе нові осадн, мусіли змагати до того, аби забезпечити собі приплив осадників з иньших маєтностей. Такий конфлікт інтересів робив сю справу дуже дражливою й викликав не раз бучі на шляхетських вічах, а в результаті уставляється в XV в. досить характеристична компромісова практика, що даючи певну можливість руху селян між шляхетськими маєтностями краю, стереже того, аби ні одна пара кметіх рук поза шляхетське господарство не вийшла¹⁾.

Всі селяне мають право виходу (*reclinatio, ius reclinatio-nis*), з певними умовами. Тільки потомки староруської челяди декотрих категорій, що не затерли ще пята сеї несвобідности, як каланники, ординці й пньші *illiberi*, позбавлені сього права ще в середині XV в. (пізнійше ся ріжниця зникає, й вони трактують ся зарівно з иньшими селянами)²⁾.

Але властиво не селяне мають вихід, тільки шляхтичам признається право їх виводити. Селянин не сам зголошує ся до виходу перед своїм паном, а зголошує його той пан, до котрого маєтности він іде. Він платить за нього окуп і скаржить його давнійшого дідича, коли той того селянина не пустив або якісь кривди йому починив.

Така була практика, і вона дуже характеристична. Селянина трактовано тільки як об'єкт шляхетського володіння; його власні права в гру не входили. Практика ся виключала його перехід в категорію людей вільних, вихід в ширший світ. Се могло стати ся тільки, коли селянин пускав ся на втікачку, й вона дійсно широко практикувала ся. Та не тільки селяне ті-

¹⁾ Практику селянських переходів на підставі матеріалу *Akta gr. i ziem. Liniyченко Сусп. верстви с. 131 і далі, Прохаска у вступній розвідці до XVII т. Akta gr i ziem. с. 26 - 9 і спеціально про землю Галицьку Rundstein Ludność wieśniacza ziemi halickiej XV w., 1903. Але всі вони далеко не опанували дуже багатого матеріала виданих судових книг й обмежили ся тільки загальнішими замітками (особливо др. Прохаска), не входячи в відміни, які були в сій практиці в поодиноких землях і в ріжних десятиліттях в ріжних категоріях осад. Ся деталічна, скрупульатна, але вдячна робота ще чекає робітника. З тим нерозривно звязана иньша задача — уложити реєстри сіл поодиноких прав: для переважної маси сіл се можна б зробити, звівши до купи матеріал в ріжних часів. ²⁾ Див. вище с. 145—7.*

кали, для того щоб вийти на свободу, але й самі шляхтичі, щоб обминути давання викупа й всякі інші формальности, „викочували“ селян потайки, й тодішні постанови повні ухвалами про збіглих, як Руська Правда з XII в., а судові книги забиті процесами про втікачку.

Конкуренцію між різними „правами“ осадництва, а з тим — еміграційну горячку, очевидно, старала ся ослабити інша практика — що селянин міг переходити до нової осаді тільки того ж самого права: нпр. руського, коли він перед тим сидів на руським праві, німецького — з німецького і т. и.

До осадників німецького права прикладала ся практика, яка була для них в польських землях. Вони могли вийти коли небудь, тільки осадивши на своє місце іншого відповідного осадника, продавши йому своє господарство чи іншим способом згодивши¹⁾. На осадників на праві руським і волоським були, очевидно, в головнім перенесені ті практики, які в польських землях прикладала ся до осадників на „польським праві“, то значить вони могли вийти тільки в певнім часі — на Різдво, як і в Польщі, при тім за оплатою різних датків. Практика, розумієть ся, далеко не була однотайна — ріжнила ся в поодиноких землях й зміняла ся в залежности від ухвал шляхти. Істнували також і спеціальні умови; так ми бачили вже, що сотні селяне в Сянїчїні (руського права) могли виходити тільки передавши своє господарство, з усім інвентарем новому осаднику²⁾, а в землі Галицькій стрічаємо ряд сіл, де можливість виходу залежала від числа господарств в селі, звичайно десяточного: можна було виходити, коли були господарства над цілі десятки, і т. и.³⁾.

¹⁾ Див. нпр. т. XIV ч. 2054, 3710, де виразно сказано, що селянин сидів на німецьким праві. Сю привілеگیю памятали довго — див. Матеріали, дох. під р. 1531: *osadziwszy imienie będzie wolen pusc prec bez wychodu, iako prawo niemieckie niesie.*

²⁾ Див. вище с. 160.

³⁾ Нпр.: *cause vertebantur in generosam dominam Elisabeth de Podhaycze partem adversam et Jacconem de Sphistelnyky pro hominibus, qui homines remissit reclinatos ad Maszur (селяне з Підгаєць вголосили ся до виходу до с. Ма:урів, але пані не пустила їх), pro quibus dederunt computandum in Podhaycze, quos dominus Zaualow-ski (мировий судя) computare habet, et fierunt plures quam viginti, extunc emitte sibi (Яцкови Свистельницькому) homines debet, et si non erunt plures nisi viginti, tunc non, — exceptis ibidem in numero pop, dzezathnik et aliis tribus qui serviunt ad curiam et non laborant terram nec habent areas (A. g. i z. XII ч. 1640). Таким чином*

Про пересадження польських практик на Русь говорить одна ухвала шляхетського віча — найдавніша в тім роді, яку маємо з Галичини — вона ухвалена в рік запровадження „польського права“ на вічу шляхти Галицької землі, в осені 1435 р. Шляхта постановила тримати ся практики земель Краківської, Сандомирської й Великопольщі¹⁾, між пньшим і що до селянських виходів: коли селянин виходить з села по святі Різдва, має дати свому панови копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руські колачі, четверо курей, віз сіна й віз дерева.

Прийнявши, що в сій постанові галицька шляхта дійсно виходила з практики польських земель, все таки вона могла мати в ній тільки загальний взірець, бо ж годі думати, щоб практика самих польських земель була така однастайна. В кождім разі принціп, що за селянина платить ся значний викуп (скільки можна судити — більший ніж річний дохід від нього), а зрештою вихід обмежений тільки певним часом, вповні розходиться з звичними нам польськими законодавчими постановами. Обмеження Вислицького статуту, що з села може вийти за раз не більше одного або двох селян, галицька практика очевидно не хотіла знати.

Пізнійші ухвали шляхти Галицької землі (се одинока земля, де маємо їх кілька) докладнійше упорядковують обставини виходу, боронячи його від перешкод з боку пана. Коли б діжди схотів затримувати кметя вже по зголошенню (себо прийнявши

раховано дворича (агеае) або господарства, не вчпляючи слуг, загородників і т. и. і тільки коли число виходило над повні десятки, можна було виходити з села (самий рахунок не всюди маємо, але де маємо — він всюди десяточний) — пор. Диниченка Сусп. верстви с. 117—8, де вибрані й судові записки до сих рахунків. Як я згадував, він пробує поставити сі факти в звязок з староруською арифметичною (десяточною й сотною) організацією, але вони поки що стоять так одиноко, що годі йти далше згодів (пор, сказане вище, с. 148—9 про зближенне десятків з староруською арифметичною організацією). Зауважу, що при тім Диниченко (ор. с. с. 135) протиставляє сю десяточну організацію дворичній, але зовсім безпотрібно, бо господарства „руського права“ не сиділи инакше як дворичами.

¹⁾ *ius quod fit in terris Cracouiensi et Sandomiriensi et terra Poloniae laudaverunt et laudabiliter apellaverunt, quod sequitur forma tali* — наступають дві ухвали, перша про заборону торгу по за містами. друга — про вихід селян (A. g. i z. XII ч. 4203). Згадка про практику польських земель виглядає так, як би належала до обох постанов, і так розуміють звичайно се дослідники.

викуп за нього), він зараз на першій судовій речинці має його видати, разом з карою трох гривень (1444); час виходу тягнеться від Різдва два тижні, а в третій мають вносити ся до судів позви (1445), й т. и.)¹⁾.

Сі постанови дотикають, очевидно, сіл „руського права“; тому вихід „в гривнах“ противставляв ся практиці німецького права, як практика „руського права“²⁾, хоч вона в дійсности була зовсім не руською, а скорше польською; зрештою в Галицькій землі села німецького права взагалі були тоді рідкі. Ся практика „руського права“, очевидно, давала далеко більшу можливість руху селян, ніж практика німецького права. Тому вона мусіла мати сильних противників між шляхтою.

Бачимо, що в Холмській землі шляхта на вічу в Красноставі 1477 р. розширяє практику німецького права на всіх селян взагалі. „Бажаючи маєтности всіх земян, братії нашої, що тепер бідують, поліпшити панщиною кметів і осадників та привести їх до ліпших доходів, постановляємо, що кметь всякого рода (cuiuscunque condicionis et status) не може вийти з маєтности чи держави свого пана за оповідженням (przez odkaszanie), але мусить, коли хоче вийти, обсадити свій лан, на яким сидів, иньшим кметем, также заможним як і сам був, або продати (иньшому кметеві) свій ґрунт за дозволом свого пана“³⁾.

В перших роках XVI в. шляхта українських земель Корони прилучає ся до загального змагання тодішньої польської шляхти до як найтіснішого обмеження селянських виходів. Дискусію над тим бачимо вже на соймі 1493 р., але видно гадки були поділені, й тільки для Краківської землі ухвалено деякі заострення, иньші ж землі, між ними й Русь, лишили ся при дотеперішній практиці⁴⁾. Сойм 1496 р. що до умов виходу також не прийшов до ніякого рішення, й поодинокі землі полишено при їх практиках, але прийнято иньші дуже важні ухвали: а) „відповідно

¹⁾ Akta gr. i zem. т. XII ч. 1395 і 1525.

²⁾ Et nos videntes, quod cum marcis reclinabantur, tales eosdem homines non iudicamus iuxta ius theutunicale, sed rutunicum, eaproprier adiudicamus ipsos demorari ad festa Nativitatis (тим часом як осадники німецького права могли виходити коли небудь) iuxta terre ritum et ius — Akta gr. i ziem. XII ч. 166.

³⁾ Pawiński Sejmiki ziemskie, документи, ч. 184 (с. 59).

⁴⁾ Bandtkie Jus Polonicum с. 327. Аналізу соймових постанов почавши від р. 1493 подає Бобжинський в цитованій розвідці Karta z dziejów ludu wiejskiego.

до статутів Казимира В. і дотеперішньої практики“ з села може вийти одного року не більше як оден кметь; б) запобігаючи роспусті селянської молодіжи й опустінню маєтностей ухваляється, що на далі може вийти з села до служби чи науки тільки оден селянський син, і то за письменним дозволом свого пана (а в королівщинах — старости або державця), иньші сини мають зістатися на господарстві, так само й сини одинаки не можуть вийти¹⁾. Ся постанова о стільки важна, що всі давнійші обмеження дотикали тільки селян-господарів, не відділені ж сини могли виходити свobodно; тепер ся свобода дуже обмежала ся, і наскільки се була справа з панського становища важна, показує факт, що на цілім ряді дальших соймів її дискутовано, роз'яснювано, доповнювано — розуміється не в інтересах селян. В звязку з сими стояли постанови, що забороняли міщанам приймати людей зпоза міста до служби на коротші речінці й обмежали приступ не-шляхтячам до церковних урядів (латинський клер і тоді рекрутував ся з селянства).

Нарешті радомський сойм 1505 р. постановив, що селянин взагалі не може вийти з села без згоди свого пана (*domino invito aut inscio*); тільки як би пан добровільно хотів кметя випустити (*si domino placuerit e bona voluntate kmethonem dimittere*), може бути мова про сповнення кметем умов потрібних для виходу: він в такім разі мав заплатити панови „гостинне“ і полишити в порядку хату і господарство „по давньому“²⁾. Постанова ся належала до тимчасових постанов сього сойму, що мала обовязувати лише до другого сойму, і в пізнійших постановах про неї нема згадки, отже властиво обовязкової сили в пізнійших часах не повинна була мати. Але як вираз змагань шляхетської суспільности, репрезентованої соймом, має вона своє значіння і правдоподібно в практиці проголошений нею принцип був переведений. Тим мабуть треба пояснити, що більше ретуляцією прав селян на вихід сойм не займається: радомська

¹⁾ Volum legum. I с. 119, 120, 122.

²⁾ Постанови сі не увійшли в текст конституцій *Volumina legum* і звістві досі лише в копії королівського оповіщення, вписаного в книги перемишльського гроду, звідти цитував їх *Lubomirski Rolnicza ludność* с. 8, *Линиченко Сусп. верстви* с. 131, а повний текст видав Ф. Бостель — *Kwartalnik histor.* 1889, с. 680—1. Бостель думає одначе, що с постанови в практику не ввійшли (с. 671). Студійованне судової практики XVI в. могло б рішити справу.

постанова урегулювала їх вповні. Зрештою виключення всяких скарг селян на пана, прийняте з кінцем першої чвертини XVI в.¹⁾, запечатало сю справу: вихід селян став вповні залежним від згоди пана, інакше мусів тікати. Тому в парі з сими обмеженнями виходу йдуть постанови проти утікачів і тих хто їх приймає.

Не зовсім ясно, чи сі постанови польських соймів прикладали й до українських земель Корони, що, як знаємо, давніше мали свою відмінну практику селянських переходів. Сенатори й послы руських земель, беручи участь в соймах не клали супроти сих постанов ніяких застережень як в р. 1493. З другого боку при постанові про втікачів на соймі 1507 р. руські землі просили, спеціально, аби було виразно зазначено, що соймові постанови про втікачку важні також і для них, і се виразно зазначено в постановвах сього сойму²⁾. Не підлягає сумніву, що з часом практика руських земель уступила перед загальною практикою Корони; чи се стало ся вже з кінцем XV в. — се повинні з часом вказати студії над судовими актами руських земель з початку XVI в.

По такім повнім відібранню права вихода від селян свобода переходу лишила ся тільки у неоселих, так зв. *łoźnych*, або *гультяїв* (аналогічні з старопольськими *lazęki, lazanki*), що не осідаючи на польських ґрунтах, наймали ся в службу й переходили за заробітки з місця на місце. Перед конституцією 1496 р. сі *łoźні* рекрутували ся головно з селянських синів; конституція хотіла обмежити сю категорію, привязавши до польської ріді свободні руки. Та всякі обмеження виходу приводили до того, що ся неосела людність тим більше цїнила свою свободу, далі множила ся легально (слугами, міщанами) й нелегально — через недозволений вихід і утечу. Гострі конституції, видавані соймами на сих „гультяїв“, що дозволяли кождому їх затримувати й примусово уживати до своїх робіт без всякої нагороди (се кажуть уже конституції 1496 і 1503 pp.) та наказували урядам міським і старостинським ловити їх та змушувати до роботи³⁾, не помагали нічого. Ся верства жила й розвивала

¹⁾ Див. вище с. 151.

²⁾ *Volum. legum* I с. 166. Гадки про те, чи постанови соймів кінця XV і поч. XVI в. про селянські виходи обовязували руські землі, див. у Бостля I. с. с. 670 й Линичепка op. с. с. 131—2.

³⁾ *Volum. legum* I с. 119 (пор. 122), 134, 176, 201 і т. и. Про *лазентів* — шпр. *Piekosiński Ludność wieśniacza* с. 109, *Bobrzyński Karta* с. 24—5.

ся далі, в парі з сильним розвоєм селянських втікачок — але про них поговоримо низше. Взагалі сильна домішка людей не-делального положення і дозволяла правительству й шляхті трактувати взагалі сю верству перехожих людей гей би нелегальну.

В тім же напрямі, хоч і відмінними дорогами розвивала ся практика в землях в. кн. Литовського. Тільки тут сей процес не лишив майже ніяких слідів в законодавстві, й ми мусимо його майже виключно слідити на підставі правової практики, а се значно утрудняє справу ¹⁾.

І в землях в. кн. Литовського уже в XV в. поруч людей вольних, „похожих“ стрічаємо людей закріпощених, „непохожих“, позбавлених права виходу. Перші документальні звістки, які досі про них маємо, належать до другої половини XV в., але властиво тільки в актах з кінця сього століття можемо сей інститут докладно бачити ²⁾. Одностайности, повної виробленности йому ще й тоді бракує, бо не було якоїсь законодапної рефляментачії — се наступило вже в XVI в.; в ріжних землях були значні відміни, хоч загалом взявши тенденція сього процесу скрізь однакова.

Оден з ранішних документів, де бачимо вироблені категорії людей похожих і непохожих, се грамоти на маєтности мо-

¹⁾ Про сей процес з новішої літератури див. В.-Буданова Крест. землевладініє с. 90—2, Любавского Обл. дѣленіє с. 173 і далі, Леонтовича Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, X с. 187 і далі. Потреба оперувати вказівками документів, пераз відмінними, просто суперечними, була головною причиною, що досі сей процес не висвітлений відповідно, і поодинокі дослідники вказують переважно тільки деякі моменти його.

²⁾ Леонтович (ор. с.) вказує як на найранішній акт, де згадані „люди извѣчные неотхожіє“ документ в Актах Южной и Зап. Россіи ч. 22, III, з датою 1444 р., але в дійсности він належить значно пізнішому часу, а то сімдесяти рокам, бо згаданий в нім каштелян виленьскій і воввода троцький Радивил Остикович займав сі уряди в рр. 1475—7, див. Wolf Senatorowie с. 78. Другий такий документ, до якого відкликають ся звичайно при справі закріпощення селян в в. кн. Литовській, се Казимирів привілей 1447 (1457) р., але з його постановою треба бути обережним. Насамперед, терміни „люде непохожіє“ в нім маємо тільки в руській перекладі, а його час добре невівсний, і офіціальне значінне не доведене. В латинській же тексті 1447 р. читаємо: *homines tributarios, orienarios kmethones, mancipiorum obnoxios*, в тексті 1457 р. — *homines obnoxios, tributarios kmethones et illiberos*. По друге тут виключаєть ся тільки перехід селян з панських

настиря св. Онуфрія, в волостях кн. Мстиславських, 1483 р. Тут нпр. в с. Головчині виступають поруч себе на „повних службах“, без всякої видної різниці в оподаткованню люде прихожі або похожі, й люде неприхожі або непохожі¹⁾.

Значінне спх термінів пояснить нам нпр. такий процес з волостей тих же кн. Мстиславських (з р. 1496): двоє селян що вийшли з маєтности мстиславського боярина Клишка скаржили ся на свого пана, що той їх силоміць привертає назад в своє підданство, яко „непохожих люде“, а вони тим часом з цілим своїм родом — „дѣды и отци наши и братья наши и мы сами волные люди, ходячіє“, лише їх предки й вони самі „служили доброволно“ кн. Мстиславським, а потім Клишковому батькови, але при тім пробували і в інших містах. На се Клишкова (в неприсутности чоловіка) доводила, що Клишків батько вислужив предків сих селян від кн. Мстиславських „вѣчно“, і їх рід служив „тяглою службою, съ сохою и съ серпомъ, съ косою и съ топоромъ, и иную тяглю тянули по тому, какъ и иные селяне“, а вийшли втікачами й так пробували в Кричеві й Стародубі; інші бояре посвідчили, що сі селяне, як і їх свояки, „люди отчинные, тяглые, не отхожіє“. Селяне згодили ся на третейський суд, але що на нього не ставили ся й утікли знову, суд признав їх справу програною й позволив Клишкови, як би їх знайшов знову“, „побрати какъ то люди свои ндпохожіє“ і обернути між своїх підданих²⁾.

З наших земель обидві категорії селян виступають нпр. в заміні маєстностей на Волини з р. 1490: староста луцький Петро Янович дає пересопницькому монастиреви своє село Дядковичі, з людьми і землями. В тім селі є 25 „отчичів“, як він

маєстностей в королівські і навпаки (подібний принцип бачили ми і в українських землях Корови), але не вихід селян взагалі. Отже виводити з сієї постанови повне закріпощення, як то часто роблять, ніяк не можна. Взагалі на сій тощі істнує велика неясність навіть в поглядах визначніших дослідників.

¹⁾ Человекъ прихожий Сысой — служба полная, а человекъ непохожый Оома — служба полная, а человекъ непохожый Сопрон — служба полная, а человекъ непохожый на Коленкове Андрей тивунъ — служба полная, а человекъ прихожый Захарка служба полная“, і т. и. Се все люде тяглі, очевидно. Не тяглі мають осібно примітки: „человекъ прихожый Васил — служба полная, а человекъ прихожый Аванас — дасть кунницу“. Акты Зап. Россіи I ч. 82 = Леонтович Акты I ч. 21. Я цитую по своїй виписи з книги „Судных дѣлъ“ N. 8 ч. 190 об. Литовської Метрики. ²⁾ Акты вид. Леонтовича I ч. 275.

їх зве: сі селяне мають монастиреви служити „как єсть в той земли обычай, а проч им нєлзе от него пойти“. Окрім того є там 6 „людей похожих а не заседельх“, сі „коли усхотят от него проч пойти, как в земли обычай єсть, — виходъ отдавши волно єму пойти гдѣ хочет“¹⁾

В поданім вище процесі мстиславських бояр тягла служба виступає як доказ кріпацтва, але „непохожими“ бували селяне й інших категорій. Так в. кн. Олександр, надаючи кн. Глинському в Чернігівській волости „сельце Смолно“ з данником Бутовичом, що на тім сільці сидів, застерігає, що „люди волнни“, осаджені в. князем на ґрунтах сільця, задержують (на разі) право вихода: „всхотятъ — єму служатъ, а не всхотятъ єму служити — и онъ маєть пхъ отпустити со всеми ихъ статкы“; для самого Бутовича такого застереження не зроблено, очевидно — він „непохожий“²⁾. Стрічаємо також і „непохожих“ служебних селян, навіть слуг³⁾.

Сі кілька документів поясняють нам становища обох категорій селян. Люде вільні, похожі, доки своєї вільности не втратили, не „засиділи“, можуть покинути ґрунт, на яким сидять і винести ся „со всеми статкы“. Люде непохожі сього права не мають: навіть полишивши своє господарство, не можуть вийти з маєтности свого пана.

Місцями, принаймні в маєтностях державних, була практика, що чоловік непохожий міг вийти, коли обсадив своє господарство іншим чоловіком. В місцях, залюднених даними селянами (як нпр. в т. зв. волостях „наддніпрянських“ — горішнього Дніпра), де податки платили певною сумою громаді, правительственні органи довго не контролювали поодиноких господарств і не обмежали свободу виходу. Але в теорії непохожий селянин не мав права виходу, і ся теорія все глибше і одностайніше переходила в житє, тим більше що польське право, під сильним впливом якого розвивало ся державне право й практика в. кн. Литовського, в XVI в. не знала вже властиво ніяких

¹⁾ Памятники изд. кiev. ком. I, 2 ч. 1. Противень грамоти (пересопницького ігумена) в Палеографических снимках ч. 13 (але видавці дали йому неможливу дату 1467 р. — Янович не був тоді ані луцьким старостою, ані волинським маршалком, див. Вольфа ор. с. с. 20).

²⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 133, I; див. іще нпр. ч. 98.

³⁾ Нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 400: пан шукає свого „непохожого слугу“, див. іще невидані документи цитовані у Леонтовича Крест. дворъ Ж. М. Н. П. 1896, X с. 194—5.

застережень права виходу. В 20-х рр. XVI в. закріпощенне непохожих було вже таким загальнопризнаним фактом, що Литовський Статут 1529 р. не вважає потрібним застановляти ся над сим і тільки регулює де в чім права похожих.

Але як витворило ся се закріпощенне ?

Безперечно, що тут, як я вже вище зазначив, відіграв свою ролю невідільний завязок. Невільники, осаджені на власнім хлібі, „за двором“, становили перший контингент закріпощених, позбавлених права виходу. Бачили ми таких коланних, *homines perpetuales*, в землях коронних, були вони і в землях в. кн. Литовського¹⁾, і то в значнім числі, і послужили взірцем для закріпощення селян свобідних²⁾.

В закріпощенню свобідних безперечно відіграли свою ролю права селян на землю. Доки праводавство чи правна практика не відібрала їм прав на землю, признати свобідний перехід селянам-отчичам, значило признати їм право піддавати не тільки себе, а й свої землі під власть иньшого пана³⁾. Признанне такого права за селянами робило б незвичайні труднощі практиці роздавання свобідних селян воєнно-служебним особам: наданне певного комплексу селянських господарств за обовязок служби позбавлено б було всякої певности, коли б селяне могли самовільно виходити з своїми землями з залежности такого воєнно-служебника, а з тим і його воєнна служба була непевна. Державна практика мала тут до розв'язання такуж проблему як з служебними князями й боярами, тільки розв'язала її инакше: тим вона признала права свобідного переходу, але з утратою прав на землю, селянам же не признала прав переходу навіть

¹⁾ Маємо в тім роді оден процес уже згаданий у нас, і досить часто цитований до справи закріпощення, хоч і в иньшій освітленю: селяне бояр Круповичів заперечували права своїх панів на них, але суд сконстатував, що предки їх були несвобідні, і яко такі були дані Витовтом „у дворѣ“ (як двірська челядь) предку Круповичів, потім вони „поокупали се“ і були посаджені „за двором“. На сій підставі їх потомки, „пскупили“ признані „извѣчными, неотхожими“ підданими Круповичів. Назва „пскупили“, яку з натиском уживає документ, показує, що несвобідне походження не стратило значіння для особистих прав сих селян. Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 22, III.

²⁾ Див. вище с. 146. Вплив невідільництва на закріпощенне в новійшій літературі литовського державного права пробував ослабити, або й заперечити Любавский (Обл. дѣленіе с. 378), але аргументація його не стійна.

³⁾ Се справедливо запримітив проф. В.-Буданов — Крест. землевладѣніе с. 91—2. Але ті стадні закріпощення, які вказує він, на мій погляд далеко не відповідають дійсному розвою сього процесу.

під умовою утрати прав на землю. Чому? чи тому, що права селянина на вемлю відчували ся тоді ще занадто живо, так що можливість їх утрати при виході здавала ся занадто сьміливою гадкою? Чи тому що з правами й інтересами бояр правительство більше числило ся? Чи може був тут той простий рахунок, що вихід князя і навіть боярина не позбавляла вартости ґрунту, на котрім лишали ся селяне, але вихід селянина, опорожнення землі селянином знижало вартість землі в дуже сильній мірі, і тому привязано його до неї вкінці? Та чим би не поясняла ся та різниця, не підлягає сумніву, що потреба управління воєнної служби, забезпечення певного і постійного доходу воєннослужебнику з наданих йому земель була одним з головних, коли не найголовнішим мотивом закріпощення свобідних селян в в. кн. Литовським, так само як вплинув він в в. кн. Московським: підставою служби була земля, без забезпечених робочих рук ся земля не мала майже ціни, не було можности її використувати, і правительство забезпечило воєннослужебній верстві сю можливість використання, а з тим — і правильного сповнювання воєнної служби закріпощенням селян, чи обмеженням їх прав переходу.

Критерієм закріпощення послужила давність. „Извъчный“ стає синонімом, другою назвою чоловіка непохожого, закріпощеного¹⁾. Так само і термін „отчинний“²⁾: коли дід і батько селянина був підданим якогось пана, коли сей дістав його спадщиною, „в отчину“, то се вже рішає його закріпощення, він тим самим чоловік „непохожий“, без права виходу. В однім процесі в. князь питає селян, що „отпмали ся“ від своїх папів, звучи себе „людьми вільними“: „а дѣдъ вашъ кому служилъ? и они рекли: „дѣдъ нашъ зашелъ за его, отца и служилъ отцу ихъ до своеє смерти“; „а отецъ вашъ кому служилъ?“ и они рекли: „и отецъ нашъ отцу ихъ служилъ“; „а вы давно почали отнимати ся отъ нихъ?“ и они рекли: „въ семи лѣтѣхъ отъ нихъ мѣсть“³⁾. Сі відповіді селян рішають діло для в. князя — їх претензії на свободу заданені.

¹⁾ Нпр. Акты Зап. Россіи I с. 76 (переклад Казимирового привилею 1447 р.), тут слова: „извъчныхъ, селянитыхъ (польське osiadły)“ відповідають „непохожим“ иньшого перекладу (Zbiór praw litewskich с. 33); іще пор. нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 172.

²⁾ Нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 129, 275 (як вище с. 170 — люди отчинные, тяглые, неотхожіє), 302 (отчинные и неотхожіє), і т. и.

³⁾ Акты вид. Леонтовича I ч. 129.

Принцип давности взагалі широко уживано в в. кн. Литовським — ми стрічали його в рішеннях різних проблемів державного права в князівства. Тут, при закріпощенню селянина — могло воно прикладати ся тим лекше, що на нім усе операло ся право селянина до землі: разом з тим як селянин засиджував собі право до землі, ставав її „отчичом і дідичом“, тратив він право свободного виходу. Дуже характерно, що слово отчич, означаючи властиво отчинні права селянина на землю (як ми й бачили його в такому уживанню), заразом, з розвоєм кріпацтва, стало значити чоловіка без права виходу, уживало ся як синонім „непохожого“, і то дуже широко — досить вказати хоч би на Статути обох редакцій¹⁾.

Прийнявши принципи давности, право одначе не постарало ся означити ближших речинців сеї давности. В практиці признавало ся важною отчинність, приуродженність — коли селянин дістав ся свому панови в спадку, або коли він перейшов разом з маєтностю в нові руки, не заявивши при тім своєї свободи — що він чоловік похожий²⁾. Але від коли починаєть ся передавненне, довго не було вяснено. Перші два статуту обмежили ся постановою, що чоловік похожий, просидівши кілька літ на свободі, може відійти, лише відслуживши стільки літ, скільки просидів на свободі (постанова ся, як бачимо, відповідає польській практиці й могла бути звідти перейнята)³⁾; коли ж вийде потайки, то його можна жадати назад „не мней але яко отчича“⁴⁾. Від коли ставав він „заспділим“, обидва статуту не поясняли, а прецінь річ очевидна, що колись є такий момент, по яким похожий на принципі давности мусів стати непохожим⁵⁾.

¹⁾ Статут 1529 р. розд. V, арт. 20, 1560 розд. IX арт. 19. Як характерний приклад того, що селянські права на землю висупають в нерозривнім зв'язку з їх закріпощеннєм, наведу ще один документ: кн. Соломиренький продає сільце „з людьми пашими непохожими, тяглыми, и зъ ихъ жонами и зъ дѣтьми, того села отчичи и дѣдичи, и зъ землями ихъ пашними и борщными“... Акты Зап. Россіи II ч. 78, I.

²⁾ Кілька казусів в тім роді, з невиданих актів, у Любавского Обл. дѣленіе с. 391—2.

³⁾ Див. вище с. 161—2.

⁴⁾ Статути як вище прим. 14.

⁵⁾ Любавский (Обл. дѣленіе стр. 392) толкує, що по Статути 1588 р. похожий чоловік, просидівши десять літ, переходив в категорію „отчинних непохожих людей“, і навіть здогадуєть ся, що вже перед тим, навіть перед Статутом 1529 р. така практика буда в дійсности. Він має

Не займаєть ся статутове праводавство й правами непохожих, очевидно вповні віддаючи їх в распорядженне пана. Уже Статут 1529 р. трактує непохожого чоловіка зарівно з челядином¹⁾, і в суспільних поглядах, навіть самих селян становище непохожого отчича трактуєть ся як „неволя“²⁾. Дійсно, весь суспільний процес вів до сього зрівняння вільного селянина з невільником. Статут 1588 р., зарахувавши невільників до отчичів³⁾, несвідомо показав, як страшно понижено сю, колиш дравно й економічно самостійну селянську верству.

Таким чинном, як бачимо, еволюція селянської верстви в Короні і в в. кн. Литовським іще перед Люблинською унією, вже можна сказати — а в другій четвертині XVI в., під впливом анальоїтичних обставин, диктована інтересами тоїж самої шляхетської верстви, але й не без виразного, безпосереднього впливу польського права на землі в. князівства — сходить ся більше меньше на тім самім обмеженню прав селянина й пониженню його майже до рівеня давнього невільництва. Селянин стратив всяку можливість распоряджати своєю особою й відданий в вічну, дідичну роботу панови. Вихід для нього й його дітей можливий тільки за згодою пана⁴⁾. Власть пана над нїм повна й безконтрольна; в королівщинах вправді *de iure* можлива апеляція на державця в королівські суди, але фактично ся можливість так утруднена, що майже не може йти в рахунок.

на гацці тут, очевидно, розд. XII арт. 13 „о заседенью давности человека прихожого волпого“. Одпаче ще Леонтовч (Крестьяне Югозап. Руси с. 19) розувів, що тут „заседенье“ зовсім ще не рівнозначне в становищем непохожого отчича: той прецінь і за 10 кіп не міг би викупити ся, арештою було б тоді незрозумілим задержанне дальше розд. IX арт. 29. Тим меньше можна припускати, аби вже перед тим, в часах першого Статуту свободний чоловік, просидівши 10 літ на землі пана, ставав непохожим. Завважу, що в своїй новійшій розвідці — Крестьянській дворъ (Ж. М. Н. II. 1896, XII с. 158) Леонтовч також призває закріпощевне селян десятилітньою давністю, але тільки в Статуті 1588 р.

¹⁾ Розд. XI арт. 9, тут його текст очевидно попсований з початку, пор. Статут 1566 р. розд. XII арт. 9.

²⁾ Див. неввланий акт у Любавского Обл. дѣл. с. 391.

³⁾ Розд. XII арт. 21.

⁴⁾ Право дітеї на вихід в землях в. кн. Литовського не ясны; вихід не був їм заборонений тут так як в Короні виразними постановами, але вже з поч. XVI в., як вище бачили ми (с. 174), стрічаємо в актах формулу, що селяне продають ся „в дітьми“.

Економічні права селянина обмежені властиво на рухомості тільки; землю він лише уживає, вона панська або королівська, і вже в початках XVI в. ми стічаємо, навіть в землях в. кн. Литовського факти продажі селян без землі, на вивід, і навпаки — земель без селян, що при тім з тих земель виводилися¹⁾. А по часті в парі, по часті слідом за таким пониженням правовим, наступає сильний розвій панщини і разом з тим збільшення всяких оплат і данин, що підривають можливість селянина, абсорбують його фізично й духово й роблять його робучою худобою, нанським інвентарем.

Розвою панщини торкнув ся я вже вище²⁾ і зазначив там, що у загальній масі селянства робітні обовязки були з початку тільки акциденцією другорядною, що часом мала, часом не мала місця, а як мала, то в невеликих розмірах — кількох днів до року, або певних, з гори означених робіт. Селянство ж робітне, з значнішою панщиною, по всякій правдоподібності, було загалом невеликою групою, ієнетично звязаною з невиліньською верствою.

В землях в. кн. Литовського, особливо слабше загосподарених, при слабій розвою фільварчаного господарства, форми експлоатації селян даними, з малою, або ніякою панщиною, потягнули ся дуже довго — аж до середини XVI в. В землях коронних сильнійше загосподарених — як західня і північна Галичина, уже з другої половини XV в. починаєть ся форсований розвій панщини. Навіть в селах німецького права,

¹⁾ Два характеристичні з того погляду документи (невидані) наводить Любавскій (Обл. дїленіє с. 388 9): 1501 р. в. князь potwierджує за боярином м. ш. „и того мужика на имя Микову землю, которогожъ онъ перво сего купилъ въ него безъ земли“. 1518 р. два пани міняють ся селами й при тім умовили ся селян, що в тих селах сиділи, перевести кождий в своє нове село, — бо з них ішли неоднакові дани. Інші приклади, наведені Любавским, меньш характеристичні, бо тут виводять ся й віддають ся панови люде, що перед тим йому належали. Але в поглядом його, перейнятим від Леонтовича, що Статут 1529 р. признає таке право — продавати селян без землі, не годжу ся о стільки, що всі цитовані обома дослідниками постанови Статута, очевидно, говорять про селян з їх землями, тільки, як то часто бувало тоді, вешлю при тім розуміють tacite.

²⁾ Див. с. 133, 136—7.

як ми бачили — принципіально противного панщинній експлуатації, панщина в XV в., хоч в невеликих звичайно розмірах, стає звичайним явищем, а подекуди (нпр. в описи Перемишльського староства 1497 р.) стрічаємо вже і в селах німецького права зрадливу формулку сіл руського права „роблять коли скажуть“ (*laborant quando mandatur*)¹).

Взагалі, як я то підносив, з кінцем XV і потім в XVI в. давніше виразна різниця осад німецького й „руського“ права зтирається все більше, й виробляється тип посередній, що задержує деякі форми й назви осад німецького права (помір на лани, війтів, часом привілегованих, часом ні, і т. и.), але своїми практиками далеко ближші до осад „руського“ (властиво — польського) права. Окрім загальної еволюції галицького села на се вплинула, безперечно, ще й спеціальна обставина — широко практикований викуп шляхтою-дідичами привілегованих війтівств. Наслідком того експлуатація селянських обов'язків, поділена перше між паном і війтом, зберала ся в руках пана, а привілегії селян, застережені в льокаційнім акті, тратили свого сторожа й оборонця, яким у власних інтересах мусів бути війт. Таким чином і осад німецького права фактично переставали бути привілегованими.

За всім тим істнування осадчих привилеїв в осадах німецького права все таки до певної міри здержувало процес збільшування селянських обов'язків. Так само (і ще більше, як показує практика) в селах волоського права. Натомість в осадах „руського“ права, де все опирало ся на „старині“, на незаписаних, лише пам'яттю „старих людей“ хоронених практиках, „новинам“ панським — розширенню старих обов'язків і творенню нових, лишало поле широке, майже безмежне, і практика показує, що найбільше плястичним матеріалом була тут панщина. Тим часом як основні титули оподаткування, як іще побачимо, лишали ся часто цілими поколіннями без змін (що не перешкаджало їм обростати різними додатковими датками, які не раз своєю сумою перевищали старі, основні данини), панщина росла нерав як на дрозджах...

На се впливали різні моменти: і те що як раз на пан-

¹) Описи Перемишльського староства — Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XIX с. 16 і 23 (Вишатиці й Циків, при обох сказано виразно — *iuris theutonici*).

щину, на селянську працю були жадні пани зі зростом попиту на рільничі продукти й розвоєм фільварчаного господарства. І те що селянин — як то й тепер ще можемо бачити, далеко менше дорожив ся що до своєї праці ніж до продуктів свого господарства, а тим більше — грошей, отже експлоатація селянина паном, розвиваючи ся в сторону найменшого спротивлення, головню збільшала ся на панщині. І те нарешті, що самі панщинні обовязки селянина часто, дуже часто не були ніколи докладно сформуловані й містили ся в таких означеннях, як „роблять, коли скажуть“, „роблять, що треба“. Колись се означало незначну поміч в двірських роботах, але від коли на сільську працю став розвивати ся попит, ся робота „коли скажуть“ почала незмірно виростати, перетворюючи ся в панщину кількоденну в тижні, або й щоденну.

З XV в. як часто ми маємо в галицьких актах загальні згадки про „панщину“ (labores) селян, так рідко знову знаходимо докладне означення її великості. Там де маємо такі докладніші означення, в першій половині й середині XV в., звичайно йде мова про кілька день панщини до року: звичайно маємо 14 день панщини до року з лану (а з пів лану сім), часом децю більше (19 дань з лану, з півлану 10 і т. и.)¹⁾. Сі звістки переважно належать до осад німецького права, і часом певна частина сеї панщини йшла на панови, а війтови (оден день, а в одній грамоті навіть чотири дні)²⁾. Була се, очевидно, звичайна польська норма, ще з першої чвертини XV в.

Крім Галичини знаємо її на Підляшю: по словам пізнішого привилея на Підляшю уже „за Витовта“ (ліпше сказати — в першій половині XV в.), „коли звано кметів на осад“,

¹⁾ 14-денну панщину бачимо в Сяніччині, в с. Яцимирі вже в 1424 р. — А. г. з. XI ч. 52, в Самбірщині в Лукавиці в 1430 р. — Матеріали ч. 23. В рр. 1447—8 такаж панщина уставляєть ся осадчими привилеями — одним панським, другим королівським в селах Львівської землі (Мальчичі й Джуичі — А. г. з. II ч. 73 і 74), що може вкачувати на досить загальну практику, прийняту тоді в сім землі. В другій половині XV в. стрічаємо таку панщину в с. Берестянах в Перемишльській землі — А. г. з. XIII ч. 4621 (по 7 день з півлану), 1460 р., і в Липиці Галицької землі (А. г. з. XII ч. 3646 — осадчий привилей з 1474 р. Вищу панщину дає тільки осадчий привилей с. Зимної води (1461 р.) — 19 день в лану, А. г. з. IV ч. 99.

²⁾ В Мальчичах (оден день війтови), в Липиці (чотири дні).

селяне мали робити 14 днів на рік¹). В першій лінії і тут, як і в Галичині, ся норма була приложена певно до осадників німецького права, але вона не зістала ся без впливу, очевидно, і на загальну практику.

В селах т. зв. руського права ріжнпці між поодинокими селами мусіли бути значно більші, і maximum мабуть піднімав ся значно вище, хоч часто бував покритий тою загальною формулою: „роблять що скажуть“. Але бували й села з зовсім малою панщиною: так селяне з королівського села Коровників, руського права, з перемишльської околиці, скаржачи ся на піднесення панщини, казали (в 1497 р.), що давнійше робили тільки три дні, очевидно — до року²). В львівській землі в 1487 р. дідич, за порозумінням з селянами, переводячи їх з руського на німецьке право, уставляє при досить низьких чиншах сім день панщини й три толоки до року, що може вказувати на практиковану й перед тим невелику панщину³).

Але поруч таких вказівок на панщину досить низьку уже почавши від середини XV в. ми починаємо стрічати вказівки на практику значно вищу. І так нпр. в с. Милованю, в Галицькій околиці, уже 1440 р. бачимо таких селян, що роблять день тижнево (*sabbatinos dies laborat*)⁴). Що правда, ся судова записка не визначаєть ся великою докладністю, але факт істновання в Галичині уже в середині XV в. тижневої панщини не підлягає ніякому сумніву: в 1460 р. селяне з Медики (Перемишльської землі) скаржили ся на перемишльського старосту, що він обтяжає їх новими й незвичайними роботами понад „з давна прийняту й звичайну“ однодневну панщину тижнево⁵): отже тут оден день на тиждень селяне робили уже здавна, а староста пробував підвисшити панщину ще більше⁶).

¹) Акты Зап. Рос. I с. 229 § 19, Zbiór praw litewskich с. 89 § 13 (сей параграф, як і иньші, належить мабуть до Казимирового привілея Дорогичинському повіту, в котрого черпає сей більський привілей — як сказано на вступі його) — текст див. низше на с. 181.

²) Описи Перемишль. стар. с. 20: *prefati villani laborarunt 3 dies, sed asserunt, quia ex novo laborant dum et quando mandatur.*

³) Akta gr. i ziem IX ч. 96 (Ричигів і М. Горожана).

⁴) A. g. z. XII ч. 766.

⁵) *Unum diem in septimana diu consuetum et observatum laborent.*

⁶) Матеріали ч. 52. До річи додаю, що в описи 1497 р. при сім селі стоїть також фраза: *laborant dum et quando mandatur. Коли*

А що се не було якесь виїмкове явище, показують нам постанови холмської шляхти 1477 р. (незвичайно важна пам'ятка для тодішніх селянських відносин, цитована вже нами вище). На соймику в Краснім Ставі 1477 р. шляхта з повітів Холмського, Красноставського, Грубешівського й Щебрешинського для реґуляції селянських відносин постановила між иньшим :

„Постановляємо, що в цілій Холмській землі кождий кметь має давати що року своєму панови з лану на св. Мартина по пів гривни річного чиншу і по чотири курці, на Рождество Богородиці по чотири сири і на Великдень по 24 яць.

„Далі постановляємо, що кождий кметь з лана має своєму панови робити по одному дню кожного тижня. Окрім того кождий чоловік з свого хліба (себ то з осібногo господарства, незалежно від того, чи воно ланове, чи менше) обов'язаний на ґрунтах свого пана робити (тут прогалина) два дні до року: оден день при сівбі овимій, другий при яровій, і жати на два серпи¹⁾.

„Окрім того постановляємо, що кождий кметь обов'язаний привезти своєму панови до року чотири вози дерева — два вози на Різдо, а два на Великдень. Окрім того кождий селянин по черві²⁾ має возити „повів“ (powoz, себто посилати фіри) своєму панови, куди його пан пішле, але тільки в своїй землі, а не за границі Холмської землі.

„Також постановляємо, що кождий кметь обов'язаний дати своєму пану що року з лану по чотири кірці вівса, свого власного, і за те вже кмети у всеї шляхти не будуть засівати своїм панам т. зв. *rokłodne* (своїм збіжем).

„Окрім того кмети на зазив свого пана, на його харчах будуть робити толоки, скільки схоче пан і скільки буде потрібно.

„Про загородників же постановляємо так: кождий загородник з кождої загороди обов'язаний дати своєму панови шість

знаємо, що тут уже в 50-х рр. староста не задовольяв ся одним днем на тиждень, то се може нам до певної міри пояснити ввачінне сої франи й при иньших селах.

¹⁾ Наслідком прогалини ся постановою не ввоїм ясна: чи окрік двох днів при сівбі селянин мав іще виходити на живвах, чи се альтернатива — або при сівбі, або в живвах; перше відай правдоподібніше.

²⁾ *iuxta orbitam alias coleya.*

грошей річного чиншу і робити з року на рік оден день на тиждень.

„До сього додаємо, що кождий пан чи землянин може осадити своїх селян без панщини на вищій чиншу ніж півгривни (себто може заступити панщину вищим чиншом).

„Ще постановляємо, що кметі й селяне обовязані направляти своїм панам млини й гати, коли буде треба“¹⁾.

Ся цікава постанова стоїть під очевидним впливом практик сусідніх польських земель, де подібні загальні нормовання з'являють ся значно скорше. З р. 1421 маємо ми постанови мазовецьких станів в Варшаві, що селяне всіх маєностей, світських і духовних, мають робити з лану оден день на тиждень, коли будуть покликані до того своїми панамі²⁾. З сусіднього Підляша, що також як і Холмська земля стояла під впливами польського права й колонізувала ся польською (особливо мазовецькою шляхтою) ми маємо аналогічну постанову, що походить мабуть з Казимирового правління, в Дорогичинській землі³⁾. „Часу Витовта щастливей пам'яті, читаємо тут, кгда ку саженью км'ятве были везваны, теды 14 дни презъ еденъ рокъ вшелкій км'ятъ зъ волоки робилъ въ пов'ѣтѣ. Мы уставили, ижь вшелкій км'ятъ зъ волоки на тыйденъ мялъ робить еденъ день, а съ полвлочки на двѣ недѣли день; надъ то ино таковѣ км'яте на чотыри толоки мають быть вѣзваны въ рокъ“⁴⁾. Не знаючи близшої дати сеї постанови, не можемо судити, чи вона стала ся по ухвалі красноставській, чи випередила її (могла й випередити її, при тій тісній звязи, яка істнувала між Підляшем і Мазовшем — не тільки наслідком міграції мазовецької шляхти, але й наслідком того, що Підляше, вправді коротко, навіть належало до Мазовша, в 1440—1444 рр.). В кождім разі залежність і красноставської ухвали, й дорогичинської постанови від польських взірців (чи то згаданої варшавської постанови, чи інших аналогічних) не може підлягати сумніву.

¹⁾ Pawiński Sejmiki ziemskie дод. 184 (с. 59—60).

²⁾ Bantkie, Jus Polonicum с. 434.

³⁾ Акты Зап. Р. I с. 229 § 19, Zbiór с. 89 § 13. Наведена цитата може бути взірцем страшеної руської мови, яка уживала ся в підляських урядах, наслідком спольщення тутешньої шляхти.

⁴⁾ Постанова ся доховала ся в Більськім привилею 1501 р. З вступних слів його виходить, що він надає шляхті Більського повіту тіж свободи, які Казимир признав своїм привилеєм шляхті дорогичинській (так затитуловав сей привилей уже видавець в Zbior-i praw litewskich), а

Від варшавської й підляської постанови красноставська ухвала різнити ся тим, що тим часом як перші дві ми маємо в формах санкціонованих правительством, холмська шляхта робила свою на власну руку і тому не могла так категорично розтягнути її на всі роди маєтностей, як перші дві. Вона зобов'язує до держання її всіх панів, великих і малих, достойників і простих, під карою трох гривень; в досить обережній стилізації хоче розтягнути свої постанови також і на державців королівщин, та тут, як показують пізніші ілюстрації холмських королівщин, ухвалена нею норма переведена не була. З другого боку вона, як бачимо, іде значно далі, як ті дві: вона нормує чинші й данини, а і в вимогах панщини йде властиво значно далі за одноденну панщину. Ті всі додатки, якими та одноденна панщина обліплена, значили на добре стільки як півдня тижнево.

А що великого скоку навіть при загальному розвиненні апетиті на панщину не могло стати ся, й загальна постанова не могла стати на рівні тодішніх maximum-ів, лише більше посередніх норм, то з того виходить, що в Холмщині уже в третій четвертині XV в. панщина вагала ся дуже часто між одним і двома днями на тиждень, без різниці в селах німецького й руського права, очевидно. А подібно мусіло бути і в сусідніх частях Львівської та Вельської землі, та і в західній частині (руської) Галичини, де уже в другій половині XV в. починають ся нарікання селян на перетяження панщиною (розуміть ся, маємо їх тільки з королівщин, а в приватних маєтностях могло бути й ще гірше)¹⁾.

Якубовський в своїй аналізі земських привилеїв в кн. Литовського (Ж. М. Н. П. 1903, IV с. 250—1) на сій підставі навіть реститує в ній Казимирів привилей Дорогичинській землі, уневажнений пізнішим привилеєм 1516 р. і тому затрачений). Се вповні правдоподібно (хоч слова більського привилею не так дуже категоричні, а аргументи, які Якубовський пробує на се навести, не дають понадто нічого). Надання сього Казимирового привилея кладуть на 1444 р. (Любавській Сеймъ с. 108, Якубовський I. с.), але се зовсім гіпотетично.

¹⁾ Скаргу селян в Медики ми вже знаємо. Опись перемишльських королівщин 1497 р. принагідно ворує кілька скарг селян, хоч і в досить легкій формі: в с. Гійську селяне не хотіли давати стації, мотивуючи се тим, що мають велику панщину (*magnos labores*), та й ще мусять ходити до неї во дві нилі. Значіння скарги, очевидно, має й наведена вже заява селян в Коровників, що давніше робили вони тільки три дні, а тепер роблять, коли скажуть. Описи Перемишльського староства с. 19—20.

Подібні картелі шляхти, як маємо в красноставській ухвалі, мабуть мали місце і в деяких иньших землях. За всім тим одначе зіставали ся значні різниці між поодинокими землями, і в границях самих земель. Головно, що такі ухвали не могли мати формальної сили для королівщин та духовних маєтностей. Тим часом неодностайність, при таких шрубованню сільських обовязків, тільки збільшала незадоволенне, а з тим — утечі селян, і се підтинало шляхетську політику. Тому для заведення більшої одностайности шляхта хапаєть ся соймових ухвал. На жаль, всі преценції для нас пропали, маємо тільки дві голі ухвали на соймах 1519 і 1520 рр.

На Торунськїм соймі 1519 р. постановлено: всі селяне, в селах чи королівських чи його підданих всякого стану, які досі не мали тижневої панщини, від тепер мусять з лану робити що тижня оден день на короля чи на своїх панів; ся постанова одначе не дотикає тих селян, що евентуально роблять уже на короля чи на своїх панів більше як оден день на тиждень. Свобідними від панщини лишають ся тільки ті селяне, яким уже давнїше замінено панщину данями грошевими, хлібними чи якимись иньшими¹⁾.

Ся постанова на другім соймі — в Бидіюці була відновлена й дещо доповнена: в сій новій постанові виразно сказано, що духовні маєтности підлягають її також, та заострено ще більше можливість виїмків: від панщини можуть бути вільні тільки ті селяне, які викажуть ся спеціальним привилеєм на заміну панщини грошевим чиншом²⁾.

Постанови сї дуже характеристичні. З них видно, що вже тоді панщина в ріжних маєтностях вийшла понад однодневну панщину — робили вже по кілька день на тиждень (*plures dies in septimana*). Зрештою се й а рїорі можна було б напевно сказати: коли уже в другій половині XV в. пани й державці не задовольали ся однодневною панщиною, то до 20-х рр. XVI в. мусіли значно в підвищенню її поступити. Оден день на тиждень — се в очах шляхти був той мінімум панщини, який доконче треба перевести скрізь, аби можна було дальше повисшати роботні обовязки селян, і то хто зна — чи ставили вони від разу такий низький мінімум, — чи не знижено його донерва в соймовій дискусії.

¹⁾ Volum. legum I c. 179. Боживьский (Karta c. 11) називає сю постанову „неясною й несміливою“ в формулюванню. Я того зовсім не бачу.

²⁾ Volum. legum I c. 178.

З другого боку дуже важна ся постанова, що від панщини можуть бути свободні тільки ті селяне, які мають спеціальний привилей на заміну панщини грошевим чиншом: се відкривало дорогу панщині (о скільки вона вже й перед тим не знайшла туди дороги) до переважної маси привілегованих сіл — німецького й волоського права, бо їх осадчі привилеї давали вільність від панщини, але при тім не було звичайно мови про викуп панщини чиншем¹⁾. Далі, вона давала можливість наново заводити тижневу панщину там, де вона вже була викуплена грошевими чиншами чи данинами, чи певними спеціальними послугами й роботами на підставі устних умов, бо соймова постанова жадала спеціального привилею, і то з переводом панщини тільки на грошевий чинш. Отже вона давала всілякі підстави ломити без церемоній письменні привилеї, устні угоди й практики селянського оподаткування.

Треба одначе сконстатувати, що в дійсности ся торунсько-бидгощська соймова постанова в житю не була так консеквентно переведена, як того собі бажали соймові стани. З люстраціями королівщин в руках можемо сконстатувати, що подекуди задержані були й пізнійше спеціальні роботи, замість тижневої панщини. З другого боку, хоч ся постанова заводила однодневну панщину як мінімум лише, стрічаємо випадки (чи дуже часті були вони, в тім можна сумнівати ся), де правительство, відкликуючи ся до сеї постанови, противило ся вищій панщині над однодневну²⁾.

Дивним може здавати ся, що запровадивши однодневний мінімум для всіх маєностей Корони в 1520 р., шляхта з дальшим розвитком панщини не постарала ся новими соймовими ухва-

¹⁾ З сього боку справедливо оцінив значінне сеї постанови уже Любомірський, пишучи про неї: постанова з р. 1520, дозволивші запровадити однодневну панщину без огляду на давні умови між дідичом і кметем, задала смертельний удар всяким їх умовам; від волі дідича стало залежати тепер зносити давні обовязки й накидати нові (Rolnicza ludność с. 19).

²⁾ Матеріали ч. 84 (1533) — король упоминає державця в Сяніччині, аби селян не змушував більше як до одноденної панщини: *secundum constitutionem generalis Thorunensis non per pluries dies quam per unum in qualibet ebdomada*. Там же ч. 98 — супроти скарг селян на обтяження панщиною (*labores quotidianos*), староста заявляє, що панщина тутешня меньша против торунської постанови, бо ґрунти не мірані, а селяне роблять не цілі дні, а потроху (пор. ч. 112).

лами підносити сей *minimum*. Торунсько-бидгощська конституція зістала ся на сім полі першою й заразом остатньою. Не знаючи, чи порушувала ся на пізнійших соймах ся справа, не можемо сього явища на певно пояснити, хиба здогадувати ся. Може низький рівень *minimum*-а, або та обставина, що на практиці він став обосічною зброєю — себто що до нього відкликували ся і против збільшення панщини, знеохотила шляхту до дальшої акції в сім напрямі¹⁾.

В документах 1570-х рр. мині одначе стріли ся такі цікаві вказівки: нормуючи з поводу скарг селян панщину в сянницьких селах, канцелярія кор. Генриха уставляє на далі роботу двотижневу з лану й відкликуєть ся при тім не тільки до „загального звичаю“, але і до „коронного статуту“, або як мотивує се иньша грамота — „як право державне постановляє й каже коронний статут“²⁾. Маємо отже якийсь виразний відклик до пізнійшої постанови про двохденну панщину з лану, що заступила собою торунсько-бидгощську конституцію. Полишаючи розв'язанне сеї справи, для нас не так важної, спеціалістам від польського права, я тільки зазначу, що нормованне панщини двома днями з лану на тиждень в галицьких королівщинах в сих часах стрічаємо досить часто³⁾, хоч маємо й такі розпорядження де правительство полишає й вищу панщину, коли вона була запротоколована в люстрації. Так полишає воно в однім перемишльським селі три дні панщини в лані, тому що так стоїть в люстрації 1564 р.⁴⁾: тут фискальний мотив — „аби не убувало“ бере, очевидно, гору над всякими нормами. Як норма,

¹⁾ Проф. Бобжинський (Karta s. 12) толкує се тии, що мовляв відданє селянина під повну й безапеляційну юрисдикцію пана зробило непотрібною дальшу регуляцію селянських обовязків, бо від тепер пан міг довільно накладати тягарі на селян. Та він при тім забуває, що соймава регуляція мала зовсім иньшу ціль: завести більшу одностайність обовязків по всіх маєтностях, для зменшення конкуренції.

²⁾ *przychylając się w tej mierze zwyczajowi pospolitemu u statutowi coronnemu, skazaliszmy, że nye mają bydz na więthsse roboty przymussani iedno z lanu czalego dwa dni w tydzien, a s pullanku dzien yeden. В иньшій: Aby czy poddany nassy nie byly powynny wieczey robicz, iedno iako prawo pospolithe uczy y statuth coronny opyssiue — dwa dny z lanu czalego w kazdi thidzien. Матеріали під р. 1574, май—червень.*

³⁾ Нпр. Матеріали під р. 1578 (три документи).

⁴⁾ Матеріали, під р. 1576.

трехденна ланщина з лану починає брати ся правительством і його органами доперва з початком XVII в.¹⁾

На жаль, для українських земель Корони маємо дуже мало матеріялу з приватних маєностей і показником — зрештою не-вгіршим, зросту панщини в 2-ій половині XVI в. служать нам відомости з королівщин (в люстраціях 1564 і 1570 р. і в ріжних актах).

Сі відомости дають нам можливість сконстатувати, що в середині XVI в., в третій четвертині його, докладніше кажучи, панщина, загалом беручи, піднесла ся значно понад мінімум торунсько-бидгощської постанови, хоч при тім далеко не була однотайна, і навіть в границях того ж самого староства звичайно була дуже ріжнородна²⁾. Середньою, невисокою нормою в ліпше загосподарованих околицях Галичини в середині XVI в., можна сказати, уважала ся двохденна панщина на тиждень; сю норму стрічаємо ми і в ріжних випадках, коли наново запроваджувано панщину в селах, де її ще не було³⁾. Дійсно — се була середина між обов'язками вищими і нижшими, які ми стрічаємо в поодиноких селах західньої й північної Галичини. Нотуючи таку панщину, люстрації одначе часто забувають пояснити нам одну дуже важну подробицю: чи та двохденна панщина рахувала ся з лану, чи з селянського господарства без ріжниць? Красноставська постанова, або торунсько-бидгощська конституція говорять про однодневну панщину з лану. Правительственні нормовання середини і другої половини XVI в. звичайно говорять також про цілі лани⁴⁾; але чи в практиці середини XVI в. і далі панщина, двохденна спеціально, рахувала ся все також з лану, в тім можна дуже сумнівати ся. Колись ланові господарства були нормою, але в XVI в., в середині його і в другій половині тим більше, належали вони до рідших. Деякі датки ще по давньому рахували ся з лану, але були

¹⁾ Матеріали, док. з р. 1608 і 1637 (відклик до рішення 1621 р.).

²⁾ Для наглядності вистане кинути оком на таблички селянських обов'язків під час люстрації 1564 р. в старостах Львівським, Перемишльським і Сяницьким, в моїх розвідках про економічне становище селян в сих королівщинах, в передмовах до т. II (с. 21), III (с. 19) і VII (с. 26) Жерел до історії України-Руси.

³⁾ Див. розвідку мою про селян в Перемишльській королівщині с. 16—7, такий сам факт з Теребовельщини — в розвідці про селян на Подістровю с. 29.

⁴⁾ Див. вище с. 185, також Матеріали під р. 1578.

дуже часто й такі поруч них, що давали ся з господарства. Обовязок панщини — звичайно все готований без всякого пояснення про відносини його до великості ґрунту, дуже легко міг бути перенесений на господарства й дійсно переносив ся: стрічаєть ся стилізація записок про панщину дуже часто того рода, що вказувала б на роботу з господарства, а не з лану; зрештою подекуди ґрунти не були й поміряні на лани, так що тим самим панщина мусіла відбувати ся з господарства¹⁾. Подекуди таки й стрічаємо принагідно кинені пояснення того рода, що вказують на рахування панщини з середнього, півланового господарства²⁾. З того одначе не виходить, як побачимо, що загалом всюди записки про панщину, коли при них нема ближших якихось пояснень, треба прикладати до господарств³⁾.

Для двухденної панщини спеціально ми стрічаємо в люстрації 1564 р. подекуди безпосередні вказівки на те, що тут треба розуміти два дні панщини з півланового господарства, отже чотири дні з лану⁴⁾. І се була практика в тім часі досить звичайна — дальші спостереження потвердять се, хоч як може показати ся великим сей скок по minimum-і торунсько-бидгощської ухвали. Не треба собі тільки думати в кождім разі, що великість панщини в селах, де господарства були різної великості, стояла в докладній залежності від великості ґрунтів: могла мати місце хіба якась приблизна пропорція.

¹⁾ Нпр. дивись с. Ямницю в Галицькім старостві — Жерела I с. 62—3, так було певно і в тих теребовельських селах, де Претвнич завів дводенну панщину — *ibid.* с. 122—5.

²⁾ Нпр. така записка: *powinni w kazdym tegodniu robicz w folwarku trzi dni w tidzien, po tim пояснение: a kiedi bidlem, — thedi s kazdego lanu woz yeden, albo takze plug yeden, a kiedi pyesso — thedi s pullanu robia trzi dni w tidzien* (II с. 92). Отже три дні робили з півлану, а для возовиці або оранки спрягали ся. Середнім господарством в селі було півланове.

³⁾ Пор. нпр. Матеріали під р. 1592 — додаткове рішення короля супроти непевности чи визначена комісією робота мала відбувати ся в цілих ланів, чи з півланів (король наказує робити її в півлану).

⁴⁾ *powynni robicz s kazdego pullanka dwa dni w tidzien* — III с. 195 (Белзьке), господарства в сих селах були півланові; *winni robucz kazdi z pullanu dwa dni w tidzien* — *ib.* с. 355 (Львівське); теж саме 377 і 374 (Прогонів і Полянча), а в сусіднім селі (Словиті) ватомість: *robyą czteri dni z lanu w tidzien* (с. 373). Так само в Стрийськім: *powinni s kazdey czwierce roliei robicz dzien ieden w thidzien*

Попри двохденну панщину з півлану існувала й вища й низша. Ще в третій четвертині XVI в. стрічають ся села, де робили тільки оден день (з півлану), а зацілили й такі навіть, де робили лише кілька день до року, а зрештою мали до зроблення певні спеціальні роботи, або й самі лише такі роботи (правда, що такі роботи часом варті були й за кілька день панщини). Нпр. робили кілька день до року, а з рештою обовязані були ходити з фірами, або сповняли певні роботи коли млинів і гатей, або нарешті мали засіяти своїм зерном певну міру ґрунту, потім вібрати й звестн, й т. и.¹⁾

Але знову з другого боку по иньших селах панщина в тих ліпше загосподарованих частях Галичина піднесла ся більше або менше значно й над двохденною нормою. Уже в в 1544 р. селяне з Камінецького староства скаржили ся, що їх обтяжають великою панщиною, змушуючи до роботи щодня. Кілька літ пізнійше селяне з сянїцьких сіл, з нагоди смерти старости Вольского, заносючи перед короля свої жалі на обтяженне їх панщиною, між иньшим згадували також і те, що він змушував їх до щоденної панщини. Король, в відповідь на сю скаргу наказував старостинському урядови не підносити панщини понад ухвалену торунською ухвалою однодневну панщину²⁾. Але торунсько-бидгоцький мінімум був уже таким анахронізмом для середини XVI в., що се роспорядженне короля не мало властиво ніякого значіння. Одно з тих сянїцьких сіл, що в 1548 р. добуло від короля упімнення для державця, аби їх не змушували більше як до однодневної панщини на тиждень, в 1559 р. знову скаржить ся на те, що їх змушують до щоденної панщини й обтяжають иньшими роботами, і король знову повторяє свій наказ старості

— I с. 180; тут сиділи на дворищах поміряних, себто ланових, отже день робили з чверти лану; господарства були різної великості, але всі податки й обовязки сповняли з дворища-лану. Думаю, що туж панщину — чотири дні з дворища маємо в Белзькім, де сю чотиридневну панщину подано без всяких блиаших пояснень — т. III с. 151, 154, 163, 165. Не підлягає майже сумніву, на мій погляд, що двохденна панщина, заведена в деяких селах Перемишльській волости, означала два дні з півлана: так стилізована записка про неї при с. Буцеві (II с. 105), де й господарства були півланові. Претвич, як я вже що йно вище сказав, ваводив також двохденну панщину з господарства, тільки тутешні господарства жабуть не були міряні.

¹⁾ Нпр. Жерела II с. 102, 234, 257, 258, 263, III с. 54—4, 82, 174, 177 і т. и.

²⁾ Матеріали ч. 90, 98, 99.

— і знову без успіху¹⁾. В 1558 р., коли списувано тут інвентар, і потім під час люстрації 1564 р. бачимо в Сяніцькій королівщині кілька сіл з щоденною панщиною (до річи сказати, все се старі села „руського права“). Бачимо зрештою не тільки тут — знаходимо їх і в Перемишльській королівщині, і в інших місцях Галичини: „селяне повинні робити кожного дня що їм скажуть“, „мають відбувати роботу що дня, — коли, що і скільки раз їм скажуть²⁾).

Така щоденна панщина відбувала ся правдоподібно також з кожного господарства³⁾, але при тім треба розуміти деякі обмеження. По всякій правдоподібности, при тім робили всюди, де така щоденна панщина з господарства була, не цілий день. В наведених вище фактах, супроти скарг селян на щоденну панщину державці часом толкують ся, що селяне роблять не цілий день, а лише пів дня, або й ще менше⁴⁾. В люстраціях подекуди стрічаємо таку альтернативу: „роблять кожного дня пів дня або цілих три дні на тиждень“⁵⁾. В інших знову: „роблять кожного дня від полудня“, або „роблять кожного дня до полудня що їм скажуть, окрім торгового дня — бо той мають вільний“⁶⁾. І в інших разях, де говорить ся просто про щоденну панщину, часто, мабуть, треба розуміти її також: що робили що дня, часом окрім торгового дня, коли був на тижні, але не цілі дні, так що ся панщина дійсно більше менше відповідала повним трем дням на тиждень, тільки була далеко прикрийша. Вона розривала час селянина, перетворювала його в панського паробка, забирала багато часу на ходження, до того давала повід до перетягань роботи і всяких надужить. Тому правительство, нормуючи, переводить панщину все на цілоденну: від сходу до

¹⁾ Матеріали ч. 112, і під 1574 нова їх скарга: *ze ye przymuszaią na robothy nyeznośnie u nyepowinne, kazacz ym robicz na kazdy dzien w tydzien bess przestanku, zaszum odpoczynku nigdy nye myewaуа* (староста толкував, що вони роблять хоч що дня, але коротко — годину-дві).

²⁾ Половці, Дубрівка Руська, Вільхівці, Костарівці в Сявчичині, Ясканичі, Ольшани, Мостиське передмістя в Перемишльській старостві, Гунища, Зубів, Каптури, Защиновці в Теробовельській; сторін не цятую — сі села кожний легко собі відшукає зі звісту кожного тому Жерела.

³⁾ На се, окрім стилізації записок, вказує, думаю, також звільнення від торгового дня — про нього варає нижше.

⁴⁾ Матеріали ч. 90 і під р. 1574.

⁵⁾ Жерела I с. 120, III с. 168.

⁶⁾ Ibid. I с. 119, II с. 86, 98 і передмова с. 20.

заходу сонця, на обід з певною перервою (часом означеною докладно — двогодинною)¹⁾. Трехденна панщина в сім часі стрічається також дуже часто²⁾ і її — три дні на тиждень з півдана, шість з лану властиво можна й уважати вищою нормою панщини в другій половині XVI в. (хоч подекуди стрічається й чотириденна, але мабуть іде вже мова про панщину не з господарства, а з лану).

Окрім такої докладніше означеної панщини існувало подекуди ще й загальне — „роблять що скажуть“. При низших нормах панщини — два дні з півдану або низше, попри тижневу панщину часто застерігалися ще й певні спеціальні роботи³⁾.

Сі додаткові роботи бували часом дуже тяжкі, і давали повід до гірких скарг селян, особливо коли лучилися і з дуже значною панщиною, що також бувало. Так в одній скарзі з Сяніччини селяне нарікають не тільки на незносну панщину, але й на велике обтяження підводами — що їм кажуть неустанно возити дерево до бровару, або в иньшій скарзі в Перемищині, також на вожене дерева — що й по шість день на тиждень мусять коло дерева робити⁴⁾.

Крім збільшення днів і таких додатків суму роботи збільшувано також жаданнем при певних роботах другого робітника з господарства. Вже в Красноставських постановах бачили ми жа-

¹⁾ Нпр. Матеріали ч. 90 і під р. 1574, 1627, 1647.

²⁾ Нпр. Большів, Конюшки, Насташия, Ігнасків, Загірє, Шійло, Довге в Галицькім; при тім зовсім ясно, що ся триденна панщина відбуває ся в господарства, в Конюшках — в півданових, в Насташиї, Загірю, Шійлю, Довгім — з півдворящих, в иньших не означено їх великості. В Перемишльщині триденну панщину маємо в Вишатичах — тут виразно сказано про роботу пішу з півдану і супруг з лану (записку див. вище — нотка 2 до с. 187). В Сяніччині — в Лодинці й Чертежі, в Львівськім Сухорічє, Орташів, в Камінецькім — в Дерневі й Желдці, в Сокальськім — в Завишню, в Белзькім — в Реклинці й Річидці, в Тишовецькім — в Кметях, в Городельськім — в Заболотю, в Грубешівськім — Модриї, й т. и.

³⁾ Нпр. в Стрийщині, окрім чотирох дні тижневої панщину з дворища селяне мають возити муку з млина до двору і збіже з фільварку до міста. В Теревовельщині задержано при введеному двоходенної панщини в господарства давнішні помічні роботи: три дні роботи в жнива, два дні при оранці, ходити на „гвалт“ до ставів, возити муку з млинів і підводи посилали до Львова, Галича й Шаравки. Жерела т. I — 123, 180.

⁴⁾ Матеріали під р. 1574 і 1576.

данне „двох серпів з лану“. Селяне в Мостиської держави скаржаться, що до роботи мусять іти не тільки самі, а й їх жінки; в иншій скарзі селяне нарікають, що їх змушують висилати з лану не по двоє робітників, як мало бути, а чотирох¹⁾. Часто несповненне різних приписів зверхности побільшало роботу різними додатками за кару. Нпр. інвентар Сяницького староства з р. 1558 дає таке цікаве пояснення при однім селі: „панщинні дні рахують ся від сходу до заходу сонця (а primo diluculo usque ad occasum solis), а коли не стануть до роботи зі сьвітом (prima luce), мають робити тиждень що дня“²⁾. Часом, коли селяне починали тікати від сильного перегаження, на тих що лишали ся спадав додатковий обовязок робити за них³⁾ (була то sui generis відповідальність громади за своїх членів — розуміється безправна).

Утяжливість панщини побільшала ся часом тим, що приходило ся ходити на роботу дуже далеко на фільварок — часом і за дві милі⁴⁾, отже до приписаного часу роботи причиняти ще й час на далеке ходження. Але вкінці годі вчислити всі ті панщинні „долегливости“.

Як я сказав, на панщину головно звернені були панські апетити, й вона показала ся найбільше плястичним складником селянських обовязків, так що на ній головно степенував ся зріст сих обовязків. Стрічаємо випадки, де при наглім і значнім збільшенню панщини робив ся опуст в датках чи чиншах (що правда — зовсім не сорозмірний з побільшенням роботи)⁵⁾. В инших разях ми такої компенсації не бачимо, але завсідні при сильнім зрості панщини чинші й данини тримають ся далеко тривкійше: або не зростають зовсім, або зростають дуже поволі. Особливо старі села німецького права показували значну постійність. В Перемишльській королівщині нпр. ми можемо в деяких селах слідити селянські обовязки на протягу яких сім-

1) Матеріали, під рр. 1578 і 1604.

2) Інвентар невиданий.

3) Нпр. Матеріали під р. 1604.

4) Нпр. Опис Перемишль. стар. 1490-х р. с. 19, Жерела II с. 115.

5) Так в Теревовельщині, заводячи двоходневу панщину замість давніших вісьмох днів до року, староста зменьшив чинш на 18 грошей. Тим часом годі двоходневу панщину, коли селяне хотіли викупати її на гроші, раховано на 60 гр. Див. розвідку мою про селян на Подністро-вю с. 29.

десяти літ і — в деяких селах чинші й дани лишають ся незміненими ¹⁾).

Розуміють ся, бувало й противне. Особливо різні додаткові драчки, перетворювані в постійний податок, від часу до часу нагло підшрубували податкову шрубку. Так нпр. деякі села в Перемишльщині в середині XVI в. платили дуже велику оплату, давнійше в них незвісну, за права врубку в ліси, т. зв. лісне. Воно коштувало більше ніж чинш разом із хлібною даниною (65 гр. з лану, тим часом як чинш з хлібною даниною разом коштували 45 гр.), і таким чином сума податків між рр. 1497—1565 тут потроїла ся, хоч чинш і хлібна данина зросли славно досить незначно ²⁾).

Подібне нпр. бувало і з різними натуральними датками, перекладуваними на гроші. Нпр. за право пасти свиней в королівських лісах давали двадцятого кабана; з сього робить ся часом правильна данина — давати кабана з господарства, часом перекладаєть ся се на гроші, і їх мусять платити зарівно й ті що мають і пасуть свиней й ті що їх зовсім не мають. Нпр. в Калуській волості „селяне мають таку постанову, що кождий з дворича (розумій — з господарства) дає річно кабана, за право пасти в великих лісах, але як би котрий свиней не тримав, або мав їх дуже мало, тоді з них, за їх прошенням, беруть лише

¹⁾ Так нпр. платили села німецького права :

	чинш з лану		хлібна данина (колоди)	
	1497	1565	1497	1565
Вишатиці	48—60 *)	48—60	2 вівса	2 вівса
Пекуличі	24	24	1 вівса + 1 жита	1 вівса + 1 жита
Циків	24—32	48	$\frac{1}{2}$ вівса	2 вівса
Засане	24—30	24—30	1 вівса + 1 жита	1 вівса + 1 жита

В селах руського права переших більше, але в чиншах :

Брилинці	8	27	1 вівса	$\frac{1}{2}$ вівса
Ольшани	15	50	1	1
Гійсько	3	16	1	1
Яскманічі	10	10	2?	1
Коровники	15	30	не було	
Медика	не було		1	1
Шегині	не було		1	1

*) Лани були неоднакові — коротші й довші. По ближші пояснення сих дат відсилаю до своєї розвідки про селян в Перемишльщині с. 13 і далі.

²⁾ Ibid. с. 14—5.

15 гр.¹⁾ Таких податків, що виростали нероз з зовсім припадкових обставин, переходили в правильний податок і задержували ся, навіть коли всяка рація їх проходила, можна б повести й гень більше.

В кожнім селі податки укладали ся й зростали своїм власним способом, власною дорогою. Регуляції їх, зведення до одного рівня в якійсь околиці дуже рідко коли хто підіймав ся, тому навіть між сусідніми селами в тій самій королівщині нероз існували дуже великі різниці, і сих різниць не вирівнювала й відмінна панщина. Так нпр. в Перемишльській королівщині є села, що платять з лану лише близько 30 гр. при великій панщині, і є села що платять 150 гр. з лану також при дуже високій — щоденній панщині. Ще більші контрасти в Сяницькій: полишаючи навіть на боці виїмкові, або не досить певні крайности, треба нпр. поставити поруч себе село з данинами на 44 гр. і 3 днями панщини й село з 350 гр. данин з лану й панщиною „робити що скажуть“... Коли виберати середно оподатковані, то вони дадуть і в тій і в другій королівщині більш меньш однакову висоту: 80 до 100 гр. з лану, при двохденній панщині з господарства; але що значить така ідеальна середня норма, коли її ніхто не тримав ся!

Подібні різниці знайдемо і по иньших королівщинах галицьких: в Львівській королівщині середне оподаткованне в 1560-х рр. давало 40 до 50 гр. при чотироденній панщині з лану, але в поодиноких селах чинші вагають ся між 18 і 115, між 32 і 350 гр. з лану при анальотичній панщині. В Самбірщині з дворища-лану давали 45 до 100 гр., в Дрогобиччині 36 до 120, в Стрийщині 62—280; Рогатинщина з лану дає 164—466, Галицька королівщина з господарства, звичайно півланового, 92 до 190²⁾, і т. н.

Століте перед тим, в середині XV в. середне оподаткованне села німецького права виносило більш меньш 30 до 48 гр. чиншу, колоду вівса і 14 день панщини з лану³⁾. В половині XVI в. колишні села німецького права чинш платять більше меньш той же, але пньші данини, переложені на гроші, дадуть 3—4 колоди вівса, а часом і 8—10, а панщина виросла 2 і до

¹⁾ Економ. стан селян на Подністровю с. 23.

²⁾ Див. Економ. стан селян на Подністровю с. 49 і розвідку про Львівську королівщину с. 25—28.

³⁾ Нпр. Akta gr. i ziem. II ч. 73, 74, 76, IV ч. 99, IX ч. 96, XIII ч. 4621, Матеріяли ч. 23.

3-х днів на тиждень з господарства, а господарство змаліло з ланового на нівланове, коли не менше. Так в цифрах зазначила ся столітня еволюція селянської верстви.

Найбільшою витривалістю визначали ся, особливо що до панщини, села волоського права. Ще в середині XVI в. сяніцькі громади заявляли, як ми вже бачили, що панщини нема ніде в волоських селах¹). Та се можна було сказати лише про панщину регулярну, як правило. Серед загальної тенденції до панщини старости і державці старали ся й волоські села притягнути до панщинних робіт, і в другій половині XVI в. вона стає і тут звичайним явищем, але в розмірах значно менших, ніж по селах інших категорій, і переважно лише в виді спеціальних робіт. Так в селах над Стрвяхом, в Перемишльській королівщині, що на ново осаджували ся в середині XVI в., осадники мали жати оден день на рік і возити дерево на будову замку; в старших селах тоїж околиці в середині XVI в. панщина була більша: „роблять що скажуть“, а в однім селі робота обчислена на дні: 14 днів до року разом. Оподаткування досить держало ся; тільки „лісне“, заведене в старших селах, підносило тут податковий рівень. Загалом взявши тутешне оподаткування, волоські села належать до вищо оподаткованих, але коли взяти на увагу низьку панщину, прийдець ся їх зачислити до середніх. В другім „волоськім“ реїоні — в Сяніччині, „волохи“ мали постачати дерево, деякі робили кілька днів до року (три найчастійше), або несли різні служби. Оподаткування тут ще низше ніж в Перемишльщині, і ще лекше, бо дані з худоби не перейшли ще на постійний податок, як у Перемишчині, отже були пропорціональними до заможности господарства.

В Самбірщині селяне волоських сіл були обовязані робити по дванадцять день (з початку очевидно — з дворища-лану) і косити сіно, але потім увійшли з економом в умову, що він фільварки показував і ґрунти фільваркові роздав селянам за певною арендною платою²). В Белзькім старостві королівські комісарі в деяких селах запровадили ще в середині XVI в. однодневну панщину з огляду, що селяне тутешні „мають багато поля, в супереч волоському праву — що мають мати лише потроху“. Селяне одначе умовили ся з старостою, що будуть йому платити по

¹) Матеріали ч. 96, див. вище с. 137—8.

²) Матеріали, акти 1591/2 р.

гривні чиншу, замість панщини¹).

Як бачимо уже з цих фактів, селяне волоського права, будши свобіднішим від панщини, заразом показували й особливу неохоту до неї, та всякими способами старали ся від неї увільнити ся. Коли в Самбірській економії новий староста задумав відновити знесені фільварки, покликуючи ся на те, що селяне не платять арендної плати, селяне намовили ся дати йому по волови з лану, аби лише тих фільварків не заводив! Колиж староста все таки фільварки став заводити, удали ся зі скаргою до короля, просячи, аби їх полишено при арендній платі²). З тих же причин селяне дуже цїнили волоське право, і його тримали ся. В Белзщині селяне нпр. зобовязали ся платити старості по 60 гр. річно³), аби лишив їх на волоськім праві, а зараз нпр. побачимо, яку бучу викликав перевід селян з волоського „на польське право“ в Одріховій в Сяніччині.

Документи, які мині удало ся зібрати для сеї — одної з старших волоських осад Сяніччини, добре ілюструють нам сей процес, як загальна еволюція селянської верстви своїми зубами все більше зачіпала й найдіпше законсервовані, в найлекші обставини поставлені села. Під час люстрації 1565 р. Одріхова ще не знала властивої панщини, тільки з господарства мали спускати оден брус до замкового гартака, та стерегли шляхи від промита. Пізнійше одначе староста став притягати селян для панщини, і навіть мав знести якісь данини за те (мусїла бути крепка панщина!). Селяне двічі відкупали ся від сеї панщини, зложивши разом 1200 зл. на се, та старости гроші поберали, але з панщиною їм спокою не давали. Супроти скарг і опору селян в 1583 р. вислана була комісія, що розглянувши скарги селян на панщину й ріжні драчки податкові, дещо з того усунула, але признала таки панщину, тільки звела її до нормальної великості тодішньої — двох днів з лану, і таким чином перевела селян з права волоського на „право польське“.

Але селяне рішучо противили ся сій постанові, тим більше що старости панщини ждали, але побраних від селян грошей на окуп від панщини не звертали, як то постановили були комісари. Такі напружені відносини потягнули ся кількадесять літ. В 1603 р. справа пішла перед короля, що в головній основі

¹) Матеріали ч. 95. ²) Ibid., р. 1591/2. ³) Ibid. ч. 95.

потвердив декрет комісарів; але селяне не корилися й збералися розходити ся. Постава річи ставала так грізною, що тодішній староста пішов на уступки, тим більше, що й сусідня шляхта то йому радила. 1605 р. видав він грамоту, де зносив панщину й повертав селян до „стародавніх податків“. Але порівнянне з люстрацією 1555 р. показує, що податки сі далеко не були стародавні: староста в своїй грамоті галапнув селянам далеко вищий чинш, цілий ряд різних додатків, про які не чути було нічого в давніших часах, а й панщини лишив їм шість днів до року з господарства, під час жнив. Не диво, що й ся грамота, потверджена й королем — не знати чи за прошеннем старости чи селян, не завела ладу: селяне нарікали на незвичайні роботи й драчки, і в 1620-х рр. розгоріла ся справа на ново: селяне їздили зі скаргами до короля, старостинський уряд за се докучав їм чим міг, забрав худобу; король упоминав його, але сі припімнення лишили ся без результату¹⁾.

З подібних малих і ще менших революцій властиво складала ся ціла еволюція селянської верстви. Фільварки потребували ґрунту, фільварчане господарство — рук. Ніякі умови, привилеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція — від ламання давніших норм і обтяжання ріжними новинами. Такі епізоди повторяють ся від дуже ранніх часів, тільки стають численнішими, в міру того як розвиваєть ся інтензивніше ся еволюція.

Мав я вже нагоду згадувати про епізод з стрільцями львівськими в Ставчан. Село віддане було арцибіскупу львівському й він став переводити селян з старої практики на німецьке право, помірів ґрунти й забрав частину селянських ґрунтів під фільварок, а з фільварком очевидно мусіла прийти й панщина. Селяне почали утікати з села й, як казали, погрозами змушували й менше рішучих заберати ся з села, а коли їх візвано перед суд, толкували ся, що не хочять приймати німецького права, „бо звикли сидіти на руськім праві“, не зпавши ніколи, як королівські ловці, ніяких панщин і даней²⁾.

Бачили ми, при иньшій нагоді, пізнійшу, але совсім аналогічну історію перемишльських конюших сіл і їх завзяту бо-

¹⁾ Матеріали, під рр. 1583, 1603, 1605, 1625, 1626.

²⁾ Akta grodzkie i ziem. XIV ч. 1106—7.

ротьбу в відібраннєм ґрунтів і панщиною, якої вони перед тим не знали¹⁾.

Не так може різкі, але завсіди сильно болючі економічні революції переживали й звичайні тяглі села німецького або „руського“ права, що викликали сильні протести, а нерас і більш меньш рішучий опір серед селян. Візьму кілька фактів — для прикладу.

С. Гочів, в Сяніцькім, німецького права, належало до тих, що до самої люстрації 1565 р. задержали майже без перемін старі практики: порівнянне з датами інвентаря 1523 р. показує се виразно. Під час люстрації воно давало ті самі дани й чинші, а робило дев'ять день до року й висилало певне число фір — возити матеріал на будову замка. В 1570-х рр. замкові урядники почали сі старі практики ломити. Селяне казали, що їх змушують робити що дня панщину — раз на фільварку сяніцького староства в Бєську, а другим разом — на війта, також вложили на них незнану перед тим стацію в грошах й тим титулом взяли від них 100 золотих. Пішли скарги до короля. Відносини загострили ся так, що король мусів узяти декотрих селян в свою опіку супроти старостинського уряду. Справа пішла перед референдарський суд. Староста ставив ся в оправданнях на обжалованнє селян, і суд постановив, що селяне мають дістати забрані від них неправно гроші, коли зложать присягу що до справедливости своїх претензій, а панщини на пізнійше не повинні робити більше як два дні в лану, й то тільки на замок, на замковім фільварку. Суд, очевидно, брав селян в оборону супроти старости, але рішенне його само ломило стару практику села й незмірно підвищало давнійші їх робітні обовязки. Тому селяне, зачувши про таке рішенне, не прийняли його, уважаючи постановленим на користь старости й вирікли ся нести таку панщину, як воно їм наказувало. Дальших актів сього спору мині не трапило ся бачити, й не знаю, як довго потривав і який ефект зробив сей спір селян²⁾.

С. Добряни в Львівськім сиділо за старим привилеем німецького права, з р. 1439, маючи обовязком тільки давати пів гривни чиншу і колоду вівса в лану та робити вісім день до року³⁾. З сими легкими, як на пізнійші часи, обовязками доси-

¹⁾ Див. с. 93. ²⁾ Матеріали під рр. 1578, також сяніц. гр. кв. 319 с. 55 (королівський лист безпечности селянам).

³⁾ Див. вступну статю мою в т. VII Жерел с. 7—8, пор. ще львів. гр. кв. 334 с. 30.

діло воно за тим привилеєм до середини XVI в. В 1530-х рр. вправді взяв ся був до нього старостинський уряд. Дразнило його найбільше те, що супроти такої малої панщини добрянських селян до фільварку в Добрянах приходило ся уживати селян з дальших сіл; до тогож іще селяне під собою мали далеко більше ґрунтів, ніж значило ся за ними урядово, розширивши свої ґрунти розробленням неужитків (przuczynienie staremi i nowemi koraninami). Перший атак одначе не повів ся: справа пішла до короля, й той полишив, в 1537 р., селян при обов'язках осадчого привилею. Але на сім не стало. Спроваджена була від короля комісія, та намірила замість давніх 14 ланів, що значило за ними, аж 36 і постановила, против старого привилею, що селяне мають надалі робити з лану два дні тижнево. Селяне сього рішення не прийняли, панщини не робили й дани давали тільки з 14 ланів. Уряд не важив ся йти напролом, і такі відносини потягнули ся на кількадесять літ. Щоб забезпечити робітника фільварку, уряд в 60-х рр. посадив був на двірських ґрунтах сторонніх селян з обов'язком панщини, але ці осадники довго тут здасть ся не посиділи: в люстрації 1570 р. про них уже ані згадки (може збойкотували їх селяне), і Добряне сиділи спокійно дальше при умовах осадчого привилею, так що ревізори навіть закинули старості недбалство з сього поводу. Самі вони, знизивши селянам чинш до 18 гр., наказали двохтижневу панщину в усіх старих і новорозроблених ланів. Староста поспішив ся заявити, що супроти такого значного побільшення панщини він заложить новий фільварок в Щирецькій волости. Але селяне рішення ревізорів не услухали. Справа пішла до короля; селяне стояли при своїм. З 1578 р. маємо королівський мандат, де він на донесення старости, що селяне в Добрян не сповняють рішень його і попередників його й противлять ся старості, сповіщає про висланне нової комісії в сій справі, але що з неї вийшло, не знаємо. Звістки наші уривають ся.

Я вибрав лише кілька прикладів для характеристики. Навіть на підставі приступних актів можна б їх помножити о десять разів. Власне сі часи — починаючи від першого безкоролів'я і кінчаючи пануванням Жигимонта III, визначають ся незвичайною масою скарг селян на утиски державців, обтяженне роботами й поборами, безпардонне ломання старих практик¹⁾.

¹⁾ Значне число сих скарг вийде в моїх „Матеріалах“.

Правдоподібно, загальне оживлення суспільного життя, викликане безкоролів'ями, потягнуло й селянство королівщин, що по-пробувало в полишеній йому правній дорозі пошукати оборони від панщинного пекла, що саме тоді розгоріло ся наоколо нього під впливом економічних чинників¹⁾. Немов на те аби перед трибуналом історії в переддень масових селянських повстань показати повну безсильність польського правительства і брак всякої правної охорони для народніх мас, селянство галицьких королівщин, то значить те селянство, яке мало право скарги і могло на практиці ще якимось користати з нього — не так як селяне з дальших провінцій, — засипає королівську канцелярію своїми скаргами, штурмує короля своїми депутаціями, складаючи ся з останнього на кошти сих депутацій, на видатки, зв'язані з справами в королівській канцелярії²⁾, зносячи за се переслідування й нагинки від своїх панів, літами, десятками літ ведучи сі свої справи, не зраджуючи ся їх безуспішністю — аби вкінці переконати ся в неможливості успіха, в безсильності й безрадності правительства. „Невичерпаю, гідною мученицької пальми була терпеливість народу“, кличе сучасний польський історик, застановляючи ся над галицькими актами про селянські відносини з часів Жігмонта III³⁾. Забуває лише додати, чого гідні були в таким разі мучителі сього народу — правительство і шляхта.

Правительство польське як в иньшій так і тут не знайшло ся на висоті своєї ситуації. Що воно не знайшло для ратовання селян від сих утисків, що кликали до неба своєю бру-

---

¹⁾ Лозіньський (Prawem i lewem I с. 371), оперуючи матеріалом з останніх літ XVI в. і першої половини XVII в., помиляеть ся, кажучи, що сі скарги почали ся слідом за початком пановання Жігмонта III; неправдоподібно й обяснення його, що погіршення долі селянства в Польщі стояло в зв'язку з репресіями на селян в Австрії по повстаннях 1594—7 р. і знову 1626 р. — що се мало вплив на становище польських панів супроти селянства.

²⁾ Кошти сих депутацій і процесів бували не малі. Громада с. Сачокка нпр. числила кошти свого процесу з державцями на 2300 зол. — Матеріали, під р. 1608.

³⁾ Łoziński op. с. I с. 399. Книга Лозіньського, що вийшла в світ уже по написанню зною сеї книги й могла бути мною узглядна вже при ревізії тексту, опираєть ся на матеріалі аналогічним з сим моїм оглядом, але головню оперує матеріалом з першої половини XVII в., тим часом як я головну увагу звертав на XVI вік.

тальністю, якихось рішучійших способів, аніж відкредитовані бюрократичні практики — упоминальні листи, висилання комісій, процеси в референдарському суді, в найбільш грізних ситуаціях — листи безпечности, що не мали ніякої езекутивної сили, — про се вже не кажу. Про щирю добру волю, розумість ся, в такім разі трудно — можна говорити лише про індоленцію. Але навіть в тих, приступних йому способах правительство не показує ані якоїсь принципіальности, ані консеквенції, вагаючи ся між почутем законности й справедливости — та інтересами фіску, інтересами вповні ілюзоричними, бо з панщинних драч користали державці, а скарб коронний майже або й зовсім ні, й його фірма покривала тільки „привату“ державців та їх урядників. Воно не мало відваги зістати ся на ґрунті конституцій і йшло за „посполитим звичаєм“, то значить за панщинною шрубкою шляхти, хоч і в хвості її. Його ревізори і комісари ломили старі практики й фундаційні привилеї, підтягаючи їх до нових практик¹⁾. Ми тому не раз стрічали вже факти, що селяне не приймали королівських рішень; неконсеквенції й вагання правительства давали привід тягнути спори, надіючи ся при новій ревізії справи дістати користнійше рішення, не сповнати непрямних собі рішень і т. и.

Що до референдарського суду й комісарських слідств і постанов, то полишаючи на боці їх бюрократичну повільність, брак езекутиви й авторитету, піднесу, що вони складали ся з таких же державців, які хиба були б ангелами, а не людьми, щоб могли вповні зійти з свого становища й глянути на селянську справу з боку. Досить нпр. сказати, що оден з найбільше ославлених в селянських скаргах дерунів, перемишльський староста Дрогойовский був сам референдарем — отже членом того апеляційного трибуналу для селянських справ.

Але при тім всім — всеж таки переважна більшість рішень правительства, комісарів, референдарського суду випадала на користь селян. Занадто вже форсовно і брутально розвивала ся панщинна самоволя. Та сі рішення, як ми вже мали нагоду бачити, переважно розбивали ся о непослух державців і їх урядників, що ігнорували королівські унімення, або навіть дозволяли собі згідно про них відзивати ся. „Заходи й скарги наших підданих з держави твоєї, писав король до того Дрого-

¹⁾ На доповненні фактів наведених вище див. іще про таке ламання у вступній статі моїй в VII т. Жерел с. 9—10.

йовського, так уже нам наприкрили ся, що були б ми дуже раді і хотіли, аби вони раз скінчили ся, тому наказуємо і пильно пригадуємо, аби рішення і постанови всі наші теперішні, постановлені в справах з підданими в Кракові в присутности твоїй і тобою прийняті, були виконані тобою“. „Дали ми були мандат свій до вірности твоєї, пише король до нього того ж року з powodu скарги війтів, аби ти їх залишив і против прав війтівських ні до чого не змушував та винагородив їм кривди; але тепер знову скажуть ся, що за тим припінненем нашим нічого не полагоджено вірностию твоєю, противно — вірність твоя наслав на них козаків і піше військо своє і наказав їх удержувати, до знищення приводячи їх тою великою кривдою й утиском; непомаду му- сить нас обходити та кривда підданих наших, а що наше при- пінненне має таку малу вагу у твоєї вірности, слухаємо того з не малою образою нашою“¹⁾. Знову в иньшій листі тогож року, писав до нього король „по поводу тих кривд на котрі наріка- ють і удають ся до нас знову піддані стрважських сіл по рі- шенню, недавно вчиненім в Кракові, при котрих був і ти і пильно їм прислухував ся“, та поручаючи йому розслідити докладно ті скарги, упоминав, аби вже раз ті декрети й рішення відпо- відно полагодив і ні в чім їх не обтяжав і не підносив їм обовязків, — і знову даремно, та два роки пізнійше, „за ча- стими проханнями і скаргами“ тих підданих вислав комісію на ґрунт²⁾. І то було явищем звичайним. Селяне з Лежайського староства, діставши від короля лист безпечности на свого ста- росту і його урядників, терплять лише тим більшу наруги й нагінки зі сторони сих урядників: оден каже бити посторон- ками тих депутатів, що ходили зі скаргами до короля, всаджує їх в колодки і відзиваєть ся: „як бисьте не тільки залізні листи, а й залізного короля принесли, нічого вам не поможе, бо я тут король і пан“, а другий каже їм принесені мандати королівського суду посолити й з'їсти. Ще більший цинізм показує державець с. Саночка — коли возний доручив йому королівський мандат, виданий наслідком селянських скарг, він в присутности селян тим мандатом *finem dorsī aliquot vicibus tergebat*³⁾.

Сю анархію і легковаженне переймали й селяне. Стрічаємо ряд скарг державців, що селяне не приймають некористних для

¹⁾ Матеріали під р. 1603.

²⁾ Матеріали під р. 1603 і 1605.

³⁾ У Лозіньського ор. с. I с. 364—6.

них королівських рішень і легковажать їх собі¹⁾. Селяне з перемишльської королівщини так відзивалися на некорисний для них королівський лист: „то байки, а не універсал! важнійше наше право, що ми засиділи, як той універсал! дамо королеви кілька золотих, і дістанемо й собі такий без труду“²⁾. Втім Сачнучку, де державець так зневажив королівський мандат, селяне завзялися й не відбували панщини від Великодня до Успенія й тим вдарили дуже сильно по кешені сього державця³⁾. Селяне з Лежайської королівщини, переконавшися в безуспішності правительственной оборони після того, як підстароста казав їм з'їсти королівський мандат, кілька літ пізнійше беруться на інші способи, й місцевий арендар скаржить на них, що тутешні селяне панщини не роблять, а волочаться купами з ручницями, списами, шаблями й косами“⁴⁾.

Так виховувала вседержавна шляхта своїх українських підданих.

Я вибрав ці факти для характеристики панщинного пекла з західних і північних повітів Галицької Русі. Далі на полудневий схід економічний утиск менше давав себе відчувати. Зрештою відносини тут були далеко ще різнороднійші, ніж в околицях західних і північних. Небезпечність від Татар, непевність самого залюднення впливали тут сильно на економічні відносини. Рільне господарство, фільварчане спеціально, на окраїнах не могло розвинути ся — брак торговлі, непевність самого життя, не тільки якихось цінніших господарських вкладів, не давали йому ще підстави. Місцями осадник був доконче потрібний панови для безпечности — аби самому не сидіти десь в небезпечному місці, в сусідстві татарського шляху. Тут селянина трактовано скорше як сусіда, ніж як підданого⁵⁾,

¹⁾ Матеріали під р. 1578: *ausu quodam temerario prefatum decretum et demandationem in partem reiecerunt*, і далі під рр. 1603, 1607, 1635.

²⁾ Матеріали під р. 1607.

³⁾ Матеріали під р. 1608.

⁴⁾ У Ловінського оп. с. I с. 400.

⁵⁾ Так люстрація Хмельницького староства пише про селян одного села: *nicz nie dają s tei przyczyny, ysz przy graniczi nieprzyaczielskiej siedzą, a przetho ie sobie maia (дідичі) yako szassiadi* — Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 156.

а при тім мови не могло бути не то що про обтяження, але навіть про якусь експлоатацію його. З другого боку стрічаємо також і групи сіл — чи ліпше загосподарених чи ліпше захищених, з дуже значними повинностями, а в сусідстві більших (особливо замкових) фільварків навіть і з значною панщиною. Отже, кажу, ріжниця в становищу різних сіл були тут іще більші, ніж в західніх повітах.

Уже на галицькім пограниччю чуємо сі відмінні обставини. В полудневій частині Теробовельської королівщини тижневу панщину (двохденну) запровадив тільки староста Претвич в середині XVI в.¹ Але в околиці Теробовля вже перед тим, очевидно, була значна панщина: під час люстрації 1564 р. тут робили що дня від полудня. Ірунти поміряні не були, сиділи на дворищах. Судячи з значного числа свобідних, людність сюди припливала. Оподаткованне, дійсно, розмірно не високе — переважно 45—65 гр. з дворища, окрім десятин. Але одно село, що зістало ся з „малою панщиною“, платило 140¹/₂ гр. з дворища¹).

В сусіднім Камінецькім повіті (на Поділю) в сусідстві замкових або панських фільварків стрічаємо села з досить значною панщиною — по два, часом навіть і по три дні на тиждень (очевидно — з господарства, бо ірунтів тут ніхто не мірив), але за те з невеликими (до 60 гр) або й зовсім ніякими чиншами. Дальші села знову сидять на невеликих чиншах, без панщини, або з дуже малими роботними обов'язками (досить часто повторяєть ся „урок“ 60 гр., як заміна і чиншу і роботи); окрім того давали дани від овець і свиней (двадцятого барана й свиню) та пчіл (десятий пень), а ще була в Подільській землі взагалі (як і на Волини) поволовщина — давали вола раз на кілька літ: в одних околицях раз на сім літ, в иньших частійше — раз на чотири роки, а навіть і три роки, чи то в формі десятини, чи по воду з господарства²). Подібно було і в Летичівській околиці, над Богом, що також зачисляла ся до Камінця, і в сусіднім Хмельницькім повіті, з тою ріжницею, що фільваркового господарства було тут іще менше, отже панщина була ще рідша. Свобідних, новооселих тут було дуже бо-

¹) Моя розвідка про селян на Подністровю с. 28 і далі.

²) Архивъ VII. 2 с. 173, 175, 171, 180, 191, 192, 194, 201, 205. 210 і т. и. Про поволовщину с. 190, пор. 197, 218.

гато, рух людности був великий: по деяких, більш рухливих околицях села, можна сказати, не виходили з хронічного стану новоосадження, чи то тому що людність занадто часто розбігала ся наслідком татарських пополохів, і приходило ся село наново осаджувати й давати осадникам нові речинці свободи, чи то тому що людність вправивши ся в мандрівне жите, не досиджувала свободи й тягла ся далі, на нові осади, на нову свободу¹⁾.

Значно вище — і то навіть дуже високо оподатковані села стрічаємо ми в околиці Барського замка. Тутешні селяне давали дуже велику хлібну дань, т. зв. поляховщину (від „леха“ — ріля?). Вона складала ся з пшениці й вівса, що по оцінці ревізорів виносила до 5½ злот. в господарства, так що разом з даями від пасік і худоби пересічно господарство давало до 9 злотих річно — то значить так як хіба найвище оподатковані лани в вахідніх околицях (але тутешні господарства могли і мусіли бути значно більші як ланові). З панщиною не вовсім ясно — в інв. 1552 р. сказано, що селяне роблять що треба, в люстр. 1564 р. селяне деяких сіл роблять „цілий тиждень, що скажуть“, важкові, „а собі два тижні“. Не ясно, чи тут треба розуміти тільки сезон рільничий, чи цілий рік; в кождім разі панщина досить значна²⁾. Таке високе оподаткування можна пояснити хіба добрим загосподаруванням селян (що видко з великості десятин від худоби й пасік) та великостію (се вже більш гіпотетичною) сих дворищних господарств, що тут на україннім дозвіллі могли розростати ся в цілі хутори.

За те в селах шляхетських Барського повіта, переважно новоосажених, на нових, часто досить небезпечних місцях, обов'язки селян далеко менші. Се невеликі дани або чинші (до 30 зл.), або маленька панщина — 3—4 дні до року, врідка дещо більше (10 день — се maximum). Часом селяне тільки „помагають робити“ своїм „панам“, більше в ролі сусідів як підданих, або як в однім селі — „кметі нічого не дають, три-

¹⁾ Kierdanowcze wiesz — w ktorej ludzie nigdi swobodi nie wiesziedza, zwlaszcza yz czestho odchodza, ktorem ma swoboda wiodzicz, a na ich mieszcza zaszie drudzi na swobode, do liath kielkana-szczie wstepnią — Архивъ Юговап. Р. VII 2 с. 207.

²⁾ Акты Барскаго староства с. 153, Архивъ Юговап. Рос. VII 2 с. 234, 243, 260. Про оподаткування див. мою книгу Барское староство с. 252 і далі.

має їх (дідич), аби хтось з ним мешкав: дають тільки подимне й пушкровоцину до замку, роблять чотири дні на замковім фільварку, по давньому звичаю, та хіба (дідич) їх попросить на толоку¹⁾. Свобідних і тут маса, і такий же неустанний рух.

Перейдім тепер до українських земель в. кн. Литовського.

Я вже вище вказав, як тут іще з початком XVI в. можна слідити досить відграничені групи селян даних і роботних, і як потім і уставодавство й практика затирали сю різницю й злучали їх в одну масу кріпаків, обов'язаних і до даней і до панщини²⁾. Особливо в спокійніших, ліпше загосподарених і на еміграційні спокуси менше виставлених землях білорусько-литовських виразно виявляється тенденція до приведення селянства до одного податкового знаменника, щоб тим усунути конкуренцію тяжших і легших обов'язків в різних маєностях і обмежити переходи селян з маєности до маєности.

Були тут і впливи польських взірців, і акти більше незалежні. Взірцем перших може бути згадувана вже вище підляська постанова, очевидно — на прошенне дорогичинської шляхти внесена в земський привилей в. кн. Казимиром: що на далі всякого рода піддані будуть повинні своїм панам робити по одному дню тижнево в лану і чотири дні толоки³⁾. Як було сказано вже, вона іде очевидно за постановами й практиками сусіднього Мазовша. Більше самостійні ухвали маємо з білоруських земель першої половини XVI в. Ініціатива належала в сім, здається, Полоцькій землі, що постановила собі десь в 1520-х рр. одностайне оподаткування для „похожих“ людей, і її практика була прийнята також витебськими панами, боярами й взагалі всякими властителями на з'їзді 1531 р. В перехованій до наших часів постанові сього з'їзду ухвалено держати похожих людей „по полоцькому“: не осаджувати їх „на куницях“, себто з обов'язком самої дани або чиншу, а жадати або „четвертої долі“, себто четвертої частини урожаю, в різних додатках (половина меду, певне число кіп сіна і т. и.), або панщини — „два дні у неділю пригону служити сь сохою, або сь бороною, або сь сохою, а сь топоромъ“. Обмежали ся також речинці свободи (до пяти літ). Обов'язки людей давнійшої осадки полишали ся волі

¹⁾ Барское староство с. 259—60. ²⁾ Див. с. 119 і далі.

³⁾ Див. вище с. 181.

їх господарів. Державці дворів господарських об'язували ся також тримати ся сих постанов в державних землях¹⁾.

Ся „умова“ інтересна з того погляду, що виповідає вітверту війну категорії данників. Вправді, давнійших — „которыя люди стародавныя службу служатъ, дани дають а поplatки и вроки платяты“ вона на разі не дотикала, але се було тільки питання часу. Двадцять літ пізнійше маємо нову ухвалу витебської шляхти: поновляючи свою давнійшу постанову, з деякими відміннями (з них найважнійша — се запровадження тогож однаково і для панщинних селян і для данників), шляхта розтягала її вже й на людей давнійшої осади. Вони також всі мали або давати четвертину урожаю, з тими ріжними додатками, або робити два дні на тиждень. Сю постанову, на представленне витебського воеводи, в. князь вробив об'язковою для державних маєтностей (власне те оподаткованне четвертиною урожаю), а також з'обовязав до сповнювання її всю шляхту витебську, неважаючи на те, що декотрі не пристали на сю постанову²⁾.

Так домила ся старосьвітська практика. Але далеко сильнійший удар задала її видана кілька літ пізнійше — в 1557 р. „Устава на волоки господаря его милости во всемъ в. кн. Литовскомъ“³⁾. Що правда, в певній мірі вона була приготована ще за Жиґимонта Старого, інструкціями для в. княжих дворів в центральних землях (воеводствах Волинським і Троцьким) і господаркою кор. Бони в її величезних державах, де переводив ся систематичний помір ґрунтів і однастайне оподаткованне. З її школи головно повиходили діячі, що сотворили реформу 1557 р. й переводили її в жите. Але то були часткові приготування, яким доперва „устава“ хотіла дати загальне значінне. Се був дуже сміливий, і в основі — вповні раціональний плян, на який ніколи не могла здобути ся Корона: привести до однастайного оподаткування всі державні маєтности, й саме оподаткованне поставити в залежність від доходности ґрунту, що при тім мав бути скрізь скваліфікований державними ревізорами, помірений і в однастайних участках розданий селянам. Се була ціла економічна революція, де домили ся всі традиції, руйнували ся давнійші форми сільського жита й господарства, але в становища державного раціональности сьому плянови, кажу,

¹⁾ Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 94.

²⁾ Памятники изд. кievскою комиссією I ч. 2 і 3.

³⁾ Видана була рівночасно в II т. Памятників изд. кievскою комиссією й III т. Актів Западной Россіи.

ніяк не можна відмовити, і зовсім природно, що ревізори самі дивилися на сю реформу як на акт вищої справедливості¹⁾.

Про постанови уставу я мав уже не раз нагоду вище говорити. Ґрунти в королівцпнах перемирювалися й ділилися на волоки. Ґрунти ліпші визначалися на фільварок, де був або де його уважали потрібним заложити; решта роздавалася селянам. При тім переводилася взагалі комасація королівських Ґрунтів, через примусовий вимін (отжѣна) потрібних Ґрунтів від приватних властителей, яких властительські права при тім взагалі перевірялися. Продукти рільного господарства призначалися не на виживленне тільки двірської служби та замкових задог, але й для заграничного вивозу — „до портвѣ“. Тому устава поручала державцям розширяти по можности фільваркове господарство — „абы вездѣ становлены были, а наболши быти могутъ при кожыхъ замкахъ и дворахъ нашихъ“, хіба де Ґрунт був би занадто лихий, — там людей „осажати“ — переводити роботу на гроші (се звалася „осада“)²⁾.

На господарство селянське призначалося по одній волоці; по дві волоки діставали тільки путні бояре й деякі иньші привілетіовані категорії слуг. Розуміється, волок звичайно виходило далеко більше, ніж було давнійше господарств, бо ті сиділи на більших Ґрунтах. Тому старі господарські союзи при тім дробилися й поруч репрезентантів давніх господарств, що „приймали“ на нових умовах вимірені з їх власних чи сусідніх земель волоки, виступали в ролі самостійних господарів їх давнійші „потужники“ й приймали волоки на осібні, самостійні господарства. Незаможним роздавалися дрібніші, загородницькі пляци. Землі нерозібрані, та ріжні крайки, що лишалися при помірі (о скільки не додавалися в придачу до лпхших волок) роздавалися за осібним чиншом. З виїмком війтів, сьвященників, слуг і ріжних промисловців, що мали служити з свого промислу й за те діставали Ґрунти з новою або частковою свободою від податків, всі иньші осадники трактувалися як

¹⁾ Див. передмову одного з ревізорів в Актах Виленської коміссіи т. XXV. Супроти переважно неприхильної оцінки реформи у старших дослідників, справедливо бере її в оборону, а державного становища, Довнар-Запольский — Госуд. хозяйство I с. 292 і далі. Сеї сторони, безперечно, не треба також забувати.

²⁾ Про технічну сторону реформи нова розвідка Д.-Запольского: Кресгьянская реформа в Литовско-русскомъ госуд. въ пол. XVI в., Ж. М. Н. II. 1905, III і IV.

тягле селянство. Вони мали платити чинш, давати овес, сіно і стацію, в ріжній великості, в залежності від якості ґрунту, в сумі від 13 до 53 гр. з лану, мали робити два дні на тиждень та ще відбувати додаткові толоки й івалти та роботу на сіножатах. Там де фільваркове господарство не потребувало всеї тої роботи, сі робітні обовязки (з виїмком роботи на сіножатах) заміняли ся платою 52 гр., так що з ліпших ґрунтів оподаткованне давало в сумі 105 гр. Малоземельні огородники мали тільки панщину, оден день на тиждень, а окрім того жінки мали 6 днів роботи коло полотна або в жнива.

„А ставати до роботи піддані мають як сонце сходить, а зійти з роботи як сонце заходить. Відпочинку ті що худобою роблять мають годину перед обідом, в полудне годину, над вечір годину, а котрі роблять „пішо“, мають в тих же часах відпочинку лише по пів години, і то се відпочинки такі в великий, літній день. А хто не вийде „за огурством“ (недбальством) на роботу рано, має другого дня відробити стільки годин, скільки занедбав“.

„Війт заповідає підданам в неділю роботу, з чим і котрого дня мають прийти до роботи. Хто не вийде на роботу, за перший день заплатити „огурного“ оден гріш, за другий день барана, а коли третій раз „огурить ся“ або запивши ся не вийде, „ино бичемъ на лавцѣ скарати“, а занедбані дні казати йому відробити.“ При перешкодї підданий має усправедливити урядови (намістничому) свою неприсутність через сусіда або лавника і при оправданій причинї карї не підлягає, але відкупляти ся від роботи не вільно нікому.

Обовязки, які накладала устава, розмірно не були великі. Ми бачили вже вище, що при помірі й переводі давніх осадників в Пинщині показувало ся часто, що при давнійшій оподаткованню платило ся вище (виключаючи тільки занадто лихі ґрунти). В порівнянню з оподаткованнем коронних земель, оподаткованне навіть доброго ґрунту по „уставі“ стоїть значно низше середнього оподатковання. Норма панщинна та ж, торунсько-бидющеська, з тою лише ріжницею, що практика коронних земель, як ми бачили, тоді значно вже по над ту норму підняла ся. Важнійша була шкода принципіальна — той повний розрив зі всім, на чім опирала ся „старина“ селянського життя, й перевід всіх численних категорій селянства в одну „тяглу“ панщину верству, вповні піддану від тепер правительственній ні-ведляції. Устава брала господарство й обовязки селянина під дрібну

регламентацію. Волочний поділ розбивав старі дворищні організації на дрібніші, волочні господарства й давав початок дрібному дробленню ґрунтів. Перевід, повний або частковий на нові ґрунти, при помірі розривав звязок селянина з землею, в яку вложив він свою працю, й на тій підставі чув себе її власником; зрештою навіть свій власний ґрунт, як ми вже бачили, діставав він наново з рук ревізорів. З цього боку устава мала незвичайно сильне, і з становища селянської верстви — шкідне значіння.

Вона одначе була переведена далеко не по всіх землях вел. князівства — головно в західніх тільки. З українських земель про помір ґрунтів на волоки й оподаткування на підставі устави маємо виразні звістки, в виді самого ревізорського катастру для землі Берестейської, князівств Кобринського й Пинського й на Волині для староства Кремінецького.

В кн. Пинським з сусіднім Клецьким староством реформа була приготовлена вже ініціативою кор. Бони, що держала сі князівства від 1520-х рр.: тут вже в р. 1552—5 пинський староста Хвальчевский з її поручення мірив ґрунти на волоки й переводив селян на одностайний податок (дещо відмінний від постановленого уставою)¹⁾. Ще давніше, в 30-х рр. переводила ся поміра на волоки на Підляшю, де з рештою волочне господарство й чиншевий спосіб оподаткування на звір німець-

¹⁾ З волоки доброго ґрунту селяне мали давати 20 гр. чиншу, бочку („солянку“) жита вартости 10 гр., 2 бочки вівса, вартости 10 грошей разом, стацію вартости $2\frac{2}{3}$ гр., разом отже $42\frac{2}{3}$; коли дорахувати ще „за отвозъ“ збіжжя, як рахує устава, 15 гр., то буде $57\frac{2}{3}$ гр., більше ніж в уставі 1557 р. (там 53). З лану лихого ґрунту податків було на $42\frac{2}{3}$ (та „за отвозъ“ дорахувати 5 гр.). Робили в лану на тиждень два дні, 6 толок до року і чергою ходили на сторожу і в фіраши.

Помір Пинського й Клецького князівств Станіслава Фальчевського з р. 1552—5 вид. виленська археограф. комісія під титулом: Писцовая книга Пинскаго и Клецькаго княжествъ, 1884. Помір, переведений в 1561—3 рр. дворянином в. князем Лаврином Войною на підставі устави 1557 р., виданий там же під тит. Писцовая книга бывшаго Пинскаго староста, т. I—II, 1874. Оподаткування перевидило ся на ново, по уставі 1557 р. Катастр земель кн. Кобринського виданий під титулом: Ревизія Кобринской економіи составленная въ 1563 г. королевскимъ ревизоромъ Дмитріємъ Сапігою, Вильно, 1876. Видавці не подають ніяких бливших відомостей про час і обставини сеї „ревізії“, але очевидно, що се була вже ревізія перед тим переведеною поміри, так само як і ревізія Берестейського староства, розпочата Іваном Сапігою, а докінчена, ва його смертю, тим же Дмитром Сапігою „ревизором в. к. мил. на Подляшю“ в р. 1566, видава в Документах архива юстиції І. Помір в Берестей-

кого права найскорше почав ващціпляти ся, наслідком впливів польського права (одиначні факти таких льокацій маємо ще в XV в.¹⁾); але чи після устави 1557 р. було тут переведене оподаткованне селян таке як вона наказувала, на се не маю вказівок. З року 1558 маємо інвентар староств Бранського й Саражського (в землі Більській), і в неї бачимо, що данини обмежали ся тут чиншем 60 гр. з волоки²⁾, подекуди на другий рік визначено плату „осадну“ по 40 гр., так що тутешне оподаткованне дуже близьке до устави 1557 р. (великість панщини не означена³⁾). З земель волинських помір звістний нам напевно тільки в Кременецькім старостві і був він переведений мабуть також тому, що воно теж було державою Бони, хоч і не звістно поки що, аби за її часів було вроблене щось в напрямі реформи⁴⁾. Східньої Волини, Браславщини й Київщини реформа зовсім не доторкнула ся⁵⁾.

щині переводив ся при кінці п'ятидесятих років, як показує грамота з 1558 р., видана мною в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXVIII (Кілька документів в життя Забужської Руси, док. 1 -- перед. в Розвідках і матеріалах IV).

¹⁾ Наказ Жигимонта Старого з 1536 р. старості дорогичинському, аби помірів у кількох селах свого повіту ґрунти на волоки й людей перевів на чинш „по тому что и в иныхъ селахъ тамошнихъ чиншъ з волокъ своихъ дають“, у Д.-Запольского ор. с. с. 285. Надання магдебурського права підляським містам маємо від Витовта, селам від середини XV в., як побачимо нижче.

²⁾ В двох селах по 50 гр. з волоки — мабуть в гіршого ґрунту, подекуди була ще медова дань.

³⁾ Акты Виленской комиссии т. XIV с. 26, 31, 46.

⁴⁾ Помір кременецьких королівщин переводив ся в 1563 р., як показує лист дяка Андрея Івановича, що „справував поміру“, в Архиві Югозап. Росції VII. II с. 40—1. Катастр, з датою 1563 р., видано тамже під ч. 10. Д.-Запольский (Госуд. хозяйство I с. 285) каже, що в староствах, держаних Бонюю — в тім і Кременецькім (про нього зовсім категорично в новійшій статі, I. с. с. 163), „волочная система“ була нею запроваджена. Він при тім лист, де згадуєть ся про розпорядження Бони „люди садити“ в пуці Кобринській, але волочний помір в тім листі нема ані натяку. Опис Кременецького староства з 1552 р. (Архивъ Югозап. Росції VII ч. 8) показує зовсім виразно, що тоді про волочний помір там ані сніло ся нікому.

Не знаю також, на якій підставі каже д. Любавский (джерела свого він не цитує), що „Устава на волоки“ була переведена також у Володимирськім повіті (Литов.-рус. сеймъ с. 452). Може на підставі поручення помірити ґрунти м. Володимира, зацитованого у Д.-Запольского, I. с. с. 163.

⁵⁾ Перехід українських земель до Польщі спинило тут дальшу по-

Інвентар Кобринського староства з 1597 р. дає нам можливість осудити, о скільки тревало держало ся оподаткованне, запроваджене уставою 1557 р. в королівщинах в. кн. Литовського. З порівняння дат, розділених періодом 35 літ, показуєть ся, що податковий рівень держав ся досить трівко; податки змінили ся дуже мало, новин не багато; грошевий еквівалент деяких натуралій вправді піднесено, для цілого в. кн. Литовського, але його в певній мірі оправдує здешевлення монети й зріст ціни продуктів¹⁾. Панщина не розвивала ся — фільварки обробляли толоками; „осадна“ плата переважно не піднесла ся, отже можна припускати, що й панщина більше менше держала ся давня. Сі спостереження з певним правом можемо розтягнути й на королівщини иньших українських земель в. кн. Литовського —

міру — в землях східніх, білоруських вона переводила ся ще в першій чверті XVII в. — Д.-Запольский І. с. с. 183.

¹⁾ Акты Вилен. ком. XIV с. 560 і далі. Наводжу порівняння податкових дат 1563 і 1597 рр. з кількох сіл різних волостей і вийтівств, з волоки. Заразом подаю також, для порівняння, число волок в обох ревізій:

	чияп		овес		сіно		дрібне		осада і толоки		гвалти		сторешовщина
	1563	1597	1563	1597	1563	1597	1563	1597	1563	1597	1563	1596	
Дубова ¹⁾	12	12	20	натурою ²⁾	5	5	9	8	42	42	10	житом ³⁾	6
Коптево ³⁾	6	6	—	—	—	—	9	8	42	42	10	10 ²⁾	—
Залісе ⁵⁾	8	8	10	натурою ²⁾	5	5	8	8	42	52 ⁶⁾	10	житом ¹⁾	6
Батче ⁷⁾	8	8	10	натурою ²⁾	5	5	8	8	панщ. 30 ⁸⁾	панщ. 2+ ⁶⁾	6	6	6
Загіре ¹⁰⁾	12	12	20	натурою ²⁾	5	5	8	8	42	42	10	житом ³⁾	6

¹⁾ Ревізія 1563 р. с. 32, волок 10, 1597 р. — с. 560, волок 10.

²⁾ Овес давали натурою і тільки „за отвогъ“ 10 гр. Взагалі в ревізії 1597 р. селяне радше давали збіже натурою, бо піднесено його грошевий еквівалент: жито замість 10 гр. раховано на 24 „ординаціею“ для всього в. кн. Литовського, і тільки для деяких сіл дозволювано платити його давньою ціною — с. 561, 571.

³⁾ Ревізія 1563 р. с. 37, волок 10, 1597-х с. 561, волок 10.

⁴⁾ З особливої ласки плачено давньою ціною.

⁵⁾ Ревізія 1563 р. с. 50, волок 55, 1597 — с. 563, волок 25.

⁶⁾ Тут „осаду“ піднесено з 30 гр на 40.

⁷⁾ Ревізія 1563 р. с. 91, волок 47, 1597 — с. 571, волок 47.

⁸⁾ За гвалти бочка жита, як і в 1563 р., але раховано її вже на 24 гр.

⁹⁾ І крім того робота, бо толока вступлена роботою на фільварку, ближше не означено.

¹⁰⁾ Ревізія 1563 р. с. 165, волок 22, 1597 — с. 585, волок 22.

берестейські й пинські, особливо на ті околиці, де панщина не розвивала ся.

Кілька інвентарів приватних маєтностей з Берестейщини 2-ої пол. XVI в. дають нам спромогу порівняти обов'язки селян великокняжих з панськими.

Так інвентар села Дергла з 1576 р. дає оподаткування дуже близьке з нормами устави 1557 р.: з волоки давали по 12 гр. чиншу, 2 бочки вівса, гуся, курей і яйця; але робили на тиждень по три дні, „на своїй страві“, а окрім того від Юрія весеннього до Юрія зимового робили ще четвертий день як толоку на двірській страві¹⁾.

В інших селі, з того більш менш часу (1579), великість панщини не подана, а оподаткування більше: з волоки 20 гр., 4 бочки жита, бочка вівса і вів сїна²⁾. Отже як би брати еквіваленти волочної устави, то се б дало більше менше півтора раза вище оподаткування, навіть в порівнянню з „добрими ґрунтами“.

Маємо ще інвентар маєтності Мрочків з кінця XVI в. (1595), але він не дає повних відомостей: арендуєть ся часть маєтності, з чотирма селянами, і вони мають арендареві тому робити чотири дні на тиждень, і окрім того на панськїм хлібі дві толоки; але вони „не розділені“, і очевидно — окрім того мають панщину й до другої частини маєтності³⁾.

Богатший матеріал маємо з приватних маєтностей Волини — повітів Володимирського й Луцького, з другої половини XVI і першої XVII в.

На підставі їх мусимо насамперед сконстатувати, що в приватних маєтностях волочна поміра в 2-ій пол. ще не всюди була переведена, особливо в Луцькїм повіті — тут частійше стрічаємо дворища ніж волоки⁴⁾. (Хоч не всюди можна бути

¹⁾ Акты вилен. ком. XIV с. 187. ²⁾ Ibid. с. 195. ³⁾ Ibid. с. 529.

⁴⁾ Дворища: в Луцькїм пов. — Забороль, 1566 р. (тут навіть дань дають не з дворища, а від вода) — Памятники вад. Киев. ком. III. 2 ч. 1 (с. 16), Вишків, 1572 — Архивъ Ю. З. Р. VI 1 ч. 35, Цевів, 1573 — іб. ч. 97, Черногородська маєтність, в пов. Луцькїм і Володимирськїм 1578 (тут дворища рішучо не міряні) — Памятники ч. 2, Григоровичі в пов. Луцькїм, 1582 — Архивъ ч. 43, Конюхи й т. и., Володим. пов., 1585 — іб. ч. 45, Верхів, Луцьк. п. 1589 — іб. ч. 68, Городок Володимирського пов., 1626 — дворища, але може бути що й міряні — Архивъ ч. 143.

певним, що маємо дворища не міряні, але на Волини виразної вказівки на міряні дворища-волоки я собі взагалі не пригадую). В першій половині XVII в. поруч волок появляють ся і польські дани.

По друге, не всюди — і знов таки особливо в Луцькім повіті, панщина уложила ся в рахунок певного числа днів. Дуже часті в сій повіті, навіть переважають ще иньші норми — робити коли скажуть, або — сповняти певні роботи загалом, незалежно від того скільки часу заберуть вони.

Так нпр. в великій маєтности Черногородській, в північній Волини, на пограничу повітів Володимирського й Луцького, обовязки такі: „що двірськими сохами наоруть, то вони повинні все спрятати, помолотити і де скажуть відвезти“, або: не оруть, але мають зжати і звести, косять сіно два тижні й скошене мають звести — оден рік одна половина села, другого — друга, окрім того ходять з підводами, будують двір. Чинші й дани не великі, але дуже не однакові, відповідно до частей дворощ (від кількох грошей до цілої копи, і ще медова дань). Панщина в сумі мусіла бути досить значна, хоч не можна її обрахувати¹⁾.

В иньшій великій маєтности — Полонській, кн. Радивида, в пов. Луцькім, трохи пізнійший інвентар (1598 р.) так описує обовязки селян: давши з волоки „дякольного“ жита пів мади, мають те жито посіяти на двірських ґрунтах й заборонувати; окрім того оруть з волоки оден день і боронують оден день; все жито на двірських ґрунтах мають зжати „івалтом“ і звести; так само івалтом косять двірське сіно, кожде село на певних місцях; з волоки дають одну підводу, по черзі, й мають привезти по 4 вози дерева, стерегти двір і направляти гати. Всі ці роботи рахують ся більше менше на 40 гр., а всі обовязки на 180 гр. з волоки: стільки мають платити ті, хто приймають другу волку; властивий же чинш, окрім робіт, виносить 160 гр. Як бачимо, оподаткованне дуже високе!... Огородники в тійже маєтности робили два дні тижнево й давали по 12 гр. Підсусідки не давали нічого, тільки робили день тижнево²⁾.

В однім з сіл сеї маєтности — Коршеві знесено двірську рілю (зістало ся лише кошенне сіна, сторожа, фіри), землю ровдано селянам, а селяне платили за те з дану 210 гр. чиншу, а огородники 10 гр. з моріу!³⁾ Фільваркове господарство в сій волости вза-

1) Памятники Киев. кож. Ш. 2 с. 48, 57—59.

2) Ibid. с. 75—6, 96—8, 110. 3) Ibid. 121—2, 128.

галі не було розвинене¹⁾, осадні плати більше менше відповідають волочній уставі; але оподаткування три рази вище від неї...

Полишаючи інші села з тим обов'язком „робити що скажуть“²⁾, пригляньмо ся інвентарям з означенням числа днів панщини.

Маємо села дворищні. В однім (Цевів Луцьк. пов., 1573) дають нпр. з дворища по 6 гр., 8 мац (два кірці) вівса і курей, а роблять що дня, з чим скажуть. В пньшім (також в Луцькім пов., 1582) при подібних же данях, робити на тиждень пять день і посилати фіри, а огородники роблять 3 дні тижнево (зимою два), і дають по 3 гр. і по курці³⁾...

Інтересніші для оцінки висоти оподаткування будуть села волочні. Тут триденна панщина з волоки виступає як середня норма в другій пол. XVI в. М. Буремль в пов. Луцькім (1573), при чиншу 6 гр. і 4 мацах вівса з волоки, має три дні панщини⁴⁾. С. Митища (1582, там же), при 30 гр. чиншу й підводах має роботу що дня до полудня або по обіді⁵⁾. В с. Когпльні й ин. під Володимиром (1590) при такім же податку як в Буремлі і подібних, мають роботи три дні зимою, а чотири літом, загородники роблять два дні тижнево⁶⁾.

Волочні господарства в 2-ій пол. XVI в. дроблять ся по волі, і се роздробленне й тут несе з собою побільшенне оподаткування. Трохденна панщина стає більше менше нормою для півволочного або навіть півланового господарства, а для волочного 5—6 днів тижнево або й вище. Так в маєности Ружинській (Володим. п., 1606) уже на початку XVII в. з півлану, при 12 гр. чиншу і різних дрібних натураліях, роблять чотири

¹⁾ На цілу волость було фільваркової рілі 6 волок 28 моргів, на 123 осаджених селянських волок.

²⁾ Архивъ VI. I ч. 45 — тут панщина сгородників і підсусідків дає дорозумівати ся, що значило те „що скажуть“: огородники роблять два дні тижнево, підсусідки — день.

³⁾ Архивъ VI. I ч. 37, 43.

⁴⁾ Архивъ VII. I ч. 29. В Верхові Луцьк. пов. (1589) так само роблять три дні тижнево з дворища, при тім дають по 22 гр., по чвертці вівса „від вола“ й різні десятини — Архивъ VI. I ч. 68.

⁵⁾ Подібно мабуть треба розуміти пять день на тиждень роботи (мабуть в лану, хоч се не зовсім ясно) в Житаях, Володим. пов. (1585), при такім досить високім оподаткованню: з півлану 24 гр., з мац вівса, і підводах — Архивъ VI. I ч. 55.

⁶⁾ Архивъ VI. I ч. 44, 70.

дні тижнево („а рано виходити“), а при пішій роботі п'ять, крім того п'ять толок і підводи! Інвентар з тогож року села Виткович кн. Черторийського, в Луцького пов., дає нам грошевий еквівалент таких великих обов'язків — за роботу й підводу дають з волоки по 8 золотих, окрім сіна, меду, десятини від свиней і різних дрібніших натуралій¹⁾.

Сі інвентарі замітні тільки своєю ранньою датою, зрештою ж їх норми не стоять однаково. Так в інвентарі с. Шпакова (Луцьк. пов., 1631) роблять з волоки що дня конем, окрім того ще оден пішо; під час жнив три дні на тиждень мають жати по дві жінки з волоки, три по одній; оранки по чотири дні тижнево; окрім того толока й підводи, але чиншів і даней майже нема. З півволоки половина, але в жнива і з півволоки мають робити два дні таки по двох. В иньшій частині з півволоки роблять три дні тижнево, четвертий день толока, і ще підводи. В третій — теж три дні, але при досить значних податках — 15 гр. і корець вівса з півволоки; з волок раховано дані у двох, а днів п'ять на тиждень²⁾.

Трехденна панщина з півволоки, з різними додатками й даними, великість яких вагаєть ся, але може бути рахована на 30 гр. з півволоки пересічно, може уважати ся середньою нормою для Волини першої половини XVII в. При тім не треба забувати, що інвентарі списували ся для оборони між иньшим і самих селян від надужити арендарів, і в дійсности селяне робили значно більше. В однім документі (1630 р., Луцького пов.) властитель скаржить ся на арендаря, що той обтяжає його селян над інвентар, побирає вищі податки, каже їм занадто багато ходити з фірами, селян волочних і півволочних цілий рік мало не що день змушує до двірської роботи, „а робечи ними³⁾ увесь тиждень, потомъ въ суботу, противко недели до торговь околичныхъ на подводу выганять кажетъ“, або в иньших справах посилає, так що селяне „и въ недилю не порожнюють“. Иньший властитель скаржить ся на свого державця, що той над інвентар, де селяне обов'язані з півволоки орати в однім тижні три дні, в иньшій чотири, каже їм з півволоки орати волами три дні на тиждень, а других три дні знову робити або волами або пішо; обтяжає їх незвичайно підводами, накидає їм різні

¹⁾ Архивъ VI. I с. 337 і 338.

²⁾ Ibid. с. 480, 483, 490, пор. с. 363 (село дворичне).

³⁾ Так як би справді інвентарем.

додаткові обов'язки, змушує до роботи в сьвята й неділі, застережені умовою, а навіть і на самий великдень, і т. и.¹⁾ Одним словом панщинне пекло бачимо в сім часі й тут уже в повнім розгарі.

Інакше було на Подніпровю та на Побожу. Навіть в ліпше й тривкійше скольонізованому та загосподарованому Поліско фільварчане господарство в 2-ій пол. XVI в. стояло ще дуже слабко, а з тим і в обов'язках селянства панують форми данні, панщини ж іще дуже мало, майже нема. В степовім же поясі, з кінцем XVI в. бачимо лише перші завязки панського господарства; переважна маса осад сидить на свободі, і оподаткованне або не існує, або дуже низьке. Волоочної поміри не видно ніде, а яку репутацію мала вона тут, показує характеристичний епізод, записаний в інвентарі Слободищанської лятіфундії Тишкєвичів в Житомирськїм повіті, з кінця XVI в. (1593). Коли ревізор зібрав „міщан“ (були то властиво селяне) Старого й Нового Слободища „в громаду“ й візав їх, аби дали помірити свої ґрунти на волоки, а себе й свій інвентар — вписати до реєстра, „вся громада крикнула: Боже того борони, Боже того борони, аби ми то мали робити, щоб взяти свої ґрунти волоками, а свою родину дати вписати в реєстр! То річ неможлива, аби коли мали списувати нас, людей свободних, наших дітей і наше майно і заводити собі в неволю. Батьки наші і ми самі мешкаючи постаріли ся, а того не тільки не бачили, ані й слуху не мали, аби нас так підступно (*wymyslnie*) перевели на волоки: ми, яко люде вільні, зараз дамо нашому теперішньому панови по двадцять грошей, вийдемо і підемо, куди схочемо, а тут сидіти не будемо, імен наших списувати не дамо і бувши людьми вільними, в неволі бути не хочемо“. А коли дідич почав їх гамувати, люде не слухали й „зачали всі бунтовати ся“, так що треба було і з тими реєстрами і з поміром ґрунтів дати спокій²⁾).

Опись овруцького замка з 1552 р., описуючи кількадесять сіл панських і великокняжих, дає досить докладне понятє про тутешнє, поліське господарство. Підставою оподаткованія служить або „служба“ (інакше „потуг“, рівнозначне з дворцєм), або „дим“. Панує медова дань і грошевий чинш. Панщина незвичайно рідко згадуєть ся. Окрім замкових селян на службі

¹⁾ Архивъ VI. I с. 471, 474.

²⁾ Ibid. с. 225.

поленицькій, що роблять кілька день до року на замковім фільварку, між селами згадується лише одно, де люде не дають ніяких даней, „одно толоки служать“, та кілька „двірців“ (фільварків), які їх власники, за браком своїх підданих, „наймом“ орудь. Правдоподібно, таких сіл, де малі „двірці“, на „виживленне“ дідича обробляли ся „толоками“, чи певною річною роботою підданих, було й більше, але про розвій фільварчаного господарства і панщини все таки не може бути мови. Про оподаткованне докладного суду не можемо собі виробити, бо не маємо ані докладної великості ґрунтів, ані числа господарів в таких „димах“, чи „службах“, ані, нарешті, не можемо переложити на гроші медової дани ¹⁾. Виглядає воно так : в с. Гладковичах припадає на потуг два дими, на дим 6 гр. і коло відра меду пересічно. В Хабнім на потуг трохи меньше як 2 дими, на дим 22 гр. і $\frac{3}{4}$ кади меду ; в Патечах на потуг $4\frac{1}{2}$ дими, на дим копа грошей, нічого більше ; в Беховичах на „службу“ 4 дими, на дим 30 гр. і $\frac{5}{8}$ кади меду, і т. и.²⁾. Як бачимо оподаткованне дуже ріжнородне.

Кілька інвентарів панських маєностей з Житомирського Поліся з пізнійших десятиліть (80—90-х рр.) показують теж саме : в однім селі дають медову дань, трохи більше як по відру з господарства, в другім — по 12 гр. і меду около $\frac{2}{3}$ відра на господарство, і окрім того підводи, „більше нічого“ ³⁾.

Подібне бачимо й над Дніпром, в околицях Київа й Остра. В інвентарях 1552 р. знаходимо два села під Київом, де люде орудь кілька днів до року на замковім фільварку (в однім селі по 3 дні, в иньшій спеціальні роботи : 2—4 дні). Иньші дають мід, грошеві чинші, сіно, дрова, також в ріжних комбінаціях ⁴⁾. Я наведу оподаткованне кількох сіл остерських, бо його можна обрахувати ціле : в с. Виполозові з господарства виходить пересічно, грошима і сіном ⁵⁾ коло 30 гр., в с. Елмпнці так само, в Боденковичах коло 40 гр., в Крохаєві до 50, в Чор-

¹⁾ Як ріжнили ся міри меду в ріжних околицях, показують їх ціни : в Ратенській королівщині люстратори цінять відро меду на 24 гр., в Любомльській на 96, в Холмській на 144 гр. ! (Архивъ VII. 2 с. 277, 328, Жерела III с. 63). А ціни овруцького відра інвентар не подає.

²⁾ Архивъ IV. 1 с. 44—6.

³⁾ Архивъ VI. 1 с. 117 і 226.

⁴⁾ Архивъ VII. 1 с. 117—121.

⁵⁾ Рахую віз по оцінці уставній 1557 р. на 5 гр.

нині 85 гр.¹⁾. Оподаткування дуже, розмірно, мале, що пояснюють ся великою небезпечністю й непевністю тутешнього життя серед татарських нападів.

Інвентар винницького замку з тогож року 1552 описує кільканадцять панських і одно замкове село на Побожу. Спосіб оподаткування досить одностайний: грошовий чинш, часом овеє і кілька день (2—4) до року панщини. Грошеві чинші не однакові: від 6 до 60 гр., але звичайне оподаткування можна рахувати на 15—20 гр. з господарства. Підсуєдки не мають ніяких обов'язків²⁾.

Що робило ся в ще слабше колонизованих частях Київщини й Браสลавщини, може нас поучити цитована вже вище ревізія Слободищанської маєтности Тишкевичів, в околиці Гнилопята. Селяне пояснили, що з цілої сеї лятіфундії ішли певні доходи тільки з Старого Слободища: „міщане“ давали по 20 гр. і робили три дні на рік; иньші обов'язки з них знято, з огляду на прикрости, які вони терпіли від сусіднього дідича. В иньших місточках і вісімнадцяти селах сеї маєтности сиділи люде, але ніяких даней не платили й панщини не робили: воля їм іще не вийшла, а окрім того терпіли вони від пограничних спорів з сусідніми панами³⁾.

Фільварчане господарство й панщина сунули одначе й сюди, і лише чекали спокійнішого часу, щоб показати і тут свою силу. В першій половині XVII в. панщина починає ширити ся в подніпровськім (українськім) Полісью, а де виходили речинці свободи — появляеть ся також і в полудневих осадах. Отсих двох інвентарів на разі вистане, щоб зміркувати переміни в господарстві Поліся. Овруцька королівщина — замкове село Островок, 1616: дають по півмірки вівса з господарства, за 15 гр., і роблять два дні тижнево. Свида й Видибор, в київськім Полісью, 1636: з господарств „богатших“ по 30 гр., иньших датків більше меньше на друге стільки, підводи за 20 миль, або за те 30 гр., панщини літом три дні тижнево, і 8 днів спеціальних робіт на весну; для біднійших се знижаєть ся до 15 гр. і одного дня на тиждень панщини⁴⁾. В задні-пранській Любечській волости іще в 1616 р. не було жадного фільварку: селяне сиділи на грошових чиншах і медовій дани,

1) Ibid. с. 597. 2) Ibid. с. 608—610.

3) Архивъ VI. I с. 224, 226—231.

4) Архивъ VII. I ч. 29, VI. I ч. 44, 70.

але тут же закладали фільварок в селах відлучених від Любецької королівщини і селяне, як пише люстратор, згодили ся замість „трох неділь“, які служили вони до любецького замку, робити на фільварку тижнево два дні літом і оден зимою¹⁾.

Подібне бачимо і в околицях полудневих. Фільварчане господарство було в пляні при кождім zaloженню осади. Правда, татарські пополохи, народні рухи, пограничні панські війни не давали часом осаді й вийти з стадії „свободи“, робили сей „свобідний“ стан хронічним, подібно як ми то бачили в східнім Поділю в 2-ій половині XVI в.; але де „свобода“ встигла минути, появляла ся панщина. Віщуні її часом появляли ся наперед в виді толок і так званих зажинків, обжинків, закосків і обкосків. Ними зачинало дихати фільварчане господарство, щоб розвинути ся на добре з запровадженням правдивої панщини. Люстрація королівщини Київщини 1616 р. ілюструє се дуже добре.

Нпр. Нехворощанська держава в полудневій Житомирщині, в сусідстві тих Слободщанських сіл. При м. Нехворощі малий фільварок, „панщини нема ніякої до нього, окрім зажинків, обжинків, закосків і обкосків та толок на панській страві“; в сусіднім с. Крилівці вісім господарств тяглих, вони роблять два дні на тиждень зимою, а три літом, окрім толок; иньших обовязків не мають. Свобідних є двадцять господарств, що окрім тих зажинків — толок поки що нічого не роблять, але в перспективі жеде їх та ж панщина, очевидно²⁾.

В самій Житомирській королівщині оподаткованне з панщиною: — роблять оден день тижнево зимою, два літом, і чиншу дають по золотому. Таких сіл тут чотири, що вже висиділи свободу.

В державі Романівській (на Раставиці) три села давали чинші й овес, що давало з господарства в до 10 гр. (або й меньше) і робили тижнево два дні літом, оден зимою (в однім селі два дні тижнево цілий рік). Три иньші села несли подібні ж повинности, але їх пополошили Татари, й що людей лишило ся в них, не дають нічого. Одно сидить на свободі — тридцятьлітній! Фільварок панський супроти того „більше прадею їх (наємною), ніж підданими обробляв ся“, так що ревізори не мають сумління порухувати його між доходи держави³⁾.

¹⁾ Архивъ VI. I с. 337 і 338.

²⁾ Ibid. VII. I с. 286. ³⁾ Ibid. с. 319—20.

В Білоцерківщині одно лише село несе якісь обовязки: чиншу і датків дають на 21 гр. і косять два тижні в році, більше нічого; одинокий „хутір“ староста „обробляє“ своїм коштом і худобою, бо селян роботних не має“. Кілька сіл не висиділи ще свободи, або не несуть ніяких обовязків наслідком татарських пополохів. Місточко Триліси „не висиділо ще свободи, а при тім під час тієї свободи пять раз спустошене до ґрунту татарськими нападами, і через се спустошенне дано підданам наново 20 літ свободи, бо инакше їх не можна було затримати“. Се вистане за ілюстрацію¹⁾.

Далі на полудень і схід, в Канівщині, Черкащині — свободи, або „непослушні“, однаково без всякого оподаткованія.

Подібне за Дніпром. В Остерщині нема фільварка, як і в Любецькій волости, а й давніші дани переважно погинули „dla spustoszenia ukraińskiego“²⁾. В Переяславщині і в дальших околицях теперішньої Полтавщини самі „місточка“, на свободах, або непослушні...³⁾ В величезних маєтностях Вишневецьких (Лубенщина) перепись 1628 р. тільки при деяких осадах показує грошові чинші⁴⁾, иньші мабуть сиділи на свободах, а кожний сильнійший натиск податкової шруби готов був розігнати людність. Відбираючи лубенські маєтності по опікуні Юр. Вишневецьким, возний переказує нарікання місцевої людности на нього, що він їх „зубожилъ велми, выбираючи неслиханные податки пѣнежные, быдличные, медовъ накидане, горилки и селитры“, так що тутешніх людей „трохи не половина“ помандрувала⁵⁾.

Як бачимо, обставини для розвою фільваркового, панщинного господарства і взагалі інтензивнійшої експльоатації селянської праці були неприхильні. Але тенденції до неї дуже виразні й сильні — щоби лише та плитка колонізація грошечки ствердла й дала себе шляхетському режимови уйняти. Місцями се дійсно удало ся, особливо в десятилітє затиша перед самим великим рухом Хмельнищини; місцями так і не прийшло. Бо-плян, характеризуючи „нужденне“ становище селянства України

¹⁾ Архивъ VII. I с. 290—1.

²⁾ Ibid. с. 305—5, пор. податки наложені 1628 р. на остерських міщан і селян з Омелянового хутора: чинші й дани від кожної пари волів — ibid. с. 353.

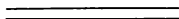
³⁾ Архивъ VII. I с. 312—317.

⁴⁾ Відомости зібрані у Лазаревського — Лубенщина и кн. Вишневецкіе, К. Стар. 1896, II.

⁵⁾ Уривок з невид. акту (К. у а кв. 13 л. 1034) тамже с. 229.

(себто подніпрянської) перед Хмельничиною, каже, що селяне мусять робити три дні тижнево з худобою на пана, давати відповідно до великості своїх ґрунтів кілька мір збіжжя, курей і гусей, десятину від овець, свиней і пчід, і раз на три роки — вола, давати грошовий чинш, возити дерево і сповняти „тисячі иньших робіт“¹⁾. Але з актами в руках можемо сказати, що до такої панщини далеко не всюди встигло дійти. Нпр. увязчий лист на м. Тимоновку²⁾, в Браสลавщині, в маєностях кн. Четвертинських, з 1647 р., головні доходи вчисляє з корчми й ставу; чиншів нема, тільки десятини пчільні; селяне, що сидять на свободі, два дні орють на весну і два дні на осінь, два дні косять; є їх сто двадцять. Подібних осад було, певно, багато навіть перед самою ще Хмельничиною (на жаль, досі майже не публіковано матеріалів про селянство на козацькій території перед Хмельничиною). Цікаво нпр., що т. зв. Самовидець, описуючи прикраси селянські, не згадує про панщину, тільки про різні драчки арендарів: „чинши великіє, поволовщини, дуди, осипъ, мѣрочки сухіє, въ жорновъ плату и инное“³⁾. Панщина далеко не всюди встигла вагніздити ся, коли змів польську шляхетську господарку козацький вихр.

¹⁾ Description de l' Ukraine, вид. 1861 р. с. 23.

²⁾ Архівъ Югозап. Р. VII. I с. 432 (теп. Липовка Тимонівська Олгопольського пов.).

³⁾ Вид. 1878 р. с. 5.

IV.

Міщанство. Духовенство.

Як тісно зв'язані були і між собою і з усею суспільно-політичною еволюцією цих часів в своїм розвитку верстви шляхетська й селянська, так відокремлено стояла й жила верства міщанська. Оперта на реципованім чужім, зовсім готовім праві, що потім, на тутешнім ґрунті майже не розвивалося; розбита на безконечний ряд малих держав, якою в принципі була кожда міська громада; не зв'язана навіть якимись спільними інститутами, організаціями, репрезентаціями в одно суспільне тіло, міщанська верства в сім періоді, від коли попадає в нову організацію, визначається великою безвладністю. Її історія від тепер властиво стає одною історією зникання й упадка, хіба з малими, локальними проблесками світла й блиска.

Виключене своїми імунітетами з загальної державної організації, міщанство нічого не значить в політичній житю. Поставлене в аномальні обставини, воно не розвиває значніших впливів в житю культурнім та економічнім. Вкінці — чужі елементи національні заповняють собою головніші його центри, витісняючи й правно й фактично тубильців, так що і з нашого національного становища воно має інтерес більше негативний, щоб так сказати, подібно як історія шляхетської верстви, з тою різницею, що еволюція шляхетської верстви задавала тон всьому суспільному руху, тим часом як міщанство, кажу, в нім дуже мало що значило. Коли додати ще, що досліджування тих безчисленних мікрокосмів, з яких складалася міщанська верства, і в яких кождий мав свою власну хартію й жив дійсно „своїм житєм“, не вийшло властиво поза спостереженнями над типами їх окремими і взагалі далеко-далеко не опанувало матеріалу,

то з тим усім буде ясно, що мова наша про верству міщанську буде значно коротша від попередніх розділів¹⁾.

Ми знаємо з попереднього, що міське жите в давній Русм було дуже розвинене. Місто було осередком політичного жита землі, огнищем її економічної й культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відграничене від землі й її станів, репрезентантувало й містило в собі всі верстви й складники суспільно-політичного її укладу. Людність міста складасть ся з тих же верств, з яких складасть ся й земля, „гражане“ — тіж земські „людие“, поставлені тільки в фактично відмінні обставини. Се ядро, густійше, щільнійше заповнене тими ж клітинами, які виповняють собою весь орґанізм землі. Так виглядає міське жите взагалі в Словянщині, поки воно не підпадає німецькому міському устроєви, що змінє єї старі земські відносини.

На Заході, й спеціально в Німеччині, звідки було перейнято потім до нас, як і до иньших деяких словянських земель, міське право, середновічний міський устрій уложив ся, противно, на основі імунітету. Грошем і оружем видомлюєть ся город з феодального устрою землі, здобуває собі крок за кроком незалежність від всіх звичайних чинників управи й власти, приватноправних і державних (елементи приватні й державні були все злучені в них, бо сею злукою їх взагалі відзначаєть ся західній феодальний устрій), і так зближаєть ся до своєї мети — стати осібною державою в системі держав середновічної Німеччини. Вкінці — вповні чи неповні, в більшій або меньшій мірі він доходить до сього становища осібної держави, замкненої в мурах міста і ними відгороженої від своєї околиці й цілого сьвіту. Функції й права всяких давнійших властей переходять тоді на більше або меньше тісну громадку міського патриціату, що впборола чи викупила єї права, й тепер безконтрольно й безгранично править сею малою державою, держачи в своїх руках міські уряди й диктуючи закони иньшим верствам і корпораціям міста, — о скільки єї зносять се панованне і дорогою революцій чи иньших способів боротьби не потраплять розширити круг міської олітархії й нарушити ексклюзивність її режиму.

Розвій міського громадського жита, на основі єї нової автономії, в Німеччині припав на той час, коли татарські походи

¹⁾ Про вбірання документів і літературу міст див. прим. 7.

й спустошення середини й другої половини XIII в. в Польщі й Угорщині викликали заходи коло спровадження Німців, німецької колонізації для залюднення спустошених міст і сіл та розбудження підупалої торгівлі й економічного життя. Економічний і культурний поступ Німеччини, зв'язаний з розвитком міст і взагалі міського права, заохочувало ті правительства до закладання міст на німецький взір і спровадження Німців з економічних, а властиво фіскальних мотивів. Так розвиваєть ся в XIII в. німецька колонізація в Угорщині й Польщі (насамперед в Шлезку, далі в Мало- й Великопольщі).

Муніципальна свобода, що була сьвіжою ще новиною в самій Німеччині, мала в першій лінії служити для заохоти колоністів; їм передовсім обіцяно муніципальну конституцію на німецький взір на нових осадах. Зрештою в ній бачили секрет розвою багатства й доходів німецьких міст, і пробували оживити нею і свійські осади: поруч нових німецьких колоній, вона заводить ся і по старших, тубилецьких осадах, і то не тільки по містах, але й по селах, що переводять ся або на ново засновують ся на основі німецького міського права, з фіскальних мотивів, про котрі скажу низше.

Не лишаєть ся німецьке право й колонізація незвідними й давній Русі. Се певно, хоч при дуже слабих наших відомостях про внутрішні відносини Галицько-волинської держави з кінця XIII і з XIV в. не можемо ми числити на якісь хоч трохи повні відомости і в сій справі. Те що знаємо — зовсім припадкове, більше натяки, як звістки.

Такий натяк маємо передо всім в новім, перед тим незвідним на Русі терміні „мѣстич“, що з кінцем XIII в., в Галицько-волинській літописі прикладаєть ся до руських міщан, замість давнійшої назви „гражан“. Мстислав Данилович, діставши від Володимира Васильковича Волинське князівство, „совва бояры володимѣрьскыя, и мѣстичи Русци (вар.: Русь) и Нѣмцѣ“, і перед ними казав відчитати грамоту Володимира про передачу йому князівства¹⁾. Сей термін уживав ся для означення міщан великих, привілегованих міст²⁾, і коли завважити, що

¹⁾ Іпат. с. 596. Цитуєть ся і досі гадка Зубрицького, що за Володимира Васильковича були війти німецькі і в Володимирі й Луцьку (Кроніка с. 9), але се тільки в категоричній формі дане узагальненне звісток про Львів і Володимир.

²⁾ Так в оповіданню про безкороліве по смерті Лешка Чорного в Кракові, літописець протиставляє краківських „мѣстичей“ і „горо-

з снм іменем в Володимирі виступають „мѣстичі“ Русини й Німці, то стає дуже правдоподібним, що в Володимирі тоді була вже міська організація на німецький взір — чи тільки колонія німецька, чи організація зложена з горожан руських і німецьких, се трудно рішити.

Кількадесять літ пізнійше маємо документ — лист писаний від володимирської міської громади, в інтересах двох володимирських купців: Бертрама Русина і брата його Миколая до громади м. Штральзунда. Пишуть його consules ac universitas civitatis Ladimiriensis consulibus ac universitati in Stralsundis (лист писаний по латини)¹⁾. Титулятура ся, а особливо згадка про „консулів“ (радних) м. Володимира дає підставу думати, що в Володимирі була міська організація на взір німецького права, хоч би тільки часткова, а не цілого міста. (Меньше правдоподібним було б припускати, що писар лише приложив титулятуру німецьких формулярів до володимирської громади).

У Львові також звістна, від часів Льва, громада з міським німецьким правом. В 1352 р. кор. Базмир потвердив синам небіжчика львівського вїйта Мартина маєтности, що дістав їх

жан“, себ то міщан німецького права й горожан польського права — Іпат. с. 614. В літоп. Переяслава Суздальського се слово стрічаємо вже в оповіданню про Теодосія Печерського (під р. 1091 — с. 50), але се очевидна прикмета пізнійшої редакції.

¹⁾ Грамота ся з різних поглядів важна для історії України, а що досі не була втягнена в досліди українського міського устрою, наведу її в цілости:

Viris honorabilibus et discretis dominis consulibus ac universitati in Stralsundis consules ac universitas civitatis Ladimiriensis cum fidelitate ad omnia se benivolos et paratos. Noveritis coram nobis racionabiliter esse protestatum, quod Bertramus Ruthenus et Nicolaus exhibitor presencium fratres nostri concives habuerunt in nave nuper in terminis principis Rugianorum submersa seu periclitata per glaciem 88 pannos, inter quos 14 sunt ypenses, ceteri sunt dornenses et poprenses, quos sibi idem Nicolaus in Flandria comparavit et deposuit in dicta nave ad deferendum sub sua eventura pariter et fortuna, qui panni tunc eorum fuerunt et adhuc sunt nec alicuius alterius, idem autem Bertramus et Nicolaus tunc ut nunc nostri fuerunt et sunt cives predicti. Super hys ad nos habere debetis respectum firmum et securum. In cuius rei testimonium nostrum sigillum presentibus est affixum. Rogantes effectuose, quatinus insuitu justicie ac respectu nostri perpetui servicii efficere dignemini, quod predicti panni eidem Nicolao et ad manus sui fratris supradicti libere et intergraliter restituantur,

дід Бертольд, вїйт львівський, від кн. Льва¹).

Від Юрія-Болеслава маємо в цілості грамоту на німецьке право м. Сяноку²). Він надав в 1339 р. вїйтвство сяніцьке Барткови в Сендомира в звичайній формі таких надань і з звичайними умовами: Бартек дістає дідичне вїйтвство з властїю і юрисдикцією, які до того належать, з правом на третю частину доходів з свого суду і на кожний шестий лан осадженого ґрунту; йому дасть ся ринок в тім новім місті на власність, з правом поставити там ятки, склепи крамарські, шевські, рибальські й ин. та поберати на себе доходи; він дістає лавні, млин, рибальські загати на Сяні і право на чинши від дрібніших ґрунтів, що лишать ся поза виміреними для кожного осадника ланами (*horti*, пізнійші т. зв. обшари); осадники дістають 15 літ свобід, потім обовязані платити князеві 16 гр. річного чиншу; вони звільняють ся від юрисдикції й власти всяких княжих урядників³) і віддають ся під присуд і власть вїйта. Ні одним словом ся грамота, досить велика й докладна, не натякає, що осадженне такого міста з німецьким маґдебурьським правом, як вона його зве (*theuthunico iure, id est iure magdeburgensi*) щось нове на Русі, противно, говорить ся про нього як річ добре звістну по містах, і сього способу говорення не можемо собі зрозуміти инакше як тільки так, що в Галицько-володимирській державі тоді осаднї німецького

quod cum omni fidelitate apud vos et vestros, ci necesse fuerit, grantanter cupimus promereri obsequio speciali. Datum anno Domini 1324 in invencione sancte crucis.

Друкована була (в перше і в останнє) в *Hansisches Urkundenbuch, bearbeitet von K. Höhlbaum, т. II (1879, Галє) ч. 420*, в ориґіналу штральзундського архіву.

¹) *Que bona discreto viro Bertholdo olim advocato lemburgensi avo ipsorum, per magnificum principem felicis recordacionis dictum Leonem ducem Russie pro suis fidelibus serviciis donata dinoscuntur.* — *Akta grodz. i ziem. II ч. 1.* Звістки про Львові грамоти на шляхетські маєтности я беру дуже скептично, але сеї звістки не бачу ніякої причини підозрівати.

²) Грамота видана у Репеля *Über die Verbreitung des Magdeburg. Stadtrechts* дод. I і в *Codex dipl. Poloniae III*, факсиміле має вийти в збірнику петербурьської Академії, присвяченим останнім галицьким князям.

³) *nullus officialium et ministerialium, nobilis ant ignobilis, potens aut simplex quidquid habent agere, iudicare et imperare in dicta civitate Sanok.*

1e-

права були вже добре звістні, досить численні¹⁾. Зрештою і під сею грамотою Юрія Болеслава, виданою в Володимирі, підписані свідками два війти: Адальберт de Bochna і Бартоломей de Warssov, останній, можливо, війт місцевий. з Русії²⁾.

Ся нова осада сяніцька, що осаджувала ся, очевидно побіч старого міста Сянока, добре звістного нам іще з XIII в., обчислена передовсім на чужосторонніх кольонистів: Німців, Поляків, людей з Угорщини (може не так самих Угрів, як німецьких кольонистів з Угорщини) і тільки що не виключає Русинів³⁾. Правдоподібно, що за руських часів Русини, як державна нація, не виключали ся від участі й прав в таких громадах німецького права, як то бувало часто пізніше, наслідком релігійної ексклюзивности німецького права. Але завсіди такі громади засновували ся для того головно, щоб стягнути чужосторонніх міщан, людей промислових і грошовитих, для побільшення княжих доходів, і міське німецьке право, як я вже казав, передовсім і надавано для заохочення таких чужосторонніх людей до кольонізації. Вони й творили такі нові, відокремлені громади при старих руських містах, що далі жили собі старим устроєм⁴⁾.

Така німецька громада могла бути вже в XIII в. в Володимирі. Така була у Львові в XIV в.; в однім документі з 1352 р., отже в кождім разі занадто рано, аби добачати в ній сліди нових, Казимирових впливів, виступає львівський війт і радні

¹⁾ prout ipsum magdeburgense riget et tenetur per civitates singulas. Які міста? Без всякого пояснення (нпр. aliarum terrarum або що) трудно се розуміти инакше як про міста руські.

²⁾ Див. т. III с. 576—7 першого вид.

³⁾ Theutonicus, Polonus, Ungarus et Ruthenus — так вичисляє будущих горожан грамота. В тім дехто з дослідників бачив спеціальне упослідженне Русинів, але безпідставно, як то я казав на иньші місці — т. III с. 202 першого вид.

⁴⁾ Линиченко (Сусп. верстви с. 221) бачить в тім кардинальну різницю між руськими і польськими часами, що коли за руських часів німецьке право надавало ся лише німецьким містам, за польських воно розтягаєть ся на ціле місто; одинока проба такого розширення в руських часів — се сяніцька грамота. На мій погляд сяніцька грамота творить нову осаду німецького права при старім Сяноку і не розтягаєть ся на старе місто. І за польських часів дуже часто привилей німецького права мав на меті створити таку нову осаду, поруч давньої, що лишала ся й далі при „руським“ праві. Отже в тім кардинальній

(consules) — майже самі Німці¹⁾. Таких чужоземських громад (головно німецьких) в Галицько-володимирській державі, особливо в її західніх частих при кінці руських часів мусіло бути не мало.

На иньшій місці вказав я²⁾, яку політичну ролю мусіли відограти сі громади під час боротьби за галицьку спадщину, в середині XIV в., служачи опорою для польсько-угорської окупації. Наслідком того чужоземна колонізація на галицькій Русі здобуває підчас сеї окупації й політичний стимул. Розвій сеї колонізації, а з тим — розвій німецького права має політичну мету: збільшати неруські елементи для протиставлення місцевим Русинам, на яких годі було покласти ся супроти литовських аспірацій. Німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фіскальним (бо властиво поза фіскальними інтересами „культура“ дуже мало правительством інтересувала), — а й пониженню Русі, денационалізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських — бо сих чужоземних польських колоністів трохи пізнійше чи скорше поглинув таки польський елемент.

З усіх тих мотивів німецьке право в Галичині почавши від другої половини XIV в. розширяєть ся незвичайно скоро. Хоч далеко не розпоряджаємо повним матеріалом, і королівські та дідичівські надання служать майже єдиним джерелом для слідження, як розширяло ся німецьке право в тих часах³⁾, але можна з усякою певністю сказати, що до початку XV в. німецьке право мали вже всі головніші міста Галичини і цілий ряд другорядних міських осад, і чимало сіл. Осаджуванне но-

---

ріжниці між руськими й польськими часами я не бачу. Була иньша: що за руських часів така привілегована громада не була головною, при ній руські осадні не були чимсь підрядним, як то стало за польських часів, коли містом властивим була тільки привілегована громада німецького права.

¹⁾ Thuno, Henricus Platner, Cunath de Stynow, Jacusius de Jaroslaw, Johannes de Memil, Jaklo faber — consules, Bruno — advocatiam tenens — у Зубрицького Kronika m. Lwowa с. 7.

²⁾ Т. IV с. 54.

³⁾ З ними є така трудність, що часто та сама осада діставала в різних часах часом і кілька грамот на німецьке право, і то не так щоб кожда відкликувала ся до давнійшої, а й зовсім самостійних, так що така грамота для осад давнійше заложений може служити terminus non post, але не terminus non ante запровадження в ній німецького права.

вих міст і сіл на німецьким праві, та й перевод давніх осад на німецьке право стає тоді правдивою модою.

Натомість дуже поводи розширяло ся воно в землях в. кн. Литовського. При тім поважанню, яке мали тут до руських форм суспільного устрою, литовські князі не мали охоти заступати його в містах новою, німецькою організацією. З-перед унії можемо властиво вказати оден тільки факт надання, і то лише в такій країні влітково поставленій між суперництвом Литви й Польщі як Поділе: з 1374 р. маємо грамоту Юрія й Олександра Коріатовичів на німецьке право Камінцєви, з нагоди кольтонізації його якимись прихожими людьми („жесьми призвали собі міщан до Камінецького міста“), і то, як здаєть ся, тільки сій кольтонії¹⁾.

Роздаванне привилеїв на німецьке право починаєть ся в в. кн. Литовським властивім тільки від унії. Було тут дещо й формальної імітації Польщі, але певно також і тої самої політики, яка впливала на розвій німецького права в Галичині: бажання ослабити силу руського елемента твореннем сих привилеїюваних католицьких громад. За всім тим такі надання з початку дуже рідкі. Так Ягайло 1387 р. хоче організувати Бильно на взір Кракова й дає йому німецьке право. В 1390 р. дає він маїдебурське право Берестю. Витовт також дає німецьке право кільком руським містам на Побужу на взір Люблина, і з виразним виключеннем від міських свобод Русинів: маємо його грамоти томуж Берестю (1408 р.), Соколову (1424), Дорогичину (1429), Більську (1430). Розумієть ся, мусіло бути того й більше, ніж отсе в остатніх часах віднайшло ся²⁾. З другої четвертини маємо

¹⁾ Оригіналу грамоти не маємо, тільки пізнійші копії; найдавніша в ревізії при 1564 р., але вже з виразними слідами пізньої модифікації (що вона підправлена і в копії 1564 р., на се окрім мови вказують нпр. такі вирази пізніших часів як „князь, землянин або дворянин“ для означення суспільних верств — термінологія пізніша, що в Подільській землі 1370-х рр. не могли мати місця). Одначе не можна сумнівати ся, що в основі її лежала правдива грамота Коріатовичів: не шаблонна її форма, вказівки на організацію Поділя з перед польського права, не кажучи про імена сьвідків, сьвідчать про се виразно. Копія 1564 р. в моїх Матеріалах ч. 2, з пізніших копій — у Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ.

²⁾ Майже всі отсі підляшські привилеї віднайдені й опубліковані тільки в остатніх роках: привилеї Берестю й Дорогичину в Актах Литовско-русского государства I ч. 1, 3 6, Більську — Codex epist. saec.

кілька спорадичних надань німецького права волинським містам. Витовт нпр. надає маґдебурське право Перемилю. Свигригайло Кременцю, Литовижу¹⁾. Загальне надання німецького права містам Луцької землі, дане Ягайлом між иньшими свободами для людно-сти сеї землі, *ad captandam benevolentiam*, під час війни з Свигригайлом 1432 р.²⁾, не мало реального значіння, бо Луцька земля не підлягала Ягайлови.

В Володимирі й Луцьку певні елементи міської організації німецького права могли задержати ся ще з давнійших часів, могли бути підновлені й пізнішими привілеями, але ми не маємо про них докладних відомостей. Остаточо Володимир дістав маґдебурське право „як по иньшимъ мѣстамъ — въ Судомири, въ Люблине и въ Грубешове“ хто зна чи доперва не за в. кн. Олександра³⁾. Луцьк дістав в 1497 р. маґдебурське право *de novo*, і хоч се розуміють часом, як поновлене надання⁴⁾, стилізація грамоти говорить про нього як про новозаведене⁵⁾. В Київі появляеть ся воно при самім кінці XV в., коли впроваджуеть ся також і в головнійших містах Білоруси⁶⁾.

Тільки в першій половині XVI в. німецьке право починає ширити ся, але й то лише на Волини. В Київщині ж і Брацлавщині розповсюднюеть ся воно тільки в кінцем XVI в., під поль-

XV т. III дод. 5. Витяг з привілея м. Соколову — *Starożytna Polska* III² с. 531.

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи V. 1 ч. 2, Акты Литов.-рус. госуд. I ч. 7 і 8.

²⁾ *Codex epist. saec. XV* т. I ч. 82 = *Arch. Sang.* I ч. 13 = Архивъ Югозап. Р. V. 1 ч. 1.

³⁾ Архивъ Югозап. Россіи V. 1 с. 29. Уряд вїята ввснїий з часів Казимира — Акты Зап. Р. I ч. 121. ⁴⁾ *Starożytna Polska* III с. 9.

⁵⁾ *ipsam de iure ruthenica seu wolinskie aut alio quocunque prius tento in ius theutonicum, quod magdeburgense dicitur (на взір Вильна) transferimus* — Архивъ Югозап. Р. V. 1 с. 13.

⁶⁾ Що Київ дістав німецьке право тільки за в. кн. Олександра (не в половині XV в., як думає нпр. Антонович — *Моногр.* I с. 164), нині вдасть ся, вправно видно з грамоти Олександра 1499 р. (Акты Зап. Р. I ч. 170: „штожь каторыи вряды и пошлыни городскіи первыи воеводы вавѣдали... ино какъ есмо дали вамъ право нѣмецкое, и вы дей тыи вси вряды и пошлыни городскіи за себе забрали“). Але того надання не маємо. Ранійша грамота, в 1494 р. вгадує вже про вїята й німецьке право, але виходить в головнім з практик перед завеленням німецького права — „какъ было за в. кн. Витовта“.

ською зверхністю з новим оживленням колонізації степового Подніпров'я, й тоді ж переходить в лівобічну Україну. Таким чином сей процес реформування міського життя на основі німецького права протягнув ся у нас на півтретя століття і тільки в першій половині XVII в., уже з деякими значними модифікаціями, стає се право нормою міського життя на всім просторі наших земель.

Блишим взірцем для міської організації в Польщі служили міста сусідніх німецьких земель — Саксонії й Пруссії. Як типовий взірець саксонської організації служив Магдебург, як взірець пруської — Кульм (Хелмно), відти звичайні терміни для міського права в Польщі — право хелмінське і право магдебурське. В практиці взірцем саксонського устрою служив не так сам Магдебург, як організовані на взір його шлезькі міста, тому стрічаємо також, як взір, право Шроди, інакше Наймаркт, старшого з шлезьких міст, організованих на саксонський взір (право шродське). Устрій одначе в головнім був оден, відміни були лише в дрібніших деталях сих „прав“. Важніші різниці поміж містами виникали в практичнім переведенню — в тім як укладали ся, незалежно зовсім від тих первозорів, відносини кожного міста до органів правительственої власти, чи приватного властителя, коли місто було приватне, яке було становище війта до иньших органів міської управи й як виглядала організація сих самих в практиці...

На Русі, почавши від Львова — митрополії руських міст, міста звичайно діставали право магдебурське, але взірцем їх організації служив зовсім не Магдебург, а польські міста з німецьким правом, а далі й самі руські міста, що давніше одержали німецьке право — як Львів. Під впливом чисто-польської державної практики виробляєть ся в XVI—XVII в. тип міського устрою, німецький чи магдебурський по імені, але взагалі значно відмінний від німецьких первозорів, і ним реґулюєть ся практика міського життя — о скільки взагалі може бути мова про яку небудь реґуляцію сих відокремлених держав-республік, позбавлених спільних звязків і вилучених з загально-державного устрою. Устрій їх далеко не одноцільний, хоч міське право їх все зветь ся німецьким, магдебурським: він ділить ся на кілька типів що до абсолютности свого імунітету і внутрішньої організації.

Перше що приносило з собою надання німецького права, було власне — вилученне міста і його людности, обнятої мі-

ським правом, з під звичайної адміністраційної власти. До надання міського права місто разом з своєю околицею, з своїм повітом чи землею підлягало власти старости чи воеводи, юрисдикції суду старостинського чи іродського, відки могло апелювати до вищих судових інстанцій. Ся звязь з адміністраційною і судовою організацією своєї землі розривала ся, відколи місто діставало німецьке право. Кардинальною точкою кожного надання німецького права було вилученне міста (й села також, але говоримо тепер про міста) з власти й юрисдикції всіх адміністраційних і судових органів держави, а навіть з під загального законодавства держави:

„Ми надаємо місту німецьке право зване звичайно маґдебурським, уневажнюючи всі закони руські й всякі руські практики й всякі иньші, як би вони не звали ся, що звичайно входять в суперечність і перешкоджають німецькому праву (в иньших наданнях, особливо пізнійших, головно йде мова про закони й практики польські). Окрім того ми увільняємо місто і всіх його осадників від юрисдикції воевод, каштелянів, судей, підсудків, їх урядників, і взагалі від усяких властей, як би вони не звали ся, так що горожане, заізвиані в яких небудь справах, чи великих, чи в малих, навіть як злодійство, підпад, пролите крови, убийство, каліцтво й иньші такі злочини, — не будуть обовязані ні перед ким відповідати ані їх карам підлягати, тільки горожанин має відповідати перед своїм війтом, а війт перед нами (королем), коли буде візваний спеціальним нашим позвом, і то не инакше як по своему німецькому маґдебурському праву. Війту ж даємо повну й цілковиту власть в справах карних чи які иньші траплять ся судити, рішати, карати й засуджувати відповідно до німецького права, як воно вимагає й каже.“

Так говорить найстарша грамота Львова на німецьке право і теж саме більше менше, хіба в дещо відмінних виразах, повторяють грамоти всіх головнійших королівських міст. Міщане виймають ся в під власти й юрисдикції всіх иньших властей і піддають ся власти й юрисдикції війта, що підлягає апеляції тільки до королівського суду. „Руські й польські“ права і практики, державне праводавство міщан не дотикає: вони на все мають тільки свій кодекс німецького міського права.

Не всі міста одначе мали такий абсолютний імунітет. Я не буду запускати ся в сю справу на сім місці, бо верну ся до неї, обговорюючи адміністраційний устрій тих часів, тепер же

мусимо мати перед очима становище міщанської верстви. Отже зазначу тільки, що в одніх містах вийт підлягав апеляції до місцевого старости, так що *de iure* міська юрисдикція ставала на нижший ступень супроти гродської, старостинської, в інших застерігали ся для гродського суду важніші злочини, нарешті в приватних містах — що сиділи на ґрунті дідичів, апеляція йшла до патримоніального суду дідича, так само як і з судів сільських.

Таким чином для другорядних міст виключенне їх з загальної організації землі, що в принципі мало на меті забезпечити їх від утисків і секатур властей, охоронити їх самоуправу, зовсім не вело до сього, не приводило навіть до такої сумнівної вартости й якости самоуправи яку мали головніші міста. Бо й сі остатні мали звичайно лише нужденну пародію самоуправи, що спочивала в руках тісного круга патриціанських родів, і ті через кооптацію (*de iure* чи *de facto*) обсаджували всі міські посади та використовували таке своє повновластне становище для своїх інтересів. З другого боку імунітет не охороняв міста від найрізномродніших вмішань і утисків від адміністрації, як про се також будемо говорити низше. Державне праводавство хоч *de iure* не входило в сферу міського права, одначе його поліцейські розпорядження розтягали ся й на міста, накладали певні обовязки на міські уряди та давали їх під поліцейську контролю адміністраційних урядників. Так було навіть з більшими містами. Але більшість міст, кажу, навіть і такої благодати, яку мали важніші міста, не мали.

Тим часом виключенне міст з загальної організації в дальшій консеквенції відбило ся дуже лихо на їх становищу в суспільно-політичній організації. Вони були виключені з парламентарного устрою, не брали участі в соймаках і соймах; закони, що фактично дотикали ся міст дуже сильно, а навіть і спеціальні міські податки ухвляляи ся без їх участі. Вправді кілька міст (з українських — лише Львів) мали виїмок: служило їм право участі в соймах, але не виробили собі тут ніякого значнійшого становища, ніякого впливу, й для того навіть з свого права участі дуже недбало й лїниво користали. З другого боку самі вони не виробили собі якоїсь власної репрезентації, якогось союзу, палати, що могла б за інтересами міст обстати. Таким чином привілеговані в теорії, міста в дійсности зійшли на зовсім непривілеговане становище в державі, де

шляхта рішала про них без їх волі й відомости, так само як і про селян.

Вилученне з загальної організації не причинило ся також і до правної охорони міщанства, яку мало на цілі се вилученне. Організація спеціальних апеляційних інстанцій німецького права, як побачимо низше, не повела ся, і в результаті замість далеко ліпше організованих загальних трибуналів одним прибіжищем міщанства став королівський т. зв. асесорський суд, зложений з самих лише репрезентантів шляхетської бюрократії, нічим з міщанством не звязаних — іще одна спільна прикмета привілеїюваного міщанства з безправним селянством¹⁾.

Коли додати ще до того, що в переважній більшості міст особам шляхетським, чи то яко старостам, чи то як вйтам²⁾ була признана постійна і то часом рішуча участь в біжучій управі міста, то буде ясным, в яку залежність від шляхти ставив міста суспільно-політичний устрій польський і польсько-литовський.

При тім суперництві, або й антагонізмі, який звичайно виробляеть ся між верствою воєнно-господарською й капіталістично-промисловою³⁾, не можна було від такої залежності надіяти ся добра для міщанства. І дійсно соймове законодавство Польщі перевело цілий ряд ухвал, що задавало сильні удари інтересам міщанської верстви.

І так міщанам в Польщі забороняло ся володіти землею.

¹⁾ В.-Буданов в своїй праці бачить у всім упослідженню міст тільки воесім льогічну консеквенцію характеру німецького права. Се справедливо тільки до певної міри. Далеко не все витекало з самого права, а залежало і від того, що міста, не живши ся з сим чужим правом, не зміли таки й скористати в нього відповідно, а також і від того, що шляхта, рішаючи про долю міщан без їх участі, не в однім тяжко їх скривдила, а бодай не опікувала ся ними. Отже се наслідки переведення німецького права в Польщі, а не висліди самого права. В кождім разі одначе оборона німецького права, зроблена Д.-Запольським (див. в прим. 7) і його погляд, що в XV—XVI вв. ограниченне міських прав і пониженне міст місця не мало, а з'явило ся головно в XVIII в., іде за далеко.

²⁾ Війтівства для шляхтичів були зарезервовані спеціальними постановами соймів.

³⁾ Сеї ріжницї не вирівнювала, розуміеть ся, й „нобілітація“ головніших міст, що давала шляхетські права їх міщанам (між иньшим право володіння маєтностями — властиво одинокое реальне право). З українських міст нобілітований був Львів в 1659 р. — за його „заслуги“ під час козачини. Див. виписку сузних рефлєкцій а сеї нагоди з міських актів у Ловінського *Patrycyat i mieszczaństwo*³ с. 9.

Се мотивувало ся тим, що міщане яко такі не несли воєнної служби зарівно з шляхтою і набуваючи земельні маєтності могли також усувати ся від військової служби¹⁾. Першу таку постанову, дуже характеристичну взагалі для відносин шляхецької верстви до міщанства, маємо з р. 1496. Вона забороняла міщанам і всякого рода не-шляхтичам набувати й володіти всякого рода маєтностями, що підлягають „земському праву“, правом власности чи заставу, на тій підставі, що сі не-шляхтичі, не несучи воєнної служби взагалі, старають ся всякими способами увільняти ся також і від служби з таких земських маєтностей, а також і тому що міщане не дозволяють шляхтичам набувати земель під міським правом, отже належить і їм за те не дозволяти купувати земель земського права. Тому на далі суди не мають приймати ніяких контрактів продажі земських маєтностей міщанами, а ті, якими вони вже володіють, мають в певнім часі продати²⁾.

Ухвала ся, кажу, характеристична, бо виразно показує й сторонничість шляхетського законодавства, й вплив правної ізоляваности міста на ограниченне прав міщанина по за міською границею. Одначе на практиці її, розумієть ся, не було так легко перевести; уже соймова постанова 1505 р. (стилізована також в досить саркастичнім, хоч і делікатнім тоні, характеристичнім для шляхетських відносин до міщанства³⁾), не згадуючи про примусову продажу міщанами земських маєтностей, тільки застерігає, що вони мусять служити з них військовою службою зарівно з шляхтою. Не зломлено й тої практики, що міщане далі купували собі шляхетські маєтності, як то найліпше показують відновлення тої заборони від часу до часу⁴⁾. Але за-

¹⁾ В дійсности міста не були свобідні і в Польщі від військової служби, хоч властиво еквівалентом її уважав ся грошевий їх податок.

²⁾ Volum. legum I с. 124.

³⁾ „Купці, промисловці й міські люде мають більше щастя, при своїй оборотности, в здобуванні гроша, а збогачуючи ся, до своїх міських маєтностей прилучають маєтності земські і при тім звичайно здобувають собі увільнення від військової служби, і так мають більші свободи ніж шляхта. Се з становища їх приватних інтересів добре, але в державного становища невідповідно й викликає незадоволення, що тим часом як шляхта боронить державу своєю кров'ю й охороняє публичний спокій, — багаті міщане забирають земські маєтності й видирають хліб шляхті, та й ще звільняють ся через свою оборотність, як то буває, від публичних обов'язків...“ — Volum. legum I с. 139.

⁴⁾ Так в 1538 р. сойм, відкликаючи ся до постанови 1496 р., повторяє заборону судам приймати контракти купна шляхетських маєтно-

всїди правна заборона для мїщан, з вїйшком кїльких нобїлітованих мїст, володїти шляхетськими маєтностями лишила ся далї в польськїм правї.

Що до права в. кн. Литовського, то воно, пїддаючи земельну власнїсть взагалї сильнїй контролї правительства, з другого боку — не признаючи вїйськової служби привилеєм чи обовязком спеціально шляхетським, а звязуючи його з володїннем землею взагалї, не потребувало й спеціальних обмежень для мїщан. Литовський статут всїх трох редакцїй в постановках про „земську оборону“ мїж особами обовязаними до служби без всяких застережень мїстить і мїщан що мають „земське имѣнїє“ і не дає нїяких спеціальних обмежень що до них¹⁾. Але з розпростореннем соймового законодавства на землї в. кн. Литовського на сїй точцї, як і в богатьох иньших, вийшла неяснїсть, котра одначе так і лишила ся невьяснена²⁾.

Замикаючи мїщан в мїські границї й виключаючи їх від сїльського господарства, забезпечуючи монополї землеволодїння, инакше сказавши — монополї панщинної працї (бо на тїм монополїю стояли всї користи землеволодїння), шляхта заразом одначе старала ся увільнити себе від мїського монополїю промислу й торговлї. Сама до того брати ся вона не хотїла: як ми знаємо, торговля й промисл признанї були рїчами не згїдними з шляхетським родом; але шляхта постарала ся себе визволити від мїської торговлї, ухваливши свободу від мит і всяких торговельних обмежень (права складів, примусових дорїг і т. н.) для продуктів свого господарства, висланих до заграничних торгів, і заграничних товарів, спроваджуваних шляхтичами для власного ужитку³⁾. Сї товари таким чином кожний шляхтич мїг мати навіть дешевше, нїж купець, бо не оплачував мита й иньшнх поборів. Ремїсників же — особливо простїйших, розумїть ся, має кожний пан своїх двірських.

стей, не згадуючи про примусову продажу давнїйше набутих — Vol. leg. I с. 259; постановка 1611 р. дозволяє жадати і звороту вже закуплених ними *iure retractus* — *ibid.* III с. 11. Цїкаво, що в сїй повїй заборонї й мотиви вже новї — що куплею шляхетських маєтностей влязять в шляхецьку верству пе-шляхтичі.

¹⁾ Розд. II арт. 1.

²⁾ Третїй статут, в інтересах шляхетської верстви постановляє вже, що пе-шляхтич не може купувати шляхетських маєтностей без спеціального королївського дозволу — розд. III арт. 26.

³⁾ Див. вище с. 64.

Під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації, зв'язані різними обмеженнями, що пильнували інтересів шляхетської верстви й підривали торгівлю й промисел міст, обпутані загально зрештою прийятою в тих часах дрібязковою регламентацією торгівлі й промислу, що забивала свободну конкуренцію, обезвладнювала здібности й енергію, — міщанство упадало. Тими привілеїями, які дійсно давало йому німецьке міське право, воно не вміло відповідно покористувати ся. Се була зброя не на його руку й потребу зроблена, й воно не вміло до неї приладити ся. Міське німецьке право було витором спеціальних відносин суспільних і державних, результатом боротьби певних чинників, — для міщанства польського чи руського було воно чуже і на ті потреби, які висували місцеві, зовсім відмінні обставини, воно не давало способів. Що найменше його треба було вповні переробити, до польсько-литовського державного устрою приладити, але ж воно приходило зовсім готовим, у вповні вироблених формах, а річ прецінь звісна, що легше щось наново зробити, як переробити скомплікований прилад для відмінного ужитку. Законодатна ініціатива, полишена міським громадам, тільки латала, не в силах будучи вповні переробити сього устрою. Такий самий характер мали й поправки, які вносило в міській устрій соймове законодавство. Розбивши старий свійський устрій, новий — накинений вироджував ся в аномальні форми: панованне катриціанської олігархії, розбите міської людности на кілька ріжноправних ґруп, боротьбу юрисдикції старостинської й міської, а до того ще — як то часом бувало, кількох міських юрисдикцій (загальної й спеціальних — жидівської, вірменської, часом і руської), вічну боротьбу міщанства з тими осадниками, що живучи в місті не підлягали чи не хотіли підлягати міському праву, і т. п. Все отсе перетворяло міста в конгломерат непорозумінь і аномалій та замість розвою давало їм лише хоробливе вегетованне.

Міщанство упадало взагалі, але спеціально з поміж різних національних складників його упадав найбільше елемент руський. За руських часів, скільки можна судити з наших відомостей, він панував по містах вповні. Хоч вони й мали чужоземні кольонії, місцями досить значні, і в західній Русі, як я вже казав, ще руські князі давали привілеїоване становище німецьким кольоністам, але тон задавала все таки, безперечно, людність руська. Заведенне німецького права під польським

(і польсько-литовським) пануванням задає руському міщанству сильний удар і зводить його на підрядне становище.

Німецький міський устрій, уважаючи ся привілетією, тим самим уже призначав ся за польських часів не так для тубильців-Русинів, як для різних протетованих зайдів, передовсім Німців і Поляків. Тим поясняєть ся, що навіть по селах, при наданню німецького права, часом застерегало ся, що тільки католики можуть користати з того німецького права¹⁾.

В польських наданнях німецького права містам ми звичайно не стрічаємо таких спеціальних застережень против Русинів (чи властиво не-католиків, бо сі рїзницї роблять ся все на релігійнім ґрунті). Очевидно, католики займали тут відразу домінаційне становище і таких застережень не потребували. Тільки в руських землях в. кн. Литовського, де католицькі елементи були занадто слабкі, аби самі собою могли взяти перевагу в місті, міські привилеї роблять часом рїзні застереження на користь католиків. Так Витовтові привилеї для міст всі мають застереження аналогічне з тими сільськими наданнями німецького права вгаданими вище: що з німецького права будуть користати тільки католики, руська ж людність полишаєть ся „при своїх давніх правах“, то значить в залежности від старостинської адміністрації. Нпр. в наданню німецького права Перемилю (на Волини) читаємо: „Аби се місто Перемиль скорше могло бути осаджене, всім міщанам і осадникам сього міста взагалі й кождому з особна, які вже осіли чи далі осядуть, себто Полякам і Німцям й иньшим людям обряду св. римської церкви даємо німецьке право зване маґдебурським“. Або в привилею м. Соколова: „міщан і селян польської або німецької народности переносимо з права польського або руського на німецьке зване шродським, а Русинів полишаємо при їх правах“²⁾.

¹⁾ Volumus dicto iure theuthonico tantummodo Theuthonicos et Polonos uti et gaudere — грамота для с. Просіку 1401 р.; insuper, quod tantum Poloni, Theutunici et homines nostre fidei iure prescripto gaudere debeant et potiri — грамота для Холович і Жидатич, 1405 р.; подібне нпр. в наданнях німецького права Зубрі, 1408, Малехову. Жидатичам і Клекогову — 1419, Вербіжу — 1423, Кутновичам, 1427. Матеріали ч. 12 і 21. Akta gr. i ziem. II ч. 33, 42, 46, IV ч. 20, 47. Цікаво, що війтівство при тім в Вербіжу дістає Жид, in rito suo execrabili se exercens, як делікатно про нього висловляєть ся саме надання. Ненароком пригадаєш собі того салтиковського генерала, що казав: „У Нїмца душа русская“!

²⁾ Або в привилею Берестя 1408 р.: absolvimus et liberamus ci-

Друга категорія обмежень дотикала міських урядів: Русини або зовсім виключали ся від них, або обмежали ся лише певною означеною участю. Так нпр. привилеї м. Буська допускали тільки католиків до міських урядів, і коли раз староста допустив Русинів до радецьких і лавничих місць, буські міщане-католики скаржили ся королеви, і дістали від нього потвердження сеї прерогативи¹⁾. В грамотах в. кн. Литовського ми стрічаємо часом певні застереження на користь католиків. Так нпр. в декотрих наданнях німецького права застерігаєть ся, що половина райців має бути „закоу римского“, а половина „грецького“, і з двох бурмистрів оден має бути католик, а оден православний²⁾. В иньших правительство потверджувало компромісові ключі, уложені самими громадами, що забезпечали для католиків певне число місць в міській адміністрації³⁾.

В тих околицях де польський чи католицький елемент був сильніший, міста не потребували таких застережень на користь католиків: католики і без них здобували собі від разу або перевагу або й виключне таки пановання в місті. На се — окрім загально привілетіюваного становища Поляків і взагалі католиків у державі, складали ся й спеціальні міські обставини. Насамперед рішуче значінне в організації міста мав війт, а ним звичайно все був Поляк чи инакшої народности католик. Коже місто на німецьким праві організувало ся на ново; німецьке право передовсім обчислено було на те, аби стягнути чужинців, значить католиків; діяльність війта йшла, зовсім природно, в тім же напрямі. Міське право німецьке, що служило підставою міської організації, повноправним міщанином уважало тільки християнина, то значить католика, як тоді розуміли. Не-католик не міг виконати тих релігійних формальностей, якими на кождім кроці тоді була

ves et incolas civitatis Brzestensis, puta Theutonicos et Polonos et aliarum nationum homines, qui christianae fidei et ritus catholici duntaxat... (тут попсовано) Lithuani ac alii scismatici neophiti et baptisati existant, quos circa ipsorum ius prius solitum et consuetum, videlicet ruthenicum et lithuanicum volumus permanere. Подібне в привилею Більська 1430 р. Акты Литов.-рус. госул. I ч. 3, 6, Codex epist. saec. XV т. III дод. 5, Starożytna Polska III с. 431 (витяг з Лят. Метрики).

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 165 (1541).

²⁾ Акты Зап. Россіи I с. 181 (падання німецького права Полоцьку 1498 р.), т. II с. 92 (падання вим. права Новгородку 1511 р.), і т. п.

³⁾ Нпр. в привилею м. Кременцю 1536 р. — Архивъ Югозап. Россіи т. V, 1 с. 41.

перетяжена практика міського життя, отже — на погляд міських проводирів він не міг бути припущений до різних урядів і чинностей, що з такими формальностями були нерозривно звязані в тодішній практиці. Так нпр. було великим питанням, як побачимо нижше, чи свідोцтво православного і — що властиво рішало се питання, чи православна присяга правосильна, чи ні, й саме правительство, хоч не рішало ся відсудити Русинів від сеї правосильности, признавало, що властиво німецьке право не допускає свідоцтва Русинів, бо їх присяга не відповідала формулам приписаним німецьким правом¹⁾. В результаті того всього міський патриціат від разу звичайно складав ся з елементів не руських, а польських, німецьких, одно слово католицьких; між ними розділювали ся міські уряди; з них формували ся міські цехи. Руський же елемент сліхано на другорядне становище, тільки в незначній частині, або й зовсім не допускаючи його до участі в управі міста, в користуванні з міських вигід і свобод.

Для ілюстрації візьму кілька міст.

Львів наприклад. Його привилеї не містять ніяких спеціальних застережень против Русинів. Навпаки Казмирів привилеї 1358 р., виданий ще тоді, коли польське правительство для скріплення свого становища старало ся позискати місцеві елементи, спеціально підносить, що з особливої ласки короля до користування з німецького права припускають ся всі народности львівські: Вірмени, Жиди, Сарацени, Русини й иньші²⁾, оскільки б вони лише самі того хотіли: як би самі хотіли зістати ся при своїх національних юрисдикціях і правах, то їм вільно. Не містять ніяких обмежень на некористь Русинів і пізнійші надання Львову³⁾. І щож — Русинів уже з кінцем XIV, з початком XV в. (коли зачинають ся докладніші відомости) бачимо зіпхненними на зовсім підрядне становище, *misera contribuens plebs*: вони виключені не тільки від міських урядів, але й від користування з горожанських прав, замкнені в руську дільницю, по за котрою не мають ніяких прав; їх релігія підлягає образливим обмеженням; вони самі в ролі якоїсь ледво толерованої в місті нації, як Жиди в середовіччях німецьких містах...

¹⁾ *licet istud fuerit et sit contra canones et formam iuris theutonici* — королівське рішення в справі львівських Русинів, як нижше.

²⁾ А такі Русини, як тубильці, все опиняють ся в самім хвості сих народностей: *Ormenis, Iudeis, Saracenis, Ruthenis et aliis gentibus* — Akta gr. i ziem. III ч. 5. ³⁾ *Ibid.* ч. 19, 21.

Уже з часів Володислава Опольського маємо оден документ, що дає нам цінний натяк на таке ексклюзивне становище Русинів: 1386 р. перемишльська корпорація шевців дістає від старости Руси тіж права, „яких уживають шевці-католики, Поляки чи Німці, в м. Львові“¹⁾. З того виходить, що до ремісничих корпорацій Львова (принаймні декотрих) були припущені тільки католики, себто Поляки й Німці. Процеси руських міщан Львова з міською старшиною з поч. XVI в., кидаючи сьвітло на попереднє столітє, стверджуть се обмеженне прав Русинів в XV в. В 1520-х рр. львівські Русини скаржили ся перед королем на різні ограничення; міська старшина боронила сих ограничень „законними причинами й важними мотивами“, і король в 1525 р. постановив, що львівські міщане руської віри й на далі мають зіставати ся „при давніх звичаях і заборонах“²⁾, а власне: не мають бути допущені до цехів і ремісничих корпорацій, не можуть шинкувати ані продавати матеріял на місті³⁾.

З тогож процесу довідуємо ся також, що Русини що до права мешкати в місті були ограничені певним кварталом⁴⁾, і по за ним (а спеціально в ринку) міська старшина не дозволяла їм

¹⁾ *iura et consuetudines, quibus ipsi sutores catholici, Polonici sive Teutonici, utuntur, fruuntur et mancipiuntur in civitate Lemburgensi* — Akta gr. i ziem. VII ч. 1.

²⁾ Сі слова збивають погляд Зубрицького, ніби то тільки з початком XVI в. Русинів у Львові почали ограничувати в їх правах — Кроніка м. Lwowa с. 144. Що взагалі становище Русинів з часом погіршало ся, се можливо. На підставі податкового реєстру 1405 р. Зубрицький доводить, що Русини тоді володіли домами свобідно по місті. Я также не сумніваю ся, що тоді заборони для них не було, але податкові реєстри власне виказують, як мало їх було впр. в найбільше „аристократичний“ части — в ринку; на яких півтори сотки документальних Німців — Neco Rewsse, Hannus Rewsse, Hanusco Czerkis, може Hannus Drewhiczin, а і може ще які укриті під німецькими іменами, але не дуже певні й сі. З того потім мусіла вирости й заборона, яку одначе оминали Русиний пізнійше — впр. процес 1669 р., в Архиві Югозап. Рос. I т. X ч. 254, де Русин, пізваний за купно доу в ринку, покликуює ся на то, що й перед тим багато разів продавано дома в ринку Русинам, і ніхто їх за те не турбував.

³⁾ Документ друкований в *Supplementa ad histor. Russie monumenta* с. 457 і знову в *Monumenta confraternitatis Stauro-pigianae* I ч. 5.

⁴⁾ *Sint contenti finibus suis et plateis ab antiquo tempore illis pro eorum domibus et habitationibus illis Leopoli designatis.*

купувати домів ані иньшими способами володіти, і король також полишив їх при сім ограніченню. Тільки в границях свого квартала, чи властиво „Руської улиці“ (що й досі задержала се своє ім'я на память відвічного упослідження Русинів в столиці Русн) Русинам полишало ся також свободне виконуваннє їх релігійних церемоній. Коли в 1521 р. львівські Русини скаржили ся королеви, що руським сьвященикам не дозволяють з сьвятими дарами переходити через ринок і улиці міста з церемонією — при засьвічених сьвічках, ані провожати умерлих „publice et in ornatu“, король постановив, що поза Руською улицею¹⁾ руські сьвященики можуть переходити в своїх процесіях в ризах, але без засьвічених сьвічок і сьпіву, і тільки на Руській улиці можуть дзвонити в дзвони, сьпівати й сьвітити сьвічки²⁾.

При таким упослідженню, коли навіть православна присяга і сьвідoctво Русина міською старшиною не признавало ся правосильним³⁾, коли йому не вільно було зарівно з католиками тор-

¹⁾ In plateo ipsorum civium ritus rutheni.

²⁾ Monumenta confr. Staur. I ч. 2. Архивъ Югоз. Р. I. X ч. 6. Лозинський, стараючи ся представити становище Русинів у Львові як більше свободним, підносять, що се рішеннє короля було видане на підставі добровільної згоди самих львівських Русинів (Patruycat² с. 338, 340). Але в таких випадках трудно брати серіозно такі заяви грамот: non via iuris, sed de plano et per concordiam conclusisse... Що львівські Русини в XVI в. вже так були понижені, що й не стреміли до рівноправности, се зовсім можна признати. Але иньша річ, чи вони не відчували сього свого пониження в місті, що й урядово звало ся столицею Русн.

³⁾ В 1497 р. перед королівський суд пішов процес міщан-Русинів м. Перемишля з міським урядом, де Русини скаржили ся, що міський уряд не допускає їх присяги в справах між католиками (inter christianos), а від православної присяги, що приймала ся, очевидно, в справах між Русинами або міщаних, бере більшу таксу, ніж від католицької. Уряд покликуював ся на те, що esse sacitum de iure communi civili, testimonia Ruthenorum in causis christianorum non esse admittenda, а що до такси, відкликавав ся до старої практики. Король Ян признав, що коли Русини, живуть під тим же німецьким правом, то їх сьвідoctво і присяга мають мати впацінне однакове з католицькою, а кор. Жигмонт, потверджуючи се рішеннє в 1519 р., для більшої одностайности постановив, що Русини мають свою присягу складати в церкві, але по загальній міській формулі, non secundum ius ruthenicum — Архивъ Югозап. Рос. I т. X с. 10—1 (видавець воесім несправедливо бачить тут якесь упослідженнє Русинів, в передмові с. 13). Коли два роки пізнійше львівські Русини також скаржили ся на се, що міський суд і магистрат не приймають їх сьвідoctв: coram iure et iudicio civili lepro-

увати і займатися ремеслом (вступати до цехів), розуміють ся і мови не могло бути про рівнорядне припущення Русинів разом з католиками до управи міста. В руських петиціях ся точка навіть не фігурує — так далеко претензії львівських Русинів навіть не сягали. В XIV—XV в. міські уряди Львова бачимо головно, майже виключно в руках німецьких фамілій, що тоді задавали тон Львову. Між ними стрічаємо кількох міщан з прозвищами „Русин“ — Ruthenus, Reusse¹⁾. Але чи були се справедливі Русини, чи перекінчики, що звали ся Русинами тільки на память свого походження, або випадком названі так чужоземці нераз трудно сказати²⁾. В кождім разі з XVI в. міські уряди були для львівських Русинів замкнені.

То що з початку було тільки фактом — усунення Русинів від урядів, обмеження їх участі в цехах, позбавлення права володіти домами в цілім місті й т. и., робить ся в XVI в. правом — на підставі давньої практики. На тім стало й правительство Жигимонта Старого в процесах львівських Русинів з міською старшиною. Колиж Жигимонт Август захотів глянути на справу

liensi testimonium talium hominum ritus ruthenici non suscipitur, королівська комісія признала, як знаємо, що руська присяга дійсно противить ся приписам і формулам німецького права, але з огляду, що від руської шляхти в Руських землях не тільки приймають руську присягу, але вона сповняє й ріжні уряди, то й свідочтво міщан Русинів має уважатися правосильним, і вони мають користати з міського німецького права львівського й нести всякі обовязки міські (feratque omnia onera civitatis). Сі слова, здаєть ся, в делікатнійшій формі підносять право Русинів до міських урядів: більш рішучо за їх правом, видко, комісари не відважили ся обстати. В кождім разі стилізація сього рішення в справі присяги покажує досить виразно, що неможливість для Русинів складати католицьку присягу фігурувала як аргумент їх виключення від міських урядів у Львові.

¹⁾ Каталог львівських Русинів-урядників XIV—V в. постарав ся вибрати уже д. Дячипченко (Сусп. верстви с. 223—4): Nicolaus Ruthenus consul 1348 — A. G. Z. ч. 7, Nicolaus Reusse — scabinus 1402, advocatus 1403, consul 1406—10 — A. G. Z. II. IV ч. 5 і 11, Pomniki m. Lwowa II с. 89, Hanuschco Gzerkis, consul 1408 і 1409 (у Зубрицького і 1407 р. — р. 73, але в виданих записках я його не знайшов під тим роком — Pomniki II с. 41, є натомість Neco = Nicolaus Reusse, а Ганушко — с. 67 і 78, не зветь ся Русином тут, як зве його Зубрицький (не знати чи тільки з огляду на імя, чи на підставі інших записок), противно був тоді Nicolaus Gzerkis між католиками — див. Pomniki II с. 15). Нарешті Mikula Rusin у Зубрицького під р. 1463 (ор. с. с. 114).

²⁾ Що Reusse не конче означало Русина навіть з роду — див.

з становища більше принципіального й на нові скарги Русинів видав привилей (1572 р.), де зрівнював їх у всім з католиками, львівська міська старшина рішучо спротивила ся й заявила, що не може сповнити королівського розпорядження, яке поручало її перевести в жите сей привилей¹⁾. І вона таки взяла гору: по кількох роках неустанних скарг Русинів і королівських припімнень львівській старшині, аби сповнила королівське розпорядження 1572 р., стало ся таки рішення по мислі львівської старшини: в 1578 р. Русинам лише дозволено зарівно з всякими прихожими купцями торгувати під час ярмарків, а всі иньші їх кривди промовчано, отже лишено як бувало²⁾.

Нам ті скарги Русинів з 1560—70-х рр. інтересні, бо доповняють новими подробицями звістний уже образ упослідження руських міщан Львова³⁾. Їх не допускають до ніяких урядів. Вони не можуть вступати до цехів (властиво до деяких, але обжаловання говорять загально), а з тим — не можуть мати ремісницьких робітень. Присяги Русинів на приймають зарівно з католицькою — і на тій підставі мабуть не приймають і в міщанську громаду. Їх дітей не допускають до міських шкіл і самим їм — віддавати ся artes liberales. Не дозволяють їм купувати домів у ринку. Не вільно їм продавати матерії на штуки, торгувати вином і иньшими товарами, варити напитки й шинкувати горілкою, медом, пивом і вином. Тим часом обтяжують їх ріжними надзвичайними поборами, а навіть на їх священиків накладають ріжні податки на місто й притягають їх до міської юрисдикції, поза духовною, і т. и.

Не вважаючи на всі заходи львівських Русинів, не вважаючи на королівські накази, на спеціальну опіку, яку заповів їм кор. Володислав⁴⁾, становище їх дуже мало поліпшило ся. В інструкції львівського брацтва на коронаційний сойм 1649 р. львівські Русини знову допрошують ся, аби православні духовні могли ходити з св. тайнами і з процесіями через місто, і вза-

вир. в львівських записках під 1387 Paulus Reuse de Thorun — Romnikі I ч. 449. Ян Русин, пробош львівський латинський з поч. XV в., може бути прикладом „Русинів“ другої категорії (властиво він авель Joannes Rutheni — сином Русина).

¹⁾ Monumenta confr. Stauropigianae I. ч. 53, 54, 55,

²⁾ Monum. confr. Staurop. I ч. 56, 57, 60, 62, 63, 77.

³⁾ Комбіную їх з королівських рішень: з 1572 р., де ширше постановляється, чого на далі не повинно бути, із 1578 — де коротенько вичисляють ся руські кривди.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 70, 78, 79.

галі щоб православна релігія не підпадала різним обмеженням в своїх публичних відправах¹⁾; аби Русини були допущені до міських урядів²⁾, а як ні — то принаймні аби дали їм такі права як Вірменам (осібну управу); аби їм вільно було купувати каменіці в цілім місті, торгувати матерію не тільки під час ярмарків, але й по всяк час, на штуки й лікті, тримати аптеки, склепи корінні, продавати вино, ситити мід і варити горілку, одним словом — аби в свободі торгівлі зрівняно їх з Поляками; аби свobodно приймовано їх до цехів, допущено до цехових урядів і до всякого ремесла³⁾.

Що до сеї цехової й ремісничої практики, тісно звязаної з міським устроєм німецького права, то її дуже добре ілюструє процес львівських Русинів з перших років XVII в.⁴⁾ Довідуємося, що в тім часі в деяких цехах, як стельмаський, колодїський, столярський і боднарський, „нарід руський уже звів ся“, Русинів там не було, і нових учеників і майстрів Русинів туди не приймали. До тих цехів, де Русини ще були, як ковальсько-слюсарсько-мечницький, шевський, ткацький, різницький, пекарський, малярсько-золотничий, під різними вимівками нових Русинів не приймали, а навіть давнїйших майстрів-Русинів за різними зачіпками виключали, а учеників-Русинів не визволяли — не давали їм титулу майстра. Так в цеху малярів і золотників, де Русини були від початків у всім рівноправні, „посподу собі по братерськи жили“ й бували цехмістрами, тепер почали не приймати Русинів, учеників не визволяли, давнїйших майстрів виключали, кажучи їм, аби собі осібний цех закладали для Русинів.

При тім, як довідуємося, мотивом до такої ексклюзивности також служила релігійна різниця. Цехова організація, в середвічній дусі, була звязана з різними церковними обрядовостями — цеховими богослуженнями, церковними церемоніями, участю в похоронах братчиків цехових і т. и. Майстрів-Русинів і їх

¹⁾ Що до сього лив. ще скарги львів. Русинів Архивъ Югоzap. P. I т. X ч. 48 і 49 (1593).

²⁾ Такий постулат очевидно самим Русинам адавав ся дуже сьмилпвим, і вони висловляють його в дуже скромній формі: *jeżeli by to Pan Bog sam chciał i jego krol. mosci laska była, aby wedle punktow w przywileiach naszych wyrazonych co do rady zasiadania nalezy mogli bysmy do tego byc przypuszczone i tym nie pogardzac.*

³⁾ Архивъ Югоzap. P. I т. X ч. 84. Що до права купования каменіць пор. згаданий процес тамже ч. 254 (1669).

⁴⁾ *Ibid.* ч. 179, 206—7, 209.

челядь змушували до того, аби вони являли ся до костела в певні свята, брали участь в католицьких церемоніях, і т. д. Коли за королівським наказом шевський цех прийняв Русинів до свого цеху й оголосив рівноправність майстрів Русинів з Поляками, з тим що вся старшина — цехмістри й столові братя мали бути по половині з Поляків і Русинів, і т. д., шевці Русини мусіли дати з'обов'язанне, що вони будуть ходити на певні богослуження разом з католиками до костела, будуть брати участь в похоронах майстрів католиків і їх жінок, і інші обряди сповняти¹⁾.

Таким чином в столиці Руси Русини, не вважаючи на свою численність²⁾, стояли на рівні з чужоземними кольоніями Вірмен, майже Жидів, а положення їх було ще о стільки навіть гірше, що вони при тім не мали своїх особних організацій як ті³⁾. Тільки з розбудженням релігійного руху, при кінці XVI в., брацтво при церкві Успенія (т. зв. Ставропігія), хоч завязане з релігійними цілями лише, дає якусь організацію львівській Руси й служить опорою її. Але про нього будемо говорити в своїм місці.

Не ліпше, хоч і відмінне, було становище Русинів у столиці Поділя Камінці. Привилей на німецьке право, виданий 1374 р. Коріатовичами (він аж до турецької окупації лишив ся міською хартиєю) також не містив ніяких застережень на некористь не-католиків, але призначений був, як я вже підносив вище, в першій лінії для міщанства чужоземного, спровадженого Коріатовичами⁴⁾. В результаті міщанська громада, що користувала з привилейів признаних сею хартиєю і організації німецького права, зложила ся головно з Поляків і зайняла привілетіоване становище в місті. Обставини, що робили з Камінця

¹⁾ Архивъ Югозап. Р. I т. X ч. 229, Матеріали під р. 1639. Анальогічний процес в купецькій корпорації в першій пол. XVI в. буде опублікований в збірці актів і реґест про львівських Русинів в першій пол. XVI в., в Записках Н. т. ім. III.

²⁾ *cives civitatis Leopoliensis ritus ruthenici, quorum ibi non exigua pars est*, каже про них король в своїм рішенню 1525 р.

³⁾ Проф. Линиченко вправді пробував (Сусп. верстви с. 225) збити погляд, що руська людність Львова не мала своєї організації, але аргументи його або зовсім апріорні, або таки й не доводять нічого — як аналогія Камінця, на яку він покликаєть ся. Так само не доводять нічого особливого згадки про „руське право“ передміщан: воно означає тільки, по тодішній термінології, що передміщане не були під німецьким правом, а більше нічого. ⁴⁾ Див. вище с. 229.

польську стражницю против Руси й Литви, також мусіли причиняти ся — правительственними впливами, до такого панування польського елемента в Камінці. Русини були як не зовсім, то майже виключені, скільки можна судити, від міських свобод; через те руська людність упала й підносила скарги до короля. При кінці XV в. правительство Казимира Ягайловича зробило до міських відносин поправку таку, що дало камінецьким Русинам організацію особну від головної міської: вони дістали право виберати особного свого вїйта, спільним вибором всіх Русинів, і в потребі — його скидати. Сей вїйт мав юрисдикцію над всіми Русинами Камінця й приїзжими у всіх справах, судити мав „руським писаним правом“, а апеляція на нього йшла до старости¹⁾. Таким чином поруч привілейованої громади німецького права, *de facto* польської, організовано руську громаду, з неповною міською організацією: окрім того що її віддано під апеляцію старості, бракувало в ній виборної адміністраційної власти — бурмістрів і райців (консулів), і неясним лишало ся її становище супроти сих урядників польського Камінця. Се, розумієть ся, давало привід до безконечних спорів, але не вважаючи на те, така половична організація, хоч від разу мала лише провізоричний характер, лишилася й на далі: привілей 1491 р. потверджувало від часу до часу, і тільки в 1553 р. король, на представлення тодішнього руського вїйта, потверджуючи привілей Казимира, надав сій конституції дефінітивний характер і при тім виразно зазначив, що руські міщане свободні від власти польського маїстрату²⁾.

Рівночасно майже з Русинами подібну організацію дістала й сильна вірменська колонія, котрій Камінець головно завдячував у тих часах своє торговельне значінне: 1496 р. одержали камінецькі Вірмени привілей на право вибирання свого вїйта і на свій особний суд³⁾. Таким чином уложила ся оригі-

¹⁾ Зміст сеї грамоти подає Шведзєцкий ор. с. с. 154, порівняти потвердження з р. 1553 — як нижше; *in extenso* первістний привілей не звістний. Не знаю, на якій підставі каже тойже Шведзєцкий (а за ним сю звістку повторив В.-Буданов — Ж. М. Н. П. 1868. IX с. 520, що взагалі за ним оповідає старинну історію камінецького устрою, хоч не цитує його), що й перед 1491 р. Русини мали своїх вїйтів і лавників, але не виборних, а іменованих королем.

²⁾ Грамота з 1553 р. у Сіпчинського Камінець подольській с. 203 (переклад), иньші потвердження Шведзєцкий ор. с. с. 154—5.

³⁾ Грамота у Шведзєцкого ор. с. с. 146, *in extenso*.

нальна організація Камінця, яку люстрація 1564 р. описує так: „місто Камінець має в собі трояку людність що до народности й трояку організацію (obiczai prawa): Поляки мають першенство (autoritate preaeminent) і судять ся правом маїдебурьским, Русь судить ся правом і звичаями руськими і має свого вїйта, Вірмени — звичаями вірменськими й теж мають свого вїйта“¹⁾. Така конституція трївала майже до турецької окупації: польська громада з повною організацією німецького права, й побіч неї дві громади з неповною організацією (тільки судовою, як виходило б?), але з повною самоуправою. Організацію сих двох громад довершило признание їм апеляції на вїйтівський суд просто до королївського (асесорського суда): вірменській громаді признано її 1574, руській 1592 р.²⁾.

Рівноправности при тїм, розумїть ся, не було — не дурно й люстратор нотує се першенство в правах Поляків. Так ішла боротьба з Поляками за право Русинів і Вірмен володіти ґрунтами по за спеціальними дїльницями їх, за право возити горілку й шинкувати нею — Поляки уважали се також своєю монополією. Довїдуємо ся про се з королївських грамот, що в поодиноких випадках признавали рівні права Русинам з Поляками. Взагалї привилеї католиків не були тут такі тверді й не знаходили собі такого признання зі сторони правительства як львівські. За всім тим камінецькі Русини стояли в XVI в. дуже слабо, мабуть чи не слабше ще від львівських. Вказівку на се можуть дати податкові ключи. Так в 1522 р. при роздїлі міського податку вникли спори, й король порішив їх так, що половину податку мають платити Поляки, а з другої половини дві третини Вірмени, а одну третину Русини³⁾. Русинів певно не оподаткували ще ніколи за легко, а з тим і ся шеста частина податку, наложена на руську громаду Камінця, може тільки служити доказом її великої економічної слабости.

Перед самою турецькою окупацією — соймовою постановою 1670 р. знесено осібну організацію камінецьких Русинів.

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII, 2 с. 165—6.

²⁾ Пшездзєцкый оп. с. с. 151, 155.

³⁾ Zbiór dokumentów w bibl. Przezdzieckich ч. 29. Перед тим королївська грамота з 1519 р. — Архивъ Юдозап. Россіи V 1 с. 7, дала була ивакшій ключ: Русини й Поляки дають по четвертїй части, а Вірмени цілу половину, але очевидно сей ключ не відповідав дійсним відносинам і тому дав лише нову причину до спорів.

Мотивів такого кроку сеймова постанова не подає. Вся вона має характер акту ласки для Камінця й мабуть се скасування осібності руської громади було також ітратифікацією для Камінця — себто його польської громади. В такій формі відновлено устрій Камінця і по окупації, при кінці XVII в. Хоч Русини при тім не були виключені від участі в урядах, але серед них було незадоволення з скасування осібної руської організації й змагання до її відновлення: в 1703 р. камінецький магістрат скаржив трох райців *ritus graeci*, що вони виступають против сполучення юрисдикції руської з польською, мають якісь *consilia zradliwie*, і т. и.¹⁾ Але до відновлення осібної руської юрисдикції так і не прийшло. Противно, й вірменська була знесена — вже на останку життя Річипосполитої²⁾.

Образ сих двох столичних міст вистане для ілюстрації міських відносин під польським режимом. Вповні одностайними вони одначе не були. Бачили ми міста, де Русини вже *de iure* були виключені від участі в управі містом (як в Буську); в інших були вони виключені *de facto* — як в Перемишлі, де так само як у Львові Русинів не допускали до міських урядів, до цехів, і кор. Володислав при коронації своїй поручав перемишльській громаді на далі того не чинити³⁾. В інших не було такого повного виключення. В містах волинських і київських процес польонізації був задержаний в своїм розвитку, і польський елемент починає панювати тут доперва по інкорпорації 1569 р.⁴⁾, і польщать ся (а зарозом жидоватіють) тутешні міста доперва в XVII, а головно в XVIII в., о скільки не вийшли з Польської держави. В сій останній лихо було з міщанством взагалі, а з руським найгірше. Під гнетом упослідження руські міщане або польщили ся і латинчили ся, або виходили з міст, а коштом їх розвивали ся в містах елементи польські

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи V. 1 ч. 69, пор. *ib.* с. 204.

²⁾ *Przezdziecki op.* с. с. 163.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 73, пор. аналогічні документи тамже ч. 9 (Красностав), Матеріали під р. 1634 (Городок, на вір Перемишля).

⁴⁾ Цікаво одначе що вже при інкорпорації 1569 р. польське правительство уважало тутешні міста до певної міри винародовленими (і надіяло ся далі в тім їх повести): тим треба толкувати, очевидно, що прирікши в зносинах з волинськими й київськими урядами і в усяких правительственных актах для тутешніх країв уживати руської мови, воно виключило з сеї норми міста.

й жидівські, міста польщились і жидоватіли, а при тім взагалі упадали.

Польський елемент зміцняв ся в містах завдяки своему домінованню в державі. Супроти иньших націй він знаходив особливу опіку в правительстві, в польській адміністрації, чув моральну (ба й матеріальну) опору в польській шляхетській верстві, що нанувала поза містом — дарма що та погорджувала „колтунами“. Завдяки сій своїй домінації, не в місті — а в краю, в державі, польський елемент асимілював собі міщан-католиків иньших націй, і се дуже його скріпило.

Так асимілювали ся німецькі міщанські громади Галичини: у Львові, Перемишлі, Сяноку, Коросні, й т. н.¹⁾ Я вище підносив, що нпр. у Львові в XV і ще в початках XVI в. місту задавали тон Німці — в їх руках були міські уряди, вони ставовили міський патриціят; коли не в переважній, то в дуже значній частині (попри Русинів, Вірмен, по части Італійців, Греків) в їх руках спочиває торгівля міста, його капітали. В другій половині XVI в., коли польський елемент спольонізував (на зверх бодай) Галичину, польщить ся незвичайно швидко ся львівська німеччина, так що в XVII вік Львів переходить уже як місто польське. Польський елемент, перед тим дуже слабонький в місті, зростає не тільки чисельно, але й здобуває німецькі капітали, й духові прикмети німецького міщанина, якими не завсіди міг похвалити ся польський — його купецьку й промислову вправу, господарність і солідність. Правда, що в загально аномальних відноєннях тодішнього міста й сї здобутки незадовго пропадають та вироджують ся, але за всігди таки вони свою службу зробили, і з значним правом можна сказати, що завдяки Німцям Львів став польським²⁾.

Подібне діяло ся й по иньших містах. Домінація польського елемента, а до того спільність релігії, мішані шлюби, відокремленість кольоній — зломилі німецький елемент, взагалі в своїх кольоніях досить невитривалий, і зміцнили ним

¹⁾ Для складу перемишльського міщанства XV в. див. нпр. А. g. z. VI ч. 104 — воно одначе далеко не так одноцільне як тодішнє львівське; для Короспа нпр. ів. III ч. 77, 113.

²⁾ Про сю польонізацію Львова див. у Лозіньського *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie*. Зрештою вехай і вниї цікавий задасть собі труди прочитати написи на „польських“ склепах Львова (се, розумієть ся, уже кольоністи пізнійших часів).

елемент польський. Століте пізнійше — в XVII—XVIII в. польська людність міст (та й поза містами) зміцняється ще одним досить важним в життю українських міст елементом — Вірменами.

Мушу хвилюк спинити ся над сими вірменськими кольоніями, бо не мав тої нагоди досі¹⁾.

Початки їх мусіли сягати у нас добре давніх часів, хоч з руських часів ми й не маємо виразних звісток про них²⁾. Казимир, забераючи Галичину, застав їх уже у Львові (грамота його Львову 1356 р., згадує про них як давніших осадників). Звістки про вірменську кольонію в Каменці ідуть також з перед польських часів: на одній вірменській книзі (тріоди) камінецької вірменської церкви заховала ся напись, і з неї видко, що сю книгу переписано в Криму, в Солхаті в р. 1349, а в 1390-х рр. купив її для тої вірменської церкви в Каменці її фундатор,

¹⁾ Важнійша література про Вірмен на Україні: Sadok Barącz *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, 1856, Rys dziejów ormiańskich, Тернопіль, 1869; Bischoff *Das alte Recht Armenier in Polen aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs* (Oesterr. Blätter für Litteratur und Kunst, 1857, 28), йогож *Das alter Recht der Armenier in Lemberg*, Відень, 1862, *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg* 1864; Pawiński *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem Rzymskim w XVII w.* — *Źródła dz.* II, 1876; Gromnicki *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa, przywileje*, Варш. 1889 (відб. з *Encyklop. kośc.*); Łoziński *Patrucyat i mieszczaństwo lwowski* (розд. VII). Линниченко *Сусп. верстви* (розд. III) і йогож заміточка (не важна) *Общественная роль Ариянь в прошломъ Юго-западной Руси* (Чтенія київські т. IX, 1895); монографії по історії Камінця Пшездзецкого, Ролле, Сіциньского також оповідання Ролле (Antoni J.) *Wartabiet* в серії *Nowe opowiadania historyczne* (1878) — а життя камінецьких Вірмен XVII в., а загальним поглядом на їх історію; вкінці М. *Rolle Z życia Ormian kamienieckich w XVII i XVIII w.*, Краків, 1891. Вірменські кольонії Луцька, Київа й деякі поменьші не мають спеціальних праць. На перорозуміне виглядає мені згадка д. Линниченка про книги барських Вірмен в київській архіві (*Сусп. верстви* с. 227): скільки знаю Бар, там я не помічав слідів значнійшої вірменської кольонії.

²⁾ Д. Линниченко пише — а пам'яті очевидно, про вірменські кольонії в давній Русі (*Сусп. верстви* с. 228), але пам'ятя йому не дописала: Життє Теодосія говорить про спори його не з Вірменами, а з Жидами, а в Володимирі згадують ся не Вірмени, а Сурожане. Властиво одинака згадка про Вірмен з руських часів — се прибичний лікар Моношаха Вірменин в Патеріку. Але полемічні інвективи на Вірмен в староруських писаннях (див. т. II² с. 274 моєї Історії) показують, що в старім Київі Вірмен знали дуже добре.

купець Сінан¹). Ся напісь цінна і з того боку, що вказує на огнище нашої вірменської кольонізації — Крим, де в XIII—XV вв., як ми вже знаємо, вірменська кольонізація особливо була розвинула ся²). Вказівка напісь не стоїть одиноко, маємо иньші: з 1376 р. маємо тестамент львівського Вірменина Тайчадіна, що також, по всій правдоподібности походив з Криму (записує гроші церквам в Кафі), десять літ пізнійше Вірмени з Кафі квітують у Львові иньших Вірмен з забраних товарів³). На кримську вітчину їх зрештою вказують і пізнійші традиції самих кольоністів, звістні з XVII в. нпр., і маса татарських слів в вірменських діалектах України, татарські ймення, й т. и.⁴). Ся міграція з Криму була старшою — до неї потім, в XVI—XVIII в. прилучають ся вірменські кольоністи з Волощини і Туреччини. На зносинах і зв'язях з Кримом і Туреччиною опирала ся й торговельна сила наших Вірмен.

Головним осідком їх у нас довго, аж до турецької окупації був Камінець: нунцій Ліпомано в серед. XVI в. рахував камінецьких Вірмен на 300 родин, а львівських — тільки на 60⁵). З турецькою окупацією Вірмени переважно лишили ся в Камінці, але під турецьким господарством не удержали ся й розійшли ся. Від тоді головною кольонією їх стає Львів. Крім того поменьші кольонії вірменські знаємо в Київі, Луцьку, Галичу, Снятині, і новійші — в Язловці, Станіславі, Бродах, Ярославі, Замостю, й ин. В другій половині XVII в., перед камінецьким

¹) Сю ваписку в старім латинським перекладі подав іще Пшездзєнський — ор. с. с. 144—5, тепер ся тріюдь разом з иньшими рукописямп вірменської церкви св. Миколая в Камінці пішла до петербурської публичной бібліотеки — їх опись, а в тім і сеї тріюди див. в Отчеті публичной бібліотеки за р. 1891, Спб. 1894.

²) Див. т. IV с. 250.

³) Pomniki m. Lwowa I ч. 388 і 571 (про се ще више в родділі про торговлю). Дуже привабною здасть ся мені також поправка проф. Линниченка в загадковім привилею „солхачскимъ“ Вірменам руського „вел. князя Федора Дмитровича“ 1062 (sic) року (видапа у Бішофа, Громніцкого й ин., деякі здогади у Линниченка, що пробує її зв'язати з Федором Любартовичом). Походження й автентичність сеї грамоти лишасть ся непевними, але ся вказівка на Солкат (коли так читати) в кождім разі буде цінна.

⁴) Про діалект українських Вірмен Hanusz O języku Ormian polskich — Rozprawy wyd. filol. akad. т. XI.

⁵) Lippomano — Relacye nuncyuszów o Polsce I с. 249.

погромом рахували Вірмен в руських землях Корони на три до чотирох тис. родин¹⁾.

Кольонії їх мали звичайно свою громадську організацію, не тільки своїх священників, а часами й єпископів. Їх капітали, торговельне значіння, а також і прислуги, які робили вони в дипломатичних зносинах зі Сходом, в ролі різного рода агентів, здобували їм прихильність правительственных кругів — і масу різних привілеїв, хоч до участі в управі міст і міщанської повноправності їх не допускано, як і Русинів, бо не були ще католиками.

Довге пожитє між Русинами взагалі зблизило Вірмен до Русн. Ще в XVI і XVII в., коли вже руський елемент по містах зійшов на дальший плян, Вірмени зчаста носять руські ймення, з руська прозивають ся, а маємо й такі факти, що нпр. в Каменці, де вони мали свою осібну організацію й юрисдикцію, багато Вірмен, очевидно — добровільно, жило під юрисдикцією руською й на праві руським, навіть у другій половині XVII в.²⁾ Перелом зробила доперва унія польських Вірмен з Римом, переведена вірменським біскупом Мик. Торосевичом і по довгих боротьбах і спорах противників і прихильників унії, в другій половині XVII в. прийнята загалом Вірмен галицьких і подільських³⁾. Вона розірвала звязь українських Вірмен з григоріанською церквою їх метрополії, ослабила взагалі їх звязки з вітчиною й натомість зблизила до Поляків. Результатом було

¹⁾ Меморіал Пиду — Dzieje zjednoczenia Ormian с. 13 і далі і анонімна записка там же с. 130. Про число Вірмен — анонім і. с.: він числить їх на 3000, тим часом як иньший сучасник Вердум рахує 3—4000 родин (Liske Sudzoziemcy w Polsce с. 80). Поллє (Nowe oprow. histor. с. 165) справедливо прихляєть ся до сеї остатньої звістки; сам він каже, не цитуючи джерела, що в самім Каміпци перед турецькою окупацією їх рахували 1200 родин.

²⁾ З 2-ої пол. XVI в. заховав ся цікавий документ камінецької руської юрисдикції, де пізваним виступає Вірменин — Голуб Киркоревич. — Monumenta confr. Stauropigianaе I ч. 59 (1576 р.). Конституція 1670 р., що знесла руську юрисдикцію в Камінці, постановила, що Вірмени, які належали до руської юрисдикції, мали перенести ся до юрисдикції вірменської: а Ormianow pod iurysdykcya Грекақ zostaiących, religii ormieńskiey i iurysdykcyi inkorporuiemy, — Volum. legum V с. 36.

³⁾ Проголошенне унії Торосевичом наступило 1629 р., але довершене було воно римською місією в рр. 1664—6: дві головні вірменські громади — Львів і Камінець тоді прийняли унію, хоч також не без сильної опозиції.

незвичайно шкоре спольщенне Вірмен: в Каменці й Львові до кінця XVIII в. вони спольщили ся зовсім і тільки на Покутю галицьким задержали ся ще до новіших часів в більше чистій формі.

Поглинувши такі чужоземні кольонії, маючи за собою опіку права і практики, Поляки одначе все таки не встигли опанувати міст та надати їм польську фізіономію: инші кольоністи — Жиди зробили се, і то не тільки в Галичині й на Поділю, а й на Волині і в Київщині, де польський елемент не мав спромоги відтиснути на дальший плян Русинів, — Жид став властивим господарем міста й надав йому тон ¹⁾.

Жидівська кольонізація міст була одним з спеціальних дарів польської власти над Україною. За давніх, руських часів Жиди хоч добре звістні були по головніших містах, і в Києві вже на початку XII в. викликали були рух против себе — перший жидівський погром на пам'яті нашої історії, — але в староруській торгівлі й промислі, в житю наших міст зовсім не грала особливої ролі ²⁾. Навіть в литовських часах хоч фіскалізм правительства значно причиняв ся до того, що Жиди в ролі державців мит і ріжних державних доходів здобули важне значінне в економічних відносинах і спеціальну нераз правительственну опіку, як такі державні банкіри, — але доки не було підірваний вкінці старий устрій і жите міст, Жиди не мали ще тут такого пановання як пізнійше. Чисельно їх кольонії досить невеликі ³⁾, і вони не визначали ся ще такою відокремленістю, яка характеризує пізнійше жидівське жите, вони носять руські призвища, мабуть і руську мову вживали (жаргон був явищем пізнійшим), не замкнули ся ще в саму торгівлю та грошеві операції (хоч се вже й тоді були їх головні зайнятя) — стрічаємо навіть Жидів хліборобів; талмуд був ще незвістний; нема пізнійшої ексклюзивности супроти христіян, а й сама організація жидівська не має ще сеї прикмети, і се зрозуміло, бо перед

¹⁾ Літературу див. в прим. 8.

²⁾ Про Жидів у давній Русі див. т. II с. 77—8, 193—4, 198, III с. 14. Спеціальна література вичерпує ся розвідкою Малишевского Евреи въ Южной Руси и Киевѣ въ X—XII вв., К., 1878 (з Трудів Дух. Акад.) — праця одначе занадто фантастична.

³⁾ Навіть в половині XVI в., по міграції польських Жидів, під час люстрації 1552 р. знайшло ся в Луцьку жидівських домів 56, в тім караїмських 25, в Володимирі 30, в Кремінці 48, в Пинську (1533 р.), 24 (в 1566 р. уже 43), в Берестю (1567) — 85. Дати вибрані Бершадським — Документи II ч. 26—8, 43, 84, 231.

розвоєм німецького права, в XV в., Жиди в Литовській Русі властиво не знали ані спеціальних обмежень, ані спеціальних привилеїв¹⁾.

Та при кінці XV в. спіткав їх погром: в. кн. Олександр з причин досі не в'яснених казав „Жидову (з) землі наше вонъ выбити“, і Жиди (о скільки не похрестили ся) були вигнані з усіх земель в. кн. Литовського. Вигнання се виваді не потривало довго: в перших роках XVI в., Олександр, ставши польським королем, дозволив Жидам вертати ся назад в землі в. кн. Литовського. Але сі роки вигнання для литовських Жидів не минули безслідно: вони зблизили їх до західніх одновірців, вплинули на їх окремішність, а то тим більше, що з поворотом Жидам наложено й особний податок: вони мали давати тисячу черв. на удержання тисячі конного війська. Розвій німецького права в містах в. кн. Литовського, що дагуєть ся часами тогож Олександра, тісніше зближенне в. кн. Литовського до Польщі, до польських інституцій, вкінці — інкорпорація українських земель Польщі, докінчують сей процес і Жиди стають в землях східно-українських такоюж болячкою економічною й суспільною, якою вже перед тим стали ся в землях Коронних.

В Польщі „жидівське питання“ властиво виходить на верх також лише з XVI в. Перед тим, скільки можна судити з дуже скуких звісток, жидівська людність не була численна, але з кінцем XV в. в Польщу посунула маса Жидів з Заходу, що рушила ся звідти наслідком ріжних нагінок, особливо ж наслідком роспорядження цісаря Максиміліана, що вигнав їх з Німецького цісарства. Від сього часу Корона Польська стає помалу збірником жидівства з цілого світу, і Жиди дійсно починають заливати міста й місточка. Крім чисельного зросту се вплинуло також і на самий характер польського жидівства. Західні, переважно німецькі й чеські Жиди, принесли з собою річи, що сильно вплинули на духове відокремленне жидівства — німецький жаргон, що дав польським Жидам свою особну ніби-національну мову, талмудичну мудрість, що окружала своїм специфічним світоглядом духове жите Жида й розірвала всякі культурні звязки з тою людністю, серед котрої він жив. Вони принесли вкінці всю ту атмосферу виключности й рабського пониження, рабську оборотність та спеціальне замилованне в грошевиц

¹⁾ Прикмети жидівського жита зібрані у Бершадського с. 394 і далі; він одначе не в однім трохи перецінює звістки, що можуть тодішні відносини представити в ліпшім світлі.

операціях, що витворили в Жидах віки життя в вічних обмеженнях, фискальним гнеті й відчуженню німецьких міст.

Розуміється, вже в самій Польщі для того був ґрунт в значній мірі приготований. Можна вказати нпр., що вже жидівський привилей кн. Болеслава калішського з р. 1164 (він був підставою правного становища Жидів в польській Короні) творить для них становище виїмкове, організуючи для них спеціальну юрисдикцію й беручи під спеціальну опіку правительства жидівську лихву — отже справляючи своїм впливом на сю дорогу жидівські гроші й здібности. З XVI в. маємо постанови, що мали на меті вилучити Жидів з усякої спільности з католиками, замкнути їх в окремі жидівські дільниці, відзначити особною одежою, виключити з уживання публичних лазень, і т. и. хоч і не можна сказати, о скільки докладно ці постанови переводилися в життя.

Що до становища Жидів в українських землях Корони, можна нпр. вказати, що в привилею для Львова Казимир так само як і иньшим не-католикам, в тім і Жидам полишив до волі перейти на німецьке міське право або зістати ся при своїм (під юрисдикцією старости); відповідно до того й пізніше частина Жидів у Львові сиділа на міських правах, частина під юрисдикцією старости, але міські Жиди, так само як і иньші не-католики, рівноправности не мали ані тут, ані в иньших містах з німецьким міським правом, не-католикам, а спеціально Жидам дуже неприхильним. Так львівські Жиди не допускали ся до ремісничих цехів, яко не-християне, торгувати могли лише деякими товарами, і т. и.¹⁾ Виключення від міських урядів і цехів було явищем загальним; допущення до свобідного зайняття ремеслами й торгівлею, до свобідного володіння ґрунтами й домами в цілім місті і взагалі зрівняння в правах свобідного проживання й зайняття з християнами здобувало ся Жидами лише спеціальними королівськими наданнями або компромісами з міщанськими громадами, і тому становище Жидів по різних громадах було далеко не однакове. Так нпр. в Перемишлі Жиди мали право володіти домами тільки в певній частині міста²⁾. Натомість Жидів в Буську Жлимонт-Авґуст зрівняв у всіх правах

¹⁾ Нпр. А. G. Z. VII ч. 89, 94, Русско-еврейській архивъ Ш ч. 10, 87, 136, 141, пор. цитати вище на с. 258.

²⁾ Рус.-евр. архивъ Ш ч. 174; пор. Львів. крав. архив у кн. переш. вж. 241 с. 68. Пор. компроміс в Барі — Р.-евр. арх. Ш ч. 159.

проживання й зайнять з християнами¹⁾, й т. и. Дальший розвій жидівства в Польщі й Литві під впливом аномальних відносин, заведених польським режимом пішов на жаль — власне в дусі ексклюзивности й паразитизма. Я не можу входити тут в сю справу ближше, отже тут піднесу лише кілька моментів, що вплинули в сїм напрямі.

Німецьке право вилучає Жидів з загалу людности міста, творячи для них виїмкове положення з цілим рядом обмежень.

Королі своїми привілеями для Жидів впливали в тїм самім напрямі, творячи для них спеціальну юрисдикцію та стараючи ся задержати їх в безпосередній залежности від центрального правительства як рентовне джерело державного скарбу.

З поліційних і фіскальних мотивів творить воно ширшу організацію жидівську, що обіймає цілу державу, і Жиди цілої держави стають одною організованою й сконсолідованою силою (з початку їх старшина іменована королем, потім в 2-ій половині XVI в. — вона перетворюється на автономічну).

Стоячи звичайно поза організацією міської громади, в безпосередній залежности від старости, Жиди, при вічній конкуренції старост з міськими громадами, стають *de facto* спеціальними протегованцями старостинських урядів. Побераючи з Жидів спеціальні доходи, старости мають інтерес в розвою жидівських колоній, а що старостинські уряди мали тисячні дороги до інтеренції в міські відносини, то їх протекція для Жидів була дуже реальна.

Суспільне пониження, визискування від усіх, хто мав спромогу Жида визискати, тисячні обмеження — все се виробляє і підтримує в Жиді незвичайну оборотність, спритність, витривалість, а се дає їм можливість ліпше від усіх інших приладити ся до крайно ненормальних обставин міського життя, особливо при тій опорі, яку давала їм їх незвичайна солідарність.

В результаті сей погоржуваний і понижений елемент, звязаний тисячними обмеженнями, як кожний ліпше приспособлений, найменше вибагливий рід в природі — починає витісняти иньші елементи з міст і містечок, куди веде Жида односторонний, не тільки расовими прикметами, але й історичним вихованнем і фіскальною політикою держави вироблений напрям їх діяльности. Тисячними нитками облутує він ту нужденну тор-

¹⁾ Рус.-евр. арх. III ч. 163, пор. привілей Жидам з Тишовець ів. ч. 170.

говлю й промисл, які могли ще животіти в аномальних міських відносинах. Уже в XVI в. се явище стає все більше виразним, і викликає різні розпорядження для оборони християн від конкуренції Жидів¹⁾, а XVII вік зачинає вже відзивати ся правдивими ляментациями міщан на жидівський потоп, що заливає їх і не дає дихати, ляментами — що потім стають уже вічною прпсцпівкою XVIII в.

„Уже Жиди майже три частини Львова опанували, а Християнам ледво зістала ся четвертина“, нарікають стани м. Львова з нагоди питання про признание Жидам з передмість прав торговельних. „Пригланути ся лише вірменській нації, що цвіла багатством і розкошею — як вона тепер майже на ніщо зійшла нинішніми часами, не через що иньше як через жидівську торговлю. Най би й ті сильні й багаті купці львівські грецької народности стали й пояснили — через що вони й їх діти на ніщо зійшли? певне не через що иньше як через невірний рід жидівський. Уже ані купець не може вести своєї торгвлі, ані ремісник свого ремесла, ані фірман фірманки — все через перешкоди від того злого й невірного жидівського народу, що так немилосердно й злобно опанував се мізерне місто, що вже й нема кінця його пакостям. За Жидами всі доми, всі торгвлі й підприємства, а за християнами за те полишили ся всі податки й усяка нужда, бо Жиди міські й передміські не платять ані шосу, ані иньших поборів і податків, які платять християне-міщане, не ходять і не посилають на сторожу до валів і шанців підчас тривоги й небезпечности держави, ніякої оборони місту не чинять, одно слово — не несуть і тисячної части тягарів, які поносять християне, а про те мають дві тисячі разів більші доходи з гандлів...“²⁾.

„Жиди так розмножили ся“, повторяють львівські міщане десять літ пізніше свої скарги на руки камінецького біскупа, „що вже їх хто зна чи не більше як християн, а хоч давнійше були такі права, що вони могли торгувати лише чотирма предметами, себто водами, шкірами, медом сировим і воском, і то лише в певній скільности, та живити ся продажею старих

¹⁾ Так конституція 1538 р. в принципі заперечує свободну торговлю Жидам, по за границями спеціальних компромісів і привилеїв поодиноких міст, не дозволяє давати Жидам держати мито, торгувати по селах і т. и. Конституція 1567 р. забороняє їм промишляти солею, корчемством і т. и. — *Volnm. legum* I с. 230, II с. 68, і т. и.

²⁾ *Acta consul.* 1639 р., вніжок у Лозинського *Patruycat* с. 192.

річей, тепер вони під протекцією маґнатів повідбєрали від християн всі торги: матеріями, сукнами, корінні, відтворюють публичні склепи й свобіднісенько продають свої товари. Передміські Жиди позакладали на юрисдикціях шляхетських бровари, солодовні, винниці, цілі майже місточка або кольонії і ними поперебивали християнам шинки й всякі способи прожитку. За сі незносні кривди й утиски поважило ся наше убоге місто, витиснувши вже майже остатню кров з себе, бороти ся в королівських судах, але не добило ся нічого, бо доставши три контумації на них і видавши на то кількадесят тисяч, не може дійти езекуції, а впадаючи що далі в бідність, далі вже не буде спроможне ратовати ся й мусить піддати ся тому поганству, як і иньші міста¹⁾.

Що таку саму долю терпіли й иньші взагалі міста під напливом жидівства, се підносять не тільки міщане, а й зовсім посторонні особи. Нпр. в Ковлю на Волини — тут жидівська громада від кор. Бони й пізнійших старост дістала свій жидівський квартал; якого границі не могла своїми оселями переходити, але за те й християнам не було вільно селити ся в тій жидівській частині, була оподаткована поголовною податєю, але звільнена була від всяких иньших податків; протягом XVI в. ся жидівська кольонія так розвинула ся тут, що вже на початку XVII в. міщане скаржили ся на повний упадок свого міста від Жидів — „же они приводечи до спустошенія мѣста тоє, противу праву, имъ наданого, дома шинковыє и уличныє у хрестьянъ скупають и оныхъ зъ тоготамъ мѣста мѣсчанъ пречъ выгѣсняють и розгоняють, а позосталыхъ здерствомъ своимъ убожать, за чимъ зголотивши ся хрестяне въ того мѣста нашего пречъ розходят ся“. Сі міщанські плачі одначе зіставали ся без результату, і от століте пізнійше вже сам староста (заразом вїйт міста) констатує, що дійсно „показало ся справді — жидівська людність Ковля, через своє розмноженне і провадженне торгowlі в границях Польщі і в державах заграничних, значно перевисшила християнську людність і числом і своєю заможністю“, так що при розкладі податків староста на них вкладає дві третини, а на християн одну третину. Вони позасідали християнські ґрунти, не допускають міщан-християн молоти в ковельських млинах, і т. и., т. и.²⁾.

¹⁾ Архивъ Югоаап. Россіи V. 1 с. 156.

²⁾ Ibid. ч. 12, 30, 34, 92.

Але особливо множили ся й розвивали ся жидівські осаді по містах приватних — де спеціальні доходи від Жидів за певняли їм і спеціальну опіку властителів. Вони стають головними огнищами жидівської кольонізації — як Дубно, де в початках XVIII в. уже Жиди значно перевисшали християн числом, як констатували самі комісарі дідичів¹⁾, як Бердичів, Білацерква, і т. и.

Лише кілька міст були спеціальними привилеями увільнені від Жидів. В Камінці нпр. така заборона звісна вже від першої половини XV в.²⁾ Вправді при кінці XVI в. Жидам удало ся добути від міської старшини приступ до міста — їх прийнято під міське право, й се потвердило правительство, але в XVII в. відновлено заборону, й вона дожила de jure до кінця Річи Посполитої³⁾, хоч Жиди, користаючи з опіки старостинського уряду, пролазили від часу до часу в місто. Так в середині XVIII в. камінецькі міщане скаржили ся королеви, що Жиди під опікою „замка“ осідають в місті й передмістях, є вже їх звиш сотки в самім місті, вони перебивають шинкарство й торговлю християнам, і т. и., староста виарендує свої доходи з міста Жидам, і так множить їх число, позволив їм зробити собі в місті біжницю й спровадити ровина, і т. и. Королівські комісарі тоді звелили протягом 24 годин забрати ся з міста⁴⁾.

Київ мав також таку свободу, хоч не відомо коли вперше її дістав: в XV в., аж до вигнання Жидів за в. кн. Олександра жидівська громада тут була, але по тім вигнанню нема вже сліду жидівської кольонії в Києві⁵⁾. Документальну заборону маємо тільки з р. 1619: Жидам заборонено було задержувати ся більше як день в Києві⁶⁾ і ся заборона з різними обмеженнями дожила до нинішніх часів.

¹⁾ Архивъ V. 1, ч. 102.

²⁾ Експерт документа у Шведзвєцкогo I с. 163.

³⁾ Про сі пізнійші розпорядження нпр. у Січинського оп. с. 219.

⁴⁾ Витяг у В.-Буданова с. 230. Подібні скарги завоуємо в Кремінця — зложені при люстрації 1789 р. (витяг в Staroż. Polska III с. 82): староста не допускає до виконання рішень радецького або війтівського суду в справах між міщанами й Жидами і своїми вояками боронить Жидів від екаєкуції, й т. и.

⁵⁾ Бершадській Литовські Евреи с. 257, 345.

⁶⁾ Сборникъ Муханова с. 192. Каманин в Архиві Югозап. Р. V. 2 с. 11—2 покликуєть ся на Баториеву заборону, але Батория грамота (Акты Зап. Р. III ч. 72) не містить ніяких спеціальних ваборон Жидам. Про пізнійші обмеження — Закревскій Описание Киева I с. 315—318.

Сі кілька виїмків (де міщане зрештою також мусіли, як бачимо, вічно воювати, щоб фактично не допускати Жидів до міста) не багато змінюють образ панування Жидів по містах коронних земель.

Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, пародією торгівлі й промислу, — на місці колишнього інтензивного міського життя руських часів — було одним з найбільш характеристичних дарів „культурної місії“ Польщі на Руси.

Верства церковних людей в литовсько-польських часах в порівнянню з староруськими зменьшила ся о стільки, що катеґорія людей, які не належучи до духовенства властивого, стояли під опікою й присудом церкви, бо годували ся при церквах або віддавали ся особливо побожним зайнятям, — в сих часах слабне й заникає, чи то тому що переходить в ряди церковних підданих, чи то тому що з загальною секуляризацією устрою й життя руської церкви в сих часах, слабне їх залежність від церкви. За то розвиваєть ся сильно, з загальним розвоєм підданства, катеґорія „церковних людей“ в значінню підданих ріжних церковних інституцій, на їх землях (відносини їх одначе нормують ся не спеціальним церковним правом, а загальними нормами підданства). Та й верства духовенства світського (білого) й чорного, не вважаючи на некористну для нього політику правительства, в сумі не маліє, а множить ся в міру того, як призвичаєнне, а далі й привязанне до християнства (бодай форм його) починає переходити в ширші верстви української людности — з вишої до середньої, міщанської, а далі й до селянської маси¹⁾.

Епископат не збільшав ся — нових катедр не закладано; вони появляють ся тільки в XVII в., коли православна церква вийшла вповні з усякої залежності й інтеренції правительства. Але число монастирів і парафій зростає неустанно протягом всего сього часу, чи то з ініціативи самих громад вірних, чи то фундаціями людей значних і заможних, чи заходами самого духовенства.

Навіть у Галичині, де обставини для православної церкви були найбільше неприхильні, в актах XV—XVII в. в прина-

¹⁾ Літературу про духовенство див. в прим. 9.

гідних згадках виступає велике число монастирів і монастирищ, з яких, очевидно, далеко не всі можуть бути виведені ще з руських часів. Церкви фундують ся не тільки самими вірними, але й польськими властями, в інтересах успішної колонізації, не вважаючи на те, що правительтво польське з принципі було противне закладанню нових церков.

Так з принагідних згадок актів можемо вказати такі монастирі в Галичині до полов. XVII в.: у Львові св. Юра і св. Онуфрія, жіночий Введенія; в Буську св. Онуфрія (потім перенесений до Волі Деревлянської), потім ще другий, жіночий (як низше); в „Буськім новітї“ монастир під Лагодищем, звістний ще з XV в., і ще старший звістками (з XIV в.) монастир в Желехові; славний монастир Успенія в Уневі (коло Глинян); в Словиті св. Хреста, жіночий; в Камінці також жіночий Благовіщення; коло Підгорець, на Плісниську „старинний“ монастир Преображення; монастирі в Щирці, в Миколаєві¹⁾. В Галичу св. Трійці й Успенія на Крилосі, жіночий св. Ілії, в Пітричу Успенія; в землі Галицькій ще в актах XV в. згадують ся монастирі в Купилові й Соботові; в пізніших звістках XVI—XVII в. монастирі в Угринові, в Завалові, Задарові, в Бучачу і в Жизномирі під Бучачом²⁾. На Підгіррю — в Косові монастир згадуєть ся в наданню Свитригайла³⁾. Монастир Товмачику коло Коломиї⁴⁾, в Перегинську — старинний монастир св. Онуфрія (фундований від кілька сот літ, як казали в XVII в.), і в сусідстві ще два, звістні пізнійше⁵⁾; монастир св. Спаса в Гошові⁶⁾, в Сваричові, в Рудниках⁷⁾.

В Перемишлі старий монастир св. Миколая (Микулинський), і в Більчу Богородиці (жіночий); в його околиці — монастир Калеників „Успїньє Пречистое“ (може Калеників в Мостиськім), влас-

¹⁾ Akta gr. i ziem. XIV ч. 2966 і 2987, Архивъ Югоzap. Рос. I. т. X ч. 21 (Львів). Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224 й ин. (Унів), IX ч. 98 і XV ч. 4625—Лагодище. Матеріали ч. 8 (Желехів). Жерела до іст. України-Руси III с. 362 (пор. с. 357) — Щирець. Свод. лїтопись XVII в. Петрушевича с. 135—6 (Плісниська), 161 — (Камінка); про иньші в Шематизмі Косака, sub vocibus.

²⁾ Akta gr. i ziem. VII ч. 51 і XII ч. 4286 (Крилос), XII ч. 1231 (ex. 1564) і 3558 (Купилів і Соботів), Галятоський Небо новое л. 132 (Завалів), про иньші Петрушевич op. с. 48, 77—8, Косак sub vocibus.

³⁾ Палеограф. снимки ч. 13, пізнійша записка у Петрушевича с. 124.

⁴⁾ Галятоського Небо новое, л. 50.

⁵⁾ Петрушевич с. 230—1. ⁶⁾ Ibid. с. 66.

⁷⁾ Архивъ Югоzap. Рос. I т. X с. 199, акт вибора Желїборського у Петрушевича с. 88.

ність бояр Дядьковичів, проданий в 1378 р. перемиському соборному протодіякону Губці й прилучений до катедри. Монастир Городищанський і ще якісь „монастирі“ (отже що найменше ще два!), не названі на імя, в маєностях Бибельських (в околиці теп. Нового Міста, може бибельський Воздвиження і ще якийсь), звістні в XV в. Монастир під Ярославом — коло Щитної, в Угерцях, під Самбором Введенія, коло Шептиць (в Рудецькім) св. Онуфрія, другий св. Онуфрія в Добромилі, третій в Лаврові і коло нього — монастир Спаса (теп. Спас, коло Старого Міста); Смольницький Богородниці і Созанський св. Михайла тамже. Черхавський — на схід від них¹⁾. В Нагуевичах св. Миколая. В Черниляві (в Яворівськім) св. Трійці. В Домашові, в Жовківськім св. Миколая, і в Смолині (Ямниці) Успенія, тажме²⁾.

Богата монастирами була також і Волинь. До пол. XVI в. нам нпр. звістні тут такі монастирі: в Володимирі Спаса, св. Михайла, св. Онуфрія і Богородиці в Зимнім (Сьвята Гора). В Луцьку — Спаса, св. Василя, Богородиці (св. Гора, жіночий), і коло Луцьку Чернчицький і Жидпчинський св. Миколая. В Кремінці св. Спаса, в Дубні теж Спаса і другий — Чесного хреста, в Дорогобужу св. Спаса, в Пересоппиці Богородиці, в Загсрові (Володим. пов.) також Богородиці, коло Степани св. Михайла, в Дубищах (Луцького пов.) Введенія, в Дермани св. Трійці, в Клевани, Блаженіку (Володимирський нов.) і Мельцах (коло Ковля) св. Миколая, в Вербці (коло Ковля ж) св. Трійці, в Смолеві (Дубенськ. пов.) св. Івана Кущника³⁾. В пізніших згад-

¹⁾ Перемишльські й самбірські монастирі, єпископського подавання — А. G. Z. VII ч. 26, в пізнійшій латинській копії грамоти в р. 1407, оборона її автентичности тажме; для нас одначе вона зістаєть ся цінним джерелом, навіть як би прийнятї її за фальсифікат в поч. XVI в.; деякі назви монастирів не зовсім ясні (видавець їх не відгадав переважно). Продажа Каленикового монастира — факсиміле в Палеограф. снимках ч. 24, давнійше А. G. Z. II ч. 9 (1378 р.). Монастирі Бибельських — А. G. Z. т. XIII ч. 1489, в Щитній — *ibid.* 4786, самбірський — VI ч. 14, черхавський — Сторінка з іст. сіль. духовенства ч. 1 (Записки т. 34). Про иньші в Шематизмі Косака.

²⁾ Віймки з документів у Косака с. 174, 183, 192, 194.

³⁾ Володимир — *Archiwum Sanguszków* II с. 148, III с. 56 і IV с. 418, 563, Архивъ Югозап. Россіи I т. 1 с. 25—7, 181—2. Жидичин — нпр. *Arch. Sang.* III с. 167, 173, IV с. 204, 247, 418, Дубно — *Опись Румянц. музея* ч. 131, Дорогобуж, Пересоппица, Дубища — *Zródła dz.* VII с. 87—8, пор. Палеограф. снимки ч. 13, *Arch. Sang.* III с. 121, Архивъ Югозап. Р. I т. 1 с. 3—4, 206, Леонтовича Акты Литов. м. I

ках є пам'ять про монастирі в Шумську, в Розважи під Острогом, в Корці й ин.¹⁾

В Берестю знаємо монастири Рождественський і Семенівський; в Кобрині — с. Спаса, в Пинську св. Варвари, і коло міста монастир Лещинський Богородиці, а другий в Дятловичах — св. Спаса; в Клецьку — св. Пятниці; в Овручу — св. Спаса, Богородиці (т. зв. Заручайський) і Акіма й Анни²⁾.

В Києві поруч давніх монастирів — Печерського, Золотоверхого-Михайлівського, Видубицького й Кирилівського в XV—XVI в. знаємо ще Пустинський св. Миколая (на Подолі), дуже популярний і багатий тоді, Флора і Лавра (Флорівський, жіночий, тамже), Межигорський св. Спаса (коло Вишгорода), „Светое Пречистое Гнилецкий“ (в суєдстві Видубицького — в початках XVI в. він уже був спустошений і віддано його Видубицькому монастирю). Низше над Дніпру — Ржищівський (св. Спаса, фундації Вороничів, по словам пізніших грамот), ще низше — існував, а властиво ледво дихав, Зарубський монастир Богородиці — коло нього потім виростає козацький Терехтемирівський монастир; здасть ся також уже в козацьких часах з'явив ся, ще низше, монастир Пивський або Пивів, против устя Тясмина, на лівій стороні Дніпра. В західній часті Київщини знаємо монастирі Тригорах, в Любарі (Любартові) св. Георгія³⁾.

Нові монастирі засновували ся або фундавали ся коштами князів і панів весь час, поки ино держало ся се руське панство.

ч. 501, Стенань — Теодоровича II с. 580—1, иньші — Arch. Sang. IV с. 563, також III с. 5, IV с. 254, 313, Живань кн. Курбского I с. 78.

¹⁾ Див. виписки в Записок Рутского і Книжки, у Петрушевича с. 76 і 455 (тут ще монастирі Стороницький і Доброгорський).

²⁾ Документи архива мин. юст. I с. 227; Ревнзія Кобрин. економі с. 308 і далі, Писцовая книга Пинск. и Клецк. княжества с. 39, 381, 400, Памятники II. 1 с. 174, Акты Зап. Рос. I ч. 140, Архивъ Югозап. Россіи IV, 1 с. 25, 43, 44. Що до Тороканського монастиря, що фігурує часом між монастирями XVI в., фундаційна грамота його, друкована в Археографич. Сборнику т. VI ч. 142, очевидно фальшована, хоч дослідники й приймали її за автентичну (Макарій IX с. 201: каштелянів волинських в 1517 р. не було зовсім, а Пясочинського між волинськими каштелянами взагалі не було ніякого. Як видно з мови, грамоту сфальшовано десь дуже пізно, мабуть не скоршо 2-ої пол. XVIII в., і зробили се, очевидно, місцеві монахи, аби увільнити ся від власти жидичинського архимандрита — до нього сей монастир належав, а в XVI в. тут ніякого монастиря не чути — див. Архивъ II т. I с. 70, 389, 398.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. IX с. 369, X ч. 214.

Так в перших роках XVI в. маршалок литовський Олександр Хоткевич, при участі інших осіб, м. и. Йосифа Солтана, пізнішого митрополита, фундував монастир Богородиці над р. Супраслею (на границі української етнографічної території), т. зв. Супрасльський, досить звітний пізніше; досить багато обдарований маєностями, він за першого свого ігумена мав 40 монахів, але потім почав підупадати, і в 15—20-х р. не було в ній уже й тридцяти¹⁾. В 40-х р. маршалок Волинської землі кн. Федор Сангушко, вимінявши Мілецький монастир, на ново фундував його — збудовав церкву для монастиря, запровадив „общее житє у монастыре“ й надав різні маєности²⁾. Деся в першій половині ж мабуть XVI в. був фундований кн. Заславськими монастир св. Тройці в їх селі Дворці коло Заслава: кн. Януш з матерію в 1555 р., сповниючи замір свого покійного батька, надав „монастирю нашему Дворецкому“ кілька сіл³⁾. Волинський воевода, староста луцький кн. Богдан Корецький фундував аж три монастирі: „корецький, моренинський и городиский“ (Моренин і Городище коло Корця), деся в третій четвертині XVI в., і обдарував їх маєностями⁴⁾. В Острозі фундував кн. Конст. Острозький монастир с. Тройці⁵⁾. При кінці XVI в. фундує при церкві Успенія в Почасві Анна Гойська, жінка земського луцького суді, славний пізніше монастир почаївський⁶⁾. Адам Вишневецький фундує монастир в Брагині св. Миколая (а може й другий — жіночий)⁷⁾. В р. 1612—15 фундує кн. Михайло Вишневецький староста овруцький, батько Яреми, монастирі Густинський і Лядинський під Придукою, за Дніпром, а його вдова Раїна Могилянка по смерті його не тільки потвердила сі фундації, а фундувала ще й третій — Мгарський

¹⁾ Археогр. сборникъ IX с. 1—3, 12—14, 29—30, 38 Архивъ Югос. Р. I т. IX с. 365, виїмки з Супрасльського збірника у Макарія IX с. 120.

²⁾ Archiwum Sanguszków IV ч. 254, пор. т. III ч. 14, 460, 464.

³⁾ Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 131; в паданню с. Дворця Заславським з р. 1501 про монастир нема мови — Archiwum Sang. I ч. 121.

⁴⁾ Архивъ Югослав. Россіи I. 1 ч. 17; про те, в котрім з численних „Городищ“ був монастир, див. у Теодоровича Описаніє Волинської епархії III с. 644—5.

⁵⁾ Теодорович Описаніє III с. 666 (покликуєть ся на акти Луцького архиву). ⁶⁾ Памятники изд. кiev. ком. IV, 1 с. 38.

⁷⁾ Собраніє Грамотъ Минской губ. ч. 43. Статя: Брагинская волость в Календарѣ Сѣверо-зап. края Д.-Запольского с. 116.

під Лубнами¹⁾. В р. 1615 фундує Гальшка Гулевичівна славний потім київський монастир Богоявлення на Подолі²⁾. Кн. Корецька, постригши ся в чернці, мала фундувати мужеський монастир в Невіркові, жіночий в Білинові³⁾. Шл. Літинські фундують в 1620-х рр. монастирі в Щеплоті й Грушові, в пов. Перемиській, шл. Турянський монастир св. Трійці в Самбірщині⁴⁾. Звістний Адам Кисіль фундував коло р. 1640 монастир св. Спаса на перевозі Максаковським (тому й звав ся монастирем Максаковським) на р. Десні і другий — Покрови в Нискеничах (Киселів монастир)⁵⁾. В Гоці, пізнійшій маєтности Киселя, фундує монастир остання в Гойських кн. Раїна Соломирецька, каштелянова смоленська, в р. 1639⁶⁾. Два роки перед тим иньша волинська пані Раїна з Боговитинів Ярмолинська фундувала монастир в своїй маєтности Загайцях, Кременецького пов., „подъ титуломъ заложена св. Іоанна милостиваго“⁷⁾, і т. и.

Коли змагаєть ся козачина, в сій ролі заступають князівсько-польську аристократію козацькі старшини. Але й перед тим фундують монастирі також міщане й навіть селяне, навіть поодинокі, не тільки громади. Так львівський міщанин Содома фундував монастир Богоявлення у Львові, міщанка яворівська Маргарита Грицківна фундує яворівський монастир св. Покрови; підданий Потоцких Гурчкович заснував монастир св. Трійці коло с. Луки (в пов. Коломиїській), белзькі міщане фундували монастир в Городищу⁸⁾, буські міщане жіночий монастир у себе на передмістю⁹⁾.

Розумієть ся, засновували ся монастирі й самими монахами, і ті панські фундації часто тільки йшли вже за такою чернечею ініціативою. Нпр. обдаровані Вишневецькими монастирі густинський,

¹⁾ Лѣтопись Густинскаго монастыря с. 47—55.

²⁾ Голубева Исторія дух. акад. дод. 2.

³⁾ Виписки в рукоп. у Петрушевича с. 455.

⁴⁾ У Косака с. 31, 180, 190, 193, згадки в Архиві Югозап. Рос. I т. XI с. 176 і 214.

⁵⁾ Описаніе Черниговской епархіи т. IV с. 70—1. Виписка в Consultatio gen. Antopolitana — Наук. Сб. гал. мат. 1866 с. 196.

⁶⁾ Книга львів. гроду 545 л. 253 в архиві краєвн; хібно признавають заснуванне сього монастиря Киселеви — нпр. у Новицького, К. Старина 1885, XII с. 634.

⁷⁾ Памятники кiev. ком. IV. 1 с. 63.

⁸⁾ Звістки з документів у Косака 148, 149, 180.

⁹⁾ Петрушевич Свод. лѣтоп. XVII в. с. 11.

ладинський, мгарський були засновані монахами з Межигоря. Славний Іов Кнегницький організує монастир в Угорнику, потім в Маняві. В Городку в пов. Луцьким засновують філіальний монастир (св. Михаїла) монахи київського печерського монастиря. В Деражицях, коло Дрогобича засновує монастир в 1570-х рр. монах Протасій Березич¹⁾. Деревичський монастир Вознесенія в Добрянах заснував Григорій Панашовський з Добрян, постриженець київський, і потім сей монастир дістав надання від місцевих старост і від короля²⁾. Крехівський монастир заснував якийсь монах Іоїль³⁾. Пізнійше (уже в другій половині XVII в.) були засновані монахами монастирі Бесідський, Верхратський, Крупецький. Заснування Сокулецького монастиря коло Потока монастирська традиція виводила від ченців Красногорського монастиря⁴⁾.

Релігійна боротьба православних з уніятами причиняла ся до появи нових монастирів. Так появляеть ся монастир Богоявлення при київським брацтві, Воздвиження при луцьким брацтві, Богоявлення при кременецьким брацтві, жіночий монастир св. Онуфрія при львівським, і т. д.

Розумієть ся, про багато монастирів ми не маємо звісток — вище подані реєстри далеко не вичерпують всього числа монастирів. З другої половини XVII в., з перших років XVIII в. маємо звістки про цілий ряд монастирів, з котрих багато, певно, існували вже давнійше — такі нпр. монастирі в Клинцях Овруч. пов., Красногорці Київ. пов., Ясногороді Житомир. пов., Четвертні Луцьк. пов. (два — мужеський і жіночий), Мильчі і Перекопах Дубен пов.⁵⁾. В Галичині — в Боложинові, Колоденці, в Бесідах, в Сокалі, в Верешинці, в Деревнім, Лиську, в Домашові, в Пацикові, Розгірчу, Іспасі, в Ясениці, на Підгородищу коло Звенигорода, в Лісниках (в Бережанщині), на Погоні під Тисьменицею, в Ропянці (жіночий), в Збаражі, в Тербовлі, в Більчу, в Ягольниці⁶⁾. На соборі унівським 1711 р.

¹⁾ Матеріали під р. 1578, пор. Косака с. 181.

²⁾ Війши з грамот у Косака с. 141.

³⁾ Петрушевича Сводная лѣтопись XVII в. с. 48 і 83.

⁴⁾ Ibid. с. 167, 176, 177—8, 185.

⁵⁾ Архивъ I т. IV с. 221—2, Архивъ III, т. II с. 143 (Клинець), I т. IV с. 164 (Красногорка) і 183 (Перекопи), III, 2. 137 (Мильче), Теодоровича Описаніе I с. 136 (Ясногород).

⁶⁾ Див. Архивъ Югован. Россіи I т. X с. 896, XI с. 107, 456, 586, 587, 600, 601, 615, 628, XII с. 215, 245, 445. Петрушевич Сводн. лѣтоп. XVII в. с. 58, 225, про инші у Косака, sub vocibus.

бачимо ігуменів і старців ще таких монастирів: в Болохові, Виспі, Городенці, Грабові, Дорогові, Звнячу, Краснопуці, Лабшині, Рогатині, Рудниках, Рукомишу, Скалаті, Соколі, Сокульці, Тернополі. Реєстр ігуменів 1724 р. додає до них монастирі в Золочеві, Заговоздю, Коломиї, Кривім, Литвинові, в Пятничанах, в Раківцю, в Синькові, Чорткові, Улашківцях, Юсиптичах¹⁾. Дальший ряд монастирів виступає при реуляції 1743—4 рр., а знов цілий ряд невістих з иньших джерел монастирів вчисляють нам помянники монастирські — як помянник крехівський, або щеплотський.

Страшна маса! Та переважно монастирі сї були невеликі. Часом мали по два-три монахи, а навіть і одного тільки, такі ж, що мали по кількадесять, належали до рідших, великих. Анна Гойська, фундуючи Почаївський монастир, признає свою фундацію на удержаннє восьми монахів і двох дяків. Київський собор 1640 р. постановив як мінімум для монастирів вісім монахів, а найменше шість, рахуючи в тім і послушників: инакше монастир не може мати самоуправи — має бути під управою иньшого, більшого монастиря, й його старший не має звати ся ігуменом, а тільки старцем²⁾. М. Могила в своїм „Літосі“ вчисляє цілий ряд монастирів, де сидить оден-два монахи. Вправді, він се вказує як доказ недбалства уніятів. По його словам в Супрасльській монастирі, поки він був православним, було вісімдесять до сто монахів, в иньших кількох по кількадесять. Він вказує на православні монастирі: Межигорський, де мешкає по його словам більше як півтора ста монахів, в Манявській скиті до двох сот, в Тригорській до вісімдесять, в Крехівській кількадесять³⁾. Але безперечно, що таких монастирів не було багато і між православними, а були й зовсім невеликі — як то показують наведені ухвали київського собору.

Духовенство сьвітське розмірно до числа людности було також численнійше ніж тепер. Міста і місточка, хоч як малолюдні в порівнянню з теперішнім, мають дуже численне духовенство. Так у Львові в 2-ій пол. XVI і початках XVII в. знаємо не

¹⁾ Див. у Косака *sub vocibus*.

²⁾ Памятники полемич. литературы I с. 46 (Рус. ист. библ. т. IV).

³⁾ Архивъ Юговап. Рос. I т. IX с. 365, 369.

меньше восьми церков, окрім монастирів¹⁾. В Перемишлі в XIV—XVII вв. звісно тринадцять церков²⁾. В Галичу люстрація 1585 р. знає сім церков і попів, восьмий монастир. В Каменці тарифи першої половини XVI в. знають 12 священників (але в 1565 уже вісім — протопоп і 7 попів, в 1583 п'ятьох), в Коломиї шістьох, в Тереховлі чотирох. В Белзі по люстрації 1565 р. було теж чотирох; в Скалі, що обходить ся тепер одним священником, в 1570 р. було також чотирох, в 1583 трох; в Снятині, Язловці, Городлі, Тишовцях — трох; в Тереховлі, Рогатині по два, і т. и.³⁾. В Берестю під час люстрації 1566 р. було вісім церков, в Кобрині чотири; в Пинську дванадцять, окрім монастирів; в Овручу вісім і три монастирі, і т. д.⁴⁾.

По селах в Галичині, там де люстратори нотують „попів“ (з фіскальних мотивів — бо платили податок), бачимо майже в кожнім селі священника, а часом навіть і по два (хоч се й досить рідко). Нпр. с. Княже в Снятинщині, що має сорок три (півдворищних) господарств, має в 1564 р. дві парохії: двох попів і двох проскурниць; с. Угринів в галицькім, при п'ятдесяти господарствах, має також дві парохії⁵⁾. В Самбірщині в с. Черхаві засновуєть ся в 1529 р. друга парохія за прошеннем людей, „тому що оден піп не вистарчав для потреб людей“, а з інвентара 1565 р. бачимо, що було в тім селі тоді 50 господарств, а тридцять літ перед тим не було, певно, і стільки; в с. Головецьку фундуєть ся друга парохія в 1561 „з причини множества людей“, а було їх 44 господарства⁶⁾. Малі розміри православних парафій стали такою звичайною річею, що здавало ся неможливим, як би міг оден священник дати собі раду в такім селі, де може знайти ся більше господарств: треба дві церкви такому селу доконче⁷⁾.

¹⁾ Див. Архивъ Югозап. Рос. I т. X особл. ч. 36 і 184, пор. Петрушевича Сводн. лѣтоп. с. 35.

²⁾ Петрушевич с. 247, Шараневич Черты с. 369 і далі.

³⁾ Жерела до історії Укр.-Руси I с. 54, III с. 78, 123, 137, VII с. 71, 121, 138, 185, 278. Źródła dziejowe XVIII. I с. 97, 101, XIX с. 50—1 передмова.

⁴⁾ Інвентарі й люстрації вказані вище в прим. 2 до с. 264.

⁵⁾ Жерела до історії України-Руси I с. 10, 64.

⁶⁾ Сторінка з історії сільського дух. ч. 2, 3, 7, Жерела I с. 232, 251.

⁷⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. XI, с. 359.

Церква була такою потребою села, що правительство й місцева адміністрація, хоч мусіла заснованне кожної нової церкви оцінювати як *malum necessarium*, толкували фундування церков і парохій кольонізаційними потребами: вони потрібні „щоб також і тим способом лекше звабити туди численних осадників“, „аби вробити більшу вигоду підданям, аби вони тим лекше й вигіднійше осідали“. Тому парохії часто фундують ся при самім закладанню села, або слідом за заложенням, коли стягали ся до нього люде, дуже часто — на їх власне бажанне, або на прошенне місцевого вїйта. Сю практику дуже добре ілюструють самбірські грамоти, з часів кольонізації Самбірщини (в середині XVI в.), зібрані королівськими ревізорами при ревізії прав ще в XVI же віці й мною опубліковані. Лише з рідка стрічаємо ми тут фундування одноі парохії для двох сіл, так як з другого боку маємо й випадки фундування двох парохій в однім селі, як я згадував що йно вище¹⁾.

Крім релігійних потреб людности й иньші мотиви впливали на незвичайне множення церков. Не бракувало кандидатів, де далі, тим більше, на церковні посади, що в своїх інтересах старали ся про заснованне нових парафій для себе й для своїх дітей і братів. Для дідича, для державця церква була також джерелом доходів, часом навіть досить значних, і заснованне нової парафії пераз приносило як на ті часи досить поважну суму до скринки дідича, коли він не мав особливих скрупулів на пункті „божої хвали“. А що заснованне церкви коштувало дуже мало, або й зовсім нічого (бо часом навіть і ґрунту ніякого на церкву не давало ся), тож в усіх тих причин церкви множили ся часом навіть і надмірно. Не вповні на вітер говорить звістний полеміст і злобний критик руських порядків Сакович, що множество церков на Руси зовсім не свідчить про побожність, бо не кажучи вже про мотив доходів, які тягнуть з церкви дідичі, церкви будують ся часом наслідком незгоди між селянами, попами, або їх панами, так що часом на цвинтарі стїна о стїну стоять дві церкви і село ділить ся на дві парафії²⁾.

На давню статистику церков покладати ся дуже трудно —

¹⁾ Сторінка с. 3—5 і ч. 54 і 64.

²⁾ *Επιπόρευσις* albo *Perspectiwa* с. 106—8, також Архивъ Югозап. Рос. I т. IX с. 357—360.

її повнота і докладність зовсім непевна. Люстратори подекуди пильно нотують церкви, подекуди зовсім ні¹⁾; на податковій тарифі не багато більше можна покладати ся.

Останніми роками на підставі податкових тарифів XVI в. начислено в чотирох землях Руського воєводства 1270 сільських церков на 2491 сільських осад і 190 міських церков на 125 міських осад. В землі Велзькій 150 сільських і 28 міських церков на 459 сільських і 18 міських осад. В землі Холмській 70 сільських і 27 міських церков на 401 сільських і 20 міських осад. В західніх, ліпше вагосподарованих повітах Поділя по тарифі 1583 на три села припадає два священники, в більше східніх оден священник на чотири села²⁾. Для Волини, Браสลавщини, Київщини тарифи дають ще менше докладні відомости, так що не варта їх і наводити³⁾. Але статистика західніх українських земель, хоч на її докладність також не можна вповні спустити ся, все таки дуже цікава: ті цифри церков, які вона дає, можуть бути тільки низше дійсности, але й вони вказують на далеко вище (розмірно) число парафій, а з тим — і духовенства, в порівнянню з теперішнім. В трох епархіях нинішньої Галичини маємо тепер несповна 2200 священників парафіальних (парохів, завідателів і сотрудників, при несповна 3400 церквах), тарифи XVI в. дають для сеї території около 1600 священників-парохів. Тим часом число вірних за сей час зросло принаймні о яких 7—8 разів⁴⁾, так що число світського духовенства (без монахів) в другій половині XVI в. було що найменше о 5 до 6 разів більше супроти загального числа людности, а пізніше, в XVII в., коли церковні справи

¹⁾ Нпр. люстратори 1564 р. в Холмщині не нотують попів зовсім, і люстрація 1570 р. їх не доповняє також — див. нпр. Жерела т. VII с. 16 і 21.

²⁾ Jabłonowski Źródła dziejowe т. XVIII. II с. 184 і 81, т. XIX с. 50—1.

³⁾ Для Луцького повіту тарифа 1583 р. дає 66 священників на 277 сіл, і Яблоновский (XIX с. 51) з того поспішив ся зробити вивід, що „з релігійного погляду було ліпше під непосредньою власттю Корони“, але при огляді Київщини мусів переконатися, що відомости тарифу про попів нових провінцій Корони зовсім недокладні і промовчують дуже багато (XX т. III с. 471—3).

⁴⁾ Яблоновский числить в чотирох землях Руського воєводства міської й сільської людности на 449 тис., в зем. Белзькій 56 тис. (XVIII. II с. 210). Цифри сі одначе здобуті дуже гіпотетичними обчисленнями. На сій території мешкає тепер коло 5 мільонів людности.

так сильно займали суспільність — і ще більше, і я мабуть не помилю ся, прийнявши, що в тодішній Галичині люде звязані безпосередно з церквою (духовні й кандидати на духовні посади, що практикували ся при церквах, церковники, їх родини, монахи) становили не менше 10% всієї української людности¹⁾. Факт, який не треба спускати з очей для розуміння важности церковних справ для тодішньої суспільности.

Фундація парохії в нових селах звичайно була ділом властителя — приватного, чи королівської адміністрації. Се наказували властителяви мотиви не тільки моральні, як я вже сказав, а й фінансові (притягнення нових осадників, придбанне доходів від сьвященника), навіть поліційні: „аби в селі був ліпший порядок“, як вперслювали ся часом ерекціональні грамоти²⁾. Там де властитель отягав ся, або занедбував сю справу, часом радила собі громада, власним коштом будуючи собі церкву й випрошуючи для неї ґрунти від властителя, або надаючи свої,— або в власного інтересу заходжував ся хтось коло будови церкви й урядження парафії, щоб собі її зайняти, або обсадити якимсь своїм свояком.

Особливо часто війти-осадчі сіл се робили: будували церкву й випрошували від старости чи короля чи приватного властителя ґрунт на парафію й презенту для когось із своєї родини. „Уважаючи на заходи й працю Демяна, війта с. Липя“, пише нпр. староста в одній грамоті, „які він показав в розроблюванню війтівства, осадженню людей і будові синагоїи або церкви грецького обряду, і довідавши ся від певних людей, що він буде здатним відправляти службу божу при сій церкві, та бажаючи зробити більшу вигоду для наших підданих — селян грецького обряду в тім селі, аби лекше залюднювали се село“, — він надає сю парафію тому Демянови й дозволяє розробити на церкву певний ґрунт³⁾. Впливи війта в громаді й певна протекція вверхности чи властителя робили те, що йому лекше і на ліпших умовах ніж кому з селян, чи сторонньому чоловіку, можна було зайняти парафію для себе. Практика ся була так

¹⁾ Яблоновський начислив в Перемиській епархії XVI в. 625 парафій. В 1666 еп. Суша подавав число тутешніх парафій на три тисячі (sic), а в 1680 р. Сарновський навіть 3.400! Див. виписки у Петрушевича с. 135 і 513.

²⁾ Сторінка с. 3—4.

³⁾ Ibid. ч. 61, пор. ч. 2.

звичайна, що парафія не раз трактувала ся просто як належність вйтівства, як одно з джерел вйтівських доходів, і при наданню осадчого привилею в XVI—XVII в. вйтові разом з вйтівськими ланами, разом з правом на заложення корчми, млина і т. и., надасть ся часом також дан на церкву: розуміло ся при тім, що вйт має вистарати ся посвященне для себе (такі вйти, посвящені потім на попів, стрічали ся, як бувало також і те, що попи виступали в ролі осадчих)¹⁾, чи для когось із своєї родини — сина або брата, або поберати церковні доходи й утримувати від себе для церковних функцій стороннього сьвященника, чи нарешті — продати свої права на парохію комусь сторонньому²⁾. Тому що вйти й ще частійше — їх сини часто сьвятити ся на сьвящеників, в деяких округах, де вйтівства німецького або волоського права були розвинені, пошівство й вйтівство стояли в дуже тіснім звязку з собою, а навіть церковні ґрунти не були докладно відділені від вйтівських чи князівських³⁾.

Бували, розуміть ся, й иньші комбінації. Часом попович, не маючи виглядів дістати парафію по батькови, купував чи випрошував собі у дідича право заложити церкву й парафію, або робив се сьвященик з иньшого села, лишаючи дотеперішню парафію комусь з родини, або продаючи, як меньше наручну, або ціла сьвященича родина, котрій треба було нової філії для своїх членів. Або от — уже в пізнійшій часі (1700) селянин Федір Бондар в Пилах (Жовківське) будує церкву і свого сина Костя способить на сьвященика, дідич надає церкві ґрунта й признає на прошенне Федора презенту тому Костеві, „аби сини Костя й його брати мали з чого живити ся, а сам суплікант, видавши (на будову церкви) своє майно, мав де притулити ся“⁴⁾.

При церкві був звичайно окрім сьвященика дяк, паламар, проскурниця; часто бували й діакони, навіть по селах. Звістки про спх меньших членів церковного персоналю ми стрічаємо одначе рідко, бо всякі власти й колятори мали до діла лише з сьвящеником, а то тим більше, що сі меньші церковні посади зай-

¹⁾ Нпр. Матеріали ч. 109.

²⁾ Сторінка с. 6—8, Матеріали ч. 113, Шараневича Rzut oka с. 5, Церковная унія на Руси с. 12, Чергы с. 50—71.

³⁾ Нпр. Чергы с. 66—7 і 291—4.

⁴⁾ Шараневич Rzut oka с. 10.

мали свояки священника, так що часом ціла парафія була обсаджена одною священничою родиною, ближшою чи дальшою. По аналогії пізнішої практики, я висловив здогад що на Русі вже мабуть з дуже давніх часів члени священничої родини повнили різні функції при церкві, яко діакони, дяки, паламарі, проскурниці¹⁾. З розмноженням і розростом духових фамілій, не тільки множили ся парафії, а зростала й обсада парафій, множило ся число осіб, що сповняли різні функції при церкві. Коли у священника було кількох синів, а не діставали собі осібних парафій, при церкві появляло ся кількох священників, що ділили ся церковними ґрунтами й доходами. Переходовим ступенем до священства було діаконство, і менші члени священничої родини, перше ніж дістати священства, діставали священне на діаконів і як діакони функціонували при парафії; в XVII—XVIII в. ми досить часто стрічаємо діаконів по селах, і з часом діаконський уряд місцями стає навіть постійним (на Україні російській вже за моєї памяти були знесені такі сільські діаконства). Перше ніж достигнути діаконства, члени священничої родини відбували практику при церкві як дяки, паламарі, а ті що не мали здібностей, чи щастя, чи з иньших причин (нпр. тому що були два рази жонаті) не могли дістати священства на вищі уряди, й на все лишали ся на сих посадах. Обовязки проскурниці часто сповняли вдови по священниках, дяках і т. д. з тоїж фамілії і з того титулу діставали якусь участь в дотації церкви. Лише в браку свято чоловіка в родині обсаджувано єї посади сторонніми людьми.

От нпр. в однім випадку, в серед. XVI в. купують собі парафію в певнім селі „Васько піп і брат його Іван дякон з с. Висоцька“²⁾. В другім дістають потвердження свого володіння попівством батько священник з двома синами — також священниками, а в иньшій привилей на новозасновану парафію дістають і володіють нею аж чотпрох священників — батько з трома синами, а дві священнічї родини осідають на ній на ціле столітє³⁾. Не рідко стрічаємо „поповичів-дяків“, що дістають потім парафії⁴⁾, або

¹⁾ Т. III гл. 3 (с. 346 в першій вид.).

²⁾ Сторінка ч. 51, пор. Шараневича Церк. унія с. 15.

³⁾ Документи в Шемативмі перемиських з р. 1879 с. 459 і у Шараневича Черты 288—9.

⁴⁾ Сторінка ч. 13, Шараневича Церк. унія с. 15.

такі факти, де сьвященик приймає до себе на ґрунт зятя-дяка¹⁾. А от в однім документі парафія потверджує ся місцевою поповичу і його сину, aspirującemu na parowstwo²⁾.

Привилей нпр. Яна Собеского для духовенства мостиського староства видаєть ся „пресвитерам, попам, діаконам і поповичам“ тутешніх сіл — вони потверджують ся в володінню „попівств і церков в парафіях, що до них належать“³⁾.

Практику обсади низших церковних урядів сьвященичими синами так описувало українське духовенство в XVIII в., виступаючи против проєкту записування поповичів в селянство: „з сьвященичих синів від початків віри сьвятої за кількасот літ не було гультяїв, бо вони все віддавали ся церковній службі, а в теперішніх часах батьки їх звичайно вчать не тільки по руськи, а і в школах латинських, вивчених одних виводять на парохів, иньших способлять до чернецтва, а котрі до того стану не здатні або не мають покликання — осаджують по містах, місточках і селах, уживають до дяківства, а нездібних — за паламарів, дзвонарів і иньшої церковної послуги, або теж способлять до господарської праці, до помочи своєї, шукати хліба з рілі“⁴⁾.

Удержував ся весь сей „причет церковний“ з дотацій земельних, з даней вірних і з церковних доходів в тіснійшій значінню.

Дотація церкви земельною власністю — явище звичайне, загальне, як в маєностях королівських, так і в приватних. В галицьких королівщинах XVI в. уважало ся нормою для церкви мати лан орного ґрунту, з відповідними порціями сіножатей і городів, з правом врубів в лісц, позволеннем безплатно молоти своє збіже в млині, і т. и. Податок одного золотого, широко розповсюднений в Галичині в серед. XVI в., уважав ся власне нормальним податком з лану церковного ґрунту: стрічаємо випадки, де робить ся в тім випадку опуст, тому що церква не має цілого лану. Але докладно переведена ся норма земельної дотації не була: стрічаємо й

---

¹⁾ Нпр. документ у Шараневича Черты с. 57 (сьвященик записує третину церковного лану зятю-дяку).

²⁾ Шематизм 1879 р. с. 487.

³⁾ Шематизм 1879 р. с. 241. Діакони поруч попів по селах виступють в процесі медичьких громад з сьвящениками тих же часів — Шараневича Черты с. 162. пор. тамже с. 254.

⁴⁾ De libertate synów kapłaniskich rit. gr. cath. (1764), передр. у Петрушевича Своди. лѣт. XVIII в. с. 252.

більші й менші церковні ґрунти по королівщинах, а тим більше по маєтностях приватних. Церква в Слобідці під Галичом мала (очевидно з якихсь дуже давніх часів) поля на сорок днів оранки й сіножати на 28 косарів. З другого боку бували нерідко церкви без всякої дотації, особливо в маєтностях приватних. Маємо нпр. пізнійший випадок (1726), де селянська громада с. Лоська, на Лемківщині, з причини, що їх церква не має церковного ґрунту, дає від себе на церкву чверть лана й обов'язують ся на собі поносити всі ті податки й обов'язки, які дотепер були зв'язані з ґрунтом. Се крайности, але в виказах ерекціональних ґрунтів, де їх маємо (в податкових тарифах), дуже не рідко, особливо в маєтностях приватних, стрічаємо церковного ґрунту „півполя“ (півлану), чверть і навіть вісімки, рідше дволанові, трехланові ґрунта, — а лановий такп найчастійший¹⁾.

Виказ церковних ґрунтів зроблений в Пнинці для декотрих сел, при помірі селянських ґрунтів, показує, що тутешні сільські церкви мали від 1 до 5 волок, а найчастійше дві; цікаво, що в тім було також багато ґрунтів „з надання мужицького“²⁾. В Берестейщині під час ревізії в 50-х рр. ревізори нормували церковні ґрунти в королівщинах: попи діставали по дві волоки на церкву, „водле уставы господарское“, а надвишку забирано на господаря³⁾.

Купна й лєфати, панські й „мужицькі“ иноді збільшали з часом такі ерекціональні ґрунти, але з часами норма їх не зростала, а зменьшала ся: пізнійше півлана уважало ся нормальною дотацією церкви.

При осадженню нового села „на суровім кореню“ ерекціональний ґрунт давав ся також в „суровім“ виді: священник діставав право „розробити“ собі певну порцію ґрунту на церкву. За те при надаванню таких новозаснованих парафій часто практикували ся й різні привілетії: на парафії записувала ся грошева сума, або забезпечала ся вона на кілька поколінь парохви.

¹⁾ Сторінка с. 8—9, Шараневич Rzut с. 10, податкові тарифи в XVIII т. *Źródła dziejowe*: там де розмір попівського ґрунту не означено, пайчастійше треба розуміти, очевидно, лан.

²⁾ Писцовая книга Хвальчевського, передмова с. 31—2 (при вольвичській церкві тут є одначе помилка).

³⁾ Мої „Кілька документів з Забужської Русі“ — Записки т. XXVIII, ч. 2.

На ерекціональнім ґрунті сьвященик мав право осаджувати своїх підданих. Часом се виразно зазначувало ся в ерекціональній грамоті або презенті, часом розуміло ся само собою. Практикувало ся й певні обмеження сього права : нпр. що сьвященик може осадити не більше трох, двох, або й одного тільки „загородника“ чи „халупника“, так як се бувало і з вїйтивствами¹⁾.

Окрім землі парох і його помічники діставали різні доходи з парафіян. Широко розповсюджена була хлібна данина, т. зв. скіпщина. По часті — під впливом староруської десятиної традиції, а ще більше — за безпосереднім прикладом латинської церкви, і в руській, православній церкві стрічаємо часто для хлібної дани і назву десятини. Полишаючи на боці надання десятини з певних маєтностей чи фільварків, що пригадують собою старе наданне св. Володимира і могли виходити з сеї традиції, очевидно — старанно піддержуваної духовенством²⁾, а також і згадки більше загальні, що могли під десятиною розуміти просто тільки хлібну данину (особливо в грамотах латинських, з їх конвенціональною стилізацією), маємо звістки зовсім вже недвозначні про проби запровадження десятини на латинський звір. Найбільше характеристичний факт — се інцидент в Солонці під Львовом³⁾. В р. 1555 тутешні селяне, не знаємо з яких мотивів, з'обовязали ся своему сьвященику давати десятину з усякого хліба. Потім згода ся урвала

¹⁾ Сторінка с. 9, Rzut oka с. 15, 37.

²⁾ Такий характер має нпр. наданне маршалка волинського Олизара (Кердесевича) для луцького красносельського монастиря десятини з його села Серник : „исъ своего двора десятину у поли и съ озими, и съ ярины, и съ жита, и съ пшеницы, и съ овса“, і т. д., або княгині Федори Кобринської для кобринського монастиря св. Спаса на десяту міру з млина і десяту копу з жита і всякої ярини в пашні кобринській. Ще більше зближене своєю стилізацією до староруських грамот потвердження (1516 р.) за володимирською катедрою, на підставі надання Свитригайла, на „дани и десятины, и тежъ суды и вивы и роупусты и поемщины и смирщны“ — Акты Зап. Россіи I ч. 84, II, I. Pocięj Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi (Варшава, 1845) с. 22—3, тамже й кілька інших перест — с. 22—4, також у Макарія IX с. 232—3. Признання decimas manipulaneales alias skopsczyzne для руського пароха див. Сторінка ч. 59 і стор. 9.

³⁾ Документи до сїї справи в Матеріалах під pp. 1564, 1569, 1576, 1577, 1578, також Львів. гр. кв. 331 с. 150, 333 с. 29, 48, 174—5, 177, 334 с. 107, 336 с. 868, 337 с. 338, 369, 645 (Львів. краєв. архив). 69,

ся, чи що, досить, що кілька літ пізнійше вони ту десятину давати перестали, твердячи, що такого звичая в селі не було ¹⁾). Св'ященик, що догадав ся завчасу те селянське приреченне предложити ще й до королівського потвердження, потягнув їх до суду. Кілька літ ся справа ходила по різних судах, королівських і комісарських, селяне все програвали справу, але десятини таки платити не хотіли, й старості, що їх до того взивав, були *rebelles et inobedientes*. Які при тім були відносини між ними й попом, можна відгадати. Нарешті іпопови удадо ся якось погодити ся з громадою, і в р. 1569 громада приобіцяла йому перед ґродськими актами не чинити нічого злого, дати йому свобідно мешкати в селі, відправляти свої св'ященничі обовязки й приватні орудки, й далі давати йому й його наступникам десятину. Згода ся потривала кілька літ, але потім справа прокинула ся ще в острійших формах. 1576 р. піп заскаржив на ново селян за те, що не віддали йому десятини. Селяне відповіли обжалованнем попа перед львівським владикою за різні провини — що він дав одному з селян замість причастя камінь, що він привів до смерти другого, і т. и. Піп очистив ся присягою, по рішенню владики. Що потім було, не знаємо, але три місяці пізнійше попа убито з засідки, коли вертав зі Львова: підтрелили його, а потім добили киями. Родина убитого покликала на суд громаду села Солонки з війтом на чолі; але два найбільше скомпромітовані селяне, „котрих утеча доводити їх вину“, як орік суд, утікли з села, а тивун і иньші обжаловані довели свое *alibi*, тому справа скінчила ся тим, що громаді поручено відшукати тих утікачів. Громада ж, щоб запобічи на далі подібним конфліктам, просила короля, аби признав її право виберати собі попа, то значить відступив її право презенту, і під вражіннем того кривавого епізода король на се призволив.

З Побужа — з громад Воїна й Рудна, маємо грамоти, що тутешні селяне, за добровільною згодою давали своїм св'ященикам „десятину“, в певних сталих нормах: в містечку Воїні по копії жита, й по копії ярини, і по два гроші з дому, в селах — по копії жита з волоки ²⁾). Ся десятинна вже відповідає „скіпщині“ й хлібній данині, як вона звісна по иньших місцях: давали по копії всякого зерна з лану або дворища, або

¹⁾ *vigore privilegii et usus antiqui nunquam solvi solitarum* — кн. 332 с. 48.

²⁾ Кілька документів з Забузької Руски ч. 1 і 2.

тільки певного якогось хліба — нпр. по копї, або мірі вівса, або жита¹⁾). Часом ся хлібна данина мотивується як дань на проскури — може бути відгомін старої питоменної традиції; часом сей даток на проскури творить данину осібну від скіпщини²⁾).

Інші доходи побирані священиком від парафіян згадують ся в старших грамотах звичайно лише в загальних виразах; стрічаємо ближші згадки про доходи „від сповіди і від інших церковних служб“, від проскур, від хрестин і виводин, побори великопостні й великодні, збори хліба, яець, конопляного насіння, і т. и.³⁾). Докладні реєстри таких церковних поборів знаходимо в грамотах і інвентарах пізнійших, з XVІІІ в., що дають загальну суму еволюції сих поборів в польських часах. Наведу нпр. такий деталічний виказ з одної презенти середни XVІІІ в., відповідно до „звичаю“ селян з Перемищини. „На Різдво священику, як іде з колядою, кожний „кметь“ (тяглий) має дати два хліби й ковбасу, загородники 3 гр., халупники 2 гр.; на великий піст, як іде по середпості, кметь має дати 6 гр., загородник 3 гр., халупник 2 гр.; в велику суботу кметь має дати 12 яець, загородник 6, халупник 4; від свячення колачів (на великдень) по 3 гр.; під успеніє, як в тім селі буває відпуст і священик іде з благословенством, селянин має дати два хліби, загородник оден хліб, халупник 2 гр.; скіпщина від кметів руських по копї жита, від загородника по 15 снопів; на проскури ж священик має дістати від кметів як грецької релігії так і римської⁴⁾ по півмачки жита що року“⁵⁾).

Інвентар парафії с. Одріхової, в Сяніччині вичисляє такі доходи. Скіпщини приходить з громади „в снопах жита“ 40 кіп. „За хліб“ побирається ся від громади 18 кірців вівса. Конопляного насіння в великім пості приходить від громади корець і дві чверти. Перед великодніми святами, при благословленню хат збирається ся яець 5 кіп. На вино до служби божої дає громада річно 2 зол. До церкви належать двох підданих, що роблять по два дні панщини пішо. Крім того кожний загородник

¹⁾ Сторінка с. 9, Матеріали ч. 110 і далі під р. 1576, Шематизм 1879 р. Rzut oka с. 14 і 37, Черги с. 53, 81. Назву десятини див. в Шематизмі с. 162 (грамота може підправлена), 268, 452.

²⁾ Нпр. Шематизм 1879 р. с. 253, 267.

³⁾ Сторінка с. 10, Rzut oka с. 17, 37, див. також іще дещо нижше.

⁴⁾ Се рідка практика. ⁵⁾ Шематизм 1879 р. с. 453.

і халупник (а б їх в селі 28) обов'язаний оден день до року косити¹⁾.

Що тут маємо, *mutatis mutandis*, з практикою далеко старшою, буде ясно з порівняння сього інвентаря з продажною записею на парохію в с. Пелі, в тій же Сянічині, при кінці XVI в. (1595); дідич признає тут сьвященикови такі „доходи з церкви, з стародавна давані“. Кождий селянин має дати що року по копі „mesznej“ озимого жита зараз з поля і по пів кірця вівса на Різдо — се платять всі селяне, а ті що сидять у двох на одній рілі, дають спільно, по половині; дідич обов'язуєть ся екзеквувати сей даток. Також обов'язані піддані будуть до иньших датків: хлібів, насіння, гороху, яєць, по давньому звичаю. Загородники — як їх стародавній обов'язок на казує, мають косити оден день сіножати, або два дні жати, а коли б котрий упустив, або не хотів, то має дати 2 гроші²⁾.

Згаданий в сій грамоті обов'язок панщини на попа від загородників, стрічаєть ся не рідко — власне для загородників і кожорників, тому що вони не давали хлібної дани й иньших оплат, або давали дуже мало в порівнянню з селянами-господарями³⁾.

Як не однакові були обов'язки селян супроти сьвященика, так не було якоїсь однастайности і що до обов'язків сьвященика.

В королівщинах, взагалі супроти сьвящеників більш ліберальних, в XVI в. обов'язки сьвященика звичайно обмежали ся грошевим чиншом, від золотого до гривни, плаченого „з ґрунту“ або „з церкви“, як висловляють ся ревізори; подекуди дань ся має ще стару назву „лиска“ — лисяча шкірка, що, видко, давала ся давнійше сьвящениками. Вона не була загальною; маємо нпр. з початку XVI в. королівську грамоту до теребовельського старости, де король, на прошенне тутешніх попів, забороняє поберати з них лиску, бо давнійше її тут не плачено⁴⁾. Але під час люстрації 1565 р. тутешні попи платили „поклону“ по червоному золотому. Отже не одно, то друге.

До сього грошевого датку прилучали ся ще часом дрібніші поклони (сир, або грошима кілька грошей). Від иньших, підданських данин — як також і від ріжних спеціальних се-

¹⁾ Інвентар Одріхови — з місцевих церковних актів.

²⁾ Матеріали під р. 1595.

³⁾ Виписки у Шараневпча Rzut с. 14—5.

⁴⁾ Матеріали ч. 04.

лянських поборів — як відумерщина, весільні куниці, священик і його родина мала бути вільна. Так соймова конституція 1659 р. постановляла, що духовенство руське має бути вільне у всіх землях, в маєтностях королівських, духовних і світських від всякого підданства, податків, панщин, підвод і робіт¹⁾. В грамоті кор. Михайла 1671 р. перемишльському духовенству (староств перемишльського, мостиського й медицького) признаєть ся, що священики, відповідно до грамот попередніх королів, мають бути вільні від десятини від худоби, свиней, пчіл і інших обов'язків, від подимного й інших податків, від усяких форм панщини (закосків, зажинків, збирання сіна, підвод), жовнірських квартир; їх халупники (загородників і халупників признаєть ся їм право осаджувати на своїх ґрунтах без обмеження) мають бути також вільні від усяких громадських податків, і т. и.²⁾. Подібні звільнення повторяють ся в різних інших грамотах, в презентах та ерекціональних грамотах з різних місць³⁾, але власне — се дуже усилене повторюванне сих звільнень само показує вже, що практика, навіть по королівщинах, так ліберальною супроти священиків не була. Єпископ львівський Шумлянський скаржить ся королеви, що старости й державці примушують попів до „свого підданства, робіт, повозів, панщин, підвод, ношення й пересилання листів, десятин, податків“, і король наслідком того видає для львівської єпархії грамоту, аналогічну з наведеною вище даною для духовенства перемишльського⁴⁾. Коли в Медицькій королівщині священики на підставі тих королівських увільнень дійсно хотіли скинути ся всіх обов'язків і оплат, які перед тим поносили вони разом з сільськими громадами своїх сіл, се викликало протест громад, довголітні процеси, конфлікти й бійки, напади громад, і т. д.⁵⁾

В маєтностях приватних духовенство, загалом беручи, було ще більше обмежене, і становище його було ще більше неоднакове. Навіть від панщини й підданства в XVI—XVII в. часто не було воно вільне. Хоч священик і його близша родина, відповідно до загальних канонічних постанов, мусіла уважати ся свободною, незалежно від його походження, але як то трапляло ся

¹⁾ Volum legum III с. 301.   ²⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 257.

³⁾ Порівняти нпр. сей привилей кор. Михайла (Архивъ I. X ч. 257) і його ж о рік старший (ibid. ч. 110), привилей Яна III (Шематизм с. 241--2 і Черты с. 117, 120), і т. и.   ⁴⁾ Архивъ I. X ч. 110.

⁵⁾ Процеси сі на підставі актів оповідає Шараневич Черты с. 129 і далі.

в давній Русі з священниками свяченими з невільників, і тепер кріпаків, посвячених на священників, не увільнювано, а трактовано часами далі як кріпаків. Нпр. в судових записках XV в. стрічаємо й такі, де дідич позиває другого, за те що прийняв його священника, трактуючи його як звичайного кріпака-утікача¹⁾, або взагалі попи виступають як прості піддані шляхтича²⁾. Розуміть ся, вони звичайно зіставали ся в таким разі вповні або в часті при всіх підданських обов'язках. По традиції й звичаю, такі підданські обов'язки задержують ся за священниками і в ерекціональних або презентаційних грамотах XVI—XVII вв., часом навіть в таких, що продавали священнику парафію за високі суми.

Наведу кілька прикладів такої попівської панщини. В одній сянницькій презенті з к. XVI в. застерігає собі дідич, що священник буде сам ставати або висилати робітника до направи ровів і греблі, висилати же робітника на зажинки, обжинки і т. и., а як би видавав „дівку“ до иньшої маєтности, має дати дві куні, як і селяне. Перемиський магістрат, надаючи попови парафію в своїм селі в р. 1645, зобов'язує попа до двох днів пішої панщини на державця³⁾. Ян Фредро, продаючи коло тогож часу в своїх маєностях парафію попови за 300 зол., окрім дуже значних оплат і данин „рівно з громадою“ (піп мав платити йому з півлану церковного що року 8 зол., колоду вівса з верхом, що виносила десять півмірків міри торгової, шість каплунів, гуску, копу яєць), зобов'язує його також до певних робіт: чотири рази до року ніслати людей до складання стогів, три дні до зажинків і обжинків по одній людині, від рана, на заноси й обкоси, на траву й ярове збіже, по два рази, по одному косару, від рана, та ще на громадженне й вязанне, також напрати штуку прядива⁴⁾. І такі практики місцями тягнули ся дуже довго, як правні, або як надужитя. Так Яков Собеский в 1735 р. за скаргою духовенства з його Жовківщини на посесорів і громади, що вони їх потягають до „робіт, чиншів, десятин і иньших обов'язків рівно з селянами й громадою, змушуючи

¹⁾ Akta gr. i ziem. XII ч. 886 (eundem proponem hominem profugum, qui fugerat ob timerem Thartharorum).

²⁾ Laboriosi... Paszko pop de Puthnowicze, kmethones d. Nicolai de Puthnowicze. Kmetones et subditi g. St. Uhrowiecki — між ними піп. Виписки з актів у Площанського Прошлое Холмської Русі с. 84.

³⁾ Шематизм 1879 р. с. 65 і 313.

⁴⁾ Ibid. с. 301, див. іще Черты с. 100.

самих священників і церковників до різних послуг собі“, — наказує аби на далі не обтяжали так духовенства¹⁾. Не кажу вже про явища, що характеризують не так правне становище, як брутальність і самоволлю шляхетських коляторів. Для сеї сторони на разі вистане навести отсі слова з реляції уніятського митр. Рутського папі, на початку XVII в.: „священників наших їх пани, що мають право патронату, бють, замикають до вязнення й карають иньшими карами; деякі шляхтичі дійшли до такої безбожності, що змушують їх робити як підданих, а як не хочуть, то карають“. Він радив на поправу оголосити анатему на всякого, хто вдарить священника²⁾.

Незалежно від обовязку робіт, оподаткованне священника в приватних маєностях також бувало значно вище, ніж по королівщинах. Приклад тому ми вже бачили оден; наведу другий. Дідич Липя (в Самбірщині), продаючи священнику в 1602 р. парохію, звільняє його від панщинних робіт, але накладає річний чинш 30 золотих, дань вівсяну, від овець, даванне курей, яець. В третій (1652) священник, купуючи парафію, має платити річного чиншу 24 зол., але увільнений від иньших обовязків, і т. д.³⁾.

Сі приклади вистануть для пояснення сказаного вище, що заложенне попівства давало нову рубрику доходу панови і в його інтересі (матеріальнім) лежало множенне парафій: її продавано за добру суму, священник платив незлий чинш, давав різні дани, а все се дідича коштувало дуже мало, або й зовсім нічого, бо бували церкви й зовсім не дотовані. Сакович в своїй критиці руських церковних порядків так пише: „богато парафій продають ся, особливо на Підгіррю; там користодлюбний пан не дивить ся на вартість особи, що шукає парафії, не журить ся моральними інтересами своїх підданих, але уважає на ситу попівську калитку і свій зиск, бо там пани з попів мають особливі користи: кого післати з фірою в далеку дорогу? — попа; з кого здерти гроші за кару з якої будь причини? — з попа, і т. д. Попи привикли до такого трактовання, і готові зносити не знати які тягарі, аби лише їх не змушували до унії, і лакоми пани через те воліють мати в своїх маєностях попів схизматиків, а не уніятів“. Могила в своїй відповіді не

¹⁾ Наведене у Шараневича Rzut с. 173.

²⁾ У Петрушевича с. 183.

³⁾ Регести у Шараневича Rzut с. 8—9, Черты с. 86, Матеріали під р. 1595.

заперечує всього сього, вказує лише на безрадність духовенства : „мусить піп неборак для свого спокою і купити церкву, коли пан за дурно не дає йому церкви з парафією, мусить і з підводами ходити, і з листами бігати, коли його неволя тисне; мусить і вину, хоч не винен, заплатити, як його ріжними способами мучать і до вязниці саджають¹⁾).

Продажа парафій взагалі була дуже широко розповсюджена й практикована. В ній бачили зовсім нормальне явище, і тільки в XVIII в., від Замойського собору, що рішучо виступив против такого страшного, з канонічного становища, явища, ся практика починає поволі зводити ся. В приватних маєтностях дідичі продавали парафії часом дуже значною ціною. В цитованій нпр. вище презенті на парохію в Пелі (в Сяніцькім) з кінця XVI в. дідич „продає поповіство“, як каже, за двіста золотих. За такуж суму кілька років пізнійше продає ся парафія в Липю, в Самбірщині (і при тім іще сьвященик має згадані вище великі річні датки²⁾); пізнійше маємо надання парафії і ще за вищі суми. Оплачуючи парафію такою значною сумою, сьвященик за те діставав її на вічність: в тій сумі, читаємо в тій презенті на парафію с. Пелі, буде він тримати й уживати її з своїми потомками вічно; вільно буде йому й його потомкам продати її, дарувати і по волі своїй розпоряджати, тільки не відносячи (при продажі) ціни над 200 зол. (аби дідич не потрібував вищою сумою попа сплачувати), хіба як би що прибудував; в такім разі й дідич, як би з якої пильної потреби викупляв поповіство від сього попа чи його потомків, то мусить заплатити і головну суму — 200 зол., і ті додаткові винагородження по обрахунку³⁾).

В королівщинах таких великих сум за парафії не брали, здаєть ся, але й дідичність не забезпечувано так широко. В колекції самбірських грамот XVI в. при заснованню нових парафій звичайно стрічаємо іваранцію на два покоління, то значить той, хто дістає парафію, буде її держати до смерти, і його син чи иньший наступник також. В иньших разях володінне парафією іварантувала сума, продажна чи записана для забезпечення сьвященика, аби винагородити його за ті труди і вклади,

¹⁾ Perspektiwa с. 108. Архивъ І. ІХ с. 360 і передмова с. 359—62.

²⁾ Матеріали під р. 1595, Шараневич Rzut oka с. 8—9.

³⁾ Матеріали під р. 1595.

які мусів він понести уряджуючи нову парафію й ерекціональний маєток: розробляючи виміреннй на церкву „на суровім кореню“ ерекціональний ґрунт, будуючи ерекціональні будинки або й церкву, та закладаючи господарство. Така сума, чи заплачена священиком дійсно за парафію в цілости, чи тільки записана йому, забезпечала до певної міри його володінне, бо староста, віддаючи кому иньшому парафію, мусів би сплатити сю суму священику чи його потомкам.

Поза сею евентуальністю перше право на парохію признавало ся потомкам священика, що дістав тут парохію. Іноді се іварантувало ся в грамоті виразно. „Ми йому, читаємо нпр. в одній старостинській грамоті, презенті-продажі, — нинішньою грамотою ласкаво забезпечасмо, що поки він живе, не має бути віддалений від адміністрації церкви в с. Тершові, по смерті ж дозволяємо, щоб його сини і внуки й їх законні потомки, коли вони будуть священиками, до того здатними, володіли тою церквою в Тершові і розпоряджали нею вповні так в справах духовних як і матеріальних“ (*tam in spiritualibus quam im temporalibus*)¹⁾. А ще далеко частійше се само собою розуміло ся, бо спадщинність парафії була загальним і загально прийнятим принципом.

Я підносив вже давнійше, що дідичність почала розвивати ся в духовенстві відразу, уже в староруських часах²⁾. В литовсько-польських часах розвій сей стрів нові прихильні обставини, з одного боку — в тій обставині, що руські церковні уряди трактовано з більше світського становища, як певні бенефіції, подібно як вйтівства або держави, з другого боку — в тій широко розповсюдненій практиці (що також, очевидно, стояла в тіснім звязку з таким бенефіціальним поглядом) продавання парохій, або записування їх в певних грошевих сумах. Дідичколятор чи королівський староста продавав, мовляв, в принципі право на побиранне певних доходів і робіт від його підданих, але в дійсности, розумієть ся, продавав церкву, парохію, зовсім конкретно, і вона трактувала ся вповні анальоґічно з державами всяких иньших маєтностей, а церква і парафія уважали

¹⁾ Сторінка ч. 8 і 9. В тій своїй розвідці я висловив гадку, що продаж парохій старостами була фіктивна — що се тільки були записи; але як і бували може такі записи в формі тільки продажі, то загально того все таки не можна сказати.

²⁾ Див. т. III гл. 2, с. 346 першого вид.

ся об'єктом дідичного держання і володіння, як село, вйтівство, млин, чи що иньше.

Преречисто проголосила сей загальний принцип дідичного держання церков королева Бона при одній, досить характеристичній нагоді. Богданець, внук попа з церкви св. Юрія в Пинську, звернув ся до неї, просячи дати йому дідову парафію. Дід його вже від довшого часу не міг справляти служби через старість, але сей Богданець був іще за молодий на попа. Супроти того князь пинський Федір „прилучилъ былъ ку церкви нѣкоторого попа владычного“, і той адміністрував церкву. Тим часом Богданець виріс і звернув ся до нової держательки Пинська — кор. Бони. Та признає права Богданця на церкву — не на підставі якихось спеціальних надань, чи іваранцій: їх очевидно в сїм разі не було (та й не видко, аби вони в сїм краю практикували ся), а тому тільки, що він був прямим потомком давнійшого сьвященника: „якожь есть обычай въ Руси, ижъ церковь и доходы церковные на потомки спадаеть“¹⁾.

Нема сумніву, що се дійсно була загальна максима тодішньої церковної практики, й коли якісь спеціальні обставини або чинники не мішали ся до звичайного порядку, парохії „спали“ спадщиною.

Презенти й ерекційні грамоти часом, як от і в вище наведенім цитаті, містять застереження, що дідичити парафію потомки сьвященника можуть лише в таким разі, коли будуть здатні до повівства — себто коли зможуть бути посьвящені на повів²⁾. Се на перший погляд само собою зрозуміла умова, мала те значінне, що обмежала субституцію. Супроти того, що повівство трактовано як бенефіцію, не так з *spiritualibus*, як *temporalibus*, така субституція трактувала ся, певно, досить часто, а часами навіть допускала ся й самими презентами³⁾. Другим обмеженням спадщинности було, що спадкоємці сьвященника не мали ділити між собою і членам своїх родин церковного майна і не відступали стороннім особам, себто що ерекціональні землі й доходи мали переходити в цілості з рук до рук, не ділячи ся на кілька частей⁴⁾. Мотив зрозумілий, а застереження

1) Ревізія пущъ и переходовъ с. 252.

2) Нпр. Сторінка ч. 18, 20, 33, 34, Rzut oka с. 9, Черты с. 85.

3) Сторінка ч. 64.

4) Шематизм 1879 р. с. 287, рефести у Шараневича Rzut oka с. 10, Черты с. 239.

було о стільки потрібне, що при сильно розвиненім приватно-правнім погляді на володінне парафією, ділення й дроблення церковних ґрунтів дійсно практикувало ся, а то тим більше, що при дідичнім, фамілійнім володінню парафіями церковне володінне обростало різними здобутками, причинками, купнами своїх державців, і переплутувало ся з правами особистої власности.

Завдяки тим відносинам творили ся правдиві династії попівські, де священство було дідичним протягом цілих століть, і навіть та сама парафія цілі столітя зіставала ся в певнім роді. Особливо так було по селах. Міське духовенство з часом шукало для своїх дітей ліпшого хліба, ліпшої кар'єри, як з другого боку на багатіші міські парафії, так само як на єпископства й архімандрії знаходили ся часто ласі кандидати і з світських людей; але по містах бували родини, що держали сотки літ парафію в своїй родині. Парафії переходили з батька на сина, з брата на брата, давали ся в посаг, коли донька священника виходила за священника, переходили часом до дальших свояків спадщиною, і тільки як зводила ся родина, так що не ставало священника в ній, продавала ся стороннім людям, або іуге садисо вертала ся до свого патрона¹⁾. Нпр. в 1613 р. Петро попович, „потомок покійного Іванка попа мощанського“ (в Сяніччині), не мігши отримати сам попівства, продає попівство мощанське за 400 зол. Коптеви Балучинському, його жінці Васі й потомкам на вічне уживанне; як поясняє він при тім — протягом кількох тижнів оповіщав він в усіх околицях своїм своякам, чи може між ними хто відізветь ся з „близкістю“ (родовим правом) до тої парафії й схоче його скупити з неї, але що ніхто не обізвав ся, тож він продає тому Балучинському, чоловіку чужому²⁾. Документ сей може ілюструвати принцип не тільки спадщинного просто, а фамілійного володіння парафіями.

---

¹⁾ Відомости про такі попівські династії подає Шараневич Черты с. 17—19, 41, 39, 56, 72 й т. и. Тамже нпр. с. 57 — передача парафії за донькою зятеви. Цікавий тестамент священника, де він відсуває від своєї парафії старшого сина, а передає молодшому — Шематиам 1879 р. с. 482, і ин.

²⁾ Матеріали під р. 1613.

V.

Управа сьвітська.

Загальний погляд на перестрій суспільно-політичного устрою українсько-руських земель в сих століттях дав я у вступнім розділі. Там було піднесено, що до організації їх управи вихідною точкою був устрій староруський скрізь — і в границях в. кн. Литовського і в українських землях Корони, та в початках тільки модифікував ся під впливом потреб сих державних організмів. Ріжниця була тільки в тім, що в коронних землях ся модифікація пішла скоро й сильно, і протягом століття староруський устрій був, з невеликими виїмками, вповні заступлений польським, а в землях в. кн. Литовського еволюція ся потягла ся на кілька століть.

В перших початках литовської зверхности тут, як ми вже бачили, на чолі управи землі ставав звичайно князь з нової династії (о скільки не задержували ся князі з давніх династій — як то бувало в дрібніших волостях); коло такого провінціального князя прибічна рада, зложена з вищих достойників, бояр та дрібніших — служебних або волостних князів; управа з невеликими змінами повторяє собою форми центральної управи староруських часів. Тратить значінне другий чинник земської управи — віче, але як орган управи землі, воно заникає у нас іще за староруських часів. Далі в головніших містах землі сиділи й правили з руки князя „воєводи“ (сей другий титул „тисяцького“ витісняє уже в руських часах його назву), або „посадники“ (при тім в термінології в. князівства північний термін „намістника“ бере перевагу над сим титулом посадника, звістним з київських часів). Дрібніші міста й волости „колеєю“ держали місцеві бояре, мабуть по

одному році, як то практикувало ся подекуди і пізнійше. „Тіуни“ дали сповняли різні поручення з сфери адміністрації й суда. Як менші урядники — спеціально для сільських округів виступають стародавні „сотники“, „десятники“, й ще старші „старці“, часом іменовані вже вищою властикою, не вибрані або прирощенні. Окрім того більші або менші волости лишали ся в руках дрібніших князів — з старих чи нових династій.

Така загальна схема управи сих переходових часів відтворюєть ся перед нами при порівнянню пізніших пережитків з староруською практикою і з нечисленними документами з внутрішніх відносин сих самих часів¹⁾. Порівняти нпр. грамоти Юрія-Болеслава 1334—5 рр., видані з участю його ради, де виступають: місцевий єпископ, двірський (*iudex curiae*) і воеводи (луцький, белзький, львівський, перемишльський), — з другого боку нпр. грамоту Любарта 1366 р., де свідками акта виступають: владика луцький, кн. Данило Острозький, Іван воевода луцький і двоє бояр без титулів, або поруку за кн. Дмитра-Корибута сіверського його бояр з року 1388, де виступають князі Давид Дмитрович і Русан Плаксих, воевода трубецький Семен Ясманович, воевода новгородський Суц, і цілий ряд бояр без титулів²⁾. Значно „модернізована“ рада Свидригайла, з часів його панування на Волині, 1430—40-х рр.: в ній виступають: місцевий владика, воевода київський, старости луцький, володимирський і подольський, двірські урядники — маршалок, канцлер, крайчий, і т. и.³⁾

Уряд „намістників“ в загальній адміністраційній схемі в кн. Литовського XV—XVI в. був широко розповсюднений; уряд сей очевидно існував і в українських землях XIV—XV в., хоч в актах того часу тут ми його не маємо ні під сим новим іменем, ані під давнішим іменем посадників.

Практика „колейного“ держання менших міських округів

¹⁾ Про староруську управу див. т. III гл. III сеї Історії, 2 вид. Літературу провінціальної адміністрації в землях в. кн. Литовського див. в прим. 1; головна праця — Любавского Обл. дѣленіе и пров. управление (чимало нового матеріалу, але відповідно він не оброблений).

²⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 1 і 9, факсиміле в Палеогр. зшивках ч. 6 і 8. Див. іще воеводу кременецького в тім же часі — Akta gr. i ziem. I ч. 5. Про грамоти Юрія-Болеслава див. в т. III гл. 1 (в 1 вид. гл. 2).

³⁾ Грамоти його в Актах Зап. Росії т. I і Актах Южної и Зап. Росії т. I, Archiwum Sanguszków, I і III, Палеогр. зшивках і т. и.

і волостей місцевими боярами звісна нам в XV і навіть XVI в. в Київщині, на Побужу, по части й на Волини. Кілька документів з кінця XV в. ілюструють іще досить добре сю практику, що тоді вже була архаїзмом. Так в 1487—8 р. в. кн. Казимир роздає „боярам житомирським“ київські волости: волость Бирин Макару Володковичу „на годъ после первыхъ“ (після тих, що вже давнійше дістали на неї надання, — експектативу, як казали пізнійше), і на другий рік її ж Андрею Лихачевичу також „на годъ после первыхъ“; так само волость Жолвяж Юшку Полковичу, і по нїм Владиці Попковичу; волость Хотїнь Сеньку Романовичу „на сей годъ“, так само Петрушку Скипоревичу вол. Утішків. Боярин Пирхайло представив в. князю, що він давно вже дістав був надання на волость Олевську, але все ще не приходить на його черга, а тим часом він тепер у великій біді — треба зібрати гроші на викуп жінки й дітей з Орди, тому просив, аби король дозволив йому держати Олевську волость таки зараз, „відсунувши иньших“, а окрім сього, признаного вже давнійше року дозволив тримати оден рік над звичай, і в. князь на се пристав, з огляду на надзвичайні обставини: дозволив йому „вибрати“ Олевську волость сього ж року, „як час прийде“, і потім іще рік, а ті що перед ним мали чергу, будуть держати волость уже по нїм. Подібно дістає також Сенько Жеребятич вол. Лопатин „на сую осїнь“, для викупу від Татар¹⁾.

Подекуди такі волости були звязані з певними двірськими урядами — колишнього княжого двора. Так в. кн. Олександр роздає волости в Брянськїм повіті місцевим боярам: волость Пянівську Богдану Григоревичу після Мнк. Іванова й Колонтаєва; Степану Савичу, Будаві й Ів. Биковському — Волконську, в тій значить колїї; „конюшое“ — уряд конюшого, з звязаннями з тим урядом волостями — Фед. Головні, Гридеви й Матвію Совининим, на три роки (в тій черзі, значить), двом иньшим уряд рядничого (редничое) на два роки; двом иньшим — уряд поїздничого (поїздничое); иньшим уряд ловчого (ловчое), иньшим — сокольничого (сокольничое), все на оден рік кождому, чергою, по тих що вже перед тим таку експектативу дістали²⁾.

¹⁾ Акты Литов.-рус. госуд. I с. 48.

²⁾ Вїшок з невиданих записей в. кн. Олександра у Любавского ор. с. с. 281, пор. с. 267—8. Держави колеєю з иньших місць див. іще

В такій волості боярин протягом року „судив і рядив“, в ролі „намістника“¹⁾ в князя, а при тім, як висловляється бояр. Пирхайло, „виберав“ волость, то значить зберав з неї дани й судові оплати, і певну частину, очевидно, діставав на свою користь, а решту віддавав до скарбу. Така практика отже забезпечала місцевим боярам спеціальні доходи, тому консервувала ся як спеціальний боярський привилей²⁾.

Адміністраційних урядників меншої ранги — тивунів, соцьких, десятників, старців — стрічаємо ще в XV і XVI в., хоч і не скрізь. Нпр. тивунів стрічаємо ще часами на Волині і в київських волостях в 2-ій пол. XV в.³⁾, але загалом тут ся назва виходить з уживання, задержавши ся далеко довше в землях білоруських і чисто литовських (а на Україні в Галичині, але в значінню сільських начальників). Сотники звістні нам з XV в. в Сіверщині, десятки й сотні — в Київщині, в Пинськім Полісю й на Побужу⁴⁾. „Старців“ знаємо в київськім Полісю, в Заушській волості, ще в початках XVI в., в Пинщині й Берестейщині навіть в середині XVI в.⁵⁾.

Переміни, що зайшли за тих переходових часів в сій старій схемі, в головнішій були такі:

З часом все меньшало число князів більших, що сиділи в більших центрах земель, а з тим урядники, що правили під їх зверхністю, й князі меньші переходили під безпосередню залежність від вел. князя.

Князі, які полишали ся на своїх волостях, сходили все більше до становища звичайних дідичів — панів, і то не тільки

у Любавского с. 21 (Берестейська земля), а також волинський привилей Акты Зап. Р. II ч. 54 (тут „по годом держать“ намісництво на ярмарках уже слуги луцького старости).

¹⁾ Порівняти вміток у Любавского с. 255 (з землі Полоцької) з що йпо цитованим місцем волинського привилею про колейне намісництво старостинських слуг.

²⁾ Пор. ще з 20-х рр. XVI в. документи у Любавского ор. с. с. 240 і 703. ³⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 2 і 67. Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 7.

⁴⁾ Ексерпти з невиданих документів у Любавского ор. с. с. 429 — 430 і 431—2, Писцовая книга Пинскаго кн. Хвальчевского — див. показчик під словом: десяток.

⁵⁾ „Старец завскіи и со слугами путными и со всеми людьми волости Завское“, просять знизки податків — Литов. Метрика, Записи кн. 5 л. 10. Писцовая книга Хвальчевского с. 315, 522, 526, 528, 550. Зрештою про се нияше.

наслідком зміцнення великокняжої власти і упадку княжої верстви¹⁾, а також і через те, що дідичі взагалі здобувають ряд чисто державних прав і імунітетів, особливо дідичі більші, „пани“ так звані²⁾.

Уряди староруського походження тратять на значінню і як не никнуть, то сходять на низші степені урядової єрархії. Не тільки тивуни, десятники, ба й сотники, де лишилися у нас, сходять на сільські, селянські власти, з селян вибрані³⁾, але навіть воеводи — такий колись високий уряд — де лишилися, сходять на зовсім малих урядників, менших від великокняжих намістників.

Головно вплинули на такий занепад старих урядів, очевидно, дві обставини: по перше — розвій боярської привілейованої верстви й її прав, по друге — утворення аристократії пансько-князівської. Са остатня з своїми маєтностями зовсім не підлягала власти й юрисдикції тих старих провінціональних правителів. Рядове боярство також мусіло мати значні імунітети супроти провінціональної юрисдикції. З розвитком його властительських прав з сеї юрисдикції вийшла також вся верства панських підданих. Видучилися в значній мірі також і міста (ще в давній Русі, як я підносив, міста виломилися нпр. з сотної організації⁴⁾). І от так нпр. воеводи зійшли на управителів дрібних волостей, з юрисдикцією хіба над дрібним боярством та непривілейованим міщанством і розуміють ся — селянами. Таких підупалих воевод бачимо нпр. в XV в. на Волині і на Побужу⁵⁾, а побачимо ще низше і в землях коронних.

Той сам процес, щоб так сказати — здепрещіонував і уряд „намістника“. Сей старий уряд розповсюднюється в відновленім, „литовським“ виданню в землях в. князівства, на останках існування староруської адміністраційної схеми, і для XV в. являється типовим адміністраційним органом в в. князівстві. Тому що його розвій і упадок переходить в часах пізніших, багатших матеріалом, його історія кидає світло і на процес

¹⁾ Про все се вище с. 8—10.   ²⁾ Про се вище с. 36—8

³⁾ Тільки в Литві, головню на Жмуди тивуни лишилися значнішими урядниками.

⁴⁾ Див. т. III гл. 3, с. 275 першого вид.

⁵⁾ Нпр. в однім документі з 1460-х рр. маємо воеводу грушівського (Грушівська волость в кн. Кобринським), в иньшій воеводу острозького, в третій воеводу подолянського (жб. Подоляни над Горинєю, недалеко Ровного) — Archiwum Sanguszków I ч. 52, 59, 62.

зникання інших староруських урядів. Бачимо, що сей титул здавав ся за мало авторитетним, головно супроти місцевої шляхти й панів; тому намістники важніших округів оден по другім дістають титул старости, так само як ще перед тим титул старости заступив по інших містах староруських воевод. Коли нпр. уже в першій половині XV в. стрічаємо старосту на місці давнішого воеводи в Луцьку, в Володимирі, в Кремінці, то з кінцем XV в. і в першій полов. XVI в. титул старости витісняє титул намістника в Берестю, Городні, Браславлі, Каневі, і т. и. В менше значних містах зістають ся далі намістники (або як і їх з польська звуть документи XVI в. — державці). В трох більших містах — в Вильні, Троках і Києві бачимо не старостів, а воеводів, але се не староруські воеводи, а уряди нові, на польський взір заведені, під впливом унії¹⁾, хоч і з значними відмінами що до їх компетенцій від воевод польських.

Так уложила ся схема провінціоальної адміністрації в князівства Литовського в часах перед тим переломом, що наступив в середині XVI в. — в напрямі повного зближення до польських порядків.

Мала вона все ще досить примітивний характер. Субординація урядів дуже мало розвинена: начальники більших і менших округів, вищих і низших рані стоять більше менше всі в непосредній залежності від центрального правительства, що мішаєт ся нераз навіть у дрібні справи місцевої управи. Апеляційних інстанцій нема — у всім відкликують ся просто до в. князя, чи до його ради, зложеної головно з тих же управителів провінцій. Адміністраційні округи розбивають ся ляті-фундіями панів, що „не були в повітах“, і в цілім ряді справ вони, не підлягаючи провінціоальній адміністрації, стоять в непосредній залежності від в. князя. Функції адміністраційні лучать ся з судовими й фінансовими в одних руках. Панують приватноправні погляди на уряд, як на просте джерело доходу, тому вони дають ся за гроші (чолобите), доживотно, або й заставляють ся, часто лучать ся по кілька в руках одного пана, що заступає себе в виконуванню державних функцій своїми приватними слугами. Зрештою всі урядники іменують ся правительством. Колегіальности нема — її перші початки бачимо тільки в Литовськім Статуті.

¹⁾ Хіба що до київського воеводи можна припускати традицію староруську, але і то дуже непевно.

Підставою адміністраційного поділу в кн. Литовського був округ намістника, інакше званого старостою або державцею; такий округ найчастіше звав ся повітом. Хоч сей польський термін в в. кн. Литовським особливої прецизії не мав, і так само як староруський термін — волость (що був ним витиснений вкінці), уживав ся і в ширшій і в вузшій значінню, — але загалом взявши за волостію уставило ся значінне меньшого округу — організації сільської, а за повітом — округу більшого, більше самостійного, з своїм осібним намістником, чи старостою.

Територія таких повітів, розумієть ся, була дуже неоднакова. Загалом узавши можна то сказати, що новіти були далеко меньші в „Литві“ і далеко більші в її анексах і спеціально на Україні. Се залежало по части від історичних традицій, а ще більше від одної обставини, дуже характеристичної для провінціальної адміністрації взагалі. Діло в тім, що намістник був не тільки публичним урядником, призначеним до сповнювання різних державних функцій, але також і управителем державних доменів з їх господарством. Се управа багато приспоряла йому роботи, але давала й значні доходи, яких не мали намістники в анексах, де велико-княжого господарства було дуже маленько, або й зовсім не було. Тому в „Литві“, де в.-княже господарство було найбільше розвинене, округи намістників, чи повіти були далеко дрібніші, і намістників було розмірно більше.

В наших землях в сих часах сформовують ся такі повіти. На Волини були три лише повіти — Луцький, Володимирський і Кременецький¹⁾, але поруч них, як знаємо, був цілий ряд більших комплексів княжих волостей, що властиво в сю повітову організацію не входили — волости Острозьких в східній Волини, Сангушків в північній, Збараських в полуднево-західній і т. и. На Побужу маємо повіт Берестейський і князівство Кобринське, перетворене також в осібний повіт, коли вигас рід кн. Кобринських, і три повіти-землі т. зв. Підляські (в давній Дорогичинській землі): Дорогичинська, Мельницька і Більська — розмірно дуже невеликі. Кн. Пинське і кн. Туровське також стали повітами в XVI в. по вимертві княжих династій. В Київщині сформовують ся в XV в. повіти: Київський, Овруч-

¹⁾ Любавський бачить в сих трох повітах память трох князівств — Володимирського, Луцького й Кременецького (Обл. д'їяленіє с. 209), але са дуже непевно. Кременецьке князівство було занадто ефемерне. Чи не вплинуло скорше посередіе становище Кременця між Литвою й Польщею під час боротьби за Волинь?

ський, Житомирський, Канівський і Черкаський, до нього ж належали пов. Мозирський і за Дніпром — Путивльський, Чернігівський і Новгород-сіверський (давніші князівства); окрім того ряд волостей мали своїх „колейних“ намістників з кнївських бояр, і в повітову організацію не входили. Нарешті в полудневій, побужській Україні були повіти Вінницький і Браславський, фактично майже все злучені в руках одного намістника; третій — Звенигородський (за Русею) фактично не існував, спустівши в татарських погромах кінця XV в.

В безпосередній власті й управі намістника були насамперед, як я вже сказав, певні домени — великокняжі двори, з усяким господарством, а також певні волости, залюднені селянами державними, не-панськими. З українських повітів лише в північній куті — Берестейщині й князівствах Кобринським і Пинським було значнійше господарство, при інших повітових замках великокняжих дворів було не багато. господарство було зовсім незначне¹⁾, так що в діяльності намістника важної ролі не грало; воно служило головно для виживлення його служби, а й на те не завсїгди виставало. Та й тут, як і скрізь, не всі в повіті двори або селянські волости стояли під управою старости: декотрі належали до спеціальних урядників, як ключники, довчі, бобровничі і т. и., а цілий ряд державних волостей в Київщині, як ми вже знаємо, роздавав ся особним колейним намістникам з місцевих бояр (подібно в литовських повітах певні двори й волости роздавали ся безпосередно від великого князя тивунам і державцям).

В районі повірених його безпосередній управі державних маєностей і волостей намістник — так само як і урядники інших рані і титулів, мав дбати, щоб господарство в вел.-княжих дворах не упадало, а розвивало ся, мав підтримувати

¹⁾ Так під час ревізії 1545 р. в Луцьким повіті до намістника-старости належав лише оден дворець, котрого доходів не виставало навіть на виживленне старостиного двора, і оден фільварок до „ключа луцького“. В Володимирським повіті до замку теж належав тільки оден дворець. Так само в Овручським. Трохи більше було в Кременецьким повіті — мабуть завдяки господарности кор. Бони, що перед тим держала Кременецьке старство: тут було два великих фільварки. За те замки браславський, винницький, житомирський, кнївський мали тільки по одному-два млини, фільварків не було, а канівський, черкаський, остерський замок не мали ані млинів, ані фільварків. *Źródła dziejowe* VI s. 15, 47, 102—4, 113, 121, 138, Архивъ Югозап. Рос. IV. 1 с. 39, VII. 1 с. 107, 595, VII. 2 с. 31—2.

в добрім стані забудовання й інвентар, творити нові джерела доходу — стави, млини, фільварки, і т. и.¹⁾ В волостях, що належали до його уряду, зберав він податки і мусів дбати про те, щоб селяне з своїми даними не залягали, щоб селянські ґрунти не пустіли, не зменьшали ся; тому до обовязків його належало нормувати вихід селян з ґрунтів, відшукувати селян утікачів, осаджувати порожні ґрунти новими господарями, „пришукувати“ на місце підупалих і маломочних господарів лійше загосподарених, по можности розширяти господарську територію закладанням нових осад або розширенням селянських ґрунтів корчованням, „розробленням“ ліса й иньших неужитків: „уряд“ мав до того заохочувати селян певними пільгами, і така ініціатива ставила ся йому в спеціальну заслугу. Вкінці мав він боронити границі господарських волостей від апетитів сусідів-панів.

Всі сі господарські функції намістник-староста чи иньший урядник в тій позиції сповняв, розумієть ся, не сам, а через своїх слуг і заступників — т. зв. „урядників“, „намістників“ (уже не в значінню уряду, а простого відпоручника). Абсентеїзм самого намістника був річею так звичайною, так загально прийнятою, що нпр. устава на волоки жадає лише, аби „урядники наші“ були особисто „на врьдѣхъ своихъ“ під час ревізій, але й тут робить винімок — для „панів-рад“. Зрештою жадає тільки, аби їх заступники були якісь можливі люде: „врьдники п намѣстники мають быти люди добрые, вѣры годные“.

Там де господарство вело ся велике, намістник, взагалі урядник діставав на свою користь частину доходів²⁾; там де було воно так невелике, як в переважній части українських повітів, продукти двірського господарства й дани з волости ішли на виживленне намістничого двора, а що найбільше — мав він з них наповнити замкові маґазини, на випадок ворожого нападу

¹⁾ Для господарства княжих дворів особливо важні: інструкція для державців дворів в воеводствах Виленським і Троцьким 1529 р. — Акты Зап. Р. II ч. 159, Устава на волоки 1557 р. — *ibid.* III ч. 19 і устава 1567 р. (публікація заповіджена Д.-Запольским). Про управу їх ширше у Любавского Обл. дѣленіе с. 361 і далі і Д.-Запольского Госуд. хозяйство I ч. 267 і далі, Крест. реформа — Ж. М. Н. II. 1905, IV.

²⁾ Устава на волоки 1557 р. признає „на врьдѣ“ десяту частину селянських чиншів, третину доходів у абіжу, окрім сіпа і вівса, десятину з риби, при спусті ставів, і певну частину доходів міських і судових. Акты Зап. Рос. III с. 84.

й облоги. При малих доходах держави, як в наших Подніпровю, правительство додавало часом „для успоможеня“ намістника певні суми з скарбу, або з регалій¹⁾.

Супроти людности тих господарських дворів і волостей намістник-староста виконував ті ж державні функції адміністраційні й судові, які належали кожному шляхтичу супроти його підданих, то значить, до нього належала власть поліційна, суд в першій інстанції (чи властиво в другій, коли рахувати за першу суд сільський). Ріжниця була лише в тім, що його суд був не безапеляційний, як суд дідича над підданими: зажалення на неправильність суду до вищих інстанцій не були виключені²⁾. Поза апеляцією вищі урядники не повинні були кликати перед свій суд підданих з волости намістника чи иньшого державця, але так само як і приватних підданих — істець мав кликати селянина господарського перед намістника чи иньшого безпосереднього державця.

Помічниками намістника в управі, окрім тих його „намістників“ і слуг були сільські урядники — тивуни, отамани, десятники, сотські, старці і т. и., яких він, чи його заступники, іменовували, їх діяльність наглядали і приймали на них „апеляції“ — скарги селян. (Одначе і тут стрічаємо ся з інференцією центрального правительства, що просто від себе роздавало навіть посади таких старців, тивунів і т. и.). В справах селян з чужими підданими чи панами намістники й державці мали боронити інтересів своїх селян, виступаючи як їх репрезентанти³⁾.

Все се компетенції, що, повторяю, належали до кожного дідича і по тодішнім поглядам були не державними, а приватноправними. Державні зачинали ся за границею волости, приписаної до уряду намістника-старости. Він мав загальний нагляд в своїм повіті — певного рода контролю, хоч і дуже загальну, над урядниками меньших категорій, їх управою й діяльністю в його повіті (підставою для сеї контролі були головно певні обовязки сих волостей дрібніших урядників супроти центрального замку). Мав він власть в цілім повіті — але

¹⁾ Нпр. про київського воеводу — Акты Зап. Рос. VII ч. 44, Акты Южной и Зап. Рос. I ч. 111.

²⁾ О скільки взагалі можна говорити про інстанції в тодішній, дуже неясній правительственній схемі.

³⁾ Див нпр. уставу на волюки § 37, 49, 51 й ин.

значно ограничену, розуміть ся, бо кождий клопоть землі по за його волостями мав свого власного поліцмайстра, як висловляв роспійський імператор, в особі свого дідича чи державця. Найчастійше з ширшими адміністраційними компетенціями староста виступав доперва з поручення центральної власті: впроваджував ріжних урядників в їх волости, а ріжних обдарованих в їх маєтности, „вишукував“ відповідні маєтности для в.-княжих надань, контролював служби з таких маєностей, і т. и.

При сильно розвиненім милітаризмі державної організації, компетенції воєнно-адміністраційні гралп дуже важну ролю в діяльності намістника (старости). В його ближшій догляді був центральний замок повіта; намістник чи староста, при помочи спеціальних урядників — городничого, моставничого, по части ключника, мав пильнувати, щоб замок сей був в добрім стані, „оправлений“, амуніцією й запасами наповнений і до ворожого відпору готовий. Він був безпосереднім начальником замку, наглядав в нім порядку, з замкових доходів удержував пушкарів, сторожів і иньший персонал укріплення, а де була особлива потреба — й певний „почет“ війська, розуміть ся — невеликий. В повітах пограничних він вистерігав татарські напади патролями й т. зв. польною сторожою, що стерегла на певних місцях, „шляхах татарських“, і в небезпечній хвилі ззивав людей з свого повіта до обережности, до скуплення в замку, або визначав похід против ворога, для оборони новіта, або для „погони“ за ворогом. Все се, розуміть ся, давало йому важну власть над людністю повіта й широку інтенцію, тим більше що в пограничних повітах всі суспільні верстви були обовязані до участі в обороні землі¹⁾.

Вкінці до намістника належав суд в цілім повіті, над всіми суспільними верствами, о скільки вони не мали спеціальних судів своїх — як селяне панські, міщане міст з німецьким правом, а також ті панські й князівські фамілії, які „не суть у поветах“, не підлягають юрисдикції намістника²⁾. Підданих панських намістник міг покликати перед свій суд тільки в таким разі, як би їх пан не вчинив справедливости, не вважаючи на візванне; з міст звичайно йшли до нього апе-

¹⁾ Про сю сторону діяльности старости-намістника див. мою давню брошюру: Южнорускіе господарскіе замки в полов. XVI в. (відбитка з ківських Університ. Извѣстій 1890, II). ²⁾ Див. вище с. 37.

ляції. По за тим „которы князи и панове и земляне п духовные и мѣнья свои мають въ Каменецкомъ повѣтѣ“, пише в однім листі в. князь Жигимонт, ілюструючи загальну практику, „тыхъ онъ маєть судити и рядити подлугъ того, якъ первшіи державцы каменецкіи“¹⁾.

Державці низших категорій не мали юрисдикції над шляхтою, се рішучо оріє перший Статут: „державцы, которые не давно названы державцами, и первой менованы тивунами, не мають шляхты и бояръ нашихъ судити, але мають ихъ воеводы и маршалки наши земские и дворные и старосты судити“²⁾. Але і для суду намісників були різні виїмки й застереження, важні взагалі для провінціального судівництва. Так в кожній важнійшій справі сторона, „не входя у право“, себо перед закінченнем процесу, могла відкликати ся до в. князя. Се було спеціально застережено в привілеях Київської й Волинської землі. Але супроти проволікань процесу наслідком таких відкликів Статут зніс таке право відклику для провінціоньних судів усіх категорій: „от жадного до сказаня не маєт нихто ся до нас господара отзывать“³⁾. Тіж привілеї застерігали також, що намісники й судії вищих рані так само — не могли виконувати своїх засудів над панами й шляхтою без затвердження в. князя⁴⁾.

Отсі функції публичного характера намісника-старости могли виконувати також через своїх приватних заступників, „намісників“, і право й практика тільки по волі робили деякі обмеження в сім напрямі. Так перший Статут постановляє, що відпоручник намісника не може судити сам, а мусить мати принаймні одного асистента з місцевої шляхти, вибраного старостою й заприсяженого⁵⁾. В декотрих наших повітах практикувало ся, що певні категорії людности виїздили в похід тільки з старостою, а з його урядником не були обовязані їздити, а знов иньші їздили однаково чи з старостою чи з його урядником, і т. и.⁶⁾.

Помічниками в сих чинностях старостів-намісників були спеціальні слуги їх, ними визначені. Вони звуть ся ще старо-

¹⁾ Виїмок з недрукованого акта у Любавского Обл. дѣленіє с. 626.

²⁾ Л. Статут 1529 р. розд. VI арт. 33. ³⁾ Постанови привілеїв у Ясинского § 92, пор. Лит. Статут 1529 р. розд. VI арт. 5 і 6. ⁴⁾ Ясинскій §. 29. ⁵⁾ Розд. VI арт. 3. ⁶⁾ Архивъ Югозап. Россія VII, I с. 82, 95, 594, 602 і т. и.

руськими іменами діцких (дітські), поки сеї назви не витиснула в 2-ій пол. XVI в. нова назва возного (з польського); вони екзеквують судові рішення й приводять пізваних на суд. З слуг намістника визначалися також вижі, що уживалися для „обдукцій“ — оглядин на місці. Вкінці бачимо при них писарів або дяків.

Подібно як для урядників і державців менших категорій в повіті намістник властиво не був начальником, хоч і мав над ними певну контролю, а до його трибуналу лише йшли часом скарги на їх розпорядження й суд, — так само і намістник не мав властиво над собою иньшої власти і безпосередно підлягав в. князю й його раді, але в певних точках мав над собою зверхність старших провінціональних управителів, що сиділи в центрах цілих земель. Для Київщини й Задніпров'я таким був київський воєвода; для Волини — староста луцький, що ділив одначе деякі компетенції з иньшим, спеціальним тутешнім урядом — маршалком Волинської землі; для Підляш'я й Берестейщини — воєвода троцький (пам'ять про належність сих земель до князівства Кейстута в XIV в.); в сферу компетенцій троцького воєводи ввійшли (очевидно, при якійсь пізнійшій поділі територій воєвод виленського й троцького) також і поліські князівства: Кобринське, Пинське й Турівське¹). Зв'яз усіх тих українських земель з Троцьким воєводством була одначе далеко слабша ніж нпр. волинських повітів між собою, бо операла ся на занадто випадковий й ефемерний історичний комбінації. В р. 1514 в. кн. Жигимонт Старий заіменував воєводу підляського, для трох підляських повітів²), але сей уряд мав більш титулярний характер, на польський взір. Найбільше живі зв'язки, а з тим — і найбільша інтеренція воєводи в житє поодиноких повітів вадержала ся в Київській землі. Але й тут начальником повітових намістників він не був.

Інтеренція воєводи в управу намістників передс всім була ремінісценцією колишньої власти князя над цілою землею, що в деяких землях підтримувала ся ріжними податками й prestaціями, зарезервованими для столичного города землі. Сюди мо-

¹) Про се Любавський Обл. д'їлеліє с. 79—80, на жаль — документальний матеріал переважно не наведений.

²) Вольф за Балинським і Нарушевичом (див. Staroż. Polska III с. 400) зачисляє сюди й пов. Берестейський з кн. Кобринським (Senatorowie с. 42), але се хибно.

жна зачислити й ролю воєводи як зверхника оборонн цілої землі, що задержала ся в Київщині нпр. в праві воєводи кликати до походу шляхту не тільки з свого, київського повіту, а і з інших повітів землі¹⁾. Загально належав воєводам нагляд над воєнним катастром — пописом служб землі. З другого боку старшинство воєводи, як старшого намісника — управителя столичного повіту²⁾, давало йому певні компетенції супроти інших намісниками землі. Коли законодавство в князівства зачало заводити інстанційні відносини між урядами, з воєводи пробувано зробити вищу інстанцію для повітових намісників. Так перший Статут постановляв, що на суд намісника або иншого державця належить скажити ся до місцевого воєводи³⁾; але реформа ся не удержала ся. За те старшинство воєводи в землі давало привід правительству давати йому різні поручення по за границями його тіснійшого повіту, як староста-намісник діставав такі поручення по за границями своєї тіснійшої волости.

На Волини воєводи не було, йому більше менше відповідав староста луцький, але звичайні воєводські прерогативи ділить він, як я сказав, з спеціальним волинським урядом — маршалком Волинської землі: сей проводить шляхті в поході, засідає з панами в вищій суді землі; все се, розумієть ся, значно понижає престиж старости луцького.

Воєводські уряди, заведені на Волини і в Браสลавщині в 1566 р. мали вже характер польський, титулярний, як і уряд підляського воєводи.

Система повітів і дрібніших намісництв, з воєводським повітом на чолі — се основна схема адміністрації, в найширшім значінню слова (включно з судівництвом, воєнною організацією і т. и.) кожної землі. Поза тим окрім воєводи, старост,

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. 1 с. 144, 588, 617.

²⁾ В тім була головна різниця воєводського уряду в в. кн. Литовським від польського, що в Польщі реальні функції в ближшій повіті воєводи належали старості, а в в. кн. Литовським намісника-старости не було на воєводським замку. Взагалі воєводи польські і литовські по за спільним іменем не мали багато спільного: в Польщі воєвода був тільки членом сената і старшим, але говоривим достойником землі; воєвода в в. кн. Литовським окрім певних прерогатив в цілій землі, лучив у своїх руках також функції намісника для свого тіснійшого повіта й по при те мав звичайно певні волости, де господарив варівно з кожним державцею чи дідичом. ³⁾ Статут 1529 р. розд. VI арт. 1.

намістників і їх заступників були ще спеціальні урядники, діяльність яких розтягала ся на повіт, або й на цілу землю. Про деяких я вже мав нагоду згадувати. Звичайно в кождім повіті був хорунжий, що мав ближший нагляд над всіми обов'язаними военною службою — що до повнення ними сього обов'язку. При кождім значнійшій замку стрічаємо городничого (городника Руської Правди), що ближше доглядав замкової будови й за направу і будову замку поберав спеціальні оплати від панів чи волостей, до яких певна частина будови належала. Подекуди (як в Луцьку і Кременці) стрічаємо й спеціального мостовничого (мостника Р. Правди), що пильнував замкових мостів, побираючи подібні оплати як і городничий. В Києві задержав ся давній уряд осмника — до нього належав поліційний нагляд в місті і збір певних торговельних оплат. Подекуди (як в Києві й Луцьку) лишили ся від давніх княжих резиденцій ключники, що збирали колись запаси на княжий двір і тепер мали в своїм нагляді певні доходи або селянські волости. Певні урядники наглядали деяких спеціальних джерел в княжих доходах: бобровники — бобрових гонів (були у нас на Підляшю і в Луцьку), ловчі (у нас в Берестю) наглядали княжих ловів і обов'язаних ловецькою службою людей, гаєвники (у нас в Дорогичині) — бортних уходів на в-княжих землях, і т. п.¹⁾

З упадком колишніх княжих резиденцій сі уряди перетворювали ся або в дрібні держави приписаних колись до тих урядів волостей (так луцький ключник був властиво державцею волостей „ключа луцького“), або в сінекури, зв'язані з побиранням певних доходів, чи з частини, чи цілком в свою користь, в заміну за одноразове заплачене в князеві „чолобитє“, при наданню уряду. В своїх волостях, або в справах зв'язаних з їх урядом сі урядники мали адміністраційну й судову власть, подібно як і намістники-державці, тільки у старост-на-

¹⁾ Про городничих і мостовничих дещо в тій моїй брошюрі Южно-русскіе госп. замки с. 15—6, у Бершадского Аврамъ Езофовичъ — К. Старина 1888, X с. 79—80, про городничих і про всіх сих урядників у Любавского ор. с. с. 474—5, 534—5, 669 сл., 785, 841 і далі; його пояснення сих урядів одначе не всюди справедливі — як впр. порівнянне литовських хорунжих з польськими каштелянами (с. 534). Каталогі сих урядників у Бонецкого *Poczet rodów litewskich, sub vocibus*. Про київських осмників ще нововиданий документ — Литовская Метрика вид. Арх. ком. с. 578—9.

містників була певна контроля над ними, і скарги на них ішли до старости¹).

Вінчали сю адміністративну систему землі з'їзди урядників, князів і панів землі, під проводом вищих достойників — воєводи (на Волині — луцького старости) і єпископа — т. зв. сойми. Сей інститут обговорений вже вище, з компетенціями досить різнородними, але ніколи докладніше не рефлементованими, репрезентував собою землю — себ то її панство (урядники, звичайно вибрані з місцевих же таки панів, виступали тут не тільки як урядова, але й земська верства), і через своїх панів-рад і тих послів, яких висилали сі земські сойми на сойми „великі“, загальнодержавні був зв'язаний з загальною репрезентацією держави — радою в. князівства і „великим вальним соймом“²). Така була система провінціальної адміністрації в в. кн. Литовським перед перебудованням її на польський взір — в другій половині XVI в.

Поглянемо тепер на сей самий взір.

В часах, коли польська адміністративна система починаєт пересаджувати ся на руський ґрунт, вона як раз переживала дуже важні перемини, що дуже сильно її змодифікували. Се був час повного упадку значіння давніших урядів і організації на їх руїнах нової, старостинської адміністрації — переміна, що певну аналогію має з утворенням системи намістників-старост на руїнах староруської адміністративної схеми в в. кн. Литовським.

Таких переминов польська адміністративна система пережила на памяти історії кілька, й вони полишили свої пережитки в пізнійшій її схемі. В перших віках історичного життя Польщі її територія складаєт ся з комплексів княжих і приватних волостей, а центром такого комплекса був княжий замок (ґрод, castrum), і в тім замку королівський урядник, званий з початку графом (comes), потім (від XIII в.) каштеляном (castellanus). Він ду-

¹) Так нпр. гаєвнику дорогичинському поручаєт ся в трудних справах удавати ся до старости, а також і покривдженим ним до нього скаргити ся — Акты Зап. Р. II ч. 64.

²) Про сі сойми див. вище с. 15—6.

чить в своїх руках всі функції тодішньої управи: править, судить, збирає княжі доходи й веде на війну місцеву шляхту. Підлягає він князю й його заступнику в усіх ділах, т. званому палатину, воеводі по польськи.

Над сею первітною, простою організацією, що при тім всім досить підозріло заносить західніми, германськими аналогіями, творить нову верству перемін поділ Польщі на князівства, і в дальших наслідках — на землі, що вийшли з тих князівств. В кожній землі являється свій особний княжий воевода, свій двірський суд і комплекс двірських урядників княжих. Воевода веде шляхетське військо землі в поході, він проводить на вічах (*wies, colloquium*) землі, зложених з вищих достойників землі; се віче служить вищим судовим трибуналом і має також компетенції законодавчі й адміністративні. Двірський суд, зложений з судії і підсудка, стає трибуналом для важніших справ, якими тоді передо всім уважалися справи про земельні маєтності, й по черзі засідає в іродах землі.

Сі інстанції формують ся остаточно в XIV в. Екзекутива, поліцейська власть, а також суд в справах карних мала би зістати ся в руках каштелянів. Але каштелянський уряд тратить всяку силу з розвитком шляхетських імунітетів і німецького права. Увільнення від юрисдикції каштеляна (*a citatione castri*) панів сьвітських і духовних і їх підданих стає невідмінним складником всіх привилеїв: пани переводили ся безпосередно в присуд короля, а їх піддані піддавали ся під присуд домініальний. Надання німецького права, як ми вже знаємо, було також злучене з увільненням осадників „від судів воевод, каштелянів, судіїв і підсудків“. Незвичайне розповсюдження сих імунітетів в XIII—XIV в. вповні підкопує власть воевод, а особливо каштелянів, що тратять вкінці всяке майже значіння; навіть начальство над замками й королівськими маєтностями дістають особних управителів. Стає доконче потрібним новий орган адміністрації й екзекутиви. Таким стає староста.

Появляється ся сей уряд при кінці XIII в., за кор. Вацлава. Зістає ся неясним, о скільки сам уряд сим чеським королем був взятий з чеських взірців, але для нас се й не важне. Уряд задержується потім і за польської династії і розвивається головню (в першій половині XIV в.) в Великопольщі. Старости (по латині — *tutores, provisores, capitanei* — сей останній термін удержав ся на пізнійше) виступають тут як наміст-

ники короля на цілі більші провінції; вони заступають особу короля на суді вічовім і звичайнім земським, мають широкі компетенції адміністративні й військові, правлять королівськими маєтностями. Сей первісний характер старостинського уряду законсервував ся в „генеральнім старості“ великопольським, що зістав ся й далі першим урядником землі, дійсним намістником короля. В Малопольщі, що стояла під ближшим зарядом королів і не потребувала таких намістників, старостинський уряд організуєть ся (в другій половині XIV в. головно), в дещо инакших формах. Старости тут появляють ся в поодиноких повітах і гродах, заступаючи місце каштелянів; буртрабії й деякі иньші агенти переходових часів стають його підвластними, ним іменованими помічниками. Розумієть ся, ієрархічне становище старости тут менш високе; суди вічеві й земські зістають ся поза його компетенцією. Сеніором землі зістаєть ся воевода.

В противність давнішим урядникам — воеводам, каштелянам, судям, титулярним двірським урядникам — т. зв. земським діїнітаріям, що стають репрезентантами місцевого панства й шляхти, старости уважають ся агентами короля, і такими служать дійсно певний час (поки становище їх як управителів королівських маєтностей не ослабило публичного характера їх влади). Вони репрезентують королівську власть (*brachium regale*), спеціально бережуть право і спокій від насильств. В їх руках суд в карних справах, поліційна власть і езекутива взагалі. Вони стережуть королівських замків і правлять королівськими маєтностями.

Так сформував ся старостинський уряд: практика Малопольщі й Великопольщі, стрінувши ся, зійшли ся на певних середніх термінах, які вказав я отсе. Під кінець XIV в. сей інститут уже скрісталізував ся, а з тим схема польського провінціального устрою виглядає так. На чолі землі стоїть воевода; він сеніор землі, перший світський сенатор її; реальних компетенцій в землі зістало ся за ним дуже небогато, а й вони никли з часом. Він був вождем шляхти своєї землі, але з розвитком наємного війська і з утворенням гетьманського уряду (в поч. XVI в.) сі функції богато тратять на значінню; він проводив далі вічем землі, але вічеві суди в XVI в. також упадають; поза тим лишили ся воеводі лише останки компетенцій, в роді суду над Жидами, виконуваного його заступником, підвоеводою, обовязку регуляції (таксами) ціни продуктів і товарів, і т. и. Ще більше номінальний характер лишив ся

за каштелянами — сей уряд властиво давав тільки право на місті в сенаті; признавав ся за ними ще обовязок скликати шляхту в похід. Вся власть політична, кажучи нинішнім терміном, перейшла на старосту. Охорона публічного спокою, нагляд за виконуваннем законів і правительственных розпоряджень, всякого рода езекутива належить до нього. Він має юрисдикцію в справах карних — їх основу становлять т. зв. чотири ґродські артикули (*articuli castrenses*): ґвалт над жінкою, розбій, підпал і напад на чужий дім. Крім того його юрисдикції підлягають верстви не привілейовані, або півпривілейовані — шляхтичі служební й неосілі, селяне й міщане королівщин; відносини старост до поодиноких міст регулювали ся привілеями й практикою поодиноких міст, але загалом взявши інтервенція їх була все значна, як низше побачимо. Трибунал старости зветь ся ґродським судом; складаєть ся він з самого старости або його заступника — підстарости (*vicescapitaneus*), судії ґродського (*judex castri*) й писаря, але всі ці урядники іменують ся самим старостою й мають дуже мале значінне; фірму дає тільки староста.

Поруч ґродського суда функціонує суд земський (*iudicium terrestre, termini particulares*). Він складаєть ся з судії (*judex terrestris*), підсудка (*subjudex*), і писаря (*notarius*), іменованих королем, а властиво — від XV в. вибраних місцевою шляхтою і потверджених королем (тодішній порядок нам докладно не звістний, потім уставила ся практика, що король на кожду посаду іменував одного з чотирох кандидатів предложених шляхтою). Судія й підсудок засідають або самі, або замість них їх кожорипки (*camerarii*), але так що заступлені мусять бути обидва уряди — й судії й підсудка. В польських провінціях суд сей зістав ся оден на цілу землю, лише періодично з'їздить в повітові міста й там судить (на Русь, як побачимо, було инакше). До нього належать передовсім земельні, і взагалі маєткові справи шляхти. Се суд шляхотський. Докладно його юрисдикція одначе ніколи не була відграничена від суда ґродського і між ними двома трибуналами — ґродським і земським, була певна конкуренція.

Важніші справи чи передавали ся з земського суду, чи відразу таки просто йшли на суди вічеві (*colloquium generale, termini generales* або *summi*), що засідали кілька разів до року (по правилу мали бути чотири рази до року, але се не сповнялось звичайно), або бодай раз до року в даній землі. Вони складали ся з вищих урядників і шляхти землі; проводив на них воевода.

Окрім того був іще спеціальний трибунал — в спорах про границі — суд підкоморія (*subcomerarius*) землі.

Давнійші двірські урядники — тепер звані земськими дігнітаріями: столєники, чашники, ловчі, підстолі, підчаші, мечники, скарбники, війські — стали простими титулами, роздаваними королям шляхті, майже або й зовсім без всякого реального значіння.

Так уложила ся, Кажу, схема провінціоальної адміністрації в Польщі. В XV в., коли переводжувано її на Руси, вона вже в тім виді скристалізувала ся¹⁾.

При прилученню українських земель до Польщі — Галичини, Белзької землі, Поділя — польська адміністраційна схема не пересаджувала ся від разу на український ґрунт. На разі лишав ся такий адміністраційний устрій, який там був, і тільки на чолі провінціоального устрою ставив король старосту, як свого намістника. В Галичині таких старост з початку, бачимо за Казимира тільки в Сяноку і Львові; се були старости в старім стилу старост-намістників Великопольщі, начальні управителі цілої землі²⁾. Пізнійше старостинський уряд організуєть ся на звір малопольський — старости появляють ся у всіх більших городах

¹⁾ Історія адміністраційного устрою в Польщі ще дуже слабо розроблена; з деякими змінами повторив я тут образ розвою сього устрою поданий мною в книзі: Барское староство, с. 130 і далі; там вказані й головнійші тексти джерел до історії адміністрації. Важнійшу літературу вичислив я в прим. 3. Останніми роками прибули праці головно до історії судівництва — Пекосінського, Фірлея, Кутшеби, і розвідка про старостинський уряд в XIV віці Кутшеби.

²⁾ В перше згадуєть ся в наших документах львівський староста Абрам Барановский — Abraham heres de Baranow, capitaneus Russie, инакше — capitaneus lamburgensis, в р. 1352 — Akta gr. i ziem. II ч. 1; в остатне виступає він в р. 1358 — *ibid.*, нотка, cf. Kod. Malop. III ч. 737, і по нім старостою був в рр. 1359—70 Отон Шілецький. Petrus capitaneus de Sanok — в тім же році 1352, Akta gr. i ziem. VIII ч. 1; про причину сього відокремлення Сянока див. в т. III Історії с. 29. В Переяшлі старосту стрічаємо вперше в документі з р. 1375 (Benko de Chuchori (Кухарі) premisliensis capitaneus — A. g. z. II ч. 5, III ч. 4—5 й ин.), в Белзі в р. 1384 (A. g. z. II ч. 11 — Ladislaus Rosa capit. de Belz), в Галичі 1398 (Бенко староста галицький й сятинський — Акты Юж. и Зап. Р I ч. 5), і т. и. При бідности нашого документального матеріалу неможливо вказати докладно час утворення старостинського уряду в тім або иньшій місті, так що подекуди староста міг існувати й дещо ранійше, ніж ми про нього знаємо.

землі; так ще за Володислава Оп. виступає староста в Перемишлі, півнійше в Белзі, Галичу, Теревовлі і так даліше.

Поки не було старост, управителями провінцій були по давньому воєводи. Вони тепер стояли одначе під власттю львівського старости, що звав ся старостою руським, *capitaneus Russiae generalis* (за Людовика — *capitaneus regni Russiae*): бачимо сих давніх воєвод нпр. в Галичу, Перемишлі, Ярославі, Любачеві, Жидачеві, Городку, Кременці, Язловці, землі Холмській й т. и., а також і в самім Львові попри старосту, так само і в Сяноку¹⁾.

Подібна організація істнувала в тім часі, ще за Корятовичів і півнійше, і на Поділю. В Камінці бачимо старосту, по інших містах воєвод — нпр. в Смотричу, в Червоногороді, а також і в самім Камінці²⁾.

Як нижші урядники звістні нам: сотські, десятники, тируни. Поруч воєводи бачимо осібних „судей“, що засідають

¹⁾ В документі 1359 р. воєвода — очевидно перемишльський — Цибор — *A. g. z. VIII ч. 3. 1360 р. Petrus Ruthenus dictus Ivanovicz palatinus zydaczoviensis* — *Kodex Małopolski I ч. 225. 1361 — панъ Лѣсота воєвода кременецкый* — *A. g. z. I ч. 5. 1371 — Блотишевський воєвода львівський* — *Палеогр. снимки ч. 23. 1372 — Petrus Gumprechth pallatinus premisliensis* — *A. g. z. IX ч. 21. 1373 — Thomco Waszota palatinus sanocensis* — *A. g. z. VII ч. 9. 1379 — Stephanus dictus Casper woyewoda iazlovycensis* — *A. g. z. V ч. 15. 1384 — Johannes Parvus woywode de Grodek, Stephanus woywode de Lubaczow, Thomas dictus Beszanus (чи Beszano) woywode de Halicz* — *A. g. z. II ч. 11. Для землі Холмської див. нпр. Матеріали ч. 21. Певні відміни в термінології урядників помічаємо в часах панування Володислава Опольського й угорської окупації: управителі замків титулуют ся часом каштелянами. Проф. Ливниченко се розуміє як мериторичну зміну в адміністраційній схемі — „кількоразову перемену в системі адміністрації“ (Сусп. верстви с. 16—7, пор. Критическій обзоръ, Ж. М. Н. П. 1891, VII с. 158): на місці воєводського творить ся каштелянський уряд, потім відновляеть ся воєводський. Але се дуже сумнівно, чи було тут що більше над просту відміну в термінології. Я думаю, що *castellanus* було тільки латинською назвою воєводи, як і *palatinus*, було отже певне вагадне тільки між сими двома термінами, і вкінці термін *palatinus* взяв таки гору. Дійсно, *castellani* виступають як раз там, де ми бачили воєвод перед тим і по тим — в Белзі, Ярославі, Галичу й Любачеві — *A. g. z. II ч. 7 і III ч. 23*, а що найбільше інтересне — і в Львові попри старосту виступає *castellanus* — *A. g. z. II ч. 11. Одиноким мабуть, спеціальним урядом угорських часів треба уважати *iudex provincialis*, або *iudex terre Russiae, szudza terre Rusziensis*, в 1385—8 рр. — *A. g. z. V ч. 10, 13, VII ч. 12, VIII ч. 9.***

²⁾ Привилей Камінцєви 1374 р. в повнім тексті — у Молчанов-

з ними в суді¹⁾. Писарі в 2-ій пол. XIV в. ще носять часами старе імя дяка²⁾

Загалом взявши староруські уряди переходять і тут in minus, як і в в. кн. Литовським — як не зникають зовсім, то сходять на зовсім підрядні місця. Сотські зникають уже з першою половиною XV в. Тивуни сходять і тут на сільських урядників, як ватамани й війти, десятники — на ще нижших, підручних сільського начальника.

Завдяки багатому судовому матеріалу сей процес упадку особливо ясно можемо слідити на уряді воєводи. В староруським значінню, як його застали Поляки в Галичині, воєводу більше можна прирівняти до старости, і в перших часах польської окупації в такій ролі виступають воєводи під зверхністю польського намістника-старости в провінціональних, навіть головніших галицьких містах. Але в міру того як число старост множить ся, воєвода сходить або на управителів но-

---

ского Очерки изв. о Подольской г. с. 209: камінецький воєвода Остафій, Гринко червогородський воєвода, Олеско смотрицький воєвода (про саму грамоту й її вераї див. вище с. 229). Привилей Олександра Кориатовича 1375 р. — Акты Зап. Россіи I ч. 4 і Палеогр. снимки ч. 4; тут Гринко пан староста подольській, смотрицький воєвода Рогожна. Можливо, що староста камінецький, не згаданий на документі 1374 р., а підписаний на грамоті 1375 р., з'явив ся тільки в тім часі.

¹⁾ Нпр. в перемишльських грамотах 1359 і 1366 рр. Олефьрько судья (зб. перемишльський), писарь пана старостынь дьякъ Кость Сорочичъ изъ Болестрашичь, Богданъ тивуль, владычинъ тивуль Иванько Губка — А. г. з. VIII ч. 3 і 5. В грамоті 1386 р.: панъ Баграмъ соцкій львовский, соцкій теребовельский Лунникъ (Акты Южной и Зап. Россіи II ч. 61). Баграмъ соцкій також в грамоті 1400 р. *ibid.* I ч. 6, перед тим мабуть він же в грамоті 1381 р.: Багранъ писарь львовский — *Przegląd archeologiczny* 1882 с. 72). В львівських грамотах 144–2 рр. *Oleschcho soczsky* (А. г. з. IV ч. 27 і 29, потім він же мабуть — *iudex leopolitensis*, 1418 р. — *ib.* ч. 39). Десятники звістні в північних часах, і стрічають ся часто — нпр. А. г. з. XI ч. 2581, 2885, XII ч. 830, 849, 1640, і т. в.

²⁾ Титул дяка в значінню писаря у згаданого вище Костка Болестрашицького не зовсім ясний: скорше значив би він тут писаря, ніж сільського дяка, але не виключене й се остатне (сей же Костко був, мабуть, потім судиею перемишльським — див. його лист в Дрєвностях археогр. ком. моск. археол. общ. I с. 546). Без сумніву, були урядники королівськими, писарями, а не церковними дяками тільки дяки обдаровані королями земельними маєтностями — такий нпр. Ленъ дяк, що дістає від Ягайла с. Голинь в 1391 р. (Матеріали с. 6). Линниченко

менших округів, волостей, під зверхністю повітового старости, навіть дідича, — або на підрядного урядника при старості¹⁾).

Воєводи першої категорії відповідають тим дрібним волостним воєводам, яких стрічали ми в в. кн. Литовським, і звістні місцями ще в другій пол. XV в.²⁾ Нпр. в Сяницькій землі бачимо воєвод в волостях королівських і приватних — нпр. в с. Беску, Бахорці, Березові, Межибродю, в замку Динівським, Собенським, і т. и., в Галицькій землі — в Чешибісах, Язловці, й ин.³⁾ Уряд воєводи в значінню урядника при старості, при повітовім замку, був широко розповсюднений, по всій Галичині до половини XV в. Такий воєвода відповідає більше менше підстарості або бурґрабію — начальнику повітового замка, старостинському уряднику взагалі. Він заступає старосту в суді, як і підстароста, засідаючи разом з старостинським судєю й асесорами в суді при старості, проводить судом і видає рішення в неприсутности його⁴⁾. Значінне його на скрізь однакове — в одних повітах дещо більше, в иньших дещо низше, але загалом воно упадає: старости іменують воєводами своїх служебників і девільно повертають їх знову між слуги. З кін-

---

ваєває на згадки про дяків в XVI в. — *Registr zloczynców grodu Sapońskiego* ч. 119 і 121, але чи се дякі-писарі, не певно.

¹⁾ Про давнішу адміністраційну й судову власть воєвод дають деякі вказівки подільські документи XIV в. (звістки з них вибрані в моїй книзі Барское староство с. 128). Нпр. в наданнях земель застерігаєть ся, що воєвода не повинен „уступати ся у люде (панські) а ни кого на его люди слати“. Домінальний суд в труднійших справах має удавати ся до княжого суду „або до нашего воєводи“. В процесах міщан з княжими людьми має бути мішаний суд — воєводи й війта, і т. и.

²⁾ Матеріал документальний до становища воєвод вибраний у Ліске *Kilka uwag* с. 395—6 і Марґаша *W sprawie sądownictwa czerwonogurskiego*. Компетенції воєводи й його становище були *obiectum litis* між Ліске і Губе, а заберали в тім також голос Марґаш і Лниниченко — див. титули в прим. 3.

³⁾ Нпр. *Akta gr. i ziem. XI index sub vocibus Besko, Bochurzec, Brzoszow, Denow, i t. и., т. XII — Czeszybyesz, Iaslowcze*.

⁴⁾ Уже з 2-ої пол. XIV в. маємо кілька актів такого воєводського суду, нпр. *A. g. z. VIII ч. 17, 1388: Nos Nicolaus Zolkowski wojwoda, Iwanus iudex, Nicolaus Scalka, Pasko Hungarus ac alii terrigene districtus Sanocensis presidentes in iudicio in Sanok — посьвідчають виплату грошей, довершену перед їх трибуналом. Подібне т. III ч. 57 (1394) — суд львівського воєводи в земельній справі, і IV ч. 10 (1405). Для XV в. маємо судових записок для воєводського суда без числа в виданих томах *Akta gr. i ziem.**

цем XV в. зникають воєводи і сеї категорії¹⁾, так що титули „тивуна“ й „десятника“ в деяких сільських громадах зістають ся одинокими слідами староруської адміністраційної схеми.

В урядованню поруч латинської мови уживаєть ся в сих переходових часах також іще руська — в грамотах видаваних для місцевих людей королями, а також в актах місцевих урядників, від генерального старости почавши: доховало ся їх до наших часів лише кількадесят, при кількох тисячах латинських документів — але ж бо й час був на них менше ласкавий як на латинські; але безперечно латинська мова в урядах центральних уже тоді значно переважала руську²⁾.

На розбитих останках староруського адміністраційного устрою таким чином уже з кінцем XIV в. творить ся в українських землях Корони система староств. В руках старост концентруєть ся вся власть політична й судова; перед йогої трибунал ішли справи всякого рода, без виїмків, і він зветь ся судом „земським“ (*terrestris*), хоч рішучо ріжнить ся від земських судів

¹⁾ В Галичу воєвод бачимо ще в 70-х рр. (дальші записки ще не видані), в Сяноку зникають воєводи в 60-х рр. (в остатне — в р. 1467), у Львові — в 30-х (1457), в Перемишлі — в 40-х (1448) — див. показчики т. XII, XIII, XV, XVII Акта гр. і ziem. під словами Галич, Сянік, Львів, Перемишль — воєвода. В Белзькій землі ввістні воєводи ще в 1450-х рр. — А. G. Z. III ч. 112, р. 1458. На Поділю остатню візстку про воєвод стрів я в документі 1456 р. — Акты Барского староства I ч. 14.

²⁾ Статистику перехованих руських актів галицьких дав Лісевич в статі *Język urzędowy na Rusi Czerwonej* (Przew. nauk. i liter. 1886) і начислив 47 документів, в тім 25 виданих королями й князями, 22 — урядниками й приватними особами. З того одначе належить властиво відшибнути грамоти Федора Любартовича й Свиртригайла, видані в Галичині, грамоти єпископів руських та грамоти волоські або для Волощини видані, так що йогої реєстр редукуєть ся майже до половини. Натомість треба додати кільканадцять грамот, індексом Лісевича не обнятих. Виводи робить він такі: поруч латинської руська мова уживала ся перед 1430 р. дуже рідко, майже виїмково, а по 1430 р. виходить зовсім з уживання, навіть приватного. Що до остатнього — Л. помиляєть ся вповні: маємо тепер уже кілька документів руських по р. 1435 (нпр. запись Дажбоговича з 1473 р. в Записках т. V, сільські контракти з р. 1511 і 1519 *ibid.*). Що до першого — виїмковости уживання, то не треба забувати справедливого спостереження самого Л., що руські документи (не тільки від половини XV в., як він каже, але й перед тим) часто перекладали ся властям на латинське при потвердженях, і по тім руський текст тратив значіпне й затрачував ся.

польського права¹); староста від себе іменує нижчих урядників свого повіту (воєвод, писарів і т. и.), що були лише його помічниками, а мабуть і судей²). Оскільки ця система староств була сцентралізована, не можна виробити собі докладного суду при малім і досить одностороннім актовім матеріалі, який маємо з сих часів. А ргіогі з всякою певністю можна сказати, що з початку „руський староста“ (львівський) був начальником всеї Галичини (хвіба з виїмком Сяніцької землі, що мала осібног старосту), так як камінецький був начальником всег Поділя. Чи в міру того як в головнійших містах Галичини появлялі ся старости, були вони ще якийсь час залежні від генерального старости, чи від разу ставали самостійними, се вже не ясно³). Але в адміністраційнім устрою Польщі, так само як і в кн. Литовського, переважала координація над субординацією, і ся загальна практика мусіла вплинути вкінці й на Галичяну. Деякі прероґативи львівського генерального старости держали ся досить довго: він править суд в границях повітів иньших

Ще одно. Лісєвіч підніс ту цікаву обставину, що з перед 1430 р. не маємо пі одной грамоти руської в Сяніцької землі; з того він виводить, що тут перед 1430 р. „урядовано виключно по руськи“. При малім взагалі числі дохованих руських грамот се на певно сказати не можна, а що руська мова таки уживала ся в правній сфері й тут, показують згадані вище контракти з поч. XVI в.

¹) Клясичний текст для характеристики сього порядку містить авісна судова ваписка (Akta gr. i ziem. XI ч. 1445), вчасти наведена вже вище: nob. Nicolaus de Tarnawa... obtulit literam dotis et dotalicii suae consortis, tempore mag. d. Wirzbyanta, capitanei protunc sanocensis, scriptam suoque sigillo sigillatam (1412 p.), quia tempore iuris ruthenicalis erat moris inscripcionis facere sozam capitaneis pro causis quibuscunq. Зрештою заховані акти сяніцького суда з перед реформи (1423—1434) ілюструють тодішню практику дуже добре: перед суд приходили всякі контракти і записи, справи цивільні й карні всякого рода (записки сі видані в XI т. Akta grodzkie i ziemskie).

²) Маємо документ з 1415 р., де король іменує iudicem terrestrem in districtu Drohobiciensi nob. Phyl de Lethyn — Starodawne prawa polskiego pomniki V. II с. 595, але можливо, що се факт виїмковий; факт, що на судей виходять ріжні наші урядники повітові (вище с. 309) промовляв би ва іменованнем судей старостами.

³) Староста руський Бебек (за угорської окупації) зве впр. белзького старосту capitaneus noster — A. G. Z. II ч. 11, пор. т. VI ч. 1, але робити з того виводи для польської практики ще не можна. В літературі ставав ся підняти ставовище львівського старости головно

галицьких старост — нпр. перемишльського¹⁾, а навіть і по заведенню польського права по старій традиції суд львівського старости уважали чимсь вищим в порівнянні з судом інших староств²⁾.

Інших польських урядів, окрім старост, на Русі в сім часі не було. Не було й ніякої автономії земель, як знаємо. Устрій сей таким чином дуже сильно відрізняв ся від тодішньої польської адміністраційної схеми і більше пригадував, в самій річи, устрій староруський ніж польський, з заміною лише імен³⁾; можливо, що традиції староруського устрою таки й мали вплив на сформованне такого устрою переходових часів. Півнійшому, дійсно польському устроєви сі переходові часи, як ми вже знаємо, й противставляли ся потім як часи руського права (*tempus iuris ruthenicalis*), хоч і про правдиве руське право тут не може бути мови.

Такий переходовий устрій існував в руських землях Корони до формального запровадження польського права в 1435 р. По довгих заходах місцевої шляхти й отяганнях центрального правительства зрівняно в 1434 р. руські провінції в коронними, а з тим і зреформовано їх адміністрацію й судівництво на польський взір⁴⁾.

З тим нерушена була одноцільність провінціональної організації. „Земський суд“ відійшов від старости й організовано його на взір польських земських судів. „Року Божого 1435, читаємо на чолі найдавнішої земської книги галицької, — в понеділок по Рождестві (12/IX), після надання польського права Руській землі сьвітліїшим володарем і т. н. Володиславом, споряджено сей реєстр для земського суду, в присутности панів — вельможного Яна Коли суді, Стибора з Васичина підсудка, Ми-

Губе, полемізував з ним у тім Марґаш, але в богатях точках тут non liquet.

¹⁾ Нпр. А. G. Z. т. III ч. 101 і 102.

²⁾ Maior districtus est hic leopoliensis quam haliciensis, quia d. pallatinus (Одровонж, староста львівський) scribit se titulo „capitaneus terre Russie generalis“, et solus est capitaneus d. Parawa (староста галицький), заявляє сторона в однім процесі — А. G. Z. XIV ч. 1443.

³⁾ А властиво і титул capitaneus не був так новим в Галичині, бо так титуловав себе, як знаємо, і звістний Дмитро Делько — див. т. IV с. 11.

⁴⁾ Див. записи про заведенне нового судівництва вище на с. 86.

колая з Водник коморника судійного і Конрада з Кунашова коморника підсудкового, і відправлено перший суд того дня¹⁾.

Сяніцькі акти, завдяки істнованню давніших книг, відкривають нам спосіб утворення сього нового суду: судія давнійшого „земського суду“ старостинського став на чолі нового земського суду, і додавано йому підсудка; ґродський суд відлучено і він дістав нового — ґродського судію²⁾. З тим юрисдикція старости обмежила ся на т. зв. ґродські справи, хоч розуміть ся, сей поділ юрисдикцій ґродської й земської довго іще не міг уставити ся.

Чотири „землі“ властивої Галичини — Львівська, Галицька, Перемишльська й Сяніцька творять тепер одно воеводство — Руське. Польське Поділе творить друге воеводство, Подільське. Третє утворено трохи пізнійше з Белзької землі, коли вона від мазовецьких князів *jure caduco* перейшла до Польщі, в 1461 р. Осібно, з титулом тільки „землі“ зістала ся Холмщина — лише номінально зачисляла ся вона до Руського воеводства³⁾.

Кожда земля має свій земський суд. В польських воеводствах було звичайно одно „земство“ на ціле воеводство, але тут, в руських землях, організація виходила від давніших „земських“ старостинських судів, що був в кожній землі осібний. Так само каждая земля має свої осібні „віча“, що мали зберати ся три рази до року, під проводом старшого з сенаторів (в Галичині воеводи, в Холмщині — каштеляна) й служити вищою інстанцією для судів земських. Кожда має також свого підкоморія, а з тим і свій суд підкоморський.

В організації земського судівництва поодиноких земель були при тім досить значні відміни. В декотрих землях — у Сяніцькій, Подільській земський суд має свої сесії тільки в столиці землі, в иньших, як було в Польщі, він по черзі відбуває сесії в кількох замках — нпр. в Галицькій землі в Галичу, Терехові й Коломиї, в Львівській — у Львові й Жидачеві, в Перемишльській — Перемишлі й Переворську. В звязку з сям

¹⁾ А. Г. З. XII с. 1, пор. на с. 86 подібну записку львівських актів, переховану у Несецкого I с. 260.

²⁾ Про се див. в передмові до т. XI А. Г. З. с. 7—8.

³⁾ Була певна тенденція до відокремлення іще одної землі — Снятинської, так що всіх руських земель Корони, без Белзької, раховано сім — А. Г. З. V ч. 154 (1457). За осібну землю числено також Жидачівську, що відокремилася в княжих державах XV віка: Свитригайла, Федора Любартовича і Земовіта мазовецького.

стоять і деякі відміни в самій організації судів; нпр. в Галицькій були особні коморники для кожного з трибуналів, що судили в ній в заступстві судії й підсудка. Важнішою було істнування особних від земського трибуналу комеричних судів (*termini camerariorum*), головно для справ про селян: такий трибунал організовано з початку в Галичу, де справи селянських переходів, утеч і т. и. особливо затопляли земські сесії, а в 1475 р. організовано такий трибунал і в Перемишльській землі: коморники мали що два тижні мати сесію „для втікачів, Волохів, загородників, руських попів, корчмарів, мельників і в земельних справах сих людей“¹⁾. Земський суд по праву мав засідати раз на місяць²⁾.

Число гродських судів дуже вагало ся, так само як і поділ земель на повіти. На се зложило ся багато причин. Насамперед вплинуло тут велике число староств в руських землях перед реформою. З появою старост множило ся число воевод, як їх помічних агентів; потім в значнійші воеводські замки іменовали ся знов особні старости, і таким чином перед реформою 1435 р. стрічаємо старост в цілім ряді другорядних і навіть третерядних замків на Русі³⁾. Тривожні відносини, потреба, з польського становища, можливо більшого політичного нагляду в сих землях — оправдували таке велике число староств, а великі королівщини давали можливість їх удержання. Без сумніву, була між ними певне степенування значіння і авторитету: одні були визначнійші, центральні, иньші дрібнійші, провінціональні, були, мабуть, ріжницї в політичних і судових компетенціях старост в границях їх округів: кождий мусїв мати свій трибунал, але ледво чи кождий мав юрисдикцію над всімп верствами суспільности — то значить над її привілеюваною верствою, шляхетсько-панською.

Діло в тім, що в самій польській практиці була неясність в терміні „староства“. Поруч властивих старост — королівських

---

¹⁾ Див. ухвалу видану Кутшебою в *Rozprawy wyd. hist. fl. XLII* с. 232.

²⁾ Про організацію земських і гродських судів в Галичині в XV в. Кутшеба *Sady ziemskie i grodzkie, VIII* (с. 211), про суди на Поділю — *воє Барское староство* розд. IV і VI.

³⁾ Нпр. до половини XV в. звістні старости в Буську, Любачові, Ярославі, Самборі, Коропці (в Бучацькій), Тереховлі, Скалі, Червоногороді. *A. G. Z.* т. II ч. 23, 38, IV ч. 24 і 71, VI ч. 14, VII ч. 33, XII ч. 235, XIV ч. 1157.

намістників, з широкими поліційно-адміністративними й судовими компетенціями, від початку, уже в першій половині XIV в. і пізніше імя се мали також і прості державці королівщин, котрих компетенції не входили *de jure* за границі доміняльної власти. Крамер в своїй описи Польщі (1550—1 pp.), описавши широкі компетенції старост, додає потім: „Окрім сих старост є ще й иньші, вилучені звичайно з території перших і звані державами (*tenutae*), а управителі їх — державцями (*tenutarii*); вони або не мають зовсім своїх округів (адміністративних), або як і мають, то без юрисдикції над шляхтою, що належить правдивим старостам, від яких сі держави відійшли волею короля для вигоди чи з иньших мотивів. Сі державці властиво наглядують королівські фільварки, доходи і замки та піддану людність“.

Вони називали ся пізніше не-судовими або не-іродовими старостами, і в польських провінціях були простими державцями коронних маєностей. Але в руських землях їх компетенції були значно ширші. Пограничне положення сих держав давало їх державцям широкі компетенції адміністративні — що до колонізації й організації воєнної оборони, а також і поліційного нагляду. Їх юрисдикції підлягала й служебна шляхта — се мабуть стояла в звязку з різними обовязками сеї шляхти супроти місцевого замка, і така практика місцями — як нпр. в деяких подільських державах, задержала ся дуже довго. Таким чином становище старости не-іродового тут дуже зближало ся до правдивих старост. Трибунал старост-державців організував ся часто на взір іродів, мав свого судию й писаря; перед ними ішли процеси карні й цивільні, визнавали ся всякого рода контракти, і суд сей часто таки й звав ся „іродом“, *judicium castrense* (або *castrī* — в тім маленька ріжниця). Юрисдикція над шляхтою не-служебною (о скільки вона не піддавала ся добровільно під юрисдикцію таких старост) властиво творила одинокую ріжницю між такими „іродами“ й справедливими іродськими судами¹⁾.

¹⁾ Типом таких старост, посередніх між староствами повітовими, правдивими іродами, і доміняльною властю, державця може служити Барське староство, законсервованши ся особливо добре й типово; я присвятив юрисдикції барського старости в XVI віці розд. VI моєї книги Барское староство. В польській науковій літературі нічого не зроблено для вияснення становища таких старост, а звідти й вагання в розграниченню старост іродських і „тенут“ — див. полеміку Бальцера з Ліске в його рецензії, *Kwartalnik historyczny* 1890 с. 554; погляди Бальцера

Але ми знаємо, що давніше вся руська шляхта була обтяжена служебними обов'язками, отже й ся демаркаційна лінія заникає, коли схочемо слідити історію сих старостинських судів назад, в глибину XV в. Тим поясняєть ся, що нпр. для 2-ої пол. XV в. вибрати ґродські суди й відріжнити їх від трибуналів старост не-судових майже неможливо, тим більше що від них звичайно маємо по одному-два документи, або й самі лише голі згадки. Як організовані на взір ґродських судів виступають в тім часі суди в Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Теревовлі, Скалі, Буську, й ин.¹⁾

Але загалом взявши, з часом різниця між судами ґродськими й трибуналами старост-державців вирізняєть ся гострійше; число ґродських судів меншає: виходили з уживання, чи касували ся спеціальними роспорядженнями правительства²⁾. Під кінець XVI в. в Галичині звичайно кожда земля має одного тільки ґродського старосту й оден ґродський суд; тільки Теревовельщина мала свій осібний ґрод і пізнійше. На Поділю окрім Камінецького організовано осібний ґродський суд в Летичеві (в 1581 р.), але староста був спільний для обох повітів — Камінецького й Летичівського (тому також зветь ся генеральним старостою, як великопольський та краківський, пізнійше також ківський). В землі Холмській задержав ся осібний ґрод в Красноставі. В Белзькій було їх найбільше, особливо як на таку маленьку просторонь — окрім Белзав Буську, Городлі й Грабовці³⁾.

За те множило ся з часом все більше й більше число староств не-судових. На державу королівських маєтностей дивили ся як на пенсію заслуженим, а що з часом претендентів на такі винагородження ставало все більше й більше, то де лише лишали ся значнійші королівщини, витворювано з них все нові й нові староства, аж до самого кінця Річипосполитої, а то тим більше, що се давало й звучний титул „старости“, а на титули

повторив і Кутшеба в найновійшій своїй праці (Rozprawy т. XLII с. 226), не потрудивши ся глибоше вглянути в справу, тим часом як на становищу проф. Ліске стоїть також і Марґаш (ор. с. с. 197). Поправка, предложена Линниченком (Сусп. верстви с. 18) также не заглиблюєть ся в справу.

¹⁾ Див. відомости зібрані у Ліске в передмові до т. XIII А. G. Z. Кутшеба I. с. пор. Матеріали ч. 85.

²⁾ Акти зпесення юрисдикції самбірського й стрийського старост в Матеріалах ч. 78 і 80.

³⁾ Cromei Polonia с. 94, Volum. legum II с. 208.

в старій Польщі був попит не менший як на доходи. Серед них держав було лише кілька таких, де старости задержали ширші компетенції, вище мною зазначені — як Барське староство на Поділю, що служило мені типом для характеристики таких посередніх органів між ґродом і державою. Зрештою ж ці старости були тільки державцями державних маєтностей і мали тільки звичайну доміняльну владу в тій волості, що до їх держави належала, подібно до дрібніших держав в кн. Литовського.

Коли певні прикмети староств ґродових переймалися сими староствами-державами, то з другого боку характер цих останніх не лишився без сильного впливу, по аналогії, на характер староств ґродових. Як я вже згадав, се злучення з урядом старости заряду певних королівських дібр вплинуло дуже шкідливо на публичний характер уряду. По аналогії з староствами-державами (не-судовими) і староства-уряди (судові) починають трактуватися з становища заряду королівських дібр і їх доходів як прості держави: королі заставляють їх за певні суми грошей на цілі покоління, майже продають; виробляється практика держання доживотного; трактують їх як бенефіції, лучать з іншими урядами, або кілька староств в одних руках — подібно як намісництва литовські. Наслідком того, як і там, старости часто абсентували, їх судові й адміністраційні функції переходили до їх приватних субститутів — підстарост, бурґрабіїв, і все се мусіло підривати дуже сильно публичний характер старостинського уряду, престиж старостинської влади й суду.

Така практика особливо розвивається за Володислава, отже в перших літах заведення польського права на Русі: потрібуючи грошей на свої угорські кампанії й наради, він масами заставляє коронні маєтності, а між ними й староства. В менш драстичних формах практикується се й іншими королями XV в. Найважливіше староство в руських землях Корони — Львівське, разом з Жидачівським, Самбірським й іншими менш важними державами, було заставлене Одровонжам. Андрій Одровонж, володіючи ними і бувши zarazом воєводою руським, господарив тут так всевластно, що викликав загальне обурення серед місцевої шляхти і львівського міщанства. Коли він умер (1465 р.), його спадкоємець брат Ян, воєвода подільський, пізніше руський, дістав, як оповідає з живих слухів Длугош, триста позвів за різні надужиття й шкоди його брата (до нас з того не дійшло

нічого — акти львівського іроду з того часу видерті). З кінцем 1464 р., ще за життя воєводи, шляхта Львівської землі з міщанами м. Львова уложили конфедерацію, аби спільними силами увільнити ся від „довголітніх кривд, утисків і шкід“ неназваних по імені ворогів: розуміли воєводу і старосту Одровонжа¹⁾. На взір свіжо довершеної ухвали Подільської землі, про яку скажу зараз низше, рішено було зібрати гроші на викуп заставленого Одровонжу Львівського староства. Смерть Одровонжа улєкшила справу. Коли весною 1465 р. король прибув на сеймик до Львова, шляхта, зібравши ся під проводом місцевих біскупів і магнатів, занєсла йому громадну сваргу і щоб уможливити відібранне від Одровонжів заставлених староств, дійсно сама наложила на себе — на всю землю Львівську (Длугош каже — також на Галицьку, Белзьку й Подільську) добровільну контрибуцію (річ дуже рідка у шляхти, що взагалі не любила лазити до своєї кишені на публичні цілп). З кожного лану мали дати по 12 гр., від кожного господарства по волю; зібрані воли були продані, і так зібрано 20 тис. — суму, в якій заставлені були ті староства Одровонжам, і викуплено їх від них²⁾.

Анальотічний, тільки меньш голосний і драстичний епізод мав місце і з подільськими староствами. В 1442 р. король Володислав заставив в 3.000 грив. Камінецьке староство Фридриху Буцацкому, що ще перед тим дістав в заставі староство Червогородське і був заразом каштеляном камінецьким. По нім Камінецьке староство перейшло в спадщині до сина Бартоша, потім внуків Михайла і Яна, що як властители нерозділеного маєтку титулують себе оба „старостами камінецькими“³⁾; властивим старостою уважав ся старший — Михайло. Сі Буцацкі при тім далі мали в заставі староство Червогородське й величезні простори земель на середнім і нижнім Дністрі⁴⁾. Тому що правительство не могло здобути ся на викуп сих староств, подільська шляхта

¹⁾ Акти конфедерації — Akta gr. i ziem. VII ч. 55 і 56, пор. записку в Monum. Poloniae hist. V с. 1010. Про сей епізод розвідка Прохаски Konfederacya lwowska 1464 р. (Kwartaln. hist. 1892), що правда — богатша словами як фактами.

²⁾ Длугош V с. 410, пор. записку з рахунків львівського магістрату у Прохаски ор. с. с. 772.

³⁾ Akta gr. ziem. XII р. 271, 297 (1461—4).

⁴⁾ Матеріали ч. 36 (пізнійша грамота на Червогородське староство 1436 в кн. ревізії 1564 р. с. 165 об.); Акты Барскаго стар. ч. 15, 84; див. про се ще мое Барское староство с. 40, 147—8.

рішила оподаткувати себе: з кожного лану і кметя мало бути дано по воду. Таку заяву зложила подільська шляхта на соймі 1463 р., і тим способом відібрано від Бучацьких Камінець: частину грошей перенесено на староство Червоногородське, а частину сплачено¹⁾.

Вернімося до реформи 1435 р.

Зміни в системі судівництва — відлучення його від старостинської адміністрації й організація виборних шляхетських судів були властиво найважнішою стороною реформи 1435 р. Другим важним моментом — це було розширення і унормованне земської шляхетської автономії.

Початки сеймикования випередили сю реформу — з 1420-х рр. ми бачили вже багато звісток про різні сеймики і збори шляхетські, збирані чи то з ініціативи короля, чи з ініціативи самої шляхти в різних справах²⁾. Тепер сі шляхетські збори упорядковують се й дістають нові сфери діяльності й самоуправи. Уже система земських судів має сю прикмету: судії іменують ся з кандидатів шляхти й служать їх репрезентантами. Вищою інстанцією для земського судівництва були віча, зложені з шляхти і достойників землі, що зберать ся в кожній землі. Вони одначе мають не тільки судові, але й уставодатні права, служать органами шляхетської самоуправи. На таких соймках видавала шляхта, своєю властиво, не потрібуючи ніякого затвердження, різні устави для своєї землі. Бачили ми нпр. вище кілька устав і віч про селянські справи; иньші дотикають земської оборони, справ економічних (мит, міської торгівлі), справ судових, як нпр. згадане утворення особного трибуналу комірників для не-шляхтичів, иньші уставляють норми переслідування і переховування злочинців, процесові форми, терміни судових сесий і т. п. Нарешті соймики ж заберать голос і в загальних державних справах, бо як побачимо — соймик був властиво основою польського парламентаризма. Окрім таких партикулярних віч поодиноких земель, більше менше кожного року з'їздили ся достойники й шляхта Руського воєводства, на спільний соймик, що найчастіше

¹⁾ Длугош V с. 383, Матеріали ч. 54, Акты Барскаго стар. ч. 15.

²⁾ Див. вище с. 83—5; перша звістка про скликання королем сеймику з р. 1423 — с. 74 прим. 1. Пригадую, що найстаршу в галицьких ухвал в справі селян также кладуть на часи перед р. 1435. Звістки про соймики по 1435 р. зберает Прохаска Konfederacya lwowska с. 742.

відбував ся в Мостисках і Вишні, а від р. 1460 Вишня стає звичайним місцем їх. Проводив соймиком воєвода, що й скликав його. Соймик полагоджував дуже різнородні справи — видавав також устави для цілого воєводства, судив справи, відсилені сюди з віч і інших судів. Тут же вибрано послів до коронного сойму, давано їм інструкції й слухано їх справоздання. 1564 р. дозволено Галицькій землі, з огляду на далеке віддалення, відбувати особний соймик¹⁾.

Вкінці, щоб покінчити з реформою 1435 р., — запровадила вона ряд гонорових урядів, сотворила і в українських землях Корони поруч аристократії маєтку й уряду іще аристократію титулів — дігнітарств. Кожде воєводство мало свого воєводу і каштеляна; землі: Галицька, Перемиська, Сяніцька і Холмська мали кожда ще свого особного каштеляна (отже окрім каштеляна львівського, белзького і камінецького іще галицький, перемишльський, сяніцький, холмський, а пізнійше прибув іще оден зовсім надпрограмовий — любачівський). Кожда земля мала своїх „земських дігнітарів“ — окрім суді, підсудка й писаря земських суди зачисляли ся ще: підкоморій (subcamerarius), хорунжий (vexillifer), чашник (pincerna), стольник (dapifer), війський (tribunus)²⁾. Хорунжий мав проводити загальним походом шляхетським, війський мав стерегти безпечности землі під час шляхетського походу, в неприсутности війська; функції підкоморія ми знаємо; чашник і стольник були часто гонорові титули. Роздавали ся сі уряди королями. Щасливі властители сих урядів звичайно мали першенство між шляхтою своєї землі — по сенаторах розумієть ся, якими були окрім латинських єпископів воєводи і каштеляни.

Реформи 1425—1435 рр., зрівнявши шляхту руських провінцій Корони в правах і привілеях з шляхтою коронною, давши їй орґани шляхетської самоуправи й репрезентації, ввели її в загальнодержавні відносини — в той многоважний процес державної еволюції, що протягом XV в., особливо — другої половини його, переходив в Польщі: розвій парламентаризму,

¹⁾ Volum. legum II с. 28, III с. 143.

²⁾ Cromeri Polonia с. 90. Були ще в тім деякі відмінні; так Теревельський повіт нав свого особного війського; в Белзькій воєводстві війського не було. В деяких польських землях були ще мечники, крайчі, подчаші, підстолі, скарбники, ловчі, конюші — в українських землях заведено деякі з сих урядів пізнійше; але се все, розумієть ся, річ малої ваги.

зріст впливів шляхетського загалу, ограниченне королівської власті і правительственной езекутиви.

Кошицький привилей 1374 р. послужив підставою сеї еволюції, підрізавши королівську власть в двох найбільше важних точках — военній і фінансовій. Від тепер шляхта обовязана була тільки до оборони держави, за заграничні походи треба було платити — винагороджувати шкоди; до будови замків шляхта обовязана була причиняти ся тільки в такім разі, коли вони будували ся за згодою панів; ніяких доходів і податків з шляхетських маєтностей король не міг жадати, окрім двогрошевого податку з лану (т. зв. подимного або порадльного).

З часом, в міру того як монета пеувала ся й дешевіла, податок сей приносив все меньшу суму. Тим часом Ягайло й його потомки веди дуже екстензивну державну й династичну політику й потрібували фондів. Ягайло радив собі, заставляючи ще досить великі й незадовжені коронні маєтности, і тільки зрідка звертав ся до коронних станів по надзвичайні податки. Ще далі поступило і до крайности дійшло обтяженне позичками й заставами коронних маєтностей за Ягайлового сина Володислава, з його заходами коло угорської корони. Його наступник Казимир застав се джерело вичерпаним, а тим часом на Польщу спала довга й тяжка війна за пруським рицарським брацтвом. Вона вимагала величезних як на ті часи коштів, тим більше, що загальний шляхецький похід — до тепер головна военна сила Польщі, показав ся нездалим супроти поступів воєнної штуки. Король і стани переконали ся, що війну форсувати можна тільки наємним військом, а на се треба було коштів. Раз-пораз королю приходять ся звертати ся до станів по надзвичайні податки. Супроти національного характеру пруської війни, сойми їх не відмовляють, поки вона трівала, але разом здобувають від короля цілий ряд важних уступок і іваранцій, що незмірно розширяють вплив станів на управу держави. Особливо важні точки містили згадувані вже вище постанови цереквіцко-нешавські з 1454 р. Поруч иньших, часті звістних нам постанов їх — як санкція домініальной юрисдикції, знесенне каштелянського суду, обмеженне старостинської юрисдикції, містять вони й постанову, що стає підвалиною польського парламентаризму: король обовязуєть ся не видавати ніяких законів, не переводити ніяких реформ, не визначати походу без згоди соймиків¹⁾, відбутих з участію рядової шляхти (*communitatis terrestribus*)²⁾.

¹⁾ *absque communi terrestri conventione.* ²⁾ *Bandtkie Jus pol. c. 267.*

Шляхта, що вже в першій половині XV в. починає брати участь в соймах, здобуває тепер признання своєї участі в усіх важніших справах держави через земські соймиви. При тім поволі виробляється й загальна репрезентація її, чи властиво її соймивів. Обміркувавши предложені королем справи на соймивках поодиноких земель, шляхта висилає з них своїх делегатів на ширші соймиви — малопольські землі на оден спільний соймив, великопольські на другий, вони потім лучать часом свої засідання, і з такої сполуки виходить соймив. З 1448 р. маємо першу звістку про участь вибраних шляхетських відпоручників в соймивових нарадах. В 1468 р. вперше чуємо про висланне на соймив шляхетських відпоручників, вибраних з повітів, по два від кожного, з повновластивою — зародок пізніших посольських інструкцій на соймив¹⁾. Так положено початок другої палати польського парламенту: першу становить сенат, зложений з світських достойників і біскупів, другу посольська палата, зложена з відпоручників загалу шляхти поодиноких земель; сюдиж належали відпоручники тих кількох міст, що мали право участі в соймивах.

Сформованне загального соймиву одначе не позбавило значіння соймивів, не звело їх до самого лише вибору шляхетських відпоручників: вони лишилися й далі підставою польського парламентаризму. Соймив 1496 р. — що розпочинає собою правильне соймивованне, поновляє постанову, що загальний похід не може бути визначений без згоди земських соймивів, і регулює сеймивованне. Кождй землі визначено місце на сеймив, з українських земель Холмський в Грґубешові, Белзький в Буську, Перемиський в Мостисках, Подільський в Камінцю, Саніцький в Сяноку, Львівський в Вишні, Галицький в Теревовлі²⁾. Але як я вже згадував, загальний галицький соймив в Вишні вивів з уживання сі соймиви земель, так що соймивів в українських землях Корони до 1560-х рр. було чотири. Крім того держався ще більше менше протягом XVI в. звичай — з соймивів воеводств вїздити ся, по давнійшій традиції таких провінціонálních соймив XV в., на „генеральний соймив“ Малопольщі, для загального порозуміння перед загальним соймивом; але поволі він вийшов з уживання задля браку часу.

В XVI в. виробляється практика, що соймив має скликати ся що два роки, на шість тижнів, а в разі потреби понад то

¹⁾ Pawiński Sejmiki p. VII, Длугош V с. 510.

²⁾ Volum legum I с. 124.

сойми надзвичайні, і король перед соймом має на кілька тижнів скликати соймики. За норму прийнято з початку, що соймики повинні відбути ся два тижні перед генеральними соймиками провінцій, а тиждень по них сойм; але сі речинці показували ся за малі, і потім постановлено, що соймики мають відбувати ся шість тижнів перед соймом¹⁾. Король оповіщав про сойм старост, а старости шляхту. В королівськім оповіщенню мали бути означені головні предмети нарад сойма, і ся програма становила основу соймикових нарад. Але соймик від себе міг поручити своїм послам порушити на соймі певні питання, чи то загальнійшого, чи спеціальнійшого характеру, до приватних справ місцевих шляхтичів включно. Се становило зміст посольської інструкції. Прийнята вона мусіла бути одногосно: як на соймі, так і на соймиках прийнятий був принцип одногосних рішень. Голос одного шляхтича міг „зірвати“ соймик, і певна земля лишала ся без репрезентації на соймі. Часом в такім разі король визначав новий соймик — бо без королівського спрощення він на ново не міг відбути ся (так було з вишенським соймиком за Баторія).

Число послів, вибраних поодинокими землями, нормувало ся лише звичаєм. Правительство нарікало, що землі вислають часом загато послів, понад практику, збільшаючи видатки коронного скарбу на їх приміщення і удержання, але не регулювало їх числа, відкликуючи ся до давньої практики²⁾. Галицькі землі послали по два послы, воєводство Подільське шістьох, Белзьке трох³⁾.

Послы були звязані інструкцією, більше або меньше категоричною. Се було льогічним наслідком принципу, що властивим органом шляхетських поглядів і жадань лишаєть ся соймик, але, розумієть ся, гальмувало дуже сильно діяльність сойму. Тому правительство, скликаючи соймики, все упомнає шляхту, аби своїх послів не вязала, послала *cum plena et non limitata potestate*. Дійсно в першій половині і особливо в середині XVI в. (золотий вік польського парламентаризма) загал сойму панує над партикуляризмом соймиків. Але безкоролівя по смерті Жигимонта-Августа відогріли партикуляризм земель, на ново піднісши значінне соймиків. З вигасненнем династії шляхта про-

¹⁾ Volum legum I с. 166, III с. 84.

²⁾ Volum legum I с. 276.

³⁾ Див. у Несецького т. I, при воєводствах. Загальне число послів на соймі в пізнійших часах дійшло до 182 — Ленгніх, вид. 1836, с. 299.

голосила, що власть міністрів і урядників вигасла також, і організувала провізоричну автономну управу, що від тоді входила в силу в кожде безкоролівє: сеймик кожної землі оголошував конфедерацію й переводив організацію землі на час безкоролівя, т. зв. каптурову — її взірцем служила організація з 1436 р. — конфедерація руської шляхти і контр-конфедерація правительствєнна.

Се відживленнє земської самоуправи відбило ся дуже шкідливо на польськїм парламентаризмі. Сейм тратить свою повагу. Сеймики починають давати своїм послам категоричні інструкції, поручаючи їм не допускати до певних ухвал, хоч би навіть прийшло ся зірвати сейм (*cum exitio et ruptura sejmu*). Посли починають стримувати ся від згоди на предложєння сеймові, відкликуючи ся „*do braci*“ — до рішення свого сеймику, особливо в справах податку, так що справа з сейму іде знову на сеймики і аж там рішаєть ся. Ся практика впливає на ровїй т. зв. реляційних сеймиків, що відбували ся по сеймі: на них послы складали свої справозданнє й предкладали до порішеннє справи, на які вони не рішали ся дати голосу на сеймі. Вкінці меньшість починає „зірвати“ сейми, що далі то частїйше; від 1652 р., коли зірвано перший сейм, до 1764 р. з 55 скликаних сеймів тільки 7 не було зірвано! Парламентарна, а з нею взагалі державна машина стає...

І так шляхетський парламентаризм, звївши до зєра королївську власть, сам не сотворив натомість якогось дійсного правительства. Королївська власть була спаралїзована: її функції політичні (оголошеннє війни, або уложеннє згоди), воєнні (визначеннє загального походу, наєм війська), фїнансові (визначеннє податків), законодатні (*nihil novi*) — все було обмежено згодою сейму. Але сам сейм, являючи ся — як висловляють ся новїйші дослідники, лише конгресом сеймиків, не мав ніякої сили й впливу над ними, показав ся незадовго також нездатним до функціонованнє, спаралїзованим чи то поодинокими репрезентаціями земель, чи просто — шляхетськими котерїями. Коли додати ще до того, що одинока власть, яка ще в принципі лишала ся за королем — адміністратїйна (їменованнє достойників і урядників), показала ся також атрофїрованою, одинокий орган провінціальної адміністратїї й езекутивнї — старостинський уряд, перетворивши ся в панську бенефіцію, затратив свій публичний характер, вийшов з залежности від королївської власти, стратив всяку силу й спружистість, то буде ясним, що

Польська держава, перетворивши ся в принципі — як то з утіхою зазначала шляхта, в шляхетську республіку (*Rzecz pospolitą* — переклад латинського *res publica*), в дійсности стала шляхетською анархією, де не було ані власти ані послушности: *rien ne la gouverne, mais rien ne l'obeit*, ніхто ним не править, але ніхто і не слухає, як характеризував польський державний устрій Русо.

Супроти того, що соймик, то значить самоуправа землі, зістала ся далі альфою й омефою шляхетської самоуправи, треба було б бодай в рамках сеї земської самоуправи сотворити сильну адміністраційну організацію. Але й того не стало ся. Сеймики відобрали від короля, що дало ся: взяли під свою власть воєнну силу землі — скликанне шляхетського походу, а далі й удержанне наємного війська (розложивши на поодинокі землі його удержанне); не довіряючи королеви й королівським урядникам, взяли в свої руки (через виборних шляхетських колекторів) збиранне податків (і навіть самого подимного), показували апетит до того, аби взяти в свої руки обсади державних урядів, але не мали охоти до утворення власних засобів, наложенням земських податків, до оборони землі й управи її власним коштом і власними органами. Такі факти, як вище оповіджена конфедерація руської шляхти 1464 р. для увільнення місцевих староств від заставу, дорогою самооподаткування, належали до рідких випадків. Шляхта на соймиках не жалувала нарікань на центральне правительство і ріжних дезідерат загального й місцевого характера, але власної ініціативи показувала не богато, бо всяка така організація коштувала, а шляхта не радо сягала до кишені на публичні справи.

Взагалі завзято розширяючи свої впливи в державній управі й енергічно поборюючи все, що ставало на перешкоді розвою шляхетських прав і впливів, польська шляхта не піднесла ся над рівенем егоїстичних, вузко-клясових, моментальних своїх інтересів і тим, навіть зі становища свого, підривала державу, її організацію й поступ. Навіть про той золотий вік польського парламентаризму — часи Жигимонта-Авґуста приходить ся се сказати, хоч тоді, безперечно, можна було б з шляхтою ще богато зробити, як би правительство мудро і енергічно пішло на стрічу її змаганням до „*parpawy rzeczy pospolitej*“. Та ані король, зражений її першими виступами, ані тим меньше — його дорадними з маґнатської кляси, проти котрої в першій лінії звернено було вістре реформаторських змагань шляхти, не пішли ім на

зустріч, і тим безповоротно упустили момент, що з упадком і дезорганізацією союму не повторилися вже більше — аж до часів поділів Польщі.

Гасло направи держави, голошене польськими парламентаристами середини XVI в., обіймало найкардинальніші точки державного устрою: не кажучи про усунення надужитів (*exekucya praw*), підносило воно потреби реформи судівництва й адміністрації, кодифікацію права, реформу фінансів і воєнної організації. Та з того всього тільки реформа вищого судівництва дійшла до кінця, бо в душі вповні шляхетським і не потребувавши ніяких фінансових жертв від шляхти. Реформа адміністрації, конче потрібна з огляду на упадок старостинського уряду, не стріла співчуття у короля; на соймі 1565 р. посольська палата пропонувала завести новий орган королівської влади в провінційній управі: нових сторожів порядку, в виді інститутів, з приданою їм оружною силою — проєкт далекосяглого значіння, але король і сенат не прийняли його, і справа була погребана на все. До кодифікації права не прийшло також, а реформа фінансів і військової організації скінчила ся на нужденній латанні, з котрої так і не вилізла ніколи Річ-посполита.

Для докінчення образу польського устрою я мушу коротенько спинити ся на сих реформах і дальшій їх долі. Почну від справи судівництва. Упадок вищих інстанцій зробив її пекучою справою XVI в., і ся потреба дійсно привела до організації нової вищої судової інстанції.

Як ми вже знаємо, з початку і суд віча і суд старости були остатніми інстанціями. На вічу воевода заступав короля, староста судив як намістник короля, і тому від них не було апеляції до короля: законодавство Казимира В. зазначило ся виразно¹⁾. Але в XV в. робить ся виллом в практиці: починають до короля переносити ся справи і з судів вічевих і з інших інстанцій — судів старостинських, земельних, підкоморських, підвоединських (в справах Жидів)²⁾. Король судив такі справи або в своїм суді, або делегував комісарів — звичайно місцевих достойників, для рішення справи на ґрунті. Але в се-

¹⁾ Статут Великопольський вид. Губе § 11.

²⁾ Практику, витворену в сій справі XV віком, ілюструють декрети королівського суду за Жигимонта I, видані в *Starodawne prawo polskiego pomniki* т. VI. Санкціонують сю практику соймові конституції з pp. 1523 і 1532 — *Volum. legum* I с. 205 і 250.

редині XVI в. сей комісарський суд зведено до самих лише граничних справ. З другого боку з кінцем XV в. починають упадати вічеві суди, і взагалі віча, що в тім часі стали вже вищою інстанцією не тільки для судів земських, а і гродських¹⁾. Вічеві судові з'їзди не доходять, достойники й шляхта абсентують, і в судових справах, поминаючи їх, сторони удають ся просто до королівського суду. Наступає незвичайне перетяження королівського суду, незвичайна проволочка в справах, і реформа судівництва стає одною з болючих справ середини XVI в.

Вкінці по довгих заходах і дебатах соймових в 1576 р. прийшло до утворення вищих шляхетських трибуналів. Один був уставлений для Великопольщі, в Пьотркові, один в Мало-польщі, в Люблині, і особні ще для новоприлучених українських і литовських провінцій (про них ще низше). Трибунали сі склали ся з шляхотських депутатів, вибраних що року, на одну каденцію, на соймках воеводств — з більших воеводств по два, з меньших і поодиноких земель — по одному. Вони мали служити вищою й остатньою інстанцією для всіх шляхотських судів — „земських, гродських, підкоморських, комісарських, вічевих“, в усяких формах і справах²⁾, і завершили собою систему шляхетського судівництва, тим часом як справи міщанські й селянські лишили ся при давніх королівських судах — асесорським і референдарським.

Реформа фінансів була тісно злучена з військовою справою, що служила вічним стимулом для фінансового питання.

В XV в. Польща не мала постійного війська. Орудувала загальним шляхетським походом, а коли треба було більших сил, наймала військо, і на те накладав ся соймом надзвичайний податок, бо подимне уже тоді давало дуже мало³⁾. Як я вже казав, уже під час пруської війни король і стани прийшли до переконання, що загальний шляхетський похід річ дуже мало користна, й треба орудувати головно наємником. Справа забезпечення українських провінцій від татарських нападів висунула справу удержання постійного наємного війська для охорони сих

¹⁾ Див. нпр. цитовану що йно конституцію 1523 р., l. c.

²⁾ Соймова конституція в Volum. legum II c. 183; про розклад судівництва й генезу трибуналів праця Бальцера Geneza trybunału koronnego.

³⁾ Nec magnum evenit commodum — Codex epist. saec. XV <V> t. I c. 277.

провінцій. З 1452 р. маємо першу звістку про пляни такої пограничної оборони, і кор. Казимир мав дати тоді кілька тисяч гривень каштеляну й воеводі краківському на сю ціль¹⁾; але, здається, з того нічого не вийшло, бо при дальших татарських нападах про се пограничне військо не чуємо нічого. Поновлено сей проект і дійсно організовано оборону руських земель в останніх роках XV в., наслідком грізних походів татарських, турецьких і волоських. Начальство дано воеводі белзькому Петру Мишковському, король піддав його власти місцевих старост. уповажив до скликування в потребі в похід шляхти, на видатки дав старство львівське і 1300 зол. річно²⁾. Се була організація провізорична, до згоди з Турками; вона зрештою, показала слідом свою повну незадієвість — старости мало що помагали, загальний шляхетський похід, що показав свою нецільність до заграничних походів в пруській війні, показав себе тепер цілком непридатним і до земської оборони: шляхта не послівала на час, або й зовсім не рухала ся на поклики, і взагалі мала дуже малу военну вартість³⁾. Вкінці єдиним способом оборони показав ся наемний жовнір, котрого в розпорядженню Мишковського було коло тисячі мужа.

Досвід сей вплинув на дальшу практику. Провізорична та організація потривала дуже коротко (1499—1500), але з перших літ XVI в. уже іде практика держати на руських границях відділи постійного війська⁴⁾. Вони бували неоднакові — спадали в спокійніших часах, або коли король не мав грошей, до 300 коней, або й зовсім того війська не було; в грізніших часах

¹⁾ Длугош V с. 117.

²⁾ Про сю організацію статья Рудницького: Руські землі Польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони — Записки т. XXXI. Кореспонденцію П. Мишковського й актовий матеріал до сеї справи зібрав Павіньський — *Listy i akta P. Myszkowskiego*, в VIII т. *Archiwum komisji historycznej* краків. академії.

³⁾ *prout inthelligit vestra s. maiestas, quod terrigene nichil valent absque servilibus versus hostem*, писав Мишковский до короля (ор. с. ч. 64).

⁴⁾ Маємо викази їх від 1506 р. — див. у Гурского *Historya jazdy polskiej* с. 321 (1506—1558), але хто зна чи ся практика не потягнула ся від організації 1499 р. (інакше думає Гурский с. 55). Цифри війська на пограничу дає він такі: в р. 1506 2211, 1507—8, 500, 1510—1 3000, 1512 2000, 1513 300, 1517 1700, 1519 700, 1523 950, 1524 1528, 1526 1800, 1527 3608, 1528 3200, 1529—30 600, 1533 2470, 1534 2590, 1536 1750, 1537 1030, 1539 2973, 1540 2480, і т. д.

підносило ся воно до півтретя і навіть півчетверта тисяч. Удержання його становило як на ті часи і особливо — як на засоби коронного скарбу, дуже поважну позицію й служило, побіч більш часових потреб, постійним стимулом до застановлення над справою державних фінансів.

Але з сим збільшенням фінансових потреб держави не йшла в парі охота коронних станів до участі в них. Стани, шляхта спеціально, все мали таку гадку, що причиною недостачі гроша — лиха господарка короля, його марнотратність і хапчивість магнатів-сенаторів; тому вона дуже далеко раднійше займала ся реформами королівської фінансової господарки, але дуже не радо годила ся на податки, обсипаючи доріканнями правительство, проволікаючи ухвали, відсилаючи їх з соймів на соймики й т. и.

Уже за Казимира появляють ся проекти утворення правильного і постійного оподаткування, котре дало б можливість удержання постійного війська¹⁾. Сі проекти одначе не прийняли ся. Полишили ся при тих формах надзвичайного податку, які були прийняті в середині XV в. і потім з невеликими змінами держали ся й пізнійше²⁾. Головний податок — так званий лановий, від селянських ґрунтів, в XV в. ухвалляли звичайно по 12 гр. від лану; платили його селяне, міщане і та шляхта, що не мала підданих; в XV в. до сього податку притягано часом і дідичів (половину платив селянин, половину дідич), але потім се вийшло з уживання — платили самі панські селяне. При кінці XVI в. сей податок, з здешевленням гроша доходив до 20 і навіть 30 гр. з лану. З міст брали т. зв. шос — податок від нерухомого майна; нормою було з початку 2 гроші від гривни таксованої вартости реальности (4⁰/₀ з верхом); пізнійше. в XVI в. він став податком сталим, і таксованне дуже рідко переводило ся. Ремісники, промисловці, купці платили податок заробковий, так само рентієри від сум позичених грошей. Найважнішим з сеї категорії податку було чопове — від пива, горілки й меду, від скількошти шинкованого напитку; в другій половині XVI в., колы маємо докладні цифри доходів, чопове

¹⁾ Див. проєкт 1437 р. в Codex epist. saec. XV т. I під ч. 232 і 233.

²⁾ Про оподаткування XV в. див. статью С. Томашівського Податкові ухвали за Казимира Ягайловича — Записки Н. тов. ім. III. т. 18, для пізнішого часу цитовані в прим. 3 праці Павіньського і Любомирського.

було одною з найважніших податкових позицій, перевищуючи всі інші податки доходів, разом узяті, й майже рівняючи ся з податком лановим. Вкінці духовенство латинське, вільне в принципі від податків, синодальними ухвалами своїми причиняли ся до участі в таких надзвичайних податків се т. зв. *subsidium charitativum*. Був то або певний процент річних доходів (за часів Казимира, під пресією шляхти сягав він часом навіть 50% річних доходів, пізнійше меньше), або певні круглі суми. Подібне *subsidium* накладала також і на духовенство православне, хоч воно, як ми вже знаємо, звичайно платило постійний податок.

Се все було надзвичайним джерелом доходів: податки сі ухвалювали ся лише в пильній потребі, звичайно раз на кілька років, та й то на нього ніколи не можна було напевно числити, бо сойм міг і не згодити ся на нього. Постійним джерелом державних доходів, поруч незначного подимного, були коронні маєтности та регалії (мито, експлоатація соли й металів, дохід з монети). Маєтности, о скільки не були заставлені, давали ся в доживотну державу або в адміністрацію (до вірних рук⁴). Шляхта, маючи дуже непохвальну гадку про господарку короля й його міністрів, не тільки від разу взяла в свої руки збір і адміністрацію надзвичайних податків і відлучила (на поч. XVI в.) скарб державний, куди мали йти гроші з соймових податків, від скарбу надвального, куди мали йти доходи з коронних маєностей, але мала намір звязати короля і в розпорядженню сими останніми. Дуже радикальний крок в сім напрямі був зроблений за малолітності Володислава Ягайловича, коли сойм постановив утворити земські скарби й віддати під заряд місцевого воеводи королівські доходи даної землі. Ідучи за сею постановою шляхта руська й подільська зібравши ся на соймику до Львова, повзяла постанову, що доходами їх землі має рядити воевода з вибраним асистентом, обертати їх на потреби землі, а від усяких претенсій короля обовязала ся сих шафарів боронити спільними силами¹). Ся організація потім не удержала ся. Але в розпорядженню маєностями короля таки ограничено.

На соймі 1504 р. прийнято дуже голосну потім ухвалу, що на далі коронні маєтности можуть заставляти ся або записувати ся „в сумах“ не инакше як за згодою сойму, і то тільки з *conditione extenuationis* — щоб заставна сума з часом сама собою

¹) Codex ep. saec. XV т. II ч. 250.

вигасала¹⁾. Ся ухвала, звернена головню протів маїнатів-сенаторів, що робили спекуляції на тих коронних маєтностях, одначе позбавляла короля можности роздобувати гріш в потребі без надзвичайних соймових ухвал. Вона не сповняла ся на практиці: поставлені в неможливість королі далі заставляли й записували маєтности. Але шляхта стояла при своїм і одною з кардинальних точок голошеної шляхтою в середині XVI в. „екзекуції прав“ стає жаданне відібрання, відповідно до постанови 1504 р., всіх неправно заставлених коронних маєтностей.

В 1560-х рр. переведено ряд постанов для упорядкування коронних маєтностей: всі „нові суми“ дані, без соймового повелення, оголошено за неважні й визначена була комісія для ревізії прав і доходів державців; ухвалено було, що на маєтностях заставлених правно, при переході від одного властителя до другого відписувала ся четвертина заставної суми; що з маєтностей роздаваних в державу державець має побирати собі титулом адміністрації четвертину доходу, а три четвертини віддавати до королівського скарбу; що маєтности роздані давнійше в держави без обовязку якоїсь плати, від тепер будуть мусіти платити аренду до скарбу, і т. и.²⁾

Утворенне постійних доходів для утримання постійного війська, що стали вже неминучою потребою держави, зіставало ся далі пекучою справою. Зробили початок розумієть ся від короля: в 1569 р. король, за прошенням станів, згодив ся відступити четверту частину доходів з усіх королівських маєтностей, промислів і всяких иньших доходів на організацію постійного війська (на obronę potoczna); ся четверта частина, т. зв. кварта, властиво одначе мала бути пятою частиною, бо слідом ухвалено, щоб всі державці королівських доходів підвисили о одну четверту свою арендну плату³⁾. В дійсности одначе вона була майже половиною, або й одинокою платою державців з їх держав, бо замість трох частей отаксованого доходу до королівського скарбу йшла одна частина, а багато державців і зовсім нічого до королівського скарбу не платило, бо держави роздавали ся потім часто за воєнні заслуги незаможним воякам, і по-

¹⁾ Volum. legum I c. 136.

²⁾ Volum. legum II c. 15, 17, 19, 47, 65, 66.

³⁾ Volumina legum II c. 17 і 66.

гляд на них як на *panis bene merentium* популяризуєть ся все більше.

Ся відступлена королем „кварта“ мала бути початком утворення державних ресурсів на удержанне постійного війська, і з тим король згодив ся на сю жертву, як пояснив потім¹⁾. Але шляхта, видерши від короля сю уступку, зацукала ся, коли прийшла черга сягнути й до власної кишені на сю ціль. Справа пішла в проволоку, поки не завмерла зовсім, і кварта зістала ся одиноким постійним засобом на удержанне постійного війська, що від тепер дістає імя „кварцяного“.

Як мізерне було одначе се джерело, і якими взагалі мізерними фінансовими засобами распоряджала Корона польська, покажуть нам цифри з часів безпосередно по тім упорядкованню скарбових доходів і заведенню порядків, в останніх літах Жигимонта-Августа і Стефана Баторія — часах, що в порівнянню з пізнішими лишили ся „добрими“ часами польської фінансової господарки.

І так в 1574 р. на отаксовану вартість доходів королівщин близько 600 тис. золотих, надворний скарб дістав 106 тис. золотих, кварта 102 тис. золотих; за Баторія середній дохід надворного скарбу виносив коло 180 тис. золотих; кварта в рр. 1576—1586 давала від 80 до 130 тисяч²⁾. В тім Руське воеводство становило дуже показну рубрику: нпр. в 1579 р. до скарбу надворного з Руського воеводства (з Холмською землею) вплинуло 65.304, в тім з держав 43.490, з мит і жуп 21.814³⁾.

Щоб оцінити реальну вартість цифр кварта в її призначенню — на удержанне постійного війська, треба лише сказати, що удержанне одного кінного воюка в тім часі коштувало 15 зл. па квартал⁴⁾, отже за 100 тис. золотих кварта можна було удержати, по потрученню коштів адміністрації, коло 1200 коней оден рік!

Але не бо-зна що давав і надзвичайний соймовий податок. За часів Баторія рахуєть ся середня воликість його на 500—530 тис., в перших роках Жигимонта III не доходив і до 400 тис. зол.⁵⁾. Що до складових частин його, то головними позиціями

¹⁾ Volum. legum II с. 95.

²⁾ Pawiński op. с. с. 35, 130, 140--1.

³⁾ Ibid. с. 16, пор. Księgi podskarbińskie (Żr. dz. IX) с. 287.

⁴⁾ Див. рахунки в Księgi podsk. с. 291.

⁵⁾ Pawiński Skarbowość с. 205—6.

були ланове, чопове і шос; їх відносини будемо бачити з такого бюджету 1578 р.: на прийняту в бюджеті суму доходів ухвалених соймом 642 тис. зол., ланового й шосу числено 290 тис., чопового 207 тис. Втім, в круглих сумах, з землі Галицької і Львівської 30 тис., Перемиської і Сяніцької 30 тис., Холмської 7 тис., Белзької 9 тис., Подільської 8 тис., Волинської 8½ тис., Браславської 1400, Київської 2 тис. Цифри ці однак були вищі дійсних, і в дійсності загальна сума дала коло 555 тис., втім ланове і шос 265 тис., чопове 180 тис.¹⁾ На загальне число оподаткованих в державі ланів 117.169 землі руські числено 29.331; в 1588 р. було начислено ланів до оподаткування в воев. Руським 15.891, Велзьким 2.601½, землі Холмській 2.890²⁾, в воев. Подільським, не рахуючи спустошених, 2.112; Волинським 1.000 дворич³⁾, Київським 1500, Браславським 972⁴⁾.

Що знов до реальної вартости цього податку супроти його мети — удержання наємного війська, то пригадавши собі наведену вище ціну удержання одного кінного вояка, будемо знати, що за податки в високости 500 тис. золотих можна було удержати коло 8 тис. коней протягом одного року. Коли в московській війні 1578 р. взято на службу 12 тис. кінноти і 10 тис. пішого війська, удержання першої коштувало річно 192 тис. зол., удержання другої 420 тис. (звичайним пішакам плачено по 30 зол. річно, угорській піхоті 48 таларів), разом 1.213 тис.⁵⁾, так що на се річне удержання треба було двох соймових податків, разом з квартою за два роки!...

Сей коротенький рахунок відкриває нам в повній наготі безрадність фінансової й військової організації Польщі. Держава будь що будь бідна, виключно рільнича, без торгівлі й промислу, вона тільки з крайнім напруженням сил могла виносити тягар військового удержання, який скидала на неї дуже екстензивна політика держав й дуже коштвна воєнна організація, що орудувала жовнірам наємним, переважно кінним. Тим часом найбагатша верства — магнатсько-шляхетська спихала податок на

¹⁾ Księgi podskarb. c. 284, пор. Skarbowość c. 204.

²⁾ Цифри вагали ся дуже: в 1576 р. начислено в воев. Руським 10.205, наслідком спустошення, а в Белзьким 4814.

³⁾ 1569 р. начислено 3339 дворич і димів, рахованих по 2 за волюку — 9549 волок, на Поділю 1424 ланів.

⁴⁾ Księgi podskarb. c. 302, Pawiński Skarbowość c. 151—2.

⁵⁾ Księgi podskarb. c. 291, пор. Skarbowość c. 235.

верстви непривілеговані: міщанство і головно селянство, що й без того обтяжене великими данинами й prestaціями на панів, з великою трудністю двигало сі державні тягарі, які одначе не вистарчали на покриті тих військових видатків. А що при тім соймові податки були річею надзвичайною, не регулярною, то се вносило в фінанси й военну організацію таку замішанину, що підривало самі основи державного ладу.

Два слова скажемо про саме військо¹⁾. Основою польського війська все була й лишилася кіннота. Вона поділялася на тяжку (гусари і панцирна кіннота), лекше зброєну — на спосіб козацький (ся так і звала ся козацькою), і ще лекший — на спосіб татарський (т. зв. пятигорські хоругви, улани, Черемиси). З кінцем XVI в. появляється ся тяжка німецька кіннота — райтарі, инакше акабузери, і драґони; райтарів знесено при реформі 1717 р., драґони лишили ся й на далі. Піше військо мало підрядне значінне й організоване було головно чужими, чеськими переважно зтяжцями (що принесли й термін „драбів“ для сього війська) й на чеський спосіб, а складали ся з копійників і стрільців. Баторий, що старав ся розвинути сильніше піше військо, завів організацію на спосіб угорський (гайдуки), а заразом пробував організувати місцеву міліцію, т. зв. вибранців. Так звали ся селяне з королівщин, що за власною охотою й вибором державців призначали ся до військової служби; державці мали на двадцять ланів вибрати такого одного селянина. Вибранець діставав лан ґрунту і звільняв ся з усіх селянських податків і обовязків, які замість нього розкладали ся на иньші 19 ланів, натомість з'обовязував ся справити собі зброю, приписаний мундур і раз на чверть року являти ся на муштру; під час війни діставав платню на рівні з наємним військом. Ся дійсно раціональна організація, ухвалена соймом 1578 р. і розвинена пізнішими ухвалами²⁾, під енергічною рукою Баторія перево-

¹⁾ Див. головно праці Гурського *Historya piechoty polskiej*, 1893, *Historya jazdy*, *Historya artyleryi*, також статі його в часописи *Niwa* 1892: *Piechota wybraniecka i Janowa*, ч. 17 і 18, *Wojsko kwarciane* ч. 22 і 23. Також *Polkowski Sprawy wojenne króla Stefana*. Про вибранців ще *A. Stadnicki O byłych wybraniectwach* — *Dod. do Gaz.* 1854; кілька подробиць з документів в новій праці *Лозинського Prawem i lewem* I с. 197 і далі. Для нас ся організація особливо интересна тим, що головним тереном вибранців була західня Україна, тому що тут найбільше було королівщин.

²⁾ *Volum. legum* т. II с. 190, 309.

дпла ся досить успішно, і вже в війнах 1580—1 рр. вибранці брали участь в числі 1400 до 1800 мужа. Але в XVII в. вона заснітила ся зовсім — державці потягали вибранців до панщин і данин, не визначали нових вибранецтв, і т. д. Шляхта взагалі була неприхильна сій реформі — зброєнне селян вона уважала (і не безпідставно) небезпечним: „jakaż by to niebezpieczna rzecz była broń swą odpasawszy od boku innemu ja dać“. В середині XVII в. ухвалено вкінці замість визначування вибранецтв наложити на державців королівщин спеціальний податок, що мав іти на удержання війська (в XVIII в. за сей податок удержувало ся т. зв. ланове піше військо). Піше військо складаєть ся від XVII в. головно з „німецької“ піхоти, урядженої на німецький спосіб і вчасти рекрутованої з Німців, а частійше вербованої німецькими капітанами з місцевої (української) людности.

Не маючи ніколи готових, ані навіть певних грошей на удержання потрібної кількості війська, польське правительство не брало на себе формовання кадрів. Воно іменувало тільки вищих начальників війська (гетьмана коронного і його помічника — гетьмана польного, писаря польного, великого стражника — начальника полудневої сторожі, генерала артилерії), на вербованне ж вояків давано концесії, т. зв. приповідні листи, охочим особам. Був се певного рода промисл — промисл, в тих аномальних обставинах польських фінансів і воєнної організації обчислений в значній мірі на всякі негарні способи, тому за сей промисел брали ся переважно різні пройдисвітці, чужинці й свої, різні шляхетно уроджені опришки, що вже мали в своїм кондуїті різні красні історії, бували засуджені за різні кримінальні вчинки, позбавлені чести й горожанських прав (т. зв. *infamia*), та лиш діставали часове увільнення від такого за суду (т. зв. *sublewasya*), аби могли воєнними подвигами очистити свої плями. Й не диво — щоб удержувати свою роту в руках в таких обставинах, які побачимо зараз, треба було чоловіка, що, як то кажуть, перейшов огонь і воду.

Платню державний скарб видавав з долини, квартално (на квартали годив гетьман поодиноких ротмістрів і капітанів, а ті своїх вояків). Се вже само робило трудности з удержанням, але коби ще так! але скарб звичайно ніколи не виплачував грошей на час, залагав по кілька кварталів. Вояки й взагалі були лихо плачені, бо платня, признана їм, але виплачувана на руки ротмістрів і капітанів, звичайно не доходила їх рук в цілости,

а бувало й так, що такий ротмістр і зовсім не платив їм нічого. Ті ж проволоки в виплаті ставили їх зовсім в неможливе положення. І без того не роблячи церемоній з майном і запасами людности та за надужитя своїх ротмістрів винагороджуючи себе всякими вибриками і повним браком карности супроти спокійних мешканців, вояк під час таких проволок виплати уважав себе управненим до всяких реквізіцій, забирання запасів і контрибуцій, а центральне правительство, почувачи себе не-виплатним довжником мусіло дивити ся крізь пальці на все отсе. Тим часом не легко було видерти від сойму приволенне на податок, а й податок, як ми вже бачили, супроти військових контінентів, які держава удержувала, не стояв в ніякій пропорції. Незаплачені квартали росли, претенсії війська виходили на міліони. Військо нероз в розгар війни виповідало службу; треба було його задобрювати, заспокоювати обіцянками.

Але вже з скінченням війни все уривало ся: військо робило конфедерацію, збройною рукою розташовувало ся в королівщинах та в маєностях духовних й починало тут зберати контрибуції, в винагородження незаплатеної платні. Таке безпардонне рабованне селян і дворів титулом контрибуцій тягло ся довший або короткий час, поки правительство кидало ся на всі боки за грошима, торговало ся з ротмістрами, жадаючи, аби упустили з своїх претенсій, і нарешті наставала якась угода. З початком XVII в., коли польське правительство, не маючи грошей, не вважаючи на те вело майже безустанно заграничні війни, такі жовжирські конфедерації стали явищем дуже звичайним, звичаєм санкціонованим.

Таким чином рабівнича, несамовита сольдатеска стала хронічною язвою Річи посполитої, а особливо тяжіла на українських провінціях її, де звичайно розложені були війська для охорони від Татар і де особливо „грасували“ військові конфедерації — живлячи ся в тутешніх величезних королівщинах. Держава, котрої місією представляеть ся культивованне східніх, руських земель, своїм нездалим правлінням навела на них язву майже таку гірку як татарська біда, від котрої вона тим своїм військом так само не гідна була українських земель оборонити. Побачимо пізнійше, як само вже розквартированне польських хоругов „на лежі“ в східно-українських королівщинах, викликало повстанне серед тутешньої, менше приголошеної й терпеливої людности. Для західніх українських земель, особливо королівщин і духовних маєностей (шляхетські терпіли

трохи менше), для їх селян — жовнірські „стації“, себто вибирання жвнностей, запасів, за які вояки повинні були платити, але просе не було чого й думати — було хронічною язвою, а військова конфедерація пустошила їх негірше від ворожої армії¹⁾.

Якийсь порядок в військовій організації й військовім етаті завела донерва соймова реформа 1717 р., по тарногородській конфедерації. Прийнято було постійний компут війська: 4 тис. німецької піхоти, 2600 драґонів і 5 тис. польської кінноти (гусарів і панцирних); уставлено для них постійний етат, і розложено його по воєводствах і землях: королівщини й духовні маєтности платили т. зв. гіберну, шляхетські маєтности поголовне, в певній постійній високости, і ті гроші безпосередно йшли до певних відділів війська, приписаних до певної землі, на їх удержанне. Реформа була, як бачимо, досить раціональна, тільки прийшла запізно, коли Польща вирікла ся екзетензивної політики, й взагалі її воєнні сили прийшли в повний упадок (так польська кіннота, що в сім пляні займає головне місце, була вже нічого не варта й існувала більше на папері)²⁾.

Я зайшов дещо вперед, щоб закінчити сей образ польського устрою, запровадженого і далі запроваджуваного в українських землях Корони. Я говорив вище про запровадження його в західних провінціях, введених в круг польського права в XV в., тепер треба ще сказати про східні українські землі.

Введенне їх в круг польського права, королівськими постановами 1569 р., припало на час, коли система польського державного права і польські відносини політичні діставали так би сказати, свої останні штрихи, і в сій закінченій формі сей устрій був переведений і в новоприлучених землях. Як ми вже бачили, в цілім ряді кардинальних точок суспільно-політичний устрій їх уже перед тим був дуже сильно зближений до польських форм реформами в. кн. Литовського, так що прилученне до Корони тільки доповнило остаточно се пересадження польського устрою й польських практик. Задержанне Литовського Статута як правного кодекса для Волини, Браสลавщини й Київ-

¹⁾ Кілька образків з актового матеріалу Руського воєводства див. в новій книжці Лозіньского *Prawem i lewem* I с. 185—218, що дає показанне місце жовнірами між *plagami żywota* XVII в.

²⁾ Див. *Volumina legum* VI с. 150 і тамже с. 164—179 репартиція війська, коментар — *Górski Hist. piechoty* с. 68 і далі, *Hist. jazdy* с. 118 і далі.

щини, зробило лише малу проволоку з заведенням польських законів: право Литовського Статуту дуже скоро виходить з уживання — щоб вернути ся знову до життя з кінцем XVII в., але вже задніпрянській Гетьманщині.

До коронних воєводств Руського, Подільського і Велзького, з Холмською землею, прибувають тепер воєводства Київське, Волинське, Браславське, Підляське і Берестейське; воєводства Волинське, Браславське, Берестейське, Минське й Мстиславське були утворені три роки перед люблинським соймом, 1566 р., очевидно в звязку з пляном інкорпорації в. кн. Литовського Польщі, що був у короля¹⁾. Коли по угоді з Москвою в 1635 вернула ся до Польщі Сіверщина, утворено з неї ще воєводство Чернігівське. Таким чином українська територія перед Хмельницькою складала ся з девяти воєводств і одної землі (Холмської), з котрих Берестейське воєводство входило в склад в. кн. Литовського, всі інші в склад Корони.

Кожде з сих воєводств мало одного воєводу і одного каштеляна (в польських провінціях, і навіть в давніших українських провінціях Корони, як ми вже бачили, урядів каштелянських було далеко більше). Сі вищі достойники земель мали служити репрезентантами тутешнього панства в сенаті. Інкорпораційні грамоти 1563 р. прирікли, що уряди в новоприлучених землях будуть роздавати ся тільки місцевим людям, а що до Київщини й Волини з Браславщиною прирікало ся крім того, що тутешні пани-шляхта православної віри не будуть мати ніякої ріжниць з латинниками в одержуванню вищих урядів. В дійсности тільки на сенаторських урядах Волини, сеї найбільш аристократичної української землі, засідали аж до Хмельниччини виключно місцеві маґнати, на інших — тільки більше менше²⁾. Самих вже

¹⁾ Див. про сформованне сих воєводств у Любавского Сеймъ с. 725—728.

²⁾ Так воєводами київськими від 1569 р. до Хмельниччини були: Конст. Острозький, Андрій Сапіга, Стан. Жолкевский, Том. Замоийский, кн. Олександр Заславський, Стефан Хмелецкий, Януш Тишкевич. Каштелянами були: Павел Сапіга, кн. Михайло Вишневецький, Яків Чаплич, кн. Юр. Вишневецький, кн. Адам Сангушко, Гаврило, потім Роман Гойський, Мартин Каліновский, Олександр Пісочинський, Ад. Кисіль (се київські, волинські й браславські шляхтичі). Воєводи волинські: кн. Олекс. Чорторийський, кн. Богусь Корецький, кн. Андр. Вишневецький, кн. Януш Острозький, кн. Олександр Острозький, кн. Януш Заславський, кн. Адам Сангушко. Каштеляни: Мих. Козинський, кн. Андр. Вишневецький, Мих. Мишка, кн. Ол. Заславський, Іван Лагодовський, кн. Кароль Корецький,

сенаторських урядів в цих українських землях було, розмірно до їх розлеглості й значіння, не багато, а що й не все вони обсаджувалися місцевими людьми, то з цих причин в польськїм сенатї українське панство заступлене було досить слабо. Зрештою воно вже з перших десятилїть XVII в. дуже спльно диняє — тратить вповнї свій національний характер.

Кожде воеводство мало свої соймки — сформованї тамже ще перед 1569 р. і через своїх послїв брало участь в нарадах посольської ізби сойму. Волинське, Підляське і Браславське воеводство послпало по 6 послїв, Кнївське, Берестейське й Чернигівське по 4. Подїл воеводств на судові повіти уставлено на соймї в. кн. Литовського 1566 р., при переведенню судової реформи¹⁾. Він з деякими змінами зїстав ся потїм і під польськїм правом.

Волинське воеводство по давньому подїляло ся на три судові повіти: Луцькїй, Володимирськїй і Кремінецькїй. Підляське на пять: Дорогичинськїй, Мельницькїй, Брянськїй, Суровськїй й Тикотинськїй (три останнї повіти склали землю Більську). Берестейське мало повіти Берестейськїй і Пинськїй. Браславське Браславськїй і Винницькїй. Кнївське Кнївськїй, Овручськїй і Житомирськїй. Пізнїйше воеводство Чернигівське мало два повіти — Чернигівськїй і Новгородсьверський. Кождїй повіт мав свій суд земськїй, городськїй і підкоморськїй. Мав також контїнент своїх „земських дїгнїтарїв“, котрих старшинство між собою й супроти урядникїв уставляєть ся в такїм порядку: підкоморїй, староста городськїй, хорунжїй, судя земськїй, стольник, підчашнїй, підсудок земськїй, підстоїїй, чашник, ловчий, войськїй, ппсар земськїй, мечник, підвойськїй²⁾.

Величезні простори схїдно-полудневої України — полуд-

кн. Мик. Чорторїйськїй. Воеводи браславські: кн. Роман Сангушко, кн. Андрїй Вишневецькїй. кп. Януш Збаразькїй, Ян, потїм Якуб Потоцкїй, кн. Ол. Заславськїй, Стефан, потїм Станїслав Потоцкїй, Лукаш Жолкевськїй, Миколай Потоцкїй, Домїнік Казановекїй, Адам Кисїль. Каштеляни: кн. Андрїй Капуста, кн. Мпх. Вишневецькїй, Василь Загоровськїй, Ол. Семашко, Григорїй Сангушко, Ад. Сангушко, Мпк. Семашко, Ян. Харленьськїй, Бартол. Молїбовськїй, Габрієль, потїм Стефан Стемпковскїй. Сї реєстри беру у Нєсецького, справляючи їх (бо не всюди вірні й докладні) по можпостї пьшшими (Вольфа, Бонєцького й нн.). Вповнї повних і докладних катальогїв урядникїв досї нема.

¹⁾ Він видрукований у Любавського Сеймъ дод. 79.

²⁾ Так постановила конституція 1611 р. — Vol. legum. III с. 16, пізнїйших змін не дотикаєть ся: річ занадто малої ваги.

нева Київщина, стара Переяславщина, порожні під час реформи 1560-х рр., і пізнійше зістали ся поза судовою й ґродовою організацією. Де југе вони мали належати до Київського повіту, де старостинський уряд злучений був з урядом воеводи, що ніколи майже в Києві не показував ся, і його заступали приватні його заступники. Таким чином великі пограничні простори, повні елементів безправних і протиправних, де як раз найбільше треба було нагляду й власти, були властиво вповні виїняті з публичної власти й державного права, яке б воно там не було! Вони складали ся з великих панських лятифундій і королівщин-староств (Білоцерківське, Канівське, Корсунське, Богуславське, Черкаське, Переяславське, Остерське, Ніжинське й ин.), що правили ся старостами не-судовими, які урядниками державними не уважали ся, були простими державцями й правили своїми маєтностями через своїх слуг, на підставі патримоніальної власти й юрисдикції, а публичної власти не було тут ніякої. Обставина дуже характеристична, і в теневі півнішних українських відносин не без значіння!

Вищою судовою інстанцією для воеводств, де задержане було право Литовського Статута й руська урядова мова — себто для Волинського, Браславського й Київського, мав служити осібний трибунал, заснований разом з загальним коронним трибуналом в 1579 р.¹⁾ Він мав складати ся з пяти депутатів волинських, і по чотирох київських і браславських, і засідати в Луцьку. Була се уступка дуже важна для задержання в житю місцевого права й практик, всього місцевого складу життя, але вона не була, очевидно, зовсім оцінена місцевою руською шляхтою, тим часом як прихожі, польські елементи мусіли відразу стати в опозиції до такої місцевої юрисдикції: їх речниками явили ся місцеві латинські біскупи, що аргументували між иньшим і тим, що яко польські шляхтичі, не мають підлягати місцевому праву²⁾. Трибунал функціонував дуже слабо відразу, й скоро зовсім завмер, а на соймї 1589 р. його й формально знесено: „за проханнем сенаторів і послів“ воеводства Волинського й Браславського, Луцький трибунал знесено й прилучено сі воеводства до трибуналу Люблинського, а на другім соймї се розтягнуто також і на воеводство Київське³⁾. Тільки воеводство Берестейське, вхо-

¹⁾ Volum. legum II с. 185, про нього спеціальна розвідка Ясницького (див. прил. 1).

²⁾ Ясницький оп. с. с. 32 і далі.

³⁾ Volum. legum II с. 282, 292—6, 315.

дячи до в. кн. Литовського, належало до трибуналу в. кн. Литовського, заснованого 1581 р. в Городні.

Хоч при прилученню Волини й Браสลавщини до коронного трибуналу було спеціально застережено, що тутешні справи мають судити ся місцевим правом (Волинського статуту) й списувати ся руською мовою¹⁾ (се потім розширене й на Київське воєводство), але з того задержала ся лише практика руського діловодства, а місцеве право, як то легко собі представити, досить слабо уважало ся, і безперечно се також сильно вплинуло на те, що право Литовського Статуту вийшло з уживання і у місцевих — земських і іродських судах. В 1645 р. волинська шляхта, скаржачи ся на ненорядки в Люблинськiм трибуналі і що там не тримають ся Литовського Статуту, грозила ся, що зложить собі назад трибунал в Луцьку, але се була погроза без значіння²⁾.

Тривкійше було істнуванне осiбного відділу королівської канцелярії, заложеного для тихже воєводств з 1569 роком — Привилей й листи для сих земель (з виїмком міст) мали писати ся по руськи, й для них заложені були осiбні книги (т. зв. Метрика Руська) — ся практика держала ся до самої Хмельщини³⁾.

Сим кінчу огляд адміністрації загальної, чи властиво — шляхетської, й перехожу до иньших суспільних клас.

Міської організації я по часті мав уже нагоду дотикати ся⁴⁾.

Підставу її становила інституція вейта (з нїм. Vogt, advocatus). Правительство, вилучаючи міську громаду з загальної організації, з власті всіх правительствених органів, переносило їх компетенції на вейта й робило йогож відповідальним за громаду. Вейт властиво був тим сполучником, що звязував відокремлену міську громаду, як маленьку державу, з державною системою. Так було в теорії. В практиці були сполучники далеко більше реальні, але я тепер говорю про теорію, а про те, як уклададо ся воно в практиці, буду говорити низше.

Ближшою спеціальністю вейта був суд в карних справах.

¹⁾ Volum. legum II с. 293, 295.

²⁾ Архивъ Югозап. Рос. ч. II т. I с. 295.

³⁾ Див. Пташчкій Описаніє Литовской Метрики с. 108—110.

⁴⁾ Див. вище с. 231 і далі. Літературу див. в прим. 7.

Популярний в Польщі підручник міського права Гроїцького (з 1560-х рр.) поясняє, що властивий титул вїйта має бути *iudex seu praefectus iudicii*¹⁾. Він засідає, як голова, в колегії лавників (*scabini*), що творить судовий трибунал міста в карних справах. Роля вїйта на сім суді одначе чисто формальна — він тільки має проводити сесією, орікають „присяжні судні“, себ то лавники. Згаданий підручник поясняє се так:

„Судия (вїйт) на суді, по міському праву, не орікає²⁾, а питає рішення у присяжних, і ті, намовивши ся, через свого старшого мають заявити своє ореченне, а він його оголошує, так як йому скажуть. Тому, оголошуючи рішення, він каже так: „*panowie dacia za prawo, y ja z nimi*“³⁾.

Таким чином суд властиво мав належати до репрезентантів громади, якими мали бути лавники, тим часом як вїйт був особою для громади чужою.

Поліційно-адміністративні компетенції в найширшій обсягу — аж до уставодатної (бо міська громада могла постановляти й закони для себе, але з сього законодавного права користали громади в Польщі дуже мало, через загальну свою анемію), — а також суд в справах приватних мала друга колегія, а то „рада“, зложена з райців (*consules*), вибраних на певний час, під проводом бурмістра (*proconsul*). Обовязки й права сеї колегії згаданий підручник міського права описує так:

„Бурмістр і рада мають обовязком принаймні раз на тиждень, або кожного разу як буде вимагати потреба, сходити ся на ратушу, радити про добро громади, здобувати нові користи для громади і запобігати шкодам, лагодити і розсуджувати всякі спори, приборати способи, аби їжа й напитки в місті не були дорогі, а продавців, які б переступали розпорядження райців або загальні ухвали — карати. Окрім того мають наглядати пекарів, різників і шинкарів, пильнувати обманств в мірі й вазі, в продажі їжи й напитоків і всякого товару, щоб кірці й иньші міри мали на собі міський знак: міський „гетьман“, або хто иньший буде мати се порученне, має з двома райцями з часта, а принаймні раз на місяць їх контролювати. Має також рада (*urząd radziecki*) запобігати сварам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти й викорінювати шкідні й безчестні

¹⁾ Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburgskiego w Koronie polskiej, вид. перемишльське, 1760, с. 11.

²⁾ nie ma wyznadować sentencji. ³⁾ Ibid. с. 12—3.

гри — як карти, кости й інші невідповідні. Кожного року рада має складати рахунки з усіх доходів міських, перед старшими й визначнішими з громади. Всі ухвали прийняті й постановлені на ратушу, на зібранню, за відомостію й участію громадської старшини, мають бути завсіди виконувані під карою, бо що старші ухвалють, інші повинні сповняти“.

Сі дві колегії — „рада“ і „лава“ становлять головну підставу міської організації й звать ся загальним іменем магістрату, тим більше що неважаючи на свою виразну особність і відокремлений круг компетенцій, часто мішають ся до купи, зливають ся в одно — і в фундаційних привілеях правительства. і в міській практиці, і в поглядах сучасників. Особливо в наданнях міського права в в. кн. Литовським, що йшли не так за нормами німецького права, як за міською практикою Польщі, часто зустрічаємо таке перемішування обох колегій і їх компетенцій¹⁾.

Взагалі в практиці організація міст, хоч ніби в основі мала все оден ввірець — устрій м. Магдебурга, ріжнила ся дуже й укладала ся в дуже відмінні комбінації. Слідити сі безконечні варіації я тут, розумієть ся, не можу і тільки виберу кілька типовіших комбінацій.

Почнемо від тогож таки війтівського уряду і в укладі міських відносин на практиці мав дуже велике значінне. Війт бував або дідичний або іменований — се дві основні форми. Дідичне війтівство творило ся від разу при заснуванню міст, особливо дрібніших — місточок. Осадчий міста діставав від разу уряд війта в нім для себе й для своїх потомків. Найдавніше надання німецького права — м. Сяноку, 1339 р., сполучене власне з таким дідичним наданням війтівства осадчому й його потомкам²⁾. Але такі війтівства часом викупали ся потім правительством з рук війтів, або й від разу, при наданню місту німецького права і правительство резервувало для себе війтівський уряд. У Львові нпр. війтівський уряд зіставав ся в розпоря-

¹⁾ Нпр. в наданню німецького права Кременцю: „обивателі м. Кременця тепершні й будучі повинні будуть судити ся тільки магдебурським правом і відповідати перед бурмістром і райцями, а більше переніким“. Архивъ Югозап. Россіи V. I с. 40—1. Порівняти ще нпр. надання німецького права Берестю: „маєть ихъ судити п рядити войтъ и бурмістры и радцы берестейскіи“ — Акты Зап. Р. II ч. 73.

²⁾ Див. вище с. 226.

дженню правительства, і так бувало часто. Посередною формою було надання війтівства до живота осадчому й його дітям. Нпр. осаджуючи м. Бар, король надає війтівство в нім осадчому і його сину до їх живота, а окрім того записує певну грошеву суму, яка мала б бути сплачена чи осадчим, чи їх потомкам в такому разі, коли правительство буде відібрати від них війтівство¹⁾.

Уряд сей був звязаний з досить значними доходами й користями. На війтівство призначали ся певні ґрунти — фільварок, або й ціле село; війт діставав звичайно „шестий гріш“ з чиншів і третій гріш з судових кар міщан, до того прилучали ся ще певні спеціальні доходи — з млинів, склепів, ставів і т. и., які дозволяло ся йому урядити на міських ґрунтах, і вніші того рода. В сумі війтівство не тільки в більшім місті, а навіть і в значнійшій місточку, було досить інтратною державою, привабною тим більше, що його можна було кожної хвилі перетворити в сінекуру, переложивши злучені з ним обовязки на свого приватного заступника — т. зв. лентвойта (landvogt), за певним, розумієть ся — меншим винагородженням. Тому шляхта дуже скоро вигострила зуби на війтівства як на такі масні сінекури, і з початку тільки фактично старала ся розбирати їх в своїх руках, а згодом і соймовими конституціями постарала ся забезпечити собі виключне право до них. Конституціями 1607, 1620, 1662 й дальших років застережено, що війтівства, з деякими виїтками, мають роздавати ся тільки шляхтичам, за військові заслуги²⁾.

З тих самих мотивів шляхта заходила ся против „інкорпорації“ війтівств містам і староствам. Діло в тім, що з одного боку старости з огляду на війтівські доходи, старали ся забрати війтівства в свої руки, й ріжними способами — через скуплю і через королівські надання прилучали їх до своїх староств. Против такої інкорпорації виступала шляхта, й цілим рядом конституцій старала ся спинити таке сполученне війтівств з староствами, але конституції сі не виконували ся, й війтівства з староствами злучали ся й далі³⁾. Так само противила ся вона інкорпорації війтівського уряду мійській громаді.

1) Акты Барскаго староства I ч. 57.

2) Volum. legum II с. 438, III с. 178, IV с. 397, V с. 12 і т. д.

3) Ibid. II с. 438, III с. 178, VI с. 303, і т. и. Як приклад пізнішого сполучення війтівства з староством вкажу нпр. на барське — див. Барское староство, с. 306—7.

Дідичний вїт був свого рода малим властителем міста, дідичем, вїт іменований — державцем міста, подібним до державців иньших королївщин. Чи той чи сей — були чужі міщанській громаді, як і взагалі вїтївська інституція, як я то вже підносив, стояла в повній суперечности з принципом міської самоуправи. Тому міста з якимсь трохи розвиненим духом самоуправи, змагали до того, аби дістати від правительства привилей на вїтївство — щоб вїтївський уряд могли вони самі обсаджувати. Се звало ся „інкорпорацією вїтївства місту“. З українських міст нпр. у Львові вїтївство було „інкорпороване“ громаді в 1378 р., Володиславом Опольським¹⁾, і за його прикладом потім в Камінці, за наданням йому львівського устрою в 1594 р.²⁾. В другій пол. XVI в., за Житимонта-Августа вїтївство було віддано громаді в Буську, з тим щоб доходи з нього ужито на укріплення й оборону міста, і се було потверджено спеціальною соймовою конституцією потім³⁾, і т. и. Але з тих же мотивів, як і против сполучення вїтївств з староствами, шляхта не радо бачила й передання вїтївств міським громадам, і в 1647 р. перевела постанову, що таке передання може бути правосильне тільки за спеціальною соймовою конституцією⁴⁾.

Інкорпорація вїтївства місту була верхом міської самоуправи, і від сього типу випадає нам почати перегляд міського укладу. Можемо взяти собі за взірець Львів — як ліпше звістний.

Тут центр ваги по тім, як не стало вїтїв, перейшов на раду. Вона складала ся з 12 доживотних членів, званих в львівській бесїді по просту „панамі“, і сама доповняла себе через кооптацію. Ся колегія (*officium consulare*) подїляла ся на дві половини — шість райців засїдало дійсно в тім році (*consules residentes*), шість були мов би в відпустці (*consules antiqui*); на другий рік сї ставали до дійсної служби, а ті переходили на відпустку. З шести чинних членів рада вибирала трох бурмістрів, що по черзі (по чотири тижні) проводили засіданнями ради й були, кождий в своїм часі, старшими міста взагалі. Колегія лавників з початку також доповняла ся через кооптацію,

¹⁾ Akta gr. i ziem. III ч. 26.

²⁾ Архивъ Югослап. Россія V ч. 43.

³⁾ Volum. legum III с. 140.

⁴⁾ Volum. legum IV с. 55.

пізніше рада присвоїла собі право іменувати на опорожнені місця лавників. Так само й вибір віята, вибраного з початку з поміж лавників, перейшов до ради — ним бував оден з чинних райців того року. Взагалі колегія лавників зійшла на низшу колегію ради, радою іменовану, і була ступінем для переходу до ради: прийнята була практика, що райці вибирали ся з лавників, так само як лавники з колегії сорок-мужів¹⁾.

При таких порядках — а їх розвій датується від середини XVI в., від королівського декрету 1541 р. — міська самоуправа була пустим звуком. Від коли рада стала доживотною і замкненою колегією і поставила від себе в повну залежність иньші уряди й органи міської самоуправи, місто перейшло в повну й нероздільну владу тісної групи міщанських патриціїв, що в руках своїх кількох фамілій держали міста райців і обсаджували своїми людьми низші уряди. Се давало не тільки впливи, а й безпосередні значні доходи. За прийняте до ради треба було зложити певну суму до каси райців (вибір таким чином міг переходити в просту ліцитацію), туди ж ішли доходи з магістратського суду, з сіл, що призначені були на дохід райцям, і з ріжних спеціальних джерел; сими доходами, в сумі дуже значними, ділили ся між собою райці.

Розуміється, такі порядки відкривали дорогу всяким надужитям. В своїй „суспільці“ до короля в 1578 р. львівські цехи сильними виразами (може й побільшеними) характеризували міські непорядки, які були впливом таких відносин. Містом, казали вони, править майже одна фамілія. Всі райці між собою кривні. Бурмістром Вольф Шольц, війтом його син, зяті райцями, сини лавниками, иньші уряди займають кандидати на зятів. Райці протегують своїх зашників і кривдять всіх, хто не йде їм в лад. В діловодстві міста нема ніякої контролі, рахунки фальшиві, з яких 10.000 зл. треба рахувати ріжних дефравдацій²⁾. Супроти таких надужить міщанство просило, аби привілетії райців знесено, і ціла громада вибирала їх, як і иньших урядників, і то на час, а не доживотно. Правительство одначе не відважило ся на такий рішучий крок супроти львівських патриціїв і обмежило ся тільки поправкою львів-

¹⁾ Пор. у Зубрицького Kronika m. Lwowa с. 13 і далі — начерк устрою міста, на підставі міських актів.

²⁾ У Лоґіньского Patrycyat i mieszczaństwo² с. 61.

ської конституції: розпорядженням 1577 р. уставлене нове тіло, незвістне німецькому праву — колегія сорока мужів (*quadraginta viri*), вибраних купцями й міщанами доживотно. Са колегія безпосередно й посередно — через своїх виборних „регентів“ мала контролювати діловодство й рахунки ради й інших урядів; їх згода була потрібна при уставленню податків, при виплатах всякого роду і значнійших контрактах. Са поправка, хоч до певної міри обмежила повновласть ради, відносин між нею й громадою не поліпшила, бо як з одного боку колегія сорок-мужів старала ся розширити свою інтеренцію в діяльності ради, так з другого боку рада старала ся підпорядкувати свому впливу сю колегію, і боротьба „поспільства“ з радою тягнеть ся далі і в Львові, і в інших містах з аналогічним устроєм — нпр. в Камінці, що був організований з кінцем XVI в. вповні на взір Львова¹⁾.

Таким чином розширення міської самоуправи приводило в дійсности до сильно вираженої олітархії. Там же, де задержувала ся окрема інституція вїйта, органи міської самоуправи стояли в сильній залежности від нього.

Прикладом міста з сильно-розвиненою інтеренцією вїйта може служити нам нпр. м. Кременець. Уряд вїйта був тут дідичний. Фундаційні привилеї його відносин до міських колегій ближше не означають: вони, значить, уложили ся дорогою практики — за взором інших міст (фундаційний привилей 1536 р. давав Кременцеві „право саксонське“ з вільностями на взір Кракова, але се, очевидно, зістало ся порожньою буквою²⁾). Люстрація 1563 р. так нормує кременецьку конституцію: „вїйт має у всім пильнувати порядку, справедливо й порядно вести всякі справи міста, а у всіх потребах його відзивати ся до короля; особливо обовязаний він помножати доходи королівські й доглядати, щоб вони правильно й повно виплачували ся; а зібравши чинші з королівських підданих в місті, має передавати їх по давньому звичаю до замкового уряду і складати з них рахунки перед старостою замку. Бурмистр і райці повинні у всіх справах помагати вїйтови і у всім його слухати ся, одначе вїйт не може ніяких справ рішати ані вико-

¹⁾ Огляд його устрою у В.-Буданова ор. с. (Ж. Мип. Н. П. 1868, кв. XI), с. 178 і далі укр. перекладу.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи V т. I ч. 2 і 9.

увати без наради з райцями й иньшими визначнійшими міщанами з міської громади (*rzeczypospolitej tego miasta*)¹⁾.

Остатні слова виглядають на певне ограниченне війтівських претензій, а ціла замітка, вставлена в реєстрі прав і обов'язків міста супроти держави й державного скарбу, звучить як відгомін якихось спорів між війтом і громадою, так само й заведення тут королем в 1615 р. третьої колегії (з 24 мужів, очевидно — на взір львівських сорок мужів)²⁾, що одначе в жите не війшла мабуть зовсім. На жаль, бракує нам для ілюстрації тодішніх відносин матеріалу, і тільки пізнійший процес міста з війтом, в середині XVIII в. (1756) кидає світло на цілий ряд попередніх десятиліть та разом з иньшими міськими актами того часу виказує становище, зайняте війтом супроти громадської самоуправи. Бачимо, що супроти нього ся самоуправа стала зовсім ілюзоричною. Бурмистр і райці ніби вибирають ся за порозумінням з війтом громадою, але *de facto* іменують ся ним: він держить на сих урядах своїх зашників і не дає громаді їх скинути³⁾. Так кілька десятків літ в місті правила війтівська кліка, і до правильних виборів не допускала; заступник війта т. зв. лентвійт в дійсности стояв на чолі ради, поруч бурмістра; з участю війта рішали ся справи залежні виключно від ради, і т. и. В спілці з міськими урядниками — своїми зашниками, війт безконтрольно ридив у місті, заберав на себе міські доходи і міські ґрунти, а скажити ся міщанам до короля не позволяв, і т. и. Одиноке ограниченне самоволя війта знаходила собі в особі старости, і вкінці щоб покрити свої надужитя, як виник той процес з громадою, війт продав своє війтівство старості⁴⁾.

Переходячи до ролі старости, мушу запримітити, що широка участь його в міським господарстві й управі наслідком його поліційних і фіскальних компетенцій, а також ролі коменданта замка була взагалі признана *de iure*. Так старостам поручало ся слідити, щоб міста уживали свої доходи на укріплення міста,

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII II с. 73.

²⁾ *Starożytna Polska* III с. 80.

³⁾ Бували міста, де й фундаційним привилеем признавало ся війтови право виберати райців — нпр. в привилею полоцьким (А. З. Р. I ч. 159).

⁴⁾ Виїмки в актів кремінецького магістрату у В.-Буданова ор. с. с. 251—3 і 264—5 укр. вид.

відповідно до наказів правительства, а для того контролювати їх господарство; з того виріс обов'язок міських урядів — предкласти річно рахунки старості, хоч се зрештою досить слабо виконувало ся¹⁾. Фіскально-поліційний нагляд над торгівлю, оборона замку й повіту, нарешті — істнування в містах людности під присудом старости, а не магістрату все се давало старості широку інференцію в міські справи, а з тим відкривала ся широка дорога йому й його заступникам, урядникам і т. и. для всяких надужитъ. Історія міст се взагалі історія вічних спорів громад з старостами за компетенції й нарікань на старостинські надужитя.

При такім характері старостинського уряду особливо важного значіння наберало сполучення — „інкорпорація“ в'їтвств з старостами. Місто попадало в такім разі в дуже сильну, подвійну залежність від в'їта-старости. Як приклад такого міста можемо взяти нпр. волинський Ковель.

В'їтвство було тут злучене з староством десь найдалше в початках XVII в. В середині XVI в. громада мала осібногo в'їта, і в 1556 р. в'їт з цілою громадою скаржили ся королеви на кривди від ковельського старости: що він мішаєть ся в суди й справи міські, накладає на міста різні оплати від торгівлі й промислу, змушує ремісників робити на себе й своїх служебників безплатно, чи то за малу плату, і т. и., і король поручав старості залишити такі кривди й мішання²⁾. Нові порядки, по „інкорпорації“ в'їтвства описує нам королівська грамота 1611 р., видана на місце давнійших (бо погоріли), з рідкою докладністю. Ковельська громада що року, на початку, має предложити старості вісім кандидатів, і з них староста або його намістник іменує чотирох райців, а одного з них — першим бурмістром (кожний райця з черги мав правити місяць як бурмістр, але потім бачимо бурмістрів „квартальних“). Він же według upodobania swego іменує одного з міщан лентвїтoм до міського суду, а міщанська громада приберає йому чотирох лавників; лентвїт і лавники доживотні. Апеляція від лавничого суду йде до бурмістра й ради, відти — а також і від суду бурмістра й райців — до старости, а від старостинського суду до королівського³⁾.

¹⁾ Volumina legum II с. 53, 65, 68, III с. 84, 184, 337.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи V, I ч. 15—18.

³⁾ Ibid. с. 113.

Так виглядала ковельська конституція на письмі. Акти показують, що на практиці місто й його жите стояло в повній залежності від „вельможного й. м. пана старости і добродія нашого“, як титулує його міський уряд. Він не тільки затверджував міські податки, але й сам розкладав їх, реґламентував своєю власттю міські відносини, а навіть петиції міста до короля йшли до його контролі, й він „давав позволення“ місту предложити королеви певні дезідерати, які й „специфікував“ при тім — очевидно з наміром, щоб міщане не вложили в свої петиції якоїсь точки противної його власним інтересам. Ілюстрацією відносин може бути така „картка“ старостинського намістника, втягнена до міських книг, як інсталяційна грамота лентвійта: „Пане Захаряшевич! З огляду що п. Семенович, погнівавши ся на мене, подякував мині за уряд лентвійта, то я до дальшої волі й распорядження й. м. п. старости, вашу милость іменую субститутом. Взавши на себе сей уряд, відберіть актові книги, також розпятіє, а місце на суди визначаю в домі Бобовської — її за те треба буде полекшити податки; для книг виберіть порядне місце, аби не були у вас, за містом. Поручаючи то все в. милости, прошу пильнувати порядку й справедливости в місті.“ Процес против того попереднього лентвійта, що задер ся з замковим урядом, зрештою характеризує нам становище, яке лентвійт займав супроти магістрату, далеко виходячи за рами лавничого суду: він власновільно распоряджав ся доходами міста, на себе обробляв міські ґрунти, а бурмістрів і райців, що йому противили ся, лаяв і наганяв, і т. и. І місто терпіло се літами, й тільки по упадку лентвійта, з ініціятиви самого замкового уряду, потягає його до відвічальности¹⁾.

Ковель все ж таки був містом більшим, і тут староста лчив ся бодай з певними формами міської самоуправи. В меньших місточках не бувало й того. Місточко Тирава нпр. скаржило ся на свого державця, що він забрав їм ратуш і винайняв від себе Жидам, міщанській громаді каже сходити ся у себе в дворі, його урядник іменує їм від себе вїйта і райців, і т. и.²⁾.

Ще більший ніж по королівщинах степенъ залежности міської „самоуправи“ мусів, розумієть ся, істнувати в містах приватних. Тут власть дідича не мала ограничення і в прави-

¹⁾ Ibid. с. 115, 163, 167—8, 170—1, 173, 243—4, а також виїмки у В.-Буданова оп. с. с. 248—250 і 265.

²⁾ Матеріали, під р. 1574.

тельственній власті, що бодай могла обмежати владу вейта-старости. Якійсь права міської громади в приватних містах могли існувати тільки доти і о стільки, о скільки хотів того дідич, і коли вже в королівських містах розглянутих типів самоуправа німецького права була в значній мірі ілюзоричною супроти фактичної залежності міст від вейта або старости, то в містах приватних міська організація зводила ся на чисту форму — на низшу домініальну поліцію, що виконувала розпорядження дідича й пильнувала порядку в зазначених її дідичем границях. Само правительство вже не вважало приватні міста властиво за міста і супроти волі дідича не признавало ніякої сили за міськими хартиями. А тим часом було тих приватних міст велике число, а деякі з них таки досить значні.

Як тип організації таких приватних міст візьмемо водинську Олику¹⁾. Свою хартию, „на взір столичного міста Виленського“ дістала вона від свого властителя Миколи Радивиля в р. 1564; в ній значило ся, що вейт буде наставляти ся дідичем; райців і лавників буде що року вибрати собі громада; апеляція на вейта іде до дідича²⁾. Пізнійше бачимо також іще й колегію тридцятьох (на взір звістних сорок-мужів). Дійсним розпорядчиком в місті був поставлений дідичом чи його управителем вейт; міські урядники при нім мають лише підрядну роль³⁾. Дідич радить в місті як у кожній своїй маєстности і видає свої реґулямини, під страхом арешту, кайданів, вигнання, а навіть утрати прав власности в місті. Права міщан на свої ґрунти й доми взагалі не більше, як у селян — се не власність властива, а право уживання (тому часом остро забороняло ся в таких приватних містах продавати свої ґрунти шляхтичам, що могли претендувати на права повної власности⁴⁾). Реґляментація не раз доходила до дивної на нинішній погляд дрібязковости: в роді того щоб міщане-християне не ходили до лазні разом з Жидами, — аби ходили для того в певні лише дні, аби повздержували ся від торгу в певні сьвята, і т. и.⁵⁾

До сих схемок мушу додати ще кілька загальніших заміток про практику міської організації.

¹⁾ Другим таким типовим приватним містом може служити Дубно, описане у В.-Буданова ор. с. с. 275—280, також Архивъ Югозап. Россіи V, I ч. 55, 102, 128.

²⁾ Архивъ Югозап. Р. V. I ч. 19.

³⁾ Ibid. ч. 76. ⁴⁾ Ibid. ч. 46, 111, 178, 180.

⁵⁾ Ibid. с. 179, 319.

Як я вже згадав вище, в практиці між двома основними колегіями міської самоуправи — радою й лавою, в поменьших містах дуже часто не робило ся різниці: вони разом творили те що називало ся „магістратом“ або „урядом“ і спільно порядкували ті справи, що належали до ради чи до лави. Так часто і в судових і в адміністративних справах зарівно виступає магістрат зложений з райців і лавників, під проводом лентвойта і бурмістра (нпр. в Барі)¹⁾. Війт чи лентвойт, як то ми бачили вже і з наведених схем, звичайно стоїть на чолі магістрату й управи взагалі. До участі в управі покликають ся також старшини цехів, а часом також і „старі бурмістри“ — райці з попередніх років: вони разом з магістратом і цехмістрами властиво тримають громадську управу з року на рік (так бачимо нпр. в Ковлю). Подекуди (як нпр. в Олиці) бачимо ще контрольне тіло (модифікацію колегії сорок-мужів), якого відносини до магістрату жусіли ріжними способами укладати ся. Так само ріжно укладали ся відносини до міської управи жидівської громади — т. зв. кагалу: подекуди відпоручники кагалу беруть участь в виборах райців, але не в біжучій управі²⁾.

Порядок інстанцій ми вже по части бачили. Німецька практика знала апеляцію, як також і відклик в непевних випадках самого суду до магістратів старших міст, метрополій, що служили взірцем організації для молодших. Ся практика була перенесена в початках і до Польщі й на Русь. Казимир В., щоб запобігти апеляціям до заграничних митрополій, а при тім — аби під ближшим впливом правительства організувати апеляційну інстанцію для громад німецького права, фондував вищий суд німецького права на краківськім замку, але він в ролі одинокого трибуналу для цілої держави не удержав ся, і дав тільки початок до засновання цілого ряду таких же вищих судів по провінціональних містах. Останньою інстанцією мав служити комісарський суд відпоручників з шести міст в Кракові.

Пізнійший порядок апеляції для українських земель звістний нам підручник міського права описує так: „на Руси з міст і місточок апелюють до райців львівських, бо Львів з цілої Руської землі місто найперше й найголовніше; се й справедливо, бо й по праву головніше й визначніше місто в провінції має служити голо-

¹⁾ Нпр. Акты Барскаго староства II ч. 53, 54, 58.

²⁾ Нпр. Архивъ Югозап. Россіи V, I с. 318 (Дубно).

вою иньшим місточкам і селам (автор покликаєть ся на німецьке міське право); від райців львівських апелюють до вищого суду (права) маґдебурського на замку краківським, а відти до королівського маєстату або комісарів шести мість¹⁾. Та як великий був дійсно, в ріжних часах, апеляційний округ львівської ради, се ще б треба розслідити. Про Сяницьку землю знаємо, що тут був вищий суд для вїйтів і вїйтівств на сяницькім замку, зложений з восьми вїйтів сіл і місточок, і з нього апеляції йшли просто до вищого суду краківського (в XV—XVI в.)²⁾. З рештою з часом сі вищі суди тратять своє значінне, супроти апеляційної практики до „королівського маєстату“. В 1550 р. шляхта добила ся того, що мішані справи — шляхтичів з міщанами в вищих інстанціях мали йти не до судів німецького права, а до королівського³⁾, і з часом взагалі для міських справ значінне апеляційної інстанції переходить до королівського асесорського суду.

Сей асесорський суд складав ся з урядників королівської канцелярії — референдарів, реґентів канцелярії й секретарів, під проводом канцлера, отже був судом бюрократичним, нічим з містами спеціально не звязаним. Се не перешкодило йому, ставши з кінцем XVI в. апеляційним трибуналом для міст, зістати ся в сій ролі до кінця, позбавивши значіння всі иньші апеляційні інстанції. Супроти нього тратять всяке значінне й ваникають вищі суди німецького права й комісарський суд шести міст. Тратить также своє значінне й суд старости, що для ріжних міст досить часто мав значінне апеляції і таке застереженне практикувало ся дуже довго в фундаційних привилеях — апеляція на вїйта мала йти „до короля або до його старости“⁴⁾.

Джерелом для права міських судів весь час мало бути рециповане право саксонське. Воно зложило ся з земського саксонського права (*Speculum Saxonum*), скодифікованого в 1-ій пол. XII в., і права міського (*Ius municipale*), опертого окрім того ж земського права на ореченнях (*Weisthümer*) старших саксонських міст. В землях польської Корони воно було спопуляризоване

¹⁾ Porządek sądów i spraw miejskich с. 106.

²⁾ Відомости про нього вібрані в статі J. Samolewicz Sąd wyższy przy zamku sandomskim, 1903 (звістки про сей суд маємо з р. 1425 до 1553).

³⁾ Volum. legum II с. 8 § 40.

⁴⁾ Нпр. фундація м. Глинян, 1397 р. — Akta gr. i ziem. I ч. 10, фундація Бара, 1540 р. — Акты Бар. староства I ч. 58, і т. и.

в перерібці Яскера, виданій в Кракові 1535 р., але ще ширшу популярність від сеї латинської перерібки здобули оперті на ній перерібки польські — Щербіча (вид. 1581) і особливо Іроїцкого (1 вид. 1565 р.). Перерібка Іроїцкого, що передруковувала ся потім весь час існування Річі посполитої¹⁾, завдячала своєю популярністю більшій приступності. Окрім саксонського права, що становить його головну підвалину, вона користує також з польського законодавства й звичайового права. Складаєть ся з кількох частин, разом звязаних; перша зветь ся *Porządek sądów i spraw mieyskich prawa magdeburgskiego*, і під сею назвою сеї підручник взагалі був звістний в Польщі й на Україні. Ним головню було спопуляризоване німецьке міське право²⁾, і для пізнання теорії міського права тих часів (XVII—XVIII в.) він служить найліпшим джерелом.

Всі ці збірки обіймають право цивільне, карне й процедуру. Ціле право в міських відносинах мало бути переведене рециповане, чуже. Крім того що чуже, воно в деяких частинах було сильно перестаріле й невідповідне — так карне приносило з собою нелюдські кари середньовічної системи застрашень, противні українському й взагалі словянському праву й народній вдачі. Смерть служила найзвичайнішою карою, і то в різних кваліфіцированих як кажуть правники, особливо прикрих, середньовічною фантазією вишуканих формах, як спаленне (за відступленне від віри, чарівництво й отруту), утопленне в однім мішку з псом і котом (за убийство свояка), четвертованне живого (за деякі переступи против моральности, і т. и.). Тортури були одним з приписаних способів процедури, і хоч підручники права виступають против „непорядків“, які діють ся з тими тортурами по містах і місточках, і против різних вишуканих тортур, але меньше тяжкі форми поручають самі й лише остерегають, аби тіла при тім не калічено і не замучувано людей на смерть, бо то б стягало на судю підозрінне гніва й ненависти на злочинця³⁾. І ці норми не зіставали ся порожнім звуком⁴⁾. Що правда,

¹⁾ Остатнє виданнє її вийшло в Перемишлі 1760 р., накладом єзуїтів.

²⁾ Див. нпр. вибрані цитати правних джерел з кримінальних реєстрів саноцького гроду — *Regestr zloczynców grodu Sanockiego*, с. 264.

³⁾ *Porządek* с. 138.

⁴⁾ Що до сеї точки проф. Антонович в своїй розвідці про міста (див. прим. 7) висловив був погляд, що німецьке право було тільки ноні-

в українських землях норми звичаєвого руського права (а сею дорогою — й норми староруські), а в землях в. кн. Литовського — також норми права статутного, безперечно, не зіставалися без впливу на практику міських судів, особливо в містах менших, де не дуже то й самі трибунали були обзнайомлені з міським правом. Але нема сумніву, що й норми сього остатнього зовсім не лишалися порожньою буквою й широко переводилися в жите, не вважаючи на всю свою чужість, або й суперечність з правними поглядами народу¹).

Коли устрій міст, з ріжними відмінами, виходив все ж таки з одного взору й тримався хоч в загальнішій — одній схемі, то устрій сіл як раз противно — виходив з кількох зовсім відмінних типів і тільки наслідком довгого впливу суспільного устрою, шляхетської й державної політики був приведений більше-менше до одного знаменника. При тім сей устрій, взагалі жите села — як дуже нам інтересне, так дуже мало звістне, і як раз найменше маємо матеріалу до найбільше нам інтересних форм — що стояли в ближших зв'язках з староруським укладом²).

Ріжні „права“, на яких жили селяне, ми вже знаємо. Се „право руське“, як в коронних землях XV—XVI в. звалися села, котрих устрій оперався на модифікаціях давнішої практики і які властиво стільки належали до руського права, що не були селяне ані німецького ані волоського права, — і отсі права: німецьке й волоське³). Устрій права німецького і волоського оперався,

нальни, що в дійсности в судах панувало руське звичаєве право (с. 170—2). Против нього виступив дуже рішучо В.-Буданов, кажучи, що в міській практиці нема сліду звичаєвого права, а панує рециповане (київські Унів. Ізв'єстія 1877, III с. 92, в справозданню з Ист.-юрид. матеріалів Витеб. и Могилев. губ.).

¹) На такім посереднім становищі — що німецьке право в міській практиці уживалося дійсно, хоч і не виключало звичаєвого, стали в вище згаданій контроверсії такі дослідники як Кистяковський, Тараповський (див. прим. 7). Се, вдасться, й треба уважати найбільше правдоподібним розв'язанням справи, супроти доказів наведених сторонами, хоч треба признати, що дотепер спір в обох боків мав більше апіорний характер, а судових актів майже не студіювано.

²) Літературу див. в прим. 1 і 3.

³) Линиченко в руських землях Корони окрім сіл права руського, німецького й волоського вирізняє ще сам права польського (Сусп.

бодай в головнім, на фундаційних привілеях і тому ліпше нам звістний. Та для нас інтересніший устрій сіл, що операв ся на давнійшій практиці, а не на сих привілеях, тим більше що таких сіл була й переважна більшість. Дуже довго, аж до переведення волочної реформи, в українсько-руських землях в. кн. Литовського німецького права в селах, з виїмком Побужа, майже не було, а волоське право й взагалі існувало тільки в коронних землях. Але як раз устрій не привілетіюваних сіл і найменше нам звістний — тим більше що він далеко не був одноставний.

Так само як і в дослідях над правним і економічним становищем селян ми і тут не повинні забувати двох зовсім відмінних в своїм початковім характері типів сільських осад: осаду свобідних селян і осаду холопів і закупів на панськім ґрунті — то що й звало ся властиво село або сільце (село — поле, маєтність, порожня чи залюднена людським інвентарем). Пізнійша суспільно-економічна еволюція затерла їх границю і збила обидві сі категорії в одно, але як початковий їх характер, так і устрій, очевидно, мусів бути й був зовсім відмінний. І власне те, що потім злучили ся в одній категорії такі зовсім відмінні типи — се одна з причин ріжних комбінацій й відмін пізнішого сільського устрою в дійсности, та неясности в сій справі в науковій літературі (де на сю ріжницю в походженню селянства й сіл не звертано відповідної уваги).

Старі свобідні громади ми можемо ще в досить чисто захованій формі бачити в першій половині XVI в. в східніх (білоруських) землях в. кн. Литовського¹⁾.

Кілька чи кільканадцять сіл, переважно невеликих, звязаних суспільством і певною традицією, становлять організацію звану в сім часі волостію. На чолі волости стоїть вибраний старець. Що року сходять ся „мужи“ з сіл волости і вибирають старця на оден рік. Такий старець репрезентує волость перед правительством і сторонами. До нього звертаєть ся пра-

---

верстви с. 155), але се безпотрібно — такої осібної категорії не було. Польському праву підпадали ті ж села, що инакше звали ся селом руського права — в тім негати́внім значінню сього терміну.

¹⁾ Документальний матеріал про такі волостні громади, в значній часті невиданий, подає Д.-Запольский в своїй розвідці Западнорусская сельская община с. 92 і далі; також у В.-Буданова — Форми селянського володіння землею с. 34 і далі.

вительство й адміністрація в усяких справах, що дотикають волости. Він веде процеси в імени волости. Він віддає до державного скарбу й місцевим урядникам податки, зібрані в волости. Сі податки, визначені чи то в загальній сумі, чи то більше детально в певних категоріях, але без огляду на число податників (за господарства пусті мусять платити інші), волость сама розкладає між поодинокі господарства, вирівнюючи між своїми „потужниками“, скільки на кого припадає. Вона розпоряджає свобідними, громадськими землями й зберас з них певні доходи, визначає їх новим осадникам, або на спільні потреби — дає на церкву, уживає на громадські кошти, і т. и. Вона поладжує справи адміністраційні, поліційні й судові в границях своєї волости: старець з „мужами“ судять у всяких справах своєї волости¹⁾.

Але така повна самоуправа в початках XVI в. навіть в найліпше законсервованих територіях в. кн. Литовського була вже рідкістю. Провінціональна адміністрація енергічно заходила ся коло її зломання й розширення своєї інтеренції, а волости боронять ся скільки можуть, за помочию центрального правительства. Ся боротьба повторяє стародавні відносини, відгомін яких долетів до нас іще в часів Ярослава, в його таксах вірників, емців, і т. и. Великокняжі намістники хочуть посилати своїх агентів на збір дани, хочуть на них взяти суд в волости, хочуть іменувати „старців“, беручи за те від них певний грошевий „ноклон“. Волость противить ся „в'їзду“ (се технічний термін) намістничих урядників і боронить своєї автономії, уже передо-

¹⁾ Найбільше інтересний документ наводжу в скороченню: „Мы мужи Любошанцы, с порученья всея волости Любошанское, вызнаваемъ снмъ нашимъ листомъ — Ясь с Кекерова, Панко съ Стоянь (і т. д., всіх 19, між ними й „Селивонъ, старець, з Лешницы“) — обобрали есмо вси восполкоъ старцошъ чоловіка волости Любошанскоеж на ния Селивона Хласовича, и такъ ся есмо его м. господарю подвезали: ижъ которыи земли пустовскии (в ориг. наставскии) в той волости Любошанской есть, мы тые земли на се разобрати хочемъ, а наемъ с тыхъ земель господарю е. м. в каждый годъ данъ медовую, и грошевую, и бобры, и куницу — все сполна выдавати до скарбу е. м. по старому (Лит. М., Судн. кн. 7 л. 115). Про річний вибір старця в скаргах борпсовської волости (Акты Южной и Зап. Р. I ч. 73): „какъ межи себе по веснѣ собравши ся зъ мужии посполъ которого межи себе старца уставити хочемъ, отъ того наѣвѣстникъ беретъ на насъ пять копъ грошей, а на воеводу другую пять копъ грошей беретъ“ (Пор. записки про оплати в князевн „от старченъя“ в Актах вид. Д.-Запольским ч. 16).

всім тому, що вона їх нічого не коштує, тим часом як кожде розширення намістничої компетенції, кожда чинність намістничого „врядника“ чи слуги коштує сильно, потягає за собою нові оплати й податки¹⁾). Правительство вагаєть ся: то з свого принципіального консерватизму боронить громаду від аспірацій адміністрації, то з фіскальних мотивів іде за своїми урядниками й розширяє інтеренцію своїх агентів, в надії побільшення доходів з волости.

Але чи сяк чи так, пізнійше чи скорше, всі чинники державної й суспільної еволюції ведуть до розвалення громадської автономії. В суді старця й иньших його чинностях беруть участь служебники намістника. Далі старця вибраного громадою заступає старець іменованій намістником чи й самим в. князем, або якийсь урядник намістника. Сама звязь волостна розбиваєть ся, головно наслідком переходу певних земель чи осад до державців привілетіованих — бояр або церкви. Волость розпадаєть ся на части, залежні уже безпосередно від державної адміністрації, і певна самоуправа — уже, розумієть ся, в далеко вузших границях, може задержувати ся тільки в середині тих атомів — поодиноких сіл, або дрібнійших їх груп.

Сей процес розкладу волостей, розумієть ся, дуже старий. Обидва чинники, що головно руйнували волостну організацію: інтеренція адміністрації й привілетіоване землеволодінне, старші певно і від литовської і від польської зверхности. Хоч боярське землеволодінне руських часів дуже сильно, кардинально ріжнило ся від привілетіованого володіння литовських чи польських часів, але земля освоєна тою чи иншою дорогою, князем, боярином чи монастирем, село посаджене на такій землі — коли не зовсім, не відразу — то всеж мусіло нарушувати одноцільність волостної організації і виходити бодай в части, бодай згодом з неї.

Така осада боярська, княжа чи монастирська складала ся в давнійших часах з несвобідних чи півсвобідних, що сиділи на землі свого „господина“, під управою й наглядом його тивуна²⁾, звичайно також невільника. І сі осадники і їх тивун не

¹⁾ Щоб не дати можности такої інтеренції, волости противили ся часом переписи своїх людей і переведенню катастру — так було нпр. в Троцькім воєводстві, в 30-х рр. XVI в. (Археограф. Сборник т. I ч. 27).

²⁾ Пор. „тивунів ратайних“ Руської Правди.

могли бути рівноправними членами громадської організації, бо були несвобідні чи неповноправні. Вони мали обов'язки тільки супроти свого „господина“ і лише через нього входили в контакт з адміністративною системою, отже власть громади тільки хіба в часті або посередно могла на них розтягати ся. Такі панські енклави були вповні прототипом сільської осади пізніших часів — часів повного упадку селянських прав і громадських організацій. В польських часах все селянське жите зредуковано до сього архетипа. В руських часах, в початках, вони були малі, рідкі, але точили, розбивали сільські організації таки від початку.

Правда, принукаю, що з другого боку сільські організації могли навіть відживати, чи то користаючи з упадку боярства й боярського землеводіння (нпр. в Київщині, в часах громадського руху XIII в.), чи то під впливом змін в правительственній політиці (можемо говорити про се тільки зовсім а ргіоі), могли відновляти ся, хоч би з певними змінами і в иньшій територіяльній складі, навіть на ново творити ся, ал ене всюди. В землях, де боярське землеводінне й боярська бюрократія закоренили ся й розвинули ся сильно ще в староруських часах, як в Галичині та й на Волини — обставини були з давна неприхильні для таких громадських організацій, і нас не повинно дивувати, що на Волини ми стрічаємо тільки фрагменти сих організацій, а в Галичині уже в актах XV в. навіть сліди її з трудностю приходять ся вилловлювати¹⁾.

Одним з найбільше визначних і ліпше звістних останків давнішої громадської організації були громадські суди, в сучасній науці звичайно так звані „копні суди“. На Волини, в київськй Полісью, і в землях білоруських в XVI в. вони ще були жизненною інституцією; законодавство в. кн. Литовського

¹⁾ Останки громадського життя з Липинщини і взагалі Полісся вберас В.-Будаюв — Форми селянського волод. землею с. 27 і далі, в Галичині слідить їх Липинченко—Сусп. верстви с. 169 і далі. При тім він одначе безпотрібно бачить сліди ширших сільських організацій в ролі „старців“ і „людей обчих“ при граничних процесах — се не конче принадлежності як раз ширших союзів. Що до терміна „обчий“, „обчина“ то було б пожадане докладніше вясненне значіння сього слова й зміну в нім. Пригадаю, що пок. Партицький в своїй Старинній історії Галичини (с. 95—6) звернув увагу на широке розповсюдженне слова „обчина“, „вібчина“ на території між Дунаєм і Дністром, добачаючи в нім пам'ять колишньої спільної земельної власності.

скористало з неї для помочи державній організації й не тільки її санкціонувало (почавши від Статута 1529 р.), але старалося (в Статуті 1588 р.) зробити її загальною інституцією — розповсюдити навіть по тих землях, де тих копних судів не було. Але шляхетсько-кріпацький суспільний устрій тих часів стояв уже в рішучій суперечности з характером сеї старої інституції, і вона в сих нових обставинах не тільки розвивати ся, але й жити не могла, і не вважаючи на сю протекцію законодавства нидіє й заникає, хоч місцями доживає аж до половини XVIII в.

Ся організація має своїм предметом переведенне слідства і викритє провинників в проступках против життя й власности, довершених на її території. Зв'язь такої організації полягала сусідстві й традиції. В XVI—XVII вв. в одну таку організацію входили зарівно й села панські й королівські, і міські осади, по старій традиції, тому що вони „здавна о шкоды вшьелякіє схоживали ся“, а на пограничу в. кн. Литовського з Польщею на коповища сходили ся села з обох держав „отъ давнихъ часовъ и отъ предковъ ихъ“¹⁾. На такі традицією освячені місця сходили ся на збори „сходатаі суграничні“, „мужи“, звані також „судьями копними“ — господарі з сіл тієї організації, — сходили ся чи то з ініціативи покривдженого, що скликав копу у своїй справі, чи громади, на котрій території став ся злочин. Сходини сі звали ся „вічами“, „громадами“, „копами“. Копа оглядала „знаки“, вела „слід“, чи асистувала покривдженому, що вів слід сам — зовсім в дусі слідчого процесу Руської Правди. Коли слід приводив на територію певної громади, люди з сеї громади мали вийти на зустріч і або „відвести слід“ від своєї території, або видати провинника. Коли громада не приймала сліду від копи, вона тим самим приймала провину на себе; коли не видавала провинника, так само мала заплатити шкоду. (І тут знову „в звичаю права копного“ бачимо принцип живцем захований з староруського права). Колиж сліди доведено до певного чоловіка, його судили на зібранню копи, або часом передавали в іродський суд.

На Україні в XVI в. такі слідчі організації зістали ся одиноким слідом ширших сільських союзів і то лише в деяких

¹⁾ Археографическій Сборникъ I с. 50; 122 (Новицький — ор. с. рахеу більше таких пограничних коповищ, але иньші певевні).

місцях. Подекуди лише, в виїмкових обставинах, заціліли старі нероздроблені волости, які несли спільно певні обов'язки й при тій в більшій або меншій мірі задержали й волостну самоуправу¹⁾. Так нпр. села мозирського замка творили в середині XVI в. дві волости — Мозирську і Бчичську, що по черзі („недѣлями“, тому й села волости поділяли ся іще на неділі) відбували певні служби й prestaції на замок, а зрештою кожде село давало податки й дани гуртом — не знати, чи розложені на поодинокі села самою волостію, чи замковою зверхністю²⁾. Подібно в Ратенськiм старостві, де теж фільваркове господарство було дуже слабе, й обов'язки були головно данні³⁾, села також творили дві волости — Ратенську й Ветельську, що мали свої спеціальні роботи: одна волость робила на фільварку, друга косила сіно на замок; иньші обов'язки — як „підвода“, „оступ“, що чергою відбували ся поодинокими господарствами, очевидно також реґулювали ся цілою волостію⁴⁾. Широко розвинений волостний устрій бачимо в Київськiм Полісью в початках XVI в., в тих волостях держаних „колейно“ київськими боярами⁵⁾. Устрій сих волостей взагалі дуже мало ще знаємо, але очевидно, така система річних державців могла існувати лише при сильно розвиненій громадській самоуправі, з дуже малою інтеренцією тих річних державців. В стані розкладу волостний устрій можемо оглядати в Пинщині середини XVI в.⁶⁾; волость розложила ся тут на десятки чи заступлена ними; ще живе назва старця, але сей старець зветь ся инакше десятником або тивуном, і сей уряд стоїть в близшiм звязку з фільвар-

¹⁾ Чи були вони старі, споконвічні чи може часом і новоутворені, чи самі собою, чи зверхністю — з мотивів економічних і податкових, того, розумієть ся, не можна дошукати ся всюди.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII с. 629 і далі.

³⁾ Д.-Запольский в цитованій статі кладе натиск на зв'язь волостної організації в даннiм селянством. Але се поясняєть ся дуже просто власне тим, що данне селянство найменше підпадало інтеренції адміністрації, й тому між ним волостна організація мала більше можности лишити ся цілою.

⁴⁾ Опись Ратенського староства з 1510 р. — Записки Н. тов. ім. Ш. XXVI с. 32, 35—6, пор. опись 1564 р. в Архиві югозап. Россіи VII. 2, і вище с. 123—6. ⁵⁾ Див. вище с. 290.

⁶⁾ Писцовая книга Пинского княжества Хвальчевского с. 315, 496, 522, 526, 528, 538, 550, 559, 566.

ком; старець чи тивун має в ближшій нагляді такий фільварок і кілька сусідніх сіл¹). Отже тут сей старець зійшов на старостинського агента, якими мусіли бути ті тивуни чи десятники.

Одначе упадок волостної, взагалі ширшої організації сіл ще не конче значив упадок сільської самоуправи. На місці таких більших організацій, й незалежно від них жили й самоуправляли ся громади менші, сільські, що лише розмірами ріжнили ся від волостей, а зрештою, як і вони, були групою менших осад — дворич і їх груп, як громади задніпрянських хуторів²). Як я вже підносив³), староруське село не сиділо збитою групою домів, і з сього боку протиставляли „руський звичай“ німецькому способу життя в Галичині дуже рано: господарства руського села „не лежали в одній лінії відповідно до німецького способу, але по руському звичаю в осібних і відокремлених кавалках⁴). Така група дрібнійших осад звичайно володіла спільно певними ґрунтами — особливо такими як сіножати, діси, ріжні „входи“. На зборах своїх „мужів“ полагоджувала вона свої господарські й всякі иньші інтереси, сполом боронила ся від претензій сусідів і адміністрації, сполом удержувала церкву й попа, а часто підносила свій голос і в справі обсади повіства, правила суд і пильнувала порядку в границях своєї громади, платила сполом деякі, а часом і всі дани й податки, розкладаючи їх між господарствами; старшину свою вона також коли не все, то дуже часто собі вибирала. Одно слово, сказане вище про самоуправу волости в зменьшеній скалі повторяеть ся в життю такої меншої громади⁵).

¹) Се виходить з порівняння текстів описи: так стрічаємо такі вирази: *w dzieszyathku czywqna wiazowieczkiego; dwor cziczierowsky, ku ktoremu bel dziesziathnyk ieden, y z sziolmy k niemu przileglymy, єсть старець тетерівський і десяток тетерівський, старець волостный і десяток волостный і т. и.*

²) Назва „громада“ технічний термін для них, по латини звичайно *communitas* — нпр. Матеріали, р. 1573: *ab incolis totius communitatis seu universitatis alias gromady villae totius.*

³) Т. I² с. 318—9.

⁴) *agri ad suam villam pertinentes non in una linea secundum ius teutonicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sparsim et particulatim sunt distincti* — А. г. з. III ч. 25 (1378).

⁵) Про сільську громаду у В.-Буданова Форми селян. володіння землею с. 27 і далі, Любавського Областное дѣленіе с. 465 і далі (полеміка з Будановим), Д.-Запольского ор. с. Пор. компетенції громади по

От нпр. лист виданий такою громадою (1540 р.): Ми мужи господарские Лебедевцы (громада с. Лебедева, Берестейського пов.): я Луць Мицковичъ, старецъ, а Олисей Михалковичъ и Ѳедко Панасович (ідутъ іще чотири імені) со всеми потужниками (співгосподарями) нашими визнаваем нашимъ листомъ сами на себе п. Марку Зубрицкому, што вже есмо с. милости заплатили 30 коп грошей за млин (що вони йому зруйнували самовільно, уважаючи, що він був поставлений на їх ґрунті, але на суді старости програли справу й мусіли за те платити), а 10 копъ грошей на насъ еще zostало ся; нижли мы, бачечи трудность и упадокъ нашъ, штожъ грошей такъ скоро достати не могли, — и просили есмо с. милости, абы онъ узялъ у насъ у заставе у тыхъ 10 копахъ две поли изъ житомъ. И маеть с. милость тые поля до тыхъ часовъ держати, пока с. милости пенези вышей писаные отдамо¹⁾.

А от другой лист, о століте пізнійший (1657 р.) і з другого кінця України (з Барського староства, в східнім Поділю): „Мы громада ивановская всѣ сполне, уваживши недостатокъ себе самихъ, иж не можемъ потрѣбѣ нашей досит учинити, абы церков в селѣ своемъ — храмъ іерарха Христова Николи до першої оздоби привести для убозства нашего, — раду едину взявши продали смо кґрунту зе вшей громади честному господину отцу Александру Десковичу намѣснику барскому, священнику воскресенскому, сѣножат поблизу его кґрунту (наступае опись границъ з застереженнемъ: „що докладаем, иж конци нив не продаем, поневаж у каждое ест господар, еднак волно у них собѣ тое прикупити“) — которую сѣножат ему самому, жонѣ и потомкамъ его пускаемъ вѣчными часи, вырѣкаючи себе самихъ и потомки наши“; між сьвідками сього акту: Андрѣй ватаман ивановский, Гринець Порохняк бурмистр, Жадан Порохняк писар ивановский — дяк; писано в селі, в домі отамана²⁾.

Запись ся интересна між иньшим тим, що потягає виразну границю між ґрунтами, якими розпоряджає громада, й землями

актам Барського староства XVII в. (на Поділю) в моїй книзі Барское староство с. 302—3.

¹⁾ Документ (у мене наведений в скороченню) друкований у Д.-Запольского оп. с. с. 110.

²⁾ Акты Барскаго староства II ч. 49. Див. ще кілька документів в моїх Матеріалах — ч. 90, 113, 116, і під pp. 1578, 1608, 1613, 1672.

поодиноких господарів, до яких громада нічого не має. Далі, в сім акті громадський ґрунт продасться на вічність громадою, без участі старостинського уряду; але так далеко права розпорядження громади, очевидно, не йшли *de iure*, бо для її прав на громадські землі була таж міра, що й для прав кожного селянина на його ґрунта¹⁾: хоч в дійсности він розпоряджав ними, але *de iure* не уважався їх власником. Але надання громадою ґрунтів на церкву — явище дуже часте²⁾.

Збирання податків з цілого села, з цілої громади, що сама вже розділяла їх між поодинокі господарства — практикувалося дуже широко. Навіть там де основні данини давалися з лану чи з дворища, зіставалися додаткові датки як стація, мід, почта і т. и., що давалися гуртом від громади: „стаційну яловицю складає громада“, „ручку меду дає ціла громада“, почти складають „всі“ стільки і стільки — такі означення стрічаємо в люстраціях на кожнім кроці³⁾, так що прикладів наводити нема потреби, тим більше що дещо їх подано й вище, при огляді селянських податків.

Про спосіб обсаджування сільської старшини звістки взагалі незвичайно рідкі. Не підлягає сумніви, що вибирала її вона часто, але не всюди; була тут різниця між різними титулами сеї старшини, і я мушу насамперед торкнутися сеї термінології.

Імена сих сільських старших ми вже бачили. В українській Полісся й на Побужу вони звуться старцями, десятниками, соцькими, тивунами; в районі старої татарської окупації (XIII—XIV вв.), в полудневій Україні — однаково в коронних землях і в. кн. Литовського, панує назва атамана; в північній Галичині — тивуна (по при нього також десятника⁴⁾). З сих урядів, що до старшої їх історії, тивуни, десятники, соцькі були урядниками іменованими, старці й ватамани — по всякій правдоподібности, дуже часто виборними. В пізнійшій практиці з тими урядниками бувало ріжно. Загально тільки треба сказати, що де було фільваркове господарство, сільська старшина виборна

¹⁾ Див. вище с. 152 і далі.

²⁾ Нпр. Писцовая книга Пинского староства Хвальчевского с. 77, 208, 233, 268 і т. и. Пор. вище с. 272, 276.

³⁾ Див. нпр. показчик до люстрацій 1564 р. (в Ш т. Жерел до історії України-Руси, під словом громада).

⁴⁾ Див. нпр. показчик до люстрацій 1564 р., під словами: атаман, тивун, десятник.

не конче була на руку дідичу, і скорше чи пізнійше практика іменовання мусіла брати перевагу.

Старців ми вже знаємо досить. Тивун був початково довіреним слугою панським, звичайно невільним, начальником двора і його челяди. Його перехід на начальника сільської громади був одним з симптомів того перемішання понять двірської челяди і свобідного селянства, про котре я стільки разів згадував. В тій новій ролі на нього переносили ся різні практики, які прикладали ся взагалі до начальника села.

В одній судовій записці з 1450-х рр., з Львівської землі стрічаємо ся нпр. з вибором тивуна громадою. Село Сухоріче обіймає судово в державу, в заставній сумі міщанин львівський Фрідерічі; возний дає справозданне з сього „уваження“: закликавши селян і Гриня, дідичевого тивуна, він передав володінне державцеві; ніхто тому не спротивив ся, селяне прийняли, „яли ся“ державця, й вибрали собі за тивуна Пашка Загайкового сина¹⁾. Зміст записки ясный, маємо вибір тивуна селянами, але іенералізувати її, як то роблять дослідники²⁾, не можна, й сам зміст її остерігає нас від сього: по всякій правдоподібности попередній тивун не був вибраний, а іменованій дідичом, і тому усунено його з переходом села в володінне державця. Державець мабуть так само міг би і з власної волі заіменувати тивуна, як би схотів.

Стрічаємо тивунів і дідичних. Таке тивунство бачимо нпр. в старих служебних селах Солонці й Жиравці під Львовом: маємо з р. 1596 королівське позволенне тутешньому тивуну Стецьку Хведьковичу передати його сину, в доживотне володінне³⁾. В обляті документу се тивунство називаєть ся війтівством (advocatia). Пізнійший документ показує нам дотацію й доходи такого дідичного тивунства (зовсім анальоічні з війтівськими): король позволяє р. 1642 тивуну в с. Верблянах, в Яворівськїм старостві, аби міг передати володінне *tiwonatus seu scultetiae* своїм братанцям, з усіми приналежностями — півтора ланами ґрунту, двома городами, корчмою, правом

¹⁾ Akta gr. i ziem. XIV ч. 3568.

²⁾ Линиченко Суспільні верстви с. 173. Ще меньше обережно припускає він вибір сьвященника громадою — се хіба виїжково в тодішніх галицьких обставинах могло мати місце.

³⁾ Матеріали під р. 1596.

вруб у ліс і т. и.¹⁾ Трудно думати, щоб тут тивунством названо війтівство; скорше можна думати, що тивунства приймали з часом деякі прикмети привілегованих війтівств.

Отамани датують ся татарською окупацією. Вперше стрічаємо ми їх на Поділю, в оповіданні про татарські часи. „Атамани“, „ватамани“ (варіанти оповідання) звали ся начальники громад, очевидно — в тім разі виборні, що „від баскаків завідували“ семи громадами й зберали на них податки²⁾. Століте пізнійше, в 2-ій пол. XV в. ми бачимо їх в полудневій Київщині: тут в кождім селі сидить „отамон“, навіть в найменшій, де є всього яких 2—3 господарства; навіть маємо село, де сидить сам лише „отамон“ і більше ніхто³⁾. Який се був уряд, опис не поясняє, але ся обставина, що ми отаманів бачимо часами в такій малій компанії, або й зовсім одиноких, підриває гадку про виборний характер сього уряду: могли вони бути й виборні, але не конче і не всюди. Скорше їх можна прирівняти з осадчими, що зголосивши ся у князя чи його намістника, скликали людей осідати з ним разом на певнім місці. В Галичині в судових записках середини XV в. ватамани, як і тивуни, в ролі старшини сіл руського права стрічають ся дуже часто, але про спосіб обсади сих урядів звісток незвичайно мало. Звістні вони в ролі начальників сіл також на Молдаві⁴⁾. Про обсаду ватаманів в XVI в. не можу вказати звістки безпосередньої, але посередню маю. Часом в селах окрім ватамана чи иньшого старшини бували ще десятники; про одно село в люстрації читаємо, що обовязки ватамана сповняє десятник, а десятником зроблено одного з селян з огляду на його бідність, бо однаково, значить, не було від нього доходу як від господаря⁵⁾. Коли іменованій старостинським урядом десятник міг ватамана заступати, то міг бути й ватаман іменованій. Повторяю — ріжно то могло бути, й бувало певно.

Відносини отамана, тивуна чи иньшого непривілегованого старшини до громади небогатий матеріал, який ми маємо, ха-

¹⁾ Матеріали під р. 1642.

²⁾ Див. т. IV с. 70.

³⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 3.

⁴⁾ Bogdan Über die rum. Knesen — Archiv f. sl. Ph. XXV с. 532, 535—6.

⁵⁾ Акты Барскаго староства I с. 157: quartus ob paupertatem decenarius villae factus (ким зроблений? я думаю — ясно, що іменованій замковою зверхністю).

рактизує лише в певних моментах. Передо всім, він репрезентує громаду перед властями й сторонами — він має складати свідощтва в справах судових і фіскальних за свою громаду, до нього адресують ся позови — не тільки до селян громади, а й до дідича, коли його самого не було на ґрунті; він мав ставити до суду позваних селян, і т. и.¹⁾

Обовязки й становище тивуна одна судова записка з Галичини XV віка описує так: „сеї підданий був у нього за тивуна, мав ключ від його двора і господарства (а curia et a bonis suis), зберав на нього чинші й иньші доходи з селян, і не здавши з них рахунків й не віддавши належних чиншів, утік до иньшого села²⁾. Отже роля його двостороння: він доглядає панського господарства в селі і zarazом він начальник громади. Але фільварку самого ледво чи наглядав він. Принаймні в королівщинах на те є особні управителі — звані просто „урядниками“, „факторами“; вони були на пенсії. В такій ролі виступають часом і десятники, що в иньших разях виступають як низші агенти, що наглядали панщинної роботи (зрештою і вони не всюди бували): „урядник, а як вони (селяне) звуть — десятник, що буває при людях“, поясняє раз люстрація³⁾. В такім значінню низших сільських урядників бачимо десятників на Поділю і в Галичині. Стрічаємо часом десятників і з більшим значіннем: в однім документі король наказує державцеві, наслідком селянської скарги, аби не казав їм робити панщину на десятника і не позволяв йому кривдити селян⁴⁾.

З другого боку, до тивуна чи ватамана належить нагляд порядку в громаді й суд. Тому в домі старшини (тивуна в данім разі) згадуєть ся й сільська вязниця, „казнь“ громадська, замкнена дручком і засовками, де перетримували злочинців (як злодія в сім разі⁵⁾). Ми маємо факти, де сторонні особи навіть в важнійших справах — як крадіж худоби, звертають ся до суду ватамана, і той судить (по всякій правдоподібности — з участю громади), а як би суду не дав, або засуджений засуду не виконав, покривджений

¹⁾ Див. вказівки вибрані з подільських актів в моїй книзі Барское старство с. 301, також процес с. Солонки в Матеріалах ч. 116 і далі під рр. 1569, 1576, 1577.

²⁾ Akta gr. i ziem. XIII ч. 4727.

³⁾ Акты Барского стар. I с. 238.

⁴⁾ Матеріали ч. 97.

⁵⁾ Akta gr. i ziem. XV ч. 1119.

відзивається уже не до дідича, чи замкової зверхности (в королівщинах), а до вищих публичних інстанцій¹⁾. Практика тут властиво розминала ся з принципом домініального суду; тим часом як в теорії суд дідича був другою інстанцією, по суді сільського старшого, в практиці покривджений, видко, міг звернути ся або до дідича (а в королівщині — до державця чи уряду його), або до сільського старшого. Дідич, очевидно, міг поступити так само — покликати провинника або перед сільський суд, або перед свій власний. Правна практика вимагала, щоб дідич своїх підданих сам не судив, коли його власні інтереси входили в гру — аби не було сторонничости, а посадив в суді иншого шляхтича²⁾. На взір публичних судів, такий прибраний судя засідав з аесорами, і вони побирали за свою працю судову оплату — „памятне“, *memoriale*. Маємо вказівки, як складано такий домініальний суд. Нпр. в с. Мартинові під Галичом, в 40-х р. XV в. з поручення дідича засідає на суді вїйт коломийський Михайло, в асистенції мартинівського вотамана, корчмара і ще якоїсь особи незвісного стану, другим разом — той же вїйт з сусіднім шляхтичом і з управителем сусіднього села Телятник³⁾. Такі практики держали ся й пізніше. Нпр. в однім процесі про підпал двірського гумна підданим, дідич складає суд з вїйта сусідньої громади німецького права і присяжних з сусідніх сіл, в числі восьми, що й творять суд в асистенції сусідніх дідичів, з участю запрошеного возного, відповідно до норм німецького права, дають обвинуваченого на тортури „містрови“ (кату), спровадженому теж до сеї справи, і вкінці засудивши його на спаленне, віддають до рук того ж ката⁴⁾.

На суд державця королівщини можна було відкликати ся до королівського суду. Суд дідича був остатньою інстанцією — від нього відклику не було. Можна було тільки скажити дідича до публичних судів за те, що не дав суду на свого підданого.

¹⁾ A. g. z. XV ч. 4163, Акты Барскаго стар. I ч. 51.

²⁾ A. g. z. XII ч. 1670: et si aliquis kmeto sibi esset reus, erga eundem habet bonum terrigenam locare eundem iudicandum.

³⁾ Ibid. ч. 941 і 980. Линичепко наводячи ці тексти не розумів їх дещо, думаючи, що суд був у с. Луці, і тому невідповідно представив собі справу (Сусп. верстви с. 156).

⁴⁾ Матеріали під р. 1601 (документ використаний у Лозїнського Prawem i lewem I с. 397—8), пор. тамже під р. 1648.

Так представляєть ся на підставі приступного нам матеріалу устрій сіл непривілегованих, чи як вони звать ся — руського права.

Села німецького права мали устрій більше одностайний, і в головних точках він нам звістний ліпше, ніж різнороднійший, на різних старих місцевих традиціях опертий устрій сіл непривілегованих. В основі своїй був се той сам міський устрій німецького права, тільки в простійших формах. Між осадженням села німецького права й осадженням міста нема виразної різниці. Осадчий — Німець чи Поляк, в кождім разі в XIV—XV в. се звичайно не Русин, заплативши певну суму властителю — дідичу чи правптельству¹⁾, разом з порученням осадити на певнім місці село „на німецькім праві“ (in iure teutonico) діставав привилей, де йому забезпечало в тім будучім селі (in villa locanda) дідичнє вйтівство (scultetia або advocatia) з ріжними доходами: він діставав певний кавалок ґрунту — кілька ланів, найчастійше два (в давнійших часах часом більше, в пізнійших навіть оден), шестий ґріш з чиншів і третій від судових кар, і ще ріжні додатки — як нпр. право заложити млин або корчму, часом і право на певну панщину від селян се частійше доперва в пізнійших привилеях XVI в.²⁾).

Таким чином вйт ставав малим дідичом села, а заразом начальником громади. Він був старшиною села, посередником між ним і дідичом та державою, до нього належав виключний суд над селянами в усяких справах: інтегральною точкою сих сільських привилей, так як і міських, було знесенне всякої юрисдикції публичних судів над селянами такої осади німецького права, а апеляція на самого вйта мусіла по духу німецького права йти до вищих судів німецького права. Відносини дідича до такої осади редукували ся до побирання з селян чиншів, застережених в умові з вйтом; навіть панщини на пана, як ми вже знаємо, давнійші осади німецькі не знали³⁾.

Але пани, хоч радо побільшали закладанням таких осад свої доходи, скоро помітили невігоди від такого відчуження

¹⁾ Про сю оплату привилей мовчать, але вона зовсім правдоподібно припускаєть ся дослідниками.

²⁾ Див. нпр. Матеріали ч. 87 і далі під рр. 1567, 1572 (три дні до року).

³⁾ Привилей німецького права особливо в Akta gr. і ziem. I—IV, див. також Матеріали ч. 12, 21, 23, 69, 77 й далі.

свого від громади, й заходили ся коло сіл німецького права так, що вкінці властивий тип сих осад був вповні змінений і від нього лишила ся сама тільки порожня форма.

Одною з найважніших прерогатив в становищу віта були його судові і гарантії. Дідичи заходили ся коло підпорядкування віта своїй юрисдикції, але се удало ся тільки до певної міри. Дорогу до сього отворили вищі суди, що сформовані були на княжих дворах та в більших духовних маєтностях, як апеляційні інстанції для судів війтівських і трибунали першої інстанції для самих війтів. Про оден з таких судів — „вищий суд німецького права“¹⁾ сяніцького замку, зложений з восьми війтів, для справ що дотикали всіх війтівств, сільських і міських, і осіб війтів, ми вже знаємо. Інший звістний нам в маєтностях перемишльською біскупа, уже в XIV в.²⁾ Сей суд складав ся з семи війтів біскупських маєтностей і також був трибуналом для процесів і для справ неспірних, які дотикали війтів³⁾. На взір їх в XV в. практиковали суд над вітими дідичі взагалі. Дідич чи прибраний ним судя засідав в такому разі в асистенції сусідніх війтів, і се застерігало ся в самих фундаційних привілеях⁴⁾. Але принципи німецького права полишили вітоти можливість апелювати на такий суд до дальших інстанцій, як се зрештою й зазначало ся часто в самих привілеях, що віт має бути позиваний на суд королівський, виключно, або й не виключно — по при суд пана. Часом дідичі застерігали ся супроти того, що такий суд дідича в асистенції війтів має бути одиноким трибуналом, або навіть казали вітоти складати приречення, що він і його наступники піддаватимуть ся вповні під доміняльну юрисдикцію й не будуть позивати свого дідича перед публичні суди⁵⁾.

Але все таки з привілеюваними вітими було за богато церемоній, та й дохід війтівський був кавалком ласим, тому вкінці шляхта починає обминати взагалі сю інституцію. Села

1) Iudicium або ius supremum magdeburgense castri sanocensis, часом званий также ius supremum feudale — назва небезінтересна для зрозуміння ленних термінів в українських землях Корони.

2) Supremum ius theutonicum magdeburgense episcopatus premyслиensis.

3) Akta gr. i ziem. VIII ч. 15, 55, 72.

4) Ibid. III ч. 73, VIII ч. 55, XII ч. 3646.

5) Див. у Любимирского Rolnicza ludność с. 21.

організовувано далі по типу німецького права, але з привілегованими вйтами. Таких непривілегованих вйтів, судячи з деяких вказівок, уже в другій половині XV в. мусіло бути досить¹⁾. Вони дешевше коштували і були в повній залежності від дідича, отже були йому наручнійші, а осадчий привілей не стояв на перешкоді усяким підвищенням селянських податків — іще одна дуже важна вигода. Тому далі шляхта заходить ся коло усунення привілегованих вйтів і з тих сіл, де вони вже були. Фірточку до сього давала вже постанова з 1420 р., що позволяла дідичам відберати вйтівства від вйтів „непотрібних і непослушним“ (*inutiles et rebelles*) і продавати кому иньшому, а за браком покуця — лишати вйтівство за собою, сплативши вартість його тому усуненому, по оцінці²⁾.

В XVI в. примусову сплату вйтів практиковано широко; конституція 1563 р. признавши свобідний викуп для всіх вйтівств (в королівщинах), санкціонувала сю практику взагалі³⁾, і институт привілегованих вйтів в приватних маєтностях вкінці зник зовсім, полишивши ся лише в королівщинах та в духовних маєтностях⁴⁾. Сильний удар сим останкам задала конституція про роздавання привілегованих вйтівств тільки шляхті⁵⁾. Зрештою численні скарги селян на сих вйтів, що радили собі в селах як малі дідичі й обтяжали селян панщиною і всякими драчками, оправдували змагання правительства до зменьшення числа привілегованих вйтівств і їх функцій в громадї. Де вйтівства лишали ся, переходили в прості сінекури⁶⁾.

Роля привілегованого вйта в селянській громадї звістна нам дуже неповно. Він був передовсім судею, у всяких справах, але судити мав колегіально з колегією лавників або присяжних (*scabini*). Число їх не було уставлено; звичайним числом уважало ся шість — так каже звістний нам підручник

¹⁾ Цитована вище записка А. г. з. XII ч. 3646 (1474 р.), гварантуючи вйтові суд вйтів же в справах против нього, каже, що вйтії сі будуть „дідичні“, себо привілеговані — *scultetis hereditariis alias dzydzyczuemu*; видко, були „не-дідичні“, непривілеговані.

²⁾ *Volum. legum* I с. 35.

³⁾ *Ibid.* II с. 28, пор. с. 368.

⁴⁾ *Lubomirski Rolnicza ludność* с. 21, — на жаль без наведення документів.

⁵⁾ Див. вище с. 345.

⁶⁾ Див. уривки документів і пвнші — на жаль голословні вказівки у *Любомірського* с. 21—2.

звичайна, що парафія не раз трактувала ся просто як належність вйтівства, як одно з джерел вйтівських доходів, і при наданню осадчого привилею в XVI—XVII в. вйтови разом з вйтівськими ланами, разом з правом на заложення корчми, млина і т. и., надасть ся часом також лан на церкву: розуміло ся при тім, що вйт має вистарати ся посьвященне для себе (такі вйти, посьвящені потім на попів, стрічали ся, як бувало також і те, що попи виступали в ролі осадчих)¹⁾, чи для когось із своєї родини — сина або брата, або поберати церковні доходи й утримувати від себе для церковних функцій стороннього съвященика, чи нарешті — продати свої прьва на парохію комусь сторонньому²⁾. Тому що вйти й ще частійше — їх сини часто съвятили ся на съвщеників, в деяких округах, де вйтівства німецького або волоського права були розвинені, попівство й вйтівство стояли в дуже тіснім звязку з собою, а навіть церковні ґрунти не були докладно відділені від вйтівських чи князівських³⁾.

Бували, розуміть ся, й иньші комбінації. Часом попович, не маючи виглядів дістати парафію по батькови, купував чи випрошував собі у дідича право заложити церкву й парафію, або робив се съвщеник з иньшого села, лишаючи дотеперішню парафію комусь з родини, або продаючи, як меньше наручну, або ціла съвщенича родина, котрій треба було нової філії для своїх членів. Або от — уже в пізнійшій часі (1700) селянин Федір Бондар в Пилах (Жовківське) будує церкву і свого сина Костя способить на съвщеника, дідич надає церкві ґрунта й признає на прошенне Федора презенту тому Костеві, „аби сини Костя й його брати мали з чого жити ся, а сам суплікант, видавши (на будову церкви) своє майно, мав де притулити ся“⁴⁾.

При церкві був звичайно окрім съвщеника дяк, паламар, проскурниця; часто бували й діакони, навіть по селах. Звістки про сих меньших членів церковного персоналю ми стрічаємо одначе рідко, бо всякі власти й колятори мали до діла лише з съвщеником, а то тим більше, що сі меньші церковні посади зай-

¹⁾ Пор. Матеріали ч. 109.

²⁾ Сторінка с. 6—8, Матеріали ч. 113, Шараневича Rzut oka с. 5, Церковная унія на Руси с. 12, Черты с. 50—71.

³⁾ Нпр. Черты с. 66—7 і 291—4.

⁴⁾ Шараневич Rzut oka с. 10.

устрою й господарства до нас з східнього угорського Підкарпатя, з території русько-волоських стичностей і сильно розвиненого пастушого господарства — Берега, Мармароша й семигородських столиць. Вона сформувала ся тут в XIII—XIV в. як комбінація волоського сільського устрою й господарства з формами привілеїюваних громад німецького права¹⁾, і передана до нас в другій половині XIV в., остаточно скристалізувала ся в XV в., дещо змодифікована під дальшими впливами льокаційних форм німецького права, звичайового руського й державного польського, та в залежності від обставин місцевого господарства (так нпр. в Галичині бачимо не п'ятдесятину від овець, а двадцятину, поруч овечої дани приходить до важного значіння дань від свиней, і т. и.).

Першу документальну звістку про осаді волоського права з Галичини маємо з часів Володислава Опольського, 1378 р.: Володислав, грамотою писаною по руськи (одинока звістка його руська грамота) надає своему слугі Ладомуру Волошину за його заслуги ур. Годле поле з сусідніми ґрунтами на сяницькім підгір'ю (коло Дубецька) — „садити село у волоське право“²⁾. Ця грамота одначе своїм змістом не рїзняє ся від иньших шляхетських надань Володислава, так само й иньші галицькі надання Волохам XIV в.³⁾,

Knesen; про сліди волоської колонізації статі Мікльосіча-Калужняцого Über die Wanderungen der Rumänen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 — досить хаотична зберанна лінгвістичних й історичних фактів про румунську колонізацію й румунські впливи в Галичині. Подібними дослідями займаєт ся в своїх новїйших працях А. Петрушевич (Критическо-историческія изслѣдованія о г. Галичѣ, О соборной богородичной церкви в г. Галичѣ, Лингвистическо-историческія изслѣдованія о начаткахъ г. Львова) — вповні свобідно від всяких наукових вимог.

¹⁾ Про громади волоського права на Угорщині окрім цитованої статі Богдана праці Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche 1883, Az Oláhok története, I—II, 1894, Sólyom-Fekete A magyarországi és az oláh incolatus Hunyadban (A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve — річник історично-археологічного товариства Гунядської столиці, 1882) і Vázlatok az oláh kenézi intézmény történetéről s ismertetéséhez (ibid. 1884).

²⁾ Факсимілієне виданне в Палеограф. снимках вид. археол. инст. ч. 16, перед тим Akta gr. i ziem. VII ч. 13 (з копії переписаної польськими буквами).

³⁾ Иньші надання Волохам XIV в. зрештою навіть не агадують про волоське право — нпр. наданне Джурджи 1337 р. Матеріали ч. 4

і властиві осадчі привилеї волоського права ми маємо тільки з XV в. Правдоподібно одначе, що як раз угорська окупація Людовикових часів, піддержана потім тіснішими зв'язями Галичини з Волощиною (хоч не бракувало ближших зв'язків Галичини і з закарпатськими і з молдавськими землями й давніше) втворила ширшу дорогу волоській кольонізації. Організація волоського права в Галичині і принесена сими кольоністами форма сільського устрою й господарства скоро освоюють ся в Галичині, показавши ся дуже відповідними особливо для кольонізації мало ще залюднених підгірських країв, придатних більше для пастушого господарства як для хліборобства, й на „волоський“ взір, по „волоському праву“ починають організувати ся села уже власними силами, без всякої участі закарпатських кольоністів, що зрештою і в селах давнішої осади ледво чи були коли дуже численні. В XV в. стрічаємо вже досить значне число осад волоського права¹⁾, а ще більше зростає воно в XVI в., в середині і в другій половині, коли дуже енергічно вела ся кольонізація карпатського підгір'я в Самбірщині, Перемищині, Сяніччині і то по типу волоського права. В Сянічській королівщині нпр. в середніх десятиліттях XVI в. (1540—60 рр.) можемо нарахувати 26 нових сіл, себто друге стільки, скільки числила вона ціла на початку XVI в., і всі заложені на волоській праві; в Перемишльській в тім часі засаджено селама волоського права поріче Стрважа²⁾. Взагалі, в середині XVI в. бачимо фактичну моду на них — на волоське право переводять навіть стародавні руські осади в таких далеких околицях як Ратненське староство... Але з кінцем XVI в. „волоське право“ починає упадати, села сього права починають все сильніше підтягати під шаблони німецького права³⁾, з загальною панщиною, з фільварковим господарством, і вони затрачують свої характеристичні прикмети.

Осаджувано села волоського права подібно як права ні-

(з иньшої копії друкване у Яблоновского *Sprawy wołoskie* с. 155), Іванови і Бочкови 1387 (*Przegląd archeolog.* I с. 74). Сі грамоти одначе можуть бути й фальшовані або підправлені.

¹⁾ Линниченко рахує їх звиш пятьдесять в XV в. (Сусп. верстви с. 182), але се, розумієть ся, не вичерпує їх дійсного числа; нпр. в Перемищині окрім двох сіл вилонених ним, опись 1497 р. згадує ще три — Старяву, Смольницю, Коросно, в самій лише королівщині!...

²⁾ Див. мої розвідки при II і III томах *Жерел до історії України-Руси*.

мецького. Осадчий заплативши певну, досить значну суму¹⁾, діставав привилей, де разом з дозволом осадити село на певнім ґрунті, ївантував ся йому дідичний уряд старшини, „князя“, і ріжні доходи на взір війтівства: кавалок ґрунту — найчастійше два дворища, звичайно третина чиншів, данин, судових доходів, право поставити собі млин і „фолюш“ (товкач для вовни), право осадити загородників, а часом (в пізнійших наданнях) і певну панщину від селян — на взір осадчих привилей німецького права, бо властиво волоське право, як я підносив, було противне і панщині, і фільварчаному господарству²⁾.

На підставі сього надання князь потім від себе стягав осадників і роздавав їм ґрунти. Ревізори Самбірського староства 1568 р., закидаючи недбальство тутешнім старостам в управі сєї королівщини, так описують сю практику: „Приходив хлоп до старости, просив, аби староста дозволив йому на якимсь потоці садити село, даючи йому кілька сот, а часом і тисячу золотих, і зараз вимовляв собі рілі, третини (з данин), млини, колачі і т. и. Старости не мали причин противити ся тому, бо доходи з того однаково не мали йти зараз, а аж як висидять свободу, по кільканадцять літах, яких вони й не надіяли ся дочекати; і так що було, то й викроювали, не дбаючи про будуще, й давали їм на те свої грамоти, на котрі (князі) потім діставали собі потвердження від короля. А князям то виплачувало ся від разу, бо виміривши ґрунти, зараз брали від кожного селянина по копі, і то так увійшло в звичай, що про се й не торгують ся, а селяне наслідком того уважають ґрунти за продані їм князями і межі собою ними торгують як своїми дідичними. А щоб лекше звабити людей, (князі) випрошували від старост для них свободу на безконечні літа, а хоч мали вимірити всі поля на дворища³⁾, то се робило ся тільки по імені, а дворища мають ріжну великість, відповідно до того, скільки хто дав князеві грошей, осаджуючись“⁴⁾.

1) Нпр. краківський воєвода Кміта бере за такий привилей по 200 і по 300 золотих. Матеріали ч. 70 і 100, також грамоту у Стадїїцького О wsiach с. 25, 27, 29 і далі.

2) Панщина на князя див. нпр. Матеріали ч. 70, 82, 92 (два дні), 69, 76, 109, 114 (три дні), під р. 1572 (шість днів), 1569 (чотири дні і чотири толоки), й т. и.

3) Ревізори мабуть розуміють дворища ланові.

4) Уривок з ревізії Самбірщини 1568 р. у Ливнпеченка ор. с. с. 180.

В формах фундації сіл волоського права був безперечно вплив форм льокації німецького права, як зрештою в пізнійших грамотах сі князівства й виразно трактують ся як війтівства (*more aliarum scultetiarum*). Були одначе й досить важні ріжниці, через які сі волоські осади мають для нас свій спеціальний інтерес. Тим часом як осади німецького права повинні були, й були дійсно чинниками розкладу руського життя, бо осадчі були звичайно Німці або Поляки, на них в першій мірі при осадженню села числено, так що Русини навіть часто виключали ся з „добродійств“ німецького устрою такої осади, право в суді мало бути німецьке і т. и., — в осадах волоських противно вповні панував український елемент: осадчі (почавши від 2-ої пол. XV в.) бували звичайно все Русини, осади кольтонізували ся самими Русинами, фундація церкви звичайно вводила ся в самий осадчий привилей, організувала ся осада дуже часто на взір руський — дворищами, без поміру ґрунтів, і в практиці своїй вона операла ся на місцевім звичаєвім праві. Осадчий привилей с. Радощич (1441 р.), даний Яківцю Волоху, виразно вказує, що селяне сього села і сам старшина мають судити ся „тільки своїм руським правом“¹⁾. Подібні пояснення стрічаємо і в грамотах XVI в.²⁾, і супроти того очевидно, що „волоське право“ згадуване в иньших грамотах, було також в дійсности руським звичаєвім правом, з додатком деяких спеціальних практик і форм осад сього типу.

Князь має в селі адміністраційні й судові компетенції. Він судить своїх селян у всяких справах, великих і малих, і „доглядає порядку“ в селі — в справах господарських і в нагляді поліційнім³⁾. Спеціальної колетії такої як лавники в селах волоського права не маємо, натомість постійну участь чи в суді, чи в слідстві, чи в порядкованню господарських справ князем бере громада, як і в селах „руського права“⁴⁾. Вона ручить за

¹⁾ *iure eorum ruthenico duntaxat de se querulentibus respondere astricti sint* — Матеріали ч. 36.

²⁾ *Scultetus cmetones iure ruthenico alias prawem wołoskim in hereditate iudicabit* — див. Шематизм 1879 р. с. 281 і 288 (грамоти 1585, 1588, 1591 pp.).

³⁾ Див. нпр. А. г. з. XI ч. 2644, 2664, XV ч. 2684, *Regestr zloszczynców grodu Sanockiego* ч. 38, 89, 129, 132, 134, пор. оповідання самбірських ревізорів низше на с. 370.

⁴⁾ В одній записці (з кінця XV в.) возний питає князя „чи буде суд сьогодні?“ — в справі до селян тої громади, і князь відповідає: „мав бути, але люде порозходили ся“ (А. г. з. XV ч. 2684).

своїх членів перед судом, несе відповідальність за них — поки не відступить ся від свого члена й не передасть його іродським властям, складає свідощтва у всяких справах свого села й виступає як сторона; поносить певні данини й тягарі — як будова мостів, замку і т. и.¹⁾

Біжучий нагляд над діяльністю князів і громад має „крайник“. Де волоські села в королівщинах або в приватних маєтностях сиділи більшими групами, там вони складали ся в „країни“, а на старшого власть старостинська чи домініальна іменувала крайника, когось з князів. Так в Сяніцькій королівщині села волоські творили одну країну, в Перемишльській була зпочатку одна — брилинська, але з кольонізацією поріча Стрважа сформовано другу й третю — коростенську й устрицьку; в Самбірщині знаємо дві країни — стрийську й дністрову; в маєтностях Кміти теж дві: собенську й ольшаницьку²⁾. Такий крайник мав адміністраційні й поліційні функції в цілій своїй країні³⁾. За те він поберав певні датки з сих сіл, а подекуди й панщину на нього робили⁴⁾.

Окрім того, звичайно два рази до року — на весну й на осінь, відбували ся „збори“: збирали ся крайники, князі й господарі з волоських осад і в їх присутності підстароста й судя, делегований з старства, приймали рахунки з чиншів й иньших доходів, полагоджували иньші справи й правили суд в справах до князів і в справах відісланих з громадських судів; від сього суду практикувала ся ще апеляція до старости. Цитована вже ревізія Самбірщини з р. 1568

Нор. порученне короля (Матеріали, під р. 1593), аби в разі непослушности котрого: *tedy krajnik zasiedziawszy gromadę onego sądzić będzie.*

¹⁾ Нпр. Akta gr. i ziem. XI ч. 1211, 1254, 1304. 1389, 2876, 3276, 3278, Regestr złoczynców ч. 62, 94, 129, 132, 134.

²⁾ Жерела до історії України-Руси I с. 261, II с. 120, 133, 140, Матеріали під р. 1591/2, Stadnicki O wsiach с. 10. З назвами країн арештою треба бути обережним, бо не раз крайники звуть ся іменами сел де перебувають отже вона буває й випадкова.

³⁾ Про функції крайника див. зараз нижше, а також дещо в Regestr złoczynców ч. 129, 127, 140.

⁴⁾ Нпр. в брилинській країні робили на крайника пять днів до року. Жерела до історії України-Руси I с. 133. Ревізія Самбірського старства 1568 р. каже: „Крайники від кожного чоловіка що має вівці, дістають на свій уряд по справі, а уставляють крайником старости кого небудь з князів“. Уривок у Линиченка оп. с. с. 180.

так описує сі порядки: „Тому що сі села лежать далеко від замку, заведено такий порядок: кожда країна має свого крайника, і його слухають князі, кожде село — свого князя, і його слухають селяне, і він там між ними пильнує порядку. Два рази до року збирають ся з тих сіл всі люде до міста на збори: оден буває на св. Петра, — звуть його ярним, а другий на св. Мартина — звуть його осінним. Сюди приносять князі чинші й поплати, тамже бувають між ними суди, накладають на них кари й поберають — було з того чимало доходу старостам. В сих судах засідає підстароста з судею „дворовим“, до того визначеним, а апеляція йде до старости. Се о стільки обтяжає людей, що як котрий і не має справи на зборі, то все таки всіх женуть туди, і вони небожата там мусять марнувати час, так що за (старостовання) п. Стажеховского раз ті що не мали справ були заплатили по 4 гр., аби їх не виганяли на збір“¹⁾.

Участь громадян мусіла й тут бути давнійше більш активною, і тільки пізнійше звела ся на таку чисту форму, так що, як що й коли бачили, селяне навіть відкупали ся від обовязку ходити на збори, або просто неходили й ховали ся²⁾, а суд на зборах зводив ся на суд старостинських урядників, при пасивній участі громад і князів. Так князі з Самбірщини в 1590-х рр. скаржили ся королеви на завадто острый суд на зборах, і король поручив, аби на далі на тім суді при урядниках засідало шість князів-асесорів і брали участь в ореченню³⁾. Перед тим значить судили самі старостинські урядники.

Кінець кінцем „волоського“ в устрою осад волоського права було дуже мало. Був ним іститут князівський, властиво назва „князя“ для такого привілетіованого начальника села,

¹⁾ В Сянїчинї XV в. такому судови на зборах відповідають сесїї, в записках перехованих в сянїцьких ґродських книгах, звістїї під назвою *termini Valachorum, iudicium Valachorum, termini castrenses iure Valachorum* — A. g. z. XI ч. CCCXXXII, CDLXXXVI, CMLXI, CMLXXXIX. Линиченко (с. 185—6) підносить такі рїзниці від зборів, як про них оповідає головнo самбірська ревізія: на тих сесїях бувають лише князі й покликані старостою репрезентанти громад, і се були сесїї надзвичайні, бо відбувають ся в рїзних часах. З другого боку рядом моментів сі сесїї подоблять ся до судів па зборах: засідає на них воєвода, що відповідає підстарості пізніших зборів, і судя (вищі достойники — як каштелян, очевидно, бувають лише припадком), крайник, князі і окрім них ще *plures viri circumsedentes* ч. 1538).

²⁾ Матеріали під р. 1593. ³⁾ Матеріали під р. 1591/2.

принесена з волоських громад угорських (а Волохами запозичених у сусідніх Слов'ян), пастуший спосіб господарства, дани від пастушого господарства й назви сих даней. Громади були руські й устрій їх був зовсім руський, опертий на руським звичаєвим праві.

Згодом, як то я вже підносив — головню з другої половини XVI в. — всі отсі різні типи сільського устрою українських земель починають зводити ся до спільного знаменника, й відміни їх слабнуть, затерають ся, або задержують ся лише в різних чисто формальних останках. Тип німецького права, перероблений на польсько-панщинне копито, так що з того німецького первозвору зацілїли лише деякі імена, загально прийнятий в польських землях, послужив таким спільним знаменником для сільського устрою українських земель¹⁾. Привілеїовані вїтївства знесено і заступлено їх вїтїями вповні від пана залежними; фундаційні привілеї з їх означеннєм данин пішли в непамять; громаду безпосередню і вповні підпорядковано власти дїдича, і від нього залежала тепер висота і спосіб оподатковання; панщина розвинула ся над давньою системою чиншів. І такий тип, приладжений до інтересів фільваркового господарства і бажань домінії починає розповсюднювати ся по українських землях, і на його взір модифікуєть ся типи устрою „русського“, волоського, і т. и.

Найбільше грандіозним заходом коло розповсюднення такого одностайного типу була устава на волоки 1557 р., переведена, як вище було сказано²⁾, і в деяких українсько-русських землях. Вона досить докладно означає також і устрій села, який мав переводити ся разом з помірою ґрунтів³⁾, і сі вказівки варто тут подати.

На одно вїтївство устави поручає рахувати сто волок або й більше, положених в сусїдствї, так що в потребі можна злучити два,

¹⁾ Таке амальґамованнє почало ся дуже рано — читати нпр. осадчу грамоту на волоське право з 1441 р. (Матеріали ч. 36), де осадчим виступає Волох, підставою місцевого права — руське звичаєве, а в організації села тісно лучать ся практики осад права волоського й німецького. Або грамоту дрогобицького старости 1531 р., де він переводить село Грушову й Літню на німецьке право ще раз, бо ті села *azkolwiek w niemieckim prawie siedzieli, y w tymze prawie dzierzeli, iedno iz ro rusku brali* (Матеріали, дод. під р. 1531). В наведенім вище (на с. 364) документі з 1659 р. поруч ватамана виступає бурмистр тогож села, і т. и. ²⁾ Див. с. 209—10.

³⁾ Акты Западной Россіи III с. 73—4, також с. 76—7, §. 20.

три або й більше поменьших сіл. Самому вйтови дасть ся одна волока свобідна від повинностей, а як схоче, може другу взяти за грошевою оплатою всіх повинностей, які на неї припадають. Іменує його за порозуміннем з громадою „уряд“ (намістничий чв старостинський¹⁾). За провини може він на вйта накладати кари, але відбрати від нього вйтівства не може на власну руку: тільки разом з ревізором, доказавши провину вйта, уряд може його скинути, а на його місце поставити иньшого „мужа“ з тоїж волости, чоловіка непідозреного, на якого згодять ся піддані. Приводити до присяги вйта при наданню вйтівства не треба, бо є на нього визначені вини (за провини).

Обовязки вйта такі: відповідно до розпоряджень „уряду“ він має „вигоняти“ людей на роботу; що неділі він заповідає людям роботу — котрого дня і з чим мають прийти, і при всяких роботах людей свого вйтівства має їх наглядати замість пристава. Він же каже людям ставити ся до уряду з чиншами й всякими поплатами, і має сам бути при тім, а де овес і сіно має відвозити ся до Вильна чи де инде, там вйт має їздити з людьми свого вйтівства і „відавати“ ті натуралії. Він пильнує границь і що року відновляє і поправляє границі селянських ґрунтів, під карою копи грошей; коли оден підданий другому пооре або знищить границю, то уряднику на „копу“²⁾ не треба їздити, а вйт сам „направить“ границю, і за се має взяти з провинника дванадцять грошей „на уряд“, а собі за працю чотири гроші; для таких справ він мусить у себе мати шнур, добре вивірений на час мокрий і сухий. При нарушенню границі стороннім властителем вйт має доносити урядови під карою копи грошей. А як би вйт найняв кому порожню волоку і затаїв перед ревізором, або затаїв волоку найняту урядом (за порозуміннем з наємцем), то за те його мають карати смертю як злодія.

Судів ніяких вйти і лавники по селах не мають судити, під карою рубля грошей до скарбу в. князя; така сама кара за вимаганне „поклонів“ від селян і иньші драчки (вымыслы). Запримітивши якусь шкоду скарбови, вони мають доносити урядови або ревізорови, нічого не затаючи, під тоюж карою. На

¹⁾ Се виходить *implicite* — з того, як треба поступати з обсадою вйтівського уряда, коли скинуть вйта за провину.

²⁾ Очевидно, в таких граничних справах переводила слідство й визначала границю „копа“.

жаданне уряду вїйт має відставляти підданих на його суд замість дїтського, лише як би котрий підданий не послухав і за півзаннем вїйтівським не ставив ся до суду, тоді уряд посилає свого дїтського по того непослушного і бере за те від нього „дїцковання“ по грошу від милї дороги туди й назад. При суді уряду (над селянами з його сїд) вїйт має бути присутним і помагати підданому в „справедливости“ (боронити його прав). Має він також мати відомости про вини (побирані з селян його сїд урядом) і подавати їх ревізорам (для контролі), а також пильнувати, щоб уряд не брав „вин і пересудів“ над уставу, а як уряд не перестав би чинити того і по його пригадці, має донести про се ревізору.

Уряд має судити підданих у всяких справах в дні торгові¹⁾; тільки в справах „крївавих“ і „твалтовних“ уряд може кликати на суд підданих коли небудь, і вїйт повинний їх ставити. Вини „битої“, судом переведеної, має уряд поберати 12 гр., а так само і тоді, як би згода наступила серед процесу, але вже по обжалованню до уряду. А коли станеть ся бїйка, і згода наступить ще перед скаргою до уряду, то в таких разї платять лише 6 гр., а вїйт і лавники мають про се дати знати до уряду, під карою копи грошей.

Лавників має бути „становлено“ по два-три, і більше, відповідно до великості села, з людей непідозрених, віри гідних. Їх обовязок — оглядати шкоди, які стануть ся між селянами в потравах і в иньших справах; за се лавник має діставати „оглядного“ грїш і за той же грїш має в тій справі зложити перед урядом сьвідоцтво справедливо, під присягою; а за несправедливе сьвідоцтво мають його, як кривоприсяжника, карати смертю. За безчесте дістає він рубль. Але „потягли“ і всякі повинности має він відбувати варівно з иньшими підданими.

Сей образ цікавий не тим лише, що безпосередно по сям вказівкам організовані були села в деяких околицях наших, а також і тим, що самі сї вказівки, безперечно, виходили від тодішньої практики й щоб так сказати — господарської політики польських земель, отже можуть служити до певної міри до пізнання тих змін, які переводили ся в тих часах в устрою села і в українських землях Корони.

Як бачимо всяке самостійне значінне від вїйта в селі й

¹⁾ Аби не тратили робочого часу.

громаді відібрано. З виїмком хіба тих граничних спорів, війт юрисдикції не має, не має й самостійности адміністраційної; він тільки помічний агент, поліційний і господарсько-фіскальний замкового уряду, у всіх справах має до нього доносити й його розпорядження виконувати. Що правда, хоче його скарб ужити на контролю самої замкової адміністрації, і для того навіть дещо робить для забезпечення його (забороняє урядови скидати війта на власну руку), але становище його занадто залежне, щоб він дійсно міг помагати своїм селянам доходити „справедливости“ супроти замкового уряду. З другого боку центр тяжкості в його уряді перейшов на панщинну контролю — він тут стає помічним органом в фільварковій господарці. Лавники зійшли на простих оглядачів шкід. Громада, окрім права опінії при іменованню війта, не має ніякого поля діяльности й всяке значінне її також відібране.

В тім напрямі взагалі змінював ся сільський устрій, в мастностях державних і приватних¹⁾. Я підносив уже, що тивунів і вотаманів руського права, князів волоського права вже в XVI в. трактовано як війтів²⁾; від тоді, й пізнійше, в XVII—XVIII в. вони властиво тільки іменами рїзнили ся між собою. З них привілеговані — як князі й деякі тивуни трактували ся як війти привілеговані, і ті князівства й війтівства що заціділи від роздроблення, зі зростом вартости ґрунтів і селянської праці, переходили на малі мастности. От нпр. опись такого князівства з поч. XVII в.: пять ланів, окрім того ґрунти не поміряні, де висівали 50 кіп овса, з селян шість днів панщини і толоки без обмеження, окрім того певне число загородників, що робили на війта і до нього належали дохід з чиншів і даней вкінці млини, корчми, — масточок зовсім не злий, і на нього поласив ся якийсь шляхтич, що й виробив собі право на примусовий

¹⁾ Любомирський (Rolnicza ludność с. 22—3) так описує сі зміни на підставі матеріалу з коронних земель (але не цитуючи їх): місце привілегованих війтів заступали лентвійти, їх виберав або двір і давав до затвердження громаді, і тоді вибраний війт складав присягу на вірність громаді, або полишувано вибір громаді, й тоді двір його затверджував, і війт складав присягу дворови. Уряд і юрисдикція війта всюди злила ся з урядом і юрисдикцією домініальною. Лавники стратили всяке значінне, подекуди сей уряд не обсаджав ся, або й касував ся як непотрібний; в иньших місцях зроблено з нього зберачів податків, або доглядачів панщини.

²⁾ Див. ще нпр. Матеріали ч. 69, 92, 114 і далі.

викуп його від державців князівства¹⁾. Війтівства і князівства непривільговані, або такі що не удержали ся на висоті своїх привилеїв трактовано більше менше в дусі устави 1557 р. Князі в Самбірщині уже в 1590-х рр. допрошують ся права на свою третину з чиншів, бо економ був заперечив їм тої третини²⁾. В иньших документах з перших літ XVII в. князі й крайники виступають в ролі старостинських підручників, і за ріжні своєвільства від них селяне стрвяжських сіл скаржуть ся королеви, а той наказує старості, аби на далі „взявненне й бите несправедливе не було ані від князів, ані від иньших старостинських урядників“³⁾. Всяка тїнь сільської самоуправи і автономії зникала тут.

При всім тим сільські громади певної живучости не тратили, особливо по королівщинах, все таки менше придавлених. Бачили ми вище факти енергічної боротьби їх з насильствами державців⁴⁾. Незвичайну енергію показують громади медичького староства в згаданім вище епізоді — в опозиції проти заходів сьвящеників коло увільнення від громадських податків при кінці XVII в.⁵⁾ В королівщинах дальше на схід положених громада не тільки мала більше жизненних сил, але й більше признання для своїх функцій. Нпр. в східнім Поділю, в барьськім Поділю, громада ще в 2-ій пол. XVII і XVIII в. роздає свободні ґрунта, рішає ґрунтові спори своїх громадян, й такі справи сам замковий уряд дає на її рішенне, видає розпорядження для своїх членів, виступає зі скаргами на сусідські кривди, і до неї ж як до юридичної особи такі справи звертають ся, і т. и.⁶⁾

¹⁾ Матеріали під р. 1609. Дальшу еволюцію таких князівських (і війтівських маєтків) показує нпр. державний контракт війтівства (давнійшого князівства) в Поповій з кінця XVIII в.: на війтівських ґрунтах сидять сім підданих війтівських, провадить ся фільварчане господарство в тодішнім дусі; иньші піддані не роблять панщини, а дають натомість овес; окрім того до війтівства належать доходи з млина й корчми; разом річний дохід його рахуєт ся на поважну для тодішніх часів суму 676 зол. (у Стадніцького О wsiach с. 40).

²⁾ Матеріали під р. 1591/2. ³⁾ Матеріали під р. 1603 і 1605.

⁴⁾ Див. с. 195 і далі. ⁵⁾ Див. с. 281.

⁶⁾ Барское староство с. 302-3.

VI.

Організація церковна.

Церковні відносини цих віків мають право на особливу увагу історика українського народу. Наслідком того процесу, декотрі сторони котрого ми вже бачили, а декотрі маємо ще вяснити в дальших розділах сеї праці, церковні відносини на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в яким збирають ся політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности. і церковними гаслами покривають ся потім змагання і течії в основі річи зовсім далекі від чисто церковних інтересів. Історія церковної організації передо всім має ввести нас в розумінне сього явища. В сїм розділі ми маємо представити ті зверхні обставини, в яких розвивало ся церковне жите в XIV—XVI віках і прийшло до такого розстрою, що по реакції почало реставрувати ся сполученими силами цілої суспільности, і вона зробила з церкви свою національну твердиню, против загальної адміністрації, опанованої привілейованим польським елементом. Огляд тої громадської роботи. сконцентрованої наоколо церкви, ми дамо пізнійше, а тепер представимо історію самого церковного устрою, переміни зроблені в нїм впливами нового, польсько-литовського режіму і його церковною політикою. Почати мусимо від єрархічних відносин, передовсім від процесу єрархічного відокремлення українсько-руських земель (разом з білоруськими).

Я спинив ся в сїм огляді при кінці сорокових років XIV в.. коли митрополиту московському Теодіостови удало ся відновити давню єрархічну одність київської митрополії, добивши ся знесення митрополій галицької й литовської, заснованих з початком:

XIV в.¹⁾ Сей тріумф московської митрополії і політики був дуже короткий. Причини, які викликали змагання до увільнення тих чи інших земель з під зверхности митрополитів володимирсько-московських, себто зірванне давньої церковної традиції, що признавала Київ одним осідком митрополита, і підпорядкування митрополитів власті й політичним інтересам таких рагвену, якими були в державних відносинах князі московські, — єї причини існували далше, а з тим не переставали й змагання до церковного відокремлення в інших політичних центрах.

Довідуємо ся, що вже десь в р. 1352, ще за життя м. Теогноста, приїхав в Царгород, щоб дістати посьвященне від патріарха на митрополита, якийсь Теодорит. Маємо про се лише дуже короткі й неясні (дуже можливо — умисно притемнені й невиразні) згадки в патріарших грамотах²⁾. Не знаємо, хто прислав до Царгороду сього кандидата, і яким митрополитом, для яких земель хотів бути сей Теодорит³⁾. Знаємо лише, що патріарх став проволікати з посьвященням, і Теодорит, набравши переконання, що з царгородським патріархом до кінця не дійде, удав ся до Тирнова, до патріарха болгарського й дістав від нього посьвященне. Розумієть ся, се було противно канонічному праву, але коли з тим Теодорит приїхав у Київ, тут його прийняли як митрополита, й він зіставав ся тут кілька літ (як довго

¹⁾ Т. III с. 303—4 = 273—4 другого видання. Літературу див. в прим. 10, головню праці Навлова, Тіхошірова, Фіалка, Голубінського.

²⁾ Acta patriarchatus I с. 350—2 = Рус. ист. библи. VI дод. 11 і 12, з р. 1354; окрім того Никон. л. II с. 226, під р. 1352 записує: „ипокъ (отже не був він епископом) Теодоритъ поставленъ бысть митрополитомъ отъ терповскаго патріарха и приде въ Киевъ“.

³⁾ Патріарші грамоти, писані пізніше, отже з заміром як найбільше очорнити Теодорита, представляють сприву так, що він хотів стати митрополитом „всєя Руси“, ще за життя Теогноста, і існують, хоч і не кажуть виразно, що Теодорит представляв, ніби Теогност вже не живе. Се представлення річей приймав Макарий, уважаючи Теодорита простим пройдисвітом (IV с. 30—1), за ним й інші деякі, але так ітп за патріаршими грамотами en toutes lettres було б зовсім необережним. В иньшу хвилю надає Голубінський (II с. 179—181), категорично твердячи, що Теодорит був кандидатом Ольгерда, призначеним на митрополита галицько-литовського. Він виходить тут з хибної преміси, що Київ тоді належав до Литви, і з другої — наш звістний уже (див. т. III с. 610 = прим. 24 в 2 вид.) ототожнення галицької митрополії з литовською. В дійсности Київ в тім часі ледво чи належав до Литви, і противно — як я підозрів у своїм місці (т. IV с. 67—8, а перед тим іще в Історії Київщини с. 488—9, 509), в ерархічних справах Київ в 50-х рр.

— не знаємо), неважаючи на розіслані з Царгорода грамоти, що під страхом анатемати забороняли признавати Теодорита митрополитом. Навіть деякі посторонні єпископи, нпр. новгородський (що мав зачіпку з московським митрополитом) признавали його.

Кілька місяців по посвященню Теодорита вмер м. Теотност, і з тим виникла боротьба за митрополію між Москвою й Литвою. В Москві мали від давна приготованого кандидата — Москвича з уродження й виховання (потомка чернигівського емігранта) Алексія, що ще за життя Теотноста був його намістником, і тепер зараз вибрався в Царгород на посвящення. Але вислав туди також і Ольгерд свого кандидата — також на митрополита „всєя Руси“. Був ним його свояк Роман — мабуть з князів тверських, посвячених з Ольгердом через його другу жінку¹⁾; прихильний Романови сучасний візантійський історик Грігора дуже хвалить його нобожність і читання в святійськх писемї, поважний вид і поведженне. Очевидно стараючи ся здобути для свого чоловіка митрополію, Ольгерд надїяв ся дістати собі ті впливи в спірних між Литвою й Москвою землях, які давала московському князеви залежність від нього митрополита²⁾. Царгород став ареною боротьби й всяких заходів сих кандидатів і їх сторонництв. Головну ролю при тім відігравали гроші; принаком захована тверська записка отовідає про посольства, що прийшли до Твери від обох кандидатів на митрополію збирати на них гроші³⁾.

завсім не йшов на руку Ольгертови. Я припускав, що в Києві Ольгердового кандидата Романа тому й не прийняли в 1354—5 рр., що там сидів Теодорит. Супроти того всього уважати Теодорита Ольгердовим кандидатом не так легко. Найпростійше було б уважати його кандидатом чисто кївським, але настанати на сія також не можна супроти тодішнього упадку Києва. Фіалек вправді викикуєть ся (с. 8) „до руських джерел — в одніи з житій м. Алексія“, що Романа патріарх висвятив на прошенне полудневих руських князів. Але ігноранція автора в російській літературі німстила ся над ним і т.т. як в богатых иньших місцях — те „житие“ Алексія написав архієп. Філарет, і ті полудневі руські князі — його власний злогад. Вкінці Яцимирский висловив недавно злогад, шовляв Теодорит був агентом патріарха, що шукав собі причини з тирновським патріархатом (с. 69—70), але не поясняє, по що Теодорит в такім разі опинив ся в Києві. Отже — *ignotamus*.

¹⁾ Що Роман був свояком Ольгерда по жінці його і походив з сусіднього князівського дому, каже Никифор Грігора — болоського видання т. III с. 518, і потверджує оновцанне Никон. л. II с. 231 про його приїзд до Твери. Характеристика його у Грігори *ibidem*.

²⁾ Так розуміли се і в Царгороді, *Acta patr.* II ч. 12 = Рус. ист. биб. VI дод. 30. ³⁾ Никон. II с. 227.

Справа варила ся в Царгороді сильно. Подобиць не знаємо, але в результаті перемиг Алексій, хоч як не мило було прийняте в царгородських кругах се присланне кандидата з Москви¹). Видно мав чим заплатити. Його признано митрополитом „київським і всея Руси“, і спеціальною синодальною постановою (в липні 1354 р.), очевидно на бажанне його й московського князя, легалізовано сполученне з митрополитом катедрою володимирської епархії й перенесенне митрополитичого осідку до Володимира; Київ мав зіставати ся митрополитичим столом, але тільки титулярно; що фактично митрополитичим осідком став не Володимир уже навіть, а Москва, про се Алексій, видко, не вважав потрібним згадувати. Роман, по словам пізнішої синодальної постанови, дістав з початку тільки „Литву“, себто епархії полоцьку і туровську, з катедрою в Новгородку, а пізнійше, новою постановою (десь в р. 1356) додано йому „з особливої ласки і для спокою“ ще „єпископії Малої Росії“, себто волинсько-галицькі²). Але можна сумнівати ся, чи канонічна область Романа була так докладно визначена з самого початку. В кождім разі Роман мав далеко ширші претензії, ніж ті дві „литовські“ епархії. Записка в Никонівській копіяції, даючи відгомін боротьби отих двох митрополитів і їх претензій, каже: „в святих тельстві настало замішанне, якого не бувало в Руській землі: в Царгороді патріарх поставив двох митрополитів на всю Руську

¹) Маємо дві противні собі реляції — одну в актах патріархату, прихильного Алексію, другу — у Грігорі, прихильного Романови. Постанова патріаршого собору з 1361 р. (Acta patriarchatus I p. 425 = Рус. ист. биб. VI дод. 13) каже, що Роман прийшов до Царгорода вже по висвяченню Алексія на митрополита всея Руси, дістав митрополію литовську і невприво став вдирати ся в канонічну область Алексія. Грігора (III с. 519) противо каже, що вже по висвяченню Романа (значить — на митрополита всея Руси) прийшов Алексій і грошима добив ся поділу митрополії всея Руси між ним і Романом, і так скривджено Романа. Против Грігора говорила б та обставина, що в грамоті Алексію на митрополію і в грамотах виславих до новгородського архієпископа слідом, в липні 1354 р., нема мови про Романа; тому звичайно всі (окрім Тіхомірова) приймають, що Роман дійсно вже по посвященню Алексія вступив з своєю кандидатурою. Але так рішучо сього твердити не можна. Постанова з липня про перенесенне митрополитичого осідку до Володимира, що признавала Київ Алексієви, сильно виглядає на асекурацію Алексія від претензій Романа, хоч і мовчить про нього. В кождім разі зістаєть ся дуже важною звістка Никон. літоп. під 1354 р. (II с. 227) про поставленне Алексія й Романа митрополитами й приїзд їх обох в однім часі з Царгорода на Русь. Поправляти сеї дати на р. 1355, як то роблять, не бачу причини. ²) Постанова 1361 р. — як вище.

землю (себто кожний уважає себе митрополитом „всея Русі“), і була між ними велика ворожнеча¹).

Зараз по повороті з Царгорода Роман подав ся до Києва, щоб засісти на сій титулярній столиці „всея Русі“, але тут його не прийняли²; можна думати тому, що Київ тримав ся Теодорита (про нього маємо звістки ще з ління 1354 р.). Пізнійше, коли його тут не стало, Київ не прикладав ся до боротьби за митрополію, й приймав зарівно й Романа й Алексія, і се дуже злостило Ольгерда, так що він оден раз наказав зловити Алексія, коли він був заїхав „в Малу Русь“³), а як я здогадував ся⁴, — хто зна чи се ненаручне йому поведенне Киян і не було причиною, що Ольгерд вкінці зсадив з київського стола кн. Федора й посадив тут свого сина. Інші землі, що стояли в сфері литовського впливу. Роман також старав ся взяти під своєю управу: так знаємо, що коли Брянськ перейшов під литовську зверхність, Роман опанував брянсько-чернигівську єпархію, а пробував опанувати також і тверську⁵).

Неясність, яка мусіла бути з початку в становищу обидвох митрополитів, спонукала їх в 1358 р. удати ся до патріарха в справі своїх претенсій (очевидний доказ, що з початку їх компетенції зовсім не були докладно розграничені). Патріарх рішив сю справу так як ми вже знаємо: що Алексій має бути митрополитом київським і всея Русі, а Роман — митрополитом Литви й Малої Русі⁶). Таке рішення одначе так розгнівало

¹) Никон. II с. 227. Аж під 1356 р. записує та ж компіляція: „приде изо Царяграда пресвященный Алексій митрополитъ со многу честію отъ патріарха и з благословеніемъ на всю Русскую землю; також и Романъ митрополитъ приде изо Царяграда отъ патріарха на Литовскую землю и на Волывскую“. Отже тільки по новім розсліді справи Романа й Алексія стало ясным, що митрополитом „всея Русі“ має бути тільки Алексій: перед тим се не було ясно.

²) Записано се тільки в компіляції вид. Дашкевичом: Latopisiec litewski с. 174 = вид. Бѣлокурова с. *45.

³) Про побут в Києві Алексія — в Воскрес. л. II с. 10—1, 1 Новг. с. 354 (р. 1358—60). Про пробування там Романа — в постанові 1361 р., без дати, але сей його побут там мають треба містити перед приїздом туди Алексія — див про се в мойй Історії Київщини с. 489. Про арештованне Алексія — патріарша постанова в 1380 р. Acta patr. II с. 12 = Рус. ист. биб. дол. 30. ⁴) Див. т. IV с. 68.

⁵) Никон II с. 231, патріарша постанова в 1380 р., як вище.

⁶) Постанова 1361 р., як вище. Що до дати сього рішення в літературі є вагання між рр. 1355 і 1358, але порівнянне наведеної вище (нотка 1) звістки Никон. л. під р. 1356 в патріаршних актах, де Ро-

Романа, що він не прийнявши сеї постанови й не попросивши ся з патріархом, відіхав з Царгорода. Він далі старав ся розширяти сферу своєї юрисдикції, а його послани перед царгородським духовенством відзивали ся, що Роман опанувавши Київ і маючи за собою поміч Ольґерда, „може все собі безпечно позволити“. Скарги м. Алексія і сеї похвалки спонукали патріарха вислати на Русь своїх відпоручників, аби на соборі єпископів і князів розслідити справу Романа (1361). Очевидно, патріарх забирав ся до якихось серйозних заходів против Романа, але, як висловляеть ся пізнійша грамота — „все скоро полагодив той, хто все користно полагоджує, відізавши Романа з сього сьвіта“: він умер десь слідом по тій постанові¹⁾.

Втративши Романа, Ольґерд мабуть старав ся дістати нового митрополита, але в Царгороді так зміцнили ся московські впливи, неприхильні Ольґердовим плянам, що в р. 1364 ухвалено спеціальну постанову, аби на далі литовські єпархії належали до митрополії всея Руси й від неї не відлучали ся більше: тільки пізнійше патріарх скасував сю постанову²⁾. Маємо звістку досить невизначну, про якісь переговори між Ольґердом і Алексієм: Ольґерд, що тоді вже забрав Київ і посадив там своєго сина, жадав від Алексія, аби він осів ся постійно в Києві, а як ні — то нехай згодить ся на поставлення осібногo митрополита³⁾. Але до порозуміння між ними не прийшло: Алексій переїздити в Київ, розуміеть ся, не хотів, а уставленню осібногo митрополита також скільки міг противив ся.

Тим часом прийшло до відновлення галицької митрополії. по чверть-віковій перерві. Як ми знаємо⁴⁾, галицьку митрополію знесено саме в переддень польської окупації, постановою патріарха виступає як присутній в Царгороді в липні 1356 р. (Acta patr. I с. 362). вказує виразно на р. 1356; коли Роман тоді так погнівав ся на патріарха, то певно вже не їздив більше до Царгорода.

¹⁾ Так оповідають постанови з р. 1361 і 1380; пор. грамоту де Романа — Acta I с. 434 = Р. и. б. дод. 14.

²⁾ Acta I с. 448 = Р. и. б. дод. 15. Голубинский (op. cit. с. 207) розуміє скасування сеї постанови так, що патріарх передумав був і хотів поставити для Литви осібногo митрополита. В кождім разі зовсім справедлива його замітка, що ся постанова свідчить про старання литовського правительства мати нового митрополита по смерті Романа.

³⁾ Се згадує патріарха постанова 1380 р., і тут справа представляєть ся так, що Ольґерд се робив лише, аби відступом ухопити Алексія, але се мало правдоподібне толкування, і впр. Павлов (op. с. с. 249) зовсім справедливо трактує пропозицію Ольґерда як щяру.

⁴⁾ Т. III с. 304 = 273—4.

аршого собору. Що потім стало ся з останнім митрополитом Теодором, не знаємо, але бачимо наочно, що підчас сороклітньої боротьби за Галичину тутешня церков прийшла до сильного упадку; свідчить виразно про се вже той оден факт, що при поставленню галицького митрополита в 1371 р. не було тут по епархіях єпископів (се знаємо з патріаршої постанови). Роман хоч мав приділені епархії „Малої Руси“, але супроти тодішньої ворожнечі між Литвою й Польщею прав своїх на управу галицькими епархіями мабуть не міг використовувати. І так прийшла тутешня церковна організація в розстрій, так виразно, хоч і коротко представлений в листі Казимира до патріарха десь з 1370 р.

В тім часі, як можна догадувати ся — на усильне жаданне православних руських князів і бояр з Галичини і польської Волини (пригадує, що то був час найбільших успіхів польської окупації), вислав Казимир до Царгорода єпископа Антонія (мабуть єпископа галицького¹) з грамотою, де Казимир просив у патріарха посвящення на митрополита. Сю інтересну грамоту (очевидно — подиктовану тимиж Русинами, а писану дуже кепською гречиною), варто навести тут цілу:

„Найстаршому, всесвятійшому царгородському патріарху вселенського собору поклін і велике чолобите від сина твого короля Ляхії й Малої Руси Казимира і від руських князів, що вірують в віру християнську²), і від руських бояр велике чолобите. Просимо від тебе собі архієрея. Вся земля тепер гине без закона, бо пропадає закон. Від віків Галич звістний був усім краєм яко митрополія, митрополічий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословеннем вашим був Ніфонт, другим митрополитом Петр, третім митрополитом Гавриіл, четвертим митрополитом Теодор; всі вони були на галицькім столі. Князі руські³) були наші свояки, але сі руські князі погинули, і земля стала порожнею⁴), і потім здобув Руську землю я, король Ляхії Казимир. І тепер, съвятий отче патріарх вселенського собору, просимо від тебе архієреем собі, котрого ми з ласки божої та й вашого блґгословення, з нашими князями й боярами собі вибрали, чоловіка гідного, доброго, чистого житем і смиренного

¹) Що Антоній був єпископом галицьким, на се натякає стилізація патріаршої постанови з р. 1371 про нього: *προεβίβασθη καὶ ἐγένετο αὐτός ἐξ ἐπισκόπου μὴτροπολίτης τῆς τριακτῆς μὴτροπόλεως.*

²) Сильно підозріваю, що сі слова значать „православних“, не католиків.

³) Себто давніші.

⁴) Властиво свротою.

серцем — св'ятійшого єпископа Антонія, за благословенням вашим. Ради Бога, та й нас, та й св'ятих церков нехай буде благословення ваше на сім чоловіку, аби не порожнював престіле нашої митрополії: поставте Антонія митрополитом, аби не зник, не пропав закон Русинів. А як не буде ласки божної й вашого благословення на сього чоловіка, то потім не жалуйте на нас: прийдець ся хрестити Русинів на латинську віру, як не буде на Руси митрополита, бо земля не може бути без закона¹⁾.

Ся кінцева погроза очевидно вплинула на патріарха, бо він дійсно, хоч не без значної проволоки, висвятив в маю 1371 р. того Антонія на митрополита галицького, піддавши йому єпархії перемишльську, холмську й володимирську (Володимир належав до 1371 р. до Польщі). По традиції давньої галицької митрополії віддано її також єпархію туровську, але слідом, здасть ся. вилучено, бо турово-пинські землі належали до Литви. З огляду що в тих єпархіях не було єпископів, Антонію поручало ся на разі взяти їх в безпосередню управу, а згодом, разом з митрополитом угрвалахійським висвятили туди єпископів. Повідомляючи про се м. Алексія, патріарх виправдував свою уступку погрозою Казимира і докоряв Алексію, що той так занедбав ті єпархії²⁾.

Правдоподібно, сі старання Казимира піддали нової охоти Ольгерду добивати ся й собі осібно митрополита³⁾. Відновідаючи патріарху на скаргу Алексія, що він нападає на московські землі, Ольгерд гірко нарікав на сторонничість Алексія — що він ангажує ся в московську політику, а в литовські єпархії й до Кнїва не приїздить, та жадав поставлення осібно митрополита в Кнїв для земель литовських і союзних з Литвою⁴⁾. Його піддержали також союзники — тверські князі, заскарживши й собі Алексія за те, що він обезпечив кн. Михайла тверського своїм словом, а князь московський його ухопив⁵⁾.

Як ні старав ся патріарх затушувати сі справи, був він

¹⁾ Видав у перше Грігорович, друге видання в Acta patr. I с. 577, третє з варіантами обох видань, в Рус. ист. биб. VI дод. 22; деякі замітки Куніка в невиданім петербурьськїм збірнику про останніх галицьких князів.

²⁾ Acta patr. I с. 578 і 582 = Р. и. б. VI дод. 23 і 25.

³⁾ Грамота Ольгерда (як внаше) була писана не пізнійше, припускаю, червня (пор. грамоту патріарха до Алексія — іб. с. 582), а Антонія висв'ячено в маю; отже про доконане висв'ячення його Ольгерд іще не міг знати (як то часом припускають), пшучи її.

⁴⁾ Acta I с. 580 = Р. и. б. дод. 24.

⁵⁾ Acta patr. I с. 585—6 = Р. и. б. под. 26 і 27.

епонуканий вислати свого відпоручника на Русь, аби той перевів слідство в сих обвинуваченнях Алексія. Тим відпоручником поїхав оден з близьких кліриків патріарха Кипріяна, родом Болгарин, з боярської родини Цамблаків, що мала також впливових свояків і в Царгороді й через них мабуть відкрила Кипріяну дорогу на патріарший двір¹). Прибувши в ролі патріаршого відпоручника на Русь десь зимою 1373/4 р., він побував в епархіях литовських і в Москві й зібрав такий матеріал про Алексія, що патріарх Фільотей, хоч який був вірний Алексієви, не вважав можливим довше підтримувати його політику. А що прийшли також грамоти від Ольгерда й від інших князів, його союзників, де вони просили посьвятити їм митрополитом Кипріяна, пнакше грозили взяти митрополита латинського, то вкінці Кипріяна висвячено на митрополита, при кінці 1375 р., з тим що на разі він мав взяти в управу епархії литовські, а як би показали ся правдивими ті всякі обвинувачення на Алексія, то й московські; в противнім разі мав Кипріяна перейняти московські епархії по смерті Алексія.

Так оповідають сю справу пізнійші патріарші грамоти, в залежности від того, яке патріарший синод займав становище супроти Кипріяна — прихильне чи неприхильне, представляючи Кипріяна то інтригантом, що хибними реляціями промостив собі дорогу на митрополію, то чоловіком зовсім льояльним супроти Алексія, тим часом як Алексій своїм поведенням, мовляв, змусив патріарха до заіменовання осібно митрополита²). Входить в се трудно, та й нема потреби. Досить, що Кипріяна, прибувши з Царгорода в титулі митрополита, відразу претендував на ста-

¹) Монографії про Кипріяна див. в прим. 10. Звістки про рід і вітчизну Кипріяна (до нелава, на підставі слів Никон. л. III с. 194) і Степенної книги (I л. 464), уважаюого за Сербина) дає посмертна похвала йому, написана Григорієм Цамблаком, що зве його своїм земляком і стрієм (видана арх. Леонидом в Чтеніях моск. істор. тов. 1872, I). З вильшої згадки Цамблака в тімже слові деякі дослідники виводили, що Цамблак і Кипріяна були також свояками патріарха болгарського Евтимія — так думає з повійших Радченко (Религіозное в обществ. движение въ Болгарии с. 247 і Яцимирській ор. с. 17), але вильші як напр. Сирку в книзі Къ исторіи исправления книгъ въ Болгарии I с. XVI—XVIII і 575—6, і Голубинский виступають против такого толковання слів Цамблака, дійсно дуже загальних. Про Цамблаків царгородських див. у Голубинского II с. 299 і Яцимирского с. 15.

²) З таких супротивних становищ оповідають сю справу дві патріарші постанови з рр. 1380 і 1389, Acta patr. II с. 12 і 116 — Р. в. б. дод. 30 і 33. В літописях лише короткі згадки про поставленне

новище митрополита всея Руси і поспробував був прислати своїх послів і в Москву. Але його тут не прийняли, а вислані патріархом слідчі оправдали Алексія. Кипріян лишився при єпархіях литовських. В Москві завзяте на нього було таке значення, що й по смерті Алексія († 1378) Кипріяна в Москві довго не приймали, неважаючи на всі його заходи, так що він хоч від тепер мав право бути митрополитом всея Руси, мусів зіставати ся довший час митрополитом для єпархій в. кн. Литовського. Зрештою був се час великих замішань на московській митрополії, з ріжними скандальними інцидентами, і в звязку з ріжними їх фазами змінювалося становище супроти Кипріяна й царгородського патріархату й московських кругів. Аж з кінцем 1380-х рр. сі замішання покінчилися, і то користним для Кипріяна кінцем: його признали остаточно правним митрополитом і в Царгороді і в Москві, і від 1390-х рр. він перебуває переважно в Москві, аж до своєї смерті, і тільки від часу до часу наїздив в свої литовські єпархії (в 1396—7 і в 1405—6 рр.). Піддержуючи добрі відносини з Ягайлом і Витовтом, чинячи їх волю у всім, він одначе передо всім тримався Москви, й історія з ним найліпше показала неможливість плянів Ольгерда — мати такого митрополита, що будучи митрополитом всеї Руси й маючи признання в московських єпархіях, стояв би одначе під впливом литовським і перебував в Києві, чи в иньшій литовській єпархії. Сим плянам треба було дати спокій раз на все.

Сполучивши митрополію литовську з московською, заходився Кипріян скрутити голову й нещасливій тій галицькій митрополії. Здається, ще за життя галицького митрополита Антонія він, видко, робив в Царгороді заходи коло того, аби його власть була розтягнена й на західні єпархії. Принаймні в патріаршій постанові з р. 1380, хоч як неприхильній Кипріяну, він признається „митрополитом Литви й Малої Росії“. Які саме єпархії розуміли ся тут під „Малою Росією“, трудно сказати: передовсім були то єпархії волинські, і мабуть вони лише — коли автори соборної постанови ясно розуміли границі Кипріянової дієцезії. Осібність галицької митрополії все признавала ся патріархатом. Коли митрополит Антоній захорів так, що треба було сподівати ся його смерті, патріарх поручив тимчасову

Кипріяна — Воскр. II с. 25, Никон. III с. 25, дату див. в його прощальній грамоті — Воскр. с. 80. Неприхильне Кипріяну освітлення приймають переважно московські історики церкви, а пістизма для ш. Алексія.

управу митрополії, на випадок смерти Антонія, молдавському екзарху Симеону¹⁾, а коли м. Кипріян (очевидно — з наміслом, аби показати, що галицька митрополія вже перейшла фактично в його владу) доніс патріарху (десь ври кінці р. 1396), що він поставив одного єпископа туди, патріарх дав йому делікатну, але рішучу відправу: „Про сьвятійшу митрополію галицьку знає твоя сьвятість, як вона була піднесена й ушанована титулом митрополії, і які грамоти при тім були писані від сьвятійшого патріарха Фільотея до Алексія, митрополита Русі, ще перед твоїм поставленням на архієрея (всі вони вписані і в сьвяті книги церкви для пам'яті); супроти того всього справа її належить до нас і до сьвятого синоду, і ми маємо замір постарати ся для неї й архієрея, коли Бог то дозволить і обставини; а що від твоєї сьвятости стало ся в ній, як сам пишеш, що ти поставив туди одного єпископа, то се не добре“²⁾.

Таким чином патріархат принципіально стояв міцно на становішю самостійности й осібности галицької митрополії. Невважаючи на те Кипріянови удало ся фактично забити сю справу й взяти галицькі епархії в свою владу.

По смерті Антонія (умер десь зимою в рр. 1391—2)³⁾ Ягайло дав галицьку митрополію луцькому єпископу Івану⁴⁾. Той обняв зараз її управу, а згодом, взявши рекомендаційну грамоту від Ягайла, поїхав у Царгород по посвященне. Тут одначе його стріли зовсім непривітно. Діло в тім, що Кипріян, очевидно — дуже незадоволений новою обсадою галицької митрополії, постарав ся представити того Івана так добре перед патріархом, що патріарх замість посвящення покликав його на

¹⁾ Acta patr. II с. 157 = Р. и. б. дод. 35.

²⁾ Acta II с. 282 = Р. и. б. дод. 45.

³⁾ В жовтні 1393 р. патріарх писав, що Іван єп. луцький володіє галицькою митрополією уже другий рік — Acta с. 180 = Р. и. б. дод. 39.

⁴⁾ Так висловляється Іван в пізнійшій своїй грамоті: „даль ми господарь мой, великий король митрополію галицьку, хочеть ми помочи на поставленне митрополитомъ — Акты Зап. Р. I ч. 12 (1398), і так казав він в Царгороді 1393 р. (див. вище). В пізнійшій грамоті — 1397 р. (вотка 24) патріарх зве його не Іваном, як усе, а τὸν Βαβζ, а того деякі уважають його руським прозвищем Івана „Баба“. Се однак не дуже правдоподібно, бо Баба було б написано Μπαβζ, як транскрибують патріарші грамоти словянське б. Фіалек поправляє се на Σβζ, ототожнюючи єп. Івана з луцьким єпископом Савою, здеградованим в р. 1401 (Никон. л. III с. 185); се дуже привабно, тільки як витолкувати, що єпископ звав ся двома іменами, і чому се Σβζ писане з одним β?

суд. Що то була за справа, не знати: був якийсь спір з еп. володимирським, що за порозумінням з Кипріяном їхав до Царгорода судити ся з Іваном, був закид своєвільного опановання галицької митрополії, і мабуть іще якісь історії. Побачивши, який вітер віє на патріаршім дворі, Іван, як оповідає патріарх, „утік“: сів на корабель і поїхав, але що противні вітри затримали його коло Фороса, то Івана ще кілька разів кликали до патріарха, під страхом анатеми, але він відповідав на се: „Галич дав мині король, володар і правитель тої землі, бракувало мині лише благословенства патріарха, і я тепер дістав його, й більше мині нічого не потрібно; по що мині йти на синод? піду в Галич, до своєї церкви¹⁾“.

Патріарх пояснає, що Іван говорив тут про звичайне благословенство, умисно мішаючи його з посьвященням, і дуже гнівається ся на таке його поведення. В грамоті до Кипріяна він поручав йому візвати Івана до себе на суд. Кипріянови було лиш в те грати; він візвав на свій суд Івана, в неурисутности його й покривдженого еп. Федора засудив і на луцку катедру поставив иньшого єпископа. Трудність лежала лише в тім, що митрополії від Івана не можна було відібрати: він дальше правив галицькою митрополією, маючи по своїй стороні Ягайла. Ягайло вставляв за ним і перед царгородським патріархом: маємо з початку 1397 р. лист патріарха до Ягайла, писаний очевидно в відповідь на таке прошення Ягайла. Патріарх не попускає — пише, що для адміністрації галицької митрополії посилає він свого екзарха; еп. Іван має зараз же передати йому галицьку митрополію, сам же мусить перепросити ся з Кипріяном, і коли Кипріян дарує йому провини, то патріарх поставить Івана митрополитом; як ні — то нехай Ягайло прише иньшого кандидата на посьвящення, инакше патріарх поставить від себе митрополита²⁾.

Можна сумнівати ся, аби еп. Іван, знаючи відносини до себе Кипріяна, мав охоту йти до нього й просити розгрішення. З другого боку Ягайло таки далі тримав ся Івана й не хотів посилати до Царгорода иньшого кандидата. З лютого 1398 р. маємо цікаву грамоту еп. Івана, де той з вдячності за заходи Ягайла коло його посьвящення обіцяв йому значний дарунок,

¹⁾ Acta patr. II с. 180 = Р. п. б. дод. 39. Голубівскій (II с. 343) кваліфікує се поведення Івана як „невброятно ваглый поступокъ“!

²⁾ Acta с. 280 = Р. п. б. дод. 44; пор. інструкцію для екзарха, Acta с. 278 = дод. 43.

коли б став правним митрополитом: „А се азъ владыка Иванъ изъ Луцка знаемо чиню веѣмъ, аже даль ми господарь мой великій король митрополью галицкую, хочеть ми помочи на поставленье митрополитомъ; а коли Богъ дасть стану митрополитомъ, я за то слюбую и хочю дати, оже Богъ дасть, мѣму милому господарю кородю двѣстѣ гривенъ рускихъ а тридцать коній, безъ хитрости, и того не хочю поступити“¹⁾.

Чим закінчила ся ся історія, не знаємо. Здасть ся, справа лишила ся нерішеною, через упір Ягайла й Івана, й Іван далі собі правив галицькою єпархією. Останню — але не дуже певну звістку про „Івана галицького“ маємо з 1415 р.²⁾ З останніх літ Кипріяна маємо звістки, які вказують, що коли не вповні, то в значній мірі йому удало ся підпорядкувати собі галицькі єпархії: так окрім наведеної вже реляції Кипріяна про поставлення ним якогось єпископа в Галичині з 1397 р., маємо записку, що в 1405 р., при посвященню Кипріяном єпископа володимирського в Луцьку був присутним також ен. холмський³⁾. Поставлення ж в 1415 р. особного митрополита для земель литовських і польських фактично забило справу галицької митрополії, і вона вже, скільки можна судити, від тоді більше не підносила ся⁴⁾. В XVI же віці вона формально уважала ся злученою з київською катедрою (київський митрополит заразом уважав ся митрополитом галицьким), і при відновленню галицького єпископства (в р. 1539) се було формально зазначено, що гідність галицького митрополита зістаєть ся при митрополиті київськїм (про се низше).

¹⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 12.

²⁾ Згадує Івана тоді, на соборі в Новгородку, тільки Никон. літон. Ш с. 223. Інші джерела його на сїм соборі не згадують. Але що звичайно противставляють сій звістці (почавши від Петрушевича в Галицькій істор. збірнику II с. 180—1 і до новіших часів — Фіялек op. cit. с. 43, Левіцкій Sprawa unii с. 329) згадку митрополичого пам'ятника Креховича в граничній акті 1413 р. і з того виводять, що в тім часі в Галичю не було сього митрополита, — то на шій погляд, так налягати на сей аргумент нема причини. Насамперед граничний акт ми маємо в пізнім potwierdженню лише, а по друге — не виключене ж, що той Крехович був намісником митрополита галицького.

³⁾ Видана у Кармзіна т. V пр. 254, с. 103.

⁴⁾ Левіцкій в цитованій праці (Kwart. histor. 1897 с. 329—30), збираючи звістки про галицьку митрополію, виводить звідти, що протягом XV в. вона часами бувала обсаджена, а формально знесена була панською булею 1458 р. В дійсности в XV в., по Івані, вона мабуть не була обсаджувана зовсім, а та панська буля не могла мати ніякого зна-

Смерть Кипріяна припала на часи короткого розмиря між Московією й Литвою, тому кожде правительство на свою руку заходило ся в Царгороді коло поставлення митрополита. Витовт післав до Царгорода єпископа полоцького Теодосія, просячи висвятити його на митрополита. З Москви просили патріарха вибрати й прислати їм митрополита. Сей дипломатичний крок прихилив патріарха на сторону Москви: він відмовив прошенню Витовта й висвятивши на митрополита всея Руси морейського Грека Фотія, вислав його на Русь. Коли Фотій приїхав до Києва, Витовт не хотів його прийняти, але потім Фотію удало ся придобрити ся до нього: він обіцяв, як каже Витовт „у нас быти, церковь строити“, себто мабуть — більше проживати в Литві й дбати про тутешню церкву. Дійсно, Фотій пробув при тім у Кїві кілька місяців, і в 1411—2 знову довший час пробуває на Волини й Галичині: галицькі єпархії значить також йому підлягали¹).

Але слідом чимсь Фотій дуже собі зразив Витовта. Чим — неясно. Виставлено було причиною те, що Фотій і його попередники митрополити пильнували тільки своїх доходів. „Митрополія кївська не строїть ся, але упадає, писав Витовт в своїй грамоті: скільки було за нашої памяти митрополитів і всі церкви не строїли, як давнїше бувало, але вибираючи церковні доходи, виносили сі гроші де инде; позаберали й повиносили церковні річи й святости: страсти Христові, скипетр і сандалії Богородиці, святі ікони золотом ковані, й инші дорогоцінні річи, всю церковну красу кївської митрополії, що постарали ся й подавали церкви давні князі на свою честь і иамять, не кажучи про золото, срібло й убори церковні — хто зможе нора-

чїппя для неї. З галицьких актів вказує Левіцький згадки про митрополита а pp. 1451 і 1475: *Jakum metropolitanus constantinopolitensis et halic. Ruthenorum* (A. g. z XIV ч. 2409) і *Andreas metropolita krylosiensis* (ib. XII ч. CCLVII); але сю другу згадку він сам поясняє зовсім добре, що тут розуметь ся Андрій Свистельницький, *administrator in Kylosz*, як він титулуєть ся в иньшій записці тогож року, і мабуть полібно треба толкувати записку з 1451 р., зіставляючи її з прошеннем Іони, з тогож самого часу, про прилученне єпархії галицької митрополії до кївської. В першій половині XVI в. галицькі кривошане нічого не знають про якихось галицьких митрополитів в XV в. (як више).

¹) Оповіданне Фотія в його посланні — Рус. ист. биб. VI с. 329—30, і в грамоті Витовта — Акты Зап. Россіи I ч. 25 (латинський текст — повнїйший у Кульчїнського *Specimen* вид. париж. с. 211), Никон. III с. 213, Хроніка вид. Даниловичом — вид. Белокурова с. 63.

хувати, кільки вони того повиносили?“ І сам Фотій, каже далі грамота, хоч приобіцяв Витовту, не жив у Києві, і ще гірше спустошив митрополію¹⁾.

Все се могла бути правда, а м. Фотій і в Москві здобув спеціальну репутацію пильного збирача церковних доходів, шіг отже і в литовських епархіях з того боку дати ся в знаки. Але сього відай не вистарчить, аби витолкувати наглу зміну в відносинах до нього Витовта й таке особливе на нього завзяте. Никонівська компіляція поясняє, що підюдили Витовта на Фотія митрополічі люде, що повтікали від його порядків до єпископа чернігівського і від нього до Витовта, але в уста їм вона вкладає тільки те, що каже сам Витовт в наведеній вище своїй грамоті.

Початком акції на Фотія мала бути колективна скарга від литовських єпископів до Витовта, що Фотій занедбує литовські епархії. Так оповідає Никонівська компіляція в своїм досить широкім і багатім, але сторонничо, зі становища Фотія написаним оповіданню про сі події, додаючи, що єпископи саму сю скаргу занесли Витовтови против своєї волі, під його нресією. На підставі сеї скарги Витовт поручив своїм урядникам зробити інвентарі маєтностям і майну катедри і відібрати їх від Фотиевих намісників, а коли Фотій, прочувши про се, поїхав в Литву — мприти ся з Витовтом, сей не пустив його й казав пограбити його самого²⁾. Мало се бути в р. 1414. По сім, оповідає таж компіляція, Витовт, скликавши єпископів, поручив їм вибрати кандидата на митрополита й вислати до Царгорода на посвященне. Деякі єпископи стояли за тим, щоб помирити ся з Фотием, але Витовт настав на своїм, і вкінці вибрано однодушно кандидатом на митрополита Григорія Цамблака, брата няча м. Кипріяна, очевидно уже перед тим визначеного прихильниками розділу — Витовтом і його партизанами-єпископами. До Фотія єпископи українських і білоруських епархій вислали грамоту, де заявляли, що вони терпіли досі його неправне новодження, але довідавши ся й переконавши ся про якийсь його учинок, який навіть не хочуть назвати через со-

¹⁾ Грамота Витовта, як вище.

²⁾ Никон. III с. 223 - 4. Вибераю самий, щоб так сказати, шкелет подій із сього сторонничого оповідання, яке одначе новійший історик Голубінский (II с. 363 і далі) приймає майже без застережень. Цікаво, що Витовт у своїй грамоті про таку скаргу єпископів нічого не каже. Див. іще хроніку вид. Даниловичом — вид. Белокурова с. 64.

ром, більше не можуть уважати його своїм митрополитом¹⁾). Оче- видно, виставлені Витовтом мотиви єпископи не вважали за відповідні для зірвання з Фотнем і пошукали інших.

Цамблак з'явився на Русі в рік смерти свого єврея Ки- пріяна. Подібно як Кипріяна, він зачав свою кар'єру на дворі патріарха і звідти в 1401 р. був посланий з церковно-дипльо- матичною місією на Молдаву, де й зістався потім кілька літ, здобувши собі славу як богослов-проповідник своїми творами. Потім, як оповідає сам Цамблак в своїй похвалі Кипріяну, Кипріяна спровадив його до себе перед самою смертю, але вмер, коли Цам- блак був ще йно в дорозі, в Литві²⁾. Що з ним було даліше, не знаємо, але видно, що за сей час він вмів здобути прихильність Витовта, а може між духовенством зложив партію прихильників єрархічного розділу, що могли покладати ся на царгородські впливи Цамблака і його власні запевнення. Та рішуче значінне мусіла мати тут воля Витовта, і судячи з тих надій, які покладали ся на Цамблака в правительственных польсько-литовських кругах в справі унії³⁾, можна думати, що на нього як братанця Ки- пріяна, що вже давніше мав польсько-литовське правитель- ство своєю прихильністю до унії, се правительство звернуло увагу вже скорше і Цамблак встиг його запевнити в своїй при- хильності унії. Можливо, що Кипріяна, спроваджуючи Цамблака, подавав йому якісь надії на митрополію, й Цамблак, користа- ючи з прихильности до його єврея польсько-литовського пра- вительства, пішов сею дорогою до своєї мети. Перспектива со- бору в Констанці могла підогріти уніонні бажання в литовсько- польських кругах, і Цамблак міг їм піти на зустріч, хоч би дуже загальними запевненнями. Не обійшло ся одначе без проби мирного полагодження справи. В одній з літописних ком- піляцій, під тим самим роком, де читаєть ся звістка про подо- рож Фотня на Литву — мирити ся з Витовтом, стоїть записка, що Цамблак їздив до Москви⁴⁾. Порозумінне не удало ся і справа пішла проломом.

¹⁾ Никон. III с. 224—5, грамота Витовта як вище — с. 1398, гра- мота єпископів — Акты Зап. Рос. I ч. 23.

²⁾ Яцимирский висловив недавно сумнів що до правдивости сеї звістки Цамблака про присланий йому від Кипріяна заклик (с. 153 4), але причин на те нема, і на иньшій місці Яцимирский сам приймає сею звістку (с. 140).

³⁾ Сьвідчать про се пізніші листи Ягайла й Витовта — див. в гл. VII.

⁴⁾ Даниловича Latopisiec Litwy с. 236 — вид. Б'ялокурова с. 64

В Царгороді Цамблака не посвятили. Фотій каже в своїм посланію навіть, що його там у Царгороді противно позбавили священства й пр кляли¹⁾, але се виглядає вже дуже мало правдоподібно. Коли він вернув ся ні з чим, Витовт скликав єпископів й инше вище духовенство, деь з початком 1415 р. і повів з ними дальшу нараду. Тоді вийшла гадка — посвятити собі митрополита собором єпископів самостійно, без зносин з патріархом. Никонівська компіляція представляє се так, що сей проєкт вийшов від Витовта, що єпископи дуже противили ся. відкликуючи ся до канонів, і тільки як Витовт став їх страшити смертю, згодили ся й поставили митрополита²⁾.

Що єпископам не дуже хотіло ся поставити митрополита на власну руку, показує обережність собору і проволоки. які робили ся з поставленнєм Цамблака; але оповіданне Никонівської компіляції про ініціативу й пресію Витовта, очевидно, тенденційне. План вийшов таки, очевидно, від єпископів. Його мотивовано такими прикладами, як поставленне Клима Смоленського в 1147 р., також прикладом Болгарів і Сербів, і загальними принципами християнської єрархії та царгородськими надужиттями, де поставленнєм єрархів розпоряджає цісар, з мотивів фінансових. Рішено одначе ще раз спробувати з Царгородом: в марті 1415 р. вислано посольство до патріарха з заявою, що коли патріарх не поставить їм осібно митрополита до дня Глі пророка (20/VIII), а найдальше — до Успенія, то вони самі поставлять собі митрополита.

Вибір кандидата по неудачі з Цамблаком єпископи сим разом. як бачимо, віддавали на волю патріарха, але й се не помогло. Патріарх сього жадання не сповнив. На прошенне царгородських послів — від цісаря й патріарха, що вертали з Москви на Литву, єпископи згодили ся почекати з тим до филипових заговін (14/XI), і на той день скликано собор православного духовенства, князів і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгорода. Сюди прибули з єпископів в. кн. Литовського: полоцький, чернігівський, луцький, володимирський, смоленський і туровський, з Галичини — перемишль-

¹⁾ Грамота Фотія — як вище. Московські історики церкви вірять в тім Фотієви на слово. Яцимирский, приймаючи сю звістку, припускає, що патріарші круги вже перед тим були незаловлені поведеннєм Цамблака в Молдаві — ва се одначе нема виразніших вказівок.

²⁾ Никонів. III с. 226—7.

ський і холмський¹⁾. Вони другого дня по тім остатнім речинці — Филиповім дні поставили митрополитом Григорія Цамблака. В окружній грамоті своїй вони мотивують се поставлення наведеними вище мотивами — прецедентом XII в. і прикладом Волгар і Сербів, з притиском підносять, що сим поставленням не розривають своєї звязи зі східною церквою²⁾ і всю вину царгородської симонії й непорядків, що змусили їх до сього самовільного поставлення, складають на візантійських цісарів. Витовт також видав грамоту, де оповідає про всі старання дістати митрополита від патріарха й особливий натиск кладе, що стараючи ся мати для своїх епархій осібно митрополита, виходив з інтересів своїх православних підданих, бо пнакше, яко католик, міг би противно користати з унадку православної церкви й виберати доходи опорожнених кафедр до свого скарбу. Фотій відповів на се носланнем, повним дуже сильних виразів на адресу єпископів (Витовта він дипломатично поминав), викляв Цамблака на соборі своїх єпископів і вистарав ся ще й у Царгороді, щоб патріарх викляв його. По його ж прошенню, цісар писав до Витовта, стараючи ся вплинути на нього, щоб усунув Цамблака, але се лишило ся без успіху³⁾.

Одначе з такими великими заходами переведене поставлення самостійного митрополита, подібно як і його прецеденс — поставлення Клима Смолятича, не послужило вихідною точкою до подібної практики на дальше. Цамблук по своїм поставленню займав лише кілька літ митрополитий стіл⁴⁾ ідесь коло р. 1420

¹⁾ Сі вчислені в тексті грамоти; оповітання Никопівської комп. називає учасниками нарад іже Івана еп. галицького й Павла червенського, а проминає при тім перемишльського. Червенських єпископів не було. Про Івана галицького див. вище с. 397.

²⁾ Да не ркуть иѣцип: „отрицаем ся отъ вѣры, понеже самп поставляемъ митрополита“. То да не будетъ: не отлучаемся... патріарха убо святѣйша константиноградскаго пмамы патріарха погляду; маємо її патріархы... и съгласно съ ними дръжимъ исповѣданіе вѣры“.

³⁾ Грамоту єпископів маємо в двох версіях. Уважаєть ся автентичною друкована в Актах Зап. Р. I ч. 24, і відті в Рус. пст. б. VI ч. 38, — в сім виданню подані й деякі мотиви сього погляду; маємо її в відписах XVI в. Другу версію маємо в Никон. компіл.; варіанти при виданню в Актах Зап. Р. Про грамоту Витовта див. вище с. 398. Послание Фотія і лист до нього патріарха в сираві Цамблака — див. Рус. ист. библ. VI ч. 38 і 40. Іже Воскр. II с. 81.

⁴⁾ Літописи, як і Новг., Воскресєвська й пвніші записують його смерть під р. 1419; атенська записка, видана у арх. Леоніда в статі про м. Книріяна (як вище) — під 1420 р. (с. 14). Ягайло в однім

сходить зі сцени: свійські джерела говорять про його смертьдесь в рр. 1319—20, натомість в Волощні є традиція про його поворот на Молдаву, де він, полишивши митрополічу гідність, довго ще жив потім, і сю традицію приймають декотрі новітні дослідники¹⁾. В кожнім разі по р. 1420 Цамблака на Русі не було, митрополія литовська опорожнилась. Фотій за посередництвом патріарха й цісаря слідом перепросив ся з Витовтом і його власть до смерти признавали в епархіях литовських і коронних; підчас своєї подорожж в Київ і Литву 1420—1 рр. він був також в Галичу і Львові.

Смерть Фотія (1431) припала на час політичних замішань в Московщині; тому тут, здасть ся, занедбали справу митрополії, хоч маємо звістку, що наступник Фотіеві (пізнійший митрополит Іона) був прибраний ще за його життя. Тим часом в князь литовський Свигайло вислав в Царгород на посвященне єпископа смоленського Герасима. Сей Герасим „родом Москвитин“, що перед тим був єпископом володимирським і як такий брав участь в поставленню Цамблака в 1415 р., перед тим бував в Царгороді, мав там мабуть певні впливи, і умів

з своїх листів також висловляє жалі з причини смерті Цамблака (Greg. autistes Ma(cedo) ...ab hoc luce est sublatus — Liber cancellariae St. Ciolek I ч. 72, в Archiv für österr. Geschichte т. 45, пор ib. II ч. 29); лист не датований, його кладуть на р. 1422, і на тій підставі Каро (Liber cancell.), Прохаска (Dażenia do unii za Jagielly, Przegląd Powsz. т. 51 с. 58—9) й ин. приймають р. 1421 або навіть 1422 як дату смерті Цамблака, але така дата листу не опирає ся на твердих основах, а опороження митрополії й смерть Цамблака доперва по році 1420 дуже тяжко припустити, бо трудно думати, аби Витовт і Ягайло прийняли Фотія за митрополита ще за життя Цамблака (як то думає Прохаска, 1. с.), а тимчасом хроніка видана Давидовичом уже під 1420 р. згадує про подорожж Фотія по литовських епархіях (вид. Белокурова с. 67—8). Се справедливо завважив уже Ан. Левіцький — Sprawa unii kościelnej с. 336 (він боронив дати 1419 р.).

¹⁾ Сю молдавську традицію розвинув молдавський історик церкви Мелхіседек, за котрим пішли й инші румунські історики, а новітше постарав ся сю традицію обставити соліднішими аргументами Яцимирський (ор. с. гл. IV). Він приймає, що Цамблак потайки кинув митрополію, скопромітований своєю подорожжю на констанцький собор, виїхав на Молдаву і там прийнявши схіму, проживав в Нямецькій монастирі під іменем монаха Гавриїла, списачеля численних рукописей, аж до 1450-х рр. На доказ сеї тотожності Цамблака з мон. Гавриїлом Яцимирський навів справді кілька інтересних фактів, але все таки ся гіпотеза стрічає ся з поважними трудностями, які не знати чи удасть ся їй подолати. Не входячи в деталі, піднесу лише найважпійше: по перше — лиша-

повести справу так, що доставши в Царгороді посвящення на митрополита, зівстав ся митрополитом одиноким, бо в Москві мабуть з огляду на його посвящення стримали ся з своєю кандидатурою. Чи посвящено Герасима митрополитом київським і московським, себто всея Русі, чи тільки київським („литовським“), і він лише *de facto* лишив ся одним митрополитом, не можемо сказати напевно¹). Як незвичайним би було, ще литовський кандидат став митрополитом всея Русі, мешкав в Литві, а признавав ся Москвою, але багато обставин промовляє за тим, а московські замішання сю можливість об'яснюють. В кождім разі фактично до своєї смерті Герасим був одним митрополитом. Становище його лишило ся нев'ясненим, бо саме його митрополитування було дуже коротке: вже в 1435 р. Свнтригайло за участь в конспірації на користь Жигимонта увязнив Герасима, а потім спалив на стосі в Витебську²).

Аж тоді Москва виступила з своїм кандидатом на митрополію — еп. Іоною. Але перше ніж він зайняв до Царгорода, там уже висвятили свого митрополита — Грека Ісидора, звістною своєю участію в флорентійській унії. Поставлення цього

еть ся нев'ясненим, звідки ж узяли ся такі численні звістки про смерть Дамбляка коло р. 1420; друге — так само незрозумілі причини його утечі (схематизованим ми його в дійсності нічим не бачимо); по третьє є сліди виразного помішання його в молдавських звітках з пізнішим Григорієм — учником Ісидора, і се піриває до певної міри вартість молдавських традицій.

¹) Макарий уважав Герасима митрополитом всея Русі (IV с. 105), Голубінському здасть ся неможливим таке припущення, і він думає, що проволока з висланням до Царгорода московського кандидата була випадковою — ор. с. с. 416—20. Цитовані пізше літописи новгородська і псковська, а також житие поставленого Герасимом новгородського архієпископа Евтимія, писане дуже скоро (цитата у Макарія I. с.), виразно уважають його митрополитом всея Русі. Се можна б толкувати як вивід зроблений *ex post* — з того факта, що він того Евтимія висвятив. Але дуже трудно принустити, щоб московська митрополія уважала ся необладженою патріархом від р. 1431 до 1436 (трудности, які виходять з цього припущення, відчуває сам Голубінский — с. 420). Московське походження Герасима (Голубінському лишило ся воно незвістним) могло багато вплинути на те, що Москва помирила ся з кандидатурою Герасима й не висувала против нього свого контркандидата. В кождім разі се, що він признавав ся митрополитом всея Русі, майже певно на мій погляд; чи й відразу кандидував і був св'ячений на митрополита всея Русі — се принустити можна, але з значнішими застереженнями.

²) Біографічні відомости про Герасима маємо в записи 1428 р. опублікованій Соболевским в Чтеніях київських т. IX, про поставлення його

чоловіка — одного з найвизначніших своєю освітою й талантами між грецькими духовними, на важне становище митрополита Русь входило в тодішні царгородські пляни переведення унії на соборі ферарським; тому Іону відправлено ні з чим і разом з ним післано на Русь Ісидора¹⁾. В Москві Ісидора з початку прийняли, хоч і не без неохоти. В Литві, наслідком тодішніх замішань там, не мали часу думати про особного митрополита, й Ісидор став єдиним митрополитом всея Русь.

Приїхавши в свою єпархію весною 1437 р., Ісидор слідом — на осінь тогож року вибрав ся на ферарський собор. В його ролю на соборі тут не входимо, полишаючи се на дальше, до історії церковної унії. Весною 1440 р. Ісидор вернув ся з собору уніятим, з титулом кардинала. Він їхав через Галичину на Бересте до Литви, потім бачимо його в Києві, в сумі ж Ісидор пробув в Польщі й Литві цілий майже рік, і аж весною 1441 р. приїхав в Москву²⁾. В Галичині й в. кн. Литовським проголошенне ним унії не викликало ані співчуття, ані опозиції (про се потім), але в Москві зараз по проголошенню, Ісидора арештували і жадали, аби він вирік ся унії. Просидівши так пів року він утік з вязниці: йому, очевидно, дали свобідно тікати, щоб розв'язати ся з ним. Знайти собі оперте в своїх українських і білоруських єпархіях Ісидор, очевидно, не надів ся, й пробувши недовго в Литві, подав ся до Риму. В Москві рішено на місці висвятити на митрополита свого кандидата — єп. Іону, і просити на се дозволу патріарха. Непевна ситуація в Царгороді, де засідав патріарх-уніят, та політичні замішання в самій Московщині стали ся причиною, що ся справа проволікла ся; можливо, що і в Царгороді не годили ся на московський плян. Досить, що вкінці по довгих протяганнях в Москві постановили висвятити Іону митрополитом без дозволу патріарха, і се вчинили з кінцем 1448 р. Коли в Царгороді настав цісарем противний унії Константин Палеолог, а з тим і на патріаршій столі засів православний, була гадка дістати

Найд. литов. літопись с. 50, 56—7, Хроніка вид. Даппловичем, вид. Белокурова с. 75. 3 Новгор. с. 238, 2 Псковська с. 27. Про конспірацію й смерть Герасима дав. т. IV с. 187.

¹⁾ Про національність і вітчизну Ісидора (Кромер і Бельський його звуть Болгаринном, і ся звістка пішла потім з рук до рук) дав. у Готубінського II с. 421—2.

²⁾ Про сю подорож Ісидора шпаше, в гл. VII.

з Царгорода ех post санкцію сього поставлення. Але тим часом Турки взяли Царгород, і план сей відложено. Санкції не добуто. зложено лише легенду про таку санкцію від патріархів¹⁾, а порядок поставлення митрополитів собором місцевих єпископів прийнято в Москві на пізнійше. На рішучий протест царгородський патріархат ніколи не здобув ся, бо все виглядав грошевих підмог з Москви.

Тимчасом Ісидор, виїхавши з своєї єпархії, не вірик ся тим своїх прав митрополита. Так в Царгороді, куди він їздив з Риму, поставив він єпископа в Володимир волинський, а з одного листу патріарха Григорія Мама до київського князя Олелька знаємо, що Ісидор вибрав ся й на Русь²⁾. Але не приїхав, і вкінці — в р. 1458 зложив на руки папи свій титул руського митрополита. На його місце з нурчення пани поставлено Ісидорового ученика й товариша його московської одисей грека Григорія митрополитом для митрополії київської, куди зачислено православні єпархії Литви й Польщі, а московські єпархії вилучено й лишено *in partibus*³⁾.

За той час, за неприсутностию Ісидора, литовські єпархії були перейшли під владу московського митрополита Іони. Старання в сїм напрямі Іона зачав зараз по своїм поставленню. Користаючи з того, що в. кн. Казимир звертав ся до його посередництва в своїх переговорах з Москвою, Іона просив його про се, і завдяки тодішній політичній констеляції встиг свого досягнути: Казимир на поч. 1451 р. дійсно віддав йому київську митрополію, одначе без „галицької митрополії“: її традиція знову, і то можна сказати — в остатне туг впливає. Що було причиною такого розділу, не знаємо; можливо, що Казимир, уважаючи потрібним зробити приємність московському митрополиту й zarazом московському правительству, не хотів одначе віддавати всю церковну справу під московську управу й лишив собі резерву в виді тої галицької митрополії. Іона просив Казимира й про сю остатню, але сього прошення

¹⁾ Про се див. ширше у Голубинського II с. 512—3, що збиває прийнятну легенду про санкцію патріарха. Макарій приймав тридницю про таку санкцію (VI с. 20—1).

²⁾ Грамота володимирського єпископа Данила — у Макарія VI с. 373 і відти в Рус. ист. библ. VI ч. 72, грамота патріарха у Попова Историко литер. обзорь с. 332.

³⁾ Папське брєве Григорію у Нелеша I с. 471 і в Полноз собр. лѣтописей VI с. 319.

його не сповнено, й він перейняв управу тільки єпархії в. кн. Литовського¹⁾).

Коли потім прийшла в Москву вість про поставлення митрополитом київським Григорія, тут дуже затрівжили ся тим і ужли всіх старань, щоб не дати йому засісти сю митрополію. Іона сам від себе із скликаного ним собору московських єпископів вислав в 1458—60 рр. цілий ряд послань до литовських єпископів, князів і панів, умовляючи їх не приймати Григорія яко уніята й Исидорового ученика; послав також до впливовіших осіб своїх послів, а московський в. князь через своїх послів також умовляв в. кн. Казимира, аби Григорія не приймав²⁾. Але заходи сі показали ся даремні. Певна неохота до Іони мусіла бути вже перед тим; Казимир зробив був уступку Іоні лише під впливом хвилих обставин, а в. князь московський в своїм посольстві заграва на ноту, яка могла тільки поцувати і по всякій правдоподібности таки дійсно поцувала справу: він підносив, що по старій традиції, яка йде від св. Володимира, поставлення митрополитів належить до князів московських, а не в. кн. литовських: „кого ми уподобаємо, той і буде у нас на всій Русі“. Такі претенсії, поминувши їх історичну нестійність, бо „выбраніє и взысканіє митропольское“ в самій Москві було дуже новою практикою, могли тільки образити Казимира і підогріти давні змагання литовського правительства до переведення єрархічної осібности в своїх землях.

Дійсно, неважаючи на всі заходи й старання Іоні литовських єпархій задержати не удало ся. Казимир, діставши від папи грамоту, де той просив його не допускати Іону до єпархій київської митрополії й прийняти на неї Григорія, прийняв Григорія відразу: „столець єму кїевскій даль и во всей державѣ св. божія церкви и вся церковная оправданія вѣдати“.

¹⁾ Рус. ист. библ. VI ч. 64, 66, 67, 68, Акты археографической экспедиции т. I, ч. 49. З слів умови 1448 р. (Акты Зап. Р. I с. 64) „сложатъ на митрополита, кто будетъ обѣйма наша любовь“ Макарій ввводив, що Казимир зобов'язав ся признавати митрополитом взагалі того, на кого згодять ся вони обидва з в. кн. московським (IX с. 21), але так толкувати сих слів не можна, бо значать вони стільки що: як митрополит буде снільний. На якусь опозицію Іоні в в. кн. Литовським вказує грамота Іони — Рус. ист. библ. ч. 78, викликана тим, що полоцький єпископ титулував його не „отцем“, а „братом“. Розпорядження Іони в литовських єпархіях дивись *ibid.* ч. 69, 72, 72, 76, 78, 79.

²⁾ Рус. ист. библ. VI ч. 80, 81, 84, 85, 87, 88: про посольство в. кн. московського — *ib.* ч. 708.

а навіть через послів своїх намовляв в. кн. московського, аби й собі прийняв Григорія (мабуть на випадок смерти Іони¹⁾). Православні князі в. кн. Литовського вправді обіцяли, що будуть брати собі приклад з московського князя та тримати-муть ся Іони, і єпископи також мабуть подавали з початку надії Іоні²⁾, але слідом вони всі прийняли Григорія, з виїмком лише одного єпископа брянсько-чернігівського Евтимія, що услухав ради Іони й полишивши свою єпархію, утік до Москви³⁾.

Така податливість мусить бути толкована тим, що митрополит Григорій зовсім не тримав ся своєї унії так рішучо як його учитель Ісидор. Ми знаємо документально, що в 60-х рр. Григорій робив заходи в Царгороді перед патріархом (православним), аби його прийняв в звязь православної церкви й потвердив на митрополії. Перед литовськими єпископами й православними панами він міг вирікти ся унії ще скорше, і очевидно, що така декларація з його боку була потрібніша скорше, ніж пізніше. Про се буду говорити ще низше, тут лише згадаю, що вкінці від патріарха Діонисія Григорій дістав грамоту з потвердженням на митрополії; що більше, в сій грамоті, до нас не захованій, але в змісті своїм звістній, патріарх разом мав відсуджувати московського митрополита від правности, яко поставленого без згоди патріарха, й поручав Григорія яко єдиного митрополита всея Руси⁴⁾.

¹⁾ Буля панська до Казимира в старім руськім перекладі — П. себр. дѣтол. VI с. 107, про призначенє Казимиром Григорія — Р. ист. б. VI с. 691, Воскр. II с. 149, про його посольство в Москву — в грамотах Іони, *ibid.* с. 655, 662, 665.

²⁾ Див. в його грамотах — Р. ист. б. VI с. 658—9, 664—5, 669—70.

³⁾ Про всіім литовських єпископів, що прийняли Григорія, каже Воскр. I с.; стільки їх і було, з виключеннем єпископа чернігівсько-брянського — про нього Никон. VI с. 2—3; до нього ж з правдоподібністю прикладають грамоту Іони — Р. и. б. VI ч. 89.

⁴⁾ Зміст патріаршої грамоти подають старі письменники уніятські, починаючи від Креузи (Kreuza — Obrona jedności cerkiewney, 1617 — Рус. истор. библ. IV с. 235 і 270), і за ним иньші (як Дубович Hierarchia albo o zwierzchności w cerkwi bożej, 1664 с. 182, Kulesza Wiąca prawosławna 1704, с. 174 й ин.). Про заходи Григорія у патріарха каже грамота в. князя Василя до Новгорододців (Р. ист. б. VI ч. 100): вона оповідає про даремні заходи його за патріарха Симеона, потім наступає прогалина, але з контексту видно, що йде мова про грамоту нового патріарха якогось дуже немилого Москві змісту. Се вовсім згоджуєть ся зі змістом тої патріаршої грамоти у згаданих уніятських письменників. Пор. Макарія т. IX с. 39, Голубінського II с. 534.

Таким чином Григорій був вповні регабілітований, і митрополія київська вернула ся в давні свої відносини до патріархату. Зразом се послужило остаточним моментом в процесі єрархічного відокремлення українських і білоруських єпархій від Москви: в Москві Григорія, розуміть ся, не признали. й там йде дальший ряд митрополитів ставлених незалежно від патріархату і від нього незалежних, вибраних при значній або й рішучій інтеренції в князя, з інвеститурою від нього. Митрополія литовська зістаєть ся під власттю патріархату й має своїх особних митрополитів, а форми поставлення на митрополію виробляють остаточню з початком XVI в.

До тепер, як ми бачили, конкурують з собою: вибір митрополита духовенством і православною аристократією, з більшою або меншою участю в князя, і номінація з патріархату. Роман, Антоній галицький, Герасим, вибрані собором чи правительством¹⁾, послають ся до Царгорода й дістають посвящення; Іван (луцько-галицький) і Григорій Цамблак, тим же способом вибрані, не дістають посвящення, наслідком перешкод від московських митрополитів; посередню форму маємо в поставленню Кипріяна — за певним порозумінням патріархата з князями. Від патріархату присидають ся без всякого порозуміння митрополити як Фотій, Ісидор, також Григорій. На будуще відпадає, наслідком розриву Москви з Царгородом оден (негативний) чинник при обсадженню київської катедрі — впливи московського духовенства й правительства. Мають за тим уложити між собою *modus vivendi* иньші чинники: патріархат, литовсько-польське правительство й собор православних.

По смерті Григорія (умер зимою 1473)²⁾ власне вийшов конфлікт між сими чинниками, але він в подробицях своїх неясний. Зі звістної „епістоли“ до папи Сікста³⁾ виходило б, що в Литві, по певній проволочці, вибрано на митрополію Мисаїла, єпископа смоленського, з боярського рода Петручів⁴⁾. Хто вибрав його і при

¹⁾ Міра участі обох чинників не всюди може бути висліджена.

²⁾ П. собр. лѣтоп. IV с. 246.

³⁾ Про сю епістолу пише: тут лише зазначу, що припускаючи лізійшу руку в її вишній редакції, не можна припустити, щоб титулюванне Мисаїла митрополитим єлектом і згадка про ранійшу грамоту до папи були в ній голыми вигадками; в основі можемо на неї покласти ся.

⁴⁾ Рід Мисаїла уважають княжим — див. Макарій IX с. 40, Чистович I с. 137, але він не був таким, бо його брати титулюють ся —

яких обставинах, не знаємо зовсім, а мало б се стати ся по кількох літах по смерті Григорія. Ся довша прогалина, в звязку з висланою тоді, зараз по смерті Григорія¹⁾, грамотою до папи від єпископів, князів і православних людей, змісту, як виходило б, аналогічного з пізнійшою грамотою 1476 р., то значить з прошенням від папи оборони від кривд зі сторони латинського духовенства, — давала б здогадувати ся, що поставленне митрополита могло стрінутися з перешкодами зі сторони латинського духовенства, що виходячи з прецедента — попереднього поставлення митрополита Григорія папою, могло противити ся вибору нового митрополита. Се дуже правдоподібно, і сими перешкодами об'яснялась би проволока, яка зайшла з вибором нового митрополита. Дату сього вибору вивести одначе не можна, бо тільки на своїй епістолії, 14/III 1476, Місаїл підписаний яко „електъ на митрополію кїевского престола и всея Росїи“ а зрештою зветь ся просто владикою смоленським²⁾.

Тим часом, поки волїкла ся справа поставлення митрополита в Литві, в Царгороді був поставлений митрополитом кїївським (для Литви) Спиридон, „родомъ Тверитинъ“, прозваний Сатаню „за рїзвость его“, як пишуть московські літописи, що переходили нам одинокі звістки про сього митрополита. Був то, як показують його писання, чоловік дуже як на той час освічений і очитаний, але зрештою про його минувшість ніяких відомостей не маємо, а й обставини самого його поставлення нам незвісні. В початках 1476 р. приїхав він в свою єпархію, коли мабуть уже був тут вибраний Місаїл. Спирідона не прийняли, й Казимир казав його увязнити. Правдоподібно, для оправдання такої негречности була пущена поголоска, що Спиридона поставлено неправо: „поставленъ на мздѣ патріархом, а поведеніємъ турецкаго царя“. У в'язненню Спиридон просидів довго: ще в 1482 р. прислав він свого посла до в. князя московського, переказуючи, що віз з Царгорода для нього (!)

впр. на тестаменті й на п'ятих документах його (Акты Зап. Рос. III с. 23) — тільки „панами“. Про родину Петручів і її спорідненіє з родинами Сонігів і ки. Соколинських — Boniecki Poczet rodów с. 264.

¹⁾ Місаїлова „епістолія“ каже, що грамоту вислано до папи з легатом Антоїєм, а Антоїй їхав через Литву десь в лютім 1473 р. — Воскр. II с. 176—7.

²⁾ В українських каталогах митрополитів він одначе все таки стрічається; Копаєнський, що відкидає автентичність „Посольства“, числить одначе Місаїла між митрополитами (Рус. ист. библ. IV с. 1036).

*

багато мощей, але Казимир то все повідбрав. Сею побожною причиною він, очевидно, хотів побудити в кн. московського до інтервенції, але той не схотів: поставлення Спиридона в Царгороді митрополитом всея Руси (в однім своїм посланню він титулує себе „архієпископом київським і всея Руси“) для московської церковної політики було зовсім ненаручним, і коли Спиридон пізнійше якомсь вийшов зі свого в'язнення й приїхав в Москву, тут попав у нове в'язнення¹⁾.

Супроти арештовання поставленого патріархом Спиридона, Місаїду ніяково було й звертати ся до патріарха за посвященням. Зрештою, можливо, що на нього робило натиск латинське духовенство і за ним правительство, аби взяв священня з Рима. В його епістолії можна бачити пробу вийти, бодай про його externo, з такої ситуації. Але вона зістала ся нерозв'язаною, й Місаїл мабуть так і лишив ся лише „електом“ київської митрополії (тим можна толкувати, що і в старі каталогі київських митрополитів він не ввійшов): остатні звістки про нього, з р. 1480, все ще говорять про нього як про єпископа смоленського.

Тому що по 1480 р. про Місаїла звісток не маємо, приходить ся думати, що вже по його смерті (котру в такім разі мусимо положити десь на осінь чи зиму 1480/1 р.), вибрано собором єпископів і „всѣхъ становъ людей“, нового митрополита Симеона. Ситуація перетерла ся тим часом: і правительство і патріархат вийшли зі свого завзятя. По дозвіл на посвящення вислано посольство до Царгорода, й патріарх прислав своїх відпоручників — двох єпископів, очевидно — для посвящення Симеона на Ірунті, й „благословенну грамоту“; про се знаємо тільки з пізнійшої, але вповні правдоподібною звісткою про сю грамоту в „Надіноді“ Копистенського, що покликують ся на перехований її оригінал, чи копію в архіві Печерського монастиря²⁾. Modus vivendi був відновлений.

Симеон умер в 1488 р. Порядок поставлення його наступника звістний нам нарешті трохи докладнійше завдяки тому, що

¹⁾ Про Спиридона — Пол. собр. лѣтоп. VI с. 233 і ще одна записка у Карамзіна VI пр. 629 (с. 93), про його літературні праці й пізнійшу долю — у Макарія IX с. 64—7.

²⁾ Рус. ист. библ. IV с. 1037. Звістка potwierджує ся існуванням патріаршої грамоти з тогож часу і з тоїж, очевидно, пагоди для Печерського монастиря — Архивъ Югозап. Россіи ч. I т. I ч. 1. Сказане в тексті про поставлення Симеона можна витягнути з тої рефери Копистенського.

заховала ся грамота, вислана собором до патріарха¹⁾. Вона ек post potwierджує звістки про попереднє поставленнє. Скоро по смерти Симеона, на „прилежне моленіє“ православних єпископів і „носпільства“, Казимир „повелѣ (властиво позволив) избрати годнаго настоятеля престолу кїевскому и всея Руси“. Собор з єпископів і нспільства, зібравши ся, здаєть ся — в присутности в. князя, довго, „по многихъ временныхъ днѣхъ“ застановляв ся над вибором і нарешті вибрав „мужа свята, достойна вѣры, умѣющаго в разумныхъ правителя христьянству, въ писанієхъ сугубо наказаннаго, могущаго инѣхъ ползовати и противящим ся закону нашему силнаго възбранителя и устѣ таковѣмъ затыкателя“ — архієпископа полоцького Іону. Він вимовляв ся, але супроти „новеленія“ в. князя й прошення всього духовенства й нспільства вкінці згодив ся вибір прийняти. Тому що самому йому в Царгород до патріарха йти було „невмѣстно“. вислано по „благословеніє“ до Царгорода з собору архимандрита слущького з грамотами від самого собору — де було описано все так, як я з неї то вийняв, і від в. князя — з прошеннєм затвердження і благословення митрополита. Воно, очевидно, було дано, хоч подробиць того ми не маємо ніяких²⁾.

Одначе нашим православним на митрополитів не щастило, вони вмєрли дуже скоро, і се при всякихъ трудностяхъ, з якими звязана була обсада митрополитичого стола, давало вірним чимало клопотів.

Уже з початком 1495 р. бачимо нового „нареченного митрополита“, архимандрита вилєньського троїцького монастиря Макарія, прозвищем Чорта³⁾. Про порядок його вибору можемо

¹⁾ Археографическій сборникъ I ч. 2; новіше і ліпше виланнє, а також аналіз грамоти в тій формі, як її маємо, дав недавно проф. Перетц в кїєв. Универс. Извѣстіях (Челобитная о благословеніи на кїєвскую и всея Руси митрополию арх. полоцкаго Іоны Глезы, 1904, кн. X).

²⁾ Макарій, виходячи зі здогадів, що Йосиф архимандрит слущький, що був послом в сій справі до патріарха, слущьким архимандритом став не скорше як в р. 1492, виводив, що грамота посилала ся десь не скорше як лігом 1492, так що всі сї короводи забрали близько чотири роки (IX с. 15--6). Але зміст грамоти такому припущєнню рішучо противить ся, кажучи про Симеона, що він умер „въ мало мимощедшее время“, а доводи Макарія non ante зоксім не так сильні, аби ми мусїли для них жертвувати сю вказівку. Проф. Перетц, приймаючи доводи м. Макарія, поставив як здогад дату уложенія грамоти 1490 р.; він не важиць ся датувати її ранішою датою з огляду на слова, що „престоль митрополит кїєвскїя не мало вдовствуя бѣ“ — але для хронології тут нема міцного опертя („немало“ може й не мати хронологічного значіння).

³⁾ Акты Зап. Россіи I с. 234 (події належать до сїчня 1495 р.).

ліпше догадувати ся, що він був подібний до попереднього, за те про дальше маємо досить докладні відомости. Під тимже р. 1495 сучасна волдинська літопись записує: „зібрани ся єпископи — володимирський Васнян, полоцький Лука, туровський Васнян, луцький Іона й поставили себто посвятити, як видко з дальшого) митрополитом Макарія архимандрита призвищем Чорта Київу і всій Русі, а до патріарха по благословенне послали старця Діонисея й Германа диякона монаха“, а під р. 1496: „тої осени прийшов з Царгорода від патріарха Нифонта посол — келейник його (прибічний монах) старець Йосиф і з ним посла митрополита київського Макарія — Діонисий старець і Герман диякон, принесли благословенні грамоти з великими оловяними печатками в князю й в княгині, митрополиту, єпископам, князям, боярам і всім православним християнам, тільки посол патріарха закинув єпископам: „на другий раз не поставляйте митрополита, доки не дістанете благословення, хиба в крайній потребі“. Єпископи ж сказали: „ми не вирікаємо ся давніх порядків царгородської соборної церкви й благословення отця нашого патріарха і тільки в крайности поступили так, як поступили й братія наші єпископи за в. кн. Витовта — поставили митрополитом Григорія Цамблака, — як і в правилах св. апостолів і отців написано: два або три єпископи нехай свобідно ставлять єпископа. Посол сказав на се: „ви поступили добре, бо в крайности й від закону мусить ся відступати“¹⁾.

Але вже на другий рік м. Макарій наложив головою, натрапивши на Татар в дорозі до Києва, і таж літопись, записавши се, нуте під дальшим роком (1498): „мая 30 в. князь Александръ литовский даде митронолю киевскую и всея Руси Иосифу єпископу смоленскому, съ єпископскою смоленскою“²⁾.

Сей новий митрополит, Болгаринович на імя, був з заможного шляхетського роду³⁾, спорідненого з Сопігамц, і мабуть через протекцію близького в. князеві чоловіка Івана Сопіги, що сам перейшовши на латинство, міг рекомендувати в. князеві свого свояка як чоловіка „вируzumілого“, і дістав ся на митрополію⁴⁾. Слово „даде“

¹⁾ Супрасльская рукопись с. 141, 142—3.   ²⁾ Ibid. с. 145, 146.

³⁾ Про його родове імя й посвяченне — Акты Ю. и З. Р. I ч. 87, пор. Археографическій сборн. VI ч. 4 (с. 8—9). Болгариновичів бояр витебських знає з Литовської Метрики Бонецкий Rozzet с. 17. Про особу сього митрополита (якого давніше вшали з північним м. Йосифом Солтанов див. зміст реферату Мильшевского в протоколах III археол. з'їзда с. 56—7 і в Археограф. Сборнику т. IX замітку на с. 422.

⁴⁾ Про Ів. Сопігу — Theiner Vetera monum. Poloniae II ч. 296.

літописи мабуть таки й треба розуміти, що в князь дав Йосифу митрополію просто від себе, без соборного вибору. Що така практика почала взагалі закорінювати ся, свідчать мало що пізнійші постанови виленського собору. Що Йосиф міг бути таким способом іменованим, може вказувати з одного боку — його услужність для в. князя¹⁾, з другого — та обставина, що з його посвященням справа протягла ся дуже. Кілька літ Йосиф зоставав ся єпископом смоленським і „нареченим митрополитом“, і тільки в 1500 р. його посвящено: „поставпша митрополита киевского и всея Руси Иосифа епископа смоленского; приеха посол с Цариграда от патриарха Иоакима крестоносецъ Аврамие и епископи литовскіи: Лука полоцкый, Кирил луцкый, Васьян туровскый“²⁾. По своїм посвященню Йосиф скоро вмер.

Про його наступника — м. Іону не маємо ближших відомостей; пізнійші письменники пишуть лише, що дістав митрополію за протекцією в. кн. Олени³⁾. Так само про поставлення м. Йосифа Солтана, наступника Іони (нареченим виступає від пол. 1507, посвяченим від середини 1509), знаємо тільки, що був він поставлений „благословеньемъ светейшого господина вселенского великого патрыарха Константинограда и его великого вселенского собора“⁴⁾. Сей момент — благословенне, себто формальне затверджене патріарха, що випереджує посвячення, таким чином уже уставив ся міцно. Ніякої активнійшої участі в поставленню митрополита патріарх не має; користи його від того, як побачимо далі, обмежують ся невеликим грошовим дарунком. Дійсне значінне при обсаді митрополитичого стола ділять між собою в. князь і собор, але значінне сього остатнього упадає: соборний вибір вправді згадуєть ся, але нинші звістки з другої чверти XVI в. вказують виразно, що се була вже гола фраза, і властиво вибір митрополита заступило вже іменування, або затвердженне в. князем купна, чи уступки митрополитчої гідности кандидатови від попередника.

І так поминаючи наступника м. Йосифа Солтана (умер десь вимою 1521/2 р.), також Йосифа іменем, бо про поставлення його

¹⁾ Про услужність Йосифа, що мав з Сопігою намовляти Олену, Александрову жінку, на латинство — Акты Зап. Р. I ч. 155, Воскрес. II с. 238, тутже про його смерть за рік по посвященню. Про посвячення — Супрасль. рукоп. с. 147.   ²⁾ Супрасль. с. 147.

³⁾ Кривза — в Рус. ист. библ. IV с. 237.

⁴⁾ Акты Зап. Россія II ч. 10, пор. 51, 55, Акты Виленской ком. I ч. 10 і цитата грамоти у Макарія IX прим. 159.

не маємо ніяких подробиць (перед тим він був архієпископом половецьким, в 1522 р. був нареченням, з кінцем 1523 носив священнм митрополитом, а умер 1534 р.)¹⁾ — маємо характеристичні з цього погляду звістки в в. княжій грамоті про поставленнє його наступника м. Макарія. „Бив нам чолом, пише в. кн. Житимонт, владика луцький і острозький еп. Макарій і просив нас, аби ми його обдарували хлібом духовним — митрополією київською, галицькою і всея Руси, що перед ним держав м. Йосиф; в тім говорила за ним наша королева й в. княгиня Бона, а просили воєвода виленський і т. н. Ольбрахт Гаштольд і всі князі й пани грецького закону, аби ми дали йому ту митрополію й обдарували тим хлібом духовним, бож і м. Йосиф за свого життя відступив йому сю митрополію по своїм животі“. Вел. князь з огляду на ті прошення за Макарієм сповняє його бажаннє²⁾.

І так тут в основі справи лежить уступка, по всякій правдоподібности — продаж митрополитом Йосифом кандидатови — Макарію прав на його митрополію по його смерті, подібно як продавали ся всякі держави. Подібно як при таких продажах, на се треба було затвердження в. князя; на се уживаєть ся протекції впливовіших осіб на дворі, й таке затвердження осягаєть ся. Рекомендація „всіх князів і панів грецького закону“ — то значить присутних на соймі, фітує нарівні з рекомендацією латинника Гаштовта або кор. Бони. Соборного вибору, хоч би для форми, нема в сїм випадку ані сліду; про єпископів ані згадки. Митрополія трактуєть ся навіть не як уряд, а якась передавена держава, і практика ся в духовних кругах вповні акцептуєть ся: рік пізнійше по своїй номінації Макарій виступає вже jako посвящений митрополит³⁾.

В сїм епізоді нові порядки обсади митрополничого стола виступають з особливою виразністю. В дальшій вони дають себе знати часом менше виразно, але основа річи не зміняєть ся багато: митрополія трактуєть ся як державна бенефіція, „хліб духовний“ — такий самий як „хліб сьвітський“, по тодішній термінології (хліб — бенефіція, московське „кормленіє“).

Саме так її трактував наступник Макарія Стефан Вельке-

¹⁾ Собрание грамотъ Вильна, Ковна etc. II ч. 33, Акты Южпой в Зап. Россіи I ч. 74

²⁾ Лебединцева Матеріали для исторіи кievской митрополіи с. 39.

³⁾ Акты Зап. Россіи II ч. 182. З пазнійшого нпр. Арх. сборникъ VI ч. 15.

вич, мечник виденський і скарбник в. князя. Він випросив собі від Жиґимонта Старого виденський троїцький монастир, а в 1551 р., все ще зістаючп ся сьвітською особою, мечником і скарбником, не прийнявши чернечого стану, дістає від Жиґимонта Августа г. зв. експектативу на митрополію: грамотою 1551 р., нять літ перед смертю м. Макарія, в. князь обовязав ся, що по смерти Макарія віддасть митрополію не кому иньшому, а тільки Велькевичу. По смерти Макарія (умер десь зимою 1555/6 р.) Велькевич дійсно сю митрополію дістав і виступає з початку яко наречений митрополит, уже пострижений, з іменем Сидьвестра, а кілька місяців нізнійше яко дійсний, посвящений митрополит¹⁾.

На випадок смерти Вельковича — єсть така звістка, дістав був від короля експектативу еп. холмський Теодосій Лозовський²⁾, але катедру дістав єпископ туровський Іона Протасович (1568, подробиці незвістні). Потім сей Іона, в 1576 р., „будучи вже въ лѣтѣхъ зошлый и не можучи службѣ божой водлѣ повинности закону своего греческого въ рѣчахъ тому вряду и поволанью его духовному досеть чинити“, відступив (себто, инакше сказати — иродав) господарському дворянину Ілі Кучі „тоє достоинство архієпископство кїевское и галицкое и всея Руси, зоставивши собѣ старшинство на томъ достоинствѣ въ справахъ духовныхъ до живота своего“. Куча предложив митрополичу запись до потвердження королеви, і Баторий, маючи на увазі, що м. Іона „самъ добровольнѣ тоє достоинство свое на него влил и то за живота своего ему спустил“, за прошеннем „нѣкоторыхъ пановъ радѣ“, потвердив його на тім — за живота Іони „тотъ врьдъ справовати“, а по його смерти на підставі нинішньої грамоти перейняти митрополію зовсім на себе³⁾. І дійсно, по смерти м. Іони Баторий зіставив митрополію при Кучі й вислав до патріарха лист, повідомляючи його, що митрополит умер і на його місце „задецонъ намъ єсть отъ стану закону греческого смиренный владика (sic) Іля Куча“ — тож король просить його благословити, „за чимъ вдячность звьклуо отъ насъ

¹⁾ Описаніє документовъ архіва уніятських митрополитовъ І ч. 37 (регеста), також у Макарія ІХ прим. 338, Археогр. сбори. VI ч. 17, Собраніє грамотъ Минской губ. ч. 16. Євгеній в своїм Описаніі Києво-соф. собора (с. 116) каже на підставі незвісного документу, що для посвященія Велькевича (він його зве Велькевичом) в. князь послав до благословенія до Царгорода свого дворянина.

²⁾ Історія російської ієрархії І² с. 413.

³⁾ Акты Зап. Россіи III ч. 71.

яко и отъ продковъ нашихъ относити будете⁴. Тут, очевидно, треба розуміти оплату за благословення, а слова про „залицення“ кандидата станом закону грецького по тім всім, що знаємо про дорогу, якою Куча дістав ся на митрополію, треба, як бачимо, уважати простою фразою¹).

Про поставлення його наступника Онисифора Дівочки (від р. 1579) не маємо докладніших відомостей. Поставлення на його місце Михайла Рогози стало ся ніби то за вибором панів-ради і рицerstва в. кн. Литовського, „закону и послушеньства церкви греческої“, як каже в своїй грамоті Жигимонт (1589), але сей вибір в дійсности досить сумнівний супроти перехованого листу єзуїтів до Рогози, де вони пригадують йому, що митрополію він дістав без участі православних, лише з волі короля²). В кождім разі сама грамота Жигимонта не говорить про властивий соборний вибір, бо не згадує православного духовенства, а хіба про рекомендацію зі сторони православних сенаторів і шляхти, які трапили ся під той час в Вильні, де на борзі, по деградуванню Онисифора, зараз поставлено Рогозу. Так що й правдивого собору для сеї справи не було часу скликати.

З сього перегляду видко наглядно, як протягом столітя участь царгородського патріархата в обсаді митрополичого стола — участь, що в староруських часах була головним проявом залежності й вузлом звязи руської митрополії з патріархатом, слабла по волі і вкінці зійшла на просту формальність — уділення благословенства для вибраного королем кандидата. Розумієть ся, утрата права номінації митрополитів патріархови була прикра, тим більше що патріархи з їх „освященим собором“ мали значні доходи без сумніву — і від ставлення митрополита. і при всяких нагодах і потребах митрополити-Греки, їх ставлення, приходили їм у поміч з значною грошевою підмогою, так що руська митрополія, при своїм невисокім єрархічнім становищу в патріархаті, була дуже важним джерелом його доходів. В часах упадку Візантії, від часів латинської імперії почавши, тягнули доходи з неї не тільки патріархи, а посередно й візантійські цесарі, й безсумнівно — передо всім з сього фінансового становища оцінювали вони тісну залежність руської митрополії від патріарха. Я згадував уже про закиди зроблені з сього

¹) Ibid. ч. 80.

²) Акты Зап. Россіи III ч. 19, лист єзуїтів у Лукашевича Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Litwie I с. 70.

становища царгородському дворови в соборній ухвалі про поставлення Цамблака: „не можемо терпіти, писали вони, насильства царів на церкву божу: святий вселенський патріарх і святий божественний собор Константинограда не можуть поставити митрополита по правилам, але кого звелить їм царь, — тому дар святаго духа купується й продається, як то було за батька нинішнього царя, за наших часів, з київською митрополією, з митрополитом Кипріяном, Пименом і Діонисием (московські конкуренти) і багатьма иньшими: він (той цісарь) не уважав на честь церковну, а на золото й срібло, тому затягали ся великі довги, робили ся великі трати, заколот, розділ, незгода, убийства, а що найгірше — нечесть церкви київській і всеї Руси; тому ми шіркували й урадили, що не годить ся нам приймати таких митрополитів, що за гроші поставляють ся царем, чоловіком світським, а не по волі патріарха й преданію апостольського собора“¹⁾.

Епископи тут, очевидно, поминали умисно патріарха й його собор, звертаючи свої докори виключно на цісарів, але вини, розумість ся, тяжіли так само й на царгородським духовенстві, і Витовт в своїм окружнику вповсюдіє се без церемонії: „то єсмо на них гороздо познали, каже він про патріархів, штожь они хотять того, штобы по своей воли ставити митрополита, по накупу, хто ся у нихъ закупить на митрополью, штобы таковыи въ ихъ воли былъ: здѣ бы грабя, пусто чиня, а къ нимъ выноспль“²⁾.

Дійсно історія боротьби за митрополію 2-ої пол. XIV в. — часи конкуренції м. Алексія, Романа й Кипріяна й замішань по смерті Алексія, які пригадують епископи в вищенаведених словах, повні епізодів, що вказують на незвичайно цинічні, грубо підкупні відносини на дворі царгородського патріарха й цісаря й чисто еґоїстичне, фіскальне становище їх до руських справ: от аби лише здерти³⁾. Незалежно від таких спеціальних нагод, при нагоді й без нагоди простягали вони руки до руського духовенства. Маємо дуже характеристичний лист патріарха, перехований в патріарших таки протоколах, з остатніх літ XIV в., до тодішнього митрополита Кипріяна. Тут згадується про посольство, вислане вже перед тим до ми-

¹⁾ Акты Зап. Р. I ч. 24, Рус. ист. библ. ч. 38.

²⁾ Акты Зап. Рос. — I. ч. 25.

³⁾ Дуже безцеремонно і навіть соромго розкриває її відносини особливо Голоубінский в II т. своєї Історії.

трополита, в князя московського й „иньших князів“, по гроші: „як ви недавніми часами помогли нам жертвами на користь міста (Царгорода), в поміч християнам і великій церкві (патріаршій катедрі), так аби й тепер прислали від себе з жертв иньших християн поміч нам, змученим облогою й війнами окружних ворогів“. Сми же разом патріарх висилає нових послів і через них нові, ще пильніші припіннення: „У нас наслідком ворожих нападів і великих видатків на оборону біда ще далеко більша, ніж була тоді, і хоч ми надіємося з ваших країв важної й великої помочи, одначе жадаємо, щоб й твоя сьвятість не відмовила своєї участі в тій добрій справі, аби за тебе, дорогий брате, молили ся преподобні отці. І коли ти давнійше трудив ся як приятель Ромеїв (Візантійців), то потруди ся тепер особливо: поучп, намов, переконай всіх, аби поступили як ми просимо й жичимо: поясни їм, що дати на оборону сьв. міста (Царгорода) дїпше ніж дати на службу божу, або для бідних чи на увільнення невільників, що хто щось пожертвує в поміч нам, то знайде у Бога більшу нагороду, ніж хто поставить церкву, або монастир, або дасть що на них; бо сей сьвятий город — то охорона християнства всього сьвіта‘ його твердия, сьвятість і слава...“¹⁾.

Такі збирачі від царгородського патріарха, а також і з иньших грецьких земель появляли ся дуже часто. Московські джерела доста богаті звістками про них²⁾; для наших країв таких джерел з сього часу не маємо, але нема сумніву, що сі збирачі й наших земель не минали.

Сі побори й драчі, без сумніву, вкликáли на Руси сильне незадоволенне, і на сім ґрунті змагання польсько-литовського правительства до ослаблення залежности київської митрополії від патріарха, хоч подиктовані зовсім иньшими мотивами, знаходили певне підперте і в руських єпископах, і в самих вірних.

Поучені прикладом Москви, що вовсім зірвала всяку залежність від патріархату, патріархи мусіли бути обережніші супроти київської митрополії — мусіли задовольняти ся тою ролюю яка їм лишила ся, щоб не стратити всякої власти над тутешніми єпархіями, тим більше що тут можливість унії з Римом була вічною грозою для патріархату. Хоч як інтересовані

¹⁾ Acta Patriarchatus II с. 359—61 — Р. ист. библ. дод. 46 (тут і про дату грамоти).

²⁾ Вибірку звісток див. впр. у Макарія IX с. 310—11.

тіснішою залежністю українсько-білоруської церкви, патріархи, під натиском обставин, мусіли помирити ся з чисто номінальною участю в номінації митрополитів. Що правда, по за номінацією лишало ся ще просторе поле патріаршій власті. Але й воно також зменьшало ся з часом.

Часи боротьби за митрополію були часами найживішої участі патріарха в церковних справах руської дієцезії. Перед патріарха йшли скарги від митрополитів на митрополитів, єпископів на митрополитів, митрополитів на князів, князів на митрополитів (такі факти ми вже бачили вище). Патріарх кликав сторони на суд перед себе до Царгорода, або вислав на місце своїх апокрісаріїв, аби вони справу на місці розслідили і обвинуваченого, як би ті обвинувачення були правдиві, з уряду скинули. Часами і з власної ініціативи патріарх вглядав у церковні порядки руської дієцезії. Бачили ми вище нпр. такий факт як висланне екзарха в Галичину в 1390-х рр.: відкинувши Ягайлового кандидата на галицьку митрополію еп. луцького Івана, патріарх вислав туди в 1397 р. архієпископа вифлеємського, яко чоловіка при своїх талантах іще й „близького й спорідненого своїм язиком і мовою і знайомого й приятеля не тільки тамошніх князів, але майже всього народу“. В інструкції своїй тому екзархови, з огляду що християне епархій мавроалахійської й галицької за браком пастирів дуже потрібують пастирської опіки, він поручає поучати по церквах людей православної вірі, видалити тих, що неправно там святиють, відправляти всякі служби, поставляти в потребі святихників і церковників, святили церкви і взагалі сповняти всякі єпископські чинности¹⁾.

Чуючи, як виходить з їх рук практика номінації, патріархи старали ся були навіть тим тіснішми узлами залежності звязати з патріархатом митрополитів: давши свою згоду на поставлення митрополитом Алексія, патріарх з'обовязав його, аби він що два роки приїздив до Царгорода, на патріарший собор, для роз'яснення ріжних питань церковної практики, а принаймні прислав би в таких справах своїх відпоручників за поученем²⁾. Поводом ніби було те, що Алексій, яко не-Грек, не може бути так досвідчений в грецькій канонічній практиці як митрополит з Греків (тим патріарх мотивує й прак-

¹⁾ Acta Patr. II с. 278 = Р. ист. библ. дод. 43.

²⁾ Acta I с. 331 = Р. ист. библ. дод. с. 50.

тику, що митрополити повинні іменувати ся з царгородського духовенства), але, очевидно, властивою метою було — тісніше привязати митрополита до патріархата.

Та жите вело як раз в противний бік. Коли скінчила ся боротьба за відокремленне київської митрополії й відносини уложили ся, коли номінація митрополита й єпископів стала залежною головою від короля або в. князя, — перед суд його і сойму стали переносити ся ті справи, які в давніших відносинах ішли перед патріарха. На їх рішення йшли й ним рішали ся справи, що по канонічним постановам належали до духовної власти — патріарха та митрополита.

Так на Берестейський сойм 1511 р. заніс перед в. князя полоцький єпископ скарги на митрополита й єпископа володимирського, що митрополит в своїх листах титулує його не архієпископом, а тільки єпископом, а володимирський єпископ „хоче вище від нього сидіти“. Як бачимо, справа була того рода, що зовсім до світської компетенції не надавала ся, але ні в. князь, ні митрополит того не підносили, лише володимирський єпископ „тymi разы съ нимъ передъ нами иравовати ся не хотѣлъ“, але не знати, з яких мотивів. Митрополит дав в справі того архієпископського титулу свої вияснення, але в. князь для розв'язання питання звернув ся до свідощв полоцьких князів і бояр, і на підставі їх признав правду полоцькому єпископу так в справі його з митрополитом, як і з володимирським єпископом¹⁾.

Тридцять літ пізнійше сей спір полоцького єпископа з володимирським за старшинство поновив ся: 1541 р. полоцький єпископ жалив ся в. князеві на митрополита, що той під час богослуження поставив його „стілець“ низше стільця володимирського єпископа. На сей раз митрополит одначе спротивив ся юрисдикції в. князя: покликуючи ся на давнійший привилей, що забезпечав компетенції церковного суду, він жадав, аби ся справа відіслана була до духовного суду, на собор єпископів. В. князь згодив ся з тим — поручив митрополиту скликати в тій справі собор єпископів, але додав: „а коли котра сторона буде собі з того суду (собору єпископів) кривдувати, то може відізвати ся (апелювати) до короля“²⁾. Таким чином навіть роблячи уступку компетенціям духовного суду, в. князь полишив собі апеляційний суд, що властиво, по канонам і давнійшій руській практиці, належав до патріарха.

¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 67—8.

²⁾ Ibid. II ч. 212.

Взагалі скарги перед короля на митрополита й єпископів в справах церковної адміністрації були річю дуже звичайною, звісток таких маємо дуже багато. До патріарха в таких справах майже не звертали ся, хиба в чисто релігійних — по благословенство для церков, монастиря, в спорах релігійної науки або обряду¹⁾. Від його участі ж в церковній адміністрації так відзвичайні ся, що коли патр. Єремія, під час свого побуту на Русі в 1588—9 рр. забрав ся (що правда — досить нетактовно) до порядкування відносин в руській єрархії, се викликало й певне здивованне, й рішуче невдоволенне.

Не в порівнянню важнійші ще ніж в відносинах до патріархату, зайшли переміни в відносинах православної церкви до місцевої сьвітської власті.

В давній Русі православна церква була церквою державною, державою протегованою, жила в тіснім союзі з власттю політичною, як і в своїм метрополії — Візантії, й до опіки сеї політичної власті, підмоги, оборони в кожній потребі апелювала, бачучи в князю свого опікуна й оборонця²⁾. Перехід українсько-руських і білоруських земель під владь королів польських і в. князів литовських зробив кінець таким відносинам.

В Галичині вже окупація Казимира зробила радикальні переміни в такій ситуації: володарем став католик, з католиків складала ся красава адміністрація, з католиків творила ся привілеїювана верства людности, й державною, привілеїюваною церквою ставала католицька.

За самого Казимира ся зміна тільки почала себе показувати. Руський елемент ще був сильний в вищих верствах землі, і з ним треба було рахувати ся супроти неустанної боротьби з Любартом. Казимир тримав ся супроти нього обережно, в церковних справах спеціально. Хоч він ще в 1351 р. розписував папі, що в новоздобутих ним землях можна заложити цілу католицьку митрополію з сема катедрми, але з організацією латинської церкви не спішив ся, і взагалі католицькі інтереси він культивував головно в своїх листах до папи, по нуджуючи його до помочи в заходах коло окупації Русі.

¹⁾ Нпр листи до патріарха по благословенство й потвердження Супрасьського монастиря — Археогр. сборникъ IX ч. 1 і 2; А. З. Р. II ч. 55 (1509) — патріарх присилає виленським міщанам антїмінос.

²⁾ Див. т. III² с. 291.

Біскупи, які іменують ся за його часів для різних кафедр на Русі — для Перемишля, Львова, Холма, Володимира, а 1371 р. згадуєть ся і арцибіскуп для Галича¹⁾, — лишали ся, як і їх попередники біскупами номінальними, *in partibus*, і пробували в ролі суфраганів при інших, нераз дуже далеких кафедрах, в Німеччині, Англії й ин.²⁾ Сама папська курія не мала їх в памяти й не брала в рахубу, як єпископів номінальних (*ad titulos vagos*): творячи пізнійше арцибіскупство галицьке, воно як побачимо, зовсім ігнорує тих давнійших арцибіскупів галицьких, а з утворення біскупства у Львові робить велике итання, не числячи ся зовсім з істнованнем вже давнійших таких номінальних єпископів львівських.

Першим і останнім, взагалі одиноким певним виступом Казимира в справі організації латинської церкви на Русі досі лишаєть ся його проєкт заложення латинської катедрі у Львові, де не було православної катедрі³⁾. З весни (початку цвітіння) 1363 р. маємо папську булю писану з сього поводу: діставши від Казимира проєкт засновання катедрі *in villa Lamburga*, „що не належить до ніякої дієцезії“, папа поручав ігнєзненському арцибіскупу розвідати ся й донести йому, чи Львів надаєть ся на катедральне місто, чи має вірних і клериків, і чи дістало б відповідну

¹⁾ Арцибіскуп галицький — Theiner I ч. 890 (адреса в оригіналі авучить: *archiepiscopo galicensi — Абрагам, Powstanie organiz. kościoła łac. s. 262*). Кілька місяців пізнійше (в січні 1372 р) папа, зовсім ігноруючи сього арцибіскуна й не згадуючи про нього, віддає нагляд за вірними галицької дієцезії, *quibus episcopus scismaticus de facto preesse dinoscitur*, біскупу серетському — *Bullarium Francisc. VI ч. 1165*.

²⁾ Звістки про них зібрав пайновійше Абрагам с. 239 і далі. Він пробує довести, в противність давнійшим дослідникам, що перемиський біскуп Іван не був біскупом *in partibus*; але на се нема ніяких доказів, а той факт, що про його наступника Миколая так само не чути в його дієцезії (він мав опатство в Трешенні й виступав лише в Польщі), і віддав першого осідло перемиського біскупа Еріха про своїх попередників (див. вище с. 430), не дозволяють зробити для сього Івана виїмку з поміж інших тодішніх біскупів іменованих для Русі.

³⁾ Абрагам, ратуючи прийняте в польській історіографії переконання про велику ревність і старання Казимира в справі організації латинської церкви на Русі, висуває цілий ряд здогадів про заходи Казимира в сім напрямі (часом навіть, виставивши з початку певну гадку в формі гіпотетичній, потім повторяє її в категоричнім тоні — пор. нпр. сказане про номінацію холмського біскупа на с. 243 і 252) та шукає різних перешкод, які мовляв перебивали дорогу *zabiegów i starań* Казимира; але все се більш ніж гіпотетичне.

дотацію¹⁾. Що відписав на те архієпископ, не знаємо. Справа пішла в проволочку. Причиною, чи одною з причин могли бути претензії любубських єпископів, що запобігаючи заснованню єпископства в Галичині, маніфестують в 1360-х рр. свої єпископські компетенції й функції в Галичині, й знаходять тут признание сих компетенцій²⁾. Але видно сам Казимир не мав великої охоти переводити свої плани в дійсність, бо укладаючи потім, в 1367—8 рр. угоду з любубським єпископом (з котрим був прийшов до конфлікту), мав певну спроможу забезпечити собі свобідну руку в творенню катедр — чи у Львові, чи в иньших містах, але не зробив того, і до утворення львівської катедрі так і не прийшло. Зрештою не знаємо напевно ані одної фундації Казимира на користь католицької церкви (з внімком звістки про розпочату ним будову катедрі в Володимирі, де він всякими способами хотів забезпечити опорну точку польському панованню на Волині)³⁾, як з другого боку не знаємо й про якісь насильства над церквою руською. Правда, звістка північного літописця, записуючи похід 1349 р., каже при тім що Казимир забрав православним церкві: „много зло крестіанамъ створиша, а церкви святія претвориша на латыньское богумерзъкоє служеніє“⁴⁾. Але я рішучо думаю, що ми тут маємо до діла з байкою, витвореною далекою поголоскою, бо Казимир, хвалячи ся своїми подвигами перед паном, аби заохотити його до дальших жертв (зміст його тодішніх реляцій в головнім знаємо)⁵⁾, певно не промовчав би й такої своєї ревности для католицтва, коли б її дійсно був показав.

Як толкувати сю пасивність Казимира в справі організації латинської церкви на Русі? Якимись перешкодами — канонічними, чи політичними, які мовляв він стрічав у сій справі (як толкують особливо польські історики), витолкувати ся трудно, бо

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae I ч. 826. Редесту листу Казимира з папських протоколів видав Абрагам дод. IX.

²⁾ Документальний матеріал зібрав Абрагам с. 260—1. Література про організацію латинської церкви в руських землях вказана в т. III прим. 23.

³⁾ Янко з Чарикова — Mon. Pol. II с. 643. Історія про заснованне Казимиром у Львоі першого латинського костела в 1340 р. і катедрі в р. 1350, переказана в процесі львівського архієпископа Сераковського з магістратом і переповіджена у Захаріясевича Vitae episcoporum praemisliensium с. 32, походить з такого каламутного джерала, що не може йти в рахунок. ⁴⁾ І Новг. с. 350, Воскр. I с. 215.

⁵⁾ Theiner Monumenta с. 532 (ч. 702).

те, що слідом по нїм міг протягом кількох років зробити Володислав Опольський, безпечно міг зробити й Казимир: обставини в головнім були тіж самі. Головно ж, що й якихось більших заходів ми з боку Казимира не бачимо. Чи була се глибока рівнодушність до справи, чи обережність політика? Може бути й се й те, але може бути ще иньше об'ясненне.

Дивлячи ся на православє як на збочінне з правдивого мляху віри, католицькі достойники тих часів взагалі всяку православну церковну орґанізацію були склонні уважати за таку, що *per nefas* зайнята „схизматицькими“ особами, а повинна бути обсаджена духовними католицькими. Коли окупація Казимиром Галицької Руси розбудила в католицьких духовних кругах заінтересованне тутешніми церковними справами і поставила на чергу справу орґанізації латинської церкви, в папських, взагалі єрархічних кругах сеї церкви справу трактували дуже легко, стоячи на тїм становищі, що православні руські катедри Галичини і Волини — се катедри властиво католицькі, тільки неправно опановані схизматиками, отже їх треба лише обсадити католицькими єпископами, і католицька церква буде орґанізована.

Такий погляд католицької єрархії на руські катедри, вдержаний вповні, включно до орґанізаційних буль з 1370-х рр., мусів бути звістний Казимирови, і нема нічого неправдоподібного, що й він з початку стояв на тїм самім становищі, поки не приглянув ся руським відносинам ближше: він міг сподівати ся, що вичекавши трохи, можна буде обсадити православні руські катедри католиками, і таким легким коштом прийти до готової католицької церкви, отже закладати нові, латинські катедри нема потреби. Розстріл руської церкви в Галичині (посьвідчений звісним уже нам листом Казимира до патріарха 1370 р.), доведений до того, що тут вкінці забракло зовсім єпископів, міг піддержувати Казимира в такій надії, а можливо навіть, що й він сам причинив ся до сього розстрою, ставлячи перешкоди в обсаді катедр. Тільки ближше приглянувши ся галицьким відносинам мусів він перекопати ся, що сама собою справа ся не розв'яжить ся, і що православні катедри на латинські можна буде перетворити хіба брутальними насильствами. До сього політика Казимира не мала охоти — отже треба було подумати про творенне католицьких катедр на ново.

Коли таке об'ясненне справедливе, то супроти нього піднесений Казимиром в 1360 х рр. проект засновання латинської катедри у Львові означав би поворот в його церковній політиці:

папська курія далі держала ся погляду, що треба обсадити католиками готові давніші катедри, але Казимир з сям пляном розпрощав ся й підніс гадку засновання нової латинської катедри, і то в такім місті, що ще руської катедри не мало, або як папа писав — не належало до ніякої дієцезії. А петиція Казимира до царгородського патріарха про відновлення православного єпископату, що кілька рік за тим пішла від Казимира, показувала, що він попрощав ся з гадкою використати розетрій православної церкви на користь латинської.

Сю петицію ми вже знаємо¹⁾. Її звичайно оцінюють як політичний крок, звернений против православної церкви: що Казимир хотів її ослабити відлученням Галичини від київської митрополії. Але се об'яснення не зовсім справедливе, принаймні одностороннє. Галицької митрополії, як ми тепер дуже добре знаємо, Казимир не видумав. Його петиція була, противно, уступкою православним, зробленою, очевидно, під їх натиском, а може і з укритою гадкою — тим певніше привязати новоздобуті волинські волости до Польщі. Єпископів забракло на галицьких катедрах, очевидно, вже від довшого часу, і сю справу перед Казимиром православні мусіли порушувати не від учорашнього дня, але Казимир, як я сказав уже, міг умисно ставити ріжні перешкоди обсаденню руських катедр, аж нарешті уступив.

Відновляючи православну єрархію, разом з тим треба було, з польсько-католицького становища судячи, енергічнійше забрати ся до організації католицьких катедр. Але на се Казимирови чм часу забракло (як знаємо, він умер 1370 р.), чи енергії — досить, що для організації католицької церкви в Галичині він так таки нічого й не зробив, і взагалі полишив Галичину, з католицького становища беручи, в стані як найменше відрадім. Там, як доносив вікарій францісканів в 1372 р., „не було церков ані катедральних, ані парохіальних, ані парохів до душпастирства, а невірних і схизматиків така маса, що сунуоти множества нечестивих можна було знайти тільки поодинокі особи вірних (rausae personae)“²⁾. Виправді, як ми вже знаємо, тягом іменували ся католицькі біскупи, а був навіть і „галицький архієпископ“, але о скільки все се було ілюзоричне, показує папська буля до католицького єпископа серетського, на Волощині, аби він взяв

¹⁾ Див. вище с. 391 - 2

²⁾ Папська буля з 23/V 1372 у Скробішевского Vitae archiep. leopolitensium с. VI, про неї Абрагам оп. с. с. 291.

у свою душпастирську опіку „деякі свѣтські католицькі особи, чоловіків і жінок“, що пробувають у Галичї й галицькій дієцезї, „як вівці без пастиря, не маючи католицького єпископа“¹⁾).

Пишучи се в перших днях 1372 р., папа знав уже про появу в Галичї „схизматицького єпископа“, себто новоіменованого митрополита Антонїя. Кілька місяців пізнійше, він, як каже — *non sine mentis turbatione*, довідав ся, що й по інших руських катедрх появили ся „численні“ (*quamplures*) православні єпископи (поставлені Антонїєм). Не підозріваючи, що се відновлення православної єрархїї стало ся за згодою польського правительства, папа поручав краківському єпископу, аби усунув усіх „схизматицьких“ єпископів з їх катедр²⁾. Папська курїя, як бачимо, все ще зіставала ся при ілюзїї, що руські катедри можуть, і повинні обсаджувати ся католиками. Але в Польщі, очевидно, сеї ілюзїї ніхто не поділяв, і на дневнім порядку стояло вже творення нових катедр для єпископів католицьких.

Наступник Казимира на польській престолї Людовик, а особливо його галицький підручник Володислав опольський забрали ся до сеї справи з більшою енергією, ніж яку показав Казимир, і за короткий час свого правління положили міцні підвалини організації католицької церкви в Галичині. Головно се було, здасть ся, ділом Володислава — від нього маємо ряд фундацій на користь латинства, тим часом як Людовик виступає лише в ролі посередника з курїєю, а зрештою окрім ріжних побожних замірів, в житє одначе не переведених, нічого про нього не знаємо.

Ми не знаємо перших зносин в сїй справі з курїєю. Правдоподібно, Володислав слїдом по своїм переході в Галичину підняв справу латинських катедр, а я здогадував ся б, що властиво він, як і Казимир, проектував лише катедру у Львові. Суджу з того, що Володислав зараз по затвердженню галицького арциєпискуства старав ся, аби перенесено його до Львова, і тільки йому й дав дотацію в усіх катедр, утворених булею 1375 р., а іменованій на галицького арциєпискупа канонїк Матвій аж до смерти титулує себе „електом львівським“ (*electus archiepiscopus lemburgensis*). Але курїя стояла на своїм давнім становищу, що треба думати не про творення нових катедр, а про обсаду вже давнійших, на які вже й бували іменовані латинські єпископи, але були „перед окупацією Казимира захоплені схи-

¹⁾ Bullarium Francise. VI ч. 1165.

²⁾ Theiner I ч. 910.

зматицькими й еретецькими єпископами“. Вона отже й тепер звела справу на сю стежку. Крім того на дорозі все ще стояв любубський єпископ з своїми претензіями на Русь, доводячи, що Галич, Перемишль, Володимир і Холм — то зовсім не катедри, а звичайні парохії (і се знову було справедливо, коли говорило ся про латинські церкви), і що вони належать до його дієцезії. Справа пішла в проволоку. Але Володислав і Людовик постарали ся принаглити справу листами й посольствами до Риму. Курія, ще раз поручивши польським єпископам розслідувати сю справу, вкінці рішила ся розрубати сей вузол і на припінненне Володислава, в лютім (13/II) 1375 р. папа Григорій XI видав свою булю *Debitum pastoralis officii*, що послужила підставою організації католицької церкви на Русі¹⁾.

Буля признавала Галич, Перемишль, Володимир і Холм за міста катедральні, зносила над ними всяку власть і права любубського єпископа та приймила під безпосередню власть курії. Галич признавав ся архієпископською, три иньші катедри — її суфратаніями. Наколи б на сих катедрах були які єпископи схизматики, буля їх усувала й заповідала скору обсаду їх католицькими єпископами, застерігаючи сі номінації виключно для курії.

Дійсно, кілька місяців пізнійше папа іменував арцибіскупом в Галич Матвія, перед тим ерлявського каноніка. Проганяти в той нагоди православного митрополита з Галича, як поручав папа в тій своїй булі, розумієть ся, ніхто не думав. Але на катедральну церкву, як каже Длугош, арцибіскупу таки віддано пізнійше якусь православну церкву. Чи дістав він уже при тім що з маєностей православної митрополії, не знаємо. Як не зараз, то дещо пізнійше, по упадку православної галицької митрополії, але в кождім разі з маєностей православної катедри чимало перейшло до латинської. Про се маємо вправді пізнійшу, але вповні варту довіря місцеву традицію (хоч вона в іменах і датах робить помилки, але в основі мусить мати факти): „тогь столець галицкій, писали православні Галичане митрополиту в 1538 р., былъ загинулъ отъ колькасоть лѣтъ, и на томъ столиці галицкомъ учинено есть арцибіскупство латинское: которыи были мѣста и села къ Галичу, то все отобрали и на томъ фундовали арцибіскупство, гдѣжъ имъ былъ тогь фундовалъ Якгейло король и листы папезскими потвердилъ“²⁾.

¹⁾ Буля у Тайнера ч. 964, дв. тамже ч. 908 і 963.

²⁾ Theiner ч. 988, Длугош т. III с. 360, Акты Зап. Р. т. II ч. 198.

Здається, православні представляли так історію фундації галицького арцибіскупства не без впливу булі 1375 р. — що воно засновано було на місці й на маєтностях митрополії. Так в дійсности не було, й незалежно від маєтностей забраних від митрополії арцибіскупство дістало й свою особну дотацію; її знаємо з пізнійшої папської булі: Володислав дав арцибіскупу місто Рогатин, замки Одесько й Тустань з їх волостями, десятину з мита львівського і з доходів соляних жуп дрогобичських і жидачівських та каменницю ві Львові¹⁾.

Се надання каменниці ві Львові стояло в звязі зі згаданим уже вище бажанням Володислава — мати латинську катедру не в Галичу, а ві Львові. Ще тоді як важпла ся справа католицьких кафедр, Володислав представляв курії, що арцибіскупській катедрі ліпше бути ві Львові, сильно укріпленій столиці краю, ніж у Галичі. виставленім на напади „Татар, Литвинів і Схизматиків“. В тім напрямі потім робили старання й самі галицькі арцибіскупи. Але курія, виходячи вже з звісного нам принципа про старі руські катедри, нерado приймала сей проєкт, і тільки в 1412 р., заходами Ягайла, удало ся прихилити її до того²⁾. Від тоді латинські арцибіскупи — що вже й перед тим писали ся часто львівськими й залюбки перемешкували ві Львові, на все переходять до Львова й приймають титул „львівських“.

Друга католицька катедрa, що по булі 1375 р. увійшла дійсно в житє, була перемишльська. Се було заслугою самого новоіменованого біскупа, Еріха Вінзена, Саксонця родом. Дотації ніякої катедрa ся не дістала ні від Володислава, що мабуть сеї кафедрi не просив і нею не інтересував ся (хоч не жалував надань нпр. монашим місіям, домініканам і францісканам), ані від Людовика. Аж кор. Марія, мовляв сповняючи замір свого батька, наділила перемишльську катедрu маєтностями. Але Еріх, хоч застав свою дієцезію, як він оповідає в своїй пізнійшій фундаційній грамоті для перемишльської капітули, „зовсім знищену й зруйновану і позбавлену всякої краси й чести католицької церкви“, „зайняту схизматиками, разом з численними маєтностями“³⁾, тим не зразив ся й не кинув своєї кафедрi, як

¹⁾ Akta gr. i ziem. II ч. 51. В Тустани бачать звичайно тепершій Урич, в Стрийщині (про нього г. II² прим. 13).

²⁾ Theiner I ч. 967 і II ч. 8.

³⁾ Nos tamen eandem ecclesiam cum multis suis possessionibus a scismaticis reperimus occupatam. Проф. Абрагам бере вповні серіозно сі слова, як і згадку про забрані православними маєтностями галицького

його попередники, що, як він каже, навіть не були в своїй дієцезії¹⁾. Він організував капітулу, зібравши „*viros catholicos expertos, literatos et ydoneos*“, визначивши її доходи з десятин і давши дуже суворий, аскетичний режим (що зрештою по ній простояв не довго), допросився дотації від кор. Марії, що надала кафедрі (в 1384 р.) Березів (теп. місто), Доморадь, Ровне, Чергову (в Сяніччині) й Радимно (теп. містечко), й загосподарив сі маєтности²⁾.

В 1412 р. Ягайло, як ми вже знаємо, наділив перемишльських латинників кафедрою: переїздячи через Перемишль, а почувши закид від якихось Німців, що він сприяє схизматикам, Ягайло, аби очистити ся від сього „несправедливого закида“, як каже Длугош, казав віддати латинникам прегарну руську катедру, збудовану Володарем Ростиславичом, — викинути з неї руські гроби й посвятити на латинську. Се й було зроблене, „при гірких риданнях, криках і слезах руських святих і народу, що уважала се за крайню обиду й кривду своєї релігії“, помічає Длугош³⁾.

Дві інші кафедри, утворені булою *Debitum pastoralis*, — володимирська й холмська, якісь час зіставали ся далі *in partibus*. Про холмську місцева традиція каже, що свою дотацію дістала вона від Ягайла в 1417 р., і від того часу стала міцно на ноги⁴⁾. На пункті володимирської кафедри вийшли якісь близше нам невідомі вагання чи суперечності в польсько-литовських сферах: Витовт хотів зробити з Володимира латинську катедру для цілої Волини, надав їй маєтности і піддав її також землю Луцьку, Белзьку і Берестейську, але пізнійше заіменовано, можливо — на бажання Ягайла, особного єпископа в Луцьк, і справа

архієпискупа в булі А. г. з. III ч. 51, і думає, що десь коло р. 1370 був якийсь рух в Галичині против католицтва, і тоді забрані сі маєтности (с. 291 — 2, 317). Але сі звістки треба розуміти мабуть як результат звістного нам погляду на православні кафедри як на католицькі, неправдоопановані схизматиками, і нова тут іде, правдоподібно, про маєтности православних кафедр. Подібно мабуть треба розуміти вгадки про перемиську дієцезію перед часами Казимира (А. г. з. VII ч. 20), де Абрагам бачить сліди істновання сеї кафедри за часів Юрія-Болеслава (с. 239).

¹⁾ quod cum ipsa nullus unquam ante nos personaliter catholicus sponsus scilicet pontifex habitavit.

²⁾ Theiner I ч. 1006, Akta gr. i ziem. VII ч. 15, VIII ч. 14 і 20.

³⁾ Длугош IV с. 149.

⁴⁾ Piechowski *Cornucopiae infulae Chelmensis* (1717), Niesiecki *Herbarz t. I, Райфенугля ор. с. гл. XI.*

скінчила ся тим, що в 1420-х рр. володимирську катедру прилучено до луцької й передано її дотації (1428)¹). Від цього часу ся волинська (луцька) катедра існує вже вповні реально. Окрім того в тих же часах заснувало ся біскупство камінецьке; перші тутешні біскупи, в початках XV в. були, здасть ся, з домініканів, отже се були біскупи титулярні. Але вже в Свитригайлових часах (1430 р.) камінецький біскуп, як ми бачили в своїм місці, відограє ролю в місцевій політиці. Дотовано було се біскупство за Витовта: так твердив біскуп Матій за кор. Ольбрахта, й тоді дістав від нього потвердження на сі Витовтові надання (дуже значні!), бо мовляв Витовтів привілей згорів. На жаль тільки він докладнійше не поясняє, коли такий важний привілей мав пропасти, і взагалі висловляєть ся про се дуже загально²).

Окрім того, ще в часах були *Debitum pastoralis* були в проєкті катедри: київська і туровська. З них туровська не прийшла зовсім до життя, а київська зістала ся на довгі віки властиво титулярною, хоч біскупів київських почали іменувати ще від тодіж — від 70-х рр. XIV в.³).

Таким чином в остатній четвертині XIV в. з'організувала ся в українсько-руських землях (головно в західній їх частині) католицька церква, і по плянах курії мала зовсім витиснути звідси православну церкву та заступити її місце. На таке скасування православної церкви не відважили ся одначе й найбільше горячі прихильники латинства, — але досить було й того, що стало ся! Поруч давньої державної — православної церкви сформувала ся нова державна й привілейована церква — католицька, і поруч неї православна уже не в теорії тільки, а й на практиці мусіла почути себе в ролі пониженої, бо лише, що найбільше — толерованої церкви, поруч церкви привілейованої. І ще як на те слідом за з'організуванням католицької церкви, православна галицька митрополія прийшла до нового упадку.

¹) Про конфлікт луцької й володимирської катедри виписки з актів в статі Абрагама *Udział Polski w soborze Pizańskim — Rozprawę t. 47*. Дотаційні грамоти луцької катедри — Акты литов.-рус. госуд. Д.-Запольского ч. 5 і 9.

²) Про камінецьке біскупство Полле (Antoni J.) *Zameczki podolskie II, X*; дотаційна грамота його в моїх Актах Барського староства I ч. 18.

³) Див. Theiner I ч. 966, *Okolski Chioviensium episcoporum ordo et numerus* (1646, нове вид. 1853, Краків), *Niesiecki l. c.*, Райфенкунгель, l. c. *Dobszewicz Wiadomości o biskupstwie kijowskiem*.

Ми знаємо вже, як се стало ся: наступник м. Антонія Іван еп. луцький не дістав посвящення й хоч правив галицькою митрополією, але неправно; користаючи з такого непевного його становища, здасть ся вже м. Киријян встиг поставити від себе в залежність єпархії галицькі, але як не рін, то трохи пізнійше київські митрополити по тій Івановій узурпації взяли галицьку катедру в свою безпосередню владу, і хоч галицька митрополія не була знесена формально, *de facto* галицька єпархія опинила ся в найгіршім положенню. Номінально залежачи від митрополитів, що не іменовали сюди єпископів (мабуть не хотіли дати тим поводу підняти питання про особність галицької митрополії), а самі теж сюди звичайно не заглядали, — галицька єпархія правила ся урядниками митрополита, т. зв. намісниками, і вкінці навіть іменованне сих намісників вийшло з рук і влади митрополита.

Здасть ся, замішання звязані з переходом на унію м. Ісидора і його виїздом з єпархії послужили тому поводом¹⁾. В кождім разі з одної записи 1458 р. довідуємо ся, що права і доходи митрополита в галицькій єпархії під назвою „туторії або опекальництва Крилоського монастиря“ надав тоді король старості галицькому Станиславу з Ходча, а староста відпродав згаданю запспею з 1458 р. се опекальництво за 25 гр. иньшю шляхтичу. З сеї записи довідуємо ся, що розуміло ся під тим опекальництвом: староста передає не тільки права на доходи з маєтностей, які належали до Крилоса, себто до митрополитої катедри, але й грошеві кари з духовних, що йшли на митрополита, кунці (себто річні оплати з попів) і юрисдикцію над полами „під мон. Крилоським“²⁾. За митрополитом у тім всім зістали ся якісь мінімальні впливи: староста предвиджує можливість, що як би він не вистарав ся потвердження на те опекальництво від ко-

¹⁾ Криловскій в своїх повних баламуцтв статях (Архивъ ІХ с. 14, пор. 10) твердить, що Ягайло, виїсши (!) в 1414 р. галицьку митрополію, тоді ж надав право іменовання намісників галицькому старості. Але се зовсім безосновно.

²⁾ *cum omni iure et poenis spiritualium, que ab antiquo adiacere et pertinere spectantur pro tutore dicti manasterii Crilosz, alias na mitropolita, ac etiam cum marduribus de poponis (звж. marduris de poponibus) districtus Hal., ab antiquo super metropolitum exigendis annis singulis... et omnes popones sub monasterio Crilos degentes non coram alio nisi ipso Roman pro omnibus excessibus in iure spirituali respondere debebunt.*

роля, то митрополит міг того шляхтича від опекальництва відставити: в такому разі староста обіцяє звернути йому гроші¹⁾.

Півстоліття пізніше, у сна сього Станислава з Ходча, також Станислава на імя, старости львівського, вийшов спір з арцибіскупом львівським Бернардіном. Кожний з них претендував на право поставляти намісників для православних галицької єпархії: у Львові, Крилосі й по інших місцях²⁾. Станислав молодший виходив тут мабуть з батьківського права на крилоське опекальництво, або з якогось пізнішого анальоїчного надання. Арцибіскуп, як можна здогадувати ся з документу, відкликував ся на якусь папську булю — може *Debitum pastoralis officii*, може на булю 1412 р. про перенесення його катедри до Львова, і з неї виводив свої права на православному галицьку митрополію. Сі претензії арцибіскупа, розумієть ся, були рішучим натяганням документів, але він мав за собою певну традицію — піддання його нагляду, в інтересах католицизму, еретиків і схизматиків в його дієцезії, вчинене Ягайлом³⁾, і король, як він сам каже — хочтячи сповнити обовязок католицького володаря і причинити ся до лекшого навертання схизматиків на католицизм, став по стороні арцибіскупа. Грамотою 1509 р. він признав йому і його наступникам право іменувати православних намісників в галицькій дієцезії⁴⁾.

Таким чином галицька православна митрополія опинила ся у власти й юрисдикції католицьких осіб, духовних чи світських, яких, розумієть ся, ані трохи не займали інтереси православної церкви, і вони користали з своєї власти або лише для вибирання доходів, або — ще й для ослаблення православної церкви. Що королівська постановка не лишила ся мертвою буквою, в тім нема сумніву. Арцибіскуп дійсно взяв в свою власть митрополічї маєтности й доходи, зломивши спротивлення православного духовенства. При тім мали діяти ся брутальні насильства: православні Галичане оповідали митрополиту в 1538 р., що православних крилошан „у поворозѣ ис Крылоса вожено и чересь

¹⁾ Akta grodz. i ziem. VII ч. 51 і XII ч. 4286. Ся остатня записка усуває всяку непевність що до дати сеї угоди й її автентичности: в *Supplementum ad histor. Russiae monumenta* вона була видана з датою 1408 р., а видавці поправляли її на 1508 (так і у Криловського ще).

²⁾ *Ocasione institutionis vicegerentium ritus ruthenici, alias namiestniki*, in Leopoli, in Krylos et alibi in dioecesi sua Leopoliensi.

³⁾ *Codex ep. Vitoldi* ч. 1018.

⁴⁾ *Supplementum ad histor. Russiae mon.* ч. 50.

Дністрь... (тут прогалина) плавлевано, принужаючи насъ и ихъ у свою моцъ¹⁾). Що арцибіскупи справді іменовали православних намісників — або бодай мали вплив на їх іменування, показують обставини іменування галицьким намісником Яцка Гдашицького в 1522 р. (фактів ранішних не маємо): король заіменував його „за згодою Бернардіна, арцибіскупа львівського“, без всякої участі митрополита. А пізнійше арцибіскуп іменував намісників і сам своєю власттю, а навіть по відновленню галицької катедри претендував на право обсаджування сеї катедри.

Ся справа відновлення галицької катедри взагалі так характеристична для становища православної церкви в Польщі, що мушу тут коло неї трохи спинити ся.

Початком було, здаєть ся, іменування того намісника Яцка Гдашицького. Був то православний шляхтич, що знайшовши дорогу до польських панів, а через них до короля, а також і до арцибіскупа, дістав собі від короля надання на намісництво не в однім лише котрімсь округі, як практикувало ся давнійше, а на цілу єпархію галицьку — „в округах Львівським, Галицьким, Коломийським, Камінецьким (на Поділю) і Снятинським“, з правом візитації церков і иньшими компетенціями намісників. Кілька місяців пізнійше (1/IX 1522) за впрошенням деяких панів і за волею й згодою арцибіскупа львівського, король видав сьому Гдашицькому нову грамоту, де окрім намісництва надав йому іще архимандритство, з усіми правами, які належали давнійше митрополитам галицьким²⁾. Осібними грамотами король оповістив про се людність і місцевих урядників, поручаючи їм не перешкаджати, а помагати новому архимандриту в виконанню його прав³⁾.

Як бачимо, се було вже в ґрунті річи рівнозначним з відновленням галицької єпископії; тільки титулу єпископа сьому Гдашицькому бракувало. Цікаво тільки, що все робило ся за спиною митрополита, зовсім без відомості його: навіть архимандритом в його єпархії Гдашицький став без всякої його участі.

¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 198.

²⁾ *Damusque illi facultatem in causis et rebus spiritualibus iudicandi et singula faciendi secundum iura et consuetudines ritus ruthenici, quaecunque ad officium et dignitatem ipsius archimandritae pertinent, et quae quondam wladyka seu metropolites haliciensis in ipsis districtibus exercebat.*

³⁾ *Supplementum ad hist. Rus. mon. ч. 51 і 52, Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 7 і 8.*

Ображений тим митрополит наложив інтердикт на Гдашицького, але то йому нічого не перешкодило в управі епархією. На щасте православних він одначе показав ся ліпшим ніж можна було надіяти ся, й повів себе відповідно до свого становища. Приймавши постриження з іменем Ісакія й осівши ся в львівськїм монастирі св. Юра, він дуже діяльно взяв ся до своїх обовязків і повів справу тим успішнійше, що мав прихильників в панах з Ходча. Один з них був воєводою і старостою львівським, другий старостою галицьким; король, іменуючи Гдашицького архимандритом, спеціальною грамотою поручив їм бути помічним Гдашицькому, і вони дійсно помагали, може хочтячи тим відвдяти арцибіскупу за його конкуренцію в справі намісництв, а може — маючи від Гдашицького добру заплату за поміч. Досить, що Гдашицький успішно організував занедбану свою епархію й навертав назад на православє тих, що були попереходили на латинство за часів опіки латинського арцибіскупа¹⁾.

Се затрівожило арцибіскупа й обудило його незадоволення, тим більше що Гдашицький рішучо вийшов з усякої послухности йому. Уже на другий рік він скаржив ся королеви на Гдашицького й панів з Ходча, й король наказав їм, аби Гдашицькому не помагали, і при тім поясняв, що Гдашицький — особа валежна від арцибіскупа, як його намісник. Гдашицький одначе собі з того нічого не робив і вів свою роботу далі. Зірвавши з арцибіскупом, він постарав ся навязати зносини з митрополитом, і йому дійсно удало ся з ним перепросити ся. На початку 1526 р. митрополит Йосфф видав грамоту, де увільняв Гдашицького від свого інтердикту, признавав його своїм намісником для галицької епархії (разом з Поділем) й поручав вірним бути йому послухним²⁾.

Таким чином завдяки Гдашицькому галицька епархія прийшла в нормальнійші відносини й вернула ся під власть митрополита. Гдашицькому одначе се дурно не минуло: арцибіскупу

¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 141, витяги з грамоти 1523 у Зубрицького Галицкая Русь въ XVI ст. с. 39.

²⁾ Грамоти цитовані в попередній нотці. М. Макарій (IX с. 217) думав, що сей перехід Гдашицького під зверхність митрополита став ся ва згодою короля, але се воеїм неправдоподібно, а слова „вондлугь волм и листовъ господара“, на яких опираєть ся погляд Макарія, значать тільки, що митрополит признав з свого боку за Гдашицьким всі ті права й переваги, які перед тим, без його відома, надав був йому король.

і король вкінці відібрали від нього намісництво, за те що він „не конче похвально (в дійсности — дуже похвально) на тім уряді намісника поведив ся“. Чи Гдашицький піддав ся відразу сьому розпорядженню, можна сильно сумнівати ся; принаймні, він далі сидів у своїм монастирі св. Юра й звідси не рухав ся. Але арцибіскуп тим часом іменував нового намісника, якогось Яцка Сикору, правдивого свого заушника, і той дійсно повів себе так, що викликав загальні нарікання православних, які по хосенній діяльности Гдашицького не хотіли більше зносити таких надужить¹⁾.

Православне духовенство галицьке, шляхта й міщанство дуже енергічно взяли ся до справи своєї епархії. На „беззаконства“ Сикори полетіли скарги до митрополита й короля. Митрополита Сикора, розумієть ся, не слухав ся. Православні супроти того просили митрополита, аби віддав їх під опіку перемишльського єпископа Ларивона. Але митрополитови такий плян не подобав ся: він, очевидно, побоював ся, що галицька епархія в такім разі перейде зовсім під власть перемишльського єпископа, а в дальшій консеквенції той міг би ще й претендувати на титул галицького митрополита (сей титул як раз з початків XVI в., коли галицька епархія перейшла під власть львівських арцибіскупів, для замаркування своїх прав почали носити київські митрополити, титулюючи себе київськими й галицькими)²⁾. Тож митрополит скорнстав з кандидатури на намісництво якогось „попа гошівського“ (не знати, чи був то піп з Гошова, чи звав ся він Гошовським на імя), що, видно, представив ся йому як кандидат висланий Галичанами, надав йому намісництво й архимандрію й вислав з сим до Галичини, вистаравши ся потвердження на те й поручення від короля³⁾.

Тим часом Галичане — православне духовенство, шляхта й міщане, вирікли ся того гошівського попа, що вони його не вислали, й не хочуть, тим більше що за ним показали ся

¹⁾ Supplementum ч. 53 і 54.

²⁾ Першу певну таку грамоту маємо з 1509 р. — Акты Зап. Рос-
сія II ч. 55. Про документи з сим титулом, з давнішою датою див.
Макарія т. IX с. 205.

³⁾ Акты Зап. Россія II ч. 182 і 193; що гошівський піп предста-
вив ся впсланником православних Галичан, виходить з текста листа ч.
193, а що він був одною особою з архимандритом Йосифом, агаданим
в ч. 182, виходить з того, що Галичане інших намісників окрім гошів-
ського попа й Сикори не знають в листі ч. 193.

якіє не конче похвальні історії — виточені були йому процесу. Тоді митрополит відписав Галичанам, що він лишає сю справу на їх волю: коли вони того гошівського попа не хочуть, то нехай не приймають, а виберуть собі на намісника чоловіка по своїй волі й пришлють до нього (митрополита). Тоді „яко духовнии и шляхта и мѣщане, такъ все посполство, отъ большихъ и до меньшихъ, земль Рускихъ и Подольскихъ, всихъ закону греческого“ (се перший звістний нам факт, де церковна справа набирає такого загального значіння, лучачи всі стани в одній акції), вибрали на намісника Макарія Тучапського, міщанина львівського, з шляхетського роду¹⁾, як чоловіка „годного наперед Богу и вашему святительству (митрополиту) и такожъ намъ и всему посполству закону греческаго“, і з сею рекомендацією вислали до митрополита по благословенство²⁾.

Митрополит дійсно поблагословив Тучапського на намісника, й потім він від себе, а галицькі православні шляхтичі з свого боку, не гаючи часу, звернулися до короля з прошеннями, аби потвердив Тучапського на намісництві. Завдяки посередництву деяких сенаторів, справа пішла гладко, і за кілька тижнів в руках Тучапського було вже королівське потвердження (з 1/VIII 1535). Король поручив перемишльському владіці й дворянину своєму Рогозинському ввести Тучапського в урядованне, віддаливши Сикору „для его выступовъ и противного здоровья“. Тучапський дуже діяльно взяв ся до своїх обовязків: „ѣздилъ и много працѣ подьядъ и всуды былъ гораздъ почаль рядити и нарядилъ“, як писали митрополиту Галичане, та радість православних показала ся передчасна. Сикора не хотів уступати й підняв арцибіскупа. Арцибіскуп поставив питання про незаконне поставленне Тучапського, покликуючи ся на свій привилей з 1509 р., і король визначив комісію для розслідування прав арцибіскупа на намісництво³⁾.

¹⁾ Король називає його nobilis — Архивъ I. X ч. 11, пор. Невського Herbarz IX с. 144.

²⁾ Акты Зап. Р. II ч. 193. Дата сього документу означена хибно: як справедливо завважив Макарій (IX с. 239), він мусить належати до 1535 р.; се видно з порівняння його з докум. ч. 185 і 197.

³⁾ Supplementum ч. 53, Акты Зап. Р. II ч. 185 і 197. Що документ ч. 197 — лист Галичан до митрополита, і дальший — ч. 198, датовані видавцем на сіпю 1539 р., до сього року належати не можуть, завважив уже Макарій IX с. 244, але не постарав ся докладніше установити хронологію їх і описаних ними подій. Тим часом се можна зробити зовсім докладно на підставі вказівок самих листів: коротке канц-

На сю вість рушили ся Галичане. Тучапський удав ся до свого протектора каштеляна краківського Тарновського. До ви-значнійших православних шляхтичів галицьких і подільських розіслано візвання, аби їхали до комісарського суду — помагати наміснику в його справі з арцибіскупом. Одначе супроти нредложеного арцибіскупом привилею 1509 р. на прихильне рішення справи комісарами не було що надіяти ся, й православні відкликали ся до суду соймового. На сей сойм, що був скликаний в осени 1536 р., поїхали Галичане — помагати своему намісникови, митрополит вислав також свого боярина, але все те на ніщо не придало ся. Супроти предложених арцибіскупом документів — зачавши від булі *Debitum pastoralis*, король признав право арцибіскупови й віддав справу намісництва й взагалі галицької дієцезії в виключне його розпорядженне: „насъ былъ выдалъ король е. м. арцибіскупу и біскупомъ у росказованье и у моць, гдѣ южь ваша милость не мѣлъ намъ у нашомъ законѣ (релігії) росказовати, одно арцибіскупъ и біскупове“, як писали Галичане митрополиту. Тучапському грозило заслання на покуту в Тинецький кляштор, і православні були певні, що звідти б він уже на сьвіт ціло не вийшов.

Програвши так безповоротно справу, були вони в великій тузі, коли хтось піддав спасенну гадку — пошукати виходу через посередництво кор. Бони і її кліки. Справді, через одного з поменьших сенаторів, каштеляна жарновського Йордана православні справді знайшли дорогу до Бони, й пообіцявши доброго хабара — двіста волів, здобули її ласку. Славна хабарниця взяла ся до старого короля й осягнула свого — Жигимонт відкликав свій привилей, виданий на користь арцибіскуна. Прибічник королеви Анібаль Строцці пішов до канцлера, взяв від нього готовий уже привилей, віддер печатку й самий

лерство Яна Хоеньського й іменованне Тучапського єпископом дають докладні хронологічні границі, і між ними треба розложити події. Перший лист був писаний перед осіннім краківським соймом — се бурлявий сойм 1536/7 р. (Бельський вид. Туровського с. 1073—4, *Volum. legum* I с. 253—4 і нова розвідка Прохаски Rokosz lwowski w r. 1537 — *Kwart. hist.* 1902 с. 210 і далі); отже сей лист писаний 8/IX 1536. Історія заходів Галичан коло уневажнення привилея для арцибіскуна припадає на початок 1537. Побут короля у Львові — на літо (під час звістної „курячої війни“). Довге перебування Тучапського „в Кракові“ (треба розуміти — взагалі в Польщі) — на 1537/8 р., і в грудні 1538 р., перед новим соймом, скликашим до Кракова при кінці 1538 р., писаний був другий лист до митрополита — ч. 198.

пергамен на шматки подер, а арцибіскупови казав король написати, що відкладає сю справу, поки він привезе автентичний привилей з 1509 р., а тим часом все таки Сикору відставляв, а Макарія лише при намісництві¹).

Тепер треба було тільки стягнути ся на заплату: по уплаті обіцяного хабара король мав видати Тучапському новий привилей — на його користь. Та не легко було стягнути такий капітал. Коли король літом приїхав до Львова, де мало зібрати ся військо до походу на Волощину (а натомість вибухнуло шляхецьке повстання, звісне під назвою курячої війни, wojna kokosza), Тучапський міг королеви запрезентувати лише 50 волів. Дарунок сей був дуже на часі, й король казав Тучапському приїхати до Кракова по привилей. Та на від'їзді короля зі Львова (осінь 1537) взяв ся до своєї справи арцибіскуп львівський і встиг так короля обробити, що той на дорозі в Городку видав якийсь лист на його користь²). Про се дав знати Тучапському підканцлер. Треба було направляти справу. Галичане стягнули ще 110 волів, роздали їх королеві, Боні, ріжним панам, і Бона з Йорданом пообіцяла справою повести: казала Тучапському приїздити до Кракова по привилей.

Одначе справа не пішла гладко. Хоч православні знайшли не мало заступників перед королем, і Бона старала ся скільки могла, але супроти заходів нартні арцибіскупа король не відважив ся скінчити справу на користь православних і відложив її знову на сойм, що скликаний був на початок 1538 р. до Пйотркова. Тучапський був поїхав туди, але духовні сенатори були приготовані й пильнували сеї справи, тому король і королева радили йому не показувати ся, аж біскупі пороз'їздять ся. Відповідно до тої ради Тучапський зайняв ся закулісовою роботою, обробляв далі вливових панів і пробувши майже цілий рік у Кракові та роздавши ще 140 волів (властиво пообіцювавши, бо готових не мав, а ручив за ті воли все тойже приятель пан Йордан), нарешті виходив від короля потрібні йому привилей. Коштували вони таким чином триста волів!

З тріумфом вернув ся Тучапський до Львова (на початках грудня 1538). Та коли до арцибіскупа дійшла вість про

¹) Акты Зап. Р. II ч. 198, Supplementum ч. 54 і 56 (хибна дата 1539 р.).

²) Пор. Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 164 — грамота короля з 8/X 1537, лана в Кракові, де король признає права арцибіскупа над намісництвом.

його привилеї, він візвав Тучапського, аби ставив ся перед ним з тими привилеями. Тучапський не пішов, вимовив ся. Арцибіскуп мав сказати: „я того не лишу, доки живу; Русь мині підвладна, король не міг такого привилея видати без мене“. Тучапського візвав він на соймовий суд, на сойм скликаний на початок 1539 р. до Кракова. Се зрештою не було несподіванкою, бо й король, видаючи привилеї Тучапському, иредвидів опозицію латинського духовенства. Здасть ся, що він же порадив, аби вийти з сеї історії, висвятити Тучапського на єпископа, і в сій справі писав до митрополита. Се треба було зробити як найскорше, ще перед соймом, аби позов не застав Тучапського у Львові, і в середині грудня православні вислали Тучапського до митрополита, з охоронною сторожею, зложеною з галицьких шляхтичів, що проведла його „до границъ, за Буг, стерегучи привилея и горла отца Макарія (Тучапського), боячи ся, абы арцибіскупъ або котрый лядскый панъ его не догналъ и не казаль его забити, бо колькократь арцибіскупъ казаль его забить“. З ним вислана буда грамота, підписана окрім духовенства, 33-ма православними шляхтичами: вони просили висвятити Тучапського на єпископа; „а коли, дасть Богъ, отъ вашей милости суполнымъ достаточнымъ владыкою прїѣдетъ, южь арцибіскупъ и вси біскупи тому учинити не мочи будуть нічого“¹⁾.

Сповняючи се прошення, підперте правдоподібно ще й королівським листом, митрополит посвятив Тучапського на єпископа, тільки з'обовязавши його, що він і будучи єпископом, не вийде з ролі митрополитичого намісника (на се потім, 1540 р., на соборі єпископів Тучапський видав лист, де признавав себе „єпископом дворним з рамени митрополита“, обіцявав за себе й своїх наступників правити галицькою митрополією в імені київського митрополита, й на нього зберати всі єпархіальні доходи, дістаючи собі з них половину „за працю“²⁾). А зямкою тогож 1539 р. (в грудні) дістав Тучапський королівське потвердження на своє владицтво³⁾. Скільки воно коштувало волив, на жаль не знаємо.

Се дійсно на разі вабило справу. Вправді на синоді польських єпископів 1542 р. порушено сю історію й внесено пети-

¹⁾ Акты Зап. Р. II ч. 198.

²⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 201, Supplementum ч. 57.

³⁾ Supplementum ч. 55, Архивъ Югоз. Рос. X I ч. 11.

цію до короля, аби галицьке єпископство знесено¹⁾, але король її пустив поза уха. Потім, ще за життя Тучапського оден з галицьких шляхтичів Марко Балабан виходив собі у короля експектативу на владиттво галицьке²⁾, і коли по смерті Тучапського арцибіскуп львівський зголосив ся перед королем з своїми правами на обсаду намісництва і виводив з того також право обсаджувати галицьке владиттво (*jus praesentandi et constituendi*), король йому се право признав, але супроти своєї грамоти Балабану поручив сьогож таки Балабана презентувати митрополиту до посвящення (1549)³⁾. Корпстаючи з сього прецедента Марко (в єпископстві Арсеній) виходив потім експектативу на владиттво своему сину Григорию, в чернецтві Гедеону, що ще за життя батька і правив єпархією⁴⁾. Але на сей раз так гладко не пішло.

По смерті Арсенія Балабана (1569) пригадав королеви арцибіскуп знову свої права на владиттво й снм разом удадо ся йому осягнути те, що не удадо ся його попереднику: король уневажнив свою грамоту Гр. Балабанови й апробував избраного арцибіскупом кандидата на владиттво, сьвященика Івана Лопатку-Осталовського. Митрополит не здобув ся на протест (правда, що Балабани за той час встигли зробити собі зовсім не особливу репутацію) й висьвятив на владиду того Остадовського. Таким чином претензії арцибіскупа були зреалізовані. Та Балабан не уступив. Він міцно стояв при своїх правах і при своїм привилею, й знайшов сильну підпору не тільки між православними (що розуміеть ся — не раді були робити прецедент з номінації Остадовського), а й між сторонніми людьми. У Львові Остадовського політичні власти вправді впровадили в володінне єпископською резиденцією, але в Галичу Балабан видно мав впливи сильніші, і староста ніяк не міг впровадити Остадовського: все на перешкодї ставав Балабан з своїми протестами й документами. У Львові він також викинув Остадовського з владиттва, й політичним властям приходило ся його реституовати. Шляхтичі забороняли сьвященикам в своїх маєтностях признавати Остадовського. Така війна потягнула ся на кілька років, поки не закінчила її смерть Остадовського: Бала-

¹⁾ *Decreta et constitutiones synodales Petric.*, друк. 1544 р. (Краків).

²⁾ Архівъ I, X ч. 167 і 18—20.

³⁾ *Supplementum* ч. 58.

⁴⁾ Архівъ IX ч. 23, пор. 25.

бан опанував епархію¹⁾, а що ще за його життя прийшла унія з своїми комплікаціями, то й претензії архиєпискупа з сим епізодом були погребані.

Історія сих претензій незвичайно сильно ілюструє пониження православної церкви під польським правом, і безрадість православної єрархії, що вирощена під державною протекцією і в ній призначена все шукати опертя, тепер, побачивши сю державну владу против себе, не спромагала ся ані здобути ся на гідну опозицію, ані знайти собі опертя де инде, поки поміч не прийшла сама — від недобитків православної шляхти й міщанства, подраженого не тільки в релігійнім, але і в національнім почуттю сим пониженням своєї релігії.

Незалежно від таких драстичних проявів сього пониження як отсей галицький епізод, православна церква під польським правом все займала місце релігії погорджуваної, ледво толерованої, й її низше становище в порівнянні з католицизмом виразно зазначало ся на кождім кроці: на кождім кроці вона мусіла „вносити певні утиски“, *quandam depressionem sustinebat*, як висловляеть ся привилей Володислава Ягайловича²⁾. Не маючи заміру вичерпати всіх таких проявів сеї низшости, я зазначу лише кілька точок:

Тим часом як католицьке вище духовенство мало широкий вплив в управі держави — на дворі, в урядах, в сенаті й на соймі, єпископи й митрополити православні не мали ніякої участі ані в державній, ані навіть провінціоноальній управі, до сенату приступу не мали, а й на соймах являли ся хіба в ролі петентів, або як особи інтересовані в соймовім суді і т. и.

В обсаді православних духовних урядів, від найвищих до найнижших, правительство й суспільність польська не держали ся зовсім постанов і порядків канонічних, практикованих при обсаді пребанд католицьких, і взагалі брали їх не як уряди духовні, церковні, а як бенефіції, прості джерела доходів, і з такого матеріального становища виходячи, трактували їх нераа дуже цинічно, продаючи сі уряди або дозволяючи продавати, даючи за заслуги, які нічого спільного з церквою не мали, й т. и., як то ми вже бачили, а ще побачимо й низше.

Тим часом як католицьке духовенство було свободне від

¹⁾ Monumenta confraternitatis Staupigianaе ч. 45—50 і 58 (друковані також в Supplementum ч. 169—176 і Архивъ I. X ч. 24) і Архивъ I. X ч. 26 і 30. ²⁾ У Гарасевича с. 79.

всяких податків і оплат, духовенство православне було оподатковане. Про податок з попів маємо згадку вже в одній грамоті з р. 1416¹⁾. Податкова постанова 1552 р., що лишила ся взірцем для пізніших, постановляла, що православні священники, зарівно з селянами, міщанами й Жидами, мають платити з церкви по золотому, а „протопопи, инакше намісники“ — по гривні (48 гр.). „Руські й вірменські єпископи, владки, архимандрити і иньші пралати“ мали заплатити по два гроші від гривни своїх доходів (близько 4%), відповідно до того як постановили давати духовні католицькі²⁾. О скільки взагалі руські єпископи оподаткували ся анальоично з католицькими, про се не беру ся судити, але що священники платили правильно що року по золотому з церкви, — чого священники католицькі не знали, про се маємо зовсім докладні вказівки в люстраціях³⁾.

Самий релігійний культ православний був звязаний певними обмеженнями. Знаємо, що по деяких містах, як у Львові, де православні Русини були неповноправною людністю, відправляння процесій, похоронів і т. н. було обмежене, або майже заборонене⁴⁾. Тут маємо драстичнійший приклад, по иньших містах не доходило до того, але певні обмеження православного культу стрічають ся не рідко. Одною з найлекших форм сих обмежень було примушування православних до святкування католицьких свят; правительство стояло на тім становищу, що православні повинні святкувати головніші католицькі свята і в такім дусі рішало спори між католиками й Русинами⁵⁾. Бували і більші утиски — нпр. стрічаємо скарги на дідичів, що не дозволяють ходити до церкви, і т. н.

Ставлення православних церков по містах стрічало ся часом з перешкодами. Нпр. коли дрогобичські Русини задумали поставити нову церкву, міщане-католики спротивили ся тому й удали ся до короля, мотивуючи свою опозицію тим, що перед тим в границях міста не було такої церкви⁶⁾, і король заборо-

¹⁾ Et saliquas contribuciones repeteremus a comunibus poponibus ad thesaurum nostrum, каже король — А. г. з. III ч. 87.

²⁾ Volumina legum II с. 10—1.   ³⁾ Див. вище с. 280.

⁴⁾ Див. вище с. 242.

⁵⁾ Нпр. Архивъ І. Х ч. 4 (Перемишль, 1493), Матеріали р. 1578 (Щирець), і т. н.

⁶⁾ В дійсности в Дрогобичу знаємо кілька церков в тім часі; чи стояли вони за границями міста в тіснійшій значінню слова, не знаю,

нив православним її ставити (1540). Невважаючи на те православні згодом забрали ся таки до будови сеї церкви. Католики удавали ся до короля, й той наказав старості спинити будову. Сі заборони будили серед православних таке огірчення, в місті пішли такі розрухи, спори й бійки, що міщане католики, неважаючи на поперте правительства, за ліпше уважали поладити справу уступкою: слідом по тім королівським наказі „стала ся угода між міщанами міста Дрогобича *rzymskiego posłuszeństwa z ruskiego cerkwi posłuszeństwa*“: католики заявили, що відступають від привилеїв на те, аби руській церкві не бути в місті, а Русини не будуть шукати справедливости в сій справі у короля, але будуть одностайно любити ся, „так як належить християнським людям, підданим одної держави, що сидять під одним правом“¹⁾. Та так ідилічно (бодай хоч на словах), розуміють ся, не все такі справи кінчили ся.

Взагалі, хоч не переводила ся консеквентно, але існувала в правительственно-клерикальних сферах польських така максима, що нових православних церков не тільки по містах, але і де будь, не вільно будувати. Маємо про се звістки з різних місць і сфер, хоч з близького часу. Так польський ксьондз з Перемищини, доносячи в 90-х рр. XV в. своєму біскупови про поставлення нової православної церкви, вказує на безправність свого факту, бо він противить ся уставі, що не позволяє в руських землях будувати на далі церков, а лише поправляти старі, що грозять упадком²⁾. А в. кн. литовський Олександр, у відповідь на бажання свого тестя, аби для його доньки, а Олександрової жінки, в. кн. Олени була в дворі поставлена православна церква, відповідав (1494/5 р.). що по законам не можна збільшати числа церков „гречеського закону“³⁾. Литов-

але здаєть ся, що католики не хотіли дозволити поставити взагалі нову церкву.

¹⁾ Про сеї епізод див. Шараневича *Rzut oka na beneficja kościoła ruskiego* с. 17–8, мою замітку в Записках т. XXVII „До історії руського обряду в старій Польщі“, й репліку д-ра Прохаски з моїми замітками під тим же заголовком там же в т. XXX. Подібна справа мала місце, очевидно, і в Городку — див. Матеріали част. II р. 1547.

²⁾ *illud statutum iuris terrestres, quod disponit nullam sinagogam de cetero in partibus Russiae edificare, solum proximam casui aut ruine reformare, non attendendo* — *Archiwum komisji historycznej* VIII с. 451.

³⁾ „Киян паша и панове, вся земля, мають на то право и записи отъ предковъ нашихъ и отъ отца нашего и отъ насъ, и то въ правѣхъ написано, што церквей греческого закону больш не прибавляти, — ино

ський погляд тут служить, очевидно, тільки відгомонам польського. А хоч в законах і уставах ми не знаємо такої постанови против побільшення числа православних церков, і вони, як я вже мав нагоду вказувати, фундували ся на ново неустанно, чи то за спеціальними дозволами (*de iure* такий дозвіл уважав ся, видко, потрібним), чи таки й без них — ще частійше, то тим не менше, як бачимо, переконання про безправність помножування православних церков існувало, і для становища православної церкви воно дуже характеристичне. Як пізнійший відгомін його припнотую напр. постанову краківського біскупна з 1626 р., що в Мушинській ключу (належав до краківської катедрі) не може побільшати ся число руських церков і священників¹⁾.

Погіршливий погляд на православну церкву як на низшу виявляєть ся і в таких більше формальних річах, як те, що в усякого рода урядових актах звичайно оминали уживати про православні церкви й духовенство принятих виразів як *ecclesia*, *sacerdos*, *episcopus*, і частійше уживали такі назви як *secta*, *sinagoga*, *popones*, *baytcones*, *vladica*, і т. п.

Дітей з мішаних шлюбів не вільно було хрестити на православну віру, а хрещених треба було силоміць переводити на латинство²⁾; так пише Ягайло в листі до урядників Руської землі (1423), поручаючи їм і арцибіскупу львівському нагляд

нашъ тыхъ правъ предковъ нашихъ и отца нашего и нашихъ не годит ся рухати“ — Акты Зап. Рос. I с. 141. Кілька літ пізнійше, коли Москва справою православної церкви далі допікала Литві, казав Олександр відповідати в більше толерантнім тоні: „Король его милость ховает свои подданные какъ были хованы за отца его жети короля Казимира: хто у которомъ законе хочеть мешкати, тотъ нехай в томъ мешкаеть, и церкви хто какия хочеть, тотъ тые будеть, такъ рускии, какъ и римскии; ачкольве не дозволено было Руси церквей будувати, але тыми разы король его жеть то имъ допустилъ“. Сборникъ Муханова ч. 74 (Лит. Метрика, Записи V л. 247).

¹⁾ До неї вілкликуеть ся пізнійший біскуп Задзік — *ordinationi illmi ex rmi olim Martini Szyszkowski antecessoris nostri episcopi cracoriensis dno Bodzantini 5 febr. 1626 factae, qua multiplicatio eiusdem ritus graeci ecclesiarum et presbyterorum in clave Muszynensi interdicatur* — Перемишльський схематизм 1879 р. с. 265.

²⁾ *Ex nunc nullus christianorum vel christianarum ritus romani audeat pueros suos in scismaticam sectam quoquomodo baptisare, et si baptisati sunt — ad ritum suum catholicum reducantur* — Codex ep. Vitoldi ч. 1018. Отже той же припис, що до недавня існував в Росії, на великий і оправданий жаль ріжновірців. Ріжниця була тільки та, що в старій Польщі, при слабій її екакутві, се правило ніколи не бувало вповні переведене, — хоч до секатур давали матеріал.

у сій справі. Для зменшення мішаних супружеств він поручав улешкувати розвід для них — не брати з таких розводів грошевої кари („розпуст“), що практикувала ся в иньших випадках. Що обовязком правительства, бодай pro foro externo, і він і Витовт уважали — причиняти ся до переходу православних на латинство, про се нема що й казати¹⁾.

Православні не мали рівноправности з католиками. Що їх не припускали до рівноправного користання з міщанських прав, що селяне Русини виключали ся досить часто з добродійств німецького права, ми вже знаємо; се не перешкаджало одначе притягати їх до участі в десятинних й иньших оплатах на католицьке духовенство, власне особливо в осадах німецького права, і правительство сю практику приймало за законну. Так нпр. в 1426 р., коли львівська шляхта скаржила ся Ягайду на претензії латинського арцибіскупя, король признав право арцибіскупу, тільки знизив даннну: в осадах німецького права львівської дієцезії, міських і сільських, осадники без ріжниць віри²⁾ мали платити арцибіскупови річно по шість грошей широких. Як приклад оподатковання православних селян на латинський костел їх дідичами наведу нпр. фундацію костела в Золотниках (в Підгаєцькім), 1459 р., де православні мають давати половину тої даннини, яку дають католики, але завсіди дуже значну (по кірцевп шпениці, жита й вівса), або фундацію костела в Остапківцях (на Покутю) з 1477, де селяне, які сидять на німецькім праві, без ріжниць релігії³⁾, мають давати ксьондзови з кожного дворища по грошнику⁴⁾. А хоч в иньших фундаційних грамотах до оплат на костел потягали ся тільки католики⁵⁾, але й тут давали причину до потягання православних такі нпр. застереження, що як ґрунт католика перейде до православного, то православний платить разом з католиками, або й сам принципіальний погляд (що дає себе знати і в наведених документах), що

¹⁾ Про інтенцію навертання Русинів на латинство — вистапе нпр. пригадати, що краківську академію фундовано між иньшим для здобування neophitarum gentium Lithuaniae, Hutheniae et Walachiae — Codex dipl. univ. Cracoviensis I с. 38. Нпр. компліменти папи Ягайдови й Витовту — Codex ep. saec. XV т. II ч. 67.

²⁾ cuiuscunque conditionis aut religionis fuerint — sive sint prophanі sive scismatici sive catholici — Akta gr. i ziem. III ч. 100.

³⁾ de omnibus hominibus, tam catholicis quam scismaticis, in iure theutonico residentibus.

⁴⁾ Akta gr. i ziem. II ч. 90, VI ч. 121, див. також ч. 115.

⁵⁾ Нпр. А. г. з. II ч. 41, 61.

осади німецького права призначають ся до католиків, отже коли православний сидить на німецькім праві, мусить платити на католицькі цілі.

До самої Люблинської унії в коронних землях ніхто з православних не міг достуити сенаторського уряду, і тільки підчас Люблинського сойму 1569 р., для новопридучених руських земель — Волини, Брацлавщини й Київщини застережена була для православної шляхти сих земель рівноправність і участь в усякого рода урядах і державах. І т. и.

Взагалі цікаво, й для становища православних в високій мірі характеристично, що протягом кількох століть своєї приналежності до Польської корони тутешні православні не могли здобути від польського правительства якогось акту признання своєї рівноправності чи бодай якогось охоронного привилею¹). Браком солідарності православних трудно се витолкувати. Адже львівські православні міщане в своїй боротьбі против кривд від латинників уміли знаходити протекцію і у Константина острозького, і у волоських господарів, а в справі відновлення галицької катедри виступають разом всі стани православних Галичан — духовенство, шляхта і міщане. Очевидно, або заходи їх розбивали ся на католицькій правовірності польського правительства, або православні, відчуваючи свою малозначність в польським державнім життю, навіть і не відважали ся виступати з якимись важнішими постулатами. Рівноправність бувала признавана, але тільки уніятим, від привилея Володислава Ягайловича в 1443 р. почавши²), що признавав рівноправність духовенства уніятського з латинським (отже ідея рівноправності була, тільки відмовлювано її „схизматикам“). Православним же удавало ся від часу до часу добути хіба потвердження непорушності

¹) Др. Прохаска, вгаданій своїй релліці (Записки Наук. тов. ім. Шевченка ХХХ, Misc. с. 6—7), доводячи брак усякого релігійного гнету зі сторони польської королівської власти, відкикуєть ся до загальних привилеїв — Володислава Ягайловича 1469, Олександра 1499 і партикулярних привилеїй Жигимонта для владик, впр. львівського. Та з наваных них привилеїв перший був виданий на користь уніятів, другий — виймає духовенство перемишльської дієцезії з юрисдикції цивільних властей, отже належить до партикулярних, дієцезальних привилеїв, а третій належить не до Корони, а до в. кв. Литовського. Що до партикулярних привилеїв, то власне історія згаданого дром Прохаскою привилея для галицької катедри дуже докладно поучує нас, скільки та королівська толеранція коштувала.

²) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenice с. 78—81.

церковного суду, єпископських доходів і маєностей, а якими дорогами й якою ціною діставали ся вони, може поучити оповіджена вище історія одного з таких привілеїв — грамоти відновленій галицькій катедрі з р. 1539.

Таких грамот ми маємо кілька. Найстарший привілей перемишльської катедрі дає дату 1407 р., але дата ся неможлива, та й самий документ непевний, хоч він був потім потверджений Жигінмонтом Старим і Жигінмонтом Августом¹⁾; в кождім разі одначе перемишльська катедря з нього користаєла, як з правної івранції, бо він був признаний правительством за правосильний. В сій грамоті король потверджує за перемишльськими владиками їх маєности, звільняючи їх від усяких оплат окрім дани по 2 гр. з селянського двора, також признає їх права на церковні суди й доходи з понів. Другий привілей тойж катедрі, з р. 1469. виданий на скарги перемишльського владки і иньших православних, з цікавим мотивованнем, що король уважає своїм обовязком боронити православних від кривд, бо й католицька церква толерує їх „в надії унії“ (spe future unionis). Король забороляє свѣтським судам і особам мішати ся в духовні справи, підвластні православному єпископу, та віддаляти сьвященників і на їх місто иньших поставляти, як то скажили ся православні — що дідичі в своїх маєностях за гроші віддаляють давнійших сьвященників і дають парохії новим²⁾.

Подібну грамоту дістав в 1443 р. владика холмський: король наказав урядникам не мішати ся в суди владки, в справи шлюбні й розводів³⁾. Але ся грамота, як і загальна, видана разом з нею, мотивуєть ся унією, проголошеною тоді папою. Галицькому владци в згаданім уже привілею 1539 р., король

¹⁾ Akta gr. i ziem. VII ч. 26. Питанню автентичности грамоти црпсьвятвп видавець, проф. Ліске, значний екскурсе і ряд приміток, але його оцінка автентичности випала досить слабо. Документ був предложений до першого потвердження в 1535 р. в копії, бо оригінал мовляв агорів. Стилізація документа дуже неодоладна, навіть в іменах маєностей, і Ліске толкував се тим, що маємо тут лихий переклад з руського оригіпалу. Се можливо, але текст в кождім разі лишаєть ся не дуже певний — сам Ліске зазначив одну правдоподібну інтерполяцію. Але головно, митр. Кипріян, що виступає ініціатором сеї грамоти й сьвідком, не жив уже в 1407 р. Остатня подорож його до Ягайла належить до рр. 1404—5, і тому Ав. Левіцький датував згаданий привілей 1405 р. (не підносячи ніяких сумнівів до автентичности його теперішньої форми) — Sprawa unii, Kwart. histor. 1897 с. 327.

²⁾ А. г. з. VII ч. 60. ³⁾ Архивъ I, X ч. 2.

признавав владу над всіма православними церквами й монастирями його дієцезії, юрисдикцію над духовенством й право побирати з священників річну данину (куничне)¹).

В в. кн. Литовським православні не чули себе так пониженими, хоч і тут становище православної церкви в порівнянні з староруськими часами погіршило ся дуже, і від охрещення Литви на латинство вона й тут зійшла на становище релігії низшої в порівнянні з католицтвом.

До переходу на латинство Ягайла, себто до Кревської унії 1385 р. й її дальших консеквенцій, православна церква не була тут такою низшою. Правда, в. князі держали ся поганства або принаймні православної своєї не маніфестували (Ольгерд і Ягайло); але хоч не уважали своїм обов'язком дуже розбивати ся за інтересами православної церкви, то шанували її як релігію культурнішої й численнішої частини своїх підданих, можна сказати — вищу релігію. До тогож переважно вона мала до діла не з самими в. князями, а з князями місцевими, що сидючи по руських землях, самі були православними й стараючи ся йти у всім слідами своїх попередників, князів руської династії, уважали своїм обов'язком опікувати ся й православною церквою. Такими були Любарт Гедимінович і його син Федір — князі волинські, Володимир Ольгердович київський і його потомки — Оделько й Одельковичі, Скиргайло й його наступник (власиво намістник тільки) Іван Ольгимунтович, Гедиміновичі пинські, сіверські, дрібніші волинські, почасти також Свитригайло (хоч сам був католиком).

Від першої генерації Гедиміновичів з українських земель ми взагалі маємо мало документального матеріалу, хіба пізніші ремінісценції, убрані часом в більше або менше апокрифічну форму, як нпр. грамота Любарта луцькій православної катедрі на маєтности, доходи й суди (фальсіфікат очевидний), як різні більше або менше автентичні записи на евангеліях про надання князів та згадки пізніших документів²). Але пізніші грамоти можуть послужити до ілюстрації становища, яке взагалі займали супроти православної церкви сі руські

¹) Supplementum ad hist. Russiae mon. ч. 55.

²) Архивъ Югозап. Россіи I. VI ч. 1. Акты Зап. Россіи I ч. 7, 28, 72 (згадка про надання Івана Ольгимунтовича) й ин.

Гедининовичі. Ось нпр. як починає оден з синів Володимира київського Андрій свій звістний тестамент, списаний 1446 р. в Києві, в печерськiм монастирі (рукою старця Пахнутія, Лихачевого брата): „Се азъ рабъ божіи князь Андрей Владимировичъ приѣздилъ есмь въ Кіевъ съ своєю женою и съ своими дѣтками, и были есмо въ дому Пречистыя, и поклонили ся есмы пресвятому образу ея и пренодобнымъ и богоноснымъ отцемъ печерскимъ, и благословили ся есмы у отца нашего архимандрита Николы и у всѣхъ святыхъ старцевъ, и поклонихом ся отца своего гробу князя Владимира Олькгердовича, и дядя своихъ гробомъ, и всѣхъ святыхъ старцевъ гробомъ въ печерѣ, и размыслихъ на своемъ сердци — колико то гробовъ, а вси тыи жили на семъ свѣтѣ, а пошли вси къ Богу, и помыслилъ есмь: помалѣ и намъ тамо поити, гдѣ отци и братія наша, и подумалъ есмь съ своєю княгинею и съ отцомъ своимъ съ Нпколою архимандритомъ печерскимъ и съ святыми старцы и съ своими бояры, и отписалъ есмь...“ і т. д.¹⁾

Під управою таких князів, де вони задержали ся, (як нпр. за Свиргайда на Волини, за Одельковичів в Київщині, під князями пинськими, острозькими, і т. и.) не тільки в XIV, а й пізнійше — в XV в., православні не відчували так дуже упослідження православної церкви, хоч уже від самої унії 1385 р. становище її змінюється дуже на гірше. Уже від тоді великокняже правительство стає на становищі протегування латинської церкви й латинників та обмежування прав православних.

І так уже на початку 1387 р., по охрещенню Литвинів на латинство, видає Ягайло в Вильні дві грамоти, де виразно значає таке своє становище. В першій грамоті — так званім першім земськiм привилею, він признає ряд привілетій для литовських шляхтичів, що приймуть латинство, для заохоти їх до сього. Бояре-католики дістають право розпоряджати своїми маєностями й володіти ними таким правом як шляхта польська; їх маєности звільняють ся від ріжних робіт і повинностей; вони можуть свобідно розпоряджати шлюбами своїх своячок, і вдови-шляхтянки можуть свобідно виходити замуж за кого хочуть, але з тим обмеженнем, що лише за католиків²⁾. В другій грамоті, виданій два дні пізнійше, Ягайло постановляє для скріплення католицької віри, що всі Литвини, чи в землях литовських, чи

¹⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 46.

²⁾ Działyński Zbiór praw litewskich с. 1 (дата 20/11 1387).

руських, мусять перейти на латинство; шлюби латинників з православними забороняють ся на далі, а як би такий шлюб став ся, православна сторона мусить перейти на латинство, і до того можна її змушувати навіть фізичними карами; маєности католицької церкви увільняють ся від всяких данин і повинностей¹⁾.

Далі розвивав сі принципи звістний Городельський привилей Ягайла й Витовта 1413 р. Потверджуючи різні шляхетські привілеї, признані давнішим привилеєм, він з притиском підносить, що користати з тих привілеїть можуть лише католики²⁾. Окрім того постановляє він, що як новоутворені на польський взір уряди воеводів і каштелянів, так і всякі иньші земські уряди будуть роздавати ся тільки католикаж³⁾; так само до ради короля й в. князя будуть допускати ся тільки католики, „бо часто ріжниця в релігії витворює ріжницю і в змаганнях, і тайні справи через те розгодошують ся“⁴⁾.

Таким чином православні сими актами виключали ся від шляхетських привілеїть, від урядів і від ради в. князівства, не кажучи вже про таку річ, як заборона мішаних шлюбів та насильне примушування не-католицьких супругів до переходу на католицтво.

Розуміть ся, нема що й думати, аби все се було переведено в жите! В раді в. князя далі засідали православні князі, уряди по руських землях обсаджувано переважно місцевими панами — православними; часами діставали ся вони й на уряди столичні, до центральної адміністрації. Не тільки бували мішані шлюби, без переходу не-католицької сторони на католицтво, але трапляли ся й переходи з латинства на православну віру Литвинів і Поляків, як показує устава Витебської землі⁵⁾. Але таки неприхильна для православних політика правительства давала їм себе знати. Таки католики дійсно відтісняли православних від найбільше впливових урядів, з ради в. князя. Не-

¹⁾ Грамоти сеї в оригіпалі досі не видано, польський переклад при виданню хроніки Вановского (Dzieje korony Polskiej i w. ks. Litewskiego, 1847) т. I с. 74—7, реґести у Даниловича Skarbiec ч. 540 і иньших.

²⁾ duntaxat catholicae et romanae ecclesiae subiecti.

³⁾ nisi sint fidei catholicae cultores, і нязше — очевидно в тім же вначінені (christianus вначило звичайно теж що й catholicus): christianae fidei cultoribus.

⁴⁾ Działyński Zbiór с. 12—14, особливо § 5 і 11.

⁵⁾ Акты Зап. Рос. I с. 353.

дурно славили потім Поляки Ягайла й Витовта, що за їх часів тримано Русинів „у залізних кайданах“ (in virga ferrea), та недопущувано до ніяких впливових посад¹⁾. Не була та система так консеквентно переводжена, але досить і того, що така система була.

Се приготувало реакцію по смерті Витовта. Як ми знаємо, на верх вийшов Свитригайло, що мав дати коли не перевагу, то бодай рівновагу руським, православним елементам в державі. Стараючи ся повалити його, польське правительство уважало вказаним зробити якісь уступки Русинам, і королівські відпоручники, висаджуючи на великокняжий стіл Житимонта Кейстутовича, спадкоємця Витовтових традицій, заравом видають в імені короля привилей Русинам, де розтягають на них шляхетські привилеїї признані давнішими привилеями (головно привилеєм 1387 р.): маєткові права на взір польської шляхти, свободу шлюбів, свободу від повинностей, та позволяють Русинам також приступати до польсько-литовських гербів, як ознаки шляхецтва. А хоч сей привилей мав в собі деякі формальні непевности, що роблять сумнівним його правосильність, то півроку пізніше видає від себе також і в. князь Житимонт привилей такогож самого змісту, і сей уже без всякого сумніву був правосильний²⁾.

Та полишаючи на боці справу правосильности, деякі обставини дуже багато уймали значіння обом сим привилеям — і королівському і великокняжому (р. 1432 і 1434). Передовсім варто уваги, як я мав уже нагоду піднести³⁾, що вони говорять все про „Русинів і Литвинів“, а не про православних і католиків, і хоч безперечно ці етнографічні назви уживали ся в тих часах і в конфесійнім значінню, але все таки лишало ся місце ріжним ваганням в інтерпретації: при охоті можна було розуміти се так, що мовляв мова йде про Русинів-уніятів, або й Русинів-латинників. Але важніше те, що привилеї надавали Русинам власне те, що вони властиво й перед тим мали, або те, з чого скористати не могли — ті шляхотські привилеїї, з яких спора частина лишила ся й по попередніх привилеях на папері

¹⁾ Див. т. IV с. 159 сеї історії.

²⁾ Codex epistolaris saec. XV т. III ч. 17 і 22. В справі правосильности Ягайлового привилею див. т. IV с. 180. Проф. Чермак (Rozprawy т. 44 с. 361, пор. с. 403—4) думає, що привилей був, з увійонних мотивів, відкинений королем і роздертий; се вимагає блишого вияснення.

³⁾ В т. IV с. 180.

лише¹⁾, так що в них не користали й латинники, і тепер певне не користали й Русини, а з другого боку — з чого користали бояре-шляхта римської віри, певно, того не відмовлявано й православним: конфесія в дійсности, певно, не робила різниці ані в маєткових ані в податкових правах бояр. За те не знесено обмеження, зробленого Городельським актом — обмеження власне найбільше реального й болючого — про недопущення Русинів до урядів і ради. Так що властиво потіха Русинам від тих привилеїв 1432 і 1434 рр. була дуже мала²⁾.

Хоч мовчання пізніших привилеїв, по городельським, про обмеження прав православних до урядів до певної міри його ослабило, і Русини, хоч зрідка розмірно, діставали ся на вищі уряди, однак голосний епізод, що мав місце при іменованню кн. Константина Острозького в р. 1522 воєводою троцьким, показав, що виключення Русинів від ради й урядів в правительственных кругах не уважало ся справою вповні пережитою. Литовські пани тоді запротестували против сього іменовання, покликуючи ся на Городельський акт, і в. князь мусів видати грамоту, де признавав, що по городельському привилею він не повинен був давати сього уряду „ніякому Русину і схизматику“, і зробив се лише за згодою і звільненнем від сеї заборони, даним йому від ради в. князівства виїмково на сей раз, і сей виїмок не уймає сили городельській постанові, і на будуче від неї не можна буде відступити і давати Русинам „того рода гідности і уряди“ тільки за згодою старших сенаторів³⁾.

¹⁾ Див. вище с. 63.

²⁾ Отже не можна згодити ся з дуже високою оцінкою значіння сих привилеїв (чи то привилею 1434 р.) в польській літературі — не тільки у Левіцкого (Powstanie Swidrygielley), але й у Черняка, який збиває перецінювання Левіцкого в згаданій своїй праці Sprawa równoprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (с. 376 й ин.).

³⁾ Видана в Acta Tomiciana VI ч. 36 і новіше в Archiwum komisji prawniczej VII с. 273—4, в дещо відмінній редакції; автентичним треба уважати сей другий текст. Крім того Kojałowicz Historia Litwana II с. 380 (він властиво представляє так, як би то йшла мова про недопущення Русинів до ради). Новіше про сей епізод: Ярушевича Кн. Константинъ Острозскій с. 163 і далі. Любавскій Сеймъ с. 353—4, Czerniak op. с. с. 384 і далі. Любавскій, не знаючи офіціального тексту грамоти 1522 р., пробував заперечити значіння тексту Томіціан, вважаючи його проєктом, що не дістав санкції, або навіть фальсифікатом, і беручи за чисту монету фрази привилею 1563 р. доводив, що городельські обмеження не мали значіння й не заховували ся в ирактиці. Се останнє як бачимо, так рішучо не можна твердити.

Здасть ся, подражнила тут Литвинів головню та обставина, що в. князь при тім признав Острозькому ad personam перше місце серед сьвітських сенаторів¹⁾. А на таких посадах православні пани й перед тим бували часом, і в. князь в своїм привилею згадує, на усprawедливленне, що Конст. Острозький вже перед тим займав уряд виленського каштеляна. Але литовські пани, допускаючи виїмки, ніяк не хотіли принципіального зрівняння Русинів в праві на уряди, і хоч при кодифікації права, в Литовським статуті обмеження для Русинів не зазначили виразно, то в привилею виданім слідом за опублікованнем Лит. Статуту, з нагоди проголошення Жигимонта-Авґуста в. князем, в осени 1529 р., се обмеження було повторено знову, в дуже категоричній формі: в. князь з'обов'язав ся, в душі Горodelьського привилею, і навіть його словами подекуди, що воєводства, каштелянства, уряди двірські й земські буде давати тільки католикам, і тільки їх буде допускати до ради²⁾. Се з'обов'язання повторене було Жигимонтом-Авґустом потім, коли він приймав управу в. князівства³⁾, і ще пізнійше, дванадцять літ перед формальним рівноуправненнем не-католиків з католиками, не тільки всі отсі грамоти, що обмежали права Русинів до урядів — Горodelьський привилей, грамота 1522 р., привилей 1529 р. були включені в великий конфірмаційний привилей Жигимонта-Авґуста й на ново потверджені, але в. князь іще спеціально приобіцяв на закінченне, що коли давнійше з постанов тих привилей щось не додержувало ся — спеціально що уряди давали ся часом людям грецької віри, то на далі в. князь приобіцяє, що того не буде, і він не буде давати людям руської віри, некатоликам, ніяких урядів і не буде припускати їх до тіснійшої ради⁴⁾.

¹⁾ Archiwum Sanguszków III ч. 230, пор. Acta Tomiciana VI ч. 18 і 167; про ворогованне з Острозьким Гаштовта, що був перед тим сеніором ипр. Acta Tomiciana VII с. 260¹⁾ і далі, також у Любавського Сеймъ с. 238—9.

²⁾ Quae quidem dignitates: palatinatus, castellanatus necnon officia perpetua terrestria et curiae nostrae non conferantur a nobis et successoribus nostris nisi catholicae fidei culturibus et romanae ecclesiae subiectis ...et ad consilia nostra, dum pro bono reipublicae tractantur, non admittantur nisi ipsi catholici et indigenae m. ducatus huius, quia saepe disparitas cultus et diuersitas nationum diuersitatem inducit animorum et consilia patent talibus credita, quae traduntur secreta observanda. — Arch. kom. hist. VII с. 280—1. ³⁾ Ibid. с. 290.

⁴⁾ Nemini postea nos nec successores nostros ritus graeci seu

Та саме вже се усильне припiмнюванне сього обмеження показувало, що в дійсности воно було захитане, і справді ледво минуло десять лiт від сього останнього королiвського приречення, як против сього обмеження проявила ся така сильна опозиція, що прийшло ся його знести формально. Справа була порушена в звязку з ревізією Литовського Статуту, порученою мiшаній комісії, нарівно з латинників і православних. Коли рішено було втягнути в нову редакцію Статута земські (шляхотські) привилеї, піднесено було потребу спростувати ті точки Городельського акту, що обдаровували привилеїями лише шляхту католицьку. Як справедливо здогадують ся, мала тут значний вплив та обставина, що сим заiнтересовані були не тільки православні, а також і протестанти, тоді дуже численні й впливові в раді й на соймі, і що завдяки союзу православних з протестантами домаганне формальної рівноправности удало ся. Можеб ути також, що в. князь хотів приєднати Русинів для своїх уніонних плянів. Так чи инакше в. князь і сойм сповнили їх бажанне. Мотивовано се тим, що не тільки католики, але й православні все похвально сповняли різні служби, займаючи всякі уряди, в тім і сенаторські, а Городельську постанову евфемістично об'яснено тим, що „стани Руських земель“ не були на тім з'їзді присутні¹⁾. Тож в. князь „съ порадою и съ призволенъемъ пановъ радъ духовныхъ и свѣтскихъ“ постановляє, що панове, шляхта і бояре, без ріжници національности й релігії (отже й протестанти та всякі сектанти), також без ріжници, чи походять вони з родів гербових чи ні, мають користати однаково з усіх шляхетських привилеїй і допускати ся однаково до всяких посад і гiдностей, урядів земських і двірських і участи в раді в. князя²⁾. А що Городельський акт був виданий на спільнім соймі литовсько-польським, в. князь приобіцяв, що сю свою постанову, як би була потреба, переведе також і через спільний сойм,

ruthenici a fideque ecclesiae romanae homini alieno ullas dignitates, grae eminentias concessuros nec eos ad consilia secretiora admissuros — *ibid.* с. 297.

¹⁾ А так уважаючи тые вси зацные заслуги и бачучи, штожь въ томъ првилію къ вѣкоторому униженію и въагарженію тыхъ, хто гербовъ не бралъ, также и тыхъ, хто вѣру грецкую держачи, противко предкомъ нашимъ и намъ господарю вѣрность свою ставъ показуютъ — одно ижь не вси на томъ сеймѣ были, а звлаща станы Руськихъ земель“. Див. ще виписки з привилею вище на с. 51.

²⁾ „Такъ тежь на достоинства и предложеньства всякіе и до рады нашое и на уряды дворные и земскіе не только подданые костелу рим-

що одначе нічого не уймає правосильности сій постанові литовського сойму¹⁾.

Се означало повне зрівнянне православних з католиками, та прийшло воно тоді, як православний елемент в в. князівстві о стільки підупав в своїх впливах і так зійшов на другий плян, що й се формальне зрівнянне йому нічого не могло додати. Фактичні відносини зістали ся такі самі, як і були, й акт мав тільки формальне значінне.

Що до самої православної церкви то в відносинах литовського правительства до неї також є певна різниця від польського. Правительство в. кн. Литовського чуло себе правительством не тільки католиків, а й православних, і поводило ся з православною ерархією й церквою з більшим поважаннем, ніж польсько. Маємо грамоти, де в. князь литовський зве православного митрополита своїм „отцем“, рада в. князя, себто правительство, — „отцем і господином“, а єпископів і сьвящеників — почесним іменем „своїх богомольців“²⁾. Такої обидливої різниці в термінології між православною й католицькою церквою, яку ми бачимо в актах польських, в документах в. князівства ми майже не стрічаємо. Правительство навіть почувало ся до обовязку опікувати ся православною церквою й запобігати не порядку в ній: вел. князь називає себе супроти православної церкви „фундатором и наивышшимо боронцею“, або „зверхним оборонцею костеловъ и церквей божихъ и размноженья вшедякого порядку въ церквахъ закону хрестіянського“, і нпр. в порученню митрополиту скликати собор, 1546 р., в. князь мотивує се тим, що він має бачність на церкви божі й віру хрестіянську, й хоче „въ доброй справѣ яко и костелы наши римскіи, такъ и ваши церкви подлѣ вѣры вашео заховати“³⁾. Не часто, що правда, такі спасенні гадки йому приходили, а участь його в церковній управі зовсім розминала ся в такими добрими замірами, але цінити мабуть і такий висказ треба.

скому отъ того часу обираны и прекладаны быти мають, але одинако и заровно вси рыцарского стану зъ народу шляхетского люди вѣры хрестіянскоѣ, якъ Литва такъ и Русь, каждый во дѣлу заслугъ и годности своео отъ насъ господаря на вѣстца зацныо и преложеньства зъ ласки нашоо браны быти мають“.

¹⁾ Акты Зап. Россіи III ч. 32 (дата 1/VI 1563). Про обставини сеї ухвали у Любавского Сеймъ с. 652.

²⁾ Нпр. Рус. ист. библ. VI ч. 67, Акты Зап. Р. II ч. 10, 146, 219, 231 і т. и. ³⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 3, IV ч. 14 і 16.

Але рівноправності православної церкви з католицькою не признавано й тут. Митрополит і єпископи православні не мали місця в раді в князівства й прикро се відчували. В 1568 р. митр. Іона між иншими петиціями просив також в князя, щоб на візір біскупів латинських і йому з владиками признане було „мѣсто и вотуѣ въ радѣ его милости господарской“, та покликував ся на „обычай звиклий“ — що його „предки архієпископи“ мали таке місце. Не знати, які часи й які факти розумів тут митрополит, але практики такої в дійсности не було, й в князь збув се прошення заявою, що він полагодженне сеї справи відкладає „на иншій часъ“. І на соймах митрополит і владика являли ся тільки часом, тоді здаєть ся, як мали якусь потребу, або їх для якоїсь спеціальної потреби кликали¹⁾. В руських землях за те мали вони досить важну ролю в місцевій самоуправі, засідаючи на чільнім місці в зборах місцевих панів та репрезентуючи землю й на зверх, як то ми бачили вже вище²⁾.

Було і більше того. З уст в князя, в приложенню до земель в князівства чули ми висказ, що нових православних церков будувати не вільно³⁾. А як далеко правительственні круги уважали можливим толерувати православну релігію в землях в. кн. Литовського, може до певної міри ілюструвати грамота Ягайла для Луцької землі⁴⁾, видана 1432 р., коли луцькі

¹⁾ З соймом справа не так ясна як з радою в князівства: деякі дослідники думають, що митрополит і єпископи засідали на соймах — див. нпр. Макарія IX с. 191, і недавно розвідку проф. Максимейка Сейми с. 81—2. Покликають ся вони головню на грамоту в князя з сойму 1511 р., де він відкладає рішення спору єпископів полоцького й володимирського до иншого сойму, як „митрополитъ и вси владыки въ насъ же будутъ“ (Акты Зап. Р. II ч. 68), та на записки про вислані запрошення на сойм 1552 р., де записані також запросини до митрополита й владик туровського, луцького й володимирського (Любавській Сеймъ, додаток ч. 28, с. 71—2). Та в запрошеннях на инші сойми ми їх не стрічаємо, а і в запрошеннях, висланих на сойм 1552 р., не знаходимо владки полоцького (ним був тоді Герман Хребтович). Супроти всього того правдоподібніше думати, що митрополит і владки не були постійними учасниками соймів ex officio, а запрошували ся ad hoc, коли їх було треба, або самі в своїх потребах приїздили, й так треба розуміти наведені слова грамоти 1511 р.

Завважу ще, що пррф. Максимейко помиляєть ся, думаючи, що єпископи полоцький й володимирський спорили ся за місце на соймі — спорили ся вони про міста на єпископських соборах і богослуженнях — див. вище с. 421. ²⁾ Див. с. 15. ³⁾ Див. вище с. 444.

⁴⁾ Codex epistolaris s. XV т. I ч. 82.

бояре заявили були охоту прилучити ся до Польщі. Призначаючи станам і народностям Луцької землі такі права, які мають стани й народности земель Львівської й Краківської, Ягайло понадто ще приобіцяв, що церков православних не будуть руйнувати, ані обертати їх на костели католицькі, ані православних не будуть примушувати до переходу на латинство¹⁾. Хоч тут Ягайло говорить як король польський і обіцяє се Лучанам як підданим коронним, але очевидно, що для захопів їх він хотів їм дати ніяк не менше, ніж могло їм дати в. князівство, а певно більше, так що ці обіцянки можуть служити за тахітими благодатей, на які могли православні числити в в. кн. Литовським.

Привилеї, давані великими князями литовськими руській церкві, подібні до коронних: вони головню забезпечують компетенції церковного суду, церковної власти й епархіяльні доходи. Цікаво, що вихідною точкою для них служать фальсифікати. Так в 1499 р. митрополит иредложив в. кн. Олександрю „свиток Ярославль“, себто перерібку Ярославової церковної устави, не знати — чи власної редакції, чи в готовій, як її знайшов, і просив її потвердити. В. князь потвердив, і в потвердженню своїм заборонив урядникам і всяким властям мішати ся в справи церковного суду, а дідичам — поставляти съвщеників без благословення митрополита й віддаляти їх власновільно. Чотири роки пізнійше з таким самим прошеннем звернув ся до в. князя владика полоцький і дістав грамоту такогж змісту²⁾. Потім в 1511 р. митрополит і єпископи, за протекцією кн. Константина Острозького, дістали грамоту подібногож змісту, в потвердженне Ярославового свитка, від нового в.

¹⁾ *Ecclesias quoque ruthenicis seu ritus graeci nec demoliri nec in ecclesias romanae ecclesiae converti faciemus seu permittemus. neque aliquem hominem ritus graeci praedicti cuiuscumque sexus seu status ad fidem romanae ecclesiae violenter compellemus.* Стилізація показує ясно, що тут дасть ся привилеї, не звісні в коронних землях: в попереднім признано всім станам духовним і съвітським там in fide sanctae Romanae ecclesiae quam etiam orientalis seu graecae constitutis... і по тім іде: promittimus in super, і тут між иньшим читаємо й отсі гарантії для православної віри. З того vice versa мусимо вивести, що на погляд Ягайла православні в коронних землях таких гарантій не мали, і дійсно нам звісні на совісті Ягайла вчинки і розпорядження, які виключали такі гарантії.

²⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 166 і примітка тамже, с. 191—2 і Описаніе архива западнорус. митрополитовъ ч. 8. З тогож часу ми маємо ще

князя Житимонта¹⁾), і пізніше не раз видавалися подібні грамоти про нетикальність духовного суду і власти.

У внутрішній організації православної церкви основна схема, її скелет більше менше зівстався з той самий, але поза тим в церковних відносинах перейшли зміни дуже важні.

По тих різних ваганнях в історії митрополичого уряду, які ми перейшли вище, від XV в., а особливо від другої половини його маємо одну митрополію, що обіймає українсько-руські й білоруські землі в князівства й корони. Перед тим були такі комбінації, що або всі землі в князівства й корони належали до митрополита всея Руси, що резидував в Московщині; або землі білоруські й східні українські належали до митрополита московського, але був особний митрополит в Галичу для земель давньої Галицько-волинської держави; або окрім московського митрополита був особний митрополит для епархій в князівства, й особний Руси коронної. (В детальніший розбір таких ефемеричних комбінацій не входимо, тим більше що й не завжди можна докладно означити поділ епархій при них). Вкінці уложилося так, що епархії галицької митрополії злучилися з епархіями в князівства і утворили одну митрополію, що обіймала всіх православних в князівства й корони. Митрополити сеї митрополії титулують себе „київським і всея Руси“, а в XVI віці — „київським, галицьким і всея Руси“. Резидують у Києві або в Вильні, що належить також до їх близької епархії, разом з заприпетськими землями.

Всіх епархій в склад сеї митрополії входило в XV в. десять. Окрім київської епархії (куди окрім давніх кафедр юриєвської й білгородської увійшла ще стара переяславська епархія,

---

одно потвердження фальсіфіката: звістие вже нам потвердження Олександром Любартової грамоти для луцької катедрі, 1498 р. — Архивъ Югослап. Россіи ч. I т. VI ч. 1. Та тут не тільки Любартова грамота, а й Олександрове потвердження сфальшоване: показує се й вступна формула Олександрової грамоти, й закінченне, й імя луцького владки, що мовляв предложив Любартову грамоту до потвердження: він зветься тут Єфреєм, а в дійсности луцьким єпископом був тоді Кирил, а Єфрем звісний за часів Свигригайла; деякі точки виразно вказують на глободневні питання кінця XVI і початку XVII в. (На се не звернув уваги Щербаківський в своїй недавно публікованій аналізі грамоти — Чтенія київські т. XVШ). ¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 65.

а також належали вище згадані русько-литовські анекси з Вильном, Новгородом і Минськом), були ще дві волинські — луцька (або луцько-острозька, як її називано)¹⁾ й володимирська (або володимиро-берестейська), три галицькі — галицька, перемишльська й холмська, чернігівська (інакше брянська), турово-пинська і дві білоруські — подоцько-витебська й смоленська. З них Чернігів і Смоленськ забрано в початках XVI в. до Москви, а з сим і сі катедри вийшли з юрисдикції київського митрополита, а галицька єпархія існувала тільки номінально й правила ся митрополічними намісниками, а й по її відновленню в р. 1539 галицький єпископ уважав ся властиво тільки вікарієм київського митрополита, хоч незабаром фактично зайняв вповні самостійне становище. До галицької єпархії зачисляло ся й Поділе, що правило ся також намісниками галицького владики (чи то київського митрополита) а хоч в деяких каталогах єпархій²⁾ виступає осібно єпархія подільська, дуже сумнівно, аби на Поділю коли небудь були осібні православні владики.

Так само дуже сумнівно, аби коли небудь була осібно єпархія самбірська, хоч вона також фігурує в каталогах як осібно від перемишльської єпархії. Осібні самбірські владики виступають тільки в підроблених грамотах Льва, а в документах автентичних невісні. Перший раз перемишльський єпископ з титулом „перемишльського й самбірського“ виступає в грамоті 1422 р., і поруч нього фігурують „крилошане самборьєци“³⁾, отже тоді Самбір належав до перемишльського владики. Титул самбірського владики й осібний „крилос“ у Самборі міг легко з'явити ся через те, що владики перемишльський міг проживати якийсь час у Самборі (наприклад по відібранню від православних перемишльської катедри в 1412 р.), подібно як потім, з кінцем XVII в. перемишльські владики починають титулувати ся ще й сянїцькимн. Так само могла виникнути поголоска про осібну єпархію подільську⁴⁾.

¹⁾ З такими подвійними титулами виступають владики нпр. уже в ухвалях Виленського собора 1509 р.

²⁾ Див. нпр. каталоги єпархій в Описи Румянцевскаго музеума ч. 359 і 461, Гельцера Beiträge zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1892. с. 277—8).

³⁾ Akta gr. i ziem. VII ч. 33.

⁴⁾ Існування осібних єпархій самбірської й подільської боронили новітніми часами Добрянский в своїй історії перемишльської єпархії с. IV—VI, Фіялек в статі про руські єпископства — Kwart. hist. 1897, с. 61—3, Абрагам оп. с. 301, але роблять вони се дуже слабо, не вхо-

Все се отже катедри давні, ще з часів староруських. Число їх не помножало ся в сім періоді, і се зовсім зрозуміло з огляду на неприхильне становище правительства супроти православної єрархії. Аж по емансипації православної церкви з під впливів правительства, під етідою козачини творять ся, як побачимо, нові православні катедри.

Стара, канонічна власть митрополита над єпископами, хоч признавала ся далі в теорії, на практиці значно ослабла в сім часі, так само як і залежність митрополита від патріарха, і по тійже причині — через інференцію сьвітської власти, морально з православною церквою не звязаної, ба навіть наслідком самого істновання такої власти.

Іменованне єпископів зовсім вишло з часом з під впливу митрополита. Устава Теотности про вибір єпископів єпископським собором пішла в повну неімають, хоч сама устава ся далі фігурувала по архієрейських службениках, уживаних в наших єпархіях¹⁾. Жите виробило з часом иньшу форму — вибір кандидата собором духовних і сьвітських вельмож православної релігії²⁾, але й такий вибір, уважаний в православних кругах за нормальний, в практиці дуже часто не міг здійснити ся тому, що все частійше практикуєть ся роздаванне опорожнених кафедр сьвітською власттю — королем і в князем. Собор 1509 р., стараючи ся уздоровити відносини православної церкви, суворо судить тих, що „славы ради мирскія и властельства еще живу єпископу и здраву, прежде преставленія єго, на тоє єпис-

---

дючи в справу гллубше. Цікаво, що в привілеях, які випрошували собі (або й самі укладали) перемишльські владики, нема ані вгадки про осібну колісь самбірську єпархію — а належало б таких вгадок надіяти ся. Против істновання колісь православної катедри в Камінці говорять брак всяких слідів старих православних монастирів у нїм і якоїсь дотації сєї катедри.

¹⁾ Див. нпр. Службеник луцької катедри з часів Кир. Терлецького вид. Петрушевичом п. т. Архієратиконъ кїевской митрополїи, Льв., 1901 с. 13 і далі. Але стрічаєть ся службеник і в опущеннєм соборного вибору — Описаніє рукоп. синод. бібліотеки відд. II т. 3 с. 768.

²⁾ В історичній літературі досить прийняла ся теорія, сполуляризована головнє О. Левницьким, в його розвідці про внутрішні відносини православної церкви в XVI в. (в передмові до ч. I т. VI Архива Юговап. Россїи і в перекладі — в Руській Істор. Бібліотеці, т. VIII, див. також нпр. проф. Студинського Пересторога с. 17—8) — що в супротивности до розвиненого в Польсько-литовській державі системі патронату, питоменноу прикметою староруської церкви був вибір духовних

копство подькунаються и берутъ безъ совѣта и воли митрополіи п епископовъ и безъ осмотра ініа и събраніа князей и пановъ нашего закону греческого¹⁾). Митрополит і епископи зарікають ся съвятити таких на церковні гідности, але сі осуди й зароки нічого не помагали: іменованне епископів, як і виднійших архимандритів переходило все більше в виключну компетенцію свѣтської власти — за митрополитом зіставала ся лише формальність — посвященне предложеного йому кандидата В 1566 р., на виленськїм соймі, волинські „княжата, панята й все рицетство“ між иньшими дезідератами просили в. князя, аби він не давав епископств луцького й володимирського, а також жидичинської архимандрії без рекомендації їх, бо так дістають їх люде невідомі: „абы е. кор. милость никому иному давати не рачиль, одно тымъ, за которымъ вы, все посполство земли Волинское, писати и челомъ быти будете, бо люди простые и неучоные, которые николи е. кор. милости и речи посполитое не служатъ, втекли ся ку его кор. милости, таковые хлебы духовные одерживаютъ, и ихъ убожать и нищать ко шкоде церквамъ божимъ и местцомъ владыцкимъ в оной земли Волинской“. Але невважаючи на такі сильні арґументи, в. князь не схотів признати ніякої участі соборному вибору і заявив, що то „власная речъ е. милости господарская“, і він буде по своїй волі далі роздавати сі посади²⁾).

Супроти такого становища свѣтської власти єрархія й суспільність чули себе безрадными, й ті „прості й неучені“ люде засідали далі з ласки правительства на катедрах, шафували церковними добрами і без всякої опозиції діставали посвященне від митрополитів, що не відважали ся свого посвящення відмовити їм, аби не розгнівати на себе свѣтську власть.

Тойже собор 1509 р. постановляв, що епископів, які б нарушали його постанови, митрополит „моцне масть отъ престола изврещи“³⁾. Се було вповні в дусі канонів, і „свиток

самими вірними. На се непорозумінне вкавав я в рецензії згаданої праці проф. Студинського (Записки Н. Тов. ім. Ш. т. XII). Як видно в поданого мною образу церковної практики (в т. III і сім), вибір духовних самими вірними був властиво новиною, витвореною як раз в Польсько-литовській державі.

¹⁾ Рус. истор. библ. IV с. 8.

²⁾ Документы архива юстиціи с. 179—180. ³⁾ Ibid. с. 12.

Ярославль“, потверджуваний в князями литовськими, наказував єпископам бути послушним митрополитови під грозою деґредації¹⁾). В. княже правительство також уважало обовязком митрополита бути сторожем моральности й законности в поведенню єпископів, клира й вірних всіх єпархій його митрополії і навіть робило часами митрополиту закиди, що він не вважає на скандальне жите й непорядки єпископів. Так Жигимонт-Авігуст в цитованім своїм листі до митрополита 1546 р. (писанім мабуть на прошенне й на підставі відомостей православних волинських князів і панів) упоминав його „о нерядности и несправѣ, которая ся дѣеть межѣ духовенства вашего греческого закону, такожъ межѣ князей и пановъ и простыхъ людей въ законѣ вашомъ, а звлаща ижъ межѣ владыкъ всихъ, яко на Волини ся дѣеть — ижъ не подлѣ права блуды и распущенства ся великии дѣють, а твоя милость, яко старшій ихъ пастырѣ, того вѣдати ани вѣстятати не хочешъ“²⁾).

Та не кажучи вже, що напору церковних відносин прийшло ся зачати б власне від самого господаря — від його „роздавання хлїбів духовних“, що було митрополиту робити з єпископами й панами, не маючи над ними ніякої екзекутиви? Не маючи впливу на іменованне владиків, митрополити не могли мати на них ніякого впливу й по іменованню. Коли в чисто церковних правах, і часом зовсім безосновно, єпископи й инші духовні, або й просто вірні без скрупулу обжаловували митрополита перед в. князем чи королем, і той ті обжаловання приймав та зносив митрополитові розпорядження, або досить нецеремонно упоминав його³⁾), — що вже було б, як би митрополит справді схотїв котрогось єпископа „изврещи“? І коли навіть звичайного сьвященика не можна було часом усунути, як він

1) Всѣ єпископы квяженія нашего, єгоже намъ Господь покори, да повинуют ся преосвященному митрополиту кїевскому во всемъ, подѣ наверхеніемъ отъ сана и отринутіемъ отъ престолъ ихъ“ — Акты Зап. Рос. I ч. 166. В самій грамоті в. кн. Олександра, і потім Жигимонта, виданих на підставі „свѣтка“ одначе про власть митрополита над єпископами не згадуєть ся — чи в. князь в то не мішаєть ся, а може й не хоче звїцнати митрополитові власти над ними.

2) Акты Зап. Рос. III ч. 3.

3) Кілька таких прикладів навів я вже (с. 421). Наведу ще один. Між виденською міською громадою й місцевим духовенством ішли спори про границі прав міського патронату. Коли митрополит рішив сю справу користво для міста, виденське духовенство ввернуло ся до в. князя й той сконфіскував і уневажнив митрополитову грамоту, а його самого досить

знаходив опіку у колятора, що б підняло ся з-за єпископа? Митрополит звичайно й не пробує показати над ними свою дисциплінарну власть і хіба делікатно упомінає їх в потребі, коли хтось скаржив ся перед ним на єпископа, або коли доходили до нього вісти про якісь неправильности¹⁾.

Отже щоб щось осягнути против такого достойника, треба було зачинати від сьвітської власти. Тому хто мав жаль на єпископа, волів іти з скаргами на нього не до митрополита, а до короля, або що найбільше — і до сього і до того разом. Так нпр. коли унівеські монахи хотіли визволити ся з під власти галицького владика, вони заскаржили його за ріжні самовольства не тільки перед митрополитом (котрого він був властиво лише намісником), а й перед королем і каштеляном краківським. Коли митрополит повідомив про се владика, аби той оправдав ся, той перевів доказ невинности своєї перед місцевою шляхтою й міщанами, й тим обмежив ся, але каштеляну краківському поспішив ся дати 20 волів, аби той його убезпечив від можливої недаски короля²⁾. В сій справі принаймні не поминено митрополита, але часто й зовсім поминали його. Так кілька літ пізнійше полоцька шляхта скаржила ся на свого єпископа в ріжних справах єпархіальної адміністрації перед в. князем, зовсім поминувши митрополита³⁾, і правительствена власть не противила ся тому. Рідким явищем було, коли правительство, спонукане якимись скаргами, само віддавало єпископа чи ньшого достойника на суд митрополита, жадало такого суда. Так нпр. одна бояриня полоцька скаржила ся в. князеві на місцевого єпископа за незаконний розвід, і в. князь поручив митрополиту розсудити єю справу, і як би владика показав ся винним, йому „оного неслушного розлученья малженства легцѣ не опускалъ, абы иншіє владыки на то смотрѣчи отъ того ся повстягали и таковыхъ неслушныхъ розводовъ и блудовъ непотребныхъ къ погоршенью иншихъ многихъ людей, а къ легкости закону вашего чинити не

сильно побештав, уставив сам відносини міської громади до церков і на пізнійше наказав митрополиту не видавати „таковыхъ обтяжливыхъ листовъ на священниковъ виленскихъ“, признаючи, що се не належить до „справ духовних“ — Акты Зап. Рос. II ч. 219.

¹⁾ Так нпр. митрополит дуже делікатно „благословляє й напоминає“ луцького єпископа, на якого йому скаржив ся один сьвященик, і поручає аби він не боронив сьому сьвященику перейти на парафію дану йому колятором — Акты Зап. Рос. III ч. 7.

²⁾ Ibid. II ч. 205.   ³⁾ Ibid. ч. 234.

смішли¹⁾. В иньшій разі, коли ченці Печерського монастиря скаржили ся на свого архимандрита в. князеві, поручає він митрополиту тільки розслідити сю справу й предложити собі на рішення.

Собор 1509 р. постановляв, що всякого рода спори про церковні маєтності — коли мали до них претенсії свѣтські власти, мали йти перед митрополита (а которое дѣло будетъ мѣти до церковного имѣнья, и онъ нехай правомъ подискиваетъ передъ митрополитомъ)²⁾. Але ніхто не тримав ся сеї постанови і самі духовні в своїх спорах про маєтності позивали духовних перед короля. А коли м. Іона просив в. князя, аби спори про церковні маєтності вийнято принаймні з юрисдикції звичайних (земських) судів і перенесено на суд в. князя, в. князь не згодив ся на се й полишив сі справи в звичайній юрисдикції³⁾.

Одинокою зброєю митрополитів було церковне відлученне, або т. зв. „неблагословенне“, але до неї звертали ся вони дуже рідко. Звістний нпр. факт, що коли луцький номінат Іван Борзобогатий не хотів висвятити ся, не вважаючи на припіннення митрополита, митрополит вкінці післав йому „лист неблагословенний“, й оповістив про се вірних луцької епархії⁴⁾. Се свій вплив зробило: Борзобогатий висвятив ся. Але сям „духовним мечем“, кажу, митрополити воювали дуже рідко.

Собори єпископів, що скликали ся від часу до часу митрополитом, дисциплінарної власти на єпископів в таких обставинах не могли також мати. Не легко було навіть їх збирати, бо єпископи дуже тяжко на них з'їздили ся. Собор 1509 р. сконстатував се сумне явище, що деякі єпископи не хочуть збирати ся на собор, вимовляючи ся „мирськими справами“, але й він на те не знайшов способу, тільки заявив, що він не відповідає за тих недбальців перед Богом. В таких обставинах соборам зіставало ся ставити дезідерати й директиви до церковної адміністрації, без можности їх допевнити ся на непослушних єпископах⁵⁾.

Постанови виленського собору 1509 р., звісні нам в цілій своїй основі, власне можуть служити загальною ілюстрацією таких соборних постанов, і я вчислю їх у тім порядку, як вони

¹⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 2. ²⁾ І. с. с. 14.

³⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 43 § 7.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 8. Голубевъ Петръ Могіла, I дол. 1. ⁵⁾ Рус. ист. библ. IV с. 15—6.

вписані в його „правилах“¹⁾.

Кандидатам на владичтва й архимандрії забороняють ся підкуплювати ся на сі посади, нім вони опорожняють ся, і взагалі обмінати законний порядок поставлення, яким собор, як ми бачили, уважає вибір кандидата собором духовних і світських православних панів, під страхом клятви й непосвящення; хтож би такого „безчинника“ посвятив, сам має бути позбавлений гідности своєї. Єпископи не мають святити дяків з чужих епархій на священників без рекомендації місцевого єпископа. Кандидат на єпископа чи священника має виказати ся свідощтвом свого духовника, що на нім нема вин, які б перешкаждали священству; без того не святити, хоч би за рекомендацією короля; коли ж би за посвященим викрила ся затаєна ним вина, такого „відлучити від служби“. Священників з чужої епархії не приймати без „отпустної грамоти“, аби „непослушники“ з одної епархії не діставали парафій в иньшій, як то дотепер бувало. Священникам і дяконам вдовим і безженним, для забезпечення моральности, не позволяти священствовати, під карою деґрадовання для єпископа чи й самого митрополита, коли б сеї заборони не сповняв. Від ігуменів і священників не відбирати церков і монастирів без важної вини, а без соборного суду єпископа з крылосом не відбирати священства, хіба на якийсь час відлучати за „безчинства“. Коляторам — князям і панам не позволяти віддаляти самовільно священників, а в разі такого віддалення, не ставити до тої церкви нового священника. Коли колятор не запрезентує від себе когось на опорожену парафію дванадцять тижнів, єпископ від себе має обсадити її; священник, що „повелїніємъ князя или боярина“ став служити в його церкві без волі владики, тратить своє священство. Коли б світська особа забрала церковну маєтність, не віддавши справи на суд митрополита, і не послухала ся обіслання єпископа, підпадає соборній анатемі. Монахи без дозволу ігумена не мають переходити з монастиря до монастиря. Світські люде не повинні держати у себе канонічних прав (правиль божественныхъ), під страхом анатеми. Єпископи мають правильно збирати ся на собори. Від постанов собора не відступати ні під чиею пресією, хоч би й самого короля, під страхом деґрадовання.

Як бачимо, в сих постановах можна відграничити три категорії: постанови загального характера, управльненне відносин

¹⁾ Соборні постанови 1509 р. були видані у Львові в р. 1614, новійше видавце в Рус. ист. библ. т. IV.

дієцезальних і вкінці — постанови против надужитъ патронату правительства, князів і панів. В сих надужитях патронату й лежить, очевидно, головна вага, головний клопіт, хоч соборні постанови висловляють ся дуже обережно, особливо про самого „господаря“. Дечого вони, очевидно, не договорюють: по всякій правдоподібности головно про правительственні надужитя треба розуміти загальну згадку постанов про „нѣкаторіи разъвращенія и отъ закона нашего преступленія“. Соборні постанови про них не хочуть говорити виразнійше й тільки дають єпископам директиву — поводити ся тим, що говорило ся в тих справах на соборі¹⁾.

На жаль, всі сі заходи мали в значній мірі тільки плятичне значінне, бо бракувало їм езекутиви. Полишаючи на боці погрози „извреши“ і т. и., зовсім безпредметові, лишаєть ся — на світських провідників анатема, против надужитъ правительства — страйк, не виконуванне розпоряджень, відмовлюванне посвящення кандидатам неправно іменованим. Але на таку солідарність і характерність не спромагала ся наша єрархія. І повна безрадність супроти зверхніх неприхильних обставин та внутрішнього розкладу, що характеризує нашу єрархію в сих часах (поки сама суспільність не сотворила для неї опори), виступає в сих соборних постановах зовсім виразно.

Але при слабости митрополичої власти взагалі до соборів привязували велике значінне, і навіть світська власть принагляда православне духовенство до соборів. Так 1546 р. в. князь писав митрополиту, що довідав ся про „нерядність і несправу“ між православним духовенством і вірними, а митрополит їх у тім не спинає, й поручає йому скликати в тих справах собор до Вильна. Що більше — не покладаючи ся на саму єрархію, в. князь заповідає сам приїхати до Вильна й дати вказівки сим соборним нарадам — „што маєте межи собою справовати и тья рослушенства вѣры п закону вашого повѣстягати и слушное постановенье учинити“²⁾.

Се зрештою тільки оден з фактів широкої участі світської власти в таких справах, що властиво належали до чисто духовної адміністрації. Бачили ми, як в. князь приміром рішав справи про старшинство єпископів між собою. Побачимо прим., що він, або з його поручення — світські урядники укладали уставы для монастирів, які не тільки нормували господарські

¹⁾ С. 16.

²⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 3.

справи, а входили в питання монастирської дисципліни, богослуження, і т. н. Дарма, що всяку церковну справу сі панове кодятори повинні б були зачати від себе.

Ослабленне власти патріарха й митрополита робило тим більше самостійним і незалежним становище єпископа в його управі. Але за те й він стрічав ся з тою ж інтенцією світської власти, що й митрополит, і з тими ж обмеженнями, які робили для духовної власти світські чинники. З другого боку ті хиби й недогоди, які переживала єрархія, викликали нові органи церковної управи, що ділили з єпископом його власть — чи за його доброю волею, чи й без неї. Так в сім часі сильно розвиваєть ся значінне крилоса, а приготовлять ся й та інтензивна участь вірних в церковній управі і взагалі релігійних справах, що в повнім розвою показуєть ся в епоху унії.

Головні групи єпископських компетенцій лишили ся так, як уложили ся вони в старуських часах під впливом візантійської практики: посьвященне церков і іменованне або апробованне духовників; нагляд за чистотою віри, релігійністю й моральністю вірних в своїй єпархії; суд в справах против віри й моральности та в справах духовних осіб; певна участь в місцевій управі світській.

Нові церкви мали засновувати ся за благословеннем єпископа, що або съвятив їх сам з своїм клиросом (участь крилоса в сих єпископських функціях взагалі оглянемо нїзше), або давав свій антїмінс. Роздаванне антїмінсів було одним з начнійших прикмет єпископської власти: тому митрополит, згоджуючи ся на поставленне вікарного владики в Галичу в 1539 р., застеріг, що антїмінси в галицькій єпархії будуть далі писати ся іменем митрополита¹⁾. І хоч на практиці нові церкви дуже часто закладали ся й без благословенства єпископа — так в галицьких фундаційних грамотах про нього звичайно нема згадки, і тут мабуть зводило ся все до видачі антїмінса або посьвящення съвященника до такої нової церкви, — то все таки номиненне єпископа при ставленню церков уважало ся аномалією. Так туровський єпископ поскаржив ся в. кн. Олександрови, що князі пинські чинять йому кривди й новини заводять — „почали церкви новыя безъ воли и безъ благословенья его въ мѣстахъ и по волостяхъ закладати и будовати“, й в. князь наказав того на далі, а церкви,

¹⁾ Supplementum ad hist. Russ. mon. c. 146.

побудовані князем пинським без волі й благословення єпископа, віддав у послушенство єпископу „съ попами и со всякими наданьями“¹⁾.

Єпископ з клиросом іменував священників до парафій й ігуменів до монастирів, що були „в його подаванню“, й апробував (благословляв) священників і ігуменів предложених коляторам до церков і монастирів їх подавання. В тій же скарзі до з. князя туровський єпископ жалив ся, що князі пинські уставляють понів до церков без його відомости й благословенства, і в. князь признав право владиці. Навіть священник, що був уже на иньшій парафії в тій же єпархії, не міг зайняти нової, наданої йому патроном парафії, без благословення владики. Собор 1509 р. постановляв, що коли якийсь священник „по повелѣнію князя или боярина, учнетъ въ церкви священствовати безъ благословенія“ єпископа, то він тратить своє священство „по правиломъ“²⁾. І деякі владики вміли того свого права пильнувати. Так оден з луцьких священників, що перейшов був на парафію до Клевани, маєтности кн. Чарторийського, скаржив ся митрополиту, що владика заброняє йому служити в тій клеванській церкві, не з иньшої причини як тільки на злість князеві, й митрополит напампнав владику, аби не робив йому тої прикрости³⁾.

Границі в компетенціях владики й колятора взагалі були дуже тяжкою справою. Коли владика міг робити прикрости патрону, відмовляючи посвящення його кандидатам, то патрон противно міг докучати владиці: нпр. міг тримати парафію необсадженою, не презентуючи нікого від себе ані дозволяючи владиці обсадити. Як ми бачили вже, собор 1509 р. постановляв, що коли князь або боярин протримає церкву в своїй маєтности без священника дванадцять тижнів, то тим самим вигасає його право подавання, й владика сам має туди поставити священника⁴⁾. Але виконувати се право владики, мабуть, рідко коли відважили ся, особливо супроти коляторів більше впливових. Ми маємо нпр. прецікаві листи митрополита Йосифа в справі обсади монастиря в маєностях підскарбія дворного Ів. Солтана. Більше року церква стояла „без хвали божої“, бо підскарбій сам не презентував нікого, ані пропонованого йому митрополитом кандидата не приймав. Митрополит і сам писав до нього, й просив иньших

1) Акты Зап. Рос. II ч. 109. 2) Рус. ист. библ. IV с. 14.

3) Акты Зап. Рос. III ч. 7. 4) Рус. ист. библ. IV с. 13—4.

панів вплинути на нього, але таки сам монастиря не обсадив, аж вкінці підскарбій надумав ся предложити рекомендованого йому самим митрополитом кандидата, й митрополит дуже дякував йому, що він його рекомендацію до відомости прийняв¹⁾.

Епископ в клопотанні своїм посвящав дяконів і священників, еромонахів і архимандритів (порядок і вимоги для поставлення опишу нижше). Се була сфера, де компетенції епископа, по самій істоті своїй, заховували ся досить добре. Трудніше було унормувати справу переходів священників з другої епархії. Принцип був такий, що чужий священник не міг відправляти без благословенства місцевого владика. Правила вимагали, щоб для осягнення такого благословення він виказав ся „отпустною грамотою“ тої епархії, з якої приходить.

Епископ наглядає чистоти віри, релігійности й моральности — передовсім духовенства своєї епархії, а також і загалом вірних. Над духовенством він має дисциплінарну власть: „аще ли священникъ начнетъ домъ свой держати въ небреженіи, безъчинно, или церковное хвалы — божественное службы не будетъ полнити по уставу, или упивати ся почнетъ“ — в такім разі, орікають постанови собора 1509 р., владика може відібрати парафію, або на якийсь час заборонити священнику служити²⁾. Таку ж дисциплінарну власть признає за ним і правительство: вчинки й діяльність попів в церковних справах, каже король в своїм привилею галицькому владіці (1539), а також їх хибні й проступки буде він направляти й викоріняти, що буде належати до його владичної власти³⁾.

Супроти вірних взагалі — „Ярославль свиток“, що в кождім разі служить образом змагань владиків, а був і потверджений великокняжою властію, — владичу цензуру представляє в таких виразах: „во всемъ княженіи нашемъ да искоренит ся всякъ беззаконень бракъ и блудъ, тѣмъже преосвященный митрополитъ и боголюбивыи епископы да посылають смотрити сего, п аще гдѣ таково беззаконіе обрящет ся, исправляти якоже преднаписаше ся“. Отже все зводить ся до моральности сексуальної; окрім того додане ще тільки „еретичество“. Подібно в однім з великокняжих листів, писаних з поводу скарги митрополита на вірних своєї епархії, що вони йому „в дѣлѣхъ непослушны, и зъ жонамъ

¹⁾ Археографическій сборникъ V ч. 3—5. Про час і особу митрополита див. у Макарія IX с. 224.

²⁾ Рус. ист. библ. IV с. 12—3.

³⁾ Supplem. ad hist. Russ. mon. ч. 55.

своїми незаконно живуть“, — поручаєть ся їм бути послушними і з жінками своїми законно мешкати¹⁾). Провинників влади мав позивати до свого суду, а непослушних — очевидно відлучати, коли мав до того досить відваги.

Суд єпископа й його крилоса задержав, з певними змінами, всі три давні категорії юрисдикцій, хоч сфера їх і зменшилася досить значно. Він судив у всяких справах своїх слуг і людей, що сиділи на його землях, так як кождий иньший державець чи власник судив своїх підданих („а судити ихъ мають ихъ крылошане и старцы тѣхъ волостей, а и вина на крылошанъ же маєть быти по давному“, читаємо в однім документі про селян катедральних сіл²⁾). По друге, він судив духовні особи, передовсім в справах звязаних з їх церковною службою й урядованнем, а властиво — і тільки в них. Так королівський привилей перемишльській катедрі (1469 р.) постановляє, що євїтські урядники всяких рані і категорій не мають позивати до євїтських судів „попів, дияконів і піддияконів, архимандритів і всяких иньших достойників, більших і меньших, в справах, що належать до духовного суду, ані судити їх, засуджувати й карати“. Але що ніде й ніколи не було докладно означено, щб властиво за справи належать до духовного суду, а все кінчило ся на загальних відкликах „до прав духовних“ та до давних практик руської церкви³⁾, тож і лишало ся місце ріжним розширенням на користь і ненакористь духовної юрисдикції і нариканням на такі розширення.

Так духовний суд судив у деяких справах, коли одною з сторін була духовна особа, і привилей 1499 р. постановляє нпр., що справи про побите або образу євїтєника належать до духовного суду⁴⁾. Духовенство хотіло підтягнути під сю категорію, як ми вже знаємо, також процеси про духовні маєтности, і се йому не вдало ся, але здаєть ся, і на сім пункті певна неясність таки істнувала. Взагалі границі компетенцій духовного суду в сій сфері були досить невиразні, і суд духовний тут входив у конкуренцію з загальними судами, так само як і в справах звязаних з фамілійним правом. Часом вихід давав мішаний суд — владики з відпоручниками євїтської власти⁵⁾, але ся форма

¹⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 166, II ч. 77.   ²⁾ Ibid. I. ч. 174.

³⁾ „Мають опи тые духовные дѣла справовати подлѣ обычая своеє церкви по давному“.   ⁴⁾ Ibid. I ч. 166.

⁵⁾ Див. нпр. Акты Зап. Рос. III ч. 12. Проф. Чистович скороспішно виводив з того, що в справах спадщинних мішаний суд був

також не задоволяла суспільности. Шляхта, взагалі дуже неохоча до духовної юрисдикції, підносить в в. князівстві в середині XVI в. раз у раз голос против позивання „о річ світську до права духовного“, як також против мішаного суду — абы духовные на судѣхъ земскихъ и свѣтскихъ не сѣдали. Правительство одначе й тут обмежало ся загальними заявами, що духовна юрисдикція не повинна виходити за границі своїх властивих компетенцій — „окромъ только тыхъ члонковъ, которые слушнѣ, водлѣ правъ ихъ духовныхъ на розсудокъ права духовного належать“, але докладнійше означити сі справи не спромогало ся¹⁾.

Головну основу тих „члонків права духовного“ становили справи про важність або неважність шлюбу, його порушення й розвід. Ярославів свиток в шлюбних справах бачить головню компетенцію єпископського суду. Близше вказує він такі справи як розвід, двоженство, пожитє без церковного шлюбу, пожитє противошлюбне. Правительственні грамоти не пускають ся навіть і в такі вичислення і звичайно згадують про розвід як про маркантійшу компетенцію церковного суду. Так в грамоті перемишльській катедрі 1469 р. окрім юрисдикції над духовними застерігаєть ся для владиків виключна власть „чинити розводи між руськими супругами чи то духовного чи свѣтського стану“. Подібно в привилею галицьким владикам (1539) їм признаєть ся компетенція чинення розводів і сенарації супружеств по законним причинам²⁾.

Та неважаючи на досить численні припіннення правительства. в компетенції духовного суду свѣтські інстанції всяких родів влазили дуже сильно. Нпр. розводи практикували ся без всякої участі духовної власті, за певними оплатами старостам, державцям і дідичам. Маємо численні вказівки про се в коронних люстраціях королівщин, де сі оплати під назвою „роспусти“, „розводів“ без церемонії фігурують в реєстрах зви-

взагалі нормою (Очеркъ исторіи зап. церкви I с. 193). Що духовенство дійсно старало ся присвоїти собі юрисдикцію в справах про тестаменти, що вчше. Очевидно, головню на сі аспірації його скаржила ся шляхта в своїх петиціях про духовний суд.

¹⁾ Zbiór praw litewskich с. 408, Акты Зап. Россіи III ч. 4 § 16 і 11 § 21.

²⁾ Акты Зап. Россіи I с. 191, Akta gr. i ziem. VII ч. 60, Supplementum ч. 143, див. іще вчше — с. 464 скаргу на владика за незаконний розвід.

чайних старостинських доходів, в категорії т. зв. *przypadle rozutki*¹⁾). І з інших місць маємо подібні звістки. Так нпр. в 1558 р. митрополит скаржився в князеви, що в маєностях князів Слуцьких князі урядники „по всімъ имѣнямъ въ справы ся духовные вступаютъ, судятъ и справуютъ и роспусты чинятъ и вины духовные на себе берутъ, а протопопомъ и врядникомъ зго (митрополитим) до имѣній (случьких) вѣздзати и справъ духовныхъ судити и справовати забороняють“²⁾). І так, розумієть ся, бувало не тільки в Слуцькім князівстві.

Так само нарушала ся й адміністраційна та дисциплінарна власть владики. Бачили ми скаргу туровського єпископа, що в маєностях пинського князя церкви ставлять і сьвящеників іменують без його благословенства, і се було явищем широко розповсюдженим, як показують уже самі припимнення правительства урядникам і дідичам, аби того не робили. Постанови собору 1509 р. говорять, як про явище занадто добре звісне, про іменованне сьвящеників коляторами без відомости й благословення владики або про відбиранне парафій від сьвященика без владичного суду. З другого боку не легко було перевести екзекутиву над засудженим і деградованим сьвящеником або ігуменом, коли він мав яку таку протекцію у впливового колятора. В своїх артикулах, поданих 1595 р. королеви, владики вказували як одно з особливо наболілих надужитъ, що сьвященики по маєностях королівських, панських і шляхетських, покладаючи ся на оборону державців і дідичів, „стають непослушні, розводять шлюби без розбору, і часто старости та їх урядники, для малого доходу, який приходить їм з таких розводів, ще й боронять таких сьвящеників, не дають їх потягати перед єпископа або собор, не позволяють владикам карати непослушних, висланих ними на візітацію осіб зневажають, бють“ — владики просять у короля на будуще, як привилею, аби владикам не боронено карати непослушних і удержувати їх в порядку (*in disciplina ecclesiastica*), і щоб державці й дідичі не позволяли відправляти сьвященикам, на яких владики кинє клятву³⁾). Для забезпечення від таких перешкод практиковано часами мішаний суд: на суд духовний, хоч би чисто в церковних справах, запрошувано відпоручників колятора, але і з тим не легко бу-

¹⁾ Див. річеві показчики в III і VII томах Жерел до історії України-Руси під словами: розводи, роспусти.

²⁾ Акты Зап. Россіи III ч. 22.

³⁾ Theiner III с. 236.

вало часами дійти кінця¹⁾.

Учасником майже невідлучним всеї єпархіяльної управи й суду єпископа був його крилос. Інституцію сю знаємо вже в староруських часах, але вона тоді ще дуже мало звісна й не осягнула, очевидно, ще того значіння й впливу, з якими бачимо її пізнійше, в XV—XVII вв.²⁾

Крилос складав ся з священників-парохів катедрального міста, тих нарохій, що стояли в безпосередній залежності від єпископа. Сі священники по черзі правили службу в катедральній церкві й брали участь, разом з єпископом в адміністрації єпархії, катедральних маєтностей, та в різних функціях єпископського престола. Досить докладно представляє їх ролю устава галицького крилоса, видана галицьким владикою (1540); вона головно займаєть ся їх доходами, але при тим дає зрозуміти й їх діяльність: при посвященню нової церкви з владикою іде оден крилошанин, і половина доходу йде на крилос; старі церкви посвящують самі крилошане й беруть з того доходи; в чий тиждень хто сьвятить ся з дяків на священника, той йому має бути за духовника (він приготавляє кандидата до посвящення. й на його посвідчення сьвятить його владика, з иньшими крилошанами); по смерті владики крилошане, разом з православними панамі й міщанами, адмініструють єпархію протягом року: крилошанина (а по постанові собору 1509 р. взагалі священника) судить суд духовний — з священників (крилошан)³⁾.

До сих вказівок можемо додати ще дещо з иньших документів: крилошане засідають в духовнім суді разом з владикою в усяких справах і постановляють разом з ним рішення. Вони беруть участь в завідуванню єпархіяльним майном і без їх згоди владика властиво не має права ним розпоряджати⁴⁾. Часом крилос має свої спеціальні маєтності, що стоять в виключній

¹⁾ Див. цитовані листи митрополита в Археографич. Сборнику т. V ч. 3—5.

²⁾ Див т. III² с. 283—4, а літературу крилоса пізніших часів в приж. 10 сього тому, крім того іще замітка Н. П. Объ учрежденіи Ип. Иоцѣмъ уніатской капитулы въ Владимирѣ — Труды кiev. академіи 1869.

³⁾ Акты Южной п Зап. Россіи I ч. 103, з сеї-ж грамоти (імен сьвідків) видпо добре й склад самого крилоса; пор. Археограф. сборникъ VI ч. 33 (про крилошанську неділю).

⁴⁾ Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 49, 101, 112, т. VI ч. 35 Акты Петрушеввча (Наук. сборн. 1867) ч. 3.

управі крилошан; окрім того на них ідуть спеціальні доходи або часті катедральних доходів¹⁾.

Міра їх впливу, розуміється, не однакова. Від Єремії Тисаровського, львівського владика, крилос бере (1608 р.) письменне з'обов'язання, що не буде „противу ихъ праву крилоскому, безъ притомности, зданя и позволеня ихъ сполного застѣдати и отправовати sprawy, а звлаща головнѣйшіє“²⁾. Владика енергічні й амбітні зводили впливи крилоса до minimum. Між иньшим одним з питань дуже важних (з становища впливів крилоса) і різно розв'язуваних в поодиноких єпархіях і відносинах, було становище крилоса супроти намісника. Так по уставі галицького крилоса намісника вибирають самі крилошане, владика його тільки благословляє. Тут уряд намісника зливаєть ся з урядом старшини крилоса, инакше „протопопа“. Инакше бачимо в уставі володимирського крилоса, уложеного Потієм (1598) „водле стародавнього права и порядку“: намісник вибираєть ся з крилошан і титулуєть ся протопопом, але вибирає його не крилос, а єпископ³⁾. Але владика іменовували часом намісниками й людей споза крилоса, осіб світських, що аж ad hoc висвячували ся, а ще частійше — монахів. Так у Києві за часів Скиргайла митрополитим намісником був монах Тома. Потім був тут намісником архимандрит Тимотей: його за якісь надужитя арештовав в 1404 р. м. Кипріян, разом з иньшими урядниками („слугами“) й настановив архимандрита св. Спаса (з Московщини) Теодосія. М. Іона 1451 р. іменує намісником у Вильню свого протодиякона старця Михайла⁴⁾. Таке практикувало ся часами й пізнійше, і крилошане такими іменованцями були дуже незадоволені. В 1498 р. виленські крилошане скаржили ся в князеві на митрополита, що він дав намісництво в Вильні архимандриту монастиря св. Трійці, тим часом як давнійші митрополити іменовували намісників з крилошан, і в князь поручив митрополитові, аби намісництво надалі в Вильні держали „попы соборноѣ церкви“⁵⁾.

¹⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 174, Акты Южной и Зап. Р. I ч. 103, Архивъ Югозап. Р. I т. VI ч. 84.

²⁾ Акты Петрушевича (Наук. сборн. 1868) ч. 4.

³⁾ Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 103 і 118, Архивъ Югозап. Россіи I т. VI ч. 84.

⁴⁾ Уч. записки Акад. наук I с. 40, Рус. ист. библ. VI ч. 69; літописні виписки у Карамзіна т. V прим. 254, с. 104.

⁵⁾ Акты Зап. Р. I ч. 152. Подібну скаргу на намісників-монахів бачимо в петиції, видрукованої в Археограф. Сборн. VI ч. 3 під роком

Компетенції намісника ми вже бачили на практиці галицькій¹⁾. Ще докладніше описує їх м. Іона, в грамоті тому виленьському наміснику: має сей намісник справувати всі церковні й духовні справи, посьвятити нові церкви антімінсами й потверджувати старі, в імені митрополита; дякам, дяконам, полам і сьвітським особам, що хочуть поставлення в дякони й сьвященники, видає він, „съ испытаніємъ всяко доволно духовнымъ“, грамоти, т. зв. прототрони, на право бути посьвященим у котрого небудь єпископа; духовенство єпархії, а також вірні мають його слухати ся у всім.

Се розумієть ся, максимум компетенцій, який міг існувати тільки в таких єпархіях, куди єпископ заглядав дуже рідко, і то ще при браку організованого крилоса. Звичайно ж намісник заступає владку тільки провізорично, коли той вніздив, або умирав, і при тім ділив свої компетенції з крилосом, особливо коли з крилоса вибирав ся, був лише старшиною, сеніором крилошанської колегії.

Окрім намісників і протопопів (як бачимо, переважно се був той сам уряд) згадують ся без блпших пояснень владичні „урядники“ або й просто „слуги“, що відповідають митрополичим „тивунам“ і „боярам“ старших і московських часів, дворянам пізнійших. Вони, очевидно, завідували головню господарськими справами та поборами. Завідателі владичного двора звали ся часом „маршалками“. „Десятинники“ (або десятильники, десятники) згадують ся досить рідко, і то головню в білоруських землях, як агенти митрополита і владиків, особливо в справах духовного суду; з одної грамоти (1511 р.) довідуємо ся, що для нагляду над моральністю вірних в Слонимським повіті митрополит поставив десятинниками одного великокняжого дворянина й протопопа, й в. князь поручає місцевій шляхті й міщанам бути їм послушними „въ духовныхъ дѣлѣхъ“²⁾.

Порядок ставлення сьвящеників в сих часах звісний досить докладно — з актів і служебників. В головнім він опирає ся, очевидно на порядках староруських³⁾.

1511, але хоч сю дату приймають дослідники, вона зовсім непевна, й мова документу вказує рішучо на пізнійші часи.

¹⁾ Див. вище с. 434 і далі. Пор. привилей на намісництво на Поділю від короля, з 1516 р. — Архивъ І. Х ч. 5.

²⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 70, II ч. 78, III ч. 22, Рус. ист. библ. VI ч. 69 Карамзин V с. 104 (виписки з невиданих літописей).

³⁾ Пор. т. III² с. 330—1.

Кандидат на священника (звичайно був ним дяк, але часто й зовсім нецерковна особа) зголошував ся до єпископа, безпосередно, чи за посередництвом уставленого на те крилошанина. Він виказував ся презентаційною грамотою патрона чи рекомендацією парохіяльної громади, також в потребі — иньшими актами, коли приходив з чужої єпархії — „відпустною грамотою“ свого єпископа, свідощтвами доброго поведіння, і т. и. Коли тих документів було за мало, владика поручав свому „уряднику“ самому зібрати відомости про кандидата. Коли вони випали добре, урядник екзамінував кандидата, чи вміє гаразд читати; коли кандидат не був у тім досить вправним, казали йому ще підучувати ся; вкінці сам владика мав пробувати його — казати читати перед собою з псалтиря, апостола й євангеліє. Потім крилошанин, що того тижня був на черзі при катедральній церкві, брав кандидата на сповідь, потім приготував до посвящення й свідчив за ним перед владикою й крилосом, що за кандидатом на сповіді не показало ся ніяких гріхів чи перешкод до посвящення (коли б потім було доведено, що кандидат затаїв був якісь такі перешкоди, то тратив священство). На підставі того владика з священниками святив кандидата, й списував ся протокол посвящення. Потім посвящений мав шість тижнів служити при кафедрі, для практики, від проводом священника або диякона (коли то був диякон): „Маєть тотъ новоставленый всегда на божіихъ святыхъ литургіяхъ євангеліє чести, гораздо присмотрѣвшъ, абы чолъ не спѣшно, зналъ бы статіи и узгласы; и на заутреняхъ и на вечерняхъ тотъже новоставленый абы говорилъ псалтырь и псалмы и каноны. и церковное каженъе зналъ и все дѣйство священническое“. По сповненню того всього діставав він грамоту на священство (чи дияконство) й ішов на парафію, а відповідно до показаного ним знання при посвященню (се мало зазначати ся в протоколі), мав його єпископ мати на пізнійше в більшім або меньшім нагляді, аби підучив ся далі¹⁾.

Такий порядок уставляють єпископські служебники з країв в. князівства Литовського; та розумієть ся, се треба розуміти

¹⁾ „Указъ како подобаєть избирати на священство и ставити голныхъ у іерейскій и діаконскій чинъ“ — з одного кодексу (ківця XV в.), виданий в Рус. истор. библ. VI ч. 131, з иньшого — кінця XVI в. — Петрушевичом (Архієратковъ, 1901), див. також Описаніє рукоп. Синод. бібліотеки III т. 1 ч. 366 (680), с. 100—2. Пор. постанови собору 1509 р. Рус. ист. библ. IV с. 9—10.

як тахітум порядку, що в дійсности, певно, далеко не всюди дотримував ся (про надужитя в сій сфері буде мова нпзше).

За поставленне кандидат платив певну таксу владиці й крилопанам, а також тим своїм наставникам. Сю остатню устава єпископських служебників означає на 1² гр., і поза тим забороняє всякі побори й хабарі. Устава галицького крилоса уставляє з кандидата духовникови 6 грошей, крилошанам, що служать з владикою при посвященню по 1 гр., але оплати самому владиці також не означає. Вона бувала, очевидно, різна, загалом зовсім не мала. Масмо небезінтересну рекомендацію ігумена кнївського Михайлівського монастиря до митрополита, де той ігумен просить висвятити на сьвященника дяка Васька, „который мешкаль у науцѣ у монастыри св. арх. Михаила Золотоверхого“; він просить митрополита, аби був ласкав „отъ совершенья священства: малый подарокъ взяти, бо онъ есть чело-вѣкъ не мастный“¹⁾.

Окрім того сьвященник платили річну дань владиці — з сих часів маємо про неї виразні звістки в галицьких привидях. Найбільше виразну звістку маємо в привилею галицької катедри, де зазначено, що галицький владика має побирати річно з попів „по 6 золотих, так як і иньші владики“²⁾. Звістні також кунці „соборні“, згадувані вже в XIII в. — коли владика скликав духовенство до себе на собор; були вони часом досить значні: впенські церкви платили митрополиту давнійше по 1² грошей, але м. Макарій зачав був брати кунці „непомірно“, й вони скаржили ся на се в князеві³⁾. Ще иньший податок — „в'їзд“, або „уз'їздъ“: дань давана на приїзд владики на місце⁴⁾. Про ріжні незаконні зривки, які робили собі з духовенства єпископи, будемо говорити низше.

Про монастирський устрій сих часів і єрархічні відносини досить добре понятє дають устави XVI в. найвизначній-

¹⁾ Акты Южной и Зап. России I ч. 103, 143.

²⁾ Ex singulis poronibus in vladicatu suo constitutis, per sex florenos (цифра виглядає мнїв на завадту високу) ratione contributionis kuniczne dictae, prout et alii wladycae in suis vladicatus, singulis annis habebit et percipiet. Supplementum ч. 55, пор. Acta gr. i ziem. т. V ч. 26, XII ч. 4286, див. вище с. 432 і далі.

³⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 152, пор. ч. 204 (с. 352) і II ч. 70 (с. 89). В сій остатній, уставі Полоцької землі є ще память і про „пригонъ“: „а въ пригонъ попомъ и игуменомъ по владыцѣ не ходити“; се практика панщинних робіт на владика, звїсна з постанов собора 1274 р. — пор. т. III² с. 296. ⁴⁾ Акты Зап. Р. I ч. 152.

шого українського монастиря — Печерського. В 1522 р. архимандрит з крилошанами й братією Печерського монастиря звернули ся до в. князя з прошенням, аби він з огляду на упадок, в який попав монастир по татарських нападах кінця XV в., дав йому уставу й забезпечив від надужить місцевих св'ятських духовних урядників. В. князь дійсно дав таку уставу (очевидно — по вказівкам самого архимандрита), а двадцять літ пізніше вона доповнена була новою уставою (бо по першій порядки в монастирі не довго потривали), виробленою з поручення в. князя київським воеводою (1549) і потвердженою потім, на прошення Печерського монастиря, в. князем (1551)¹. Ми ужиємо їх для загального образу монастирських порядків, доповнюючи вказівками з інших грамот.

Монастир печерський не залежить від адміністрації духовної чи св'ятської, а просто від в. князя; се звичайна норма для визначніших монастирів великокняжого подавання: „которогожь монастыря ты, пане воеводо, ани митрополить, ани хто съ подданныхъ не маеть подавати, а ничимъ ся въ него вступоватц, бо мы беремъ то на насъ господаря“. Архимандрита мали вибирати собі старці монастиря, разом з князями, панами й землянами Київської землі, і за потвердження його мали дати в. князеві з монастирського скарбу п'ятдесят золотих, а в. князь обіцяв, що нікому иншому не дасть монастиря як тільки їх кандидату, хоч би інші давали йому більше чомобите. Такий же вибір архимандрита з участію місцевих панів практикував ся на Волині з жидичинською архимандрією²). По інших монастирях ігумена мала впервати братія, й в. князь його потверджував³). Таке було правило, а на практиці в. князь і в Печерський монастир, і в інші часто іменував ігуменів на власну руку, а в монастирях панського надавання робили се їх патрони.

В монастирі була „община“. Се загальна підстава монастирської організації, і документи уживають сього терміна, ближше його не пояснюючи. Він означав передовсім спільність, а властиво приналежність монастиреви, а не поодиноким особам, всього монастирського майна. В найвищій формі вона означала виключенне особистої власности: сього виразно вимагає нпр. устава, дана Супрасльському монастиреви митр. Йосифом Солтаном і мар-

¹) Акты Зап. Россіи II ч. 12 і III ч. 10. Нижше цитую тільки інші документи, що доповняють Печерські устави. ²) Див. вище с. 15.

³) Акты Зап. Рос. II ч. 121 і 122.

шалком Ходкевичом в 1510 р.¹⁾. Але звичайно так далеко вимогах не йшли. В Печерськім монастирі монахи могли мати тільки рухоме майно: лише його можна було з собою забрати, виходячи з монастиря, а келії й городи належали монастиреви, й їх не можна було продавати; майно по умерших ішло на монастир. Мабуть в те ж понятє общини входила спільна трапеза для всеї братії й обовязкова участь в богослуженнях, зазначена в уставах. Так мабуть звичайно розуміла ся „община“ в тодішній монастирській практиці.

Архимандрит завідує справи церковні. Адміністрація ж господарство ведуть ся иньшими, вибраними архимандритом разом з братнею урядниками: економом і палатником (скарбником). Монастирська печатка лежить в скарбі, у палатника під ключами архимандрита й економа. Важніші справи ведуть ся з участією братії, передовсім старших монахів, що носять назву „старців, крилошан і застолинників“²⁾. Подобиць не наводжу — ними особливо богата устава з 1549 р.

Не всюди було се так реґляментовано докладно як в сих печерських уставах, та й тут ся реґляментація вказувала властиво ідеал досить далекий від практики. Обставини, ще привели до уложення другої печерської устави, кидають досить сильне світло на практику сього й иньших монастирів. Заведена першою уставою „община“ протримала ся в Печерськім монастирі лише за того одного архимандрита: його наступники, що випрошували собі монастир від в. князя без вибору монахів, не хотіли мати общини; „для свого пожитку“, безконтрольно розпоряджали вони доходами монастиря, та обертали їх на користь своєї фамілії³⁾. Сам вел. князь перший не дотримував своїх устав, даючи архимандрію людям стороннім, без вибору монахів і панів київських.

Про матеріальне забезпечення світського духовенства була мова вже вище⁴⁾. З сих часів маємо також досить докладні звістки про земельні маєности катедр і визначнійших монастирів.

З українських катедр найбогатшими уважали ся, й були. володимирська й луцька. Інвентарі й увязчі листи, споряджені при кінці XVI в., дають про їх дотації досить докладне по-

¹⁾ Археографическій сборникъ IX ч. 5.

²⁾ Порівняти уставу Супрасльського монастиря з 1568 р. — Археографич. сборн. IX ч. 22.

³⁾ Акты Зап. Россіи III с. 22—3.   ⁴⁾ С. 275 і далі.

няте. Луцька катедрa володіла чотирма місточками, двома замками й тридцятьма чотирма селами в повітах Луцьким і Володимирським. Володимирська мала два місточка й двадцять сім сіл¹⁾. Інші були не так багаті. Катедрa перемишльська нпр. вичисляє в своїм привилею 1407 р. двадцять сіл і части (по кілька дворич) ще в десяти селах, та кілька монастирів з їх ґрунтами²⁾; се не мало, але можна сумніватися, чи ці села всі дійсно були в її володінню в XV в.

З монастирів найбагатшим все був Печерський. Його маєтності докладно вичислені в уязчій листі з р. 1593³⁾. Було в тім два визначні місточка — Радомисль і Василів (Васильків), 50 сіл з присілками — переважно в околиці Кнїва, на Дніпрі, Десні й Тетереві, але також і в подальших краях — на Волини і в Білоруси, в волостях Слуцькій, Бобруйській, Оршанській, кільканадцять селищ, численні рибні входи й лови аж під Черкаси, кілька фільварків і доми та різні доходи в різних місцях. Як багатий був монастир, і які великі доходи можна було потягти з нього, показує факт, що видубицький ігумен купив собі в 1535 р. від печерського архимандрита право на архимандрію печерську за величезну суму 150 кіп грошей литовських! Зрештою, як ми бачили, сам в. кн. Жигимонт уставив нормальним чоломбитем для печерського архимандрита 50 золотих (1522).

Прикладом середно багатих монастирів може послужити київський Михайлівський Золотоверхий. В 1526 р. його ігумен списує такі його маєтності: пашня, сіножать і млин під Кнївом, озеро й острів на Дніпрі, велике село Селивонщина, що дає дві кади меду; кілька поодиноких дворич і служб в різних місцевостях, що несуть в тім часі медову дань, але з кінцем столітя перетворюють ся в хліборобські села. Мірою грошевитости монастиря може служити закупно ним с. Глевацького під Кнївом за поважну суму 30 кіп грошей, в середині XVI в.⁴⁾ Найславніший з галицьких монастирів Унівський мав в XV в. два села, окрім млинів, ставів, і т. и.⁵⁾.

1) Архівъ Югозап. Россіи I. 1 ч. 45 і 90.

2) Akta gr. i ziem. VII ч. 26.

3) Архівъ Югозап. Россіи I. 1 ч. 91, пор. VII. 1 с. 120, Лебединцевъ — Матеріали с. 42.

4) Акты Зап. Россіи II ч. 140; (Яржаховича) Кієво-Златоверхо-Михайловскій Монастырь (Кнїв, 1889) ст. 37 і с. 119 і далі.

5) Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224.

Сі так великі — неважаючи на зривки, що з усіх боків робили ся, неважаючи на з усіх боків попростягані до них руки, — церковні маєтності були тим ґрунтом, на яким розвивають ся й до крайнього цинізму доходить власне в XVI в. система патронату, „подаваня хлібів духовних“.

Дуже скупий матеріал, яким розпоряджаємо ми для XIV—XV в., не дає нам можливости докладно слідити за розвитком патронату. В XVI вік вступає він уже широко розвиненою й глибоко закоріненою практикою, так що вже на соборі 1509 р. служить предметом гірких нарікань. В XIV в., навіть при кінці його, ми можемо ще констатувати значну свободу єпархії в обсадженню катедр. Практика виборів єпископа собором духовенства, звісна в XIV і початках XV в., відділює сі пізнійші патронатські порядки від староруської практики. Правда, в Візантії також признавали ся права фундаторів — „ктиторів“, супроти їх церков і монастирів, і безперечно, ся практика була перенесена звідти й на Русь. Але чи по аналогії переносила ся вона також на церкви й монастирі взагалі, так що вкінці могла вплинути також на аналогічне трактування катедр, чи вплинув на виробленне коляторської практики супроти православних катедр і посад в Польсько-литовській державі приклад роздавання катедр і бенефіцій католицьких, чи вкінці причинила ся до того система служебних бенефіцій в князівства Литовського — про се можна б багато говорити, але трудно що небудь певне сказати при теперішнім стані наших відомостей. Я завважу тільки, що ся система подаваня далеко маркантнійше дає себе знати в землях в. кн. Литовського — чи тому що тут було тих духовних бенефіцій більше й вони були багатші, чи з інших, спеціальних причин, нпр. під впливом загальної бенефіціальної системи вел. князівства, — того не беру ся виводити.

В XVI в. в кождім разі бачимо патронат в повнім розвитку на всім просторі українсько-руських земель, в кн. Литовського й Корони. Церкви й монастирі в маєтностях приватних були „въ подаванья“ своїх дідичів чи державців, хоч би вони й зовсім не були їх фундаторами; церкви й маєтності в королівщинах — в подаванню короля (котрі важнійші) або його старост і намісників (сільські церкви й менше важні монастирі), по містах — в подаванню короля або міщанської громади, коли вона була фундатором церкви; катедри — всі були в подаванню короля. Митрополит і єпископи розпоряджали тільки церквами й монастирями, що стояли по катедральних ма-

етностях, або приписані були до катедрі як її власність і приналежність, отже розпоряджали ними властиво не з свого ерархічного титулу, а з титулу державців, як і кожний иньший державець чи дідич.

Патронат, подавання стали такою ж приналежністю володіння, як нпр. уживання лісів чи рибних ловів, не тільки правом, а й джерелом доходу. Тому при наданнях земель, в державу, в застав не раз вчисляеть ся подавання церков і монастирів між ріжними вигодами держави, а при розділі маєтности між дідичами патронат виступає також як предмет спеціального поділу й служить компензатою иньших доходів володіння. Так нпр. при поділі маєностей старинного галицького роду Бибельських в середині XV в., монастирі всі дістають ся одній сестрі кн. Ярохні Передільняцькій, тим часом як иньші дістають, окрім сіл, млини, корчми й зверхні права на служебну (васальну) шляхту¹). В волинських поданнях, закупнах, замінах маєностей „подавання церковныи, sinagogarum ritus Ruthenogum collationes, „церквы со всимъ поданемъ“ виступають як звичайний атрибут володіння²), а кор. Бона, маючи в держанню своїм староство Пинське, присвоїла була собі в подавання навіть владцтво турово-пинське, й давала його просто зід себе³).

І се право подавання цінило ся досить високо. За патронат над Унівським монастирем в 1440-х рр. процесували ся двоє руських панів: кн. Михайло Гольшанський і Сенько Лопатич; кожний з них випросив собі ріжними часами грамоти від короля на сей патронат, і кожний хотів від себе обсаджувати ігуменський уряд⁴). Кн. Андрій Сангушкович опротестував в 1510 р. перед в. князем, що той заіменував від себе ігумена в монастир, заставлений йому разом з староством володимирським⁵). Бачили ми, як „опекальцтво“ крідоського намісництва продавало ся за гроші, а от оден з Сангушків міняє фамілійний Мелецький монастир, „из людми и з поданем монастырским“ — селами Соловєвим і Коморовим, иньшому Сангушкови за „так доброе имѣне и платное“ — село Мостица, а иньший волинський магнат кн. Чорторийський заставляє

¹) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489.

²) Archiwum Sanguszków III ч. 92, 107, IV ч. 271, 276.

³) Акты Южной и Зап. Россія I ч. 126.

⁴) Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224.

⁵) Archiwum Sanguszków III ч. 107.

в сумі 400 зол. на оден рік своє „имене власное, отчизное — монастир Честный Хрестъ с церковю и островомъ всимъ, з дворцемъ монастырскимъ“¹⁾, і т. д.¹⁾.

Така ваміна вказує очевидно на матеріальні користи від патронату. Дійсно, хоч *de iure* патрон був обов'язаний бути добродієм і оборонцем монастиря, але в дійсности патронат був звичайно джерелом доходів для патрона. Таке офіціальне і неофіціальне значіння його досить добре характеризує одна грамота — надання церкви св. Василя в Володимирі: кн. Василь Сангушкович вирослв собі її „въ поданне“ від в. князя. мотивуючи се тим, що церкв „опала“ — потрібує реставрації. В. князь сповняє його прошенне, але в листі застерігає: „нижли не маєт онъ от той церкви божеи пожитковъ никоторых себе мети, лечь маєт тую церквъ божею всякими рѣчами надавати и направляти, и се въ наданьи и въ оборне своей мети“²⁾.

Дійсно самі вже т. зв. інтеркалярії — часи коли церква чи монастир не мали сьвященника й ігумена, й патрон переймав церковні маєтности в свою управу й адміністрував їх, доки не передавав новому ігумену чи сьвященнику³⁾, давали патрону значні доходи. Меньш скрупулятні патрони й їх заступники розхапували під час таких інтеркалярій церковні маєтности куди видно. В 1589 р. митрополит з єпископами, скаржачи ся королеви на упадок дотацій православної церкви⁴⁾, як на головну причину вказували на надужиття сього права завідування: коли впре митрополит, єпископ, або ігумен, кажуть вони, воєвода, підскарбії, старости, державці й їх намісники, в котрих округах лежать маєтности тих вакантних урядів, сї маєтности а також і самі монастирі, церкви й церковні скарби „въ моць, въ справу и завѣданье свое берут и на себе уживають“ — аж до обсади ваканції. „А въ томъ дей часѣ. маючи то въ рукахъ своихъ, не только имѣнья и фольварки нищают и подданныхъ

¹⁾ Див. вище с. 432 і Akta gr. і ziem. XII ч. 4286, Archiwum Sanguszków III ч. 238, 421, Памятники изд. Киев. ком. I 2 ч. 8.

²⁾ Archiwum Sanguszków III ч. 258 = Акты Зап. Рос. II ч. 124. Подібно висловляєт ся й згадане вище надання Унівського монастиря (А. Г. З. XIV ч. 2224).

³⁾ Акты Зап. Р. I ч. 115.

⁴⁾ Чимъ далѣй отъ часу тымъ большое спустошенье, внищенье и зменьшенье тым поданьям и добрам церковнымъ черезъ розные особы дѣвет ся.

урядники и слуги пхъ браньемъ и вымоганьемъ на нпхъ не-звыкльхъ чыншовъ и податковъ пустошатъ и розгоняють, але и привилей, листы и фундуши предковъ нашихъ (в. князів) и тежъ князьскіе, панскіе, землянскіе и иные розного стану людей наданья, давныя и теперешніе, и скарбы церковныя за справою ихъ невѣдомо гдѣ гинуть — за чимъ и добрамъ церковнымъ зменьшенъе и разобранъе кгрунтовъ отъ розныхъ особъ звыкло се дѣяти¹. Митрополит з епископами просили короля, аби на будуще „прикладомъ правъ, вольностей и достоинства духовенства капитулы костела рпмского“ вакантні катедры чи монастирі з своїми маестностями були в завідуванню „крылошанъ и духовенства старшого“ даної епархії чи монастиря, і король прийняв се прошенне¹. Сей факт, що епископамъ прийшло ся покликувати ся на приклад латинської церкви, показуе, як сильно і давно закоренило ся се надуживанне патронату супроти православних інституцій, а той знов, що шість лѣт пізнійше владки, пристаючи на унію, наново таке ж прошенне заносили королеви між своїми артикулами²), показуе, що й по королівській грамоті 1589 р. і виданих тоді наказах адміністраціі та стара практика не дуже уступила.

Далі, очевидна річ, патрон діставав від кандидата, як давав йому презенту, певну грошеву суму — чи в формі дарунку, чоломбитя — як то бачили ми при наданнях катедр і монастирів правительством, чи в більше грубій формі продажі, як то ми бачили з сільськими церквами Галичини³).

Вкінці патрони користали з церковного майна й иньшими способами, роблячи собі різні зривки, або присвоюючи собі його маестности. От нпр. при згаданій заміні Мілецького монастиря кн. Сангушко дае два монастирські села новому патрону, а третє лишае в своїх руках. З поменьшими монастирями нерідко трапляло ся таке, що патрон розганяв або не казав приймати нових ченців, не давав презенту на ігуменство, й фактично зносив монастир та перетворяв його землі в просту свою маестність. Нпр. у наведеном вище заставнім контракті монастиря Честного Хреста нема вже найменьшого сліду, щоб монастир той фактично істнував; очевидно, що з нього зроблено вже звичайне „имене“, маестність панську. А от характеристичне з різних поглядів оповіданне ревізорів з 1545 р.:

„А то суть монастири, котори передъ тымъ въ подавани

1) Акты Зап. Р. IV ч. 14. 2) Theiner III с. 235. 3) Выше с. 284.

господарскомъ бывали, а которыхъ подарки не малы од архимандритовъ господару с. м. прихоживали, а тепер держат : Первый монастыр Пересопница — светое Пречистое, который небожикъ князь Чорторыйский староста луцкий упросилъ былъ у теперешнего старшого господара на мешкане и на выховане матце своей до живота ее, которая мала в черницы пойти, а такъ тая матка его в черницы не шла, а князь Чорторыйский тотъ монастыръ собѣ одержалъ, а теперъ сынове его оный монастыръ держать ; а к тому монастыру село Грабово, в которомъ сто человека, а дани в нихъ колода меду и десет коп грошей ; а другое село Макотерты, в которомъ селе двадцат и чотыри човеки, а третое село Дядковичи — в том селе двадцат човека або и болшей ; и теж поведають, иж они (Чорторыйські) замокъ свой Белевъ заробили на земли того монастыра и место осадили, которого плату поведають — идет двесте копъ грошей. Другий монастыръ Дорогобужъ св. Спаса з поданя теперешнего владыки луцкого Федосия. а то есть подаване господарское з веку. Третий монастыр на имя Дубице Уведена Пречистое, в которомъ игумень бывалъ, и также есть з вѣку подаване господарское, а тепер тотъ монастыръ владыка луцкий заведает и толко одного попа в немъ ховает, а хвалы божое по старому не маеш, бо люди того монастыра и вси пожитки, поведають, на себе обернул (владыка), и еще оныи люди монастырскіи з великимъ обяженемъ до насъ приходили, жадуючи и обороны господарское. О тыхъ всихъ монастырех мы такъ розумемъ, ижъ они (ті патрони) не про жадную хвалу божую и богомолие господарское держать, але ку великому греху и лакомству своему, а то для того, штожъ которыи пожитки и доходы передъ тымъ з сел монастырскихъ на церковь божую бывали, а з чого братія и служители церковныи монастырскіи поживене мевали, и богомольство непрерыванное за господара чынили, то все они тепер на себе оборотили и з того собѣ пожитки розмножили — и мало мели на волостех и селехъ, еще ся о дома божіи покусили. А в тыхъ монастырех тепер не толко абы хвала боская и богомолие господарское мало быти по старому, або братя мели на чомъ мешкати, але в иншемъ монастыре и чернца не поведають, одно попъ пакает, а в том никому иншому, одно господару с. м. и грехъ и шкода¹⁾.

1) Źródła dziejowe VI s. 87–8.

Таким чином, завдяки патронату й практиці „подавання“ православна церква ставала спеціальним джерелом доходів для правительства й панства, що тримали в посереднім оподатковуванню побожність і жертволюбність православної людности. Мінімальне чоломбите, уставлене для Печерського монастиря уставою 1522 р. — 50 золотих, може давати понятє про зовсім поважне значінне сих доходів. Тому й пани, й правительство мало всякі причини тримати ся й боронити практики сеї опіки й подавання. Але треба признати, що й духовенство та суспільність не скандалізували ся особливо сими практиками. Постанова виденського собору, що хотіла збойкотувати практику роздавання духовних посад без вибору духовенства й вірних, зістала ся порожнім звуком. Такі провідники православної Руси як Константин Ів. Острозький, не вагали ся вставляти ся за людьми, що випрошували собі катедри просто від вел. князя¹⁾ (і правдоподібно — не зарікали ся брати за се й гроші від тих пегентів, як брали пани-католики), а маємо й такі приклади, де самі вірні старали ся довести залежність певної бенефіції, певного монастиря від господарського подавання, а не від єпископа²⁾. Протягом XVI в. погляд на право правительства розпоряджати церковними бенефіціями глибоко закорінив ся не тільки в правительственных кругах, що як ми бачили — рішучо не годили ся попускати з свого права подавання, але також і серед самої православної суспільности, так що православні навіть в часах унії, коли ся практика подавання приводила до найбільше неможливих аномалій, не відважали ся його заперечити, й звістний автор Апокрізіса старав ся тільки відділити роздаванне бенефіцій від признання самих духовних компетенцій: „иная есть речъ урядъ, иная — добра до уряду для доброго его отправления прилучено (чит. прилучені); уряд власне отъ духовныхъ при посвященью, добра зась не отъ духовныхъ, але отъ кр. его милости даваны бывають“³⁾.

Тим часом очевидна річ, що в „духовних добрах“ лежала ціла вага справи, й коли розпорядженне ними перейшло в світські руки, що трактували їх як звичайну бенефіцію, джерело доходів, то й самі духовні уряди починають трактувати ся як проста бенефіція, як „хліб духовний“, як тоді казали⁴⁾, і з ним

¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 146.

²⁾ Акты Южной и Зап. России I ч. 233 (1496).

³⁾ Рус. истор. библ. VII с. 1292.

⁴⁾ „Прислалъ до насъ, нише нпр. в. князь (1526), богомолецъ

поводили ся як з усяким иньшим хлібом — купували, продавали, міняли, заставляли й набували взагалі всіми тими способами й дорогами, якими доходили тоді люде до „хліба“, дарма що вони з церковними завданнями й обовязками нічого спільного не мали.

Так нпр. в. кн. Житимонту прислужив ся дуже писар його Михайло Копоть, справивши ся в посольстві до Орди й положивши багато свого гроша на видатки його. Замість аби жадати собі звороту тих грошей, Копоть просив в. князя, аби той в нагороду тих видатків дав його батькови Василю Євлашковичу „епискупью, которая се напервей отворить — луцкая або володимерская“, і в. князь сповнив його бажанне: видав Євлашковичу на те лист, що по опороженню котроїсь з тих катедр нікому окрім нього не дасть, „а тоє челомбитье, которое бысмо мѣли взяти отъ тоє епискупьи“, подарував з огляду на понесені Коптем кошти¹⁾. А от іще оден анальотичний приклад з українських земель. Киянин Андрій Дягилевич, правдоподібно — купець, мав ріжні претенсії до князя Федора Ярославича пинського; супроти того, що по смерти кн. Федора його маєтності забрані були на господаря, в. князь обіцяв заплатити Дягилевичу з скарбу, але той знайшов собі вгіднішу винагороду: він заявив в. князеві, що має охоту стати святиником і замість тих своїх претензій просить надати йому три київські парафії: Серданську церкву св. Миколая, Рождества і межигорську св. Миколи, і в. князь також сповнив се прошенне²⁾.

Протекцію до вел. князя при тім щедро оплачувано ріжним впливовим панам — практика зрештою добре нам звістна з історії галицької катедрі. Так пан Русин Берестецький, підстароста луцький, потім наречений владика пинський, прочувши про опороженне багатой жидичинської архимандрії й хочачи її дістати від короля, посилає як найскорше одного свого знайомого Загоровського на королівський двір з „мамранами“ — блянкетами на грошеві зобовязання: Загоровський мав випсати в них грошеві суми й імена тих нанів, котрі мали б „до его королевское милости о архимандритство жидичинское причинити

нашъ епископъ Пафнотей, біючи намъ чоломъ о томъ, штожъ владыка луцкій Кирилъ есть у великой старости и у хворобѣ, и естли бы Богъ на него смерть припустилъ, абысмо по его животѣ тотъ хлѣбъ духовный — владычество луцкое ему дали“ — Акты Зап. Россіи II ч. 146.

¹⁾ Акты Южной и Зап. Россіи II ч. 105 (1520).

²⁾ Ibid. ч. 110.

и єму в том допомагати — тотъ хлебъ духовный у є. к. милости зъєднати и упросити“, та видати їмъ якъ векслі від п. Русина¹⁾. З такими річами не крили ся зовсім, а й вел. князь-король радо позволяв своїм сенаторам і дворянам, котрих мав в ласці, тим титулом обловлювати ся з ловців „духовних хлібів“. Архпандрит печерський Мелетий Хребтович, діставши володимирську катедру, „за волею і відомостию є. м. короля“ дає канцлеру Замоїському „за велику ласку і поміч в церковних справах“, инакше сказавши — за протекцію в своїй справі, маєтність володимирської катедри місточко Квасів в доживотну державу, а другому протектору — королівському дворянину Черніковському, иньшу церковну маєтність, село Яновичі, і король сї його записи для певности своїхъ прибічниківъ потвердивъ ище своїми грамотами²⁾.

Оборотні кандидати завчасу брали, себто купували собі грамоти на ту чи иньшу духовну посаду, ще за життя того чи иньшого владки чи архпандрита, якъ ще собор 1509 р. скаржив ся (без всякого успіху), що „деякі з нашої віри, ради єстної слави й власти, ще за життя й доброго здоровя єпископа, перше ніжъ вінъ умре, підкупають ся на його єпископію“. Такі грамоти (т. зв. експектативи) випрошували часом навіть не-православні. Такъ нпр. на володимирську катедру випросив собі від кор. Стефана грамоту оден з Жолкевскихъ Станіслав, і потімъ продав свої права до неї иньшому кандидату³⁾. Але і з православнихъ не оден, стараючи ся про такий „духовний хліб“, не мав ніякої охоти сам ставати духовним, і одержавши свою бенефіцію, правив її маєтностями, поберав доходи, не приймаючи посвящення, а в духовнихъ обовязкахъ заступав себе иньшими особами, або й зовсімъ ними не журив ся. Такі сьвітські особи на духовнихъ посадахъ в другій половині XVI в. стали досить звичайнимъ явищемъ, навіть між єпископами. Нпр. звістний намъ луцький підстароста Русин-Берестецький, діставши пинську катедру, кілька літ правив нею, та так і вмер, не висвятивши ся. Так само непосвященимъ лишив ся його сучасникъ наречений владика луцький Марко Жоравницький. Його наступникъ на катедрі Іван Борзобогатий-Красенський, ідучи за його прикладомъ, також не хотів

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. I. VI ч. 28.

²⁾ Ibid. ч. 35 і нотка при документі.

³⁾ Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 24; пор. подібний епізод в Актахъ Зап. Рос. III ч. 89 і 110.

святити ся, неважаючи на пригадки митрополита, і тільки розпублікувавши „неблагословенну грамоту“ на нього, митрополит змусив його до посьвячення¹⁾. Часом король навіть вперед звільняв такого їдця „духовного хліба“ від обов'язку святити ся, й тільки ставив йому в обов'язок тримати до „справовання справ духовныхъ“ духовну особу²⁾.

Такі практики змусили митрополита Іону, що він між иньшими петиціями на соймі 1568 р. просив в. князя, аби „достоинства духовныя“ не роздавано свѣтським людям, а як би дано. то мусить той іменованій до трох місяців прийняти сьвященне, инакше відібрати від нього уряд. В. князь принципіально з тим згодив ся, тільки езекуцію тої постанови полишив собі. І що ж в того? Маємо цікаву грамоту його в 1580 р. в справі володимирського монастиря св. Спаса. Сей монастир в. князь дав був шляхтичу Войні-Оранському, що й адміністрував його, не приймаючи посьвячення, а потім випросив від короля позволенне передати його своєму сину Михайлу. Сьому, видко, володимирський владика пригадав про посьвяченне. Тоді Михайло удав ся до короля. й той видав лист до володимирського старости кн. Константина Острозького, де поручив йому взяти Мих. Войну в свою опіку й не позволяти володимирському владичі змушувати його до посьвячення, бо Жигимонт-Август надав той монастир Оранським з увільненням від посьвячення, аби лише тримали духовного викарія³⁾.

Практика „експектив“, наслідком неуваги королівської канцелярії, чи хачивости королівських дворян, що спішили ся обдерти кандидата, не журачи ся, що потім буде з його претензіями, — приводила часами до того, що в момент опорожнення катедри знаходило ся кілька кандидатів з королівськими номінаціями, і тоді претендентам приходило ся або бити ся або мирити ся. Було і так і так — і мирили ся й били ся дійсно. Найбільше голосна баталія вийшла в 1565 р. за володимирське владичтво: на сю катедру завчасу дістав собі „експективу“ волинський пан Іван Борзобогатий-Красенський і по опорожненню владичтва заводів ним. Але грамоту на се владичтво дістав пізнійше ще й владика холмський Теодосій Лазовський і вислав до Володимира свого післанця з жаданням, аби йому владичтво

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 8 і 12 (с. 53, пор. с. 24).

²⁾ Нир. Акты Зап. Россіи III ч. 29.

³⁾ Памятнки изд. кiev. комиссією I, 2 ч. 4—6.

віддали. Пильнував тоді владичтва син Борзобогатого Василь, тим часом як сам наречений владика поїхав на великокняжий двір, мабуть хотів відкликання надання Лазовському. Коли Василь не згодився уступити ся з владичтва, відсилаючи Лазовського з його привидеєм до свого батька, Лазовський почав способити ся до оружного походу, і півтора тижня пізніше прийшов в Володимир, під владичній „замочок“ з справденим військом: мав з собою, по словам Василя, двіста люда кінного, а зо треста пішого, і артилерію. Коли Василь на нове жаданне не уступив ся, другого дня почала ся війна: на латинським костелі зазвонено на івалт, гармати уставлені в части на володимирським замку, по части з иньших боків почала бомбардувати владичній замочок і катедру, а військо Лазовського, збільшене по словам Василя до півтретьої тисячі, з рушницями й гаківницями пішло на приступ. Бльокада тревала цілий день до пізної ночі; військо Лазовського шість разів приступало до владичнього замку; чимало людей побито; катедру й иньші будинки знівечено гарматними кулями; під стіну замку підложено огонь. Нарешті в ночі Василь Борзобогатий, переконавши ся в неможливости оборони, уступив ся з владичнього замку, й Лазовський опанував катедру¹⁾. Борзобогатий позвав його до суду, але з того нічого не вийшло, Лазовський зістав ся при володінню володимирською катедрою, а Борзобогатий в потіху випросив собі кілька літ пізніше владичтво луцьке. При иньшій нагоді він і сам пускав ся на военну дорогу, подібно як Лазовський, тільки не мав такого щастя. Так він мав апетит на богату жидичинську архимандрію, і коли вона опорожнила ся, дістав був її в свою опіку й почав по своєму господарити в її маєностях, але король згодом надав її Греку Теофану еп. меглинському. Борзобогатий не міг того переболіти і зібравши собі компанію, викинув Теофана оружною рукою з монастиря, при чім побив його слуг, скривив самий монастир, так що за се був потім засуджений на баніцію. Староста луцький кн. Пронський вислав на Борзобогатого свого підстаросту з півторастами гайдуків і слуг, щоб вигнати Борзобогатого, та Борзобогатий відборонив ся від них і з монастиря не уступив. Але на другий рік Пронський, користаючи з побуту жовнірської роти в сусідстві, заангажував до сеї експедиції вояків, і зібравши до того ще ріжних бояр і підданих своїх, вислав компанію силь-

¹⁾ Арієвъ 1. I ч. 4.

нійшу, і вона Борзобогатого з жидичинського монастиря вибила, а щоб не дати йому вернути ся, Пронський зміцнив і уфортифікував монастир і посадив там підстаросту з сильною залогою. так що Борзобогатому справді прийшло ся дати тому монастиреви спокій¹⁾.

Супроти такого трактовання „духовних хлібів“ правительством, патронами і кандидатами, нас не здивують нарікання на те, що різні духовні й недуховні особи, зайнявши духовну посаду, обертають її доходи на свої приватні потреби, без всякого огляду на інтереси церкви. Коли король, найвищий сторож права і опікун церкви (як він себе уважав), признавав можливим, щоб кандидати на владиків роздавали церковні села в держави своїм протекторам сенаторам і королівським дворянам, то що маємо дивувати ся владикам чи иньшим церковним достойникам, що роздавали церковні маєтності своїм своякам і приятелям, запродували і заставляли для своїх потреб? Не виходили, розуміть ся, такі практики на здоровле православної церкви, але по тім всім, що ми бачили і чули, годі дивувати ся, коли в князь дорікає (в 1541 р.) печерському архимандриту, що він всі монастирські доходи висилає на Волинь — дітям і приятелям; коли волинські послы на соймі 1544 р. скаржать ся в князеві на володимирського владика, що він пороздавав маєтності катедральні різним панам волинським²⁾. Звісний уже нам Іван-Іона Борзобогатий проміняв владичий замок Хорлуп Радивилам за драгиве сельце, взявши собі в кишеню 1500 зол. додатку: другий замок Жабче, одну з визначнійших маєтностей, дав зятєви в посаг; два иньших села другому зятєви „до живота“, й в князь не тільки потвердив се наданне, але й заборонив наступникам Іони відібрати сю маєтність від його зятя. Звісний Кир. Терлецький діпші села свого владництва дав був брату своєму, й той двадцять років володів ними й побрав з них всякі доходи³⁾. А вже вінцем гешефтів можуть послужити контракти володимирського владика Теодосія Лазовського. Здобувши сю єпископію оружною рукою від Борзобогатого, він пороздавав катедральні маєтності своїм дітям і приятелям, владництво саме „спустив“ одному з претендентів, Мелетію Хребтовичу, ігумену печерському, і той перейняв на себе формально володінне єпископією, але безпосередно по тім

¹⁾ Архивъ І. І ч. 26, 34, 40, 41.   ²⁾ Описаніє архива уніат. митрополитовъ ч. 27, Zbiór praw litewskich с. 504—5.

³⁾ Археографическій сборникъ І с. 232—3, Архивъ Югозап. Россіи т. І ч. 10, 44, 46, Акты Южной и Зап. Россіи І ч. 165.

виарендував Теодосієви всі маєтності єпископські (або як він висловляється в ньшій грамоті — такі саму єпископію), а заступати себе в адміністрації єпархії поручив своєму брату Семену і Теодосієвому зятеви, війтови володимирському Дубницькому — „всихъ потребъ и справъ моихъ церковныхъ єпископпи володимерской и берестейской постерегати, пилновати и вспмъ тымъ потребамъ досыть чинити“. І всі ці контракти були або попереджені правительственным дозволенням або мовчки акцептовані правительством. В поясненні їх мусимо сказати, що метою їх було: забезпечити можливо певно перехід володимирської єпископії по Лазовським до Хребтовича, а до смерті Лазовського — лишити його в її уживанню. Але в кождім разі переведено се було в формах, які з канонічною практикою зовсім не мали нічого спільного¹⁾.

Сей безцеремонний, нічим не прикритий цинізм в трактуванню церковних посад проявляє ся, як по часті можна бачити і з наведених фактів, особливо в другій половині XVI в. і був у значній мірі впливом загального упадку церковного життя в реформаційній добі, що давав себе відчувати так само, і ще більше навіть в церкві католицькій, а в православній українській церкві причиняли ся до того ще й спеціальні обставини, як байдуже, або й неприхильне трактування її правительством й ньшими міродайними чинниками, як омертвленне її довшим процесом упадку й занепад культурного значіння її в самій руській суспільности. Повне ослабленне субординації й дисципліни, брак контролі й езекутви, приготований попередньою еволюцією православної церкви в Польсько-литовській державі, тепер робили дальші поступи в атмосфері загальної анархії, що починає в епоху безкоролів обіймати все суспільне життя Польсько-литовської держави. Дезорганізація української церкви в другій половині XVI в., особливо в останній чверті його доходить крайніх границь. Захитанне старих моральних традицій, „моральне зіснує“, що характеризує життя суспільности в сій переломовій добі, прилучаючи ся до сеї дезорганізації, робили православну церкву в українських землях другої половини XVI в. ареною крайньої деморалізації, несогірше від католицької церкви реформаційної доби.

Щоб не бути голословним в сім твердженню, що на православній церкві відбивав ся загальний упадок і дезорганізація

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 20—23.

церковного життя, який дав себе в рівній мірі відчуті і в католицькій церкві — тільки та о яких чверть віка скорше вийшла з цього упадку, я наведу характеристику католицької церкви Польщі в середині XVI в. в компетентного джерела — меморіалу краківської капітули на львівський синод 1551 р.; вона нам причинить ся до зрозуміння упадку й православної церкви в другій половині XVI в.

„Передовсім треба признати, пише вона, що всі отсі біди й переслідування церкви і божих слуг прийшли на церкву й її слуг праведним божим судом і по заслугам, за гріхи і соблазнь і деморалізацію священників і їх старших — єпископів, за їх амбіцію і незмірне лакомотство. Забувши своє звання, свою присягу і свій пастирський обов'язок, не памятаючи про Бога, не памятаючи кари і страшного суду божого, відложивши всякий сором, немов глухі на обмови й розмови людські, вони ведуть распустне життя в розкоші, в п'ятках, в любодіянні, в похотях плотських і помислах распустних, не дбаючи про свій єпископський обов'язок, заняті брудними користями, провадять торги. І не диво, що такі єпископи, коли вони не свідомі св. письма і канонічного права, не знають взагалі божого закону, а не знаючи їх, не можуть спонукати ані себе, ані своїх підвладних; але вони й не держать на дворах своїх людей освічених і розумних, з розмови, поради й розуму котрих могли б похвально користати при своїх вчинках і всяких справах і пригодах (се спеціально повторюєть ся низше на адресу прімааса). Натомість деякі панове єпископи поприймали до себе священників підозрілих, звісних єретиків, відставлених від церковних служб, бо ті їм в хібах похваляють і притакують; вони держать їх у себе, годують, опікують ся, і в постійнім товаристві їх наче від овець зараженими.

„Тай не тільки сі панове єпископи не відгоняють від своєї овчарні єретиків, але, як кажуть — самі сі єпископи поступають як єретики й погани (притока до біскупа холмського Уханського). Вони так зневажають святі церковні устави, що не уважають на уставлені церквою святата, побожні церемонії і пости, їдять в великий піст мясо прилюдно, причащають під обома видами світські особи, тільки три тайства полишають, а иньші відкидають, ганять хрещенне римське, а руське хвалять (притока до біскупа куявського Дрогойовського). Про декого з панів єпископів говорять, що вони не мають ніякої релігії ні віри (до краківського Зебжидовського).

„Пішла в нарід слава, що дворяне й слуги єпископів то піяки, розкошники, розпустники, блудники, підлизи, скоморози, комедіянти, котрих єпископи слухають уважнійше і охотнійше ніж слово боже. Давнійше двір єпископа був школою для дітей. Тепер за столом їх не читають з сьвятого письма, і нема таких розмов, щоб помножали розум, приводили до страху божого і будили та заціпляли любов до нього.

„І той закид тяжить на панах єпископах, що вони роздають сьвященничі посади своїм рідним і своякам недоросткам і своїм слугам невігласам, неписьменним, що сповняли перед тим негідні обовязки, навіть сводникам, і наповняють церкву людьми нікчемними, які своїх обовязків не сповняють і нічим не різнять ся від мирських. А через те сьвітські люде, бачучи, які непорядки діють ся в церкві від єпископів, соблазняють ся такими нікчемними кліриками й усіх уважають за нікчемних, ненавидять духовенство й заходять ся відбирати від церкви її дотації. Тай єпископи зле уживають свої доходи і жертви бідних на бенкети, піятики, дороге вино, справляючи люкуївські пири, будують ріжні забіганки, купують і дарують доми своїм любовницям, а своїм братам і своякам або нічого не дають, або противно — дають забагато й купують їм великі маєтности з церковних доходів“.

Щоб не зістати ся при загальних обвинуваченнях, меморіал поіменно переходить сучасних польських біскупів і описує їх репутацію — виймаємо з того дещо: „Арцибіскуп, не пильнуючи того, що належить до Бога і Духа Св., віддав ся сьвітотним клопотам, череву, їжі, сну, мясу, похотям. Не читає св. письма, канонів або синодальних постанов. Встає рано — тягне свій сон до пізнього дня і скоренько відслухавши мшу, яко тако прочитавши молитви, їсть, справляючи розкішний обід, уживаючи кубків аж до упитя. При столі не читаєть ся нічого побожного, але ведуть ся жарти, забави, сьміхи. По сніданню віддаєть ся пополудневому сну, потім іде до обіду, потім знову спить, а часом віддаєть ся любови. І так ідуть роки, місяці, дні, години, так як би архієпископство було самою їжею, питєм, випочиваннем.

„Про єпископа краківського така слава (коби була неправдива!), що він не тримає великого посту, їсть мясо, хвалить причаєть під обома видами, і — що навіть подумати й сказати страшно — він безбожник, без релігії й віри. Кажуть, він прилюдно говорив, що Мойсей, Христос і Магомет то три

великі обманці, які цілий сьвіт звели й здурили. Той же сам єпископ краківський, як про се йде дуже широка поголоска, кажуть — живе не в чистоті й повдержности. Така є слава, що приїхавши перший раз до Іданьска, він відти вивіз з собою дівчину і держав у себе в Вольборку, мав від неї доньку і на її хрестини спішно виїхав по коронації короля, облишивши справу пинчівської церкви. Такаж слава є й про монахинь і иньших жінок, за якими уганяє його милость. Має він також таку славу між людьми, що єпископство собі купив, давши й. корол. милости за те маєтність Вавжиничі, а толкують се тому, що тим зроблено величезну утрату маєтностей.

„Ви. єпископу познанському закидають хапчивість, і за своє скупство він має найгіршу славу. Кажуть, що він нищить тестаменти, забирає й розхапує чужі гроші, взятого не віддає й ріжними поганими способами викручуєть ся від тих, що жадають звернення грошей. Каноніків своїх він викляв, аби дістати гроші з їх скарбниці, й навзаєм був ними виклятий“ і т. д.¹⁾

Зовсім анальоґічними рисами характеризуєть ся й православна церква й її духовенство другої половини XVI в.

От як описує ex post звістний автор „Паліноді“ Копистенський²⁾ церковні порядки кінця XVI в., сам бувши їх свідком:

„Дійшло до того, що єпископські й митрополічі столиці засідали не люде гідні³⁾, а такі, що були їм на ганьбу й сором і гріх — не люде з монастирів, добре випробовані в житю безженнім або чернечім сідали на них, відповідно до церковних устав, але люде безпосередно від господарства сьвітового чи рилі, або від жовнірського ремесла, в нагороду тих своїх заслуг, при тім неучи й великі простаки, з сьвятим письмом не обізнані, ані „пробації“ не вчинивши, ані чернечого житя не скоштувавши. І так ті сьвяті і всякої чести гідні престоли почали на собі чути не тільки двоженців або троженців⁴⁾, але і таких распустників, що й обіцяного Богу безженного житя не держали ся

1) Acta historica, вид. краків. акад. I с. 477—82. Про упадок польської церкви й духовенства в тім часі див. нпр. Załęski Jezuita w Polsce I с. 30 і далі, Сушко Предтеча унії — Записки т. 53.

2) Рус. истор. библ. IV с. 1056—7.

3) В друкованім тексті але: „негодность“, як одно слово.

4) Людей два або три рази женатих — котрих православна церква не допускає до духовних гідностей.

відповідно до канонів і свого стану. Пресвптери ж, посвячені ними, були сьміте людське, бо вже пресвптерська гідність дійшла була до такої зневаги, що порядному чоловіку дати себе потягнути на нього, то значило мов би якусь ганьбу дістати. Через те до сьвященства натиснули ся були самі голодні і неукки, так що й пізнаги не можна було, де бував пресвптер частійше — в коршмі чи в церкві“.

В відзивах ранійших сучасників знайдемо тони ще сильніші. Послухати нпр. горячих інвектив Івана з Вишні в його посланнях, писаних чверть столітя скорше, в розпалі уніонної справи:

„Да прокляты будутъ владыки, архимандриты ѿ игумены, которіе монастырѣ і фолварки собѣ зъ мѣсть святыхъ починили, и самы толко зъ слуговинами и пріятелми ся въ нихъ тѣлесне и скотски переходывають¹⁾ — на мѣстѣхъ святыхъ лежачи, гроши збирають; съ тыхъ доходовъ, на богомолци Христовы наданыхъ, дѣвкамъ (донькамъ) своимъ вѣно готують, сыны одѣвають, жоны украшаютъ, слугы умножаютъ, барвы²⁾ справуютъ, пріятелѣ обогачуютъ, карити зиждуютъ, возники сытые и еднообразные³⁾ спрагаютъ, роскошь свою поганскую исполняютъ“. По монастыряхъ замість молитов і відправ пси вкють, голосять і хори справляютъ. Настало поганське безвіре, зник самий слід християнського житя, а то тому — „владыки бо безбожные, вмѣсто правила и книжнаго чтенія и поученія въ законѣ Господни день и ночь, надъ статутами и лжею увесь вѣкъ свой упражняютъ и погубляютъ и вмѣсто богословія и вниманія настоящего житія — предести, хитрости челоуѣческія, лжп, щекарства и прокурацій діаволскаго празнословія и угождения ся учать!“⁴⁾.

Замість сьвітити добрими ділами, вони нищать віру своїми ділами злими, роспустивши в собі такі „прагнення лихонмства пенежного и достатку мірскаго“, що не можуть ніяк задоволити ся. Церковні мастки обертають вони на свої роскоші й выгоди, немилосердно здираючи церковних підданих. Тай не дивувати ся тому, бо сї люде й ішли на церковні посади на те, аби роскошів і богацтва заживати:

„Покажите ми, гдѣ который зъ васъ оставилъ домъ, села,

¹⁾ Мова йде про монастирі знесені фактично й перетворені в звичайні мастности, як ми бачили тому приклади вище.

²⁾ ліберії. ³⁾ копії дібрані під масть.

⁴⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 225—6.

імѣнія, маєтність, сродство и мірское житіє Господа ради? Не ваши милости ли того ради и бискупства¹⁾ ся доконали, яко да сокровище болшее імѣней, маєтність скарбовъ пѣняжныхъ и прибитковъ въ церкви божой знайдете, слугъ личбою двояко и тро-яко, нежели перво есте мѣли, умножасте? славою вѣка сего коронуєте ся, въ достаткахъ безпечальныхъ и роскошныхъ якъ въ маслѣ пльваєте, дочки богатымъ вѣномъ бискупскимъ обвинуєте, зятей панами пышно гордѣйшими починили есте и своихъ повинныхъ церковнымъ сиротскимъ убозскимъ и слѣда Христова держачихъ ся добромъ обогатили есте, титулы имъ славнѣйшіе починили есте, — отъ войскихъ на подкоморихъ, отъ подкоморихъ на судей, отъ судей на каштеляны, отъ каштеляновъ на старосты, отъ старостъ на воеводы переворочасте?²⁾

Сучаснихъ епископів представляє він в таких образах :

„Его милость каштелянъ Патѣй, если и каштелянства титулъ догонилъ, але толко по четыре слуговины, а въ одежи — якая барва вмѣстити ся могла, за собою волочилъ; а нынѣ, коли бискупомъ³⁾ зосталъ — перебѣжитъ⁴⁾ личба и десяткова, и барва скупо дорожшая и славнѣйшая. Также и его милость арцибискупъ⁵⁾ коли простымъ рогозиною былъ, не знаю если и два слуговины переховати на службу свою могълъ, а нынѣ личбою переважитъ и десятокъ, барвою ровно съ першимъ. Также и Кирило⁶⁾, коли помоу простымъ былъ, толко дачка за собою волочилъ, которому кермашамъ⁷⁾ порожными заплату чпнилъ, а нынѣ коли бискупомъ зосталъ, догонитъ слугами и барвою первыхъ. Также Холмскій⁸⁾, коли въ Луцку жилъ, Саксономъ и Майдебурскимъ правомъ свое черево кормилъ⁹⁾, а нынѣ, коли бискупомъ осталъ, муситъ быти и слуговины себѣ набылъ. Также и Григорко¹⁰⁾ коли дворяниномъ Рогозинымъ былъ, и хлопчина не имѣлъ, а нынѣ муситъ быти и тотъ те-перъ, коли бискупомъ зосталъ, въ черевѣ ширшій, въ горлѣ сластолюбнѣйшій, въ помыслѣ высочайшій, въ достатку богатшій

¹⁾ Католицьких титулів і назв Вишньський уживає для іронії, прикладаючи до владиків-уніятів.

²⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 231.

³⁾ володнмирський владикою. ⁴⁾ число його слуг.

⁵⁾ Митрополит Рогоза. ⁶⁾ Кир. Терлецький, владика луцький.

⁷⁾ кермаш — піж. Kirgmess, з Kirchmesse, відпуст.

⁸⁾ Збируйський, владика холмський

⁹⁾ Отже був або якимсь магістратським писарем, або адвокатом.

¹⁰⁾ Гр. Загоровський, владика полоцький.

и въ слуговинахъ доволнѣйшій. А Пинского¹⁾ въ первомъ житію не знадемъ, але по нынѣшнемъ показуется, што и тотъ какъ и другіе, также единою (дорогою з ними іде) — бо вижу, як не вслѣдъ Христа, но вслѣдъ свѣта сего пелкгримацію всѣ вышъ реченные трудять²⁾.

Я навѣи ширші виписки з сих послань, бо окрім характеристики упадку православної ерархіі вони, як ми бачили, дають і цінні побутові образки, а також інтересні і з чисто літературного погляду. Характеристика єпископів, взагалі ерархіі, яку дає тут Іван з Вишні, знаходить потвердження і в иньших, не літературних вже, а документальних свѣдоцтвах.

Бачили ми вже вище³⁾ нарікання волинської шляхти ще з 1560-х рр., що єпископства й архимандрії за ріжними протекціями дістають люде „простые и неученые“, які тільки нищать і руйнують церковні маєтности, „ко шкоде церквамъ божимъ“. Теж саме кажуть владыки-уніяти, жадаючи права предкладання кандидатів королеви на церковні уряди. „Й. кор. величество, кажуть вони, будучи иньшої релігії, не може так легко знати, хто годен тих урядів; через те часом трапляло ся, що такі уряди діставали ся людам необізнаним (hominibus idiotis), які ледво вмѣли читати⁴⁾. Як господарили на тих урядах такі homines idiotae, ми вже бачили.

Практику роздавання владыками церковних маєностей своїм своякам, приятелям, протекторам бачили ми теж на численних прикладах. Владика, настаючи на своє владыцтво, не раз діставав маєтности і взагалі майно церковне розібране, розхоплене, так що приходило ся його з тяжкою бідою, а навіть і оружною рукою ввручати. В Луцьку нпр., як свѣдчило катедральне духовенство⁵⁾, по смерти Борзобогатого його невістка, що була при нім, забрала церковні привилеї, книги й дорогоцінні річи: „съ церкви соборное взяли крестъ золотый великий, работы велми коштвное вязеное съ каменемъ дорогимъ, который стоялъ тысячи золотыхъ; камень великий дорогой изъ образу Пречистое святое винали и взяли и до Кгданска продати отослали, которого шацовано шестьсотъ таларовъ; евангелие средромъ оправное зъ шмалцомъ, велми коштвное“. Син Борзо-

1) Пинський владыка Пелчицький.

2) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 231.

3) Див. с. 462. 4) Theiner III с. 234.

5) Архивъ Югоз. Р. I. I с. 208. 6) Schmelz, эмаль.

богатого забрав з владичого замку Хорлупа всю гармату до своїх маєтностей. З церковних фільварків забрано збіже, худобу, ріжний інструмент. Монастир в Дубищу був знищений зовсім — монахів розігнано, келії попалено „на попід“ (на поташ). Селяне теж скаржили ся за забрану від них худобу, збіже, річи. Маєтності були знищені, селяне зубожіли — иньші знов села були порозібрані. Хорлуп з селами був заміняний за дрантине, далеко дешевше село Радивиду за великою доплатою (отже властиво укритим способом проданий); ключ Полонський держав староста луцький Пронський в арешті за незаплачені податки й теж не пускав туди нового владика¹⁾; иньшу велику маєтність — Жабче, віддане владикою в посаг зятю Жоравницькому, держали діти того зятя і не уступали ся перед новим владикою, і той вкінці здобув його оружною рукою — післав, як оповідали Жоравницькі, з пятьсот мужа ріжної збірної дружини — Татар, Угрів, Сербів, Волохів, гайдуків, стрільців, та друге тільки селян з сокирами, і ті викинули Жоравницьких, а король вповні оправдав в сім Терлецького²⁾ — правда була по його стороні, а в анархістичнім тодішнім життю наїзд здобув уже право горожанства як спосіб реалізації своїх прав. Того ж способу **уживає** Терлецький далі, аби вернути собі иньше село — Хвалиничі, а пізнійше заводить правдиву війну за жидичинську архимандрію з Гр. Балабаном³⁾.

Оружний полк, набраний з всіляких отчайдухів, був в тодішніх обставинах життя неминучою річею в обстаніві кожного пана, кожного властителя. Кождий жив під грозою насильства ві сторони своїх неприхильників і просто сусідів. Терлецькому прийшло ся перебути справдешню кампанію, ведену против нього луцьким старостою Семашком, руським ренеґатом, що виробляв йому найріжнійші збитки — держав його в облозі, замкав дорогу до катедрі, так що там не можна було навіть на великдень відправу мати, справляв собі в катедрі ріжні забави, уряджував стрільбу до катедрі, і т. и. Суди, як звичайно, в сій справі нічого не помагали, і тому що староста луцький був за надто великою фігурою, аби його можна було подолати оружною рукою, Терлецькому прийшло ся вкінці просити приятельського посередництва, аби помирити з собою Семашка⁴⁾.

¹⁾ Архивъ Югов. Р. I. I ч. 47.   ²⁾ Ibid. ч. 51 і 52.

³⁾ Архивъ I. VI ч. 50, 58, 63—67, 70 й ин.

⁴⁾ Архивъ I. I ч. 69, 70, 73—75, 77—9.

В таких обставинах оружний полк був справді дуже потрібною аксесорією. Але на самій обороні від чужих нападів він, розумієть ся, не обмежав ся. Звістний уже нам Теодосій Лазовський нпр. не раз був позиваний за чисто бандитські напади, роблені на чолі його оружного полка. Служебник кн. Сангушків Жукович скаржив ся на нього, що він напав на нього на дорозі з своїми слугами „розбойнымъ и райтарскимъ обычаемъ“ — сам владика перший, своєю рукою задав йому рану на голові, а потім і слуги владичні кинули ся бити переїзжих¹⁾. На слугах Терлецького і на нім самим також тяжили різні досить погані обвинувачення. Не кажучи вже про численні оружні наїзди (незадовго перед смертю він ще водив сам своїх слуг в похід на сусіднє село²⁾), його обвинувачували в різних убійствах. Іван з Вишні в цитованім уже вище посланню своїм звертає до нього таку зідливу апострофу: „Поощупай ся толко въ лысуго годовку, ксенже бискупне луцкій! Колько еси за своего священства живыхъ мертво къ Богу послалъ: одныхъ съѣканюю, другихъ водотопленюю, третихъ огненалною смертію отъ сея жизнь изгналъ? Такъ разумѣю, ижъ памятаеть ваша милость всѣхъ тыхъ, если схочешъ покаятелное исповѣди правду отринугти. Вспомани и Филипа маляра многопѣняжного! Камо тые румяные золотые по его невольномъ отходѣ остали ся и въ чіємъ нынѣ везеню сядять?“³⁾. По словам сучасного автора „Перестороги“, Терлецького перед Острозьким обвинувачували „о двоженствѣ, о забитію Флиппа маляра, о мѣшканю въ чужоложствѣ зъ братовою роженою и о иншихъ сквернодѣйствахъ, о обцованю зъ злодѣями, што ему воли до кухни его возжи-вали, о їденю мяса, о кованю фальшивыхъ червонныхъ золотыхъ⁴⁾ и проч.“, а сам автор уважає його винним „сребролюбіємъ, невоздержаніємъ, чужоложствомъ, убійствомъ и иньшимъ симъ подобными выступками“⁵⁾. В судових актах маємо процеси з Терлецьким в таких обвинуваченнях, як те що владика, бувши сильно паний напав з слугами в своїм селі на переїзжого, що почував там з дівчиною слугою, забрав ту дівчину до себе й вчинив над нею насильство; що він пробував отруїти немилого йому жидичинського архимандрита; що з його наказу його

¹⁾ Архивъ І. І ч. 6, пор. епізод, агаданий тамже в передмові, с. XXIII. ²⁾ Ibid. ч. 238.

³⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 230.

⁴⁾ В понятях автора видно сі дві вини не далеко відбігають від себе! ⁵⁾ Акты Зап. Рос. IV с. 207 і 210.

слуги вхопили немпого йому попа Стефана Добринського і втопили його¹). Не можемо, розуміть ся, покладати ся на справедливість сих і иньших обвинувачень, але вони в усякім разі, як бачимо, potwierджують слова „Перестороги“ про ті різні закиди, які робили ся Терлецькому сучасниками. Зрештою було таких історій в тім часі більше: нпр. Єремія скинув з уряду архимандрита супрасльського Тимотея Злобу за убийство.

В відзивах православних полемістів з часів унії можемо надіятя ся полемічних перебільшень, але і в актах ранійших, коли ще на унію і не заносило ся, знайдемо подібні характеристики вищого і низшого духовенства. Православні пани, докоряючи митрополиту за його недбалість про інтереси церкви, так писали в 1585 р.: „Въ монастырехъ честныхъ вмѣсто игуменовъ и братьи, игумены съ женами и дѣтми живутъ и церквами святыми владають и радятъ; съ крестовъ великихъ малые чинятъ, и съ того, што было Богу къ чти и къ хвалѣ подано, съ того святотраство учинено, и себѣ поясы и ложки и сосуды злочестивые къ своимъ похотямъ направують, и зъ ризъ саяны, съ петрахиленъ бармы. А што еще горшого — ваша милость рачишь поставляти самъ одинъ епископы безъ свидѣтелей и безъ братьи своея, чого вашей милости и правила забороняють; и за такимъ зквапнымъ вашей милости совершеніемъ негодные ся въ такой великій станъ епископскій совершають и къ поруганью закону святого на столицу епископлей съ жонами своими кромъ всякого встыду живутъ и дѣтки плодятъ. И иньхъ и иньхъ и иньхъ бѣдъ великихъ и нестроения множество!.. Наставило ся епископовъ много, на одну столицу по два, за тымъ и порядокъ згубъ“. І вони повідомляють, що на митрополію дана експектатива „нѣякому еретнику жолнеру“, „и архимандрія уневская такомужъ есть обѣщана“. Владичтво перемиське дістав „тивун брилинскій Стефан, підданий перемиського старости“, і староста господарить в маєтностях владичних як собі хоче, „а тотъ негодный нареченный епископъ противъ оного яко подданный противко пана своего мовити не смѣетъ и мочи не будетъ, за чимъ великій упадокъ церкви божой дѣет ся!“²).

Сей „упадок“ перемишльської епархії під владичтвом „брилинського тивуна“ (еп. Арсенія Брилинського) характеризує лист еп. львівського Балабана, що з поручення митрополита

¹) Архивъ І. І ч. 98—100, 116—7. І. VI ч. 94—95.

²) Акты Зап. Рос. III ч. 146.

переводив в 1591 р. ревізію перемиської єпархії по смерті Брилинського; він виданий до духовенства Городецького пов., на основі відомостей, які дали єпископу сьвященики з Городка.

„Маємо справу, же въ томъ повѣтѣ Городецькомъ великое безчиніе промежку васъ сьвященниковъ и слабость въ законѣ сьвятомъ недбалствомъ вашимъ пастырскимъ дѣется. Напередъ, послушенства повинного ко пастыру своему єпископу не чините, на соборѣ не бываєте, а сьвятости мѣра сьятаго для крещенія дѣтей не поновляете, о законѣ сьвятый не дбаєте, беззаконныє браки, кровосмѣшенія, сватства, кумовства спущаєте и благословляете, хватанья дѣвки вѣнчаєте, малженства законныє респущаєте, и всѣ беззаконства промежку посполитыхъ людей вашимъ недбалствомъ умножились. Такъ посполитые люди розсвѣрѣпили, же другій и о Господу Богу мало знаєть, вѣрити и молити ся єму не умѣєть, болше волхвами и чародѣями ся бавяєть, анежли Богу служатъ. Штожь еще болшая и горшая вина єсть, же попове по малжонкахъ своихъ съ сего света зошлыхъ блудницъ собѣ держать безпечно, безъ сорому и боязни Божой, а другій въ второженствѣ будучи смѣють на се патрахель брати и сьвященническія sprawy дѣйствовати, дѣти крестити и литоргисати“¹⁾.

Не дуже ліпше одначе було і в львівській єпархії самого Балабана, судячи з відзивів патр. Йоакима, по пізнав, по його словах, сю єпархію докладно і переконав ся, що в ній „архієреї такі як і єреї, а єреї такі як миряне, а миряне такі як демони“²⁾, і тому що в уставі львівського брацтва предвиджують ся такі випадки — очевидно не взяті з фантазії, а з сучасного життя, — „если бы попъ видѣнь былъ въ корчмѣ в пѣанствѣ пребываючи“, або „былъ чаровникъ или ворожитъ книжный или ворожку или волшебницу або чаровницу при церкви держалъ или въ мѣстѣ или въ селѣ, или бы самъ до ворожокъ ходилъ или кого посылав, или на лихву давал, или дѣвницѣ хватаной слюбъ давалъ, или двоженецъ или блудникъ“³⁾.

Для характеристики відносин єпископів до нарохіального духовенства наведу нпр. ще такі факти. В 1583 р. владика луцький Борзобогатпій запечатав всі парафіяльні церкви в Луцьку (числом сім), тому що сьвященики не хотіли заплатити йому

¹⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 29.

²⁾ *Diplomata statutaria confr. Staurop.* ч. 4.

³⁾ *Ibid.* с. 12—3.

датку, якого він жадав від них: „хотячи на насъ подачки якие себе вытягнути, што есмо не пѣвнни“, як казали священики¹⁾). Про владика Лазовського духовенство з соборного крилосу оповідало, що коли вони пробували протестувати против розшарпання церковних мастностей його зятем, владика того не допустив „и некоторыхъ священниковъ посохомъ збилъ, для чого до сего часу (до його смерти) мусели есмо быти терпеливыми“²⁾). Терлецький всадив був священика з Хвалимич з родною його в „окрутноє везене“ в своїй мастности і держав там його кілька місяців, а майно все заграбнв, за те що той випустив з арешту відданого владикою під його нагляд убийника владичного слуги³⁾, і т. и.

Про деморалізацію низшого клира під впливом тих прикладів, який давав єпископат, піднесемо ще слостереження львівських братчиків в їх листі до патріарха з 1592 р.:

„Знає твоя святість, що в нас так звані святителі в дійсности властиво сквернителі, що обіцяли бути монахами, а живуть собі без перешкоди з жінками; деякі святительствуютъ будши многобрачными, а иньші наплодили дітей з блудницями. Коли такі святителі, то такіж будуть і священики⁴⁾). Коли митрополит обличав їх явно перед усіми й на соборі й радив, аби такі священики перестали священствовати, священики відповіли: „нехай перше святителі залишать своє святительство й послухають ся закону, тоді ми їх послухаємо“. Горе мпру від соблазни! Коли прийшла справа до монастирів, покажало ся, що єпископи, позахоплювавши собі архимандритства та ігуменства, понаводили в монастирі своїх свояків та сьвітських урядників, поставили в монастирях коней, брехунів псів, та так урядили, аби собі дідпчно з рода в рід за надаванням в монастирах панувати. Тому нема по монастирах монахів і єромонахів, а хиба сьвітські священики иноді там служать служби...“⁵⁾).

По словам львівських братчиків, ся дезорганізація і деморалізація церкви так знеохочувала православних, що вони „единогласно“ грозили перейти на латинство, „аще не устроятъ ся церковное развращеніє“⁶⁾, і не підлягає сумніву, що між причинами апостазії від православя, що прибрало такі великі роз-

¹⁾ Архивъ I. I ч. 33.   ²⁾ Ibid. ч. 57.   ³⁾ Ibid ч. 56, пор. 62.

⁴⁾ Аще сидевы святители суще, священникомъ таковымъ мнѣ ся пребыти.

⁵⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 33.   ⁶⁾ Ibid. III с. 43.

міри в вищих кругах української людности з кінцем XVI в., сей упадок православної церкви мав також не мале значіння. Але з другого боку він викликав енергічну реакцію реформи — заходи коло направи сього „развращенія“. І власне самі львівські братчики та цитований їх лист до патріарха репрезентують сю течію реформи.

Вже давніше православна шляхта пробувала відогріти традицію про вибір єрархів собором духовенства і православних панів, бодай в формі рекомендації королеви кандидатів. Бачили ми вище петицію в сій справі волинських панів в 1566 р.¹⁾ В наведеним вище посланню православної шляхти до митрополита з р. 1585 бачили ми з її сторони закид митрополиту, що він поставляє на єпископів королівських кандидатів без апробати й участі їх, православних панів²⁾. Автор „Апокрізіса“ згадує про прошення до короля „одного з сенаторів“ (думають на Констант. Острозького), аби не давав православних духовних урядів без його рекомендації і наводить лист, котрим король то обіцявав (1592)³⁾. Але практика подавання так закоренилася, що сї прошення і навіть королівські обіцянки зіставали ся без результату — змагання православних мати вплив на вибір кандидатів зіставались без наслідків.

Супроти того православна суспільність заходить ся коло створення певної контролі над поведенням і діяльністю єрархії, стараючи ся відтворити езекутиву над нею і тим привести її до карности й порядку, а заразом піднести моральний і освітний рівень клиру й суспільности. Вірні, звязуючи ся в брацтва, починають підносити голос в справах церковної практики і дієцїплїни, піддають критиці діяльність і повождення єрархів⁴⁾. Вони шукають опертя в патріархатї, і патріархи йдуть на зустріч братському руху, що відкривав їм дороги до ширших впливів і ближшої участі в справах української і білоруської церкви. Львівське брацтво перше ставить питання про право критики й контролі в церковних справах; воно питає царгородського патріарха, що мають робити, коли побачуть „єреовъ и єписконовъ глителей, святотатцевъ, христонпроавцевъ, богокорчемниковъ“, чи мають напаминати їх, чи мають слухати ся? коли єпископи не дбають про церкву, що мають робити вірні?

¹⁾ Див. с. 462.   ²⁾ Див. вище с. 592.

³⁾ Рус. ист. библ. VII с. 1294.

⁴⁾ Про брацький рух, його початки і розвій мова буде в дальшій томї.

чи мають обминати зовсім свою церкву, чи зіставати си пасивними свідками, „все, без всякне надежды, якоже есмы нынѣ“¹⁾.

Патріарх антиохійський Йоаким, що пробував тоді у Львові, і також обурював ся деморалізацією клиру і вірних, як ми бачили, дає на сі питання православних відповідь позитивну: затверджуючи організацію львівського брацтва, він признає йому право контролі церковного порядку і життя духовенства. Коли б братчики знали в своїм місті чи по інших містах людей мирських чи духовних, що живуть не по закону, вони мають нагадувати словом чи письмом, а коли ті не послухають — давати до відомости єпископа. Теж саме мають робити провінціональні брацтва по своїх містах. Колиж би й єпископ спротивив ся закону, не правив церквою по правилах апостолів, зводячи людей з правди на неправду й підтримуючи беззаконників — такому єпископу належить противити ся як ворогови правди²⁾. Розпорядження Йоакима були потім подтвержені царгородським патріархом Єремією³⁾, і брацтво сміло й енергічно береть ся до функцій духовної цензури, а не стрітвши співчуття до своїх заходів у місцевого владика, шукає против нього опертя в патріархаті. Патріарх, опираючи ся на сю опозицію суспільности єпископатови, підчас своєї подорожі через українські й білоруські землі дуже енергічно береть ся до порядкування української церкви, деградує митрополита, усуваючи й виключаючи з церкви всіх неправно поставлених священників і т. п., і рішучо стаючи по стороні брацтв. Се скріплює братський рух. На єпископів він висуває юрисдикцію патріархату і собора — собора зложеного з духовенства і вірних, з участю відпоручників патріарха, як вищої інстанції. Такий собор по довгій занедбанню наново стає звичайною інстанцією для української церкви — „да будетъ совершенный сей соборъ на прійдущее лѣто пособіемъ твоей святости и да послыши екзарха своего, мужа пзрядна“, пишуть львівські братчики до патріарха, відкладаючи на сей собор свої тяжі з владикою.

Таким чином творить ся тісний союз між патріархатом і братським рухом, що стремить до того, аби відродити й скріпити ослаблену в останніх століттях власть і контролю патріархату над українським єпископатом, а в себе розвиває дуже сильну й живу цензуру духовного життя та заходи коло освіти і умо-

¹⁾ *Diplomata statutaria confr. Stauropigianae* c. 141 (1586).

²⁾ *Diplomata* c. 11 — 2.   ³⁾ *Ibid.* c. 35.

рального. Заносить ся на відновлення дисципліни й порядку в дезорганізованій і деморалізованій православної церкви. Але ці реформаційні змагання, розвиваючи ся по за силою єпископату і в значній мірі звернені проти нього самого, серед нього викликають настрої дуже неприхильні. Не всі владика вправді давали вираз своєму невдоволенню — деякі навіть уважали за лишче робити добру міну, але не можна сумнівати ся, що прихильників між ними реформа не мала ніяких. Не тільки такі пани, як тодішні владика, що встигли вже основно при звичаїти ся до своєвольного, безконтрольного життя в анархічній, здеморалізованій атмосфері Польсько-литовської держави, але й єпископи ліпшого калібру не могли дивити ся милим оком на подібну реформу знизу. Підданне клира й єпископату контролю й цензури мирян було кроком чисто революційним, і зовсім не диво, що претензії в церковних справах тих „шевців, сідельників й кожем'яків“ сильно дражнили владик, а рішуча протекція, яку давав їх претензіям патріарх, і дуже рішучі розпорядження, по віками усьвяченій практиці не мішання в справи української церкви починені тимже патріархом в церковних, спеціально єрархічних справах, на підставі відомостей, даних тимж „шевцями й сідельниками“, і також не завсіди тактовні, обудили серед владик рішуче невдоволення. До різних негод, які терпіла руська єрархія в Польсько-литовській державі від чужих, прилучали ся тепер ще негодоти й „від своїх“. Ситуація показала ся нашим владикам незносною — й під сим вражінням вони самі звертають ся до гадки, так довго піддаваної православної єрархії з правительственных кругів, а нею досі все дипломатично відсуваній — унії з римською церквою.

VII.

Утворення уніятської церкви.

Проби церковної унії, чи то злучення, властиво піддання руської церкви церкві римській, мали свою довгу історію: вони розпочалися (коли рахувати звісний епізод з часів кн. Ольги) ще скорше, ніж була організована взагалі християнська церква на Русі. Від тоді почавши, можна сказати, римська курія й католицьке духовенство не переставали з пробами привести руську церкву — найбільшу й найчисленнішу з тодішніх східних церков, до послухності Риму, та ці проби довго зіставалися без всякого успіху — не було ґрунту для того¹⁾. Коротка окупація Угорщиною Галичини була обудила в папських кругах сильні надії, але окупація показалася ефемерною, а й само угорське правління, здається, дуже скоро переконалося, що ці церковні плани можуть ще гірше погубити його становище в Галичині й залишило їх²⁾. За Данила однак, як знаємо, прийшло до проголошення унії з Римом. Але її проголосило правління, з мотивів чисто політичних, і вона була так ефемерична, що ми навіть не встигли нічого почути про те, яке становище зайняло до неї унії духовенство й суспільність³⁾. Близький Да-

¹⁾ Найновіший перегляд цих заходів пап у Абрама, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego. Автор його однак не вповні вплинув на вихід давніших католицьких і уніятських письменників — у всіх відшукувати гравітацію руської церкви до католицизму. Тому заздалегідь приймає він звістки пізніших компіляцій (особливо Ніковівської й Татіщева) про зносини з Римом: ці численні звістки, переважно незаняті з інших джерел, ще вимагають критичного оцінення, і їх за чисту монету приймати не можна.

²⁾ Див. т. III² с. 32—3.   ³⁾ Ibid с. 69—73.

нилови галицький літописець представляє справу так, мовляв справа йшла про сполучення римської й грецької церкви взагалі; що до духовенства, та яке б становище не займали супроти Данилових переговорів з папою місцеві владки, ледви можна припускати, щоб руська церква взагалі, з митрополитом на чолі, дала себе чимсь у сю справу ангажувати.

Серйознійшого значіння набирає справа унії, від коли Русь переходить під трівку власть католицького правительства, й руська церква сходить на становище низшої й упослідженої в порівнянню з церквою латинською. Одначе й тепер ініціатива унії довго виходить лише від того правительства, а не від руського духовенства або суспільности.

Правительство мусіло звернути ся до гадки про унію, від коли переконало ся про силу й живизненість руської церкви — що усмертити її репресіями й иньшими правительственними способами не можна, й треба шукати хіба можливо вигіднійшого *modus vivendi* з нею. Перші католицькі володарі Руси (галицької), як я вище здогадував ся, сього не розуміли ще ясно і з початку могли обіцувати собі, що руська церква упаде сама від розетрою й браку опіки. Ягайло, вихований сам на Руси і в православній вірі, був перший між католицькими зверхниками Руси, що розумів се відповідно. Він держав православну Русь зелізними руками, як потім мило собі згадували його Поляки, і не залишав нагоди перед курією й латинським духовенством пописувати ся своїм католицьким завзятем, запалом до навертання Русинів, доходячи до таких диких вчинків, як відібране перемисьльської катедри, але про навернення Руси в цілости на латинство, або щось таке иньше, ніколи не думав серйозно, бо занадто знав, як безосновні такі гадки. І зовсім природно супроти того, що від нього першого зачуваємо про пляни церковної унії.

Перший слід таких плянів маємо з 1396 р. Весною того року м. Кипріяна вибрав ся в свої західні епархії, був у Витовта на Білоруси, потім поїхав у Київ, відти, видко, вибрав ся на Волинь і в Галичину, й тут мусів десь зїхати ся з Ягайлом¹⁾. Чи стало ся се припадком, чи Ягайло вже вперед мав плян поконферувати в справі унії й длятого скористав з приїзду Кипріяна, тільки бачимо, що десь в осені 1396 р. Ягайло мав

¹⁾ Про подоріж м. Кипріяна на Україну — Воскр. II с. 69, 70—1, -1, Никон. III с. 164, 166.

конференцію з Кипріяном в справі сполучення руської церкви з римською, і вкінці вони урядили удати ся до патріарха й запроєктувати йому вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зібрати ся десь на Руси й перевести злуку церков східньої й західньої. Такого змісту вислали вони листи до патріарха — осібно Кипріяна і осібно Ягайло; довідуємо ся про се з відповідей на сі листи патріарха¹⁾.

Джерела наші самі не дають вказівок на те, о скільки щиро відізвав ся Кипріяна на ті плани унії. Та годі думати, щоб так добре обізнаний з відносинами царгородської церкви і взагалі так досвідчений чоловік, як Кипріяна, міг собі робити ілюзії, що патріарх згодить ся на сю пропозицію, і на синоді в Києві чи Володимирі буде переведена злука східньої й західньої церкви. Правдоподібно, старий політик, не хочучи противити ся Ягайлови, зіпхнув з своїх плеч цілу справу на патріарха умисно, аби її делікатним способом забити.

Патріарх не відповів також виразною відмовою. Візантія переживала тоді під турецьким натиском занадто тяжкі часи, й патріарх поспішив ухопити Ягайла за сю пропозицію, аби втягнути його в боротьбу з Турками. В своїх грамотах до Ягайла й Кипріяна, писаних на оден взір і разом висланих, він заявляв своє співчуте справі сполучення церков, але не уважав відповідним для того ані час, ані проєктоване Кипріяном місце для собора. „Справа ся, розвивав він ширше свою гадку Кипріянови, вимагає вселенського собору, а не місцевого, а теперішній час не дозволяє виїхати нікому з патріархів, ані з їх заступників, ані кому з наших архієреїв чи близьких нам осіб, бо нас обступила війна, замкнула нам всі дороги й привела нас до крайности — тим більше їхати в руські міста, що і в спокійні часи були б найменше відповідні для вселенського собора: бо коли нам, відпоручникам столичним, хоч і трудно, але

¹⁾ Листи патріарха до Ягайла й Кипріяна — Acta patriarchatus II с. 280—285 — Рус. истор. библи. VI дод. 44 і 45. Звернено увагу на сі грамоти аж останніми часами: не тільки Макарій і Пелеш, але й Прохаска в своїй спеціальній статі про змагання до унії за Ягайла ще не підозарив сього факту. За те новіші дослідники, що на сей факт звернули увагу, зовсім довільно вважають Кипріяна щирим прихильником унії. Джерела, себто листи патріарха не дають для такого виводу ніякої підстави, а з тим і годі запускати ся в здогади, як собі Кипріяна ту унію представляв, як то робить Голубінский, даючи в сей нагоди таку увагу: „Кипріяна, какъ унаемъ, вполне сочувствовалъ мысли Ягайла объ унии“ (ор. с. с. 338—9).

не неможливо було б дістати ся туди, то з Єгипту в теперішні часи їхати вже зовсім неможливо¹⁾. Патріарх заохочує Ягайла, аби взяв участь в боротьбі з Турками, прилучивши ся до Жигимонта угорського, що заповів похід на Турків, і просить Кипріяна з свого боку в сім напрямі вплинути на Ягайла. Коли Візантія увільнить ся від турецької грози, тоді чи в Царгороді чи де инде можна буде зложити собор і на нім перевести проєктовану злуку церков.

Кипріян зіставав ся тим часом в своїх польсько-литовських епархіях, чекаючи відповіді. Та супроти такої відповіді патріарха Ягайло не мав причини довше задержувати митрополита. Сам він менше всього мав охоти посилати якусь значнішу поміч Жигимонту угорському, з яким на цілій лінії мав різні спори й контроверсії²⁾. Чи відновляв він свої переговори з Кипріяном в справі переведення унії потім, не маємо виразних вказівок. Була висловлена гадка, що з'їзд з Ягайлом і Витовтом м. Кипріяна, під час його нової подорожі в литовсько-польські епархії, в 1405 р. в Милолюбі (місці блпше незвістнім), де, як каже літописна звістка, пробули вони разом тиждень, мав своїм предметом конференцію про унію³⁾. Се можливо, але зовсім гіпотетично. У всякому разі Кипріян скоро вмер, і справа унії затихає на якийсь час зовсім, неважаючи на дуже корисні для неї обставини, коли царгородський двір шукав помочи у папи й католицьких монархів, в тім і в Ягайла, в своїм до розлуки тяжкім положенню. Що правда, патріархат при тім не покидав своєї звичайної здержливости в питанню про злуку церков.

Справа унії відживає потім разом з справою поставлення осібногo митрополита для епархій Литви й Польщі, що припала на часи сильного церковного руху в західній церкві, папської схизми й реформаційних змагань Констанцького собора. Я вище

¹⁾ Пок. Левіцький (ор. с.) в тім факті, що патріарх разом з своїми відповідями послав також свого екзарха в Галичину, бачив замір патріарха сею місією запобігти ширенню уніятської ідеї. Се не неможливо, хоч тривожити патріарха ся ідея в тодішній формі своїй дуже не могла: тоді ще ледви кому приходило на гадку, аби руська церква могла сама, без східньої церкви, таку унію зробити.

²⁾ Прохаска в цитованій розвідці (Przegląd powsz. 1896, VI с. 338) представляє так, мов би Ягайло в тих часах також ратував візантійського цісаря, але наводить на то звістку Длугоша про подію — 1415 р.!

³⁾ Никонов. III с. 192. хроніка видана Даниловичом с. 226, вилиска у Карамаїна V прим. 254, с. 103. Здогади — Likowski Historia unii с. 33, Prochaska Dążenia с. 336.

висловив гадку, що власне бажанне мати митрополита, прихильного справі унії, і надія — що Цамблак, як племенник Кипріяна, що десь також мав заповнити Ягайлу й Витовту свою прихильність до унії, вплинули на те рішуче становище, яке зайняв Витовт в справі відлучення литовської митрополії. Але й сам по собі розрив з московською митрополією, неприхильне становище, яке зайняв у сій справі царгородський патріарх, і соборний вибір митрополита — всі ці події, що викидали українсько-руські єрархічні відносини з віками утертої колії, як на те сотворені були, щоб віджити чи зміцнити гадки католицьких правительств Литви й Польщі про злуку руської церкви з Римом. Бачимо, що протягом 1415 р., поки тягнула ся справа з вибором митрополита, Ягайло досить живо займаєть ся справою унії. Його агентом служить в сїм якийсь Федор з Царгорода, домініканський вікарій, очевидно — Грек уніят, що знав також мову руську й татарську. Він вів переговори з Русинами, й відповіді, які йому давано, здавали ся Ягайлови так користними, що він подавав надію католицькому соборови (в Констанції) на скорє переведення унії й заохочував членів собору старати ся як найскорше полагодити папську схизму, бо се б отворило приступ до переведення унії¹⁾.

Коли нарешті в надолісті 1415 р. вибір митрополита — Григорія Цамблака довершено, Ягайло й Витовт почали насїдати на нього, аби забрав ся до справи унії, особливо коли собор привів католицьку церкву до одностн, вибором нового пани Мартина V (осїнь 1417 р.), і можна було надїяти ся утихомирення церковних відносин. Для Цамблака се. розумієть ся, не було несподіванкою; дуже можливо, що він вперед уже поробив Витовту і Ягайлу якісь надїї, в дуєї свого стрія, а тепер противити ся виразно не міг, бо опирав ся виключно лише на польсько-литовським правительстві. Але історія вибору його виразно показувала, як неохоче було духовенство й суспільність руська зривати звязки з Царгородом, і се одно вже могло наказати йому обережність, а його поступованне на соборі показує виразно, що він на власну руку, без грецької церкви нічого не хотів робити, отже стояв вповні на становищі Кипріяна. Як

¹⁾ Codex epist. Vitoldi c. 332 і 1030, Bunge LEKU. V ч. 2359, Firnhaber — Petrus de Pulka Abgesandter der Wiener Universität am Concilium zu Constanz (Archiv für österr. Geschichte т. XV) с. 35, Finke Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils (Надерборн, 1889) с. 318.

розуміли сю справу унії на Русі, показує анекдотка, перехована літописними компіляціями, як об'ясненне подорожі Цамблака на констанцький собор: „тої зими спитав ся митрополит Григорій Цамблак князя Витовта: чому ти, княже, сам віри лядської, а не православної християнської? Витовт відповів йому: коли ти хочеш бачити в своїй православній вірі мене й всіх иньших невірних людей моєї литовської землі, то іди до Риму, доведи свого перед папою й його мудрецами; а коли, казав, не доведе, то він всіх людей своєї землі переведе на німецьку віру¹⁾. Ся анекдотка має на меті об'яснити (або й оправдати) подорож Цамблака на собор; але вона інтересна як ілюстрація поглядів православної суспільности в князівства на унію: її допускали (подібно як і галицький літописець XIII в.) борше в формі регабілітації папою східної церкви, або прилучення до неї західної, а не піддання папі східної, як хотіли католики.

Під натиском Ягайла Цамблак згодив ся їхати на Констанцький собор — заявити свою прихильність до унії. Посольство се уряджено з великою помпою — постарав ся про се може не так сам Цамблак, як Ягайло й Витовт, аби заманіфестувати з найбільшим ефектом свої „апостольські“ змагання до навертання на католицтво східних народів і тим збити некористні поголоски, ширені про них німецькими рицарями. Разом з Цамблаком вислано депутації з Волощини, від татарського хана, з Вел. Новгороду, з ріжних міст в. кн. Литовського, бояр, князів, духовних, разом кілька сот люда. Ся великанська, різнобарвна депутація, очевидно — умисно й штучно уложена так, щоб викликати гадку про широку уніюну акцію на Сході, прибула з Цамблаком на чолі в лютім 1418 р. до Констанцу, й дійсно зробила свій ефект, хоч послі пруських рицарів з свого боку старали ся сей ефект ослабити скептичними поясненнями й острогоами²⁾. Цамблака прийнято з великими гонорами. Сам цісар

¹⁾ Полное собр. лѣтол. IV с. 115, V с. 260, XVI с. 166, Воск. I с. 89, Никои. III с. 233.

²⁾ Codex ep. saec. XV т. ч. 81. Scriptores rerum Pruss. III с. 376. Ulrichs von Richenthal Chronik des Constanzer Concils (herausgegeben von M. Buck, — Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, t. 158, 1882) (про сю хроніку й про її популяризатора Дахера див. у Льоренца Deutsche Geschichtsquellen I с. 95-7; про приїзд Цамблака говорить він на кількох місяцях, з ріжними відмінами в подробицях і датах — с. 47, 133, 136. 206-7. Коментар до його звісток у Прохаски ор. с. т. 51 с. 47. Також Piekosiński — Goście polskie na so-

Жинимонт з наradoю вніхав на зустріч йому. Цамблак з свого боку пописав ся похвальним словом, де обіслав шумними похвалами згромаджених на соборі духовних і заохочував їх до переведення великого діла — „воедино собрати расщепленное тѣло церковное“¹⁾.

Кілька день по приїзді прийняв Цамблака з його товаришами на парадній авдієнції папа. Маємо про неї звістки досить докладні²⁾. Перед папу, що засідав в повній параді з кардиналами, Цамблак увійшов в товаристві польського прімаеса, по припису тріччя клякнув перед папою, і тоді прочитано його промову до папи в латинським перекладі. Митрополит висловляв свою особисту й загальну радість Русинів з нагоди успокоєння західньої церкви й вибору наші, що закінчив схизму римського понтифікату, яка мовляв смутила Русинів. Довідавши ся про закінченне схизми, він переняв ся надією, що тепер можливе буде переведенне й унії східньої церкви з західньою; Ягайло й Витовт своїми впливами зробили з нього горячого прихильника сеї унії — казав Цам-

borze konstancyjskim — Rozprawy wydz. hist. т. XXVII (коментар до звісток Ульриха й описаних ним гербів). Про скептицизм пруських послів — лист у Фіригабера с. 68.

¹⁾ Привіт сей заховав ся в словянським тексті, і недавно його видано з одної (одиноїк доі звійної) рукописи XVI в. де він має титул: Григорія архієпископа киевського и всея Руси слово похвальное иже у Фролентіи и у Костентіи собору Галатомъ, Италомъ и Римляномъ и всѣм(и) Галатом (Извѣстія отд. рус. яз. 1903, II). Видавець вагаєть ся що до авторства між Цамблаком і Григорієм ученком Іспдора, що міг бути присутним на соборі в Фльоренції. Наслідком того ж ваганья, очевидно, з'явило ся й імя Фльоренції в титулі. Але слово треба уважати Цамблаковим: його дуже загальний тон, з поминеннем якихось конкретніших заяв, дуже підходить до його мови перед папою (як нижче) і більше відповідає його ролі, ніж пізнійшого Григорія. На стилістичні подібности „слова“ з Цамблаковими писаннями вказував Яцимирський (op. с. 198). Дуже загальний характер „слова“ вказує, що се була вступна, привітна промова: промова перед папою все таки більше входить в справу, і „слово“ мусіло випередити її.

²⁾ Авдієнцію Цамблака (25 II) описує й його промову (в латинським перекладі) наводять, очевидно — in extenso, дневник собора виданий Фінке в Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils (Надерборн, 1889) с. 238—240 (автором його видавець вважає кардинала Fillastre). З сьм текстом промови сходять ся й коротки звістки, подані в сучаснім листі з собору у Фіригабера с. 68, тільки тут занадто сильно говорить ся про рішучість православного духовенства перевести унію навіть против волі візантійського цїсаря, тим часом як в тексті дневника Цамблак кладе натиск на прихильність до унії самого цїсаря. Відповідь папи у Фінке с. 238—40.

блак; він всіма силами старався захищати свою охоту до унії також у своїх вірних, і багато знайшов до неї прихильних. Він випросив тепер дозвіл від Ягайла й Витовта особисто явити ся перед папою й підняв свою тяжку подорож, аби просити папу — не вважаючи на всякі інші численні клопоти зайняти ся справою унії, бо обставини для неї дуже прихильні, й коли давніші старання пап в сій справі були безуспішні, тепер вони можуть привести до кінця: охоту до унії заявив грецький цісар і царгородський патріарх через своїх послів, також інші православні володарі, а в епархіях Цамблака дуже енергічні старання в сій справі ведуть Ягайло й Витовт. Але може стати ся се не инакше як тільки дорогою законною й чесною — через скликання собора, зложеного з поважних богословів і знавців канонічного права обох сторін¹⁾. Цамблак просить папу не проволікати сеї справи, вислати як найскорше своїх відпоручників, які б своєю наукою й святим життям заохотили Русинів до унії, та висловляє своє переконання, що папа сповнить його бажання²⁾.

¹⁾ В перехованім латинським тексті, що, розуміється, тільки в приближенню віддає Цамблаків оригінал, се жадання собора представляє ся ніби постулатом Ягайла й Витовта.

²⁾ Супроти того, що промова Цамблака дуже мало звісна, наводжу в оригіналі найбільше інтересний уступ: *Cum itaque ego dudum hanc sanctam unionem (заспокоєння католицької церкви) desiderarem, adii christianissimum dominum meum d. regem Polonie ad d. ducem Wytoldum fratrem suum, devotissimos principes sacrorum pedum tuorum, apud quos contigit me eo tempore reperiri et ut plurimum conversari, quorum etiam serenissimorum principum devocione et amplissima fide dudum ad hanc sanctam voluntatem s. romane ecclesie motus sum atque deductus, ut non solum ego ad hanc sanctam fidem ecclesie summa exarserim aviditate, sed etiam omnibus meis viribus et omni mea cura et vigilia elaboraverim alios, quoscunque potui, ad hanc sanctam voluntatem inducere predicando et ammonendo in ydeomate illo rutenico. Ex quibus populis, sanctissime pater, multos repperi homines sancte voluntatis, qui cupiunt hanc sanctam unionem ecclesie. Itaque suppliciter rogavi predictos serenissimos principes, quatenus me expedirent venire ad pedes vestre sanctitatis ob hanc maxime causam, ut ego etiam fruere hac sancta pace ecclesie Dei cum ceteris christianis, insuper etiam, ut rogarer, quibus precibus possim, sanctitatem vestram, quatenus, sicut Dei voluntate in persona vestre sanctitatis ecclesia Dei unita est cum summa omni alacritate, ita etiam per vestram sanctitatem summa cura atque sollicitudine agatur, quatenus fiat unio inter illam ecclesiam orientalem cum sancta romana ecclesia... Redeantque iste due gentes clarifice et magnifice in pristina illarum benivolencia et amore, a qua benevolencia ob tam diuturnum scisma destitute sunt.*

Як бачимо, щедро розсипаючи запевнення в своїй прихильності для унії, Цамблак не заявив найменшої охоти зійти з дороги, яку уважали відповідною його попередники й ціла східна церква — соборного порозуміння цілої східної церкви з західною, а для переведення того вказував напі далеку дорогу — приготування руської церкви до унії проповідю, розвинення серед неї добровільної гравітації до римської церкви¹⁾.

Не диво, що папа відповів на се все дуже здержливо. Він заявив своє співчуте замірам митрополита, обіцяв застановити ся над способами переведення унії й визначити день для наради над сим. По тім відчитано листи Ягйла й Витовта в справі унії, й на тім аудієнція скінчила ся. Митрополита і його супутників приуцнено до уціловання ніг і уст папських і відправлено з Богом. Спішачи ся як наскорше позбути ся собору та його реформаційних змагань, папа зовсім не бажав брати на дnevний порядок справу унії, що за собою потягнула б дальші соборні конференції, й очевидно хотів позбути ся сеї справи як найскорше. Кілька тижнів пізнійше йому удало ся закінчити собор. Цамблак зівстав ся з своїм посольством до кінця собору й відправляв богослуженне по православному обряду для своїх вірних, але про якісь дальші конференції з ним не маємо

Cupit hanc sanctissimam unionem, beatissime pater, serenissimus dominus meus d. imperator constantinopolitanus, filius sanct. vestre, patriarcha eciam illius urbis ceter. que populi christiani illarum partium, sicut persensi, quod iam prelocutum fuit de hac materia in presenciam sanctitatis vestre per legatum ipsius seren. d. imperatoris, qui hanc materiam illius ipse secundum comissionem suam in hac parte prosequetur. In quantum autem attinet ex regionibus illis, ex quibus huc ad vestram sanctitatem accessi, que subiecte sunt in magna parte dominio et precepto superius nominatorum ser. regis et principis, que tamen gentes cultui et ritui illius ecclesie subiecte sunt, — ipsi gloriosissimi principes, sicut in aliis curam gerunt in applicationem christianae religionis et augmentum, omnem eciam curam fecerunt, ut gentes, que ipsorum precepto subiciuntur, que sequestrate sunt a gremio s. romane ecclesie, reducantur, hoc servato, ut cum via debita et honesta atque consueta fiat, scilicet per congregacionem concilii, ut utrimque congregarentur periti et experti juris, qui discernant de negociis fidei. Itaque sit imitatrix sanct. v. illius vicarii Christi Petri... nec proceletur amplius negocium hoc clarissimum in longius, sed quam cicius rumpantur more mittanturque ad illas partes persone ydonee, que sua odorifica conversacione sanctaque vita edificent illos populos trahantque ad unitatem s. matris ecclesie.

¹⁾ В сім проєктовані Цамблаком соборі Прохаска зовсім непотрібно бачить вплив тодішньої соборної доктрини західних каноністів. Так саме

відомостей. В усякім разі ніякого позитивного значіння вони й не могли мати супроти тих становищ, які зайняли в сій справі він і папа. Програма загального собору, пропонованого Цамблаком як *conditio sine qua non* не могла бути папою прийнята. Прихильники реформ католицької церкви вправді доводили, що як би собор не перервано й реформу західньої церкви переведено, прийшла б і унії до кінця¹⁾. Але можемо бути певними, що переводячи її по реценті Цамблака й Ягайла, до кінця привести б її не удало ся.

Цамблак таким чином вийшов щасливо з цілої історії. Він нічим не скомпромітував себе перед православними (противно, як бачили ми — про його подоріж на собор ходила легенда дуже для Цамблака користна), а Ягайло й Витовт зістали ся при переконанню, що їх митрополит робив в сій справі, що лише міг, і не з його вни справа не дійшла до кінця²⁾. Ягайло гостинно приймав Цамблака у себе при повороті з собора й півнійше вихваляв перед папою його прихильність для унії³⁾. Доносячи папі про смерть Цамблака, Ягайло висловляв ся так: „великий жаль обтяжає мое серце з тої причини, що той владика Григорий Македонянин, який з такою щирістю й запалом сердечним займав ся справою унії східньої церкви (та й ваша сьвятість і всі отці сьвятого Констанцького собора могли бачити його прихильність і відданність сій справі) — зійшов зі сьвіта, і з тим утруднив ся той легкий приступ, який ми мали через нього до сьвятої справи унії, так пожаданої і так уже близької до здійснення. Але запал мій не простигає й я до кінця не

безпідставно зве він його промову „обедієнцією“ — див. замітку його в *Kwart. histor.* 1896. Що до характеристики відносно Цамблака до латинства, то повійші католицькі письменники представляють його щирим прихильником унії, але не треба забувати, що в однім з своїх слів він дуже виступає против латинського причастя (меньш правдоподібне його авторство що до полемічного трактату на Латиняни, надписуваного іменем митр. Григорія — див. Поповъ *Ист.-лит. обзоръ полемическихъ сочиненій противъ Латинянь* с. 316 і далі, Голубинскій II с. 386, Яцивірскій, с. 210).

¹⁾ H. Richenthal 47, 133, 137—141, *Hardt Corpus actorum concilii Constantiensis* IV с. 1512, *Firnhaber op. c.* с. 68.

²⁾ Тому ніяк не можу згодити ся з поглядом, мов би по констанцькім соборі становище Цамблака було таке прикре, що йому не було иншого виходу як утечи (див. у Яцивірського с. 219, 229 й ин.).

³⁾ *Caro Liber cancellariae St. Ciolek част. I ч. 72 і II ч. 29. Rationes curiae VI. Jagiellonis* с. 520—1.

відстану від приведення Греків на лоно сьвятої римської церкви, до послушности вашій сьвятости, й вірю, що Бог на місце утраченого Григорія пошле нам кого иньшого до нашого діла“.

Нав'язані візантійським цісарем переговори в справі унії підтримували Ягайла в оптимістичнім настрою. Для піддержання сих переговорів він згодив ся назад признати власть Фотія над литовсько-польськими епархіями, по смерті (чи уступленню) Цамблака. Але що до інтенцій Фотія він не міг собі робити ілюзій, і поки Фотій правив київською митрополією († 1431), справа унії притихає в Польсько-литовській державі, неважаючи на те, що весь сей час переговори про унію між курією й царгородським двором тягнули ся далі — переговори сі вели ся не тільки без успіху, а навіть без відповідної енергії й щироого заінтересовання.

Смерть Фотія припала на часи литовсько-польської боротьби (за Свитригайла). Свитригайло виставляє на митрополію всея Руси свого кандидата — Герасима, і той дістає посьвященне. Щоб задокументувати перед папою свою католицьку ревність, супроти криків Поляків на його союз з руськими схизматиками, та приєднати собі папу, Свитригайло задумує ужити Герасима для нової уніонної маніфестації. Одну таку маніфестацію він зробив уже поперед — на адресу Базельського собору. В марті 1433 р. вислав він туди лист, писаний від руських князів і бояр. в імені всіх станів руських, підданих Свитригайла. Князі й бояре пишуть, що довідали ся про розповсюджені Жиґимонтом Кейстуговичом поголоски на Свитригайла, мов би він відступив від католицизма. Вони (православні) сьвідчать, що се неправда, противно — вони присягли, що вел. князем не матимуть нікого, хто б не був католицької віри, і тої присяги дотримують (!). Вони й самі раді, аби прийшло до унії — аби тільки собор прийшов до порозуміння в сій справі з старшиною грецької церкви. При сій вірній оказії вони заносили й ріжні скарги на Жиґимонта й заявляли охоту прибути на собор, щоб боронити справу Свитригайла¹⁾. Цілий лист має виразний характер політичної штуки і ледво чи міг кого небудь здурити. Десь в другій половині 1434 р. вислає Свитригайло і м. Герасим листи до папи і в них запевняють свою прихильність до унії. Герасим заявляє охоту особисто прибути до Риму для кон-

¹⁾ Martène et Durand Veterum scriptorum collectio т. VIII с. 575. Деякі імена авторів сього листу арештою зовсім невідомі — див. здогади у Левіцького Powstanie Świdrygiełły с. 335.

ференцій в сій справі, коли папа того собі бажає. Листів тих не маємо — довідуємо ся про них тільки з папських буль, писаних у відповідь¹⁾. Папа висловляє в них утіху з powodu сих заяв та поручає Герасиму скликати собор руського духовенства і взяти від нього повновасть для переговорів з папою в справі унії. Але з того всього нічого не вийшло, бо й буді папські перехоплено на дорозі, так що вони на свою адресу не прийшли, і самого Герасима слідом не стало, бо спалив його, як знаємо, сам Свитригайло. Епізод має отже чисто теоретичне значіння. В додатку, з папських буль не легко виробити собі суд про зміст самого Герасимового листу. З буді до Герасима виглядало б, ніби він мав плян піддання під папську зверхність руської церкви, незалежно від унії Східної церкви взагалі. Одначе не дуже правдоподібно, аби воно так було дійсно, тим більше, що тоді як раз уже заносило ся на заложенне загального собору, з участю грецького духовенства, і Герасимови зовсім не було чого так виривати ся з своєю спеціальною „обедієнцією“.

Справу унії форсував тоді візантійський цісар з огляду на безмірно тяжке становище Візантійської держави, в надії з унією дістати поміч від католицьких володарів. В 1433 р. його послі, між ними й пізнійший руський митрополит Ісидор, явили ся на базельський собор для переговорів про зложенне загального собору, і сі переговори в 1435 р. привели до рішення урядити такий собор, з участю західних і східних єпископів. По довгих ваганнях між Базелем і Ферарою, за котрою був папа, надіючп ся тим синодом позбути ся базельського собору, уніонний собор відбув ся в Ферарі. Між визначними грецькими богословами, що призначали ся до участп в сім соборі й для більшого авторитету висвячували ся на різні високі єрархічні становища, був і Ісидор, висвячений в 1436 р. на опорожнену катедру всея Русп. Прибувши в свою єпархію й перейнявши її управу, він кілька місяців пізніше вніхав, з численним двором і великою нарадою, на Новгород і Рігу, на ферарський собор²⁾. За такий короткий побут в своїй новій дієцезії він,

¹⁾ Папські булі у Kotzebue Switrigail с. 156—61, переклад — Skarbies ч. 1694—5. Про акцію Герасима у Свольки Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litew. і Левіцкого Powstanie Świdrygielly.

²⁾ Опись подорожж Ісидора на собор і назад, владжена котрихсь із московських його супутників звісна в двох версіях: перша надрукована у Новикова — Древняя Рос. Вивліонка т. VI, 2 вид., 1788. Друга

розумієть ся, не міг розглянути ся в тутешніх відносинах (се зрештою аж надто показують його ілюзії про можливість переведення унії в Московщині, що була його головнішим осідком), і його поступованне на соборі можна толкувати лише його особистими поглядами, чи тодішньою ситуацією в Візантії, але не на Русі¹⁾.

Ісидор прибув на собор досить пізно, коли вияснило ся з одного боку, що Ферарський собор загальним, вселенським не буде, бо Базельський собор його правосильним не признав, цілі краї відтїгнули ся від нього й ніхто з прошених володарів не прибув. З другого боку — по кількомісячних конференціях показало ся зовсім виразно, що дійти до якогось згідного результату в спірних точках між православними й католиками дуже тяжко, й папа та імператор, щоб склеїти якое ту унію, звернули ся вже до ріжних способів пресії. Грецькі джерела кажуть, що Грекам не видавано удержання, не пускали їх до дому, і т. н. Ісидор зразу виступає разом з Марком, митрополитом ефеським, як головний речник на соборних дебатах зі сторони Греків, але далі починає примовкати. З початком 1439 собор, против волі Греків, під натиском папи й імператора пе-

у Сахарова Сказанія русскаго парода II кн. 8, 1849; виданне тут зроблене з великими довідностями, а Щербина — як низше, уважає навіть сю другу версію фальсифікатом Сахарова. Нове виданне з рукоп. XVI в. у Маліюїна Старець Филоєй, дод. XV. Звістки про подорож збирає Karge Die Reise der russischen Konzilgesandten durch die Ordensländer 1438 — Altpreussische Monatsschrift 1895. Також іще Lewicki Unia Florenska с. 220 і далі, Голубинскій ор. с. с. 432 і далі.

¹⁾ Голубинскій, що дав кілька дуже інтересних гидок що до ролі Ісидора, завважує зовсім справедливо, що нема ніякої підстави бачити в Ісидорі прихильника унії а рїогі, як то часто роблять, толкуючи й самий вибір його на руського митрополита тим, що мовляв імператор знав його за прихильника унії. Пок. Левіцкій в своїй розвідці про флорентійську унію підтримуючи такий погляд, бачить в листі Жигимонта Кейстутовича про Ісидора (ЛЕКУ. IX ч. 267) натяк, що під час першої своєї подорожі до Москви Ісидор з ним нараджував ся в справі унії, і що Жигимонт розхолоджував його оптимізм своїм скептицизмом. Але інтерпретація Левіцкого досить штучна, як і вагаді його представлення Ісидора. Слова листу: *is ist wol war, das her uns etzliche bisschoffe seines glaubens und beyoren von der Moskowen geborget und gelobet hatte zu stellen* — можуть мати зовсім инше значінне, не дотикаючи справи унії. Що між Ісидором і Жигимонтом могло бути напруженне, як доводить Левіцкій, — можливо, але щоб вопо вийшло на ґрунті поглядів на унію, можна дуже сумнівати ся. Зрештою Ісидор власне міг виказати ся дуже великою московською депутацією, яку віз з собою на собор, і якої, по гадці Левіцкого, жадав для успіху собору Жигимонт.

ренесено до Фльоренції, але й тут переважна більшість грецьких єпископів займали теж саме непримирене становище. Стало ясно, що по доброму справа не скінчить ся. Імператор уживав всяких способів і аргументів, аби зробити Греків податливійшими й привести до унії, що мала ніби то забезпечити Візантії поміч з заходу. Між податливійшими знайшов ся й Ісидор, і на конференції імператора з грецькими єпископами 30/III він перший подав отверто голос за унією й своїм впливом причинив ся до того, що й багато інших єпископів дали на неї згоду. (Авторитет його був так значний, що коли підчас собора умер патріарх царгородський, кандидатом уважали Ісидора).

Цікаво, як аргументував Ісидор свою оборону унії — її передають сучасні грецькі писання. Ісидор казав, що ліпше вернути ся з унією на вітчизну, ніж не прийнявши унії, стратити саму вітчизну, так що й вертати ся не буде куди. Отже се був той самий політичний аргумент, що водив і імператором в його стараннях коло переведення унії. Ісидор виступає тут як візантійський патріот. Дошукувати ся у нього інших мотивів — значить запускати ся в безпідставне теоретизування; мотиви особистої амбіції кому схочеть ся — можна признавати, чи заперечувати. Але раз ставши в обороні унії, Ісидор держав ся її консеквентно й міцно.

Уже 8 червня (1439) грецькі владки, між ними й сам патріарх, уложили догматичну схему в головній справі — про св. Духа, в дусі римських жадань. Але слідом патріарх умер, і се внесло нові вагання; цілий місяць минув, поки приведено до згоди у всіх спірних точках, і 6/VII проголошено формальне сполучення церков. Акт підписали всі грецькі єпископи (з винятком лише одного Марка ефеського) й цісар, і які би не були дороги, котрими се осягнено, унія формально прийшла до кінця. Головні провідники унії — Ісидор і Вісаріон нікейський дістали титули кардиналів, а Ісидор окрім того — уряд папського легата а *latere*, з широкими компетенціями в землях руських, литовських, ливонських і польських¹⁾.

¹⁾ Про Ферарсько-фльорентійський собор, окрім навазанх в прим. 11 розвідок Пірлінга і Левіцкого, ще: (Остроунова) *Исторія Флорентійського собора*, Мва. 1847. Hefele *Die temporäre Vereinigung der griechischen mit der lateinischen Kirche* — *Tüb. Theolog. Quartalschrift*, 1898, йогож *Konziliengeschichte*, т. VII. Fromann *Kritische Beiträge zur Geschichte der Florentiner Kircheneinigung*, 1872. Делекторській *Критико-библіографическій обзоръ древнерусскихъ сказаній о Флорентійской унии* (Жур-

Свій погляд на значінне довершеного акту Ісидор найбільше повно висловив в обіжнику, виданім в повороті в собору в Буді (март 1440 р.), на вість про злученне Угорщини з Польщею в одніх руках, що відкривало, здавало ся, незвичайно широкі й привабні перспективи католицької помочи Грекам і з тим звязаного розвою унії. Накликаючи до радости всі народи латинської й грецької віри, а спеціально краї під зверхністю царгородського патріархату — Русинів, Сербів, Волохів і иньші народности з поводу довершеної злуки церков, він наказував їм від тепер не робити ніякої ріжниць між Греком і Латинянином. „Коли ви — Греки (себто люде грецького обряду) пробуваєте в латинській землі, або де є латинська церква, сьміло учащайте на богослуження, шануйте тіло Христове й віддавайте йому честь і покуру, як і в своїх церквах, приносіть покуру латинським сьвященикам і приймайте від них тіло Христове. Латиняне також повинні ходити до їх (грецьких) церков, слухати богослуження і з теплою вірою кланяти ся тому ж Христовому тілу, бо правдиве Христове тіло і те що сьвячене грецьким сьвящеником на кваснім хлібі, і те що сьвячене латинським сьвящеником на хлібі солодкім, тому треба однаково його поважати і солодке і квасне, приходити на покуру до сьвящеників грецьких і приймати від них причасте, бо і те і се одно“¹⁾.

Як бачимо, Ісидор розумів унію в найбільше повнім і радикальнім значінню: всяка ріжниця між церквою грецькою й латинською зникала з унією, обряд тратив всяке значінне. Відповідно до сього погляду поступав при кожній нагоді й сам Ісидор, служачи в латинських церквах, беручи участь в відправах латинського духовенства й взагалі маніфестуючи браком всякої ріжниць між грецьким і латинським християнством.

І так унія була переведена й знайшла в Ісидорі талановитого й щирого провідника. Досі, як ми бачили, змагало до сього польсько-литовське правительство, та єрархи против них

паль Мип. Нар. Просв. 1895, VII). Щербина Литературная история русских сказаний о Флорентийской унии (Лѣтопись ист.-фил. общ. при новорос. ун. т. X). Малининъ Старецъ Елеазарова монастыря Филовей, К, 1901.

¹⁾ Лист в московських компіляціях : 2 Соф. — Полное собр. лѣтоп. VI, Воскр. Никон. Дати він тут немає. Пок. Левіцький (ор. с. с. 22) черев непорозуміння прийняв подану в листі дату проголошення унії за дату листу, й пробував її поправити. Дату побуту Ісидора в Буді дають опис його подорожі, й вона вповні відповідає поданій компіляціями даті її видання — 5 марта.

плянів виходили з постулятом вселенського собору. Тепер все впало само в руки польсько-литовському правительству, готове, без труду, — та аж дивно не пощастило йому з тою унією!

Ісидор не спішив до своєї дієцезії. Кілька місяців пробув він з цісарем і иньшими Греками в Венеції (супроти того, що унію переведено з мотивів політичних, мали вони тепер собі багато над чим застановити ся, коли приходило реалізувати політичні добродійства її). Тільки з початком 1440 р. Ісидор рушив через Пешт — де видав той свій обіжник, на Краків. Тут його з повагою прийняв Зб. Олсеніцький, але з унією тут не було що робити, бо всі про ніщо не думали окрім угорської корони й подорожі короля на Угорщину. Звідси Ісидор поїхав через Галичину в Вильну, пробув тут близько рік і також переконав ся, що з унією й тут нема йому що робити.

Обставини зложили ся для унії дійсно як найнекористнійше. Правительства польське й литовське не мали для неї часу й уваги. Польський король, як я вже сказав, про ніщо не думав, крім свого нового угорського королівства. В Литві на місці що йно вбитого Жигимонта з'явив ся малий Казимир, на становищі дуже хитким і непевним, і його референція менше всього мала охоту серед тих трудностей, які й без того мала до побороення, брати на себе таку круту справу як унія. Далі, й принципально флорентійська унія в правительственных, і особливо в духовних католицьких кругах була неприхильно прийнята, бо виходила від папи. Правительство й духовенство польсько-литовське стояло по стороні Базельського собору, тим часом унія була переведена папою, якого Базельський собор уже оголосив здеґрадованим, і самий Ферарсько-флорентійський собор Базельським собором був признаний за неправний. Отже сама унія була неправна, беззаконна в очах литовських і польських католиків. Правда, формально вони ще держали ся нейтральности між папою й Базельським собором, і тільки весною 1441 р. виразно зголосили ся по стороні Базілеї, але їх настрій і в 1440 р. був виразно антипапський, хоч вони ще й не маніфестували ся ним, і тому — бодай декотрі показували Ісидору знаки поважання.

Коли до сього додати ще, що ті незвичайні компетенції, та зверхня власть не тільки над православним, але й над католицьким духовенством, признана папою Ісидорови, також в значній мірі мусіли подразнити єрархію польсько-литовсько-ливонську, то зрозуміємо ситуацію, в якій опинив ся Ісидор

з принесеним благовістям унії. Замість стрінуги співчуття й підпору там, де передовсім він мусів її надіяти ся — в католицьких кругах, стрів він холодну байдужність одних і противність других. Знаємо, що Ісидор скаржив ся перед курією на виленського біскупа Матея й арцибіскупа римського Генінга, що вони інтригували й підбурювали против нього людей, і се мусіла бути правда, хоч вони потім, коли власть папи була признана, й старали ся з того виправдати ся¹⁾. Память про упадок унії з вини неприхильного правительства жила довго на Русі²⁾.

Було б одначе дуже наївним думати, що лише через сую неприхильність католиків не удала ся унія на Русі коронній і литовській, мовляв уже досить „оглаженій“³⁾ католицьким правительством і приготованій до злуки з католиками⁴⁾. Але безперечно, що її фіаско мабуть не було б таке повне й всесторонне, як би правительство й єрархія католицька її відразу енергічно поперли.

Руські міродайні елементи в Короні й Литві прийняли Ісидора дуже здержливо й обережно. Вони трактують його як митрополита, але проголошену ним унію так як ігнорують — нічим в сю справу не входять, полишаючи часови її вяснення. Кн. Юрий Лугвенович, намісник смоленський, арештував і видав Ісидорови його путника Семена суздальського, що був утік від нього⁵⁾. Новопосаджений київський князь Олелько Володимирович 5/II 1441 р. видав для Ісидора грамоту, де потвердив доходи й права київської катедрі св. Софії⁶⁾. Грамота написана з усяким респектом для „господина отця своего Сидора митрополита київського и всея Руси“, але нема в ній ані згадки ані натяку на церковну унію голошену сим Сидором, ані на його титули кардинала й легата, якими він пописував ся залюбки в своїй дієцезії. Відносини руської суспільности

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. I, 2 ч. 113 (лист Олесьніцкого). Monumenta Poloniae hist. V с. 264, Monumenta Conciliorum III, IV с. 979, LEKUrkundb. IX ч. 1015.

²⁾ Див. пізше про конференції 1595 р.

³⁾ Gens simplex et boni cupida est, et Latinorum moribus et conversationibus plurimum limata — описує Русьнів 36. Олесьніцкий, I. с.

⁴⁾ Таку гадку нпр. переводить в своїй розвідці пок. Левіцкий, а навіть і Голубинский досить сюди схиляють ся. Дальша доля унії во-всім вправно показує безпідставність таких гадок.

⁵⁾ Оповідання Семена у Павлова Критическіе опыты по исторіи полемки против Латвіявъ, с. 206. ⁶⁾ Акты Историческіе I ч. 259.

до унії сучасник Длугош характеризує такими словами: „ся унія латинської церкви з грецькою потривала дуже коротко, бо Греки й Русини, що не були присутні при її уложенню, з неї глузували й легковажили“. Про Львовян пізнійший, але досить правдоподібний переказ каже, що на відправі Ісидора в латинській катедрі Русини криво дивилися (*oblique tuentibus Russis*)¹). Що Ісидорови дійсно не udało ся викликати на Україні й Білій Русі підчас своїх цілорічних подорожей по тутешніх краях, в рр. 1440—1 ніякого співчуття до унії, се найліпше показує той факт, що по своїй невдачі в Москві Ісидор не хотів і пробувати осісти ся в своїх литовсько-польських єпархіях, а навіть коли на користь його звернула ся політика правительствених і єрархічних кругів литовсько-польських, він не скотів вертати ся в сі єпархії. Очевидно, він переконав ся, що неважаючи на брак виразного відпору, українська й білоруська людність Польщі й Литви супроти унії займає становище відпорне, й її опозиція — питання часу²).

Що українські князі й суспільність не виступили против унії отверто, се зовсім зрозуміло. Адже з формального боку вона переведена була зовсім правильно; духовний зверхник — царгородський патріарх її апробував; реляцій про те, якими способами до тої унії приведено, ніхто не мав. Коли Москва при тім усїм на протест здобула ся, то се залежало від причин иньших — від глибокого духового відчуження її не тільки від Заходу, а й від Візантії: там чекали лише першої нагоди, щоб вийти з єрархічної залежності від патріарха. Відсуджуючи Ісидора від правовірности, Москва zarazом відслужувала від віри й грецьку єрархію з патріархом разом, як учасників тої ж унії,

¹) Длугош IV с. 724—5. Про Львовян переказує се Зіморвич у своїй історії Львова — *Opera ed. Neski* с. 80. Густинська літоп. оповідає ще про Кияп, що Ісидор „пришедъ во одеждъ кардиналской въ Кієвъ, но оттуду изгнаша его“ (Пол. собр. лѣт. II с. 355), але міркуючи становище, яке займав супроти Ісидора кн. Олелько, се оповідання не можна уважати за правдоподібне.

²) Ипакше представляв ситуацію Левіцький (I. с.). Подорож Ісидора по українських і білоруських землях 1440—1 рр. *rzuciła wiele fermentu i wzburzenia*, на користь унії, і боротьба приходила до „мятежів“ і „кровопролитя“. Та образок сей зовсім фантастичний. Левіцький операв його на двох московських листах — в. князя й м. Йони — Рус. ист. библ. с. 535 і 537, та перший з них говорить про „неустроєніє и мятеж“ без всякої звязи з унією (так як і „нахоженіє Агарян“), другий — про „погибели и кровопролитя“ передовсім візантійські, а в усякім разі без всяких вказівок про убоиці спеціально литовські.

і робила з себе одну правовірну церкву — переконанне однаково втішне для національної амбіції, як і користне для зміцнення політичної окремішності. Момент був оцінений і акція приготовлена мусіла бути заздалегідь, ніж Ісидор до Москви показав ся¹⁾.

Коли Ісидор сюди з'явив ся (в марті 1441 р.), його по кількох днях арештували, зложили над ним суд єпископів і духовенства і коли він не схотів вирікти ся своєї ереси й покаятися — всадили до в'язниці. Так тримали його кілька місяців, грозячи різними страшними карами, аж вкінці він втік. Того йому не боронили. Затриманий в Твери, він був пущений слідом і звідси весною 1442 р. прибув в Новгородок до Казимира. Настрій йому тут був по давньому неприхильний, навіть ще гірший, бо як раз тоді католицька Литва й Польща вітверто перейшли на сторону Базельського собору. Знаний нам виленський біскуп Матей доніс Базельському соборови, що він забронив Ісидорови що небудь робити, яко легатови деградованого Базельським собором папи Євгенія, поки собор не видасть свого суду в справі голошеної ним унії²⁾. По таким прийнятю Ісидор навіть не пробував осісти ся в своїх литовсько-польських епархіях і подав ся до Риму.

Він не схотів одначе, як я вже казав, вертати ся до них і пізнійше, коли в міродайних кругах польсько-литовських повіяло прихильнійшим для нього вітром. Першим симптомом була звісна вже нам грамота Володислава на користь уніятської цер-

¹⁾ Справедливі гадки в сім напрямі див. у Голубінського с. 452 і далі.

²⁾ Див. джерела цитовані на с. 524 в нотці 1. По словам Олесницького, Матеєви закидано з боку Ісидора, що він *in captivitate et deiectionem tam celebri et optimi patris et tam zelantissimi unionis sanctae fidei nostrae defensorem principis metropolis suae kyovienensis sollicitasset et animasset*. Се поповане місце Левіцький поправляв так, що читав *defensoris* і *principes*. Перша поправка зовсім добра. З другою справа тяжша. Навіть прийнявши поправку Левіцького (бо вона дуже легка), маємо досить трудну справу — як її зрозуміти. Левіцький толкує, що тут мова про князів передовсім московських. Се само по собі правдоподібно, та тільки годі припустити, що Ісидор закидав Матеєви підмовлюванне московських князів. Наше вгадане *principes* Левіцький знову ж уважає за литовських, і думає, що вони скинули Ісидора собором і жадали собі нового митрополита (с. 252—5). Оповідання Олесницького дійсно дуже баламутне, і можливо навіть, що він умисно мішав тут до купи факти, щоб вигордити Матея. Вихідною точкою Ісидорової скарги було, що в. кп. литовський признав Іону за

кви, видана ним в Буді, весною 1443 р. В ній король признавав духовенству руському всі права й привілеїї, з яких користає духовенство латинське, потверджував компетенції духовного суду й володіння маєтностями, а то з тої причини, що до тепер ся руська церква, будши в схизмі, терпіла певне пониження, а нині за ласкою божою, постановою свѣят. папи Евѣнїя IV й иньших отцїв, церква руська й грецька прийшли до одности з римською вселенською церквою¹⁾. Се був отже перший поклін папі. Рішучо звернули ся в його бік польсько-литовські католицькі круги уже по переході на королівство польське Казимира, в 1447 р. А кілька літ пізнійше Казимир від себе, а Зб. Олесніцкій від себе запрошували — благали голосного тоді свѣятця Йоана з Капістрано, аби прибув до Польщі й зайняв ся навертаннем на католицтво Русинів²⁾, отже руською церковною справою дуже інтересували ся. Ситуація, настрій були, здавало ся б, незвичайно відповідні для Ісидора, але він не спішив ся, і не зрікаючи своїх прав на свою митрополію, та навіть часами висловляючи замір сюди прибути, так таки й не вибрав ся. Чому? Відповідь може бути одна: справу унії на Руси він уважав забитою. І не тільки він.

Русь українська й білоруська, як ми бачили, при першій переїзді Ісидора задержала ся супроти голошеної ним унії в мертвій пасивности, властиво — її з'їгнорувала. Катастрофа, яка спіткала Ісидора в Москві, розумієть ся, не лишила ся тут

митрополита. Се стало ся кілька місяців потім, і в тім брали участь литовсько-руські князі й єпискуп Матей (див. вище). Замість того аби боронити Матея в сій справі (і те підбурювання князів — чи може в князя Матея власне до сього факту мусить належати), Олесніцкій приплів сюди арештування Ісидора в Москві, й поставлення Іони митрополитом в Москві та зносни в тій справі Москви з царгородським патріархом. Слова: *principibus decennio* і т. д. передовсім належать до московських князів, і тому Левіцкій зовсім безпотрібно виводив звідси (с. 252), що Ісидора на Литві адеградовано рішенням духовного собору в 1451 р. Такого собору ми не знаємо, і його певно не було, а *decennium* рахує Олесніцкій від признання Іони в Литві.

¹⁾ *Narasiewicz Annales eccl. ruthenae* с. 78. Левіцкій (op. cit. с. 246) ставить гіпотезу, що сю грамоту Володислав видав на особисте прошення Ісидора, але се буде чистий здогад. Крім сього загального приплетю були вилавані нізпійше в тім же дусі й особні, для поодиноких владик, як згадана вище (с. 448) холмська (серпень 1444 р.).

²⁾ *Raynaldi Annales ecclesiastici*, під р. 1451, т. IX с. 582 (польський переклад при перекладі хроніки Ваповского Малиювского III с. 101). *Codex epist. saec. XV* т. I, 27—116.

cit.

скопами (був ним мабуть єпископ брянський, що потім смігував до Москви); той єпископ доносив Іоні про „бурю и развращеніе п великую налогу“ від Григорія, та заявляв охоту йти за порадою Іони — подати ся в Московщину¹).

Сю „бурю“ мусила заспокоїти декларація митр. Григорія — обіцянка поладити свої відносини до патріарха. Єпископи, приступаючи до Григорія, могли поставити йому відразу жаданне, щоб він дістав признание від царгородського патріарха. І Григорій дійсно робив коло сього заходи. Маємо звістку (від московського в. князя) про таке посольство його в р. 1469—70, за патріарха Симона: що Григорій до сього патріарха прислав послів з багатими дарами, й обіцяв ще більше на потім, аби патріарх дав йому „благословеніе и подтвержденіе“, але з Симоном (що тим разом на патріаршій столі сидів дуже коротко) ся справа не прийшла до кінця. За те новий патріарх Діонисій (десь не пізніше р. 1470) не тільки потвердив Григорія на київській митрополії, але, як ми вже знаємо, признав його й єдиним правним митрополитом всея Руси, та вислав в Московщину посла з сим сповіщенням²).

Чи були ці заходи Григорія звісні в правительственных і клерикальних сферах Литви й Польщі, треба сумнівати ся. Григорія дала на київську катедру папська курія, і його перехід під власть царгородського патріарха міг йому приспорити з сєї

¹) Рус. ист. библ. VI с. 658 і 665. Про поставленнє Григорія й признание його в Литві звістки див. вище — на с. 408. Записуючи смерть Іони, Воскрес. літ. (II с. 149) каже, що при нім Київ віддав від московської митрополії і що м. Григорія признали в. кн. Казимир і всім єпископів в. кн. Литовського. Голубинскій (II с. 505) припускає, що єпископам залежність від московського митрополита була прикра; се вповні можливо.

²) Про сю грамоту див. вище с. 408. Хронологія докладно не звісна. Грамота в. кн. Івана, що пише про заходи Григорія, за сьвіжої пам'яті про його потвердження, писана найдалше — в осени 1470, бо ще за життя Іони; але коли був патріархом Симон і коли настав по нім Діонисій, докладно не звісно (пор. нпр. Голубінського II с. 533 з каталогом патріархів при книзі Крумбахера *Geschichte der byzant. Literatur* стор. 1150). В. кн. Іван, пишучи про ці заходи Григорія, представляє справу так, мов би Григорій головно старав ся дістати під свою власть московські єпархії. Та се мабуть як каже прислів'є — що в кого болить, про те й говорить: ся сторона в Григорієвім епізоді головно була неприємна в. кн. Івану, — на неї він і положив такий надмірний натиск. Трудно думати, аби на пункті Москви Григорій міг мати ілюзії, та що для сього лише розривав з унією.

сторони різні труднощі. Се наказувало Григорієви свої відносини тримати по можності між своїми. Та чи се удадо ся йому чи ні, але раз зроблений прецедент — поставленне київського митрополита курією, католицька єрархія, а з нею й правительство литовсько-польське мали всі причини старати ся задержати на далі — полишити київську митрополію в роспорядженню курії.

В результаті вийшла велика заплутанина по смерті Григорія. Як мусимо собі представити, православні хотіли взяти митрополита від патріарха, чи післати йому свого кандидата на посьвященне, але Казимир спротивляв ся тому. В результаті православний собор, як каже посланне Місаїла¹⁾, — „єпископы, княжата, панове и вси благочестивыи нарочитыи мужие“ — мабуть той що зібрав ся був для обсади митрополії, вислав якесь посланне до папи, десь весною 1473 р. Що в тій петиції було, не знаємо. Тільки з другої, Місаїлової петиції (1476), підписаної уже не єпископами, але самим кандидатом на митрополію з купкою православних княжат і панів, можемо здогадувати ся, що перша петиція мусіла містити якийсь реверанс папі, тільки більше здержливий, ніж той пізнійший, і що ним хотів той собор викликати папу на відповідь. Нічого конкретного не містила пізнійша петиція, а так само, певно, й перша. Хотіли тільки зреабілітувати руську церкву в очах правительства, замкнути губу католицькій єрархії, а остаточною метою було, мабуть — переведенне вибору митрополита і поставленне його за благословеннем царгородського патріархату. Але папа, якого саме як раз подібними реверенсами гірко надуло правительство московське²⁾, не відізвав ся нічим на той лист русько-литовського собору. Так минуло три роки, і в марті 1476 р. пішло до нього нове посланне, що заховало ся й для нас, хоч в формі дечим не вповні автентичній.

Віднайшло ся се посланне в обставинах досить підозрілих: його відшукав і предложив виденському маїстрату для потвердження і вписання в акти м. Іпатий Потій, і потім видав його, на доказ старинности унії Руси з Римом, по руськи й осібно по польськи³⁾. Воно має тут титул: „Посельство до папежа римьского

¹⁾ Про спірну справу сього послання див. нижше с. 532.

²⁾ Про се впр. у Макарія IX с. 56 і 61.

³⁾ Див. Акты Зап. Рос. IV. с. 164, Каратаевъ описаніє книгъ її не має. Наново видав се посланіє, з двох пізніших копій, Петрушевич в Літературнім Сборнику гал. - рус. матиці за р. 1869 (вип. III), з деякими замітками, і ще раз Голубєв в Архиві Югозап. Рос. ч. I. VIII, з Потіс-

без вражіння. Сумніви, які мали й перед тим в справі його унії, мусли по сім епізоді зрости ще більше. Передовсім київський князь Олелько, швагер в. кн. московського, мусів бути в курсі московських справ і поглядів. Маємо звістку, що він удавав ся десь в рр. 1446—8 до тодішнього царгородського патріарха з запитанням про характер довершеної на фльорентійськiм соборі унії (заховала ся відповідь патріарха)¹⁾. Отже виникли якісь питання й нелевности на тоці унії, й їх певно не розвіяла відповідь патріарха-уніята. Не виступали далі против прав і компетенцій Ісидора (так підчас його побуту в Царгороді прийняв від нього посвящення Данило єпископ володимирський і правив кілька літ своєю єпархією, а в 1451 р., можливо, бачимо якогось його намісника у Львові²⁾); але коли в Москві появил ся новий митрополит, носвящений на місце Ісидора — Іона (кінець 1448 р.), починаєть ся серед руських князів гравітація в сей бік, не вважаючи на те, що Іона був поставлений самовільно, без благословенства патріарха. Політична ситуація також прислужила ся Іоні: в. кн. Казимир мав певні з'обов'язання супроти Іони, і от на початку 1451 р. Казимир передає в управу йому православні єпархії в. кн. Литовського³⁾.

Діяло ся се за життя Ісидора, що зовсім не зрікав ся своєї митрополії, й передавала ся вона митрополиту демонстративно поставленому против Ісидора, против унії! І хто ж бере участь в сім акті окрім Казимира: Свиртригайло і Олелько київський на чолі; далі знайомий наш Матей біскуп виленьський, і звичайні члени ради в. кн. Литовського. Присутність сих менше інтересна, але Свиртригайло й Олелько не припадком опинили ся в Вильні. Очевидно, вони то — князі Волни й Київщини, головно й постарали ся коло признання Іони. Присутність Матея може бути припадковою, але може служити також і ознакою становища католицьких єрархів супроти унії⁴⁾. А Казимир? Казимир певно не зробив такої важної уступки для красних очей Іони чи його протектора в. князя московського, як би не стояли за ним місцеві князі, як би він сам не вважав справу унії програною, мертворожденою. І його запрошення до Капі-

¹⁾ Видана у Попова Обзорь с. 332.

²⁾ Див. записку на с. 398.

³⁾ Рус. ист. библ. VI ч. 67.

⁴⁾ Досить справедливо завважив з сеї нагоди Левіцкий, що латинське духовенство було взагалі принципіально противне унії, бо вона реабілітувала ріжні відміни православного обряду, нетолеровані католиками.

страна служить також виразним свідомством переконання, що з унією між Русинами далеко не підеш. Не протестували вони против неї, але в нічім свого становища против латинської церкви не змінили. Отже — нехай прибуває латинський св'ятець та перетягає тих Русинів на латинство просто...

Становище Ісидорового наступника й найблизшого ученика митр. Григорія задокументувало справу остаточно. Як я вже сказав вище¹⁾, він по всякій очевидности вже дуже скоро по своїм приході на руську митрополію мусів зложити якусь декларацію в справі унії — очевидно в тім же напрямі, в якім він вів свої пізніші, документально вже звісні заходи — дістати признанне від царгородського патріарха. Се значило розрив з Римом і виречення унії, бо царгородську катедру займали тоді православні, не уніяти. Якоюсь такою декларацією мусимо собі толкувати, що руське духовенство й особливо руські князі в. кн. Литовського так скоро повернули від Іони до Григорія. Колиб Григорію удалося без такої декларації позискати собі литовську й коронну Русь, то певно не старався б він пізнійше знайти потвердження у патріарха, що було, розуміється, кроком для нього в високій мірі неприємним і прикрим, як Ісидоровому ученику, а супроти папської курії й литовсько-польського правительства навіть небезпечним. І мусів він таку обіцянку зложити досить скоро, бо судячи з грамот Іони, ще перед смертю його (март 1461 р.) переважна частина литовської Русі признала Григорія: по своїх посольствах і листах, висланих до литовських єпископів, князів і панів, Іона пише потім нові грамоти тільки до єпископів смоленського й брянського. Се, очевидно, не випадково, бо як раз в сих землях, пограничних з Москвою, московські впливи були сильні; в сих листах Іона може потішити тих вірних йому владиків лише заявами князя Юрія Гольшанського та київської княжої родини, так близько спорідненої з Москвою, що мали запевнити Іоні свою повну солідарність з в. кн. московським: „ми в своїм православію дивимося у всім на православного в. кн. Василя Василевича і отцем своїм уважаємо Іону митрополита київського і всея Русі“, як переказував сю відповідь сам митрополит. Очевидно, иньші князі й пани та єпископи не подали ніяких надій Іоні — стали по стороні Григорія. Вкінці маємо грамоту Іони до одного з єпископів — правдоподібно остатнього й одинокого з його прихильників між єпи-

¹⁾ с. 408.

скопами (був ним мабуть єпископ брянський, що потім смігував до Москви); той єпископ доносив Іоні про „бурю и развращеніе и великую налогу“ від Григорія, та заявляв охоту йти за порадою Іони — подати ся в Московщину¹).

Сю „бурю“ мусіла заспокоїти декларація митр. Григорія — обіцянка поладити свої відносини до патріарха. Єпископи, приступаючи до Григорія, могли поставити йому відразу жаданне, щоб він дістав признання від царгородського патріарха. І Григорій дійсно робив коло сього заходи. Маємо звістку (від московського в. князя) про таке посольство його в р. 1469—70, за патріарха Симона: що Григорій до сього патріарха прислав послів з багатими дарами, й обіцяв ще більше на потім, аби патріарх дав йому „благословеніе и подтвержденіе“, але з Симоном (що тим разом на патріаршій столі сидів дуже коротко) ся справа не прийшла до кінця. За те новий патріарх Діонисій (десь не пізніше р. 1470) не тільки потвердив Григорія на київській митрополії, але, як ми вже знаємо, признав його й єдиним правним митрополитом всея Руси, та вислав в Московщину посла з ним сповіщенням²).

Чи були ці заходи Григорія звісні в иривительственных і клерикальних сферах Литви й Польщі, треба сумнівати ся. Григорія дала на київську катедру папська курія, і його перехід під владу царгородського патріарха міг йому приспорити з сї

¹) Рус. ист. библ. VI с. 658 і 665. Про поставленнє Григорія й признаннє його в Литві звістки див. вище — на с. 408. Записуючи смерть Іони, Воскрес. літ. (II с. 149) каже, що при нім Київ віддав від московської митрополії і що м. Григорія признали в. кн. Казимир і всім єпископів в. кн. Литовського. Голубинскій (II с. 505) припускає, що єпископам залежність від московського митрополита була прикра; се вновні можливо.

²) Про сю грамоту див. вище с. 408. Хронологія докладно не звісна. Грамота в. кн. Івана, що пише про заходи Григорія, за сьвіжої пам'яті про його потвердження, писана найдалше — в осени 1470, бо ще за життя Іони; але коли був патріархом Симон і коли настав по нім Діонисій, докладно не звісно (пор. нпр. Голубінського II с. 533 з каталогом патріархів при князї Крумбахера *Geschichte der byzant. Literatur* стор. 1150). В. кн. Іван, пишучи про ці заходи Григорія, представляє справу так, мов би Григорій головно старав ся дістати під свою владу московські єпархії. Та се мабуть як каже прислів'є — що в кого болить, про те й говорить: ся сторона в Григорієвім епізоді головно була неприємна в. кн. Івану, — на неї він і положив такий надмірний натиск. Трудно думати, аби на пункті Москви Григорій міг мати ілюзію, та що для сього лише розривав з унією.

сторони різні труднощі. Се наказувало Григорієви свої відносини тримати по можливості між своїми. Та чи се удалося йому чи ні, але раз зроблений прецедент — поставленне київського митрополита куриєю, католицька єрархія, а з нею й правительство литовсько-польське мали всі причини старати ся задержати на далі — полишити київську митрополію в розпорядженню курії.

В результаті вийшла велика заплутанина по смерті Григорія. Як мусимо собі представити, православні хотіли взяти митрополита від патріарха, чи післати йому свого кандидата на посвященне, але Казимир спротивляв ся тому. В результаті православний собор, як каже посланіє Місаїла¹⁾, — „єпископы, княжата, панове и вси благочестивыи нарочитыи мужие“ — мабуть той що зібрав ся був для обсади митрополії, вислав якесь посланіє до папи, десь весною 1473 р. Що в тій петиції було, не знаємо. Тільки з другої, Місаїлової петиції (1476), підписаної уже не єпископами, але самим кандидатом на митрополію з купкою православних княжат і панів, можемо здогадувати ся, що перша петиція мусіла містити якийсь реверанс папі, тільки більше здержливий, ніж той пізнійший, і що ним хотів той собор викликати папу на відповідь. Нічого конкретного не містила пізнійша петиція, а так само, певно, й перша. Хотіли тільки зрегалітувати руську церкву в очах правительства, замкнути губу католицькій єрархії, а остатньою метою було, мабуть — переведенне вибору митрополита і поставленне його за благословеннем царгородського патріархату. Але папа, якого саме як раз подібними реверенсами гірко надуло правительство московське²⁾, не відізвав ся нічим на той лист русько-литовського собору. Так минуло три роки, і в марті 1476 р. пішло до нього нове посланіє, що заховало ся й для нас, хоч в формі дечим не вповні автентичній.

Віднайшло ся се посланіє в обставинах досить підозрілих: його відшукав і предложив виденському магістрату для потвердження і вписання в акти м. Іпатий Потій, і потім видав його, на доказ старинности унії Руси з Римом, по руськи й осібно по польськи³⁾. Воно має тут титул: „Посельство до папежа римьского

¹⁾ Про спірку справу сього послання див. пізше с. 532.

²⁾ Про се впр. у Макарія IX с. 56 і 61.

³⁾ Див. Акты Зап. Рос. IV. с. 164. Каратаєв описаніє книгъ її не має. Наново видав се посланіє, з двох пізніших копій, Петрушевич в Літературнім Сборнику гал. - рус. матиці за р. 1869 (вип. III), з деякими замітками, і ще раз Голубєв в Архиві Югозап. Рос. ч. I. VIII, з Потіс-

Сикьста IV отъ духовенства и отъ князатъ и нановъ рускихъ з Вилни, року 1476, мѣсяца марта 14 дня черезъ пословъ въ томъже листе нижеименованныхъ“. Православні проголосили його тодіж фальсіфікатом¹⁾. Але новійша критика не могла в нїм виказати слїдів фальшовання, крім деяких більш формальних перемін — нпр. що Потїй при виданню перенїс імена підписаних під посланням осіб на початок, та подавав їм рїзні епітети й титули, часом досить фантастичні. Зрештою що посольство від православних в. кн. Литовського у папи Сикста IV було дійсно, про се маємо згадку у Сакрана, письменника з першої полов. XVI в.: він називає послами „Солтана і його брата Івашка“²⁾, що фігурують дійсно між підписаними на „Послання“.

Та не відкидаючи „Посольства“ в його основі, треба признати, що зміст його лишає багато сумнівів. Полпшаючи на боці можливість Потїєвих підправок, трудність лежить уже в тїм, що послання написано дуже неясно і вимагає для свого зрозуміння знання обставин, в яких вийшло, а сї обставини нам зовсім незвісні, й ми властиво стїльки й знаємо про них, скїльки можемо витягнути з самого послання. Написано воно незвичайно многословно, й девять десятих його займають на рїзні лади повторювані компліменти панї, незвичайні, перебільшені, в яких ледво можна вилвити якїсь більше конкретні жадання чи ба-

вого видання (дефектного примірника, доповняючи його виданням Петрушевича).

¹⁾ Смотрпцький в Треносї (1610), Мороховський в Парегорєї (1612), а Коппстенський в своїй Палїноді завважає: „до Сикста папежа змышленое поселство юж не отъ єдиныхъ писаровъ доводне ся знесло“ — Рус. ист. библи. IV с. 1036. Від тоді сей погляд в православної літературї задержав ся до новїших часів. Дперва Коялович позволив собі висловити обережний сумнів про сей погляд (Литов. церк. унія I с. 21), Малишевський в своїм рефератї, читанїм на III археологічїм зїзді (1874) виступив уже рїшучо в оборонї автентичности „Посольства“ (О грамотѣ кїевского митрополита Мисаила 1477 г. къ папѣ Сиксту IV — друковано в Кїевских епархіальных вѣдомостях 1875 ч. 18, короткий зміст в Трудах III зїзда I, протоколи с. 48—9). Його аргументацію піддержав слїдом м. Макарій IX с. 43 і далї. Против — піднесено тїльки загальні скептічні замїтки, без ближших аргументів, нпр. в примїтках до IV т. Рус. истор. библи. IV с. 9, і в Архїві Югов. Р. I. VII передм. с. XIII (свої обїцянки — ближше довести фальшивість посланія, Голубев, скїльки знаю, не сповняв досї).

²⁾ Sacranı Elucidarius errorum ritus ruthenici, cap. 3.

жання. Автори послання, кажуть, довідали ся, що руську церкву перед папою представляють як невірну (яко несмы съвершени истинъныи хрестяне¹⁾), тож доводять папі посланням свою правовірність, подаючи головні догмати²⁾. Вони нарікають на поведенне католицького духовенства (многихъ въ нашихъ странахъ отъ части западныхъ церкви), на його переслідування на православних, на перетягання на латинство силоміць³⁾, на пере-крещування з православия на латинство — при чім католики покликують ся ніби на волю папи⁴⁾. Автори послання просять папу вглянути в сю справу і висловляють своє переконання, що папа не поділяє ані такого гострого поведення з Русинами, ані легковаження їх релігії⁵⁾. Вони просять його взяти їх в свою любов і опіку, прилучити до всяких благодатей, які від папи виходять (навязуєть ся до юбилею, що мав бути того року⁶⁾), і конче відповісти на се їх послание. Автори дуже були засму-чені, що не дістали відповіді на перше послание⁷⁾; се нове посилають з власним посольством і висловляють переконання, що ей раз дістануть відповідь — „нѣкое утешителное отписаніе“⁸⁾. Для упорядкування відносин руської церкви з латинською вони просять, аби папа вислав двох відпоручників, одного „Гречина восточныхъ церкве греческія, весь законъ и уставъ хранящего“, а другого „западныхъ церкви“, людей християнських чеснот, з порученням „въ миротвореніи любовъ приводити“, з задержанням обрядів і практик обох церков⁹⁾.

¹⁾ л. 11 вид. Потія = с. 206 Архива.   ²⁾ л. 23 = с. 214.

³⁾ л. 16 = с. 209.

⁴⁾ л. 23 об. = с. 215. Се відгомін годішніх спорів в Литві, чи Русини можуть бути прийняті до унії з римською церквою без нового хрещення. Уже звісний нам виленьський біскуп Матей против Ісидора видвинув сей аргумент, що Русинів не можна приймати до церкви без нового хрещення. Пізнійше, в 1480 і особливо 90-х рр. на сім ґрунті йшла суперечка між католицькими духовними, що обставали за повторенням хрещення, і Бернардинами, що тоді легким способом переводили руські душі на латинство, не вимагаючи від нічого окрім признання зверхности папи. (Про сей спір і пропаганду Бернардинів у Левіцкоґо Unia florenska с. 269 і далі). Вкінці справу рішила папська буля 1501 р. (Theiner Monumenta Pol. i Lith. II ч. 319) — що була результатом метиці, висланої м. Йосифом (про се низше): вона постановляла, що Русинів пере-крещувати не треба, досить аби вирікли ся „всіхъ збочинъ гречскихъ“ (omnium errorum rituum grecorum).

⁶⁾ л. 12 об., 17 = 207, 210.   ⁶⁾ с. 212.

⁷⁾ л. 44 об. = с. 229.   ⁸⁾ ibid.

⁹⁾ 26 об. = 216—7.

Стараючи ся витягнути від папи якийсь признання своєї правовірности, якусь реабілітацію руської церкви, автори послання представляють, розуміють ся, свої релігійні переконання можливо похвальними з католицького становища. Вони признають папу за найстаршого „вселенського всеначальнішого пастиря“¹⁾, признають Флорентійський собор²⁾ і можливо натягають на римський взір свої догматичні погляди (ісходженіє св. Духа)³⁾, але разом не хочуть зривати і зі східною церквою, стоячи на становищу повного індиферентизма церкви східної й західної. З притиском підносять вони се: „нѣсть разньствіа о Христвѣ Грекомъ и Римляномъ и намъ сущимъ Російскимъ Славяномъ“, кождий повиний тримати ся свого „чину“, „кождый своа церкви обычай и устав непорушимо съблюденіе да имуть“⁴⁾. Кілька разів піднесена залежність руської церкви від східних патріархів⁵⁾. Самі догматичні уступки стилізовані дуже обережно⁶⁾. Очевидно, автори послання бажать задержати в силі відносини до східної церкви й разом уставити *modus vivendi* з західною, а головну надію покладають на ті щедрою рукою розсипані безграничні комплетенти на адресу папи.

Але й зроблені в сім посланню уступки західній церкві чужні мусіли здавати ся загалом духоуенства надмірними. Послання підписали тільки: Місаїл, єпископ смоленський яко „елект“ на київську митрополію, в інтересах посвящення котрого в першій лінії робили ся сі заходи, далі архимандрити печерський і виленський, троє князів — якийсь Михайло (може Оделькович), звівний Федор Більський, Дмитро Вяземський — московський емігрант, і сім (на иньшій копії — десять) панів. Не кажучи про мале число підписів княжих і панських, брак підписів єпископських, що мали б головну вагу на такім посланню, не можемо толкувати инакше, як тільки так, що вони не уважали можливим іти так далеко, як ішов „елект“ Місаїл, що мабут сій податливості й завдячував згоду Казимира на вибір його на митрополита (а може й просто від Казимира дістав номінацію). Але цікаво, що навіть такий податливий чоловік не мав відваги

¹⁾ л. 13 = с. 207.   ²⁾ с. 211.   ³⁾ 22 об. = с. 215.

⁴⁾ л. 10 л. об., 26 л. об. = 205, 217.

⁵⁾ л. 8 об., 30 об. = 204, 219. Сі місця досить не подобають ся Потєви, й він стараєть ся їх витолкувати в примітках — подробица, яка говорить за певною автентичністю тексту.

⁶⁾ В увіягськїм фальсифікаті надіяли ся б ми далеко значніиших і виразніиших уступок.

зривати залежність руської церкви з патріархатом. Се важне сьвідоцтво! Ся тенденція була так сильна, що поборолла неохоту Казимира й латинського клира, й дальші митрополити, як ми вже знаємо, ставлено за благословеннем царгородського патріарха. Скільки помогло до злагодження відносин правительствених і клерикальних кругів Польсько-литовської держави те посольство до папи, про се тяжко судити. Пізнійший Сакран каже¹⁾, що папа відповів булею, де реабілітував руський обряд — дозволяв зіставати ся при своїм обряді, очевидно — під умовою задержання католицьких догматів. Се могло мати певне значінне для ослаблення напруження в тодішніх обставинах, одначе кінець кінцем — причинило ся до відновлення ерархічних відносин до царгородського патріархата, себто до толеровання сих відносин правительством.

Нова проба усталення *modus vivendi* на обидва фронти в дуєі Місаїлового посольства повторила ся доперва двадцять літ пізнійше, за м. Йосифа Болгариновича.

Як я вже казав, сей митрополит дістав ся на катедру, по всякій правдоподібности, з ініціятиви в. князя, що „дав“ йому митрополію, як записує сучасна літопись, мабуть без рекомендації православного собора, і завдячував він се, мабуть, рекомендації свого свояка Ів. Соєнги, що перейшовши сам на латинство, міг поручити в. князеви Йосифа як чоловіка „уміркованого“. Подібно як і Місаїл, і сей Йосиф заміру розривати ерархічну звязь з царгородським патріархом не мав зовсім. Ми маємо „ісповіданіє“, зложено ним очевидно, коли старав ся по своїм виборі про посвященне, в звичайній, прийнятій в руській церкві формі, з заявою повної послушности царгородському патріарху²⁾, і дійсно, пізнійше він дістав від царгородського патріарха посьвященне³⁾. Але заразом, чинячи волю свого протектора в. кн. Олександра, старав ся він (чп показував старання) дістати признанне і від Риму. Єсть грамота від патріарха Нифонта до сього Йосифа, видана в XVII в. литовськими уніятами в польськїм перекладі, з датою 5 цвѣтня 1497 р. індикт 11⁴⁾.

¹⁾ І. с.

²⁾ „Во всем послѣдѣя и повинѣя ся преосвящен. господину моему архієпископу Константинаграда Новаго Рима вселенскому патріарху кир Нифонту“. Описаніє рукописей синодальной бібліотеки т. II ч. 3 ст. 768—9. ³⁾ Див. вище с. 413—4.

⁴⁾ У Крєвзи *Obrona jedności cerkiewney*, 1617 с. 91—2 (передр. в Рус. ист. библ. IV с. 267—9) і в книжці: *Prawa i przywileje* od

З неї б виходило, що Йосиф ще кандидуючи на митрополію, удавав ся до патріарха з запитаннями, які показували в нїм ваганне в сираві унії. Патріарх відповідає на лист Йосифа, де той писав про утски й зневолюванне до унії й небезпечність, що при опозиції можуть бути відібрані від Руської церкви права, признані їй наслідком унії; Йосиф питав патріарха, як було з тою унією, і просив від нього рекомендації перед в. князем. Патріарх на се поручає йому можливо не противити ся латинникам, а в справі унії вимовляти ся тим, що без патріарха не може нічого зробити; про флорентийську унію він висловляється з великим співчутєм та жалує, що вона не прийняла ся в грецькій церкві; що до рекомендації каже, що поручив православним князям просити за Йосифа в. князя. Лист сей одначе в високій мірі підозрілий, і коли не сфальшований цілий, то що найменше — сильно підправлений¹⁾. Але що Йосифа дійсно уважали прихильником унії й відступником від православної віри, про се маємо звістки з часу безпосередно по його номінації. Про нього писали в Москву дворяне в. кн. Олени Івановни (жінки в. кн. Олександра) й говорило ся між православними в. кн. Литовського, що він разом з своїм свояком Ів. Сопігою „отметником“ сам такий же „отметникъ православныхъ вѣры“. підкопує православє — „дьяволъ ся вселилъ на православную вѣру“ в нього: разом з бернардинами він намовляє в. кн. Олену, аби переходила на католицтво²⁾.

найjaśniejszych królów ich sei polskich i w. xięstwa Litew. nadane obywatelom korony Polskiej i w. x. Litew. religiej greckiej w jednoŝci z s. kościołem rzymskim będącym, Вильно, 1632, — доповнене виданне Потїєвої збірки.

²⁾ Досить докладну причину сього листу дав уже Копистенський (Рус. ист. библ. IV с. 1125), признаючи його „за небылицу п за змышлений и на прелесть Россовъ утвореный“. Новішими часами він не був докладніше аналізований. Коялович (Литов. церк. унія с. 24) уважав його за підправлений упіятам, але менше, ніж Посольство Місала. М. Макарій, хоч з ріжними застереженнями, показував досить склонности до апробовання сеї грамоти (IX с. 90 і далі). Та обставина, що ми маємо не оригінальну грамоту, а її польський переклад, значно утрудняє аналізу. Але можна піднести кілька важких закидів відразу неї. Дата її „неблагополучна“, як то виказав Макарій. Похвали патріарха Флорентийському собору дуже підозрілі, як підніс іще Копистенський. Прошенне від патріарха протекції у в. князя в устах Йосифа дуже дивно, бо по нашим звісткам, він номінацію від в. князя дістав відразу, противно — затягнула ся справа з апробатою патріарха. Все се робить сю грамоту в її нинішнім виді в високій мірі непевною.

²⁾ Акты Зап. Рос. ч. 155, 179, Воскр. літ. II с. 239.

Чи справді аж так далеко посував Йосиф свою услужність в. князеві, не знати. Але що він властиво був більше прихильником *modus vivendi* на два фронти як Місайд, ніж безоглядним прихильником католицтва, показує його поведження в інших разах, передовсім його послання до папи — вповні автентичне¹⁾.

Три місяці по своїм посвященню на митрополита з руки царгородського патріарха висилає Йосиф через сього свого свояка Івана Сопігу лист до папи, уложений на взір Місайдового послання з р. 1476²⁾, тільки значно коротший, де просить прийняти його в свою опіку. Через тогож Сопігу передав свій лист біскуп виленський Войтїх, поручаючи м. Йосифа ласкавій увазі папи та похваляючи його охоту до унії руської церкви з католицькою; по його словам, не може бути ліпшої нагоди для переведення сеї унії, як ся що подає м. Йосиф. Разом з тим же й в. кн. Олександр вислав свого посла Еразма Цьолка (Вітелія), рекомендуючи Йосифа та просячи потвердити його на митрополії.

Так отже була се акція великокняжого двора, що маючи услужного чоловіка на митрополії, надіав ся через нього перевести унію, в формі такої клерикальної інтриги. Почавши від вселенського собора і переконавши ся в трудностях, які стрічає переведення сього пляна, правительственні круги в. кн. Литовського перейшли до проб з руським собором (посольство 1473), далі — з купкою прихильних чи податливих на великокняже бажання людей (посольство 1476), нарешті — до особистої акції митрополита. З таким обмеженням круга учасників можна було робити більші уступки католицтву: м. Місайд з компанією ішов, по всякій правдоподібности в сїм напрямі далі, ніж собор 1473 р., а м. Йосиф, як то вже можемо з певностию сконстатувати — ступив крок далі від м. Місайла. Та за те, розумієть ся, тратила на значінню сама акція, в міру того як ставала справою все тіснішого гуртка людей. Се, видно, оцінював добре й сам папа — як побачимо то зараз.

Лист м. Йосифа, як і послання 1476 р., починаєть ся компліментами папі й містить коротке *credo* митрополита, де ще більш рішучо в уніятськїм дусї стилізоване ніж в Посланню

1) Воно видане у Тайнера Monumenta Poloniae et Lithuaniae II ч. 296.

2) Подібність його з Посланням 1476 р. служить також доказом автентичности сього остатнього.

1476 р. (головно що нема тих застережень як у посланню і тої двоїстости): він признає зверхність папи над церквою, приймає фльорентійський собор і його постанови, зрештою в інших справах просить папу вислухати Сопігу. Устно Сопіга предложив папі такі бажання від митрополита, аби папа признав Йосифа від себе митрополитом-архієпископом і прімасом руської церкви та дав на те свою грамоту до в. кн. Олександра. Аби він признав йому право давати індальгенції як латинникам так і людем грецького обряду. Аби Русни, приступаючи з грецької віри до римської, не потребували бути хрещені вдруге. Аби вільно було ставити муровані церкви руські. Аби хто з грецької віри схотів признати зверхність папи, приймано його до союзу з римською церквою¹⁾.

Папа прийняв зголошення митрополита й сі його петиції з великою резервою. На його лист він не дав ніякої відповіді. Формальною причиною могло бути се, що Йосиф з римського становища був митрополитом неправним, бо прийняв посвящення від православного царгородського патріарха, а не від католицького патріарха *in partibus*, що сидів в Римі з титулом кардинала св. Ангела. Властива ж причина була в зневіренню до сеї самої унії, що — як писав папа до в. кн. Олександра, вже стільки разів укладала ся й знову розривала ся²⁾. Той факт, що митрополит виступав сам оден, без собора єпископів, без визначнійших православних князів і панів, не міг також додати охоти папі. В своїм листі до в. князя папа дає зрозуміти, що його не можуть задоволити голі признання його зверхности та союзу з римською церквою; він мусить переконати ся, о скільки все се серйозне. Він мав замір вислати свого нунція, але Олександрів посол просив не робити сього без порозуміння з Олександром, аби се йому не приспоргло нових клопотів в тодішнім напруженню релігійної справи, використовуваної в князем московським (се остереження також, розуміть ся, послужило для папи інтересним симптомом). Йосиф може бути потвердженим на митрополії, коли признасть ся до всіх постанов фльорентійського собора (сі постанови папа в. князеві при

¹⁾ Про все се довідуємо ся з листів папи до впенського біскупа і в. кн. Олександра — Monumenta Pol. et Lit. II ч. 300 (с. 281) і 303 (с. 283).

²⁾ Quoniam huiusmodi reductio iuxta diffinitionem predicti concilii Florentini sepius tentata et tocies humani generis inimico impediante et zizaniam seminante, interrupta extitit.

тім послав) та приобіцяє й постараєть ся скільки сил, аби клир і нарід руський дійсно прийняв флорентийські постанови. Пільги для руської церкви, яких просив Йосиф, папа ставив також в залежність від того ж прийняття католицьких догматів, та просив біскупа виленського подати йому докладні відомости про догмати й обрядові практики руської церкви.

Скептицизм папи був вповні оправданий. Хоч біскуп виленський похваляв сю нагоду до унії руської церкви, обставини були для неї як найгірші. Під окликом релігійних переслідувань виступила руська іредента і московські окупаційні плани; князі вандрували до Москви, цілі провінції відпадали від в. кн. Литовського. В. князь литовський запевняв московського, що лишає в спокої православних, про ніяку пропаганду не думає. Навіть папського нунція бояли ся в Литві, аби поява його не дала в. князеві московському поводу до нової ворохобні. Як тут можна було думати про якусь проповідь унії, про громадне повертання на латинство клиру й народу! Йосифу, як би він не вмер, прийшло ся б тихенько сидіти з усіми благодатями одержаними від папи, але він умер кілька місяців по своїм посланню до папи, і з ним пішла до гробу ся нова проба унії. Одиноким результатом її була папська буля, видана в серпні 1501 р., що зносила друге хрещення при приступленню Русинів до католицької церкви: вона була результатом петиції Йосифа, а видана була, очевидно, на підставі зібраних папою відомостей про обряд хрещення в руській церкві¹⁾.

З смертю Йосифа бесіда про унію затихла, і то на довго. Страх, наведений руською іредентою й московськими претенсіями на литовську Русь, що виступали під тим окликом оборони православної віри, повстання Глинського, утрата Сіверщини й Смоленська — все се були факти, що зробили глибоке вражіння в правительственных кругах литовсько-польських й поучили їх більшої обережності з справою „руської церкви“. Проби унії переривають ся на довго.

В середині XVI в. католицька церква в Польсько-литовській державі переживала такі гіркі часи, що не було що й думати про притягання до неї Русинів. Мало хто взагалі тоді

¹⁾ Monum. Pol. et Lith. II ч. 319

журив ся католицтвом, а хто журив ся, мусів думати про те, щоб ратувати саму католицьку церкву, бо та сама була в як найгіршій стані. Ті обставини часу, що вплинули на розклад і деморалізацію руської церкви, ще скорше дали відчутти свої впливи на церкві католицькій, що приходить в другій і третій четвертині XVI в. до незвичайної деморалізації й розстрою, так що сучасники — католицькі духовні не можуть знайти досить сильних виразів до схарактеризовання її непорядків¹⁾. З другого боку реформаційний рух робить в тім часі страшенні спустошення, особливо в вищих верствах польсько-литовської сусільности: все що інтелігентнійше, живійше, поступовійше кидає струпішіле, підупале католицтво й кидаєть ся в шумний потік протестантського руху. Вкінці, в значній мірі під впливом того реформаційного руху, розпочинаєть ся завзята кампанія в літературі, парламентарнім життю, в законодавстві прогив католицької церкви — її правних і економічних привілетій, її маєтків і доходів. Майже полишена правительством, що досить пасивно приглядало ся сій боротьбі, католицька церква Польщі й Литви в середині XVI в. ішла, здавало ся, до повного упадку.

Але сей критичний час не трівав довго, і вже в 1560—70-х рр. бачимо виразні симптоми зміни. Реформаційний рух, перешумівши, а не запустивши глибокого коріння в масах, почав сам собою слабнути серед спорів і боротьби різних акаатолицьких доктрин. Жадно кинувши ся на новинку, польська шляхта починає в розчарованню вертати ся до „старої віри“, що знайшла дуже важну поміч в новоствореній івардії відродженого католицизму — єзуїтській громаді. Спроваджені до Польщі в 1560-х рр., єзуїти розпочинають дуже енергічну й зручну діяльність коло клерикалізовання сусільности дорогою проповіді, літератури і школи. Їх діяльність мала великий успіх, тим більше, що й нове польське правительство — Баторія, а ще більше Жигимонта Вази сильно піддержувало їх і взагалі рішучо стало по стороні католицької церкви. В останній четвертині XVI в. католицька церква Польщі вже відновлена, скріплена на силах, жадна реваншу по перебутих ударах і занепаді, починає завзяту роботу коло навертання „єретиків і схизматиків“. Відбиранням католицьких душ, захоплених „новою вірою“ вона уже не вдоволяєть ся, і в міру того, як чула в собі зрієт

¹⁾ Див. вище с. 494—6.

сили і атракційности, починає все більшу звертати увагу на православну церкву, що тоді переживала свої найгірші часи й здавала ся такою легкою здобичею. І поруч заходів коло на-вертання на католицтво православних одиниць — сим дуже енергічно і досить успішно займають ся єзуїти, осілі в українських і білоруських землях, починають знова підносити ся гадки про унію православної церкви з латинською. А то тим більше, що і ті політичні моменти, які відстрашили були литовське правительство від уніонних заходів на початку XVI в. — гравітація православних до Москви й небезпечність вмішання в сю справу Москви, зникли з 70—80-ими роками: кривавий терор Івана IV зробив кінець гравітації православної аристократії до Москви, а кампанія Баторія підорвала военний престиж Московщини в очах литовських політиків. Вони чули свої руки розвязаними супроти свійської Руси.

Уже в 1567 р. оден з виднійших, як на тодішню Польщу, учених і богословів Бенедикт Гербест, Галичанин з роду (з Перемищини), підносить гадку про унію в своїй описи подорожи по Галичині¹⁾. Він каже, що мавши нагоду розмовляти з духовними руськими, переконав ся, що вони досить склонні до послухности римському престолови²⁾, і взагалі під вражіннем грізного і для них реформаційного руху показують більше прихильности до латинства³⁾, так що на гадку Гербеста католицькі єрархи легко могли б привести Русь до унії й винагородити католицизму страти, зроблені нововірством, аби лише постарали ся увійти в зносини з православною єрархією і виказати її хиби.

Трудно оцінити, чи мало який вплив се писанечко, присвячене репрезентанту одної з виднійших галицьких фамілій — Ст. Гербурту, львівському каштеляну. Самого Гербеста ми

¹⁾ В книжці: *Chrześcyańska porządna odpowiedź na tę confesiją, która pob tytułem braciey Zakonu Christusowego niedawno iest wydana, 1567.* Статейка „Wypisanie drogi“ займає при кінці її п'ятнадцять картк шіснадцятки, з присвятою Ст. Гербурту замість титулу, і має дату: листопад 1566 р. Вона має вийти в Памятках укр. мови й літератури т. V.

²⁾ Czyta pismo ten baytko ruski, пише Гербест про львівського сьвященника, з котрим розмовляв, у zezwalał nam na wszystko, у na posłuszeństwo namiestkowi Piostra S., tylko tę rzecz składał na przełożone swoje — на оуца владікє і на patriarchę konstantinopolskiego. Отже не багато, як бачимо.

³⁾ Zwłaszcza tego czasu, ktorego oni tez są ku nam przychylniejszy, abowiem ta sekta nowa iuż sie też zawadza у miedzy ich popy, ktorzy są pod pany nowowiernymi.

знаємо більше в його заходах коло навертання православних на латинство: ставши від 1570-х рр. одним з головніших діячів єзуїтської колегії в Ярославі, він по словам єзуїтських письменників переводив час в неустанних місіях в Галичині й на Поділю і мав в них так значний успіх, що Єзуїти величали його „апостолом Русь“¹⁾ й можливо, що сі місії його не зісталися без впливу на приготування тої уніонної течії в Галичині, про котру зачуваємо в 1592 від львівських братчиків, але се тяжко осудити.

Далеко більший розголос і безперечний вплив мала книжка виленського єзуїта Петра Скарґи, що вийшла десять літ пізнійше п. т. *O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem u o greckim od tey jedności odstąpieniu z przestrogą u upominaniem do narodow ruskich przy Grekach stoiących*²⁾. В передмові до сеї книги Скарґа каже, що сю тему він не раз вибрав для своїх проповідей в Вильні, й вони викликали увагу православних, тому йому раджено, аби він свої гадки в сій справі оголосив друком, а перегляд руських друків, звернених против латинської церкви, наповнив його бажанням збити неправдиві їх закиди. Він починає догматичними выводами про одність церкви й старшинство папи, переходить історію розлуки східньої і західньої церкви й сполучення їх на Флорентійським соборі і вкінці звертає ся до православних Литви й Польщі з зазивом до унії. Він виступає против погляду, що віра грецька і римська і так властиво одна, та доказує, що різниці між ними дуже важні й для спасення людей грецької віри дуже небезпечні; підносить, що обряд східній при унії вістає ся непорушним, треба тільки (!) признати догмати римської церкви й зірвавши з патріархом царгородським піддати ся папі. Зручно показує він на ті користи, які православні досягнуть з унією: духовенство виїде з теперішнього свого пониження і неприродної залежності від світських людей; з прийнятем латинської мови піднесла ся б наука і освіта, так сильно занедбана в православної церкви, й вона увійшла в близшу спільність з иньшими

¹⁾ Див. *Wielewicki Diarius* I с. 178—9, пор. наше (с. 545) листи в справі навернення Гербестом одного в Острозьких; вівістки в невид. актов у Ліковського с. 82. Про його діяльність Сушко Єзуїти в заведенню унії, 1902 (більша праця його про Гербеста п. т. *Предтеча унії, в Записках т. LIII, LV, LXI, уриваєть ся на 1560-х рр.*)

²⁾ Передрукована в т. II *Памятників полемич. литературы* (Рус. вст. библ. VII).

католицькими церквами; Русини увійшли б у ближше пожитє з Поляками й Литвою, вони б до них мали більше довіре, давали б їм визначнійші уряди; ціла держава виграла б у силі¹⁾. Нехай тільки Русини не оглядають ся на Греків, котрих здержує їх прпрождений упір і „буйність розумів“, ані на варварську Московщину, яка зрештою сама за прикладом Руси скорше піде до унії, — нехай самі дбають про себе. Коли б навіть руська єрархія противила ся унії, треба відступити від неї; не треба казати: „як всі Русини духовні й старші пристануть на те, тоді й я з римською церквою злучу ся“, бо не знати чи то так скоро наступить; кождий нехай думає за себе. А з католицької сторони автор заохочує до діяльности в сій справі духовенство й правительство. Подібно як Гербест, він уважає найліпшим способом, аби католики постарали ся входити в ближші зносини з православними владиками і панамі, публіковали по руськи книжки в релігійній справі, закладали католицькі школи для Русинів, знайомились з руською літературою, послали своїх богословів на диспути з православними²⁾, а вкінці постарали ся про зложенне собору з православних і католиків.

Ся чимала книжка, написана талановитим пером чоловіка, що здобув славу найліпшого проповідника в Польщі, зручно присьвячена особі, котру уважали головою Руси — князю Константину Острозькому, мала безперечний вплив на сучасників. В передмові до нового видання своєї книги (1590) Скарга з вдовolenнем підносить, що вона „богатым послужила на користь і вітворила їх счі“, а „богатша Русь“ викупувала його книгу й палила, щоб запобічи її впливу³⁾. Сам він за той час не переставав пропагувати свої ідеї, а ставши чоловіком близьким до нового короля Жигмонта, мав спромогу сповнити і ту частину програми, що дотикала заінтересовання правительства справою унії. Королеви він присьвятив друге виданне книжки, накликаючи його до живійшої участі в справі унії.

¹⁾ С. 483—7, 489—90.

²⁾ Byśmy byli czuyni, mogliśmy dawno szkoły ruskie mieć a wszystkie pisma ruskie przeyrzeć y w słowieńskim ich ięzyku mieć swoje katoliki ćwiczone. Trzeba było y na polski albo ruski ięzyk przekładać ruskim narodom rzeczy ku themu służące, żeby rychley prawdę obaczyli. Dobrze by y do przedneyszych ruskiego naboženstwa panow uczone posyłać, a onym ich błędy y niebezpieczeństwo ukazać — с. 499.

³⁾ Пам. полеш. кит. II с. 529 (тут видруковано відмінні від першого видання части з видання 1590).

В тім же напрямі робили й інші. Панський легат Анто-ній Посевіно, що мав від папи місію в справі прилучення московської церкви до римської, розвиває перед папою в своїх реляціях, правдоподібно — не без впливу ідей Скарін, з котрими мав нагоду познайомити ся докладно, гадки про важність унії православних Польсько-литовської держави — що вона могла б отворити двері до приведення й Московщини й інших східніх церков до унії з Римом (ідея, яку потім присвоїв собі і спопуляризував пана Климент VIII в звістній апострофі: *o mei Rutheni! per vos Orientem convertendum puto!*). Він зачеркує широкий плян акції в сій справі в дусі Скарін: закладання бурс для учеників Русинів і Московитів, видавання на руській мові й безплатне роздавання, особливо між учеників-Русинів, книжок в уніятськім дусі (між иньшим він радить видати в короткім витягу, на руській мові й книгу Скарін, бо так як єсть вона за велика, а зрештою вже й розійшла ся)¹⁾, заохота від папи і короля до православних владик і панів, в формі гречних листів, висланих з особними легатами, добре дібраними теолоґами²⁾. Сі гадки він, безперечно, розвивав також і перед Баторієм, і перед ріжними людьми, з котрими мав нагоду сходити ся підчас своїх подорожей через Литву й Русь (він каже сам, що сходив ся й говорив з ріжними православними панями), а й книжка його *Moscovia*, видана в Вильні 1586 р., ширила також його ідеї в ширших кругах; дещо з того, що він рекомендував, було зроблено — нпр. видані по руськи деякі з рекомендованих ним книжок³⁾, фундовані бурси для Русинів, і т. и.

Нунцій Больонето, що пробував в Польщі в тімже часі, що й Посевіно, мав в сих справах конференції з кн. Острозьким і його синами. Не знаємо, від кого сі зносини почали ся, але у них знайшли ся спільні справи: Януш Острозький в своїх родинних справах мав інтереси на віденськім дворі, й старий князь і він старали ся вплинути через курію на цісаря в тих інтересах; старий князь інтересував ся книгами для своєї острозької друкарні й професорами для острозької школи, і в

¹⁾ Писано ся в р. 1581.

²⁾ *Possevini Moscovia* — перелр. у Старчевського *Historiae ruthenicae scriptores II* с. 281 і його паверя в *Supplementum ad hist. Russ. monum.* с. 39—41.

³⁾ Витяг з Ген. Схоларія про Фльорентийський собор, катихпаз Канізія й ин.

сих справах нунцій і папа жертвували йому свої услуги, а старий князь і його родина з свого боку заявляли свою повну прихильність плянам злуки церков, про котрі заводив мову нунцій. Очевидно, на бажання нунція, старий князь написав лист до папи, де potwierджував свою заяву, зроблену перед нунцієм, що нічого не бажає горячіше, як злуки всіх християн, і не вагався б і житє своє жертвувати для сеї справи¹⁾. Він вдячно прийняв пропозицію нунція — розстарати ся учених Греків (розуміють ся — католиків) для Острозької колеїї, а його свояк кн. Юрий Слущкий заявляв охоту дати церковні уряди таким Грекам в своїх маєностях²⁾. Довершений в тім часі, головню заходами і впливами Гербеста, перехід одного з синів Острозького, також Константина на імя, на католицтво³⁾ підогрів надії на поміч унії зі сторони сих стовпів православної аристократії, тим більше, що помилкою сього Константина-молодшого мішали з його батьком і голосили про перехід на унію самого старого князя⁴⁾. Докінченне справи нунцій покладав на Посевіна: поручав старому князеві в справі переведення унії порозуміти ся з Посевіном, і Острозький уже був умовив ся що до конференції з ним, але зайшли якісь перешкоди, що то перебили⁵⁾. З вищого польського духовенства справу унії дуже до серця взяв потім луцький біскуп Мацейовский (іменований 1587 р.), котрого заслуги в її переведенню потім так високо відносив папа; уже при нагоді переїзду Єремії через Підляше в 1588 р. він дуже охотив ся бачити ся з патріархом і говорити з ним в сих справах⁶⁾.

Ся проповідь унії й агітація за нею не зіставала ся без результатів. З одного боку успішна агресивність польської суспільности супроти православних — результат склерикалізованя католицької суспільности духовенством, єзуїтами (від

¹⁾ *Nihil me ardentius quam fidei unitatem et christianorum omnium consensionem exoptare et si res ferret aliquando, ut pro tanto hoc bono mors mihi esset oppetenda, non recusaturum* — лист у Баронія-Тайнера III с. 431, пор. витяги з ватикан. архива у Ліковського оп. с. с. 60—61 і 86, *Relacye nunciuszów I* с. 460.

²⁾ Лист його у Баронія-Тайнера *ibid.*

³⁾ *Ibid.* с. 431—2, 576—7.

⁴⁾ У самого Баронія с. 430.

⁵⁾ *Антиприсязь* — Памят. пол. лют. III (Рус. ист. библ. XIX с. 579—80); сі слова хибно розуміють, піби Острозький і дійсно мав конференцію з Посевіном — впр. Жукович с. 101.

⁶⁾ *Theineri Mon.* III ч. 46.

тих накликів до острійшого трактовання не свободні були й провідники унії¹⁾; нпр. в цитованім уже своїм листі до митрополита православна шляхта з Галичини пише, що ще таких насильств над православною вірою не було як в останніх часах: „такпхъ бѣдъ первѣй николи не бывало и вже большіе быти не могутъ, яко тые за пастерства в. м. — досить всего злого въ законѣ нашемъ стало ся, яко звалченъя святостей, святыхъ таннѣ замыканъя, запечатованъя церквей святыхъ, заказанъе звоненъя, также вывоженъя отъ престола съ церквей божіихъ поповъ, яко нѣкакпхъ злочинцовъ шарпаючи, въ спросныхъ везенъяхъ ихъ сажаючи и мирскимъ людемъ въ церквахъ божіихъ молбъ забороняючи и выгоняючи; къ тому порубанъя крестовъ святыхъ, нобранъе звоновъ до замку и кволи Жидомъ! — къ тому еще якія дѣются спустошенъя церквей и зъ церквей костелы езуитскіе, и имѣня, што бывали на церкви божія наданы, теперъ къ костеламъ привернены, и нныя многія нестроенія великія“²⁾. З другого боку неустанні наклики до латинської церкви, до унії, запевнення, що вона виведе Русинів з усіх бід і що то річ зовсім легка — властиво тільки змінити послухність патріархови на послухність папі³⁾. А при тім образ глибокого упадку руської церкви! Не диво, що серед православних помічало ся певне хитаннє — посвідчене львівськими братчиками в їх листі до патріарха:

„Мнози же совѣтъ утвердиша предати ся римскому единоначалію ариерейству, утверждающе себе, да придудуть подъ папою римскимъ, съвершающе вся своя въ церкви по закону греческиє вѣри невозбранно — понеже п календар новый раздѣляетъ насъ сугубо (від Греків) — праздновати отобоюду запрети ся нам. И сей совѣтъ доселѣ пребываєтъ. Римский же папа послав нѣкогого ерея своего, повелѣвающе по всѣхъ церквахъ своихъ zde кваснымъ хлѣбомъ службу совершатп и соединяюще симъ общеніємъ церквамъ нашимъ — яже п zde во Львовѣ обьст ся. Нѣкий же езуита виленский Петръ Скарга выдруковалъ книги, о вѣрѣ своей и о греческомъ заблужденіи глаголюще и

¹⁾ Нпр. Скарга відноспв, в науку королеви, що давнійші королі робили пресію на Русинів, не допускаючи їх до вищих урядів, аби через те були охотнійші до унії (с. 531).

²⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 146.

³⁾ В російській літературі й до нині можемо стрічати погляд, що упія означала тільки підданнє папі, без усяких догматичних змін. Зрештою поглянути навіть на аргументацію Скарги — с. 491.

королеви сіє писаніє вручил, да всяким грады мірския власть потрясе нас, и готовив ся по своєму хотѣнію совершити. Людие же сіє разсудиша, яко можетъ Христова вѣра подъ рымскою властію правовѣрно исповѣдати ся, якоже означала быст, понеже безначаліє во многоначаліи нашемъ обрѣтаєт ся¹⁾.

Тут добре піднесено всі ті моменти, які впливали на се ваганне: розстрії своєї церкви, страх пресій від правительства, і переконанне про незначність переходу на унію, піддержане навіть деякими умисними розпорядженнями, як заведенне літургії на кваснім хлїбі. І, безперечно, були такі що вагали ся. Мацейовскій доносив лєтату, що підчас переїзду патр. Єремії приходив до нього раз і другий судя берестейскій — був ним Адам Потій, пізнїйший владика; він мав уже перед тим кілька конференцій з єзуїтами і як найгорячїйше поручав Мацейовскому використати сей момент для переведення унії: пропонувати патріарху релігійну конференцію з католицькими теолоґами, особливо використати для неї заповіджений патріархом собор. По словам Потія, і він і багато иньших православних панів — „визначних своїм характером і славою рода“ тільки сього чекають, аби зірвати з патріархатом і його ересями; коли патріарх буде в диспуті побитий, дасть се їм повід до того; коли ж патріарх не прийме диспути, се здіскредитує його в очах православних і також улєкшить їм перехід на унію; се більше поможе їй як всі полемічні писання на руську віру²⁾. Про самого Конст. Острозького знаємо, що він незвичайно уболївав над розділом церков, і в щирім запалї казав, що не пожадував би й свого житя, аби тільки привести їх до унії³⁾.

Та сих симптомів вагання не належало перецінювати. Серіозними й глибокими вони не були. Знаходили ся лише одиниці, що йшли за радою Скарїи — не оглядаючи ся ані на східню церкву взагалї, ані на свою єрархію, ані на загал православних, ратувати свої душі чи більш матеріальні інтєреси прилученнем до католицької церкви. Маса зіставали ся вірні своїй інстинктовній відразї до всякого зближення до латинства. Се зовсім виразно зазначило ся тоді з нагоди реформи календаря. Навіть таку чисто формальну відміну і зближенне до латинських порядків православна суспільність стрїтнула рішучо

¹⁾ Monum. confrat. I c. 377 = Акты Зап. Р. IV c. 46.

²⁾ Theiner, Monumenta III ч. 46.

³⁾ Як вище с. 545.

опозицією, і правительство аж двічі мусіло публікувати грамоту, що православних ніхто не має силувати до нового календаря, й вони можуть зістати ся при своїм старім. І ті „визначні своїм характером і славою рода“ люде, що заявляли свою охоту до злуки церков, бажали бачити власне злуку, а не переносити ся своїми особами з одної церкви до другої. Їх погляди й дезидерати може характеризувати пізнійший дещо лист Конст. Острозького, що в таких сильних словах свідчив свою охоту до унії перед Больонето і папою. Писаний він був до Потія в 1593 р., коли ще ніхто не передчував, що справа унії прибирає певні конкретні форми¹⁾. Задумуючи тоді їхати для поратовання здорова до Італії, старий князь просив Потія порушити справу злуки церков і тих умов і форм, в яких можлива була б така злука, а сам піднімав ся з поручення собору в таким разі завести переговори з папою підчас тої подорожи. Мотивом служить для нього упадок православної церкви і „поруганія еретик и тыхъ самыхъ отторгнувшихъ ся Рымлян, яже намъ иногда беша братия“. Але злуку він розуміє тільки загальну: „потреба бы и патриарховъ обослатъ, жебы се до згоди склонили, жебысьмы единымъ серъцемъ и едиными усты Пана Бога хвалили; потреба и до московського (царя) и до Волохъ послати, жебы се на одно зъ нами згодили“. Окрім задержання обряду він бажає непорушности православних церков, заборони переходу зі східного обряду на римський: „абы за постановеньемъ згоди еслибы се напотожъ хто зъ нашихъ до римського костела удати хотель, не прыймовали ани прымушали, а звлациа пры отдаванью малъженъства, яко то звыкли чинити“. Сам для себе старий князь не допускав і тієї можливости робити на власну руку якусь зближенне до латинства: навіть не допустив, аби його сина Януша (уже католика) вислано від короля послом до папи, аби його не підозривав хтось в хитанню на пункті віри²⁾.

Такий настрій православної суспільности, православних мас не міг бути секретом для польського правительства і правительственных кругів, і тому тут взагалі всі заохоти до рішучої участі в справі унії приймали дуже здержливо. І без того правительство мало загато клопоту з релігійними справами, з спорами про толеранцію, а виглядів на легке полагожденне унії не було. Перевести її по рецепті Острозького — щоб го була злука за-

1) Видрукований в Автириансі — с. 575—587.

2) *Starożytności polskie* ґрабовского I с. 93.

хідньої й східньої церкви, не було що й думати, а всяка проба частинної унії стріла ся б з опозицією мас, як би навіть і можна було нахилити до неї певні впливові одиниці зпоміж єрархії. Се розуміли добре, тому й пізнійше справу унії поведено такими потайними, критими ходами клерикальної інтриги.

Виплила вона відти, відки, здаєть ся, того найменше надіяли ся, судячи по попередніх пробах — від православної єрархії. Бачили ми, як здержливо дотепер приймали все українські (й білоруські) владика плян унії, звідки б не виходив він — коли не спромогали ся на активну опозицію, то бодай яasnвно убивали дотепер сю справу. І тому Скарґа, заохочуючи всі можливі чинники до впливання на владиків, все таки зчислив ся в першій лінії з такою можливістю, що владика далі будуть в опозиції, й радив вірним самим думати про себе. Та стало ся зовсім противно — як раз владика виступили з пропозицією унії.

Такий незвичайний поворот був викликаний і незвичайною причиною: приїздом на Русь зверхника руської церкви — царгородського патріарха. Від коли існувала руська церква, не ступала на руську землю нога патріарха, аж тепер з'явив ся тут він. А з'явивши ся, повів себе так негактовно і наробив такого заколоту, що руські владика мали всяку причину пожалувати, що він тут з'явив ся після того, як протягом яких півтора століть взагалі тут ніхто не думав і не журив ся патріархом, котрого власть над руською церквою стала майже номінальною.

Зрештою був то час, коли й без того Русь аж заройла ся зєйлякими грецькими духовними достойниками, більших і меньших рані, що приходили сюди по гроші, продаючи різні сьвягости, видаючи грамоти й індульгенції, роздаючи різні права, титули, привілеїї, дуже часто — без всякого на то права, пробуваючи часом коротко, часом осідаючи ся на довше¹⁾. Небогато з них записало ся похвально в культурній історії Руси (як арх. Арсеній еласонський, Нпкифор, Теофан), зате богато було таких, що рекомендували себе зовсім немудро, на-

¹⁾ Про індульгенції див. інтересну статью Лихачева О разрѣшительных грамотах восточныхъ патріарховъ, Древности-Труды москов. арх. общ. т. XV, про Греків на Руси спеціальнійше — Каптеревъ Характеръ отношеній Россіи къ православному востоку въ XVI и XVII ст., 1885, також його ж: Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ, 1895 (Палестин. сб. т. 43).

прикрюючи ся дуже сильно всім, і здобували дуже непохвальну репутацію для грецької церкви. Потій нпр. злотно пригадував потім діяльність одного з таких зайд, Гавріїла арх. охридського, що титулючи себе патріархом, „якобы перекупникъ неякий въ краме роскладаючи товары свое торговаль, такъ онъ святые речи, розгрешенья малые и великие торгомъ продавалъ : великое розгрешенье по талеру, середнее по полталеру, а меньшее по шести грошей, на што все самъ очевисте у Берести очима своими смотрелемъ“¹⁾. Скарги на них змусили патр. Єремію видати спеціальну грамоту, де він забороняв тим приходням Грекам сповняти які небудь чинности в границях київської митрополії²⁾; але й діяльність самого Єремії в тій митрополії зовсім не виїшла її на здоровле.

На жаль, відомости, які маємо про сю гостину Єремії, далеко не дорівнюють тому інтересу, який має вона для нас з огляду на свої наслідки і своє значіння в нашій історії. Особливо для побуту Єремії з поворотом (1589) — особливо для нас важного, приходять ся користати майже виключно з вказівок самих грамот, зовсім майже позбавлених всякої історичної обстанови, бо оповідання маємо пізнійші, дуже недокладні³⁾, не кажучи за дуже стороннчу закраску.

Чи мав Єремія наперед якісь пляни в справі української церкви, не знати. Дещо доносило ся до нього вже перед тим — як от справа львівського брацтва, що давала йому передсмак тутешніх відносин. Але його передовсім займала власна справа. Два рази скинений з патріархату, він незадовго був знову покликаний султаном на патріарший стіл, і заставши патріаршу резиденцію зовсім знпщену, потребував пильно гроша на її відновлення, а також і на те, щоб скріпити своє становище відповідними контрибуціями на султанськїм дворі й запобігти новим пригодам. Надію свою покладав він головню на Москву, бо звідти не раз приходили останніми часами багаті дарунки патріархам, а вибрав ся туди через Галичину й Литву, слідами антіохійського патріарха Йоакима, що два рази перед ним звівав Москву й вивіз відти багаті дари. Він попрямував просто до Замостя, до канцлера Замойского, щоб дістати позволення на переїзд через землі Польщі й Литви, а з'їхавши ся в дорозі з арх. Арсенієм, що пробував від двох років у Львові, поїхав з ним

¹⁾ Листъ Потея — Нам. полем. лит. III с. 1023 - 5.

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 20. ³⁾ В Пересторозі, Паліводії й ин.

разом до Московщини, задержавши ся на кілька день у Вильні й спішачи ся до Москви¹⁾. Але православне духовенство і мняре, що поз'їздили ся на приїзд патріарха до Вильна, очевидно, видвигнули таку масу справ, дезідерат і питань, що патріарх тодіж мусів приобіцяти зайняти ся справами православної церкви Литви й Польщі при своїм повороті й заповісти на той час собор²⁾.

В Москві патріарх пробув довго, і доперва по році з поворотом приїхав до Вильна, в початках липня 1589 р. Свій приїзд мусів він заповісти наперед, і на „синад до Вильна“ завчасу повибирали ся владки³⁾ й пньше духовенство, та православні пани, а прибув і сам король. Очевидно, надіяли ся важних справ і розпоряджень. Патріарху занесені були скарги на непорядки в церкві — від свого духовенства й приїзжих Греків. З огляду на різні розпорядження, які треба було в тих справах зробити, патріарх окрім одержаного вже від короля листу на свободний переїзд і всякого рода юрисдикцію, випросив іще ннший лист, де король повторяючи своє позволенне патріарху розпоряджати ся в своїй митрополії, наказував всім властям, аби були йому в тих розпорядженнях помічні й перешкоди не чинили⁴⁾. Се поясняеть ся заміром патріарха приступити до рішучих способів в напрямі непорядків кнївської митрополії.

Патріарх пробув в Вильні близько місяць; перед тим він уже в перший приїзд дістав деякі відомости; крім того мав при собі цілий рік арх. Арсенія, що проживши два роки у Львові,

¹⁾ Про сю подорож його оповідає в своїх мемуарах Арсеній (звичайно користують ся з латинського перекладу, не дуже докладного п. т. *Itar in Moscoviam*, між ин. у Старчевского *Scriptores*, II, грецький текст видав Сата при біографії Бремїї: *Воскресеніи чудотворна пері тоб патріарху Арсенію*. Атепи, 1870). Ітїнерар Бремїї слїдить також Голубевъ *Исторія кїевской духовной академіи*, I с. 61 і далі.

²⁾ З цитованого листу Мацейовского (*Theiner* III ч. 46) бачимо, що з початку собору надіяли ся на рожество Богородиці 1588 р. — можливо, що патріарх надїяв ся на той час вернути ся з Москви, але забавив довше.

³⁾ Зі скарги унівських монахів бачимо, що Гедеон вибрав ся також „до Вильна на синод духовний до й. м. отця Бремїї патріарха“, десь в початках липня н. ст., принаймні кликав на нараду до себе в сії справі унівського ігумена — *Monum. confrat.* I ч. 121.

⁴⁾ Перший лист — Акты Ю. и З. Р. I ч. 191 (7 липня) випрошений ще, ніж патріарх приїхав до Вильна, другий — *ib.* II ч. 157 (Акты Зап. Р. IV ч. 16), з датою 15 липня, вже, очевидно, по приїзді.

міг не в однім освідомити Єремію. Сми до певної міри можна усправедливити ту скорість і рішучість, з якою чинив свої розпорядження Єремія. Але розвагою й тактом він взагалі не визначався, по відзивах навіть своїх найблизших приятелів¹⁾, і дійсно не показав ані розваги ані такту в своїх розпорядженнях у нас.

Уже перед тим патріарх став рішучо по стороні брацтв в їх руху, зверненім против єрархії. Він потвердив розпорядження Йоакима у Львові і на скаргу братчиків на Гедеона вислав до нього лист досить різкий, де називав його поведінку „ворожим Богови“ і „противним добру“, та грозив церковними карами²⁾. В Вильні, їдучи до Москви, він затвердив виленське брацтво, дав поручення митрополиту публично відлучати від церкви, на представлення брацтва, тих братчиків, які б противилися брацтву, й кинув клятву на всіх, хто б нищив брацтво чи кинув до нього незгоду, чи був би то митрополит, єпископ чи простий чоловік³⁾. Розуміється, брацький рух був явищем дуже симпатичним не тільки з суспільного, але й релігійного становища; але патріархи дуже необережно піднесли його супроти єпископату й замість причинити ся до злагодження можливого конфлікту, все зробили для того, щоб його роз'ятрити, не кажучи вже, що з становища канонічних принципів таке дискредитування єпископської влади владика мали всяке право брати за зле (про се нижше).

Крім брацької справи, уже в перший переїзд патріарх дуже сильно виступив против Гедеона з powodu його спору з Теофаном арх. меглинським за жидичинське архимандритство; на скаргу Теофана, не покликавши Гедеона, видав він грамоту до духовенства й вірних Гедеонові єпархії, де оповіщав, що як Гедеон не помирить ся з Теофаном, то позбавляється єпископської гідности й підпадає клятві⁴⁾.

¹⁾ Так відзивається ся про нього в своїх мемуарах його товариш в подорожі й близький приятель Єротей арх. монемвазійський (надруковані Сатою при тій же біографії патр. Єремії): „такий мав характер, що лічней ради не слухав, навіть від найшпрійших для нього людей, через те й сам він багато мусів терпіти, і церков за його часи“ (I. c. c. 21).

²⁾ Руський переклад, споряджений очевидно для братчиків у Львові, через умисну чи ненавмисну докладність, ще побільшає негречні вирази патріарха (так *φθύνος* переложено як „убийство“, і Гедеон звець ся „убийца и ненавистник добру“ — див. Monum. confr. I ч. 94.

³⁾ Собр. грамотъ Вильна, Ковна II ч. 4.

⁴⁾ Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 60, поправніше в Monum. confrat. I ч. 103.

Тепер, в другий побут у Вильні, супроти скарг на непорядки в церкві, патріарх, окрім звісного вже нам розпорядження проти ріжних зайдів-Греків, звернув особливу увагу на практику сьвящення на церковні посади двоженців і троженців, як їх недокладно називали — себто людей, що були два або три рази жонаті¹⁾. Тому, що сам митрополит Онисифор Дівочка був два рази жонатий, то патріарх без довгих церемоній скинув його з митрополії; на всіх иньших був виданий загальний обіжник, де патріарх оповіщав, що всі „дво- і троженці“ мають перестати функціонувати, і на їх місце мають бути поставлені иньші духовні²⁾.

Коли в своїх розпорядженнях в справах брацтв патріарх, щоб так сказати, уносив ся реформаційним рухом і в интересах поправи православної церкви жертвував канонічною практикою, то в сих розпорядженнях против двоженців він, противно, в сліпій вірности канонам прогрішив ся безперечно против интересів церкви. Правда, канони й цісарські розпорядження пізніших часів заборонили сьвятити людей, що були два рази жонаті, як також женити ся вже посьвященим, але в св. письмі ся практика не має ніякої основи, і в українській церкві не гільки в XVI. а і в пізнійших віках не додержувала ся³⁾. Супроти широко прийнятого звичаю сьвятити двічі жонатих, належало й Єремії бути стільки ж бодай обережним, скільки був обережним російський синод, що по придученню до православної церкви уніятів по розділі Польщі полишав всіх сьвящеників ехуніятів при посадах, хоч були два чи три рази жонаті. Так само й супроти м. Онисифора, що зрештою ні в чім лихим не звісний і був не гіршим, коли не ліпшим від иньших митрополитів XVI в., і що йно заслужив ся, виходивши у короля важний привилей в обмеженню надужить патронату, а перед тим — загальний привилей для православної церкви⁴⁾, належало бути поблажливійшим. Безцеремонність, з якою обійшов ся з ним патріарх, зовсім не зробила доброго вражіння. Єремія показав тут

¹⁾ Підношу се, бо сей вираз „двоженець“ часом справді розуміють так, мов би то були люде, що мали на раз по дві жінки.

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 17.

³⁾ Див. про се статейку Теоф. Лебединцева: Второбрачіе южно-русскихъ священниковъ конца XVIII в. и его историческіе прецеденты — Киев. Старина 1883, II.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 14, III ч. 149. Онисифору ж належить виданне служебника 1588 р., друкованого в Вильні. Се справедливо пригадав зедавно Гільдебрандт (Шам. пол. лит. III, прим. 44).

той же короткозорий формалізм, яким взагалі в значній мірі прогрішали ся сучасні грецькі єрархи, що нпр. зробили велику історію зі звичаю сьвятити ріжну їду на Великдень і Різдво і з того роздмухали голосну війну в Галичині між владицок і вірними.

На тім зрештою не кінець. На місце Онисифора треба було поставити нового митрополита. Номінацію на митрополію дістає від короля оден з архимандритів митрополнчої єпархії Михайло Рогоза, ігумен возпесенського монастиря в Минську¹⁾. В номінаційнім листі сказано, що король надає онорожену за уступленням²⁾ попереднього митрополита митрополію Рогозі за вибором і прошенням „панов ради і рицерства в. кн. Литовского закону и послушеньства церкви греческоѣ“. Впадає в очі, що говорить ся тут про вибір лише самими сьвітськими особами, а не собором, зложенним з духовенства і сьвітських панів: як я підносив уже, правдивого соборного вибору, що з рештою уже таки й вийшов з уживання, не було, і про вибір король говорить евфемістично. а звістний лист єзуїтів до Рогози каже, що митрополію він дістає з волі короля³⁾. (Припускають навіть, що королеви рекомендували його єзуїти, але ми могли б надіятися в такім разі, що преподобні отці і се б в своїм листі Рогозі пригадали⁴⁾). Що якась рекомендація православних мала місце, се каже і автор „Перестороги“⁵⁾, додаючи, що патріарх сям кандидатом був не вдоволеній (мовляв предчував, що він буде зрадником православію) і сказав, що не бере на себе одвічальности за нього. Не видно одначе, аби він постарав ся добити ся прп тій нагоді канонічного вибору й поставлення митрополита і тим проломити негідну практику останнього столітя, що повинен був зробити. Справа була зроблена за кілька день, і вже 1 серпня королівський кандидат був

¹⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 19.

²⁾ „за спущеньемъ еѣ отъ первшого митрополита“. Тут або помилка, замість „опущеньемъ“, або недокладність: „спустити“ властиво значить „добровільно відступити“, „передати“. (Зовсім доволно переказує се редактор Описанія докум. архива уніат. митрополитовъ, ч. 125, що катедра опорожила ся „послѣ кончины м. Онисифора“). В иньшій грамоті (Собр. грам. Вильна II ч. 5) король каже, що Онисифор „тую митрополію по доброй воли своей, фольгуючи старости п форобе своей, паъ себе зложилъ“.

³⁾ Див. вище с. 417.

⁴⁾ Пор. нпр. Костомаровъ с. 191. Макарія IX с. 484—5.

⁵⁾ Акты Зап. Рос. IV с. 207. Жукович (ор. с. с. 47) вказав іще на пізнійшу згадку виленського брацтва, що воно брало участь в виборі Рогози митрополитом.

посвященим митрополитом¹⁾. Але тим невдоволенням патріарха з Рогози треба пояснити дальше розпорядження його: поруч митрополита уставив він свого екзарха з широкими компетенціями і уряд сей поручив владіці луцькому Терлецькому. В грамоті, даній в Берестю на Спаса, отже в кілька день по посвященню митрополита²⁾, патріарх мотивує се потребою, аби „паства Христова розмножала ся а ленивые пастырпе были ку славо-словнею побожно подбужаны и доброму церковному строенню звыкали“, і поручає Терлецькому „яко намістнику своему“ їх наглядати, провинних упоминати і в потребі позбавляти навіть урядів, а всім владикам наказує, аби поважали й слухали ся Терлецького й „честию больша, яко нас самыхъ творили“. Таким чином сей уряд екзарха, котрий грамота прирівнює чомусь до кардинальства („еже есть зовемо латинскимъ языкомъ кардиналь“), не маючи ніяких спеціальних компетенцій, являв ся простою конкуренцією для митрополичого уряду³⁾, й митрополит та й все духовенство мало всяку причину скандалізувати ся таким небувалим розпорядженням патріарха⁴⁾.

По сім патріарх пробув в границях дієцезії ще три місяці (головно в околицях Замостя, чекаючи канцлера, що мав забезпечити йому безпечний поворот), і тут знов дав кілька розпоряджень, що могли тільки скріпити характеристику, дану його приятелем Бротеем.

З Берестя владика роз'їхали ся, і з патріархом поїхав

¹⁾ Див. Акты Зап. Рос. IV ч. 20. ²⁾ Архивъ Югозап. Р. I. I ч. 60.

³⁾ Прохаска (Z dziejów) толкував се розпорядження патріарха мотивом *divide et impera*; Костомаров, Ліковський — просто недовірив до нового митрополита; др. Франко, кладучи сю номінацію по замостьськїм епізодї, припускає, що вона була куплена Терлецьким за посередництвом Замойского (Z dziejów с. 9—12). В обережнійшій формі гадку про продажу сього титула Терлецькому висловив ще давнійше Макарій (IX с. 681—2). Памятати одначе треба і сказане вище про нерозважність і скороспішність рішень патріарха.

⁴⁾ Деякі учені застановляли ся над питанням, чому як раз Терлецький дістав сю гідність, але не могли властиво вказати для того мотивів (вказували на енергію, яку показав він в урядованню маєтків катедри, на те, що він, як давнійший намістник крилоса, ліпше знав порядки церковні). Та очевидна річ, що патріарх мав вибрати з чотирох присутних владик — Терлецького, Хребтовича, Балабана й Пелчицького (вони підписані на грамоті), а властиво з трох — бо Балабан не йшов в рахунок, і як би вибрав якогось другого, ми так само заходили б в голову. Припущення купна найлекше б розв'язало сю справу, але вважаю за сьмілу гіпотезу припускати, що пропозиція утворення екзархату виїшла від самого Терлецького.

тільки Гedeон, що наспів туди, а хотів поладити дві важні для себе справи, в котрих патріарх зайняв неприхильне для нього становище: справу львівського брацтва і справу жидичинської архимандрії. І він дійсно умів підійти патріарха, так що той видав грамоти на його користь в обох справах. Про се одначе довідали ся інтресовані й полетіли до патріарха переобрляти справу. Перший прилетів Терлецький, довідавши ся, що патріарх видав якісь грамоти на його некористь в справі жидичинської архимандрії, а може і ще якісь. Не знати вже, якими способами він обробив патріарха на свою користь, але той кілька день пізнійше видав грамоту¹⁾, заявляючи, що Гedeон, користаючи з незнання патріархом язиків руського і словенського, дав йому до підпису якісь грамоти; отже як би в тих грамотах знайшло ся щось некористне для Терлецького, в справі Жидичинського монастиря, чи якісь иньшій, то патріарх їх уневажнює. При тім патріарх іще раз потверджує повновласть Терлецького як екзарха: се б давало натяк, що ті відкликані грамоти порушували, або відкликали іменованне Терлецького²⁾.

Крутіша справа з брацтвом. До Львова була привезена грамота патріарха, де на підставі відомостей, даних Балабаном, патріарх кидав клятву на провідників львівського брацтва — Красовського й братів Рогатниців, і всіх взагалі братчиків за вчинені ними насильства. Грамота була написана по руськи, підписана патріархом, але печатка мала бути сфальшована, так що властиво не зовсім ясно, скільки патріарх був в ній заангажований³⁾). Коли брацтво звернуло ся в сій справі до нього, він видав нову грамоту, де зняв клятву з братчиків до свого приїзду і розсліду сеї справи⁴⁾, але не закинув Гedeону фальшо-

1) Monum. confrater. I ч. 123 = Акты З. Р. IV ч. 21.

2) Стилізація грамоти взагалі неясна і дуже незручна: патріарх каже, що він помітив, як Балабан, по від'їзді Терлецького, почав лукаво його обмовляти, і того йому заборонив, а тим часом так довірив ся Балабанови, що підписав предложені ним грамоти, не знаючи змісту.

3) Грамота видана в Monum. confrater. I ч. 124, але з копії, адасть ся; по словам видавця печатка умисно стерта, аби не видко було, що вона Гedeонова. Копія має напись, не зовсім ясно: „по судѣ ратушъномъ лвовскомъ таковый то листъ епископъ заочне презъ Григорка протопопы и отъ патрiарха по руску писанный взялъ, напротивко которого самъ патрiархъ рукою другий лист пишеть с Красного Ставу“: видавець розуміє так, що сей лист був написаний Григорком в імені патріарха. Патріарх одначе мусів признавати ся до видання листа.

4) Monum. confrat. I ч. 125, пор. ще другу в Diplom. statutaria ч. 11.

вання документу — значить свідомо видав був ту грамоту на користь Ідеона¹). Сам до Львова Єремія одначе не поїхав, але розбирав ще справи братські в переїзді через Поділе (в Тернополі й Каменці), і сим разом змагав до того, аби привести до згоди братчиків з владикою: потверджуючи й роз'ясняючи організацію брацтва, він уже уникав всього, що могло б привести до конкуренції з властю єпископа, і закликаючи одного з львівських богачів, Корнякта до датків на користь брацтва, повідомляв його, що він „помирив брацтво з богомилітським єпископом львівським і привів до повної любови між ними²).

Взагалі розпорядження, починені патріархом на виїзді, роблять ліпше вражінне. Окрім тих заходів коло полагодження конфлікту між львівським брацтвом і владикою, він видав іще кілька грамот в справах обряду й дисципліни; в одній він поновляв питання про св'яченне страви на Великдень і Різдва (правдоподібно, справа ся знову дебатовала ся між владикою і братчиками) і заборонював св'яткування п'ятниці; в другій, спеціально для львівської дієцезії, поновляв свою клятву на св'ящеників двоженців³); в третій наказував владикам не св'ятити на духовні посади людей без розбору й уваги, без вибору і посьвідчення людей, пильнувати аби за відправленне тайн не брано грошей з людей, аби до причастя не допускано людей без приготування, і т. и.⁴). Се все, піднесене в сій грамоті, було розуміть ся не зле, та тільки досить воно дивно, що патріарх звернув на те увагу аж на виїзді.

Як бачимо, для упорядкування української церкви патріарх властиво не зробив майже, чи таки й зовсім нічого, тільки представляв з себе „власть“ і комендерував дуже богато, на всі боки,

¹) Здасть ся, сей епізод з заходами коло патріарха Балабана й Терлецького, з видаваними й відкликуваними грамотами і з якимись фальшованими, при чім якусь ролю відігравав той „Григорко“ (див. прим. на с. 556), митрополичий протонотарій, пізнійший полоцький владика, — дав привід до байок, які ми знаходимо потім, в досить неясній і покрученій формі в Пересторозі, про листи патріарші, викрадені від Григорка Терлецьким і Балабаном, аби не допустити до зложення собору і т. и. (Акты З. Р. IV с. 207—8). Сі байки, перейняті потім Паліводією (ст. 1058—60) і повторювані до недавна і в науковій літературі (нпр. у Костомарова оп. с. с. 203—4), проф. Студинський в своїй розвідці про Паліводію полишив без аналізу; деякі загальні замітки дав др. Фравко (оп. с. с. 9—12).

²) Diplom. statutaria ч. 13 і 16 (пор. Monum. confrat. I ч. 132 і 135).

³) Diplom. statut. ч. 18, Monum. confratern. I ч. 137.

⁴) Diplom. stat. ч. 109.

як трапилось, і добре і зле¹⁾. В єрархічних кругах були з нього рішучо не вдоволені. Пять літ пізнійше, мотивуючи свій перехід на унію, владики так писали, маючи, очевидно, на гадці передовсім гостину Єремії:

„Видячи мы єпископы въ старшихъ нашихъ, ихъ мил. патріархахъ великія нестроєнія и недбалости о церкви божіи и о законѣ святомъ и ихъ самихъ зневоленія и яко ся съ четырёхъ патріарховъ осмъ учинило и яко тамъ на столицахъ своихъ животы свои ведутъ и яко одинъ подъ другимъ подкупають ся и яко столицы, церкви божіи соборныя потратили²⁾ а тут до насъ приѣзжаючи жадныхъ диспуацій зъ иновѣрными не чинять³⁾ и съ письма божіяго отвѣтовъ, хотябъ хто и потребовалъ. зъ нами мѣти не хотятъ, толко пожиточное свое болшей нижили збавенное опатруючи⁴⁾, зъ насъ и откуль могучи набравши скарбовъ, одинъ другого тамъ въ земли поганской скупають, и только тышъ самымъ животы проводятъ, не вспомянуочи иншого ихъ нерадѣнія“⁵⁾.

До вражінє гостини Єремії прилучив ся потім ще оден епізод, що докинув також тіни до того образу. Два роки по виїзді Єремії приїхав на Русь Грек, що називав себе Діонисієм, архієпископом тирновським; прийнятий з довірем і честію у Рогози, він предложив йому лист від Єремії, де той жадав від митрополита п'ятнадцять тисяч аспр (що на тодішній рахунок значило півтретаста таларів) як коштів посьвячення. Рогозі се жаданне показало ся дивним і підозрілим; розвідуючи ся, він дізнав ся, що той Діонисій на місці, в Вильні казав собі зробити патріаршу печатку й сфальшував цілий той патріарший лист. Він відмовив Діонисію, і той собі поїхав промишляти де инде. Зїхавши си у Львові з Балабаном, що був дуже недобрий на

¹⁾ З дрібніших, але також не дуже тактовних його розпоряджень агадаю призначє титула „протогтрона“, першого між владиками, для єпископа володимирського; знаємо, що про се з давна був спір між владиками володимирськими і полоцькими (див. с. 421), і тепер володимирський листав (правдоподібно — купив) сей титул від патріарха.

²⁾ Тут алюзія до Єремії, котрому султан забрав його катедральну церкву під час його деградації, й Єремія їздив збирати на нову.

³⁾ В сих словах досить правдоподібно добачають натяк на те, що патріарх ухилив ся від диспут з католиками — бачили ми вище з листу Мацейовского, як засідали ся вони на нього з тими диспутами, й досить правдоподібно, що й король до Вильна був приїхав в надії такої диспути.

⁴⁾ Дбаючи більше про користь, ніж про спасєнє душ.

⁵⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 55.

Рогозу за протекцію львівському брацтву (про се низше)¹⁾, Діонисій сфальшував тут таки, очевидно, нову грамоту в імені патріарха на некористь брацтва²⁾, а далі — ніби виправив, а в дійсності мабуть також сфальшував разом з Балабаном иньшу грамоту, де патріарх на підставі донесень Діонисія про різні провини Рогози, між тим і за те, що він в Ідеонової епархії надав право ставропітії братчикам, — не менше й не більше як кидав клятву на Рогозу, поручав владикам володимирському, галицькому і луцькому ту клятву на нього з всякою церемонією проголосити і, як се порозуміли — на його місце поставити нового митрополита³⁾.

Грамоти сі, поки роз'яснида ся їх фальшивість, викликали величезний заколот і соблазнъ. Братчики, взявши з початку грамоту за правдиву, поспішили ся до патріарха з новими представленнями⁴⁾; митрополит, діставши копію тої грамоти з клятвою на нього і також уважаючи її за правдиву, просив братчиків вислати до нього делегатів, аби нарадити ся, що тепер робити⁵⁾. Що до жадання грошей від митрополита, то хоч сам Рогоза проголосив то за шахрайство Діонисія, але воно пішло як певний факт. З католицької й уніятської сторони вказували на нього, як ілюстрацію брудних практик патріархату, а православні знову, приймаючи се жадання патріарха також за факт, боронили Єремію, що в жаданню такої малої суми з його сторони не було нічого злого. Скарґа в своїй обороні Берестейського собору⁶⁾, нападаючи на патріархів, писав: „Що там маєте за потіху й поміч від них, коли вони посилають когось від себе? Більше вони приносять замішання й злих прикладів:

1) У Львові Діонисія бачимо від червня 1592, а приїхав він туди мабуть ще скорше. Приїзд його до Рогози тому не можна класти пізнійше як зима 1591/2 р.

2) Копія сеї грамоти прислана Балабаном братчикам (Acta confr. I ч. 232) має таку напись, зроблену потім в брацтві: „Лист противный през ексарха мурнавакаго епископъ выправил на манастир, от вселенскаго патріарха мѣнячи быти, который лист по руску писан слугою владычим а не по грецку, як патріархъ звык писати, аякъ печат власною и подпсье руки незнаемый, але ексархова справа и практыка владычїа“. Що грамота ся і пізнійша — на митрополита, фальшва дійсно, видно з того, що патріарх стояв тоді по стороні брацтва (Acta ч. 254).

3) Так порозумів се й сам митрополит, котрому прислали копію грамоти (Monum. confr. I ч. 258), але в грамоті (ibid. ч. 255) того владство нема.

4) Monum. confr. I ч. 245 = Акты З. Р. IV ч. 33.

5) Monum. confr. I ч. 258. 6) Там. полем. литер. II с. 993.

продають гідности, збирають гроші як голодні; дають розгрішенне, продаючи дари божі; дозволяють двох жінок мати; иньші шахрують, уживаючи фальшивих печаток; иньші знову продають нас і всіх християн, як шпигуни й зрадники. І з Єремії, що тут був, чи мали потіху? Набравши грошей, пішов собі. Коли хотів котрий перетягнути його на свою сторону против другого, щоб зіпхнути того з владництва, то дав йому золота, а той написав: оповіджено нам, і увірили сьмо, що ти такий і такий, отже скидаємо тебе... Добра то справедливість і суд! А вернувши ся до Турції, написав до одного з руських єпископів: не дав єси мені нічого за посвященне, як я тебе посвящав своєю рукою — коли тепер мені не пришлеш 12 тис. золотих, стратиш гідність...“ Се повторяє, в тих же словах, і автор Антирнзиса (Потій), і сі обставини підносять як причину переходу православних владиків на унію¹⁾.

Як мотив песпольотічний ся вказівка має повну ціну, і її належить прийняти з усякою увагою. Сі несподівані після повної пасивности в попередніх століттях, незвичайно часті й різкі вмішування патріархів в справи церковного житя, часто з поминеннем самого владикн, чи його зверхника митрополита — і то не тільки самого лише царгородського патріарха, а й иньшпх, що властиво ніякого права до кнївської митрополії не мали (так перед Єремією дуже діяльно мішав ся в справи галицькі, пробуваючи там, антиохійський патріарх Йаким, а пе Єремії — александрійський Мелетій Пііас, хоч не особисто, те листами), та ріжних митрополитів і архієпископів, що також господарили в кнївській митрополії як у себе дома, чи то називаючи себе патріаршними екзархами і намісниками, чи виступаючи під ріжними шумними титулами (до патріаршого включно — як той Гаврил охридський), а серед котрих часто не можна було зміркувати, чи масш до діла з дійсними достойниками, чи нагнаними турецьким правительством єх-єрархами, чи нарешті — з обманцями і пройдисвітими. Сі листи, накази, упімення, погрози, що дощем поспипали ся на українську церкву, а серед котрих часто не можна було ані руш відріжнити того, що служило виразом правдивої волі правдивого зверхника, від грамот виданих помилкою, чи несвідомо, наслідком якихось махінацій, і вкінці — простих фальсифікатів, так що не знати було — чому коритись і слухати, що простувати, що відкидати. Сі

¹⁾ Нам. пол. лит. III с. 693—4.

різкі, небували розпорядження, в котрих сучасники добачали. підозрівали — чи основно, чи безосновно, результати інтриг, перекупств, закулісових історій. Са вічна непевність, атмосфера клятв, погроз, деградацій, чи то за неправильности канонічні. до котрих та: призвичаїли ся, що вони не здавали ся вже й неправильностями, — чи то за ріжні особисті хиби й проступки. які мав майже кождий за собою, і також в тодішній атмосфері своєвільства й морального упадку брав їх дуже поблажливо чи нарешті, і се найбільш боліло — наслідком знов таки інтриг і перекупств, підозріваних, хоч би й неоправдано. Все се не могло не дражити православну ерархію в дуже сильній мірі.

До того звістне невдоволення з протекції, яку патріархат показував церковній революції — братському руху, що ображав зарівно і панські почутя нашої ерархії, й ерархічно-канонічні погляди, і неохота до тих усильних накликувань до моральности, дисципліни, порядку, що завдяки вмшанню патріархів залунали так сильно наоколо, звучачи докором, дуже неприємним для владиків. Не забудьмо, що маємо перед собою не якихось подвижників релігії й моральности, а звичайних ідців „духовного хліба“, призваєних дивити ся на церковні посади як на тихе прибіжище для вигідного, розкішного панського життя; вони не могли ніяк помирити ся з сими окликами реформи, що грозили зробити кінець їх вигідному життю. Не можучи в переважній більшости піднести ся на становище інтересів церкви, релігії, чи національно-культурних потреб, вони супроти тих всіх реформаційних заходів почали тільки роздумувати над способом утечи від того всього галасу й неспокою. який підняли наоколо них домашні реформатори й грецькі ерархи. Ставши на їх становище, зрозуміємо, чому приїзд Бремїї, ставши фокусом, в яким зібрали ся обставини тодішнього церковного життя, дав з себе імпульс до переходу православних владиків на унію. Вони самі вказували на той приїзд як на вихідну точку сього повороту, і се була таки правда. Треба лише додати, що перехід сей обіцював їм не тільки увільнення „з неволі патріархів константинопольських“, але й ріжні великі й багаті милости, що в части були ними осягнені справді, в часті — зістали ся й далі предметом зітхань.

Першим, хто підніс гадку переходу на унію, уважав ся Балабан. Говорить про се тільки Потій, але говорить так, що трудно сумнівати ся в справедливости його слів, які зрештою вповні відповідають дійсним обставинам, як ми їх знаємо. Покликавши ся на друкований текст синодальних постанов львівської латинської дієцезії з 1595 р., де є згадка про участь Балабана в унії, він додає: „нехай зрештою він сам запитає своєї совісти, чи не приїздив він умисно до Дунаєва, до львівського архиєпискупа, і з плачем припадаючи до ніг його не просив, аби владиків визволено з неволі константинопольських патріархів, що були з митрополитом на нього недобрі за львівське брацтво та незносні утиски й тиранства, які він чинив над братчиками і їх попами? коли не вірите, запитайте Львовян, що тепер разом з вами стоять против унії, а побачите — вони ще ліпше скажуть на владика львівського, що не хто иньший, а він був „чыноначальникомъ до одступенья патрыарховъ“¹⁾. Як бачимо, звістка зовсім виразна, а і з иньших звісток і документів знаємо, що Балабан належав до кружка владиків, які почали справу унії. Становище, зайняте патріархом і митрополитом Роговою в спорі Балабана з брацтвом, дійсно, ще перед першою декларацією унії того кружка владиків могла привести його, в пориві роздражнення до такої візити до архиєпискупа і заяв про своє бажанне зірвати з патріархатом. Коли держати ся слів Потія, що се був перший виступ з унією, треба його покласти перед нарадами в тій справі, що мали місце в 1590 р., значить на зиму 1589, або початок 1590 р., і се дійсно був час, коли Балабан міг до роз'ярення приходити з огляду на піддержуванне патріархом і потім митрополитом справи брацтва против нього²⁾.

Як ми вже знаємо, патріарх по інциденті з грамотами, виданими під намовами Балабана, старав ся не загостряти кон-

¹⁾ Антирризие — Пам. полем. лит. III с. 617—8, теж саме пише Потій в листі своїм до доминиканського провінціала, 3 січня 1601 р. (в Supplementum ad hist. Rus. mon. ч. 186); він покликують ся тут іще на луцького владика, który nań gotow evidentissimis testimoniis pokazać, że nie kto inszy iedno on naprzód tę iedność był zaczął y patryarchów odstąpił.

²⁾ Помилуєть ся Прохаска (с. 545) кажучи, що Балабан вів переговори про унію ще перед приїздом Бремїї: угода Балабана з арц. Солюковским (Акты З. Р. IV ч. 147), на яку покликують ся Прохаска, нічого не дає для такого погляду.

флікту між львівським брацтвом і владикою. Але в найбільше горячім тоді питанню — власти над монастирем св. Онуфрія він все таки став по стороні брацтва, признавши сей монастир за ставропііальний, підвластний просто митрополиту; повторив також заборону тих церковних практик, які не хотів признати за неправні Балабан (паска, різдвяне съвячене). На випадок нових претензій на той спірний монастир патріарх загрозив владиці клятвою¹⁾. Балабан сим постановам не піддався і відносна своїх до брацтва не поправив, хоч патріарх і поспішив був проголосити їх повне помирненне. На нові претензії Балабана брацтво поспішило ся зі скаргами до митрополита, і той взяв сторону брацтва, потверджуючи незалежність від владики спірних монастирів і пригадуючи Балабанови, що львівські владки не більше як намісники київського митрополита²⁾. Балабан, не послухавши патріарха, розумість ся, тим менше мав охоти слухати ся митрополита, і межі ними таким чином виникають неприязні відносини (кінець 1589 початок 1590 р.). Положенне його в сім подвійнім конфлікті з патріархом і митрополитом, що справді міг би взяти ся до реалізації своїх прав до галицької епархії, як митрополитою, де львівські владки числили ся лише „дворними єпископами“ митрополита, було зовсім не втішне, і зовсім природно було, що від Балабана першого, в тій ситуації. вийшла перша заява про унію — як про неї оповідає Пютій. Пять літ пізнійше, коли унія стала фактом голосним, чоловік сторонній — воевода новгородський Скумин-Тишкевич в листі до митрополита висловив переконанне, „што все ижь намъ справила естъ початкомъ незгода братская³⁾ съ владыкою лвовскимъ, то п слѣпый видѣти можетъ; нехай же справедливый судья крови и душъ невинныхъ зъ рукъ тыхъ възыщеть, хто тому естъ причиною“. і додаючи до того переконанне, що дуже богато в тім завинив патріарх, привівши до такої свари своїми листами і всякими нісланцями і своїми грізбями загнавши в розпуку своїх противників, завважає: „бо владыка лвовскій, будучи тамъ въ остатней томи отъ братства, не только до такового отщепенства кинути ся мусиль, але вѣрю, же бы и душного неприятеля⁴⁾ радъ бы собѣ на помощь възять! чого и доказаль и другихъ за собою потягнулъ“⁵⁾.

¹⁾ Monum. confr. I ч. 131.

²⁾ Ibid. I ч. 138—142, пор. 265.

³⁾ Себто львівського брацтва.

⁴⁾ Себто сатану. ⁵⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 65.

В листі писанім до митрополита воевода, розумієть ся, не уважав відповідним дотикати становища в сій справі самого митрополита, що як ми знаємо, також підтримував братчиків против Балабана, відогрівуючи при тій нагоді свої права до галицької єпархії. Але неприязне становище, в якім стояв він супроти Балабана, відбило ся на тім, що перший кружок владиків, який організує Балабан під окликом унії, стоїть супроти митрополита в опозиції. Vice versa — таке опозиційне становище кружка, що приймає перше колективне рішення в справі переходу на унію, служить доказом, що ініціатором його був дійсно Балабан, як на нього вказують сучасники (Потій, Терлецький. Тишкевич).

На жаль, обставини сеї першої конспірації владиків нам звістні досить мало. Важну вказівку дав в тій справі оден з її учасників владика холмський Збируйський, що ся конспірація робила ся не тільки під окликом невдоволення з патріарха, але і в опозиції до митрополита, і по одній стороні стояв митрополит і володимирський владика Хребтович, а по другій владика: луцький, галицький, холмський і турівський; вони не хотіли дозволити митрополиту „розширяти над собою юрисдикцію далі, аніж йому належало“, і „не хочачи далі зносити таких непорядків“, постановили піддати ся римській церкві¹⁾. Се поясненне дав він властиво про декларацію унії, дану в Берестю, але воно кидає сьвітло й на ту ситуацію, яка її попередила.

З актів берестейського собору 1590 р. довідуємо ся, що десь перед тим, в першій ґоловині 1590 р., „епископи некоторые“ з'їздили ся в Белзі й мали там якісь постанови. Митрополита на тім з'їзді не було; правдоподібно самий з'їзд мав характер такої ж опозиції митрополиту, як пізнійша, зазначена Збируйським. Не можна сумнівати ся, що ініціатором був той же Балабан²⁾, з сучасних владиків найбільше притиснений обставинами й загрожений митрополитом, від котрого надіяв ся но-

¹⁾ the sprawe... daie, ysz za niekotorym rozrozumieniem naszym z oycem mitropolitom kijowskim, starszym naszym, ktory zmowiwszy sie z wladiką z włodzimierskim nieboszczikiem Chrebtowiczem, nad nami chciał iurisdycią szwoie daley anizeli sie godziło wszciagac, a nie chcąc daley w takim nierządzie byc, zmowiwszy sie mi czter: wladika lucki, pinski, lwowski y ia chelmski, uczinili szmi spis miedzi szobą, chcąc sie poddać pod posluszenstwo oycza świętego papieża rzymskiego — Акты Ввл. ком. XIX с. 366.

²⁾ Саме місце з'їзду до певної міри вказує на ініціативу Балабана.

них інтервенцій в драстичній боротьбі з братчиками, зведений весною 1590 р. (митрополит дійсно з початком червня видав нові листи в обороні брацтва й заповів свій приїзд на ґрунт)¹⁾. Балабан взяв ся за організацію владиків і знайшов співчуте серед них. Вповні правдоподібно, що гадка про унію з Римом, як вихід з трудного положення, була на сїм з'їзді піддана ним зібраним владикам і знайшла послух, так що сей белзький з'їзд можна уважати першою конспірацією владиків в справі унії²⁾. Рішено було, як довідуюмо ся з пізнішої берестейської ухвали, з'їздити ся в Белзі й на далі — очевидно в тій же справі самооборони в загроженій позиції

Запобігаючи такій окремішній організації владиків, митрополит скликав на двадцяті числа червня синод до Берестя³⁾. Окрім згаданих вище чотирох опозиціоністів і самого митрополита приїхав ще тільки місцевий єпископ Хребтович. Поставлено під обряду справу направи церкви, з огляду на великі непорядки в ній і „пренагабанье и частые гонения, пренаследование великое и тяжары великие ни гды незвыкые, неслыханые от станов розных“. Ухвалу, прийняту в Белзі про річні з'їзди, прийнято тут наново, з тою рїжницею, що з'їзди сї мали відбувати в Берестю, 24 червня кожного року. Вони мали своєю задачею „рядь и sprawy духовныє в стародавний добрый светый порядок привести, о справахъ церковныхъ обмыслити, о школах, о науках, шпигалех и о пниших добрыхъ справахъ“. Всі владики мали приїздити, нічим не вимовляючи ся, під грошевою карою, навіть під страхом „скинення з столицы“, і привозити з собою виднійших духовних, „в писме божомъ поучоныхъ“ (очевидно самі владики не чули себе досить сильними на сїм полі). Ухвалено, аби єпископи не дозволяли свїтським людям держати монастирів, не вступали ся „в чужую парафію“ — не

¹⁾ Monum. confr. I ч. 151 - 2.

²⁾ Таку гадку в обережній формі висловив уже Коялович (I с. 84 і далі), повійше — Ликовский, Жукович. Непотрібно тільки в словах берестейського соборного акту: „а што которое постановене учинили и списали ся з нас некоторые у Белзе — тоє постановене при вупцной еопи аоставуєм“ добачають потвердження ухвали в справі унії: знаємо, що не всі з підписаних під соборним актом були втємничені в белзькі паради, і сї слова найкорше треба розуміти про дальші ухвали в справі церковного порядку, що, значить, були предметом нарад і в Белзі.

³⁾ Не знаю, на чім опирає ся Прохаска кажучи, що берестейський синод мав парадити ся, кому з двох патріархів віддавати послушність (с. 538—9), бо такого роздвоєння в патріархаті тоді не знаємо.

чинили ніяких функцій в чужій дієцезії, не святили туди священників, не давали антимінсів і не приймали відти попів без отпустної грамоти¹⁾. Поновлено знову розпорядження Єремії против тої нещасливої паски і т. и., розібрано спори Балабана з брацтвом і звістним нам жидичинським архимандритом еп. Теофаном і признано Балабана винним. На найблизший синод поставлено на порядок справу церковних актів: кождий мав привезти з собою привилеї й документи своєї катебри, аби їх переглянути й порішити, де їх переховувати²⁾.

Всі отєї ухвали синоду були прийняті згідно всіма присутніми. Навіть ті, що найблизше зачіпали інтереси Балабана: признання прав ставропігії за спірним монастирем св. Онуфрія, оправданне брацтв львівського і рогатинського в їх конфліктах з Балабаном, заборона наски і різдвяних пирогів, підтримуваних Балабаном, підписані всіма присутніми владиками, і в тім — самим Балабаном. Конспіранти, очевидно, рішили не показувати фарби і на все годити ся, певні, що з тих ухвал однаково нічого не буде, бо вже забезпечений иньший вихід з ситуації. Серед згаданих нарад і ухвал ішли між ними иньші наради, результатом котрих була декларація, зладжена під датою 24 червня і підписана чотирма звістними нам владиками:

„В імя божє стань ся! Ми низше названі єпископи даєме знати, що маючи своїм обовязком старати ся як про спасенне наше так і про християнський люд — стадо овець Христових, поручених нам від Бога, аби ми їх до згоди й одности проводили, — ми з дару божого, бажаючи одного старшого пастира і правдивого намісника св. Петра на престолі римськїм, найсвятїйшого папу, своїм пастирем признавати, мати його своєю головою, йому підлягати й слухати ся завжди, — з чого ми надїємо ся великого помноження божої хвали й його святої церкви, і не хочючи далї того³⁾ мати на своїй совісти, прихилилисьмо своєю волю й розум як вище сказано: віддати послушність найсвятїйшому стцеві папі римському і піддати церкви божї під зверхність і благословенство його милости найсвятїйшому папі римському, вимовивши собі тільки те, аби нам об-

¹⁾ Здаєть ся (судячи з стилізації соборного акту), сі справи вже були предметом нарад (pro foro externo) белзького з'їзду (див. напше прим.).

²⁾ Monum. confr. I ч. 155--60 (дещо з того перед тим в Актах Зау. Р. IV ч. 22, 24, 25) і Архивъ Юговал. Р. I. I ч. 65.

³⁾ Розумїй — розділу церковного.

ряди і всі справи, себто служба божа і весь церковний порядок, як здавна св. східня церква держить, полишений був від найсв. римського пани незмінним, і той порядок до кінця світа ненарушеним лишив ся, а й. к. м. король пан наш свободи наші забезпечив привилеями і затвердив артикули, які будуть від нас предложені. Ми ж за таким запевненнем і potwierдженням привилеями зі сторони найсв. папи і й. к. м. милостивого нашого пана прирікаємо і обов'язуємо ся тим нашим листом підлягати зверхности і благословенству найсв. отця папи престолу римського. І освідчаючи Богови в Трійці єдиному ту мисль і охоту нашого серця, той лист з підписом власних рук наших і приложеними до нього печатками дали ми до рук нашому старшому братови й. м. Кирилу Терлецькому, екзарху й єпископу луцькому й острозькому. Писано в Берестю р. Б. 1590 місяця череня 24 д. Кирило Терлецький з божої ласки єпископ луцький і острозький вл. р. Леонтій Пелчицький єпископ пинський і туровський вл. р. Гедеон Балабан єпископ львівський, галицький і Камінця Подільського вл. р. Діонисий Збируйський єпископ холмський і белзький вл. р.⁴⁾

Як бачимо, ся перша декларація дуже бідна змістом. Захованне православного обряду і potwierдження привилеїв православної церкви — се річи, що розуміли ся самі собою, і про них властиво не було що й говорити. Інтерес весь лежить значить в тих артикулах, які мали окрім того бути предложені королеви. Ми їх не маємо, і не знаємо, чи взагалі були тоді вони вироблені чи відложені на пізнійше. Але які постулати були предложені королеви окрім сеї декларації, на се дає нам певну вказівку грамота короля, дана в відповідь на сю декла-

⁴⁾ Ми не маємо досі видання оригінального тексту сеї декларації, а тільки польські переклади, дещо відмінні — оден в Антиривис-і, в польськім виданню (с. 620—2), другий в книзі *Colloquium lubelskie* с. 32. Перший переклад виглядає взагалі на докладніший, але має дату хибну: 1591 р. Що ся дата, прийнята декотрими дослідниками давнішими (як Коялович, Макарій, Чистович), а недавно Гільдебрандом, не правдива, на се досить доказів зібрав Жукович (ор. с. с. 95), і вони не лишают місця для сумніву: дату 1590 р. дають в своїх протестаціях 1595 р. самі учасники — Балабан і Збируйський, і сам Потій на ньшш місці Аптіривиса каже, що декларація ся була владжена на першш берестейськш синоді (с. 591). Зрештою більше ніяких звісток не маємо, аби в червні 1591 р. був в Берестю синод (як приймає Гільдебрандт — що того року були два собори в Берестю, в червні і в жовтні — *Пам. пол. літ. III приж.* с. 76).

рацію потім, в 1592 р. Король запевнив своїм королевським словом за себе і своїх наступників, що як би на підписаних під декларацією владників „отъ патріарховъ и митрополитовъ якіе колвекъ причины ку неблагословенству были на нихъ вынайдованы и клятвы выношены и выдаваны, пжъ то имъ епископомъ самимъ и всиеткому духовенству ихъ немнѣй никгды нѣ в чомъ шкودити не масть“; „и обѣцую словоиъ нашимъ королевскимъ для всякого оскарженя и клятвы оголошеня, бы и добре противъ становъ ихъ ведде правъ духовныхъ и свѣтскихъ было, для всиеткихъ таковыхъ причинъ тыхъ достоенствъ владичтвъ отъ нихъ не отыймовати и при ихъ животѣ иншимъ особамъ не давати, придаючи ещѣ надъ то имъ и кождому, хто бы ся до такои едности и порядку прихилплъ, свободѣ и волностей такъ яко ихъ м. духовные рпмеские мають, такъ и они мають мѣти“¹⁾.

Безперечно, сї приречення служать відповідею на дезидерати, додані до тої декларації: жаданне зрівняння з латинським духовенством в правах²⁾, і особливо, так докладно вистілізоване забезпеченне їм їх владичих престолів до їх житя не вважаючи на ніякі обвинувачення, які б були против них підняті, розпорядження й клятви зі сторони патріарха чи митрополита. Се, очевидно, були ті спільні бажання, на якпх зійшли ся всі оті ідці духовних хлібів, так зідливо схарактеризовані Іваном Вишенським. Завзятий Балабан, що як дідпчний владика, репрезентант династії, яка з поколїнь в поколїння володіла львівською енархією, ніяк не хотїв пардонувати „шевцям і сідельникам“ і завзяв ся показати, що таки він їм. а не вони йому будуть старші, на перекір всім патріархам і митрополитам, — очевидно, не потрібував багато аргументів, аби такому ж неовздержаному в своїх апетитах і не перебірчивим в способах їх заспокоєння луцькому владичі, і холмському екс-писару, що по словам православних жив і на владичтві з жінкою, і такому ж фаміліанту пинському, що ще під час виленського собору мав приємність почути з уст патріарха погрозу анатеми за протегуванне „двоженців“, — доказати, що Балабанові клопоти, спільні клопоти всіх їх, що те щѣ спіткає його

¹⁾ Апокрифе - Пам. пол. лит. II с. 1135—6. Акты Ю. и З. Р. I ч. 202 (копії де в чім різнять ся, а їх оригінал теиер неівестий — див. Monum. confr. I ч. 224).

²⁾ Може бути навіть, що се додав король від себе, а одиноким жаданнем владик було забезпеченне за ними їх посад до живота.

нині, може завтра спіткати їх, в виді компромітації, клятви, чи навіть „скинення з столиці“ патріаршим чи митрополитим чи соборним розпорядженням. І вони постановили себе заасекурувати підданнем під зверхність „найсвятійшого папи римського“. Тим поясняєть ся, що в своїй декларації вони не уміють поставити ніяких дезідерат в інтересах церкви і своїх вірних. „овець Христових“, окрім задержання обряду, признаного цілим рядом давніших уніонних актів, і заховання тих нужденних „свобід“ руської церкви, що властиво ніяких їх не мала. Ведені чисто особистими мотивами, березучи своїх посад, своїх „хлібів“, вони, очевидно, і не змігли піднести ся над сими еґотистичними інтересами. подумати про потреби церкви — нею сі бон-вівани, сі пани в рясах ніколи не журились, і не клопотали ся також і тепер.

Справу держано в найглубшій секреті. Адам Потій, що як місцевий чоловік і велика фігура — сенатор, брав участь в нарадах собору (фігурує в його актах), запевняє, що він нічого-сенько не знав про ті вступні фази унії¹⁾. Правда, він каже, що й ставши потім владикою, аж до кінця 1595 р. (recte 1594) також нічого про змову владик не знав, а сьому повірити ніяк не можна; але що в рр. 1590—1593 змову держано в найглубшій тайні, се не підлягає сумніву.

До переговорів з королем уповажнено, як ми бачили, Терлецького як старшого брата й екзарха; він дійсно уважав ся старшим між владиками, і на актах берестейського синоду все фігурує зараз по „прототроні“ владичі володимирській. Але висловлена була иньша ще незла гадка — що Терлецький уважав ся найвідповіднішим тому, бо мав коло себе Мацейовського, і через нього, як чоловіка прихильного унії, міг добре вести переговори чи з королем чи з Римом; вказують на те, що як раз перед берестейським синодом, а мабуть після белзької конференції Мацейовський вибрав ся до Риму з дипломатичним порученням від короля, і ставлять се також в звязок з першими змовами владиків про унію²⁾. Ся можливо, хоч все лише гіпотетично.

¹⁾ Антіріанс с. 591. Привязувати особливе значінне до побуту Потія на синоді, як робить нпр. Макарій, нема причини: він був там зовсім природно, як місцевий пан, а чи мав охоту звіряти ся владикам з гадками про унію, так як звіряв ся перед луцьким біскупом, велике питання. Протинно, в тім часі міг уважати за ліпше виступати перед ними правовірним православним — маючи охоту самому зайняти владичий престіл.

²⁾ Сі здогади висловив Жукович с. 92 і 96—7, пор. Likowski с. 111.

Але Терлецький, діставши се поручення, видко, не спішиє ся з його виконанням. Ми не маємо ніяких слідів якихось заходів його в сій справі аж до 1592 р. Хитрий владика — „райський змії і хитрий лис“, як його характеризував Рогоза¹⁾, очевидно оглядав ся на задні й не рішав ся на такий рішучий і супроти звісного настрою православної суспільности все таки досить ризикований крок²⁾. Пришпорив його, здаєть ся, звістний уже нам конфлікт з луцьким старостою. Протягом цілого 1591 р. Семашко не давав йому жити і довів владика до розпуки, а помириєв ся і дав спокій тільки по занесенню до короля уніонної декларації. Се впадає в око. Висловлений був здогад, що Семашко умисно напущено на Терлецького, щоб пришпорити трохи владика³⁾; і се не неможливо. В кождім разі нема сумніву, що сей інцидент сильно піддержав Терлецького в намірі утечи дорогою унії від тих понижень, які окружали православне духовенство, навіть вище, в тодішній Польщі.

Чи осінній синод 1591 р., що відбув ся в Берестю в жовтні, мав який вплив на розвій уніонної справи, лишаєть ся незвісним. Головний промотор — Балабан не був присутній⁴⁾. Взагалі про час і обставини, в яких декларація була предложена королеви, не маємо ніяких звісток. Однокою точкою опори зістаєть ся грамота короля; нема ніяких причин припускати, що король зволікає з відповідею на декларацію, змістом йому вповні симпатичну, і при тім з відповідею так загальною, що ні в чім його особливо не антажувала. Біда, що грамота короля має вагання в даті (18 марта або мая)⁵⁾; дату 18 марта вважаємо

¹⁾ Анокрізіс с. 1058.

²⁾ Жукович і Ліковський (I. с.) підносять, що Мацейовський вернув з Риму доперва під літо 1591 р., а без нього, мовляв, Терлецький не хотів починати справи. Але й по повероті його минув ще рік до видання королівської грамоти конспіраторам. Жукович се толкує трудними обставинами короля, Прохаска — важністю справи, Ор. Левицький і за ним Студинський — недовірею короля до особи Терлецького. Та велике питання, чи Терлецький пустив уже тоді в курс декларацію владиків. Ліковський припускає се й шукає різних причин, що могли здержати Терлецького (с. 112); але й він безвідставно думає, що Терлецький доручив декларацію королеви скоро по синоді 1591 р.

³⁾ Макарій думав на Мацейовского (с. 515), але треба зазначити, що свою кампанію на Терлецького Семашко розпочав перед поверотом Мацейовского з Риму. Іванишев (Архив І. І передм. с. 45—6), також Ор. Левицький (К. Ст. 1882, I с. 65) бачили тут руку польського правительства. ⁴⁾ Monum. confr. I ч. 207.

⁵⁾ Дату 18 марта має ся грамота в Анокрізісі с. 1136 (і у Гара-

правдоподібнішою, і вона дає нам хронологічну вказівку, коли декларація була доручена королеви. Коли вірити словам Потія, доручив її особисто владика луцький, так як то йому було поручено.

В грамоті виданій до владик-уніятів з сього поводу, король заявляв, що він вдячно прийняв їх заяву про прихильність „ку порувнаню въ вѣрѣ“, забезпечав їм їх посади, обіцяє спокій, „примноженне ласки й вивишенне учтивости“, а всім, хто пристане до унії — зрівнянне з католиками, як ми то вже знаємо. Окрім того мусіло бути тоді ж поставлено до владиків жаданне, аби вони свою унію проголосили явно, а не держали в секреті, й особисто зложили папі свою послухність; правдоподібно також поручено їм постарати ся, аби унія ся обняла можливо всю руську церкву, або принаймні ширші круги її, а не була приватною річею кількох владиків, так як було дотепер.

Обставини складали ся в сїм напрямі — для розширення круга уніятів досить щасливо.

На перемишльське владичтво, по смерті „брилинського тивуна“, місцева православна шляхта поставила кандидатуру небіжчикового свояка Михайла Копистенського, місцевого шляхтича, як і покійник¹⁾. Але Копистенський був жонатий і не мав охоти жінки кидати, як і інші деякі його товариші по владичтву. Патріарху було зараз донесено про се (може від Балабана, що держав перемишльську епархію в тимчасовій адміністрації), й він наказав митрополиту не давати Копистянському сьвящення²⁾. Грамота ся не перешкодила Копистенському, дїставши номіна-

севича, с. 164), дату 18 мая — в Supplementum Synopsis (Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 626) і в копії друкованій в Актах Ю. и З. Р. I ч. 202 (як вище с. 568). Дослідники якось не звертали уваги на сю ріжницю, приймаючи без мотивування то ту то сю дату. Не маючи оригіналу, трудно рішати. Але коли приймати звістку Потія, що Терлецький особисто доручив декларацію королеви й вислухав його запевнень (Антиривизь с. 591: „и его кор. ш. черезъ листь свой и черезъ оногочъ владыку луцкаго съ тымъ ся готовымъ быти оповедаль“), то се тяжко погодити з датою 18 мая, бо в тім часі, 9—12 мая, Терлецький мав справу з Сенатом в Гродьскім суді в Володимирі (Архивъ I. I ч. 78), а король був у Кракові.

¹⁾ Документальний матеріал про рід Копистенського і його самого зібрав Прохаска (ор. с. с. 546 і далі) — треба тільки числити ся з певною односторонністю в освітленню.

²⁾ Dipl. statut. ч. 20.

цію від короля, дістати й сьвященне (чи патріарша грамота прийшла за пізно, чи митрополит не відважився противити ся королеви, не знаємо). Але в кождім разі в ролі жонатого владики поставлений між недаскою патріарха й митрополита з одного боку, а інтригами Балабана, що хотів, здається, задержати епархію в своїй управі й далі — з другої¹⁾. Коппстенський чув себе на своїй столиці досить непевно і був готов утікти під заслону й оборону унії.

При кінці 1592 р.²⁾ Рогоза одержав звістну нам грамоту Єремії, котрою його виклято. Він не сумнівав ся в автентичности її, й вона мусіла вразити його, як грім з ясного неба, після того як він власне старав ся як найвірнійше йти за вказівками й директивами патріарха, поборював Балабана, боронив братчиків і з зав'язетем вартим ліпшої долі воював з великдною паскою й рідвяними пирогами. Ми не знаємо, коли відкрила ся фальшивість тої грамоти, але в кождім разі скандал був великий. Іедеон поспішив ся вписати її до львівських актів³⁾ і наробити як найбільшого розголосу. Розійшло ся загальне переконання. й удержало ся й пізнійше, що патріарх викляв чи скинув митрополита за різні непорядки. Православні на Берестейськім соборі мали те переконання, що патріарх кинув клятву на Рогозу і загрозив усуненням з митрополії, як усунув Дівочку, і вповні оправдано, бо митрополит сьвятвв двоженців і треженців і явних распустників і допускав взагалі великі непорядки в шлюбних справах, та що ся патріарша грамота була причи-

¹⁾ Ми маємо про се все побіжні згадки й натяки в документах: не входячи в детальніший розбір (дещо є у Прохаски, I. с.), зазначимо, що з одного боку православні гіршили ся жонатим станом Коппстенського (допесенне брацтва до патріарха з 1592 р. — Акты З. Р. IV с. 43), і митрополит в 1593—4 рр. наставляв на Коппстенського, як згадує сей в своїй протестації, мотивуючи тим свою участь в Сокальськім з'їзді (друк. у Прохаски с. 599). З другого боку в препарованій Балабаном з Діонисем грамоті на митрополита (Monum. confg. I ч. 255) одною з вш митрополитчих фігурує се, що він против патріаршого наказу всьвятвв Коппстенського, якого патріарх уважає поставленим неправпо.

²⁾ Дату дає його лист з 4 грудня 1592, писаний під сьвіжим вражінням сеї грамоти (Monum. confg. I ч. 258). На значінне сього факту, на підставі Ekthesis-а, вказаав уже Коялович, тільки не міг вгадати дати. і помилув ся о рік (1594 або кінець 1593) — оп. с. с. 296. Жукевич, здається, не піянав сеї звістки й не зміркувавши, що тут мова про звістну нам грамоту Єремії, не уважав можливим дати для переходу Рогози до унії щось більше, як дату підписання вш артикулів унії (оп. с. с. 112).

³⁾ Akta gr. i ziem. X ч. 2592.

ною переходу Рогози на унію¹⁾. І сей здогад представляєть ся мині оправданим, хоч як баламутна була сама легенда про патріаршу грамоту; можна уважати за певне, що в 1593 р. Рогоза уже був готов для унії, хоч формально й не приступив іще до уніятської конспірації владиків: завзяте, з яким він провадить далі війну з Балабаном в 1593—4 р. (на соборі в червні 1593 і знову в червні 1594 він засуджує Балабана, кидає на нього клятву й усуває його від єпископських функцій), показує, що він тоді ще не був втаємничений в конспірацію: се мабуть наступило десь в осени 1594 р.

Разом з тим як митрополит зражував ся фальшивим листом патріарха, справа унії здобувала нового діяча в особі Потія. В січні 1593 р. опорожнила ся володимирська катедра, одна з найбогатших і по останній гостині Єремії уважана першою по митрополичій, і номінацію на неї король дав Потієви. Хоч при тім рекомендацію Потієви мав дати кн. Острозький²⁾, ледви чи можна сумнівати ся, що в дійсности Потій завдячував сю номінацію иньшим рекомендаціям, в роді біскупа Мацейовського, котрому він давно вже ностарав ся рекомендувати себе як прихильника унії, і що ся репутація здобула йому сей лакомий „духовний хліб“. Діставши його, Потій одначе не спішив афішувати свої уніятські симпатії³⁾, хоч мусів знати уже про уніятську конспірацію владиків. Правда, він запевняє, що довідав ся про неї тільки при кінці 1594 р., але сьому ми не рішаємо ся повірити — деякі факти дуже сильно говорять против того. І коли кн. Острозький звернув ся до Потія перед собором 1593 р. зі звістним уже нам листом, де просив його піддати під наряду собору гадку про злуку церков і взяти ся до переведення, а Потій то збув критичними замітками про деякі неправославні гадки в листі князя і на синоді сеї справи не порушив, то се мало виглядає на того горячого і щирого прихильника унії, не втаємниченого тільки в її тайни, яким уважають його за Мацейовским і новійші історики унії, а скорше на

¹⁾ Ekthesis — Пам. пол. лит. III с. 355—6.

²⁾ Се підносить король в номінації — див. питати з невид. актів у Жуковского (ор. с. с. 107), і сам Потій влячно пригодував Острозькому його протекцію. Але таке старанне висування на перший план Острозького робить вражінне туювання дійсних мотивів і протекцій.

³⁾ Ліковський стараєть ся покрити сю безчиність Потія твердженням, що він за сей час займав ся приготуванням своїх вірних до унії (с. 117), але на те нема ніяких вказівок.

мудрця, який „мовчить, а все знає“, і тим більше оминає всякої гїни своєї правовірности в очах вірних. Для справи унії таким чином і він, як і Рогоза були поки що силами потенціальними тільки.

Тим часом Терлецький з огляду на перспективу подорожи до Риму постарався дістати від короля дозволення на застав церковних маєтностей на кошти дороги і обробив також своїх кривошан, так що в маю 1594 р. міг уже ставити ся перед володимирським земським урядом разом з своїми кривошанами з заявою, що вони видержавляють одно з церковних сіл за 2 тис. злотих на кошти подорожи. В листі, предложенім урядовц, Терлецький з кривошанами заявляв, що вибираєть ся в дорогу „для утвердження єдности и отданя послушенства свейшому отцу папе римскому“, з поручення короля, заходом котрого, а також „пановъ радъ ихъ милости духовныхъ и свецкихъ“, „давно пожаданая згода и милость братерская межи двема церквами восточною и западною, черезъ часть немалый въ вере розърозненными, зъ признанемъ пастыра звирхного, наместника апостолского свейшого напы римского до зъєдноченья и до skutку пришла“. Для скріплення того акту король, по словам того листу, висилає особито двох осіб — єпископа володимирського Потія й луцького Терлецького і на покритє коштів дозволив їм заставити скільки потрібно з церковних маєтностей¹⁾.

Вперше се оборотний владика уважав можливим відслонити рубчик покрову, що покривав досі так щільно уніятську справу: втаємничені були його кривошане, тепер він подавав сю справу до відомости уряду — подавав навіть без пильної потреби, ніби для спопуляризованя сеї ідеї, чи випробованя суспільної гадки про неї. Одначе се перше півпубличне проголошеннє унії не викликало ніякої сензації — може бути, бачили в цілій історії тільки штуку, ужиту Терлецьким на те, аби дістати дозвіл на застав маєтностей.

В звязку з подорожню до Риму владиків-делегатів стояв

¹⁾ Архивъ I. I ч. 101. Дослідники, полягаючи на словах Потія, що до кінця 1594 р. він нічого не авав про унію, пробують витолкувати і сей акт так, що Потій був визначений на делегата без своєї відомости, в тім переконанню, що він того не відмовить. Та не легко подумати, що король міг визначити Потія в таку делегацію, коли він не пристав ще до унії, а ще тяжше припустити, щоб луцький владика в Володимірі, столиці Потія, рішив ся в суді публично вписувати до книг лист про визначеннє в делегацію Потія, коли Потій про те все нічого не внав! Рішучо, таке довірє до Потієвих запевнень переступає границю дозволену для дослідника.

з'їзд єпископів-унїятів, що відбув ся при кінці червня тогож року в Сокалі¹⁾. По словам Потія²⁾, були на нїм Терлецький, Балабан, Збируйський і перемишльський владика Михайло Копистєнський, що тут вперше виступає як учасник конспірації. З'їхали ся вони як раз в часі, в якім митрополит відбував синод в Берестю; на синоді з владиків лишив ся тільки Потій, иньші владики демонстративно відтягнули ся, уважаючи синод неправним (тому що кор. Житїмонт виїхав до Швеції, і підчас його не-присутности всякі з'їзди були заборонені); з огляду, що на синоді мала ще раз судити ся справа Балабана, таке зірванне синоду було йому особливо приємне³⁾. По словам Збируйського, на своїм з'їзді в Сокалі владика вложили якісь декларації против митрополита за кривди його й екскомунікації, а окрім того — заяву в справі унїї, „а також списали на особній картці деякі артикули до тої злуки, зіставивши місце на иньше, чого ми мали добивати ся у й. кор. милости перед тою злукою“⁴⁾. Звичайно приймають, що то була та декларація унїї, яку маємо потім з датою 2/XII 1594, і до-лучені до неї артикули. Чи се як раз та сама декларація і ті самі артикули, се трудно сказати; але з всякою правдоподібністю можна думати, що вони віддають більше менше акти уложені на сокальським з'їзді.

Судячи по тому, що ми маємо ту декларацію в однім оригіналі, підписанім тільки Потієм і Терлецьким⁵⁾, з датою 2/XII 1594 р., треба міркувати, що сі два, як делегати до Риму, мали порученне виладати остатню редакцію декларації, але потім — може коли пристав до справи митрополит і його підпис треба було поло-жити на першій місці, списали декларацію на ново й почали збирати підписи.

¹⁾ Дату дає протестація Балабана — 27 червня, її повторяють Копистєнський і Збируйський (Архивъ І. І ч. 455, Kwart. hist. 1895 с. 569 і Акты Вилен. ком. XIX с. 366). Вона не має нічого против себе. Ті сумніви, які був підніс против неї Макарій, добре абиває в своїй праці Жукович (с. 113—4). ²⁾ Антиризис с. 591.

³⁾ Він, а за ним Копистєнський в своїх протестаціях самий з'їзд мотивують тим, що владика з'їздили ся „маючи обтяжливість отъ с. м. отпа Михаила митрополита — за оскарженьемъ людей нкаторыхъ на насъ єпископовъ“ (І. с.).

⁴⁾ drugi membrani daliszmi na thesz zgrade nasze czo u w Brzesciu z stroni ziednoczenia naszego z kosciolem rzimskim, iakosz y artikuli niektore do tey iednosci nalezące spiszaliszmi na osobliwuy karczie, a na insze mieyszcze zostawiwszy, czego by nam potrzeba bylo domawiać sie u i. k. mosci przed tym ziednoczeniem (І. с.).

⁵⁾ Описание док. архива западпор. митроп. І ч. 167.

Ся декларація ширше розвивала вступну гадку декларації 1590 р.: владки виходять з почуття обов'язку до одности, вложеного на християн Христовою наукою, а відчувають потребу тої одности особливо в нинішніх сумних часах, коли наслідком розділу розмножили ся ереси й зайшли великі непорядки в церкві; до тепер вони все оглядали ся на старших своїх (себто патріархів) і від них ждали ініціативи в тій справі, але стративши надію на їх ініціативу з огляду на те, що вони будучи під власттю невірних, не мають уже спромоги виступити з такою справою, хоч правдоподібно самі бажать злуки — підписані владки рішають ся поступати в інтересах церкви па свою руку й заявляють своє прилучення до римської церкви, під зверхність римського папи, й обов'язують ся старати ся привести до того „и другую нашу братью духовную и весь людъ посполитый“¹⁾. Всякі жадання і „артикули“ в сій декларації, призначеній для папи, були тепер опущені й відложені до артикулів, що були мабуть начеркнені разом з сею декларацією й мали бути предложені королеви; але потім владки схаменули ся, що нічого не сказали про задержанне давніх обрядів і додали таке цікаве *postscriptum*: „але заховуючи в цілости всі церемонії й обряди богослужебні й тайни св'яті по стародавньому звичаю східньої церкви — аби було по давньому, як були ще при одности церкви, з поправкою лише в декотрих точках, що стояли на перешкоді злуці“. Дописка цікава тим, що тут можна бачити певне двоєнне поглядів: чи злука має бути тільки признаннем зверхности папи, чи має потягнути за собою зміни в догматах — що стилізовано в скромній формі „поправивши нѣкоторыхъ певныхъ артикуловъ, которые соединенію пересказали“.

Артикули для короля маємо в формі інструкції для делегата від владків (був ним Терлецький). Владки заявляють своє рішення піддати ся папі, мотивуючи се не з св. письма, як в декларації для папи, а більше реальними мотивами²⁾ — непорядками й соблазною, яка виходить від патріархів. Одначе своє підданне папі обставляють вони цілим рядом умов, далеко основнійше продуманих, ніж в р. 1590.

Владки жадають насамперед, аби церковний устрій і обряд православної церкви зістали на віки непорушними; старий календар теж має зістати ся без переміни. З другого боку владки

1) Акты Зап. Рос. IV ч. 53.

2) Наведені вище (с. 558).

і все духовенство мають бути зрівняні вповні з біскупами і духовенством латинським, тішити ся тими ж привілеїями; спеціально піднесене жадання, аби владикам дані були місця в сенаті й на соїмі, як біскупам латинським. Владичні престоли мають обсаджувати ся за номінаціями короля і посвященнем митрополита. Митрополита посвящають владики, за благословеннем папи¹⁾. Патріарші грамоти, повидавані брацтвом і „межи люди посполитые“, мають бути всі скасовані, бо від того лише намножили ся різні секти й ереси. Духовні грецькі на далі не мають ніякої власти в дієцезії, і допусканне їх в границі держави не пожадане, бо вони тільки вибирають гроші й дорогі річі та тим спомагають „поганина турецького“, і можна їх сміло назвати шпигунами. Всякі клятви, або неблагословенства, які б мали упасти на владиків з причини їх переходу на унію, не можуть мати ніякого значіння і ні в чім не мають шкодити ані теперішнім владикам ані їх наступникам. Сі умови мають бути potwierджені королівським привилеем на вічні часи і так само папською булею, про що має постарати ся король²⁾.

Сі „артикули“ були підписані Потієм і чотирма учасниками Сокальського з'їзду та правдоподібно були передані Терлецьким королеви в лютім 1595 р. в Кракові, куди їздив Терлецький³⁾. Митрополичого підпису на нім ще не було — митрополита обробляли, але він ще не рішав ся формально приступити до унії, і вкінці рішили ся не чекати його приступлення з тими артикулами⁴⁾.

Митрополиту дано знати про унію мабуть десь в жовтні — падолисті 1594 р. Останні кроки його против Балабана маємо

¹⁾ Як даниїше патріарха.

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 55.

³⁾ Порівняти королівський лист 8 (18) лютого (Акты Зап. Рос. IV ч. 60) і звістку Потія з 11 (21) лютого, що Терлецький був у нього в дорозі до Кракова (ibid. с. 85—6, пор. Архивъ I. I ч. 60).

⁴⁾ Зовсім ні на чім не опертий погляд, загально одначе прийнятій, що вже в грудні 1594 р. митрополит формально приступив до унії й вислав свої умови. Його умови (Акты Зап. Р. IV ч. 54) не мають дати, так само як і артикули владиків, і тільки на здогад датують ся видавцями груднем 1594 р. одні й другі, очевидно — по аналогії тільки з датою 2/XII 1594 на декларації. Тим часом підписи на декларацію збирали ся (як то давно сконстатовано) протягом цілої першої половини 1595 р., а з тим і дата 2/XII втраить своє значінне. Між тим в такої преміси, що вже в грудні 1594 р. митрополит формально приступив до унії, толковопо його найішше поведенне й добачувано в ній крайню гіпокрізію, хиткість і бояккість.

з кінця вересня¹⁾, і тоді ж мабуть охолоджено його запал звісткою про конспірацію владників, і асекурацію короля, що гарантувала їх, в тім і Балабана від усяких кар²⁾. Обробити митрополита і ввести в уніонну лігу поручено мабуть Потієви, що вступаючи в сліди свого попередника удавав як найбільше лояльного сторонника митрополита, засідав з ним на останнім соборі і обіцяв подавати відомости про діяльність иньших владників, їх з'їзд в Сокалі й т. д.³⁾. В січні 1595 р. Потій писав до митрополита, удаючи з себе невинного баранця, котрого спокують на унію иньші владики (передовсім Терлецький), — казав, що він нарешті довідався про конспірацію владників, давши присягу пристати до неї. „коли б вона була добра“⁴⁾. При тім він оповідає про свій з'їзд з Мацейовским і Терлецьким (в грудні 1594)⁵⁾, — як Мацейовский, мовляв, поручав їм намовляти до приступлення також митрополита, висловляв співчуте з поводу розстрою руської церкви, який походить від нетактовних розпоряджень патріархів, а перестане з прилученням до римської церкви; коли владники піднесли, що митрополит при всій добрій волі не може зробити порядку в церкві, бо не має сил до того, наслідком малої дотації своєї катедри, то Мацейовский запевняв, що то можна буде поправити. і всі старання будуть приложені до того, щоб піднести силу і значінне митрополита, спеціально вказував на можливість прилучення до митрополичого престола багатой печерської архимандрії. „Не пропоминалось тежъ н о мѣстца въ радѣ — п того намъ помочи зъ великою послужностью обѣцали“⁶⁾. Загравши так зручно на болячках і амбіціях

¹⁾ 28/XI, Monum. confr. ч. 323—5.

²⁾ Ліковський (с. 122—3) висловляв здогад, що Замойський в іповідь на висланий до нього лист митрополита (28/IX 1594) з прошеннем, аоп правительство не брало в оборону Балабана против синодального декрету, натякнув митрополиту про унію. Він дійсно міг дати митрополиту до пізнання, що правительство не позволить відсунути Балабана від владництва, і при тім натякнути про конспірацію владників в справі унії.

³⁾ Терлецький не надавав ся до сього, бо зірвав з митрополитом, покинувши синод 1594 р. і прилучивши ся до протестів Балабана против важности його ухвал.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 57, з 16 (26) січня.

⁵⁾ Пор. Антиривансь с. 591 (тут помилкою р. 1594, зрештою ніяких недокладностей нема — які закидає йому Жукович оп. с. с. 114).

⁶⁾ В сих словах я бачу натяк на те, що се не перша пертракція з митрополитом. Але не може тут бути алюзії до митрополичих артикулів, бо як би митрополит їх уже дав, Потій не приступав би до нього так обережно.

митрополита, Потій додавав, що Мацейовский радив Терлецькому й йому конче з'їхати ся з митрополитом для порозуміння, і коли буде згода, дати „потиху“ знати Мацейовському, а тоді буде споряджена вся обстановка pro toto externo: „мы вже, казав Мацейовский, не только отъ короля, але и отъ самого папежа до васъ пословъ мѣти будемъ, взываючи васъ къ едности, и synодъ отъ короля назначонъ быти мусить: тамъ же на ономъ синодѣ будемъ зъ вами трактовать, яко бы то, въ чомъ ся не згожаємъ, первѣй погодити, тамъ же все, што вамъ потрібно будетъ, такъ зъ стороны вѣры яко и церемонѣй вашихъ, обаврует ся певными варунками, жебы сте цѣло zostали“. Потій отже просив митрополита визначити час і місце з'їзду і не легковажити взагалі цілої історії, з огляду на те, що иньші владки вже поприставали до конспірації, король їх підтримує, а від патріархів однаково нема ніякої помочи.

Сей зручно написаний лист не переконав митрополита. Він збував Потія надїями на з'їзд, а тим часом хотів позондувати людей, які стояли на чолі православних, на пункті уніонних плянів. Так він вислав копію якогось листу в справі унії¹⁾ воеводі новгородському Скумину Тишкевичу, питаючи його гадки і заявляючи, що він на власну руку в тій справі не зробить нічого. Знетерпеливлений Потій даремно просив його висловити свою гадку про унію — на се митрополит не відповідав нічого²⁾. Але десь в лютім—жарті³⁾ з'їздив ся він в Слуцьку з Балабаном, і тут між двома завзятими противниками наступила згода з огляду на ту конспірацію, до котрої по довгих ваганнях рішив ся приступити і митрополит. В листі до Острозького⁴⁾ він толкує вправді своє помірненне з Балабаном тим, що Балабан присяг на євангелію в своїй вірности православній вірі і неприхильности до уніатських замислів, але очевидно, що не инакше як під знаком унії відбула ся згода. По довгих ваганнях митрополит вкінці дав свою згоду і підпис на унію й передав свої „артикули“ — анальоґічні з артикулами владиків і написані очевидно під впливом їх (або їх субстрату), але коротше⁵⁾.

¹⁾ Чи був се що йно згаданий лист Потія? Скорше може якийсь иньший. ²⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 59.

³⁾ Апокризисъ с. 1055, пор. Monum. confr. ч. 243.

⁴⁾ Апокризисъ I. с.

⁵⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 54. Датованне їх груднем 1594 р. (в виданнях і в літературі) довільне зовсім, як я сказав. Противно, думаю, що *postscriptum* в листі Терлецького й Потія до Рогози з 20 мая 1595

Їх мав передати Терлецький через Замойського королеви. Устною дорогою пішла справа, котрою Мацейовский заздальгідь вавив Рогозу — про передачу йому печерського монастиря від годішнього його державця Никифора Тура, що не прийняв був чернечого постриження: мабуть іще перед рішучим приступленнем митрополита, для його заохоти, король вистарав ся у папи розпорядженне про прилученне Печерського монастиря до митрополії, під умовою, що митрополит буде тримати ся унії, і з початком марта видав грамоту, якою передавав в тимчасову державу Рогози монастир¹⁾. Але й давши вкінці свою згоду, митрополит і пізнійше не радо брав участь в сих справах й не хотів ніяк признавати ся до унії перед сторонніми, заперечуючи всякі вісти про своє приступленне до неї.

Тим часом як Потій і Рогоза так старанно замітали за собою сліди. Балабан противно, щоб забезпечити собі опіку правительства в своїй війні з братчиками, постарав ся заманіфестувати свою прихильність унії новим актом. В січні 1595 р. він зложив у Львові якийсь ніби духовний синод. З владиків ніхто вправді не приїхав, але були кілька заблудящих єрархів заграничних — „митрополит білградський“, „єпископ вікраський“, оден архимандрит з Атосу, кілька архимандритів і протопопів „зъ розныхъ воеводствъ, земель и повѣтовъ“ України й Білоруси — з Кпіва, з Волини, з Слуцька, Супрасля і Ратна, з Берестя, Перемишля і з галицької дієцезії, між ними й деякі визначні фігури — як печерський архимандрит (Никифор Тур, котрого хотів зсадити митрополит), намістник перемишльської капітули й ин.

В синодальнім актї вони заявляли, „прикладомъ верхов-

(Акты З. Р. IV ч. 66) „артикулы тежъ вси приняты“ служатъ відомостею про недавнє переданнє їх на адресу. З того б виходило, що митрополит дав їх мабуть не ранійше марта 1595 р.; блпше означити годї. Що не доручив їх Терлецький ще в лютім, як виходило б з прийнятої грудневої дати, видно з того, що Потій, бачивши ся з Терлецьким в лютім, нічого не знав про приступленне Рогози. Дослідники, приймаючи грудневу дату, мусять приймати, що Потій, Терлецький і Рогоза кілька місяців потім грали в цююбабки з собою — зовсім без всякої причини, а шкодою лише для конспірації. Що свої артикули Рогоза укладав не маючи повного тексту владичих артикулів, думаю тому, що шнакше не упустив би він декотрих небезітересних для нього точок.

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. I передм. с. 44 і док. 5, Акты Ю. п З. Р. II ч. 161. Успішним поступом сеї справи заохочують владики Рогозу до дальшої участі в унії — Акты Зап. Р. IV ч. 66.

нѣйшихъ пастырей нашихъ всея Руси идучи“, що признають за єдину церков римську і під утратою спасення прирікають не відступати сьвятійшихъ первопрестольників римських, а митрополита й єпископів просять, аби „тоє спасеное дѣло єдности съ престоломъ римскимъ безъ отволоки кончили“. На всѣхъ з поміж себе, хтоб від тої ухвали відступив „и красносвѣтлую разу (церкви) отъ насъ нетканную прикладомъ безумнаго Арія“ роздер — кидають соборну клятву¹⁾.

Зі сторони Балабана такий виступ не зробив сенсації. Знаючи, як він роз'їв ся в своїй війні з церковною старшиною, були переконані, що він, аби свого доказати, потрапить кинути ся не тільки до папи, а й до самого сатани, як писав Тишкевич²⁾. Зрештою й свою маніфестацію міг він робити без більшого розголосу, аби лише написати ся синодальним актом, перед ким йому було треба. Але поволі ставали звістними й иньші участники, й справа унії взагалі ставала секретом полішінеля. Богато з православних приймали сі відомости досить індиферентно: знеохочені не порядками православної церкви і нечуваними скандалами, що наповняли остатні роки, вони не знаходили в собі енергії протестувати против сього кроку владиків. Так Тишкевич, єден з перших стовпів православних, на вісти про иритушення владиків, висловляєть ся з повною резігнацією, полишаючи сю справу Богу до розсуду, а сам, як каже, „про се мудрствовати не хоче“ і на запитанне митрополита, що далі питав ся його ради, висловляє побоюваннє, що однаково всяка опозиція тій конспірації на ніщо не здасть ся³⁾. Він дійсно й пішов за унією. Але иньший „фпляръ и оздоба“ православної церкви кн. Константин Острозький не зістав ся так пасивним.

Сам інтересовавши ся злукою церков і піддававши сей плян владикам перед двома роками, князь тепер дуже гнівав ся на таку пародію своєї ідеї — такий інтригантський спосіб переведення унії, й починав досить сильно реагувати на вісти, які до нього доходили про се. Се мусіло непокоїти владиків. При значнім, незахтанім ще впливі на королівськїм дворі, при великїм послуху, яке його слово мусіло мати серед православного панства і взагалі суспільности, при тих засобах, які давало йому становище найбільшого маїната на Україні, кн. Константин міг бути небезпечним противником, і його опозиція сильно страшила

1) Акты Зап. Рос. IV ч. 58.

2) Ib. ч. 65.

3) Акты Зап. Рос. IV ч. 65.

владиків¹⁾. Тому митрополит з одного боку, Потій з другого старали ся всіляко заспокоїти його підозріння та випирали ся всякої участі в унії, звалюючи все на луцького владика, з котрим кн. Острозький вже перед тим був посварений. Митрополит запевняв, що буде все робити, щоб розбити замисел владиків²⁾. Коли старий князь прочувши про авдієнцію Терлецького і конспірацію владиків з початком марта, питав ся про се Потія, той заперечував в тім всяку свою участь, запевняючи, що така річ не могла б бути зроблена „без синоду и вѣдомости всем братьи нашей молодшей, равныхъ слугъ въ церкви божей, и иншого христіанства, а зважа в. м. пановъ христіанскихъ“ — згода на унію самих владиків без згоди вірних по його словам „толко порожня праца а огида наша была у овечокъ нашихъ“³⁾.

Але час відкривав все нові факти, про участь Потія в унії князь діставав все певніші й виразніші вісти, і в дальших листах Потій, не заперечуючи свого співчуття, а далі й участі в уніатській справі, старав ся представити її заходом для поправи православної церкви (в дусі давніших плянів самого князя, до котрих тепер Потій старанно відкликував ся), справою зовсім не пересудженою, котру ще можна так чи инакше обернути, та просив-благав князя з'їхати ся з ним для обговорення її⁴⁾. Але старий князь не давав себе підійти тими побожними фразами й не переставав як різше відзивати ся против владиків, що „як христопродавець Юда з Жидами, змовивши ся потайки, задумали всіх тутешніх благочестивих Христіян без їх відомости кинути в погибіль“⁵⁾. Пункти унії, прислані Потієм йому в червні, тільки збільшили його обурення, потвердивши, що справа унії властиво вже пересуджена, і на лист Потія відповів він суровим листом, де заявляє, що по тім всім більше не признає його за пастиря, та заповідав ршучу боротьбу против унії⁶⁾. Потій постарав ся все таки побачити ся з ним особисто, за

¹⁾ Нунцій Маляспіна доносив папі 15/X 1592, що владик-уніати просили канцлера Замойського, аби взяв їх в опіку перед кн. Острозьким, як би той виступив против них — у Ліковського с. 122.

²⁾ Апокрізіс, як вище с. 1056.

³⁾ Апокрізіс с. 1064—6, пор. Антирізіс с. 595. З сими порівняти запевнення Потія (ib. с. 593—5), що він приставши до унії, не крив ся з нею, а противно всім дав знати про неї. Се треба мати на увазі супроти прийнятого в повійшій літературі противствалювання пвншим владикам-інтриганам Потія, як чоловіка, що постував щиро, з правдивого переконання. ⁴⁾ Антирізіс с. 602 і 623.

⁵⁾ Так висловляєть ся він в окружнику. ⁶⁾ Антирізіс с. 631—3.

посередництвом одного з руських панів, кн. Заславського і не пожалував себе й своєї гідности, аби якось придобрити ся старому князеві. Як оповідає він сам (чи його alter ego — автор Антиприса)¹⁾, Потій з плачем припадав до ніг князя, благаячи його, аби він сам взяв ся до справи унії, котрою так інтересував ся й сам проектував давнійше; він віддавав йому до рук уніонні акти, що віз до Кракова для дальших конференцій, полишаючи до волі змінити їх чи знищити, й обіцяючи вповні піддатися жаданням князя, аби лише він зайняв ся сею справою. Старий князь ледви аби був так наївний, щоб брати се все серйозно: він бачив перед собою готові акти унії, підписані всіми владиками, й мусів розуміти, що ні він ні Потій не можуть змінити їх на власну руку. Але супроти такого упокорення, якому піддавав себе перед ним владика, бувший сенатор, і ще не давно близький йому чоловік, мусів здержати ся від острих висказів²⁾. Одначе зістаючи ся вірним своїм поглядам, заявив він, що справа мусить зачати ся від собору, й обіцав, що на такім соборі готов старати ся про злуку церков. Потій прирік, що вистараєть ся від короля скликанне собору й дав на те руку. Але що приречення свого він не сповнив, тож 25 липня кн. Острозький виступив з своїм окружником, що загремів як грім над головами уніягської конспірації і в звязку з иньшими грізними симптомами суспільної опозиції против унії — як протести шляхти українських воєводств³⁾, протести духовенства і міщан в Вильні, і т. н.⁴⁾, змусив ініціаторів унії сильно призадумати ся над ситуацією⁵⁾.

¹⁾ Антиприса с. 634—6. Ся стріча Потія з Острозьким мала місце в Любліні в другій половині або при кінці червня с. ст. Відти Потій приїхав до Кракова 17 липня п. ст. (Велевіцкий I с. 203), а 1 липня Острозький був уже в Володимирі, як видно з протестації Балабапа. Жукович вказує на підставі невиданих листів (с. 138), що Острозький був в Любліні ще 4 серпня — але хіба другим разом.

²⁾ „Принявши то вдячне“ називає се Антиприса.

³⁾ Зложений 31 мая в Любліні.

⁴⁾ Про сам сей рух будемо говорити ширше при огляді релігійного й національного руху кінця XVI і початку XVII в.

⁵⁾ В повійших працях про унію, католицьких і уніягських, повідомленнє кн. Острозького в справі унії виставляєть ся неконсеквентним, хитким, нехарактерним. Не перецінюючи талантів і характера князя як політичного або національного діяча, треба признати, що закиди йому в уніягській справі мало оправдані; представленнє ворожого йому Антиприса

При тім конспіративнім характері, який мала далі уніятська акція, при тій таємничості, якою її окружали її діячі, і тих запереченнях і фальшивих чутках, які вони так щедро розсипали, нелегко слідити за її дальшим розвитком. Навіть акти унії — офіціальні протоколи й заяви владиків служать досить непевними підставами, бо дуже часто не мають дат і місць видання, або мають дати нереальні, які значно розминали ся з часом, коли певний документ був дійсно підписаний і ввійшов в жите, або виповнювали ся пізніше на бланкетах („мембранах, мамранах“), підписаних давніше¹⁾. Тому не все і всюди можемо уставити хронологічний розвій подій, в міру того як темно цілої уніонної акції прискорювало ся, зближаючи ся до свого завершення.

При кінці першої половини 1595 р. під декларацію унії стягнуено весь тодішній єпископат руський. На катедру полоцьку проведено звістного нам „Григорка“ — протонотарія митрополитого Григорія Загоровського: з причини великої слабости полоцького владика король заіменував Григорія „коад'ютором“ з правом наступства, за рекомендацією Рогози, Потія і Терлецького, як сказано в грамоті²⁾. На місце пинського владика Пелчицького, що доживав також свої останні дні, приготовано

не може властиво нічого такого йому закнути. Що поведіння його було далеко гідніше й характерніше в кождім разі від поведіння „апостолів унії“, про се властиво не повинно б бути спору.

¹⁾ Оповіджені Балабаном історії про „мамрани“, на котрих ніби то мали бути вписані скарги до короля, а натомість були вписані Терлецький уніонні декларації берестейська і сокальська, розумієть ся, не варті довіря. Але що такі „мембрани“ дійсно виваляли ся владиками і були в розпорядженню проводирів унії, се не підлягає сумніву: Збируйський в своїй репротестації каже, що на з'їзді в Сокалі було дано Терлецькому кілька „мембранів“ з підписами і печатками в справі унії і для скарг на митрополита (Акты вил. ком. XIX с. 367). В митроночпчім архіві заховало ся до наших часів кілька таких мембранів — порожніх аркушів з підписами, або з самими тільки печатками (див. у Макарія с. 589, пор. Описаніє документоів архива западнорус. митроп. ч. 155). В реєстрі майна Кирила Терлецького, спорядженім 1596 р., вчислені „мембрани духовния на унію и з'єдноченіє съ костеломъ римскимъ“, числом шість, з них три з підписом владик луцького, пинського, львівського і холмського (Акты Ю. З. Р. I ч. 218). З тих декларацій, які ми маємо, за таку вписану пізніше треба признати декларацію з датою 27 серпня 1595 р., в Луцьку, підписану чотирма владиками — учасниками сокальського з'їзду (луцьким, черемиським, львівським і холмським).

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 64 (з 5 мая 1595).

кандидата в особі архимандрита кобринського Іони Гоголя¹⁾, чоловіка також готового до унії. Трудности робив ще митрополит; уже заявивши свою згоду, він потім почав отягати ся й уникав з'їзду з Терлецьким і Потієм; заховав ся острый лист їх, де вони, приїхавши на визначене ним для з'їзду місце й не заставши, грозять йому, що таке хитаннє й відтяганнє може стягнути на нього гнів „когось більшого“, себто короля: „нас погубишь и самъ не воскреснешъ, бо то не зъ своимъ братомъ жаргувати“²⁾. Вкінці митрополит піддав ся вимогам владиків: в Берестю відбув ся їх з'їзд, де митрополит формально прилучив ся до уніятської акції³⁾, тільки перед вірними далі заперечував свою участь в унії. Під декларацією з 2 грудня знаходимо підписи його, Потія і Терлецького, Балабана і Копистенського, Загоровського, Збируйського, Нелчицького і його наступника Гоголя. Окрім того зладжено, з датою 12 червня, грамоту, підписану всіми тими ж владиками і в тім же порядку (що вказує, очевидно, на те, що підписи на обидві декларації збирали ся разом)⁴⁾. Вона має форму листу зверненого до папи; владики заявляють папі свою охоту до злуки з римською церквою і сповіщають, що висилають до нього послами Потія й Терлецького, уповажняючи їх „чолом ударити“ і піддати їх під зверхність римського престолу, наколи папа полишить руську церкву „при вѣрѣ, sacramентахъ и всѣхъ перемоніяхъ и обрядахъ церкви восточноѣ, ни въ чомъ ихъ не нарушаючи“. З тогож більше менше часу (з датою 1 червня) маємо нові артикули унії списані замість давніших, на підставі вказівок, які дістали владики від польського духовенства.

Конференцію з ними відбув Терлецький десь в першій половині року⁵⁾. Католицькі духовні супроти загального застере-

¹⁾ Номінацію дістав вже по смерті Нелчицького 22 вересня (Акты Зап. Рос. IV ч. 85), але мусів уже перед тим мати якусь експектативу як Загоровський.

²⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 66.

³⁾ Про се Збируйський в своїй репротестації l. c.

⁴⁾ Підписи вказують на час підписання — середину 1595 р., коли Григорий мав уже номінацію на владитство полоцьке (по 5 мая); Гоголь раз підписаний як архимандрит, і другий раз: „тотъ же Иона Гоголь нареченный епископъ пинскій и туровскій“, так на обох деклараціях; між першим і другим підписом, очевидно, дістав він номінацію (експектативу). Дата другої декларації — 12 червня, думаю, вказує на час, з яким більше менше були підписані обидві декларації.

⁵⁾ Ближше час означити годі. Жукович (с. 125) звязує сю конфе-

ження владиків в справі непорушності церковних практик вказали на потребу розвинути деякі точки — догматичні й практичні. Рішено вкінці, що Русини приймуть латинську науку про св. Духа і в інших спірних точках (як иричастіє під двома видами) піддадуться під рішення папи; календар буде прийнятий новий; церемонії й обряди зістануться по давньому; мішані шлюби мають бути допущені свободно; католицьке духовенство годить ся на допущення владиків до сенату; руське духовенство звільняється від податків; Русини мають допускати ся до всяких урядів¹⁾.

Під впливом сеї конференції давніші артикули перероблено наново, додано цілий ряд нових точок, декотрі ширше мотивовано²⁾. Догму про св. Духа стилізовано в дусі зближенім до православного (по формулі Фльорентийського собору): Дух св. виходить від Отця через Сина³⁾; про чистилище приймається наука католицької церкви; иричасте задержується під двома видами, і взагалі форми тайн, обрядів і свята задержують ся давні (спеціально згадується про заховання йорданських водохрещ, незвісних католикам і застереження против участі Русинів в процесіях свята божого тіла й інших католицьких звичаїв⁴⁾); приймається календар новий, з застереженням що до свят, — „коли не можна зістати ся старому“. Всякі православні церемонії, дзвонення в дзвони й ин. не має заборонятись⁵⁾. Ненарушним зістається шлюб священників, але виклимається ся другий шлюб.

Вперше вставлено і старанно мотивовано порядок номінації на духовні посади. В імя старої традиції жадається вибір кандидатів духовними особами: на кожду опорожену посаду ду-

ренцію з подорожню Терлецького до короля в лютім, я ж сумніваю ся з огляду на те, що Терлецький на конференції виказав ся вже повною властю митрополита.

¹⁾ Ся *Umowa duchowieństwa łacińskiego i ruskiego* друковала у Гарасевича с. 175 і зову в Врешеняку ставропг. пастытута за рік 1896, *Возникновение церковной берестейской унии* (кілька документів виданих А. Петрушевичом) с. 139. Більше точок містить зміст поданий у Островского (*Dzieje i prawa kościoła polskiego* III вид. 1793 р. с. 387—8), з відкликом до „рукописей руських“, „рукописей митрополичих“.

²⁾ Текст в офіціальнім латинським перекладі (потверженім Потієм) у Тайнера III с. 234—6, порівняти тексти предложені владиками в Кракові у Гарасевича с. 178—185.

³⁾ Ширше мотивовано в краківськїм тексті — у Гарасевича I. с.

⁴⁾ Також против калатання в калатала замість звонів.

⁵⁾ Відгомін заборон львівських, що мабуть траплялись і де инде

ховні вибирають чотирох кандидатів, і з них король заіменує одного. Мотив той, аби на сі уряди іменовували ся люде гідні й учені, „не так як дотепер бувало“. Іменованій має до трох місяців прийняти сьвященнв, під грозою усунення, відповідно до давнійших постанов: „бо й тепер є ще такі, що займають такі посади цілі ряди літ, не приймаючи посьвящення, а вимовляючи ся якимись звільненнями від сього“. Люде иньших народностей як тільки руської й грецької не можуть іменувати ся на сі посади. До посьвящення аби не їздити до Риму: іменованих владиків сьвятитиме митрополит, а митрополита єпископи, і він тільки має дістати потвердження з Риму.

Старанно арґументуєть ся також справа допущення до сенату, для більшої поваги й послухности у своїх вірних. На підперте того владики підносять „многі оправдані причини“: владики мають туж гідність і уряд, що й біскупи католицькі; складаючи в сенаті присягу на сенаторську гідність, вони будуть складати разом присягу і що до послухности римському папі; тим чином запобіжать такому розділу, який став ся після смерти Ісидора митрополита: тоді єпископи не будучи звязані присягою, при великім віддаленню своїх катедр, легко відпали від флорентийської унії, коли ж вони будуть звязані сенаторською присягою, то тяжко, аби котрий з них подумав про розділ і відлученне.

Жадаєть ся також, аби владиків запрошувано на сойм і соймйки; аби до найвищого трибунала православне духовенство мало посилати делеґатів, як католицьке. Духовні мають користати з усіх прав признаних привилеем кор. Володислава і не поносити ніяких податків; тільки ті, що мають ґрунти в маєностях приватних, „а особливо — роджені в підданськім стані“, мають в справі тих ґрунтів підлягати юрисдикції своїх дідичів. Маєности відібрані від церков мають бути їм вернені; всі теперішні церковні маєности мають при церквах зіставати ся, і в браку иньших документів записи на єванґеліях мають служити за доказ їх власности. По смерти митрополита чи владики маєности має адмініструвати крилос; маєности владиків, що не мають свояків, переходять до церкви.

Всі монастирі мають бути під власттю єпископів, провінціалів не має бути. Так само всі церкви по містах, ким небудь фундовані. Сьвітські особи не мають мішати ся до них, під ніяким мотивом — „бо є такі, що не хочуть підлягати єпископам і самі по вподобі адмініструють церкви“. Урядники й ді-

дичі не мають брати в свою оборону священників перед властю й контролею єпископа, спеціально — в справах розводів, не мають робити трудностей візитаторам; не мають дозволяти функціонувати священникам, виклятим єпископом. Священик, виклятий руським владикою, не може приймати ся єпископом католицьким, і противно.

Людей грецького обряду до латинського не вільно буде приймати; мішані шлюби допускають ся свобідно, без переходу одного супруга в віру другого. Монастирі й церкви руські не мають бути обертані на католицькі; спустошені мають бути відновлені. Вільно буде мати семінарі і „школи грецької й слов'янської мови, де буде потреба, також друкарні, з тим одначе що вони мають бути під властю владиків, і нічого в них без їх дозволу не має друкувати ся, аби не дати злочитрим людям спромоги розсівати ереси тою дорогою“. „Брацтва духовні, не так давно засновані патріархами і потвержені й. кор. мпlostию, як виленське, львівське, берестейське й иньші, що як бачимо, видають гарні овочи церкві божій і незвичайно розмножують хвалу божу, можуть зістати ся й далі свобідно, коли приймуть унію, одначе під властю митрополита, чи єпископа своєї дієцезії“.

„Коли б з Греції замишляли ся якісь інтриги, або виходили якісь письменні клятви (екскомунікації), просимо їх зовсім не пускати в державу й. к. м. і на всякі такі проби уставити кари, аби унія не була підкопана агітацією серед народу, бо й тепер є багато таких, що уперто противлять ся її, і з того могла б вийти внутрішня війна між підданими держави. Пильно треба запобігти, аби архимандрити, ігумени, священники й иньші церковники нашого обряду, які б нас не схотіли слухати, не могли сповняти ніяких церковних функцій, а також аби заграничні єпископи або монахи, що приходять з Греції, не відправляли ніяких духовних чинностей, инакше ся унія не буде мати ніякого значіння. І як тепер зачуваємо, що деякі люде удали ся в Грецію, аби дістати там церковні гідности й потім, вернувши ся, старшувати над духовенством і над нами своєю юрисдикцією розпростирати, просимо й. кор. милость зарядити на границях держави, аби в наші краї нікого не припускали з юрисдикцією чи з екскомунікаціями, бо инакше з того вийде велике замішання між пастирями й вірними“.

Сі артикули, як бачимо, кидають цікаве світло на церковні відносини і на становище владиків-уніятів. Подвижники унії вперед забезпечали себе не тільки зі сторони якихось кроків

патріархата, а й від опозиції зі сторони самого підвласного духовенства й своїх вірних¹⁾.

З сими новими артикулами й деклараціями унії відпоручник владиків — Терлецький і Потій ставили ся в Кракові з початком липня (с. с.). Свої жадання, висловлені в тих артикулах, вони предложили в часті папському нунцієви — що належало до папи, в часті королеви²⁾; в деяких справах — як от що до місць в сенаті, вони просили папу вплинути на короля, аби прихильно полагодив ту справу. Нунцій признав, що догматична сторона вповні відповідає вимогам Фльорентийського собору, отже вповні коректна; жадання більш практичної натури подиктовані вповні резумними мотивами, так що без сумніву будуть папою прихильно прийняті; що до точок, які залежать від короля, то нунцій буде просити папу вставити ся за ними у короля³⁾. Король в справах йому продложених видав грамоту⁴⁾, в котрій давав згоду на ті петиції — деякі одначе відкладав до повного переведення унії (як порядок номінації на духовні уряди), иньші полишав до ухвали компетентних чинників (місця в сенаті владикам може признати тільки сойм, а що до делегації до трибуналу мають вони порозуміти з католицьким духовенством); що до заборони обертання православних монастирів і церков на католицькі заявив, що може се заборонити тільки в королівцпнах, але не в приватних маєтностях. Разом з тим на ново видав він, в дещо зміненій формі, грамоту свою з 1592 р., де забезпечав владикам, які приставали до унії, безпечне держанне урядів своїх до смерти й оборону від клятв чи яких небудь репресій зі сторони патріархату чи яких иньших інстанцій⁵⁾. Тогож дня виданий був наказ пограничним старостам, аби не перепускали до Корони владиків з Греції, арештували їх і їх листи та відсилали до короля⁶⁾.

¹⁾ Впадає в око, що сі артикули, хоч вони мають дату 1 червня, підписали не всі владика, як декларацію з 12 червня, а тільки митрополит, Терлецький, по нім Гоголь як архимандрит кобринський, Потій і вкінці Пелчицький. Не кажучи про давний порядок підписей, насувається ся питання — чому не всі? Чи списано артикули пізнійше, і в спіху не можна було зібрати підписів, чи була певна опозиція?

²⁾ В такій роздільній формі, з деякими відмінани, видруковані вони у Гарасевича, разом з відзивом нунція — с. 178 і далі.

³⁾ Відзив нунція з датою 1 серпня (нов. ст.) *ibid.* с. 181.

⁴⁾ З датою 2 серпня — Апокрязис с. 1138, Акты Зап. Рос. IV ч. 79, Гарасевич с. 88. ⁵⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 78 (дата 28 липня).

⁶⁾ Апокрязис с. 1179—80, Monum. confr. ч. 374.

До митрополита король владив лист, де похваляв його рішення, посьвідчене Потієм і Терлецьким, приступити до унії, „аби не бути більше послужним поганській неволі“, й заповідав словенне його бажань¹⁾.

На бажанне скликання православного собору в справі унії, переказане Потієм від Острозького, король не пристав. В листі до Острозького Потій поясняв, що він і Терлецький упоминали ся у короля собору і без того не хотіли їхати до Риму, бо „то еще не конецъ, бо сми то толко самыхъ себе упевняючи спасали ся, але идетъ тежъ намъ о овцы Христовы паствы нашей, абы и тып зъ нами згодили ся“. Коли вони представили королеви, як головний мотив, каже Потій, що Острозький, „яко найпреднѣйшій філяръ и оздоба церкви божей тоей релѣи нашей будучи“, також жадає собору, то король мовляв уже був також годив ся, але потім „нѣки новини“ були причиною того, що король відступив від сього рішення й казав владикам їхати до Риму як найскорше без собору²⁾. В Антирпзсі поясняється, що тими „новинами“ були вісти про опозицію, яка підіймала ся з усіх боків на унію (в тім і від кн. Острозького); король мовляв заявив готовість скликати собор лише в таким разі, коли б кн. Острозький дав докази, що хоче того собору для переведення унії (а не для опозиції її), инакше казав владикам їхати просто до Риму³⁾. Нема сумніву одначе, що Терлецький і Потій самі не обставали за собором, знаючи настрої суспільности — що такий собор послужить лише органом загальної опозиції унії, і справа собору була пересуджена вже й без тих новин. Натомість — правдоподібно за порадою Потія⁴⁾, владив король до Острозького лист, де старав ся приднати старого князя до унії. Подаючи до відомости йому, яко чоловіку „въ той релігѣи въ панствахъ нашихъ передному“, про навернення до унії православних „пастирів“, він висловляє надію, що князь, „который того завше, яко маємъ вѣдомость, передъ тымъ зычилъ собѣ за часовъ своихъ дочекать“, утішить ся тою вістею і з свого боку поможе владикам в справі унії. Та не покладаючи ся в дійсности на такі уніятські симпатії князя, король далі починає розвивати перед ним потребу й користь унії, а вкінці звертаєть ся до справи проактованого князем собору: король не годить ся на сей проєкт, бо такий собор не-

¹⁾ Акты З. Р. IV ч. 77. ²⁾ Апокризис с. 1066—8 (лист в 5 серпня).

³⁾ Антирпзис с. 635—7. ⁴⁾ Суджу з деяких подібностей з попередніми листами Потія до Острозького.

потрібний, коли вже владика заявили ся за унією — „бо дбати про спасенне належить до їх пастирської власти і ми за ними як за пастирями повинні йти, не питаючи ся. але чинячи, що вони кажуть, коли їх дух божий дав нам за провідників тут за нашого життя“. Що більше, такі з'їзди звичайно утруднюють, а не улекшують справи. Зрештою переговори з князем в справі унії король поручає своїм відпоручникам, яких заразом висилає до нього, й ще раз „пильно жадає“, аби князь поміг владикам в їх замірах „і мав їх в поважанню як своїх пастирів“¹⁾.

Та диктуючи королеви сю грамоту, владика ще не мали понятя, о скільки напружена була опозиція унії у старого князя. Відай не знали вони ще того удару, який задав він сій справі під час подорожи відпоручників до Кракова. На той час був визначений з'їзд у князя відпоручників львівського брацтва з Балабаном: обі сторони здали ту справу „на поміркованне“ Острозького²⁾; думаю, що се була ініціатива Балабана, як показує його дальше поведенне, і що се був перший крок його назад. Конференція на разі не дійшла кінця, бо вийшло непорозумінне що до місця з'їзду. Але під впливом переговорів з князем, під вражіннями опозиції унії, яка підіймала ся наоколо, Балабан рішучо завагав ся в своїх уніонних плянах, а до того може й бажаючи прихилити до себе князя в тім спорі з братчиками, почав запевняти князя, що його імя тільки рег nefas фігурує в „списах“ унії, що ціла та справа вийшла з підступу Терлецького (з котрим Острозький був посварений), і т. д. Вкінці на бажанне князя заявив готовість зробити в сім дусі публичну декларацію, і дня першого липня ставив ся перед володимирськими іродськими книгами і тут в присутности кн. Острозького (що був старостою володимирським) і численних шляхтичів заявив, що він не давав свого підпису на декларації унії. По його словам, на соборі в Берестю 1590 р. їх четверо владик (Терлецький, Пелчицький, Збируйський і Балабан) дали Терлецькому чотири „мамрами подъ печатми и подписми рукъ нашихъ“, аби на них виписати скарги до короля і сенаторів на утиски православних; так само в Сокалі, в'їхавши ся з поводу „обтяжливостей“ від митрополита, вони

¹⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 76.

²⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 72; через непорозумінне тексту виводять, що Балабан був уже перед тим у Острозького: документ того не каже.

знову дали Терлецькому блянкети для виладження листів „с кривды и долегливости“. Тим часом Балабан тепер довідується, що Терлецький на тих „мамрамах“ понаписував що иньше і з того вийшло якесь „постановене над порядокъ и звычай закону релии греческое“, протил котрого Балабан протестує, як протил незаконного, бо воно стало ся „без позволевня і відомости наших старших духовних — патріархів, без синоду вьсього духовенства й всіх станів свьітських людей і виднійших старинних домів нашої релігії, без котрих відомости й изволення не можемо нічого робити й постановляти“¹⁾.

Розумієть ся, Балабан оповідав байки, що в Берестю в 1590 р. і в Сокалі 1594 р. не було мови про унію й Терлецький пописав ті декларації без відомости й згоди владиків; Балабан використав для сього факт, що на тих з'їздах дані були владиками блянкети з підписами й печатками²⁾ й вдумав з того історію про фальсифікацію унії. Се не перешкодило місяць пізнійше Копистенському повторити ту саму історію й занести подібну ж протестацію перед перемишльським іродом. буквально повторяючи оповідання Балабана³⁾. Репротестація Збируйського, яку він поспішив ся занести протил оповідання Балабана⁴⁾, не зробила, очевидно, вражіння, неважаючи на вповні логічну й сильну аргументацію. Тим часом Балабанова байка про сфальшованне уніонних декларацій була підхоплена протилниками унії й потім спопуляризована для цілого ряду століть автором Перестороги⁵⁾. Незалежно від того самий факт публичного відступлення від унії двох владиків був для неї тяжким ударом.

З кінцем липня кн. Острозький видав згаданий вже вище свій окружник про унію⁶⁾. Для ширшого розповсюдження він

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. I. I ч. 109.

²⁾ Див. вище с. 584. Супроти сього задалеко йде нпр. др. Фрапко признаючи, що Балабан взагалі ніяких мембранів не підписував (ор. с. с. 17).

³⁾ Видано в Kwartaln. histor. 1896 с. 569 (дата 18 серпня).

⁴⁾ Видана в Актах Виленской комиссії т. XIX ч. 365 (8 серпня 1595).

⁵⁾ Критика його оповідання в працях Франка, Студинського, Прохаски. Найбільше влучно збив одначе виводи Балабана Збируйський, вказавши, що коли йшла мова про скарги на утиски православної церкви, зовсім не мали чого давати на се блянкети чотири владики осібно від митрополита й иньших владиків.

⁶⁾ Окружник сей, в друкованім примірнику, з датою 25. VII. 1595

був надрукований і мусів зробити сильне вражіння як тою маєстатичністю, з котрою виступав тут старий князь в ролі признаного вождя й старшини православних, так і силою тону. „Константинъ божією милостію княжа Острозское“, засвідчуючи перед всіма свою повсечасну вірність православию, як чоловік, котрого чужі й свої „ні́како въ здѣшнемъ краю за начальника въ православію менять“, уважає своїм обовязком остерегти православних перед зрадою владиків, про котру дістав він те-нер певну відомість — що митрополит і єпископи, „тьмою сластолюбія помрачивши ся“, вирікли ся східньої церкви й приступили до латинників, продавши своїх вірних як Юда, і тільки ще таять ся з тим, „кожею лицемѣрія своего яко овчиною закривающе въ себѣ внутреннего волка“. Він звиває всіх православних енергічно противстати сьому замислу, запевняючи, що така опозиція не дасть йому здійснити ся, бо закони держави оборонюючи всякі конфесії, послужать обороною й православним, коли вони рішучо встануть в обороні своєї віри і не підуть за зрадниками. „Щож бо може бути більше безстыдним і беззаконним, як се, що шість чи сім чоловіка, змовивши ся по злодійськи і вирікши ся своїх пастирів, сьвятійших патріархів, котрими були поставлені, важать ся відривати від істини й тягнути за собою в погибіль всіх нас правовірних, вважаючи за якихось безсловесних?“ З свого боку князь приобіцяє стати „при благочестію“, доки його лише стане, й ширшими выводами від писання заохочує всіх вірних втрівати в правді й вірі (оповіщення взагалі писано стилем церковних послань, як від якого голови церкви).

Свою рішучість „стояти при благочестію“ старий князь слідом задокументував актом, якого, певно, не надіялп ся від сього чоловіка, взагалі активністю й ініціативою зовсім не визначного. В серпні (21—26) відбував ся з'їзд протестантів Польщі й Литви в Торуні; на сей з'їзд Острозький вислав свого післанця з грамотою, де сповіщаючи зібраних (чи властиво — уважаючи вже за загально відому річ) про приступленне владиків до унії, представляв се так, що тих владиків, мало обачних і мало учених, підійшли латинники, та висловляючи

згадує Supplementum Synopsis — Архивъ Югозап. Рос. I. VII с. 585. В Актах Зап. Рос. (IV ч. 71) воно видало з копії з датою 24 червня; першу дату справедливо боронить Жукович ор. с. 152. Про сей окружник очевидно згадує Сопіга в листі до Острозького (як визше), що князь друкує універсали pełne seducyi i szkalowania.

переконав, що православні повинні йти разом з протестантами против католицьких інтриг і нелюдяного поведіння короля, що ломить свою присягу релігійної толеранції, взивав протестантів до спільної й солідарної акції з православними. Князь запевняв їх, що при солідарнім й енергічним опорі, правительство не відважить на ніякі насильства супроти них: сам він, князь Острозький потрапить привести з собою коли не двадцять, то напевно п'ятнадцять тисяч людей; пани-протестанти з Литви потраплять також поставити значні сили; як би прийшло „на квалть“, то латинники могли б взяти гору не числом людей, а хіба числом ксьондзівських кухарок, іронічно додає старий князь. Запевняючи свою давню прихильність протестантам і спільність інтересів, а навіть і релігії (!) православних і протестантів, він запрошує протестантів взяти також участь в проєктованім соборі православних через своїх відпоручників¹⁾.

Сей різкий виступ і роздражнений тон листу, очевидно, треба толкувати невдоволенням і гнівом князя з причини, що король відмовив згоди на скликання православного собору в справі унії, про що незалежно від владиків просив короля і сам князь через канцлера литовського Сопігу, що пробував тоді в Кракові²⁾. Правительство показувало замір безоглядно підперати унію, не допускаючи загал православних навіть до голосу в сій справі, і старий князь був до живого обурений таким маневром. Над сподівання скоро копія сього листу Острозького дійшла до рук правительства, й Сопіга в відповідь на попередні листи Острозького поспішив остеречп його й пострашити, що його лист на протестантський з'їзд, „нерозсудно й неухажно писаний, повний бунтівських гадок“, дуже розжалив короля й може для Острозького принести дуже прикрі наслідки³⁾. Але пробувши застрашити князя й тим відвести його від опозиції, правительство само було дуже сильно занепокоєне такими різкими виступами його, загальною опозицією і особливо — сим союзом православних з протестантами, заманіфестованим на торунським з'їзді, де посол Острозького зголосив ся також як відпоручник шляхти українських воеводств, отже афішував офі-

¹⁾ Друковано в Аптвризисі с. 641, мабуть з лихої копії (хоч і сам оригінал такий, видко, не визначав ся гарним стилем).

²⁾ Лист Сопіги, як зараз нижче

³⁾ Друкований з початку в Аптвризисі с. 655 і далі, повійше в Archiwum domu Sapiehow ч. 144 (дата 10. IX).

дальнє зближеннє православної шляхти з протестантською¹⁾. Бояли ся яких небудь насильних виступів против владиків-уніятів, і Сошіга в своїм листі згадував про поголоски, що кн. Острозький, загнувавши ся на владиків, особливо на володимирського й луцького, хоче позабирати їм маєтності й „настає на їх здорове“, та остерігав Острозького, аби не важив ся того робити, бо король, як оборонець духовенства, потрапить відістити всякі кривди, як би були зроблені комусь з владиків.

Під впливом таких тривожних вістей король в середині вересня скликав на конференцію міністрів, декотрих сенаторів і нунція, і предложив їм під розвагу, чи кінчити справу унії й вислати владиків до Риму, чи здержати ся? Всі зібрані єдногласно заявили ся, аби подорож до Риму відложити й зачекати, аж кн. Острозький прохолоне й займе супроти унії прихильніше становище²⁾. Такого змісту листи вислано до Пота і Терлецького, але вони не застали вже владиків: ті були вже в дорозі до Кракова й ставили ся там кілька днів по конференції. Тоді король скликав нову конференцію і ще раз поставив те ж питання. Голоси присутних сим разом поділили ся. Одні далі противили ся дальшій акції: вказували на зріст впливів виленського брацтва в білоруських краях Литви, на загальну опозицію унії, на той факт, що Русини вже вислали листи до патріарха про останні події, просячи скинути з урядів митрополита і владиків; по їх словам, Острозький держав на поготові компанію з 150 їздців, що мали зловити владиків, як би вони поїхали до Риму, й забити їх; вони радили наперед скликати собор, і як би була небезпека, що кн. Острозький поведе його против унії, то зложити собор вселенський, зложений з відпоручників східньої й західньої церкви³⁾, бо инакше, з таким скороспішним запровадженнем унії, може легко прийти до роздвоєння Руси. Другі доводили, що кн. Острозький не потрапить викликати ніякого розруху: королівська власть досить сильна, аби тому запобігти; Русини не можуть скажити

¹⁾ Дневник з'їзду у Лукашевича *Dzieje kościołow wyznania helwckiego w Litwie* I с. 96.

²⁾ Ватиканська реляція нунція Маляспіни з 15. IX (з актів ватиканських) у Ліковського с. 150

³⁾ Не знаєть, які властиво вигоди обіцували собі вони від такого собору: чи надіяли ся, що грецьке духовенство можна буде потягнути ва унією (внр. відкуном), чи переголосувати противників голосами латвиських духовних?

ся на якийсь утиск, бо самі їх пастирі бажають унії; отже не зволікати з депутацією до Риму, бо собор лише протягне час, користні обставини проминуть, а не знати, чи пізнійше знайдуться королі так прихильні унії, як нинішній. Вкінці закликало на нараду обох владиків, Потія й Терлецького, й запитано, чи певні вони що до митрополита, шляхти й людей? Владики відповіли, що єпископи всі з ними; духовенство піде за ними — принаймні в їх єпархіях; з шляхти багато заявляло їм свою готовість приступлення на унію і тільки тому не хочуть дати декларації на письмі, аби справа не була передчасно розголошена. Вони противилися тому, аби справу переривати на півдорозі: се тільки ослабить її, а патріарх скине їх самих з уряду за переговори про унію¹⁾. Нема що оглядати ся на прецедент з Ісидором, бо той був сам, а їх багато, і мають за собою прихильного унії короля; коли король візьме владиків і уніятське духовенство в свою оборону, зрівняє їх з латинським духовенством, а людність запевнить, що унія не приносить з собою відступлення від давньої віри (!) і не змінє обряду, то справа піде инакше ніж за Ісидора. Супротив такої заяви конференція рішила, що владики мають їхати зараз, а король спеціальним універсалом має заспокоїти Русь. Не тратили надії ще прихилити до унії й кн. Острозького; вибрано депутацію до нього, а й сам нунцій заявив готовість їхати до князя, „бо як його прихилимо, то вже не буде труднощі“²⁾.

Відповідно до сього рішення, владиків виражено зараз до Риму³⁾, а король ще перед їх виїздом (очевидно — з їх участю) видав універсал, де оповіщав про приступлення до унії владиків з митрополитом на чолі і про свою радість з сього поводу, що укоронувала його давні бажання і змагання до прилучення до римської церкви тих підданих, які були від тої одности відпали (похопивши ся, що таке підчеркнення його

1) Цікаво порівняти се з листом висланим Потієм до Острозького перед виїздом до Кракова (23/VIII): він заявляв, що дуже не хотів би їхати до Риму в такій ситуації й всю надію має на Острозького, що той своїм жаданням собору відтягне сю депутацію й дасть можливість Потію „виплисти“ з того всього (Апокриф с. 1062); він просив Острозького ще раз спробувати просити собору: наслідком того може й було згадане вище посольство Острозького до Сопіги.

2) Реляція нунція з 22. IX у Ліковського с. 150—2.

3) Дату від'їзду записує Велевіцький I с. 205 — 26 вересня н. с.

участі може бути витолковано на некористь унії, він додає слідом: „одначе не більше ніж скільки королівській власті годить ся постарати ся в такій справі — як ласкавий батько звик своїх дітей з доброї волі й ласки прихилати до всього доброго“). Се придученне, поясняв він, має стати ся з задержаннем обрядів грецької церкви: про се просити поїхали вже владика до Риму й безперечно то досягнуть; король підносить се тільки для того, аби на сій тоячці не було ніяких непорозумінь, які б могли утруднити сю справу, й остерігає від всяких кривих толковань¹⁾.

Таким чином справа унії мала дальше вести ся проложом, чи за згодою чи без згоди вірних руської церкви.

Потій і Терлецький, як писали Балабану²⁾, їхали з Кракова до Риму сім тижнів, „спішно й уставично ідучи“, і по „великих працях і трудах“ стали в Римі 15 падолиста. Прийнято їх там, як вони хвалили ся, з великою гостинністю: дали їм на мешканє якийсь палац в сусідстві папської резиденції, „оxenдожне обитемъ и всякими потребами украшоныи“, й щедро постачали все потрібне до жптя. Скоро по приїзді вони були прийняті папою на приватній авдіенції й предложили йому привезені акти унії³⁾ і рекомендаційні листи від короля й деяких католицьких біскупів польських. З прийнятя були вдоволені — „принялъ насъ яко отецъ ласкавый дѣтки свое, съ такою милостю и ласкавостю несказаною“. Але з офіціальною авдіенцією для приймлення „послушенства“ вийшла проволока: даремно владика принагляли — на се від папи приходила відповідь: „вы опочинте себе добре по той дорозе“. Так потянуло ся на мівтора місяця. Що було причиною такого зволікання, лишаєть ся незвістним. Окрім розважування актів унії, привезених владиками, і реляцій, присланих з Польщі, в курії могли чекати додаткових відомостей і пояснень звідти. Так випадком довідуємо ся, що польське правительство, з початку протививши ся скликанню

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. I ч. 114.

²⁾ Лист в Архиві Ю. З. Р. I. I ч. 116, с. 482—5.

³⁾ Були то: декларація унії з 2 (12) грудня 1594 і 12 (22) червня 1595, артикули з 1 (11) червня 1595, якась декларація митрополита і владиків володимирського й луцького з 12. XII. 1594 (sic), де вони обовязували ся старати ся про переведенне унії на Русь — Theineri Monumenta III с. 232—8, Abraham Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach rzymskich — Archiwum komisji historycznej IX с. 17.

православного собору, пізнійше внесло представлення до папи де обставало за скликанням собору й доводило його можливість з канонічного погляду й потрібність для успіху справи¹⁾.

Цікаве становище, яке зайняла курія супроти тих умов і точок, на яких українські владки хотіли нолучити ся з римською церквою. Ми знаємо, як довго і старанно виробляли ся сі „артикули“, яку вагу привязувано до них (деклярація 12 червня нпр. виразно заявляє, що відпоручники мають віддати папі послушенство лише в такому разі, коли руська церква буде подишена по давньому при вірі й обрядах своїх, а деякі точки артикулів підношено як основні підстави здійснення унії). Але хоч в особі папи Клімента VIII засідав на папським престолі чоловік, що був давнійше нунцієм в Польщі й мусів розуміти дражливі обставини, в яких переводила ся унія²⁾, курія повнова злегковажила собі домагання владиків і спеціальні обставини руської церкви. Руських владиків взяли під звичайний шаблон, який був вироблений для тих, що переходили з грецької віри на латинську, і по тому шаблону перевели приступлення їх до латинської церкви³⁾.

По перегляді предложених владиками актів унії особною комісією, делегованою від папи, казали владикам вирікти ся й осудити всі ереси, хиби і схизми, які ділили їх від латинської церкви. Коли вони се вчинили й заявили готовість прийняти ісповідання віри по формулі прийнятій для „Греків“, і зложити послушність папі, від себе й інших єпископів nationis Russorum seu Ruthenorum, як їх звуть папські протоколи, пана зарядив публичну авдієнцію на 23 грудня в салі Константина, одній з найпараднійших саль Ватикана. О год. 21 (девятій) папа засів в ній на переноснім троні під балдахином, в святоточнім убраннї, окружений численними кардиналами, иньшим духовенством,

¹⁾ Представлення се — *Postulatum ser. regis Poloniae, ut Sanctissimus det facultatem celebrandi conventum inter Ruthenos Unitos cum S. Romana ecclesia et Schismaticos*, без лат. й очевидно не в повній основі, а в витягу, опублікував Гурмузакі *Documente private la istoria Romanilor culese I*, передр. в *Временнику Ставроп. Инст.* 1896 с. 143 (пор. *Abraham Sprawozdanie* с. 228).

²⁾ Нунцій Малаєспіна поручаючи Іпатія й Терлецького опіці папі, називає унію „плодом легації, плодом сліз“ папи (у Ліковського с. 153).

³⁾ Процедура описують урядові папські протоколи, видаві у *Тайнера* т. III с. 241-249 і мемуар списаний очевидцем Варонієм: *De Ruthenis ad communionem Sedis apostolicae receptis monumentum*, виданий в *Annales ecclesiastici* т. VII.

послами й визначними гістьми. Перед сей пишний збір папа казав впровадити обох владиків, і церемоніймайстер ввів їх разом з їх двором і приділеним їм товмачем, львівським каноніком Лукою. Ввійшовши, вони по прийнятому церемоніялу зробили три „реверанси“³⁾, потім приступивши до папи уцідували йому ноги, і тоді Потій сказав в кількох словах по латині про ціль свого посольства й передав акти унії. Потім церемоніймайстер вивів їх поза трибуну, де сиділи кардинали, й поставив в салі, а за ними стояв на колінах їх двір і товмачі. Потім канонік виденський Волович, що знав руську мову, відчитав декларацію унії (з 2 грудня) в оригіналі, а секретар папський в латинській перекладі, і так само потім декларацію з 12 червня. При читанню владики кланяли ся й ставали на коліна, віддаючи послухність папі. Потім секретар папський відчитав відповідь папи, де той заявляв готовість припустити владиків в союз римської церкви й прийняти їх послухність. Тоді владиків, з тимж реверансами, приведено знову до папи до присяги. Маючи в руках підписані ними наперед ісповідання віри (*iuxta formam Graecis ad unitatem sanctae romanae ecclesiae venientibus praescriptam*), вони зложили професію католицьких догматів (з тридентськими постановами включно), за себе й за інших владиків, за котрих ручили, що вони також сю професію приймуть і ствердять своїми підписами. Потій прочитав її по латині, а по руськи прочитав в його імені Волович; Терлецький (що по латині не вмів) прочитав її по руськи, а канонік Лука — по латині за нього. Положивши руки на євангеліє, владики принесли на ті професії присягу. Потім вони знову були припущені до папських ніг, по чім папа обняв їх і уцідував, промовивши кілька слів (в листі до Балабана владики наводять з сеї промови фразу, сказану папою: не хочу я над вами панувати, але ваші немощі й кривди на собі носити). Великий сповідник і інквізітор з поручення папи уділив владикам і їх дворови загальне розгрішення з усіх вин, яким підпали через своє пробування „в схизмі“, і дано владикам уділити таке ж розгрішення иньшому єпископату, духовенству й вірним на Русі, які приступлять до унії. Вкінці припущено до уцідування ніг папських двір обох владиків, і папа, давши загальне благословенне, закінчив церемонію.

Другого дня папа правив святачну вечірню у св. Петра;

³⁾ *Factis tribus genuflectionibus seu reverentiis.*

владиків брали участь в ній в своїх ризах, і папа посадив їх коло себе. На Різдво Потій правив літургію в грецькій церкві при колегії Атанасія, а другого дня Терлецький, й висловляв своє вдоволення з тої чистоти, в якій задержано тут грецькі церемонії¹⁾. Вони пробули потім в Римі ще більше як місяць і далі тишили ся ріжними гонорами. Між иньшми, як каже автор „Перестороги“²⁾, під їх наглядом видрукована була книжка про новий календар, з пасхальним ключем, — заховані фрагменти її дійсно носять дату: „(в Р)име, (в дру)карњи Апостольскої Ватыканської, року Божего тисеча фч:“³⁾. В память прилучення Русинів папа казав вибити медаль з написом: *Ruthenis receptis*; на ній представлена сцена зложення „послушенства“ папі⁴⁾.

З початком лютого н. ст. владиків відправлено. З дня 7 лютого маємо ряд папських грамот, адресованих до митрополита й иньшого руського духовенства, до короля, до виднійших польсько-литовських сенаторів, духовних і світських. Митрополита папа повідомляє, що прийняв в союз римської церкви єпископів руських. поручає митрополиту по повороті владиків-відпоручників скликати синод, на котрім би й иньші прийняли католицьку професію по тій же формулі, і ті їх записи наказує прислати до папського архиву⁵⁾. Иньшою грамотою⁶⁾, два тижні пізніше папа дозволив митрополиту, відповідно до звістних нам жадань, святиги єпископів на опороженні катедри, а на посвященні митрополита брати лише позволенне з Риму. Королю папа поручив також скликанне того собору, для формального довершення унії; сам поминувши домагання владиків (з внімком лише тої справи ставлення єпископів), він за те горячо поручав королеви сповнити ті прошення їх, які належали до правительственной власти, особливож просив, в інтересах унії, допустити їх до сенату. Про се ж просив він в своїх листах до сенаторів. З них особливі заслуги коло переведення унії папа признав звістному нам біскупу Мацейовському⁷⁾.

З початком марта владиків були вже дома⁸⁾; належало приступити до довершення унійної справи.

1) Архивъ Югозап. Р. I. I с. 484.

2) Акты Зап. Р. IV с. 213.

3) Головацкій Книга о новомъ календарѣ напечатанная въ Римѣ — Записки петерб. акад., 1877.

4) Образок при мемуарі Баронія.

5) У Тайнера III ч. 187. 6) У Тайнера ч. 189.

7) Листи у Тайнера III ч. 188. 8) Архивъ I. I с. 480.

Ті близько півроку, що зайняла депутація владиків до Риму, українські й білоруські землі були ареною дальшої неустанної агітації против унії. Тепер, коли стало ясним становище владиків в сій справі, православні змагають до скликання собору, який би осудив таке незаконне поступованне владиків на власну руку і усунув би їх. Для скликання собору треба було дозволу короля; для позискання соборови такої власти супроти самовільних владиків треба було участі патріархату. В сих напрямках і роблять заходи православні (я на разі беру лише те, що дотикає безпосередно самого процесу витворення уніатської церкви, оглядаючого кожного суспільного руху відкладаючи на пізнійше).

За згодою короля митрополит при кінці жовтня був скликав собор на 25 січня с. с. 1596 р. до Новгородка; в митрополитичім оповіщенню, яке маємо, скликанне мотивується ся домаганнем кн. Острозького такого собору „всімь вобець такъ духовного яко и свѣтского стану людемъ“ супроти самовільної депутації владиків до Риму¹⁾; отже справа унії мала бути головним предметом собору. По причинам, досі невьясненим²⁾, православні одначе не взяли участі в нім, не використали його для якоїсь маніфестації против унії, як також і з уніатсько-католицької сторони не використано його, і він мов би *per tacitum consensum* пройшов зовсім незамітно, при невеликім числі учасників, зайнявши ся спором митрополита з виленськими євьященцками і Балабана (присутного на сїм зїзді) з львівським брацтвом³⁾. Православні, зїгнорувавши сей собор з якихось причин, що робили його ареною непридатною для їх цілей, зробили такою ареною сойм, скликаний на день благовіщення 1596 р. На соймшках воеводств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського і декотрих повітів в. кн. Литовського шляхта поручила своїм депутатам заложити на соймі протест против самовільного вчинку владиків, які на власну руку, без згоди й позволення старших духовних, шляхти і посполства зголосили своє приступленне до унії й підтягають під неї иньше духовенство й нарід, та наказали послам жадати відобрання від них

¹⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 89.

²⁾ Жукович досить справедливо здогадується, що термін собору був визначений так, аби на нім можна було предложити унію як справу довершену (с. 166), одначе обминає витавне, чому ж сей плян не здійсьнено. Може в Риму прийшли вісти, що справа не поспіє на сей термін? Православні може не надіяли ся мати відпоручників патріарха на соборі?

³⁾ Акты собору в Актах З. Р. IV ч. 91 і Monum. confg. ч. 399—400.

урядів й іменовання на їх місце осіб, які зістають ся в послушенстві грецької церкви. На сеймі дійсно були поставлені сї протести й домагалия до правительства послами і декотримъ православнимъ сенаторами. Ідучи за гаслом, проголошеним Острозьким на торунськїм з'їзді, вони йшли при тїм разом з протестантськими елементами сейму, що домогали ся заховання релігійної свободи, проголошеної конфедерацією 1573 р : православні й свою справу підтягали також під постанови сеї конфедерації, скаржучи ся на відміни, які впроваджують в їх релігії силоміць владики і правительство¹⁾. Одначе представлення православних, хоч і поперті протестантами, не знайшли послуху у короля, і їх виступи тільки загальмували діяльність сейму, не osiągнувши ніяких позитивних результатів. Тому остатнього дня земські послы з українських і білоруських земель і кн. Острозький з поміж сенаторів зложили заяву, що з огляду на нарушення їх релігії, вчинені владиками-унїятами через признанне головою церкви папи, підданне православних під власть папі й відірвання від патріархату, відміну в деяких артикулах віри і зміну календаря, вони і їх брата шляхта, що дала їм се поручення на далі тих „владиків-схизматиків“, (як вони їх називають), ще їздили до Риму, і тих, які б пішли за ними на унію, не будуть уважати за своїх пастирів, в своїх маєностях, над своїми підданими і церквами положеними в їх маєностях, яко патрони їх не дозволять тим владикам-унїятам мати ніякої юрисдикції й власти, і при тїй постанові будуть і на далі стояти. Такого змісту заяву кн. Острозький потім казав вписати в акти варшавського їроду, а в імені земських послів уповажнений ними кн. Юрий Друцький-Горський, від котрого їродський уряд варшавський протестації не прийняв, казав вписати її до книг сусіднього їроду радзейовського²⁾.

Не добивши ся від короля усунення владиків-схизматиків православні мусїли в сїй справі звернути ся до патріархату. Уже в звістках про краківські конференції з вересня 1595 р. бачили ми згадки про реляції, вписані православнимъ до Царгороду з прошенням, аби владиків-унїатів скинено з престолів.

¹⁾ Присяга зложена по конфедерації 1573 р. Генрихом і його наступниками між иньшим містила зобовязання: *pacem et tranquillitatem inter dissidentes de religione tuebor, manutenebo nec ullo modo vel iurisdictione nostra vel officiorum nostrorum quempiam affici opprimique causa religionis permittam* (Vol. legum II с. 135).

²⁾ Надруковані в Архиві Ю. З. Р. І. І с. 533—9; в деяких відмінах були видані в Апокрізісі с. 1123.

Та обставини для православних досі були дуже некорисні: з смертю Єремії, що наступила десь р. 1594, в патріархаті настало велике замішання; на патріаршій столі перемилило ся кілька осіб, що коротко й непевно сиділи на своїм становищі, аж десь 1597 р. почав правити патріархатом як тимчасовий заступник Мелетій Пігас, патріарх александрійський, і привів відносини до розмірного порядку¹⁾. Таким чином відси православні України й Білоруси не могли знайти помочи. Хоч потім протосінокел Никифор казав, що його вислав на Русь патр. Єремія наслідком листу кн. Острозького²⁾, але ся місія зістаєть ся досить сумнівною, і правдоподібнійше думати, що Никифор не мав ніяких спеціальних поручень в українських справах (хйба якісь загальнійші), а був запрошений з України, як особа, що могла компетентно розпочати канонічний процес против владиків-уніатів, більше припадково, тому що трапила ся в сусідстві в потрібну хвилину³⁾.

Сей протосінокел Никифор був важною фігурою в патріархаті⁴⁾. Його освіта і конекси дали йому дуже впливову ролю. Він був ректором єдинських наук в падуанськїм університеті,

¹⁾ Про патріархат в сїм часі у Малишевского Патріархъ Мелетій Пігасъ I с. 408 і далі.

²⁾ В листі до митрополита з 13 вер. 1596 Никифор казав, що przeszlego septembra патр. Єремія, довідавши ся про замішання в руській церкві, поручив Никифору їхати на Русь екаархом для упорядковання відносин (Пам. полем. лит. III с. 341); подібне ж казав він потім на суді (Акты Зап. Р. IV с. 161), з тим додатком, що післяний був він патріархом наслідком прошення кн. Острозького, для президовання на соборі православних (дзевник сойму 1597 р. у Голубева Петръ Моглава I дод. с. 53 і 58). Одначе ніякого такого патріаршого поручення він не міг предложити, а і в самих тих поясненнях Никифора богато непевного: коли дійсно ще Єремія (отже в 1594 р.) вислав його на Русь, то дивно, що за цілий рік 1594/5 про те не маємо звістки, і в найдавнішій грамоті Никифора в руських справах, яку маємо (17 серпня 1595 — Mon. conf. ч. 382), Никифор про се порученне не згадує нічого, а постуває на підставі своїх загальних компетенцій, як екаарх царгородського патріархату.

³⁾ Новійший дослідник сеї справи Жукович (с. 181) приймає, що па Молдаві Никифор пробував по дорозі „въ Западную Русь“. Але на се властиво нема вказівок.

⁴⁾ Відомости про себе дає Никифор і його адвокат в соймовім процесі 1597 р. — як вище. Про нього у Малишевского ор. с. I с. 252 і далі, passim, і спеціальні статі вчислені в прии. 11: Кояловича, Кудринского і Жуковича (потім історія з Никифором була оброблена Жуковичом в його книзі Сеймовая борьба, де діяльність Никифора на Молдаві автор стараєть ся розслідити за помічню друкованого й недрукованого матеріалу).

потім проповідником в Венеції; пізнійше маючи великі впливи на султанським дворі, зайняв важну позицію в управі патріархатом, з титулом протосінкела патріаршого трону. Два рази він був управителем — „містоблюстителем“ патріархату, і 1592 р. синод патріархів признав йому патріарші компетенції, право засідати зарівно з патріархами, президувати на всякого рода соборах, вище митрополитів і архієпископів (хоч сам він мав тільки титул архидиякона) і розвязувати всякі питання християнської науки¹⁾. В 1595 р. пробував він на Молдаві — приїхав туди з незвісною нам ближше церковною місією і брав дуже живу участь в припетях бурхливої тодішньої молдавської політики. Відси в серпні 1595 р. вперше обзиваєть ся він до наших православних в справі унії, з поводу вістей про приступленне владиків до унії, й разом з молдавськими владиками визнає владиків вернути ся до православія, під грозою скинення з престолів, а православним каже не признавати їх в такім разі за своїх пастирів²⁾.

Поява в сусідстві такого високого достойника, що на сій грамоті своїй підписав ся завідателем патріархату й намістником патр. Єремії й виступив на чолі молдавських митрополитів і владиків, була дуже наручною для православних супроти дезерції їх власного єпископату. Кн. Острозький звернув ся до Никифора з прошенням прибути на Русь; про се просили його православні і з інших місць. Никифор справді вибрав ся на Русь, до кн. Острозького. Але діставши через нового молдавського господаря Єремію Могилу запрошення від Замойского, аби ідучи до Острозького приїхав по дорозі до Хотина, щоб в деяких справах переговорити з Замойским, заїхав туди — й був там арештований і всаджений до вязниці. Се увязнення в молдавських і польських кругах толковано зносинами Никифора з противником Могилу, господарем Розваном. Никифор же бачив тут бажанне польського правительства не допустити його участі в релігійній боротьбі православних з унією³⁾. Коли ми пригадаємо, як в тім часі тривожила владиків і з ними —

¹⁾ Апокрифис с. 1319, Акты Юж. и З. Рос. I ч. 210.

²⁾ Monum. confr. ч. 382.

³⁾ Лист Никифора до Кирила Люкаріса з 16 вер. 1596 в *Bibliographie hellénique du dix-septième siècle par Legrand*, IV с. 223. Цор. про заклики до Никифора з Руси — *Нам. пол. лит. III с. 355*. Обвинувачення на Никифора — *А. З. Р. IV с. 162*, *Нам. полем. лит. III с. 197—9*.

прихильників унії в правительственных сферах можливість якихось репресій зі сторони патріархату, то се об'яснення Никифора, супроти дуже неясних і змінчивих мотивовань його противників, дістає значну вагу. І дійсно сим арештуванням Никифора справі православних задано дуже болючий удар. Але що він дуже їм був потрібний, то заходи коло увільнення не зістали ся без успіху — Никифор по кількох місяцях утік з в'язниці. Як се стало ся, про се інтересовані не розводили ся. Никифор на суді пояснив лише, що він поступив за прикладом ап. Павла: той утік, спустивши ся в коші¹⁾. Більше мабуть міг би про се розповісти кн. Острозький, як се було, і скільки коштувало йому, але він не мав причини про се розповідати. Досить, що на найпильніший час, коли вийшов уже королівський універсал на зложенне собору, Никифор уже був на Русі²⁾.

Собор для довершення унії, як ми бачили, був наказаний папою при відправі владиків. В листі до короля папа поручав йому ностарати ся, аби Русини зібрали ся на сей собор як найчисленніше. І король незадовго по одержанню сього листу сповістив митрополита, що він має скликати на осінь, по святі св. Михайла собор в Берестю (король каже, що його про се просило багато визначних людей, які прихилиють ся до унії). Але оповіщати сей собор король поручає митрополиту „не зараз“³⁾. Сам король тільки місяць пізніше видав універсал, де оповіщаючи про уложенне унії владиками-делегатами й заспокоюючи православних, що їх обряди й свята лишаться без змін, повідомляв про своє позволенне митрополиту на зложенне собору і зазначував, що на той собор можуть прибути тільки католики й люде грецької церкви, а особи иньшої віри, або посторонні (заграничні) не мають приступу, та наказував не приводити з собою якоїсь „з'їграи непотребної“⁴⁾. Се були перестороги з огляду на запрошенне протестантам, дане ще торік Острозьким, на його погрози військом, та страхи від грецьких духовних, що могли на з'їзд бути спроваджені. Тому волинська шляхта з Острозьким на чолі вислала депутацію до короля, де вдячно приймаючи скликанне собору просила, аби до нього були припущені й іновірці й хто небудь: спеціально бажали допущення Никифора і вкінці просили позволення, як би на соборі

¹⁾ Акты Зап. Рос. IV с. 162.   ²⁾ Пам. полеш. лит. III с. 343.

³⁾ Описаніє архива западворус. митр. I ч. 189.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 97 (в оригіналі універсал має дату 14 червня, в деяких виданнях — 24 або 29 мая).

не прийшло до порозуміння — перенести справу до сойму. На сі бажання одначе король дав відповідь неприхильну¹⁾.

Термін собору став звістний тільки з оповіщення митрополита з кінцем серпня — визначено його на 6 жовтня стар. стиля, на день св. Фоми²⁾. Никифор за сей короткий час доложив старань, аби православна сторона була на соборі представлена можливо поважно: він запросив протосінкела александрійського патріарха Кирила Люкаріса³⁾, спровадив Луку митрополита білградського та архимандритів-відпоручників кількох єпископів царгородського патріархату. Найбільше значила одначе його власна особа, завдяки тим компетенціям патріаршої власти, які були признані йому згаданим собором патріархів. По стороні православних знайшов ся репрезентант компетентної власти, що міг вівзвати на свій суд їх самовільну єрархію і в потребі — відібрати їм канонічну власть.

Тим часом як католики й уніяти, відповідно до директив курії, дивили ся на унію як справу вже зроблену, й собор по їх гадці мав послужити лише на те, аби й иньші владики так само зложили публичну професію католицьких догматів і послужности папі, як зробили їх відпоручники, підписали сі акти для папського архиву і натомість одержали розгрішення „від схизми“⁴⁾, — православні домагали ся собору, аби звалити самовільно уложену владиками унію, усунути їх самих, якби вони далі хотіли за нею обставати, а як би не удало ся осягнути се на соборі — вести справу далі на соймі, як ми бачили.

На визначений день 6 жовтня прибули до Берестя всі владики з митрополитом на чолі. Крім того папа делегував з католицького єпископату Польщі арцибіскупа львівського Соліковського, біскупа лубецького Мацейовського й холмського Гомоліцького; з ними прибуло чотирох виднійших єзуїтських діячів, між ними П. Скарґа. Король вислав від себе послами, для охорони порядку, литовських сенаторів — воеводу троцького Миколая Радиви́ла-Сирітку, канцлера Сопігу, а третім додав місцевого берестейського старосту Халецького. По стороні православних окрім грецьких достойників стали два владики — львівський і перемишльський, зіставши ся вірними своему виреченню

¹⁾ Пам. пол. лит. III с. 197—200.

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 100.

³⁾ Bibl. hellénique IV с. 224 (лист з Дубна, 16 вересня).

⁴⁾ Се становить докладно виясляє Скарґа в своїй книжці про Берестейський собор — Пам. пол. лит. III с. 231—4.

з унії, даному перед роком, далі численні архимандрити й ігумени й маса світського духовенства (звиш двіста, як каже православне оповідання про собор). З православних сенаторів прибули старий князь Острозький — воєвода київський, меньший син його Олександр, воєвода волинський, і каштелян новгородський Подубенський. Депутатів прислала шляхта з воєводства Київського (трох). Руського (двох) і осібно від Перемиської землі (двох), від воєводства Волинського (десятьох). Браславського (двох), Пинського повіту (один), і від трибуналу в. кн. Литовських, як депутацію в. кн. Литовського (двох); приїхало крім того багато православної шляхти без мандатів; міщанство важніших міст прислало делегатів, а також і з деяких другорядних; особливо значні були делегації від міст Вильна (осібно від міста і осібно від брацтва), Львова (теж від православних міщан і осібно від брацтва) і Вільська¹). Сі делегати попривозили з собою й інструкції від своєї братії. Князі Острозькі привели з собою значні відділи війська²), що було потрібне для охорони Никифора й інших грецьких достойників, які без того могли б бути арештовані, з огляду на звістні розпорядження короля.

Зїхавши ся до Береста, православні звертали ся до митрополита з привітаннями й запитаннями що до порядку, часу й місця собору, бо митрополит все ще старав ся не зазначувати виразно своєї солідарности з унією; обидва протосінкели вислали до нього грамоту, запрошуючи прибути до них на нараду. Митрополит не радо відповідав на всякі такі запитання, і на зіванне протосінкелів не приїхув. Сього можна було й надїяти ся супроти настрю православних: митрополиту й владикам прийшло ся б стати на становищі обжалованих перед лицем протосінкела. Не доставши пояснень від митрополита, де і коли буде відбувати ся засідання собору, православні постановили зібрати ся другого дня осібно. Тому що до церкви в Берестю, в єпархії Потія, православні приступу не мали (а силоміць вдирати ся не хотїли, щоб не стягнути на себе обвинувачень в нарушенню публичного спокою й не підірвати правосильности сього собору), зїбрали ся вони в просторім помешканню князїв Острозьких, в домі някого Райского (іотім дорїкали їм католики тим, що в тім

¹) Вчисляє їх Ектеміс — історія собору видана православними в 1597 р. — Пам. пол. лит. III с. 357—8.

²) Як воно було велике, не знаємо — королівські послы згадують загально *rozczty piesze u jezdnie* (Пам. пол. лит. III с. 199), Антирізіс згадує ще й гармату й Татар (с. 881).

домі відбувалися протестантські зібрання). По вказівкам протосінкелів організовано тут собор на грецький взір: відлучено „коло духовне“ від кола світського, вибрано двох настоятелів, примікірів — одного для нагляду за порядком, другого — для проводу між соборними нотаріями. Коло світське уконституовалося, вибравши своїм маршалком Деяна Гулевича, одного з волинських депутатів; в справах канонічних активної ролі воно не відіграло, тим більше, що серед них були й не православні, як закидали їм противники, що й самого Гулевича звуть „новохрещенцем“¹⁾.

Першим чином цього собору було вислання соборного візвання (параїностика) до митрополита й владиків, аби ставилися на собор. Але не легко було відшукати їх, бо супроти великої громади православних, зібраних в місті, владки чули себе досить небезпечно і не відважилися розпочати синоду. Відвага вступила в них доперва з приїздом королівських послів, що з'явилися другого дня, 7 жовтня: на прошення владиків і католицьких духовних вони обіцяли вставити ся у кн. Острозького, щоб він забезпечив спокій соборови, і кн. Острозький обіцяв спокій, просячи королівських послів, аби вони постаралися привести до спільного собору²⁾. Се одначе було неможливим.

1) Описують собор православних: 1) універсал собору, списаний на нім, а виданий в Апокрізісі с. 1051 і далі, новіше в Архиві Ю. Р. І. І с. 519 і далі; 2) опись зладжена на підставі соборних актів і видана в 1597 р. п. т. Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnym to iest pomiatnym synodzie w Brzesciu litewskim (видано новіше в Пам. пол. лит. т. III); 3) мемуар, виданий в Актах Зап. Рос. IV ч. 106. Ekthesis займаєть ся чисто канонічною стороною, иньші мемуари дають більше уваги переговорам, які вели ся між світськими учасниками обох соборів — королівськими послами й православними. Про се дає відомости також Скарґа в своїй книжці, присвяченій уніяцькому соборонні виданій в 1597 р. по польськи і руськи: Описанье и оборона събору берестейского (в III т. Пам. пол. лит.). Окрім сеї книжки, від уніяцького собору маємо уніонну декларацію, на нім списану — видана у Тайнера III ч. 195, а деякі подробиці також в Антиривісі (в III т. Пам. пол. лит.). Між сими описями, не тільки — православними з одного боку, а католицько-уніяцькими з другого, а й між самими православними або католицькими є певні відмінні (впр. є вагання в тім, чи стала ся певна постанова того чи другого дня, що поясняєть ся і тим, що певні справи обговорювали ся одного дня, а формально ршали ся другого). Заставляти ся на таких відміннях і різницях з того поводу в літературі було б дуже довго і мало інтересно, бо головні моменти виступають в них вповні виразно, а з нас цього буде досить. 2) Скарґа, Універсал, Мемуар, як вище.

бо як владика не хотіли ставити ся перед Никифора, так знову Никифор з товаришами не могли явити ся на митрополитичий собор, що відбував ся при відпоручниках короля, який заборонив грецьким духовним (і спеціально Никифору) в'їзд в державу. Митрополит заповів оголошенням синодальні засідання в соборній церкві св. Миколая. Православні засідали далі в господі кн. Острозьких. Королівські послы, не маючи відваги, супроти згромаджених Острозьким сид, виступити виразно против тих „людей виволаних і посторонних, всей речи посполитой подозрених, зъ обчихъ неприятельскихъ панствъ“, що засідали на православнім соборі, старали ся ігнорувати сей собор, зносячи ся лише з кн. Острозьким, а православна шляхта, обурюючи ся на таке ігнорвання, тим безоглядніше вступала супроти собору уніятського.

Не діставши ніякої відповіді на перший „параіностик“ (чи по иньшим відомостям¹⁾), діставши відовідь невиразну — що митрополит порадить ся в тій справі з католицькими духовними; і прочекавши владиків першого дня до вечера, православні другого дня (7 жовтня) вислали до митрополита друге візвання. Й окрім того застереження против всяких ухвал, які б митрополит уложив „сѣ подозреваемыми колежками его“ і взагалі против його власти й юрисдикції. Сей протест і візвання послы православних доручили митрополитови, знайшовши його в домі володимирського владика, і митрополит „сѣ фурією а контемптомъ“ дав їм відмовну відповідь. По словам „Ектезіса“ вислано ще для форми третій параіностик, третього дня, і на нього митрополит заявив виразно, що він з владиками приступив до католицької церкви, і при тім зістає. Королівські послы вибрали ся ще раз (третього дня) до православних зборів і викликавши до себе кн. Острозького і делегатів від зібраних (обминаючи православний собор *in pleno*), намовляли, аби православні залишили свого зібрання й прибули на митрополитичий собор²⁾. Сю конференцію, в котрій взяли участь депутати від шляхти і владика львівський і перемишльський й иньші духовні, королівські послы хотіли перетворити в релігійну диспуту, до чого

¹⁾ Се одна з тих ріжниць між Ектезісом і Універсалом.

²⁾ Скарга, Універсал. Скарга наводить *in extenso* широку промову держану королівськими послами до православних. Вона одначе може лише в приближенню віддавати дійсний зміст тодішніх промов: є в ній річи, які не могли бути сказані тоді — напр. апострофа до Балабана й Кошценського (с. 211—2).

взяли з собою й Скарґу: вони заохочували православних до унії й підносили нужденний стан грецької церкви. Але православний собор на се відповів через своїх делегатів, що в діспути про унію не має заміру вдавати ся, бо така справа вимагає основного трактовання і не може вести ся без участі патріархів; не будучи противними переведенню здуки церков законним способом, православні протестують против накидання їм теперішньої унії, уложеної „підозреними владиками“

Таким чином собор був безповоротно розірваний, перше ніж розпочав ся, й повстало два осібні собори — православний й уніятський. На православнім сі дні виповняло читання інструкцій, привезених шляхотськими й иньшими делеґатами. Було їх кількадесять, а зміст їх соборний універсал зводить до отсих точок: Духовні, що виломили ся з під зверхности патріарха, мають бути скинені з своїх урядів; друге — аби на тім „мало оглошономъ, партикулярномъ синодѣ“ уніятів без дозволу патріархів і всеї східньої церкви, на фундаменті заложенім двома владиками, що шукали безкарности своїх учинків, а збільшення своїх користей і претенсій, не переводило ся „зъєдоченья“ з римським костелом; третє — аби в силі полишено старий календар¹⁾. По відчитанню тих інструкцій речник собору печерський архимандрит Никифор Тур, представивши історію справи, сконстатував, що православна людність бажає вірно стояти при своїй вірі й послушности патріарху, не признає новин, вчинених владиками, й не хоче признавати їх своїми пастирями, і візвав старших собору, щоб вони з тими владиками, трічі візваними перед собор, поступили по канонічному праву в їх неприсутности. Прихід королівських послів і згадана конференція з ними перебили одначе сю справу, і формальне її довершення було відложено на другий день, 9 жовтня²⁾. Другого дня собор зібрав ся ще в досьвіта, в повнім складі, й протосієкел Никифор почав свою промову на владиків: він вказав ті факти, якими нарушили вони свою архисрейську присягу й канони, і які стягають на них канонічну кару. По тім представленню собор зажадав проголошення на відступників канонічного рішення, й Никифор, ставши на підвисненню з хрестом в одній руці й еванґелієм в другій, проголосив, як патріарший екзарх, свій декрет на митрополита

¹⁾ Архивъ I. I с. 523—4.

²⁾ Ekthesis с. 354—361. Судячи одначе а протесту, заложеного православними 9 жовтня против проголошення унії, справа ізверження владиків-уніятів була рішена вже 8 го — Архивъ I. I с. 530.

і п'ятьох владиків: володимирського, дуцького, полоцького, холмського і пинського: за їх непослушність соборови, відступлення від церкви й самовільне підданне церкві римській, він позбавляє їх єпископства й духовної гідності¹⁾.

По тім проголошенню се рішення було списане на письмі, й оповіщення про нього, підписане членами духовного кола, з протосінкелом Никифором на чолі, вислано до митрополита²⁾. В особній грамоті Никифор, оповіщаючи духовенство про анатему, кинену на уніятів, давав знати, що ся анатема не дотикає духовенства, підвального виклятим владикам, о скільки воно зістає ся вірним православної вірі: духовні можуть далі відправляти церковні функції, тільки замість єпископа поминати на богослуженню патріарха, доки на місце ізвержених владиків будуть поставлені нові³⁾. Сьвітське ж кодо постановило вислати до короля послів з домаганням езекутиви над скиненими владиками: послі мали подякувати королеві за висланне послів на їх собор⁴⁾ і заявити, що православні не могли сповнити бажання короля в справі унії, бо не можуть сеї справи трактувати без патріархів; против злуки церков не мають нічого, але унії, вчиненої на свою руку кількома „підозреними владиками“, вони не акцептують; тих владиків і митрополита, що на власну руку піддали ся римській церкві і тепер компетентним рішенням позбавлені влади й юрисдикції, собор просить короля, як патрона й розпорядчика церковних бенефіцій, усунути від уживання церковних дібр, відповідно до постанов конфедерації 1573 р., що дозволяла надавати православні церковні уряди тільки людям грецької віри, й інших актів⁵⁾. Та що можна було вперед надіяти ся, що король сього бажання не услухає, підтримуючи уніятів, тож приготовлено в сїм напрямі акцію на найблизший сойм — розписано оповіщення до шляхти по повітах, аби на найблизших соймках поставила справу боротьби з унією й внесла її в інструкції послам. Вкінці списано універсал, де учасники собора представили його історію й відповідно до протестацій, зложених на соймі, з'обов'язали ся не признавати влади й юрисдикції владиків-уніятів, ставити опір

¹⁾ Еклезіс.   ²⁾ Рішення в Актах Зап. Р. V ч. 104, оповіщення в Еклезісї с. 372.   ³⁾ Акты З. Р. IV ч. 111.

⁴⁾ Ігноруючи митрополичий синод, православні представляли се так, мов би ті королівські послі були вислані на їх собор.

⁵⁾ Інструкція послам в Архиві І. 1 ч. 122; вона аложена в дусі відповідей королівським послам па конференції 8 жовтня, як їх переказує універсал.

всяким їх новинам і всяким репресіям, зверненням против православия, й вірно стояти при своїй старій вірі¹⁾.

Собор митрополичий (уніатський) розпочав свої засідання 8 жовтня. В сім засіданню зладжено декларацію унії, яку собі бажав папа: її підписав митрополит, п'ять владиків і три архимандрити²⁾. Другого дня по святочній відправі наступило публичне проголошення унії: по одній стороні засіли в церкві послі папські (біскупи) й королівські, по другій владики, й архиепископ полоцький відчитав згадану декларацію унії. По сім духовні католицькі й уніатські почали обіймати ся й цілувати ся. „въ Богу се облапляюче“. як каже Скарґа, й засьпівали „Слава въ вышнихъ“! Потім перейшли в тих же ризах і орнатах з усім зібраннем до латинського костела й там собором відсьпівали Te Deum! На владиків Балабана й Копистенського, на архимандритів і священників, що брали участь в соборі православних, виголошена була клятва, за те що вони не явили ся на соборі митрополичий й приставали з невірними: їм заборонені всякі функції, й усім, хто мав би їх далі за пастирів, також загрожено клятвою. Про се оголошено універсалом, й особні грамоти були вислані тим виклятим владикам і архимандритам³⁾. Богослуження в неділю, в православній катедрі св. Миколая, відправлене з участю католиків, при чім Скарґа мав приємність говорити проповідь на тему довершеної унії, закінчило собор уніатський⁴⁾.

На проголошення унії православний собор другого ж дня відповів протестом, признаючи сей акт неважним, бо вчинено його без відомости православних, кількома владиками, уже зложеними з урядів православним собором. Сей протест одначе не був прийнятий до місцевого гроду (староста Халецький, як ми знаємо, був одним з королівських комісарів, висланих на митрополичий синод), і вже пізніше вписано його до актів володимирського гроду⁵⁾. Акти православного собору були переслані до патріархату, і новий адміністратор царгородської столиці патр. Мелетий Пітає похвалив і потвердив вповні його постанови; на місце скінчених владиків він поручав поставити нових, а для тимча-

¹⁾ Архивъ І. І ч. 123.

²⁾ Текст латинський, з папського архиву. у Тайєра III ч. 195, текст руський -- Акты З. Р. IV ч. 103.

³⁾ Акты З. Р. IV ч. 107-9.   ⁴⁾ Скарґа с. 217-228.

⁵⁾ Архивъ Югозап. Рос. I. 1 с. 530, Monument. conf. ч. 443, Апокрианъ с. 1052.

зової управи руської церкви іменував в ній екзархами еп. львівського Балабана, протосінкела Кприла Льюкаріса і кн. Константа (Острозького¹). Натомість король апробував ухвали митрополичого синоду, а православний собор признав неважним і неправильним²). По його словам владика львівський і перемишльський поступили „противъ зверхности своеє якъ тежъ и противъ насъ господара своего и протывъ рѣчи посполитои“, не явивши ся на митрополичий синод, а засівши „зъ новокрещенцы, арыянами, и зъ иншими розными еретиками“, „въ божницы еретицкой“, „взявши до себе въ товариство шпеговъ и зрадецъ нашихъ, нѣякого Никифора и инших Грековъ, людей чужоземскихъ“; постанови й протести їх не мають сили, бо робили ся примусом і фальшом — „яко о томъ вѣдомость маемъ, до голыхъ мембравовъ печати свои прикладали и руки подписывали и иншихъ людей розныхъ до собору неналежачихъ до подпсовъ рукъ и до нечатованья приводили и сялою иримушали, и на тыхъ голыхъ мембравѣхъ потомъ штось къ воли собѣ написавши снятъ то но панствахъ нашихъ розсылати важили ся³). Король поручав православним не слухати ся і не мати ніякихъ зносин з сими владиками, якъ виклятими своїмъ зверхником і скиненими з урядів, натомість слухати ся митрополита й владиків-уніятів, та наказував властямъ потягати до відвѣчальности за всяке противленне постановам митрополичого синоду. Вкінці й папа, котрому донесли про клятву, кинену (властиво потверджеву) царгородським патріархатом на митрополита й владиків-уніятів, вислав грамоту, в якій подавав до відомости кліра й загалу, що ся клятва „ніби то патріарха“ немає ніякого значіння, й папа сею грамотою її зносить і касує⁴).

Та стало ся те, чого сподівали ся й бояли ся сенатори на краківських конференціях перед роком: Русь розділила ся. По одній стороні став на разі весь православний загал, з усім майже духовенством і двома владиками. По другій митрополит з пятьма владиками і горстками крилошан. Православний собор викляв і признав ізверженими митрополита й владиків-уніятів; митрополичий синод кинув анатему на владиків і иньшихъ духовнихъ, що не пішли за ними на унію.

¹) Малышевскій оп. с. II ч. 19 і 29.

²) Грамота з 15 грудня — Акты Зап. Рос. IV ч. 114.

³) Так історія про „голі мембрани“ була тепер обернена против її автора, Балабана.

⁴) Theineri III ч. 199.

Котрий з сих двох соборів иривосидьний? котра з сих двох анатем иривна? На сїм пунктї мусїла відразу розгорїти ся полемїка, що знайшла сїй вираз в лїтературї¹⁾. Стрїчали ся тут ирїнципїальнї погляди, що зазначили ся вже перед тим. Клерикально-правительственнї круги стояли на тим, що справа унїї належить до єрархїї, що руськї єпископи єдино мають праве рїшати її й рїшили безповоротно. Стоячи на сїм становищі, король ще перед роком відмовив православним собору в справї унїї. „бе то належить до власти пастирської“²⁾, і тепер в сїх сферах иривосидьним уважав ся консеквентно митрополїчий синод, що потвердив унїю, вже властиво перед тим рїшену й довершену в Римї делегатами владиків. Сї круги хотїли ігнорувати той факт, що руська церква не була самостїйною, і руськї владики не були найвищими її зверхниками; вони опирали ся на заявї владиків-унїятів, що вони не хочуть признавати над собою зверхність патріархату: заява така їм була мила й наручна і з релїгїйних і з полїтичних мотивів — для усунення можливих впливів турецького правительства чи вмішання у внутрїшнї відносини Польщі (сїй полїтичний мотив, що мав чимале значїнне, особливо для людей настроєних більш полїтично-як релїгїйно, як Замойский й иньшї впливовї сенатори, в иривазно маємо зазначений напр. в представленнї польського правительства папї в справї собору³⁾): король запевняв папу, що справу піддержить вся Рїч посполита, бо через Греків султан довідуеть ся всі секрети з Польщі й може тою дорогою її знищити). Але полїтика полїтикою, а церковнї канони також самї собою, і православнї не переставали ударяти в сю канонїчну ноту, твердячи, що владики могли розпоряджати своїми особами й переходити особисто на яку хочуть віру, але доля руської церкви не може бути рїшена без участї її зверхника-патріарха і — собору православної Руси, не тїльки духовної, а й сьвітської (в канонїчних практиках таке понятє собору не мале такого повного оправдання, як те застереження що до патріаршої санкції, але з становища конституційних понятє „шляхетського народа“ Рїчипосполитої, й місцевою практикою осьвяченої участї сьвітської суспїльности в церковних справах, вонє являло ся зовсїм природною, вповнї елементарною вимогою).

З канонїчного становища владики, що вийшли з послуш-

¹⁾ Про саму сю полемїку пізїйше.

²⁾ Акты Зап. Р. IV ч. 76.

³⁾ Див. вище с. 598.

ности своєму зверхнику й самовільно пристали до иншої церкви й прийняли її догмати, були простими відступниками й підлягали „изверженію“. Православний собор, що відбувався під проводом патріаршого екзарха, мав усяке право покликати їх на суд і осудивши „изверещи“. Се він і зробив. Управитель царгородського патріархату Мелетій, одержавши соборні акти, потвердив їх, апробував діяльність собора і обох протосінкелів і затвердив скинення владчиків-уніятів¹). По сім всякі сумніви що до правосильности постанов берестейського православного собора мусіли зникнути: митрополичий синод супроти нього, з становища православної „грецької“ церкви, був і зістався зборищем незаконним, противуканонічним, протпвлненєм законній влади, що кликала на суд владиків, а ті не прийшли і вчинили якесь саморільне зібранне.

Для ослаблення сього канонічного моменту з католицької сторони були висунені два закиди, перше — що Никифор був обманцем, шпигуном, взагалі особою підозрілою; друге — що в православнім соборі брали участь ріжновірці. Обидва аргументи при докладнійшій аналізі показувалися нестійні. Обвинувачення піднесені на Никифора зісталися недоведеними і не могли збити того факту, що він мав екзаршу власть в дієцезіях царгородського патріархату²). Допущення ріжновірців до участі в діяльності світського кола, зарівно з православними, було зі сторони православних певною неоглядністю; однак вся канонічна діяльність собору обмежалася його духовним колом, і сі ріжновірні домішки в колі світським не дотикали її й не впливали на її правосильність. Але сього виставало, аби кидати певну тінь на правосильність православного берестейського собору, і з того користали в клерикально-правительственных сфе-

¹) Грамота у Малишевского Патр. Мелетію Іпкюсъ ІІ с. 68, пор. с. 92—3.

²) Новіший католицький історик уїї Ліковський вістаєть ся й по трохстах літах вірним відгоном католицько-уніятських голосів а Берестейського собору й зве Никифора *prostym oszustem udającym wysłannika patriarszego, którego nie był* (с. 171—2), бо його власть екзарша коли її мав (автор уважає автентичність повновласті не доведеною) вигасла з смертю Єремії. Але як би Никифор фабрикував листи, то певне сфабрикував би собі щось ближше звязане в Берестейським собором, ніж уповажненне а 1592 р.; се ж уповажненне, дане собором патріархів, не вигасало з смертю Єремії. Адміністратор царгородського патріархату Мелетій, потверджуючи ухвали берестейського синоду, не підніс ніяких сумнівів против компетентности Никифора (Малишевскій ІІ с. 69

рах; тому з таким зав'язем сі сфери кинули ся на процес Никифора й коли вина його лишила ся не доведеною, задержали його ніби в тимчасовім вязненню (аж до смерті), щоб далі удержати на нім ту тїнь злочинности.

Але головною зброєю против православних, а в обороні унії зіставало ся право патронату супроти православної церкви в руках короля. Православні вправді старали ся дати таку інтерпретацію королівським правам патронату, яка б виключила можливість роздавання православних бенефіцій уніятам і захованне їх за ними; вони вказували на текст конфедерації 1573 р., що забезпечала роздаванне православних урядів і бенефіцій тільки „людям грецької віри“; покликували ся також на інкорпораційні привилеї 1569 р., де король обов'язував ся заховувати в цілості місцеві уряди. свїтські і духовні, римського і гречеського закону¹). Але король не приймав сеї інтерпретації: він стояв на тім, що унія не зносила „грецького закону“, й уніяти, приступаючи до одности з церквою римською, не переставали бути людьми грецького закону. Домагання православних, аби владикам-уніятам за зломанне архиерейської присяги й відступленне від послуху патріархам відібрано „добра духовні“, зістали ся без успіху і на веснянім соймі 1596 р., і так само на соймі зимовім, зібранім в лютім 1597 р. Не вважаючи на агітацію, розвинену православними серед шляхти, шляхотський загал не підпер православних досить солідарно; підтримані протестантами, вони не знайшли спочутя у католиків, і їх жадання, предложені не цілою посольською палатою, а тільки православними й протестантами, були відкинені королем. Він попросив послів не витягати на соймі справ, довершених за згодою людей грецької релігії, зовсім свобідно, без всякої пресії з його

— хіба титул „намісника патр. Сремії“ Мелетій бере cum grano salis); не сумнівав ся в ній і перед собором такий визначний і з справами обізнаний чоловік, як протосінкел Кирил Люкаріє, їдучи на зазив Никифора (Legrand, як вище). Під час соймового процесу на Никифора сю сторону лишено па другім пляні, хоч вона була правительству найбільш важна, очевидно тому, що против предложеней Никифором грамоти патріархів і взагалі против його компетенції нічого сильного не можна було сказати; тому центр ваги перенесено па політичний ґрунт — участі Никифора в молдавсько-турецьких справах. Коли по тім всім Ліковський аве православний собор 1596 р. zborzysko-m (с. 175), то се служить характеристичним показником, як свіжою й непередавненою зістає ся контрверсія 1590-х рр. до нині.

¹) Див. інструкцію посла до короля — Архивъ I. I с. 514.

сторони¹⁾, — отже попросту з'ігнорував існування якоїсь опозиції унії.

Владиків не-уніятів, львівського і перемишльського, король уважав за ліпше не зачіпати: не трачено надії, що вони ще прийдуть до унії²⁾, а в гіршім разі відкладано полагожденне сеї справи до опорожнення сих столиць. Право подавання в руках короля служило невірним способом на єрархію: уже починаючи від 1595 р. (наданне катедри полоцької й пинської), роздає він православні бенефіції під умовою, що кандидат буде послухним папі і вірним унії³⁾, і сею дорогою можна було надіятися невдовзі обсадити вірними унії людьми й галицькі катедри, як і всі інші. З тих же єпархіях, де катедри займали уніяти, король старався ужити своєї власти на те, аби привести в послухність владикам-уніятам православне духовенство і вірних. Він ігнорував розділення, яке сталося в давній руській церкві, й стоячи на традиційнім становищі опікуна церкви й сторожа єпископської власти й юрисдикції, наказував духовенству й брацтвам бути послухним владикам. Вершком такої політики була грамота, видана королем в 1605 р. для Потія, тоді вже митрополита: ігноруючи опозицію православних і всі їх декларації, в яких вони не признавали уніятів своїми пастирями, король тут в формі потвердження старої грамоти 1511 р. потверджує „зверхность и юрисдикцию“ уніятського митрополита „надъ всѣми владыками и архимандритами, игуменами и попами, дяконами и надъ всемъ духовенствомъ закону греческого и руского и надъ всѣми церквами ихъ, жадное не выймуочу, во всѣхъ панствахъ нашихъ, въ зороне Польской и вел. князстве Литовскомъ“⁴⁾ — так наче б руська церква зіставалася одним тілом, як була за Жигимонта Старого.

Таким чином, завдяки підпорі правительства, унія, серед загальної опозиції православних, не тільки держала свою позицію, але мала всяку надію дальшого розширення. Православним вправді удалося, використовуючи прихильніші політичні обставини, на сеймах 1601 і 1605 рр. привести до того, що їх постуляти були прийняті цілою посольською палатою. Але правительство Жигимонта III держалося з усею силою за унію, й постуляти, аби на будуще „грецькі бенефіції роздавалися тільки людям

1) Дневник сейма у Голубева с. 48, пор. там же с. 63—4.

2) Так запевняли з Польщі й папу — Тайнер III ч. 198.

3) Акты Зап. Рос. IV ч. 85, 86, Акты Ю. п. З. Р. II ч. 9, 11.

4) Архивъ I. VI с. 356.

правдивої грецької релігії¹⁾, навіть підпертий цілою палатою, не був ним прийнятий. Доперва під натиском грізного шляхетського повстання (т. зв. рокоша), що в свої постулати, на жаданне української шляхти, виключило також і домагання безприволочного усунення уніягів з православних бенефіцій і обсадження їх людьми, які признають зверхність патріарха, правительством рішило уступити: воно приобіцяло (на соймі 1607 р.) обсаджувати православні посади шляхтичами „русської народности чисто грецької релігії“²⁾. Але се не була уступка щира, а неясний вираз: „чисто грецька релігія“ давав можливість натягання і сеї постанови. Правительство далі роздає бенефіції уніятам, православна єрархія зводить ся зовсім, а що тим часом та сила, яка досі підперала справу православної церкви — православна шляхта, протягом першої чверти XVII в. никне як сніг на сонці, тож православні чують себе безрадними супроти таких надужитъ правительства.

Православна єрархія вкінці відновлюєть ся без участі правительства, революційним способом, під охороною нового чинника — козацького війська. Православна церква виходить майже з усякої контролі й залежності від правительства, як церква ледво толерована, майже противзаконна, нелегальна руська церква. Поруч неї далі існує й за помічю правительства поволі розширяє границі своєї церкви уніятська, як церква руська легальна, офіціальна. Церквою привілетіованою її властиво не можна назвати: обіцяного зрівняння з католицькою церквою вона не дістала, тільки супроти православної дістає поміч і опіку правительства, так що може уважати ся пів-протетіованою.

Сим фактом розділу старої, єдиної руської церкви на такі дві церкви — офіціальну й неофіціальну, кінчу нинішню главу. подишаючи огляд відносин сих двох церков і тих перемін, які вніс сей розділ в становище й внутрішню організацію обох половин руської церкви, до дальшої частини сеї праці — до обговорення в звязку з оглядом того культурного й національного руху, який розвинув ся пакодо церковного питання в українській суспільности в останніх десятиліттях XVI і першій четвертині XVII в.

¹⁾ Religiey własnie greckiey — протестанція 1601 р. (у Жуковича с. 405, з невиданого тексту); проект конституції 1605 р. виданий у Сєколовского, Rozprawę wydz. hist. XV с. 220.

²⁾ narodu ruskiego y mere religii greckiey — Vol. legum II с. 438 — 9.

ПРИМІТКИ.

І. Студіювання права в. кн. Литовського і його література (до с. 3).

Право в. кн. Литовського до тепер далеко менше розроблене, ніж нпр. право староруське, або право в. кн. Московського, хоч досліди над ним зачали ся досить давно. Причиною було, очевидно, те, що право се зістало ся *sine herede*. Тим часом як староруське право, адоптоване системою російського права, увійшло в круг обовязкових предметів російських університетів і завдяки сій обставині стало *ex officio* розробляти ся, право в. кн. Литовського в сю систему не увійшло й зістало ся по за офіціальним кругом науки. З другого боку хоч польські правники й заявляли певні претензії до литовського права (найбільше рішучим їх речником був свого часу Бандтке, що литовські статuti уважав такими ж пам'ятками провінціального польського права як і збірники нпр. мазовецького права, а на подібнім становищу стоїть і новітній польський дослідник Лит. Статута проф. Пекосіньскій), не могло воно увійти і в систему історії польського права — занадто треба було для сього розширити рамки такої системи.

Був оден момент, коли литовське право здобувало спеціальні вгляди наукового оброблення — се за часів давнього виленського університету. Професори сього університету в своїх студіях над місцевим правом, очевидно, мусіли сягати до історії права в. кн. Литовського, й дійсно, початки наукового студіювання його починають ся від виленських професорів, а властиво від бувших виленських професорів (Даниловича, Ярошевича). бо університет замкнено власне тоді (1831 р.), коли починали тут розвивати ся досліди литовської старовини. Потім наступає довга застоя. В правительственных російських кругах звертали вправді не раз увагу на сю литовську старовину, з полемічними цілями, аби довести, що землі в. кн. Литовського і його історія не польські, а руські (з того виходило, розуміть ся — льогічним скоком, що до того всього

має право Росія), але з сих офіційних кругів не могли вийти початки плідного студіювання литовського права — далі кількох користних видань джерел діло не пішло. Огнищем студій стає доперва від 60-х рр. київський університет; спадкоємець виленського університета в його майні, він показав ся де в чім і духовим його спадкоємцем. Але відповлення в нім дослідів над русько-литовським правом не стояло в генетичнім звязку з тою спадщиною, а витворило ся на ґрунті спеціальних обставин — ближшої стичности з польським світом, з польською наукою, полеміки з нею — більше об'єктивної одначе, свобіднійшої від офіційности правительственних заходів. Все се приводить між иньшим до заінтересовання русько-литовською державою, її устроєм і правом. Іванішев, Леонтович, Антонович, Новицький, і особливо Владімірський-Буданов, що заснував малу школу правників-істориків русько-литовського права — пробивають дороги в ріжних напрямх в сю сферу і оживлюють інтерес до неї. Натомість самотнім, скільки бачу, вістав ся в своїй діяльності талановитий петербурський дослідник права в. кн. Литовської Метрики з Петербурга, де вона, перехована при сенатським архіві, віставала ся протягом майже цілого XIX ст. апокаліптичною книгою з сімома печатками, розвиваєть ся також, від 1890-х рр., заінтересованне русько-литовським правом і звідси виходить в останніх літах кілька важних праць. В польській літературі за те в новіших часах майже зовсім затихли студії й занятя правом і устроєм в. кн. Литовського. Тільки в саме остатніх часах появило ся або зановіджепо кілька праць, що вказують бодай на оживленне інтереса в сім напрямі.

Не вважаючи па дуже значне оживленне студій па сім полі в останніх часах, русько-литовське право все ще не вийшло з стадії часткового, монографічного розроблення; досі не маємо навіть проб систематичних курсів, ані навіть систематичного зводу й наукового оброблення його джерел.

В огляді публікацій джерел ми повинні вийти від першого. урядового видання Литовського статуту 1588 р. (дві попередні редакції не були видані, була вправді така гадка в літературі що до першого статуту, але вона вийшла з непорозуміння — див. мою замітку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. VI: „Статут друкований“). Перше виданне третього Статуту вийшло в 1588 р. в Вильні, в друкарні Мамонича, в ориґінальнім руським тексті; потім протягом XVII і XVIII в. видаю його кілька разів в польських перекладах (звістні видання 1614, 1619, 1648, 1693, 1698, 1744, 1786 рр., а мабуть було їх і більше), і два рази на початку XIX столітя: 1811 р. в Петербурзі, при сенаті, в текстах російським і польським, і по польськи в Вильні 1819 р. Сі

видання робили ся для практичної потреби. Публікації з науковими цілями можна б почати від видання першого статуту, в перекладі, з коментарем, зробленого Чацким в 1800 р. (див. вище). За ним пішло видання Судебника Казимира, зробленого в Вильні в 1826 р. проф. виленського університету Ігнатєм Даниловичом, і збірник актів: Бѣлорускій архивъ древнихъ грамотъ, виданий 1824 р. в Москві прот. І. Григоровичом коштом гр. Румянцева, що хоч мав цілп історичні, містив в собі матеріали юридичного характера (переважно вони увійшли потім в зладжені тм же Григоровичом Акти Зап. Россіи). 1841 р. вийшла перша, а разом і остатня досі проба збірника памяток литовського праводавства: *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawę sejmowę o tychże prawach od r. 1544 do r. 1563*, в Цозіаню, коштом і стараннем гр. Дзяльницького; збірка на свій час зроблена дуже порядно (хоч не у всіх частях з однаковим накладом наукової роботи), і за браком нового подібного зводу до сього й досі приходить ся звертати ся. Збірки актів, що вийшли в тих же 40-х рр., містили також багатий матеріал до історії права, хоч не призначені були для історії права спеціально: *Собрание древнихъ грамотъ городовъ Вильно, Ковно, Троць і т. д. Семенова* (Вильно, 1843), *Собрание грамотъ и актовъ городовъ Минской губ.* (Минськ, 1848), *Памятники київської археогр. комісії* (т. I—IV від р. 1845), і особливо *Акты относящіеся къ исторіи Западной Россіи*, зредатовані прот. Григоровичом і видані петерб. археографічною комісією (т. I—V, від р. 1846), що зістали ся і досі пай-важвійшою збіркою матеріалів до внутрішніх відносин в. кн. Литовського.

З пізніших збірок актового матеріалу згадаю важніше: *Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи* (сюди належать т. I і II, 1861 і 1865). Архивъ Югозападной Россіи, изд. кievскою комиссією (від р. 1859) — сюди в цілости або по части (о скільки дотикають Волини, Київщини й Браสลавщини за часи їх належності до в. кн. Литовського) належать томи частини II (акти соймкові), IV (боярство), V (міста), VI (селянство), VII (колонізація). *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссією* (від р. 1865); поруч томів, що містять вибірку з актів якогось певного суду — нпр. городенського, берестейського, слонимського, тут виходять томи з одноцільним матеріалом — до певних питань, нпр. т. XIV — інвентарі XVI в., т. XVIII — акти про копні суди, т. XXIV — про бояр і т. н. *Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси*, изд. при управленіи виленскаго учебного округа (від р. 1867, томів 11), тут між иньшим т. VI спеціально присвячений *Гурово-Пинській землі*. *Историко-юридическіе матеріали извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерній Витебской и Могилевской* (Витебск, від

р. 1871). Витебская старина — збірки Сапунова, Витебськ, від р. 1883. Писцовая книга бывшего Пипскаго староства 1561—6 гг. (люстрація й акти), Вильно, 1874. Писцовыя книги Пинскаго и Клецкаго княжествъ, Вильно, 1884. Ревизія пущъ п переходовъ звѣрипыхъ въ в. кн. Литовскомъ (в додатку дипломатарій пинський), 1867 (осібно показчик до нього 1873). Źródła dziejowe, т. VI — Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI w., вид. Яблоновским (Варшава, 1877). Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie — збірка актив, головно до острозьких маєтностей; до земель в. кн. Литовського належать головно т. I, III і IV (Львів, від р. 1887). Акты Литовской Метрики, собр. Θ. Леонтовичемъ, выв. I і II — до р. 1509 (Варшава, 1896—7) — виданне майже неадале, бо оперте на копії Литовської Метрики, зробленій в XVIII в. для практичного ужитку, при тім автор старав ся реставрувати первістний текст, допустивши масу помилок. Документы московского архива министерства юстициі, т. I (Москва, 1897) — матеріали Литовської Метрики, вид. Д.-Занольским, між иньшим найстарші записи наданъ Казимира Ягайловича. Його ж: Акты литовско-русского государства, т. I — до р. 1529 (Мва, 1899 — відб з Чтеній моск. истор. тов. 1899 кн. IV).

Систематичне виданне актив Литовської Метрики мала в плянах петербурська археографічна комісія, і вже в 1880-х рр. забрав ся до нього проф. Бершадський, але зібраний ним і видрукованпй корпус документів з книг Литовської Метрики не був апробований арх. комісією, й цілий наклад його знищено, а прийнято новий плян — видавати *in extenso* старші книги Лит. Метрики. Десять літ по ухвалі вийшов сього року (1905) перший том сеї публікації, що обіймає три книги з розділу т. зв. „Судныхъ дѣлъ“ (1506—1523) п. т. Литовская Метрика, т. I, 1903 (яко XX Рус. истор. библиотеки). Хоч пляновп прийнятому для сього видання можна б неодно закинути (пор. мої замітки в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. LXV), з ним не тяжко помирити ся, аби лише реалізовано скорше. Крім того видано (вже без всякої потреби) кілька старих реєстрів активих книг Л. Метрики (П. А. Гилдебрандтъ Старинныя описи Литовской Метрики — Лѣтопись занятій археогр. ком-миссиі т. XI і осібно).

З виданъ памяток литовського праводавства треба згадати отсі: В 1854—7 московське історичне товариство в своїм Временику видало тексти Литов. статута всіх трох редакцій (Статут 1529 р. в т. XVIII, 1854, Статут 1588 р. в т. XIX, 1854, Статут 1566 р. в т. XXIII, 1855) і статут литовського трибунала 1581 р. (т. XXV, 1857). Проф. Владімірскій-Буданов в своїй Христоматії по исторіи рускаго права вып. II видав з інтересним коментарем кілька памяток, м. и. Судебник в. кн.

Казимира і декотрі „уставні грамоти“ як він їх зве — привилеї поодиноких земель (1 вид. 1874, Ярославль). З його ж ініціативи видав його ученик М. Ясинський тексти всіх провінціальних привилеїв в кн. Литовського, з коментарем і розвідкою п. т. Уставныя земскія грамоты в кн. Литовскаго (К., 1889). Той же Ясинський видав збірку актів до історії луцького трибунала в XIV т. Чтеній київських (Луцкій трибуналъ, какъ высшая инстанція для Волынскаго, Брацлавскаго и Кіевскаго воеводства); він же приладив збірку матеріалів до історії литовського судівництва з актів волинських, але хоч видрукована вже давно (в Архиві Югозап. Россіи), досі вона не вийшла. Нарешті мушу ще згадати видання статуту 1566 р., зроблене правничою комісією краківської академії, під ред. проф. Пекосіньського: не підозріваючи існування видання оригінального руського тексту, зробленого, як сказано, московським історичним товариством в 1855 р., видала вона сей статут в двох давніх перекладах — латинським і польським (Archivum komisji prawniczej, VIII, 1900). Ціну в сьм виданню має лише прилучений до Статуту конфірмаційний привилей 1551 р., що містить в собі тексти кілька невідомих доти привилеїв і грамот.

Початки наукового студіювання права в кн. Литовського можна зчати від праці Тадея Чацкого: O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1527 roku wydanym (перше вид. — Варшава, 1800, I—II, передр. в Dzieła-x Чацкого, вид. Рачинським, остатне вид. — Туровського, Biblioteka pisarzy polskich, Кр., 1861). Ся праця, на свій час дуже поважна, містить переклад статуту 1529 р. з вступними статтями про „джерела польського й литовського права“, й „монету польську й литовську“, з вказівками на додатки пізніших редакцій Статуту та різнородним коментарем при тексті. Доповненнями служили його спеціальні розвідки: Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich, 1809, O źródłach praw, które miały moc obowiązującą w Polsce i Litwie, 1823, O Żydach i Karaitach, 1807 (передр. в Dzieła-x). Праця Чацкого довгий час зіставала ся одиноким науковим провідником в литовських праві. Аж в 1820-х рр. починаєть ся певний рух на сьм полі — в вилеських учених сферах. Перед тим можна занотувати хіба замітки Потоцкого до праці Чацкого (Pamiętnik Warszawski, 1825) і бібліографічну статю Лінде O Statucie litewskim (третім), 1816.

В 1820-х рр. вийшли в Dziennik-y Wileńsk-im замітки Сосновского про другу редакцію статуту (1822); і Даниловича Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego (1823). Помінаючи інші, менше важні замітки, треба згадати далі важну статю Даниловича Historischer Blick auf die lithauische Gesetzgebung. I — Der Li-

thauische Statut (Dorpat'er Jahrbücher, 1834, і осібно, також по польськи 1837 і в рос. перекладі 1841 р.) — важна праця, що підносила зв'язь литовського права з староруським. Інший бувший виленський професор (prawa krajowego) Ярошевич в своїй книзі *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca w. XVIII* (I—III, Вильно, 1844—5) старався дати загальний образ литовського права (тут м. и. широко розвинена теорія феодального устрою в кн. Литовського). Менше важні, навіть для свого часу були статі: Кукольник *Исторія управления и законодательства Литвы* (Памятная книжка Виленской губ., 1853), Семеновъ *О сходствѣ древнихъ узаконеній восточной и западной Руси* (Временникъ москов. истор. товариства і осібно, 1854), Михайловъ *Обзоръ исторіи литовскаго права* (в передмові до I т. *Активъ виленської комісії*, 1865).

Сюди належать почасти також праці присвячені провінціальному праву лівобічної України (бо цивільне статутове право задержало силу на території давньої Гетьманщини, в губ. Чернігівській і Полтавській): Даневскій *Объ источниковъ мѣстныхъ законовъ дѣйствующихъ въ нѣкоторыхъ губерніяхъ Россіи 1846 і в новім обробленню 1857*, Спб.; Михайловъ *Лекціи мѣстныхъ гражданскихъ законовъ*. Спб., 1860; Боровиковскій *Объ особенностяхъ гражданскаго права Полтавской и Черниговской губ.*, 1867 (*Журналъ мнн. юстиціи*); Квачевскій *Законы Черниговской и Полтавской губ.*, 1875 (*Журналъ гражд. и угол. права*) і Йогож Литовскій статутъ какъ источникъ мѣстныхъ правъ; Кистяковскій *Права, по которымъ судится малорусскій народъ*, К. 1879.

Від 1860-х рр. починається ся на тім полі рух, зв'язаний з київським університетом. Початок робить голосна стаття Іванішова про копії суди: *О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи*, 1857 (*Русская Бесѣда*, 1857, III, передр. в Київі в 1863 р. і ще раз в *Сочиненіяхъ Иванишева*, 1876). В 1863 р. виходить розвідка тодішнього київського професора Ф. Леонтовича *Крестьяне Югозападной Россіи по литовскому праву XV и XVI в.*, два роки пізніше — загальніша, можна сказати — програмова робота Йогож: *Русская Правда и Литовскій статутъ* (київські Університ. *Извѣстія* 1865, II—IV і *Записки академіи наук т. II*) — автор підносить тут зв'язки литовського праводавства з староруським і бажає, аби історію литовського праводавства включено в університетські курси „русскаго права“. Широко зачerkнена робота Чарнецкого *Исторія Литовскаго Статута*, съ объясненіємъ особенностей трехъ его редакцій и предварительнымъ объясненіємъ законодательныхъ памятниковъ дѣйствовавшихъ въ Западной Россіи до изданія Статута (Университ. *Извѣстія* київські 1866, IX, 1867, I, V—X) мала

дати образ цілого литовського праводавства, але не була скінчена, та й виконанне не дорівнювало своїй меті — була се більше студентська робота. Нарешті 1869 роком (працею про німецьке право в Литві й Польщі) зачинається наукова діяльність вихованця квівського університета і від р. 1876 його професора Владімірського-Буданова, дуже заслуженого коло розвою науки литовського права; результати його діяльності на сім полі стали показувати себе особливо з кіпцем 80-х рр.

Літературу литовського права остатніх десятиліть я зберу тут в системі. Для аверхньої історії права (джерел його) окрім згаданої вище, досі не пережитої розвідки Леонтовича Русская Правда и Литовский статут, 1865, іше: Пахмать Історія кодифікації гражданского права, 1871, I—II (тут і про Л. Статут), Баршевській Краткая історія Литовского Статута, К., 1882 (Университ. Извѣстія квівські 1882, VI), Ясннській Уставныя земскія грамоты Литовско-русского государства, К., 1889 (відб. з Извѣстія), і література брошюр і розправ викликана брошурою Бершадского О наслѣдованіи по литовскому праву (див. низше), що ставило питання, котре виданне Статута 1588 р. треба уважати урядовим. Пташицкій Къ вопросу объ изданіяхъ и комментаріяхъ Литовского Статута, Спб., 1893, Бершадскій Литовскій Статутъ и польскія конституціи, Спб., 1893, Пташицкій Къ історіи литовского права послѣ третьяго статута, Спб., 1893, Леонтовичъ Спорные вопросы по історіи русско-литовского права, Спб., 1893 — полеміка з поводу вище згаданої брошюри Пташицкого (про сю полеміку див. шій огляд в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. IV). Сюди ж належать іше: Гольмстенъ Три вопроса изъ історіи русско-литовского права, 1896 (Журналь Юрид. общества при петерб. университетѣ 1896, II). Ольшамовскій Обязательность для в. кн. Литовского конституцій сеймовъ Польской Рѣчицисполнтой, Спб., 1897, Рубинштейнъ О Литовскомъ Статутѣ, 1893 (Виленскій Вѣстникъ, 1893, ч. 91—3). Далі: Максимейко Источники уголовныхъ законовъ Литовского Статута, К., 1894 (застановляеть ся й над складовими елементами литовського права взагалі). Леонтовичъ Источники русско-литовского права, 1894 (Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1894, I і особно) — сухой каталог попереджений кількома вступними увагами (див. мою рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. X). Piekosiński Statut litewski, część I (Rozprawy wydziału hist.-filozof. XXXIX) — маловартний перегляд чи реєстр памяток литовського законодавства. Якубовскій Земскіе привилеи в. кн. Литовского (Ж. М. Н. П. 1903, IV і VI) — вичисляє привилеї й дає цінну аналізу декотрих. Заповіджений Ясннским курс аверхньої історії права в. кн. Литовского в його „Лекціях по виїшней історіи русского права“ досі не вийшов, скільки знаю.

Загальні огляди державного права в. кн. Литовського маємо тільки короткі, більш популярно-наукового характера; окрім декотрих вичислених вище, давнїйших праць тут треба згадати: Беляев Разказы изъ русской исторїи — Исторїя Полотска или сѣверо-западной Руси до Люблинскої униї, Мва, 1872 (фантастичне). Бесплужевъ-Рюминъ Русская исторїя т. II вип. 1 (на свій час добре, але видруковане ще в початках 70-х рр., хоч видане в 1885). Бершадскій — V роздїл його праці Литовскіе Евреи, 1883 (до остатнього часу се був найліпший огляд, хоч і короткий та в дечім неповний). Иловайскій Исторїя Россїи т. III гл. III, Мва, 1890 (досить поверховна компїляція). Загального характера державного права в. кн. Литовського дотикають розвідки: Антоновича О крестьянахъ Югозападной Россїи, 1870 (передмова до ч. VI т. II Архива Югозападной Россїи, переклад в XXI т. Рус. Истор. Бібліотеки), Новицького Очеркъ исторїи крестьянскаго сословія, 1876 (пер. *ibid.*), В.-Буданова Помѣстное право Лит.-русскаго государства, 1889 (див. нижше), Леонтовича Сословный типъ территориально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины, 1895 (Ж. М. Н. П., 1895, VI—VII, див. мою рецензію на сю працю в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. IX), Prochaska Przyczynki krytyczne do dziejów униї, 1896 (Rozprawę краківської академії т. 33), розд. I (дуже слабе).

Исторїї сформовання і подїлу територїї в. кн. Литовського присвячені спеціальні праці: Любовского Областное дѣленіе и провинціальное управление Литовско-русскаго государства ко времени изданія Перваго Лит. Статута, Москва, 1893 (исторїя сформовання зроблена досить поверховно, огляд подїлу дуже стараний і зістає ся одиноким) і Леонтовича Очерки исторїи литовско-русскаго права — Образование терригорїи Литовскаго государства, Спб., 1894 — тільки исторїя сформовання, але зроблена слабо; поправки до неї дає Любовскій в статї Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленїи въ Литовско-русскомъ государствѣ, Спб., 1894 (Ж. М. Н. П.), див. також мою рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. IX. Етнографічний ґрунм і суспільним верствам присвячені праці: Malinowski O ziemianach podług dawnych praw litewskich (TeKa Wileńska 1857, I); Мордовцевъ Крестьяне въ Югозападной Руси XVI в., 1861 (Архивъ ист. и юрид. свѣдѣній, 1861, III); Леоптовичъ Крестьяне Югозападной Россїи по литовскому праву XV и XVI в., К. 1863, йогож Историческое послѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ Евреевъ, К. 1864 (Университ. Изв., 1864, III—IV); Антоновичъ Обь околничной шляхтѣ, К., 1867 (передмова до ч. IV т. I Архива Югозап. Россїи — про овруцьку шляхту); Тумасовъ Дворянство Западной Россїи въ XVI в., 1868 (Чтенія московскїи), йогож

Историко-юридическій бытъ русскаго крестьянства (Київ. ун. навістія 1872, 3—8, пер. в XIII т. Рус. Истор. Бібл.). Владимирскій-Будавовъ Нѣмецкое право въ Литвѣ п Польшѣ, Спб., 1868. Новицкій Очеркъ исторіи крестьянскаго зословія Югозап. Россіи въ XV—XVIII в., 1876 (передмова до ч. VI т. I Архива Югозап. Россіи й осібно, переклад в т. XXI Рус. Истор. Бібліотеки). Бершалскій Литовскіе Евреи, исторія ихъ юридическаго и общественаго положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинскои унії, Спб., 1883. Владимирскій-Будавовъ Крестьянское землевладѣніе въ Западной Россіи до половины XVI в., 1893 (Чтенія київскі т. VII). Любавскій Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литов.-рус. госуд., 1893 — тут про низші верстви суспільности — челядь, селянство, боярство, доповненнем служить його нова праця: Литовско-русскій сеймъ, Мва, 1901. де дано огляд вищих верств — шляхти, панів і князів. Подібний (тільки далеко слабший) огляд суспільних верств в. кн. Литовського по унії 1569 р. дає книга Лаппо Вел. кн. Литовское за время отъ заключенія Люблинскои унії до смерти Стефана Баторія, 1901. Численні статі Леонтовича: Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ, 1895 (Варшав. Унив. Изв. 1895, V), йогож Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ (Ж. М. Н. П. 1896, II—IV, X, XII, 1897, IV—V), йогож Сельскіе промышленники въ Литовско-русскомъ государствѣ, 1897 (Варш. Унив. Изв. 1897, IV—VII), йогож Сельскіе рѣшенники въ Литовско-русскомъ государствѣ, 1898 (ibid. 1898, II—III), Сельскіе чиншевики въ Лит.-рус. государствѣ (Ж. М. Н. П. 1899, II). А. Ефименко Литовско-русскіе данники и ихъ дани (Ж. М. Н. П. 1903, I). Див. іще низше, с. 629, про літературу землеводіння. Літературу міщанства й міського устрою відкладаю на дальше, бо тут справа обертаєть ся коло спільної Литві й Польщі рецесії німецького права, і дослідники звичайно не відграничують практики литовскої від сучасної й нізнійшої польської.

Для історії адміністраційної власти й правительственної організації в. князівства вроблено досі ще небогато. Головне місце займають тут дві згадані вже вище праці Любавского: Областное дѣленіе и мѣстное управленіе, що багато місця присвячує провінціоанальній адміністрації, й Литовско-русскій сеймъ, що окрім історії русько-литовського парламентаризма багато уваги присвячує також органам центральної управи. Для історії парламентаризма іще: Максимейко Сейми Литовско-русскаго государства до Люблинскои унії 1569 г., 1902, і статя Іванішева п. т. Содержание постановленій дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ въ Югозападной Россіи, 1861 (передмова до ч. II т. I Архива Югозап. Россіи, передр. в Сочиненіях I—ва). Про раду, окрім згаданої книги Любавского про сойм іще: Малиновскій Рада великаго княжества

Литовського, I—II, 1903—4. Про становище литовських князів супроти в. князя стаття Любавського О распределеніи владѣній и объ отношеніяхъ между великими и другими князьями Гедиминова рода, 1886 (збірник історич. товар. при московскомъ університетѣ) і моя замітка До питання про правно-державне становище київських князів XV в. (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXII). До адміністрації ще: L-Radziwiński O namiestnikach rusko-litewskich (Przegląd polski 1885, VIII), Ptaszycki Dostojnicy litewscy (Ateneum 1886). Фінансам в. князівства присвячена праця Довнара - Занольского Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ, К., 1901 (відб. з Унив. Изв. 1900—1 у вступі автор дотикає й різних загальних питань литовської адміністрації). Сільському устроєви й правительственній адміністраційній й економічній регламентації сільського життя — його ж статі: Западно-русская сельская община въ XVI вѣкѣ (Ж. М. Н. П. 1897, VII) і Крестьянская реформа въ Литовско-русскомъ государствѣ въ половинѣ XVI вѣка (ib. 1905, III—IV); недавно вони злучені пим разом в книжці Очерки по исторіи западно-русскаго крестьянства, 1905, при чім перша стаття значно розширена (вийшла вже по видрукованню першої частини сього тому). Ріжних питань з сеї сфери дотикає проф. Леонтович в двох своїх статях: згаданій вище — Сословный типъ территориально-административного состава Литовского государства, і пізнійшій (переробленій з сеї): Къ исторіи административнаго строя Литовскаго государства, 1899 (Варшав. Унив. Изв.). Деяких точок дотикає ще Бершадский в праці Аврамя Езофовичъ Ребичковичъ, подскарбій земскій, отрывокъ изъ исторіи внутреннихъ отношеній Литвы въ нач. XVI в., К., 1888 (відб. з Київ. Старини).

В історії приватного права оброблено досі тільки деякі партії — право фамілійне, спадкове, володінне землею: Ор. Левпцкій О семейныхъ отношеніяхъ въ Югозападной Руси XVI—XVII вѣковъ (Рус. Старина 1880, XI, і осібно), його ж: Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI и XVII ст. (Київ. стар. 1901, I); приготовлений вище і видрукований уже давно в Архиві Югозап. Россіи том актів до історії фамілійного права досі не вийшов; Маяченецъ (псевдонім) Про шлюб на Руси-Україні в XVI—XVII в. (Зоря, 1885); також анонімне: Брачныя разводы въ древней Польшѣ и Югозападной Руси (Рус. вѣдом. 1889 ч. 304); Владимірскій-Будановъ Чѣрты семейнаго права Западной Россіи въ половинѣ XVI вѣка, 1890 (Чтенія київскі т. IV, осібно під титуломъ: Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права, II, переклад в Часописи Правничій т. V). Бершадскій О наслѣдованіи въ выморочныхъ имуществвахъ по литовскому праву, Сиб., 1892; Леонтовичъ Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права, Сиб., 1893 (з powodu тої статі Бершадского), його ж Къ вопросу о выморочныхъ

вмуществахъ по литовскому праву, 1897 (Журналъ Министерства Юстиціи). Гольмстенъ Три вопроса изъ исторіи русско-литовскаго права, 1896 (Журналъ Юридич. общества при Петерб. унв. 1896, X). Квачевскій Права женщины по законамъ Черниговской и Полтавской губерніи (Журналъ гражд. и гром. права, 1877 і особно), також названу вище (с. 625) літературу цивільного права лівобічної України. Владимирскій-Будановъ Помѣстное право въ древнюю эпоху Литовско-русскаго государства, 1803 (Чтенія кievські т. III і особно під титуломъ: Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права, I), його ж Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в., 1893 (Кievскій сборникъ въ пользу голодающихъ отъ неурожая), його ж Крестьянское землевладѣніе въ Западной Россіи до пол. XVI в., 1893 (Чтенія кievські т. VII) — сі дві статі в перекладі в XXII т. Рус. Истор. Бібліотеки; в остатній автор на практиці селянського володіння землею вясняє ряд питань русько-литовського приватного права взагалі). А. Ефименко Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси 1892 (Русская Мысль, 1892, VI—V). Довнаръ-Запольскій Западно-русская сельская община въ XVI вѣкѣ і нове обробленнє її як вище (с. 628). З великої літератури чиншового землеволодіння (викликаной правительственными проектами його викупа) назву лише дещо: Пихно О чиншовомъ владѣніи (Журн. гражд. и угод. права 1877—8 і кiev. Унв. Изв. 1878—9), Незабитовскій Замѣчанія по вопросу о чиншовомъ владѣніи (кiev. Ун. Изв. 1879, X і в Собр. сочип. 1884), Новицкій О чиншовомъ правѣ въ Югозап. краѣ (кiev. Ун. Изв. 1880, VI) і його ж Чиншое владѣніе въ Югозап. Россіи (Труды кiev. юрид. общ. 1883), Rembowski Historia prawa wieczysto-czynszowego w guberniach północno і południowo-zachodnich cesarstwa Rosyjskiego, 1886 (теж і в рос. перекладі).

Для карного права поки що маємо тільки дві розвідки: Малиновскій Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, К., 1894, Демченко Наказаніе по Литовскому Статуту въ трехъ его редакціяхъ, ч. I, К., 1894 (сі розвідки, разом із згаданою вище розвідкою Максимейка про джерела карного права Л. Ст. написані на університетську тему для студентів). Для судівництва: Іванишевъ О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи, 1857 (копні суди); Ефименко Народный судъ въ Западной Руси (Русская Мысль, 1893, IX—X — про теж саме), також Копные суды въ лѣвобережной Украинѣ (К. Старина 1885, X); Спрогнъ Копный Судъ (Труды предварит. комитета IX арх. съѣзда, також в передмові до XVIII т. Актів в плен. ком.). Лаппо Земскій судъ въ в. кв. Литовскомъ при концѣ XVI в., 1897 (Ж. М. Н. П., 1897, VI), його ж Подкоморскій судъ въ в. кв. Литовскомъ, 1899 (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Ясинскій Очерки по исторіи судоустройства въ Литовско-

русскомъ государствѣ. Главный литовскій трибуналь. Происхождение. 1901, і його ж Къ исторіи апелляціонныхъ судовъ въ Польшѣ и Литвѣ — Луцкій трибуналь какъ высшая судебная инстанція для Волынскаго, Брацлавскаго и Кіевскаго воеводствъ въ послѣдн. четверти XVI в.. 1900 (Чтенія кievскіе XIV).

Кардинальне питання історії литовського права — його тісна зв'язь з правом староруського, поставлена давнішими працями Дашковича і Леонтовича і як провідна ідея прийнята для всіх своїх студій В.-Будановим, було недавно сформульоване його два учениками — М. Ясинским і Мих. Максимейком в юбейній збірціку їх учителя, як свого рода сredo сеї школи істориків права в. кн. Литовського. Ясинскій в своїй статі: Закупы Русской Правды и намятниковъ западно-русскаго права (Сборникъ посвященный М. Ф. Владпирскому-Буданову, 1904), робить се в таких словах: „Уже неоднократно и вполне основательно указывалось въ литературѣ, что именно западная, или литовская, а не восточная или московская, Русь наиболее сохранила и развила древне-русскіе правовыя нормы и явилась, такимъ образомъ, непосредственной въ указанномъ отношеніи преемницей Руси земскаго періода“. Се пояснюють ся тим, що в. кн. Литовське обіймало „коренную и древнѣйшую Русь (бассейнъ р. Днѣпра) т. е. ту именно територію, гдѣ зародились и развились все правовыя институты древней Руси и гдѣ сложилась и самая Русь Правда“ (с. 439). Подібно висловляеть ся й проф. Максимейко (Русская Правда и литовское русское право, тамже). Розрізняючи три правні системи середнього періода: „1) право Сѣверо-восточной Россіи, выжившееся въ московскихъ Судебникахъ и Уложеніи 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшимъ воплощеніемъ котораго является Литовскій Статутъ, и 3) право сѣверо-западнаго края, кодификованное въ Судныхъ грамотахъ Новгорода и Пскова“, він вказує, що з сих „систем“ найблизше до права Руської Правди стоить право литовське, що розвинулось з нього, тим часом „у новгородско-псковскаго права и московскаго закладательства были свои особыя точки отправленія, намъ неизвѣстныя“. „Замѣчательное сходство между Р. Правдой и литовско русскимъ правомъ (яке проф. Максимейко ілюструє кількома паралелями з карного і цивільного права і процесу, тим часом як Ясинскій переводить порівняння спеціально в постановках про закупів) об'ясняє він як і Ясинскій як результат „того обстоятельства, что Р. Правда возникла на той почвѣ, гдѣ развивалось литовско-русское право“, а той ґрунт, де розвинула ся Р. Правда, означає він як „Южную Русь“, „Кіевскую Русь“ (с. 383—4 і 394—5).

Стоячи також на тій становищі, що право в. кн. Литовського розвивало ся на основі староруського (див. в тексті с. 3 і далі), я одначе мушу зазначити, що таке об'ясненне їх зв'язи й наступства, яке дають

отсе репрезентанти київської школи В.-Буданова, на скрізь хібно. Право Рус. Правди сформуваło ся на середнім Подніпровю, в Київї спеціально (пор. т. III² с. 356). Але в часах, коли формуваło ся право в. кн. Литовського — XIV і XV вікц, середіє Подніпровє стояло в дуже слабім звязку з литовською державою, і наслідком упадку тут політичного й культурного житя не змогло мати ніякого безпосереднього впливу на сформування його права. Отже той факт, що в склад в. кн. Литовського входили землі, де сформуваła ся Р. Правда, не грав тут ролі, й репрезентанти згаданой школи вказують на нього зовсім не до річи. Як я підносив в своїм місці (т. IV с. 5), той елемент, що зручив в. кн. Литовське, його устрій, право, культуру був не так український, як білоруський, і головну ролю відограла тут землі басейну Німанського (т. зв. Чорна Русь) й Зах. Двини (Витебська й Полоцька), також Березини й Бугу (з українських тільки Дорогичинсько-берестейське Побужє вийшло в склад в. кн. Литовського рано й тісно). І коли право Руск. Правди було присвоєне праводавством і практикою в. кн. Литовського, як то з повною очевидністю показують пам'ятки в. кн. Литовського, то запозичене було се право Р. Правди не з Подніпровя, а з тутешніх земель. з їх права і практики, що опирала ся на київськїм праві, зацепленім київською дипастією, київською дружиною і кодифікаціями київського права. Норми литовського права таким чином свідчать посередно про глибоке перейняте провінціоального права земель в. кн. Литовського правом київським, представленим Руською Правдою. Високо інтересною задачею для істориків права було б прослідити о скільки можливо, чи рецепція права Рус. Правди правом литовським відбувала ся за посередництвом її кодифікованих джерел, то значить Рус. Правди як кодекса права (уживаного, значило б, в тутешніх землях як джерело права в XIII—XIV вв.), чи дорогою практики — себто о скільки норми, скодифіковані в Рус. Правді, перейшли в правну практику тих провінцій. Розв'язанне сього питання кинуло б цікаве питання і на староруські часи, як кидася впр. його уже отсей, піднесений нами факт, що право таких далеких і слабо звязаних з Київом земель, як поріччя Німана й Двини (землі кн. Полоцького, найслабше звязаного з Київом з усіх земель давньої Руської системи), стояло під таким сильним і глибоким впливом київського права і передало його норми праву в. кн. Литовського.

2. Теорії феодалізма в. кн. Литовського (до с. 6).

Рецепцією феодалізма об'ясняли суспільно-політичний устрій Русько-литовської держави уже перші дослідники литовського права — Чацкий, Ярошевич, а широку популярність сій теорії дав проф. Антонович, прив'язавши її й найбільше рішучо висловивши в своїй розвідці про українське селянство: „форма, котрої вірець був готовий — в устрою німецьких

держав — форма феодальна була ужита Литвинами“ (с. 9, перекладу с. 121, більше адержливо висловив ся він рік перед тим: „в Литві творить ся самостійний феодальний устрій“ — розвідка про міста с. 4 = Монографіи I с. 137, див. іще й давнішу розвідку його в ч. III т. I Архива с. 14). Протів сього погляду виступив Новицький, вказуючи на паралелізм в розвою земельних відносин в. кн. Литовського й Московського, що міг явити ся „тільки наслідком спільности походження“ (Исслѣд. о крестьянахъ с. 5). Другий аргумент протів феодальної теорії був розвинений особливо у В.-Буданова й Леоптовича — що руські землі до в. кн. Литовського прилучали ся не силоміць, завойованнем, а більше добровільно (Иомѣстное право, Очерки исторіи права).

Не вважаючи на сі аргументи феодальна теорія находила з часом нових прихильників — її стрічаємо нпр. у проф. Незабитовского (ор. с.), Дашкевича (Замѣтки по исторіи Литов.-рус. госуд.), Молчановского (Очеркъ извѣстій о Подольской а.), Єфименкової (О дворичномъ земле-владѣніи). П. Єфименкова на виленськiм археологічнiм з'їзді предло-жила навіть спеціальний реферат Къ вопросу о феодализмѣ въ Западной Руси и Литвѣ, але ані він, ані замітки, зроблені до сього реферату пок. Васілевским, досі, на жаль, не були опубліковані, і тільки досить по-біжні відомости про них були дані в справоздаваннях. Найновіші дослід-ники — Любавский (Лит.-рус. сейм с. 46), Довнар-Запольский (Госуд. хозяйство с. 85) не розриваючи зовсім з феодальною теорією, ставлять ся одначе з великою обережністю й усякими застереженнями супроти неї: так Д.-Запольский, „не заперечуючи певного впливу феодальних понять в давніші часи в властивій Литві“, не уважає можливим розтягати їх на княжі відносини в. кн. Литовського і бачить в їх основі принцип федера-тивний; Любавский бачить в зближуванню суспільно-політичного устрою в. кн. Литовського до західнього феодалізма „значну частину правди, о скільки розумієть ся тут не феодалізм в властивім значінню, а ті від-посини, на ґрунті яких виріс справдішній феодалізм“. За те в польських кругах новіша література сеї справи ше не зробила ніякого вражіння і люде безоглядно тримають ся теорії феодалізма — нпр. Прохаски Przynuzunki krętuyczne do dziejów Unii, див. мої замітки до його праці в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XVIII.

Як я зазначив в тексті, теорія рецепції феодальних порядків з за-ходу зовсім не правдоподібна; коли деякі дослідники говорять про таку рецепцію в давніші часи, за Мендовга і т. и., то можуть хіба вказати на термінологію латинських або німецьких актів XIII в., Мендовга й інших, але така термінологія сама по собі нічого не вярта. Апатології з інших руськими землями тих часів вповні доказають, що по рецепцію німецького феодалізма (на яку зрештою ніщо не вказує виразно) зовсім без-

потрібно сягати для об'яснення порядків в кн. Литовського. Окрім аналогії в кн. Московського, піднесеної ще Новицьким, я в своїй праці про Барське староство мав нагоду вказати на аналогічні умови земельних надань в Галичині й на Поділю під польською зверхністю (с. 152 і далі, особливо с. 163), виступаючи против гадки про рецепцію феодального права польським правительством для Галичини (гадку сю висловив Динниченко в своїй розвідці *Черты изъ истории сословныхъ отношений Галицкой Руси*).

Не приймаючи теорії про рецепцію західного феодалізму, деякі дослідники впадають в противну крайність, пересаджуючи обмеження земельної власности литовських часів чи той „феодалізм“ в часи староруські. Феодалізм в староруських відносинах добачали взагалі не віднині, особливо в польській літературі, вкажу нпр. на Т. Любомирського — *Pólnocno-wschodnie wołoskie osady*, Шараневича *Rys stosunków wewnętrznych Galicyi* (особливо с. 56 і далі, його погляд прийняв і Новицький, l. c.). Але се робило ся, розумієть ся, без всякого близького аргументовання, ба й знання староруських відносин. Але на сю дорогу зійшов також і такий знавець староруського права як проф. В.-Буданов. В своїй розвідці *Помѣстное право Лит.-рус. госуд.* (с. 64 і 113 = 2 і 50) він ставить дилему: обмеження прав власности треба признавати для часів Р. Правди, або припустити для литовських часів в розвоку цих прав крок назад „до примітивних часів“, і приймає першу можливість: „застереження і обмеження прав на майно в Литовській державі зовсім не були результатом литовського завойовання, що в дійсности не мало місця; сї прикмети масткових прав, навіть в більшій мірі треба припустити в загально-руським праві часів Руської Правди“. Вивід се зовсім апіорний, дедуктивний, але в науці він якось не викликав опозиції; не кажучи за учеників В.-Будапова, і проф. Леонтович, з великим співчутєм відкликуючи ся до сєї розвідки (*Очерки* с. 5), нічим не саявив ся против такої теорії.

Тим часом таке перенесення литовських обмежень в староруські часи не тільки не оправдане методологічно, а й безпотрібне. „На інституту приватного права, сховані в найглибших основах народнього життя заміна Рюриковичів Гедиминовичами не повинна мати ніякого впливу“, каже В.-Буданов. Се правда, але чи не може відбити ся на них державна політика, ведена в певнім напрямі рядом століть? Бачимо нпр., як новіші дослідники московської історії приходять до переконання, що закріпощення селянства стало ся там не якимсь одним розпорядженням, тільки цілим напрямом внутрішньої політики правительства, протягом довшого часу. Чи не було таке закріпощення свободних селян „кроком назад“ в порівнянню з часами Руської Правди, і чи взагалі

таких кроків назад в порівнянню з староруськими часами не можемо з і більше сконстатувати?

Недавно такий обережний дослідник як проф. Сергєєвіч в своїх Древностях русскаго землевладѣнія (Журналъ Минист. Нар. Просв. 1900) і потім в III т. Древностей русскаго права підніс гадку, що московське обмеження прав земельної власности і принцип верховних прав господаря на землю вросли лише з часом на ґрунті первісної, староруської повної власности. Я думаю, що так воно було і в в. кн. Литовським. Брак виразної границі між державними наданнями (вислугами, номѣстями) і володінням від держави незалежним (алею західньої практики, вітчизн. московського права), який бачимо в Литві (в в. кн. Московським ся границя була далеко виразнійша), на мій погляд, вказує на такий процес в в. кн. Литовським ще яснійше.

Признаюсь, що коли я, тому кільканадцять літ, писав свою монографію про Барське староство, де вперше порушив се питання, — я ще не бачив такого простого виходу з сього питання, й готов був припустити, що обмеження володіння служебними умовами могло до певної міри мати місце і в староруським суспільнім устрою — що й тоді вже під контролю й *cum tacito consensu* віча князі могли роздавати свобідні землі з обовязком служби (Барское староство с. 164). А ригорістську можливість признаю й тепер, але не вважаю її потрібною для обяснення литовських порядків.

В недавній розвідці своїй (Госуд. хозяйство Литов. Руси с. 20, Д. Запольский підніс потребу литовського правительства в кіннім війську для далеких походів, як той чинник, що вплинув на сформованне воєнної класи. Автор безпотрібно тут кладе натиск на се кінне військо — так як би в давній Русі військо було піше. Вага лежить в тім, що треба було війська для далеких і частих походів, а до сього громадське військо не надавало ся, треба було вибрати з громади елементи заможнійші для військової служби, а в тім був і початок сформовання воєнної верстви та обтяження сеї верстви, то значить тої підстави, на якій її заможність опирала ся — земельної власности, ріжними обовязками й застереженнями. Се й був початок литовського „феодалізма“.

3. Студії над суспільно-політичним устроєм українсько-руських земель Польщі й їх література.

Студії над суспільно-політичним устроєм українсько-руських земель Польської корони перед унією 1569 р. до дуже недавнього часу представляли ся дуже сумно. І противники теорій про провіденціальну місію Польщі в сих землях, і ще меньше — їх оборонці не вдавали ся звичайно в детальнійші студії над життям сих земель в перші віки польської зверхности. Особливо оборонці добродійств, виданих Польщею на

підвласні руські землі. воліли перебирати на різні лади затаскані фрази про сі добродійства і розсудно не спішили ся підіймати невдачну працю — докладною аналізою життя руських земель представити наглядний образ тих добродійств.

Дійсно, хоч як пишні на свої цивілізаційні подвиги на Україні, Поляки — від п'яти століть і досі посідаючи сі українські землі, що були ареною тих їх подвигів, тримаючи в своїм розпорядженню всі архиви й матеріали до історії свого панування на Україні, посівши всі наукові інституції на галицькій Русі, від „польського“ університета в Львові почавши, маючи тут й історичні товариства, й історичні часописи, — дуже мало зробили для вяснення історії устрою й побуту українських земель під польською зверхністю. Маємо багато риторичних деклямацій, давніших і повійших, підписаних нерас іменами, що зачисляють ся до чільніших репрезентантів нової „строго-наукової“ польської історіографії, або видання матеріалів, монографії, присвячені яким небудь спеціальним фактам і явищам — але й тут скоро робота сходить з самого протоколювання фактів, починають ся фрази й деклямації, повторювані як за раниą matką racierz, без всяких клопотів бодай про їх аргументованне фактами. Вишків не багато. Навіть зі свого провіденціонального становища не гідна була досі польська історіографія дати широкий, опертий на фактах (хоч би дещо стороннично вибраних) образ життя українських земель в перших століттях їх залежности від Польщі. Статя д-ра Прохаски про Галичину в XV в., що виїшла саме, як я писав сі слова, становить ніби виїмок, але значінне її, як побачимо, значно ослаблюєть ся деякими обставинами.

В тім невеликім, що зроблене було польською наукою й суспільністю для вяснення життя руських земель під Польщею в XIV—XVI в., чи улекшення сього вяснення, на першім місці треба згадати імя одного галицького шляхтича — гр. Олександра Стадніцкогo. Він інтересував ся історією й устроєм Галичини в польських часах і лишив кілька розвідок (між ними як на свій час дуже добру розвідку про села волоського права), приладжений, але не виданий галицький дипломатар (переховуєть ся в бібл. Осолінських), але далеко більшу прислугу історії Галичини зробив, призначивши ціле своє майно на видаванне актів з краєвого архива (т. зв. Бернардинського), де були зібрані судові акти з польських часів і де сам він за життя працював. З полишеного ним майна, що в момент смерті його (1861) вносило коло 28 тис. злр. і перейшло під управу галицького віділу краєвого, утворено 1865 р. фундацію на виданне актів, а з огляду на різні застереження, пороблені в тестаменті, від разу додано до неї річну субвенцію сойму краєвого, і від р. 1868 почало виходити видавництво Akta grodzkie i ziemskie — ди-

пльоматор Галицької Русі. Редагувала її з початку комісія (до котрої між іншими входив і оден з перших учених з галицьких Русинів Іван Вагилевич), потім, від тому III — проф. львів. унів. Ліске, і нарешті др. Прохаска. Перші дев'ять томів сього дипломатара містять ріжні документи, головно з вв. XIV—XV, т. X містить реєстр облят в книгах львівського гроду, т. XI до XVIII (що має незадовго вийти) — судові записки гродські і земські львівські, перемишльські, галицькі, сяниські й переворські XV в. *in extenso*, а в дальшій пляї стоїть виданне сеймикових ухвал. При всіх недостачах і прогалинах сього пляну (найважнійшими уважаю — по перше — що в сїм виданню з галицьких земель поминено землю белзьку, по друге — що цілу увагу звернено на XV вік, і для пізнійших століть се видавництво дає дуже мало), се видавництво служить головною підставою для всяких студій над внутрішньою історією Галичини XIV—XV в.

Перед заснованнем сього видавництва в додатках до старої *Gazet-i Lwowsk-oj* роками друкували ся люстрації й поодинокі документи, але се виданне майже неприступне, та й друквано його з пізних копій, а старші документи з дебільшого передруковано в *Akta gr. i ziem.*

Доповненнем до львівських актів, виданих в *Akta gr. i ziem.*, служить новіша публікація старших актових книг львівського міського архива п. т. *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, що виходить від 1892; досі вийшли три книги з pp. 1382—1426.

В виданнях Наукового тов. ім. Ш. видав я збірку інвентарів і люстрацій з західньої України: найстарші інвентарі замку львівського і подільських, перемишльського й ратенського староства (*Записки Наук. тов. т. VII, XII, XIX, XXVI*, передр. в моїх *Розвідках і Матеріалах* кн. 1—3), люстрацію 1564—5 pp. в *Жерелах до історії України-Руси т. I—III*, і 1570 p. — тамже в т. VII. В *Записках* зачали ся друком мої *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України* (серія перша, 1361—1530, в т. LXIII і LXIV, в т. LXIX має появити ся серія друга, вийдуть осібно). Тамже невдоваї мають появити ся: збірка реєст до історії руської людности у Львові XV—XVI в. зібр. Крипякевичом, й *Матеріали до історії галицького села XVII—XIX вв.*, зібр. Зубрицьким. Крім того багато поменьших матеріалів.

Для історії відносин під польським правом XVII—XVIII вв. (меньше з XVI в.) найбільшу суму актового матеріалу дає Архивъ Югозападной Россіи: частина перша — до історії церковних відносин, головно унів XVI—XVII в. (т. I, IV, VI, VII, IX і нововидані т. X—XII: церковні відносини Галичини й акти львівського брацтва), ч. II (т. 2) сеймикові ухвали, ч. V — людність міська (3 т.), ч. VI — людність селянська (3 т.), ч. VII —

кольонізація XVI—XVII в. (2 т.), ч. VII — устрій суспільно-політичний (2 т.).

З поменьших збірок матеріалів до нашої теми згадаю: Головацького Памятники дипломатического и судебно-дѣлового языка русскаго въ Галицко-володимирскомъ княжествѣ XIV—XV ст., Льв., 1867 (з Наукового Сборника Гал. Матиці за 1865 р., багато передруків, але деякі де инде невидані, декотрі вийшли недавно в факсиміле в „Палеографических снимках“ петерб. археол. института). Крім того Kronika dotowa Dzieduszyckich (Льв., 1865 — тут жидачівські грамоти Федора Любартовича), Wyrok lwowski roku 1421, вид. Губе (чотири акти з 1-ої пол. XV в.), і т. и. Акти XIV—XV вв. до історії Галичини й Поділя містять також Kodeks małopolski т. I, III і IV і Materiały archiwalne Прохаски. Archiwum Sanguszków т. II і V має більше з XVI в. Źródła dziejowe т. XVIII — збірка реєстрів подимного з Галичини XVI в. (в додатку також ревізія прав з 1469 р.), т. XIX — реєстри подільські, т. V — люстрація королівщин з поч. XVII в. Rejestr zloczyców grodu Sanockiego, вид. проф. Бальцером (1891) — записки з рр. 1554—1638, і т. и.

Отці публікації з українських земель, що жили під польським правом в XIV—XVI вв. (до р. 1569), з винятком люстрацій, головню, майже виключно дотикають тільки земель Галицької, Львівської, Перемишльської й Сяніцької. З иньшими землями стоїть незмірно гірше. Дипломатарій східно-південної частини польського Поділя містять мої Акты Барскаго староства т. I і II (Архивъ Югозап. Россіи ч. VIII т. I і II, 1893—4); я мав надію з часом дати дипломатарій цілого Поділя XV в., але иньші роботи не дали мені на се часу і зібрані акти я по часті опублікував в згаданих вище Матеріалах. Маленьку збірку подільських документів містить Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie, wyd. A. Chmiel, Краків, 1890 (старші з них перед тим видані були Пшездецким). По за тим лишають ся лише поодинокі нумери в Актах годз. і ziem., Актах Зап. Россіи, Актах Ю. и Зап. Россіи, і т. и. Для Холмської землі маємо тільки два томи актів до історії Холмської єпархії (Акты изд. виленскою комиссією, т. 19 і 23, XV—XVII вв.), досить лихо зладжені галицьким емігрантом В. Площанським, волею російського правительства призначеним на археографу; по за тим тільки дуже мало поодиноких документів по різних дипломатарів. Так само тільки спорадично видані деякі акти з Белзької землі.

Старша література устрою руських земель під польською зверхністю має тепер здебільшого тільки історичне значіння, і з неї назву що видійше. Таким мусить уважати ся Kronika miasta Lwowa Зубрицького,

Льв. 1844, — написана в хронікарській формі, вона давала чимало й для історії устрою. Stadnicki O wsiach tak zwanych wołoskich na różnym stoku Karpat, Льв., 1848 — збірник локаційних привилеїв зі вступною розвідкою, продовження її: O kniaztwach we wsiach wołoskich z poglądem na wójtowstwa we wsiach na magdeburskiem prawie osadzonych, Льв. 1853 (з додатків Gazety lwow.). Т. Lubomirski Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce (Bibl. warszawska 1855, II) і Północno-wschodnie wołoskie osady (ib. 1855, IV). Al. Stadnicki Ziemia Lwowska za rządów polskich w XIV i XV w. we wzglądzie społecznych stosunków rozpoznana (Bibl. Ossol., III, 1863). Огляд устрою й відносин XIV—XV в. також в Історії Галицько-володимирської Русі Шараневича, 1863; важнішим для свого часу був його Rys wewnetrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w. (Льв., 1869), що подавав чимало витягів з рукописного матеріалу, м. п. з судових книг XV в., тоді ще не оголошених. Досі задержала своє значіння, не заступлена новітніми студіями праця проф. Владимирского-Буданова Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ, Сиб., 1868 (з Журнала Минист. Нар. Просв.), де автор ужив для ілюстрації міського устрою м. ин. досі невидані акти камінецького магістрата XVI—XVIII в. Менше важне: М. Dzieduszycki Starostowie ruscy i lwowscy — Dod. do Gaz. Lwowskiej, 1869 і в новім переробленню — Przewodnik nauk. i literacki 1875; Н. — O urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca, Przegląd polski, 1872—3. Огляд устрою Подільської землі в XIV і першій пол. XV в. дає на підставі приступного йому матеріалу Н. Молчановський в книзі Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., К., 1885.

Новітшу літературу розпочинає собою полеміка викликана вступною статтею проф. Ліске в XI т. Akta grodzkie i ziem. (1886), де висловив він свої замітки про устрій Галичини перед запровадженням польського права і зміни внесені тим запровадженням; сюди належать: R. Hube Wyrok lwowski roku 1421, Варшава, 1887 (тут розвідка про галицьке судівництво), Liske Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskiem (Kwart. historyczny, 1888), Margasz W sprawie sądownictwa czerwonoruskiego (Przegląd powszechny, 1889, т. XXI), Липниченко Критическій обзоръ новѣйшей литературы по ист. Гал. Руси (Ж. М. Н. П., 1891, VII). Слідом появила ся розвідка тогож Липниченка: Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древнерускаго боярства въ Югозападной Руси въ XIV—XV (Юридическій Вѣстникъ, 1892, VII—VIII), а потім і книга: Черты изъ исторіи сословій югозападной (Галицкой) Руси XIV—XV в. (Мва, 1894, передр. з Ученыхъ записокъ москов. университета, український переклад в VII т. Руської Історичної Бібліотеки, по перекладу її й

циту); тут вперше зроблена була проба дати ширший образ суспільного устрою Галичини на підставі матеріалів, нагромаджених в Akta grodzkie i ziemskie і доти невикористаних; найповніше вийшов образ селянства, в II розд., головню його правного становища, тим часом як економічна сторона — оподаткування, маєткові права і т. п. оброблено далеко слабше; до історії шляхецької верстви також дано дещо цінного, але міщанство збуто кількома словами. Доповненням може служити стаття А. Віняжа Ziemia Sanocka w l. 1463—1552 (Kwart. historyczny, 1896), де вибрано дотичний матеріал з XVI т. Актів, виданого вже по праці Липницька. Економічному стану галицького селянства XVI в. присвячені мої вступні розвідки в Жерелах до історії України-Руси: Економічний стан селян на Подністров'ю Галицьким в половині XVI в. на підставі описей королівщин (т. I), Економіч. стан селян в Перемишльській старостві в серед. XVI в. (II т.), Економіч. стан селян в Сяніцькій стар. в с. XVI в. (т. III), Економічний стан селян в Львівській королівщині в с. XVI в. (т. VII) — передр. в Розвідках і Матеріалах. Др. Прохаска, виступивши з замітками на працю Липницька скоро по її появі (Nowsze poglądy na stosunki wewnętrzne Rusi w XV wieku — Kwart. hist. 1895), дав потім кілька розвідок з внутрішнього устрою й життя Галичини XV в. — W obronie społeczeństwa, studjum z dziejów Władysława Warneńczyka (Kwart. histor. 1901, II—III), де він в зв'язку з суспільними рухами Польщі в 1430-х рр. спеціально розглядає ся в тодішніх змаганнях галицької шляхти (сеї справи дотикав він уже в попередній своїй розвідці: Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów — Rozprawy т. XXXIII, 1898, а до певної міри в туж сферу шляхетської політики, тільки з пізніших часів — другої половини XVI в., входить і новіша розвідка його: Sejmiki wiszyńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich, Kwart. hist. 1903). Далі — O lennach maństwach na Rusi i Podolu (Rozprawy wyd. hist.-filozof. т. XLI) і особливо вступна розвідка в XVII т. Akta grodzkie i ziemskie, де автор має на меті, на підставі опублікованих судових книг (разом з приготуванням, але не виданим т. XVIII) дати образ Галичини XV в.; однак образ виходить неповний, тому що автор виключив матеріал з перших томів Актів, і взагалі цінні тут тільки відділи присвячені відносинам економічним і побутовим, тим часом як в справі суспільного устрою др. П. мало що додає до праці Липницька; загальне освітлення сильно грішить наслідком звісної тенденційности, якою в високій мірі закрашені майже всі новіші праці автора — вона зіпсула ще більше його студії над суспільними змаганнями Галичини (W obronie). Про погляди ж його на службле („денне“) землеволодівце шляхетське буду говорити пізше.

Останні роки принесли ще крім того розвідку Яблоповского про територію, залюдненнє й відносини економічні „Червоної Руси“ в XVI в. (*Źródła dziejowe* т. XVIII ч. II — *Ruś Czerwona*, 1903); книгу В. Лозинського *Prawem i lewem* (1 вид. 1903, 2 вид. 1904 р.), присвячену головно побутовим образкам галицького шлязецького життя, але з інтересним матеріалом також для відносин суспільно політичних кінця XVI і початку XVII в.; *Kutrzeba Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, 1900—1 (*Rozprawy* т. 40—41), де оден з розділів присвячений галицькому судівництву XV в.; *Samolewicz Sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku Sanockim (1425—1533)*, 1903, і трохи давніша: *Dąbkowski Zemsta, okup i pokora na Rusi halickiej w wieku XV i pierwszej połowie w. XVI*, 1899 (відб. з *Przeegl. prawa i administr.*), *Rundstein Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV*, 1903.

Так виглядає новіша література устрою Галичини. Для Поділя, по агаданій праці Молчановського, можу вказати ще тільки Яблоповского *Podole u schyłku w. XV — Ateneum* 1880, VI—VIII, його ж вступну розвідку до т. XIX *Źródła dziejowe* (1889) — статистика суспільних верств, і свою працю: *Барское староство, исторические очерки (XV—XVIII в.)*, К., 1894, що спеціально займаєть ся колопізацією, суспільним устроєм і адміністрацією східно-полудневого Поділя, але при тім дає вказівки й про Поділе взагалі (особливо розд. IV — „Мѣстное управление и шляхетское землевладѣніе въ польской Украинѣ въ XIV—XV в.“). Для Холяцини окрім агаданої вище статі Любомірского про Ратенське староство маємо тільки слабу роботу Площанского *Прошлое Холмской Руси по архивнымъ документамъ XV—XVIII в.*, I — *Холмская епархія православной и униатской церкви*, 1899. Для Белзької землі не маємо таки нічого що до її устрою.

О скільки йде мова про уживаннє в руських землях польського права та зміни ним зроблені в їх устрою, приходить ся, розумієть ся, звертати ся до літератури польського державного й приватного права, для нізнання сих норм і порівняння їх з місцевою практикою руських земель — аби сконстатувати тотожність чи відмінність її. Але література польського права далеко не на всі питання може дати відповіді. Не вважаючи на істпованнє кількох спеціальних кафедр і наукових інституцій та значної старої правничої літератури — наука польського права виглядає досі не весело: не тільки гірше науки староруського права, але не в однім і гірше права в. кп. Литовського, що останніми часами стало предметом старанних дослідів.

Повного курсу історії польського права нема; єсть тільки старі підручники з XVIII в., як *Ленініха Jus publicum regni Poloniae*, 1742—6 (в остатнє виданій, як найліпший, в польськім перекладі 1836 р.),

Скшетуєского Prawo polityczne narodu polskiego, 1782, Трембїцького Prawo polityczne i cywilne Korony pol., 1789, і т. п. З XIX в. маємо тільки короткі пачерки, без наукового значіння тепер. як Eantkie Historya prawa polskiego (посмертне вид. 1850 р.), Hüpper Verfassung der Republik Polen, 1867, Schmitt O ustroju głównie społeczno-politycznym гр. polskiej, 1867, або слаба методично й зовсім перестаріла проба Мацейовського Historya prawodawstw słowiańskich, 1832—3 (друге вид. 1856—65), або вкінці ріжні популяризації (як Kujot Rys urzędzeń państwowych w Polsce, 1892. Sozański Wykład polit. geografii, rządu i administracyi dawnej Polski 1648—1772, 1891, Gorzycki Zarys społecznej historyi państwa Polskiego, 1901, й ин.).

Для генези польського устрою й права тих часів, коли руські землі починають приходити в залежність від Польщі (себто від в. XIV), можна вказати розвідки: Małeckі Wewnętrzny ustrój w pierwotnej Polsce (Przewodn. nauk. 1875); Piekosiński O powstaniu społeczeństwa polskiego, Bobrzyński Geneza społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII w., Smolka Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski — всі три розвідки в XIV т. Rozprawy. 1881; Smolka Mieszko Stary i jego wiek, 1881, Варш. (суспільно-політичний устрій Польщі XII в.); Hube Prawo polskie w wieku XIII. Варш., 1874; Вишаверъ Исслѣдованіе памятника польскаго обычнаго права XIII в., Варш., 1888; Małeckі Ludność wolna w księdze Henrychowskiej — Kw. hist. 1894; Szelągowski Chłopi dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII wieku, Льв., 1899.

В суспільний устрій і право XIV в. входять отєї розвідки: Piekosiński Rycerstwo polskie wieków średnich т. I—II, Кр., 1896 (перепроблене виданне, в першій звало ся O dynastycznym szlachty polskiej, pochodzeniu, 1888), його ж Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej, Кр., 1897 (Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historyi i prawa pol.) — розвідки цінні, коли вилучити тільки з них фантастичну лехітську теорію автора. Kutrzeba Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w., 1903 (Rozprawy т. 45) і згадані вище Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich, 1900—1. Bobrzyński Historya prawa niemieckiego w zarysie wraz z historyą prawa tegoż w Polsce. Кр., 1876 (працю В.-Буданова в сій справі зацитував я вище — с. 638). його ж O założeniu wyższego sądu prawa niemieckiego na zamku krakowskim — Rozprawy, IV, 1876. Piekosiński O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich — Rozprawy XVIII, 1884. Hube Prawo polskie w XIV wieku, ч. I — Ustawodawstwo Kazimierza W. Варш., 1881, ч. 2 — Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV w., Варш., 1886; Piekosiński Uwagi

над ustawodawstwem wislicko-piotrkowskiem — Rozpr. т. XXVIII, 1891.

До історії польського парламентаризму й земської самоуправи: Pawiński Sejmiki ziemskie, początek ich i rozwój (1374—1505), Варш., 1905. Prochaska Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów — Rozprawy XXXVIII (бідне змістом). Piekosiński Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich — Rozprawy т. XL (матеріал не повний, але загальний погляд цінний). Rembowski Konfederacya i rokosz w dawnym prawie polskiem, Варш., 1893.

До суспільного устрою XV і пізніших віків: T. Lubomirski Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII w., Варш., 1862, Горемыкинъ Очерки истории крестьянъ въ Польшѣ, Спб., 1869, Bobrzyński Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce — Przegląd pol. 1892, Ulanowski Wiesz polska pod względem prawnym od w. XVI—XVIII Przegląd polski 1894, Doliwa O poddaństwie w Polsce (Szkice histor.-społeczne, Ціріх, 1898), Rembowski Stany Rzeczypospol. polskiej w znaczeniu prawno-państwowem Bibl. warsz. 1892, IV, Reprezentacya stanowa w Polsce — ib., 1893, Reprezentacya stanowa w rozwoju historycznym (XV—XVIII w.) — Ateneum 1892.

Адміністрація і судівництво: Wejnert O starostwach w Polsce do k. XVIII w., Варш. 1877. Firlei Die Gerichtverfassung Polens (1333—1572), Берлін, 1892. Piekosiński Sądownictwo polskie w wiekach srednich, 1898 (Rozprawy XXXV). Kutrzeba Sądy ziemskie i grodzkie, як вище. Dargun O źródłach prawa miast polskich XVI w. — O źródłach Groickiego (Rozprawy т. XXII). Lubomirski Jurysdykcyja patrymonialna w Polsce, Варш., 1861. Pilat Pogląd na rozwój urzędzei gminnych i patrymonialnych w dawnej Polsce — Przew. nauk. i lit. 1878. Balzer Geneza trybunału koronnego, studjum z dziejów sądownictwa polskiego XVI w., Варш. 1886. Скарбовість: Томашівський Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XIX, 1897. Lubomirski Trzy rozdziały z historyi skarbowości w Polsce z r. 1507 do 1532, Кр. 1868. Blumenstock Planu reform skarbowo-wojskowych Zydmunta 1 — Przew. nauk. i lit. 1878. Pawiński Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego, Варш. 1881 (Źródła dziejowe т. VIII).

Як бачимо уже з цього виказу, прогалини в студіях історії польського суспільно-політичного устрою й права лишають ся ще великі, а то тим більше, що багато з зацитованих тут статей — досить легкі пачеркп, які далеко не вичерпують предмета.

4. Дата привилея в. кн. Казимира (до с. 114).

До недавня земський привилей Казимира був звістний з датою 1457 р., 2/V. З такою датою був публікований його латинський текст

з одної копії у Дзяліньского *Zbiór praw litewskich*, і з оригіналу в Кодексі Ржищевського і Мучковського, т. I, а руський текст у Дзяліньського в Актах Зап. Росції, і з сею ж датою фігурував в інших виданнях праць. Супроти того видання привілея толкувалл в звязку з незадоволенням на Казимира в Литві в 50-х рр., кандидатурою Семена Омельковича і т. и. Вправді уже Каро (*Geschichte Polens IV*, 1875 с. 378—9) підніс дату 1447 р. з копії недрукованої збірки Догеля й на потвердження вказав, що Казимир зветь ся *electus rex* в сій привілею (в деяких версіях). Але аж пізнійше вияснив сю справу пок. Ан. Левіцький, опублікувавши й описавши оригінал привілею з бібліотеки Черторийських в III т. *Codex epistolaris saec. XV* (1894). Показуєть ся, що привілей сей має тепер дату 1457 р., але *quingagesimo* стоїть намісто зшкробаного *quadagesimo*, що й тепер ясно читаєть ся; 1441 року відповідає й дата *feria tertia die S. Sigismundi*, що читаєть ся у всіх звістних текстах привілею, та й та трудність відпадає, що в 1457 р. Казимир в тім часі на Литві не був.

Звідки явила ся дата 1457 р., поясняє пньший документ, опублікований тамже Левіцьким: 14 лютого 1457 р. Казимир заявляє, що хоч він до свого привілея, при його виданню, казав привісити велику печатку в. кн. Литовського, але *propter quasdam causas emergentes* каже до нього привісити нову печатку при першій нагоді (*ibid.* с. 94). Що то були за причини, годі знати (Левіцький здогадував ся, що на котрісь примірнику привілею печатка могла бути але пририта, або відірвала ся), але очевидно, що дата 1457 р. з'явила ся з того нового привішення печати в тім році. Можливо, що тия же належить пояснити й істование двох редакцій сеї грамоти (мало що відмінних між собою) — першу представляє оригінал бібл. Черторийських і дуже зближений до неї руський текст *Актив Зап. Росції*, також текст виданий недавно Пекосінським — *Archiwum kom. prawniczej VII* с. 261 — тут Казимир називаєть ся *electus rex*, вибраний король, тия часом як в другій редакції, представленій текстами Дзяліньского, сих слів нема. Насуваєть ся гадка, що друга редакція йде від наново спорядженого в 1457 р. примірника, але сей новий примітник задержав дату попереднього — *feria tertia, d. S. Sigismundi*, і Вильну, де в 1457 р. Казимира не було.

Недавно висловлений ще був здогад, що перед 1447 р., десь в р. 1440 Казимир видав пньший, нам незвісний привілей, з котрого деякі мостанови перейшли в привілей 1447 р. (Якубовскій *ор. с.* статя I, с. 272), але се голій здогад, досить мало правдоподібний.

5. Табеля оподатковання пинських дворич перед поміром (до с. 126).

Відомости описи Лавр. Войни про старе оподаткованне пинських дворич для перегляду подаю в таблиці, поясненне низше.

Перше імя означає село, друге назву дворища, по нїм сторона описи. Мушу запримітити, що повної докладности годї було дійти всюди. І так в рахунку волок є непевність, де числено по 30, а де по 33 моргів на волоку; там де на се є вказівка виразна. зазначив я цифру моргів звяздкою, де її нема, можлива ріжниця о 10% in plus (я числив по 30 моргів на волоку). В обчисленню податків в тексті описи стрічають ся часто помилки — рахункові, друкарські, але ї більш важні — через пропущенне того чи иншого податку. Я старав ся такі пропуски доповняти (при позиціях доповнених ставив я для обережности знак запитання). Але не скрізь се було можливо. Де не можна було доповнити, брав я суму поданих податків, а не цифру подану в описи. Обчислення податку з моргу давав я приблизні, не входячи в дрібні части (до $\frac{1}{4}$ більше менше), бо така докладність для нашої цілі зовсім була б зайва; зрештою, хто схоче, може собі з поданих цифр обчислити докладнійше. Підставою до обчислення брав я число моргів, визначених ревізором до оподаткування: коли ґрунт був дуже поганий, ревізор робив вишжку і в рахунку моргів, і сю знижену цифру в таких разі я подавав при числі вимірених моргів, з боку за лінією. Якість ґрунту видно з цифри визначеного ревізором податку. в передостатній переділіці: в „середнього“ ґрунту платило ся 3 гр з моргу, в „лихого“ троха більше як $2\frac{1}{2}$, више — то вже ґрунт „дуже лихий, майже нікчемний“, як каже ревізор. Слово „лишено“ означає, що хоч відповідно до уставу треба було визначити вищий податок, ревізор лишив дотеперішній.

По зробленню вже сеї таблиці вийшла подібна, зроблена Докнаром-Запольским в його книзі: Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго дод. I. Зроблена вона одначе дещо инакше, з инших поглядів. тому я лишив свою таблицю і по ній.

6. Категорії селян і їх термінологія в київській описи 1470-х рр (до с. 134).

Київська опись при своїй великій вартости має багато неясног в своїх означеннях ріжних категорій селянства.

Назва „тяглих“ кілька разів стрічаєть ся в звиснім нам фрагменті сеї описи: Два человекъ тяглыхъ — подымщпну дають (с. 5). Пять тяглыхъ — подымщпну дають (с. 6). Новые люди тяглые — какъ волю выседаютъ, п они будутъ подымщпну давати и на толоку будутъ ходити. Четыри человекъ тяглыхъ — на толоку ходять а подымщпну дають (с. 6). Стільки разів говорить опись про тяглих, і очевидно, що „тяглий“ значить тут стільки, що на иньшій місці „неданъный“: „неданъныхъ людей, што пашуть, осмьнадцать человека — тые вси подымщпну дають“ (с. 5). Але все се люде, що підходять під нашу категорію даннихъ

а не роботних; на иньшій місці опись говорить про таких селян, з тими самими обов'язками, звучи їх просто „людьми“: 55 человека, 10 человека, і т. п. (с. 4).

Подібне значіння мають, очевидно, люде ясачні (від татарського „ясак“ — дань, тягло): „есачных 11 человек — подымщину дають п городь роблять“ (с. 4), „коли волю высадять, есачники нмуть тяглы тягнути какъ и ныне люди“ (с. 6). Про есачників ширші виводи у Леонтовича Крестьяпській дворъ 1897, V с. 18, але його полеміка з Любавским, що зближав ясачників з данниками (Обл. дзленіе с. 342) в значній мірі безпредметова: Леонтович доводить, що вони були тяглими. уживаючи сього слова в ширшій значінню, але як показують докладні відомости про ясачників в описи Чорнобильського замка 1552 р. (Архивъ Ю. З. Р. VII, I), властивої панщини ясачники не знали зовсім, отже до роботних не належали й дійсно стояли близько до данників; вони можуть бути зачислені до данних, і тільки на старій термінології не були „данниками“, бо не давали медової дани.

Що означає одинокий згаданий в сій описи „коланъный“ (с. I), текстом бліжше не пояснюєть ся, але можна взяти до помочи недавно опубліковану звістку в І т. Литовської Метрики петербурської археограф. комісії (с. 1190—1): вона говорить про часи Семена Олельковича й противставляє военну службу „посполу зъ бояры“ службі непривілегованій (сѣ коланънымъ людьми и сѣ слугами ординъскими не служивали п жадного потягу не тягнули“). Отже кїївські колапні XV в. були непривілегованими слугами¹⁾.

Роботних селян з найбільшою правдоподібністю треба бачити в тих „людях“ описи, без всякого близьшого означення, що сидячи в сусідстві княжих дворів не несуть ніяких податків — отже очевидно мусли робити панщину. Нпр.: „двор Костешове — (в) дворе шесть челяди, ..а и тому дворцу дванадцать человекъ, а пять данъниковъ.., а ловъцовъ четьри, а двп слуги, а сѣ тыхъ со всихъ людей четьри человекъки подымщину дають...“ (с. 6). Очевидно ті „люде“, що не давали дани ані подимщини, сиділи на панщині (подібно при дворі Грежавім — с. 7). Вислідити в сій описи всюди тих роботних людей годі докладно, при її недокладній систематичі й термінології, але досить, що ми сю категорію роботних людей тут таки бачимо²⁾.

¹⁾ Сею звісткою належить доповнити сказане про коланних в кн. Литовського на с. 116 (ся частина книги була вже видрукowana, коли вийшла „Литовская Метрика“): і тут, як в Галичині, „колан“ означає службу півсвобідного, тяглою характеру, і взагалі ціла звістка дуже близько підходить до галицьких звісток XV в. про слуг коланних і ординських.

²⁾ Статистику ріжних категорій селян з кїївської описи пробував

7. Джерела і література історії міст (до с. 223).

Спеціальних виданців наші міста мають дуже мало. „Акты о городахъ (1432—1798)“ в ч. V т. I Архива Югозападной Россіи, зібрані В. Антоновичом, дають матеріал головню для XVII—XVIII вв. (з Волини, Поділя, Київщини й Браสลвщини). Найдавніші книги м. Львова, видані досі (Ромники dziejowe Lwowa z archiwum miasta, кв. I — Najstarsza księga miejska, 1382—9, 1892, кв. II — Księga przychodów i rozchodów miasta 1404—1414, 1896, кв. III — так само з р. 1414—1426, 1905), дають мало для історії устрою — більше для економічної й культурної історії. Досить багато документів до історії галицьких міст містять I—IX т. Akta grodzkie i ziemskie. Де що є в Актах Западної і Южної п Западної Россіи (I—II), Актах Барського староства (Архивъ Югозап. Россіи VIII, I); лещо інтересне для Побужа принесли Акты Литовско-русского государства вып. Д.-Запольским. Поменьші збірки: Al. Stadnicki Materiały do historyi miast galicyjskich: akta ławnicze tarnopolskie, szczurowieckie, kulikowskie i zółkiewskie (dodatek do Gaz. łwowskiej, 1856). Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich, wyd. A. Chmiel, 1895 (де що камінецьких документів), Leniek Przywileje królów i właścicieli m. Tarnopola w Archiwum miejskiem, 1892 (Rocznik kółka nauk. tarnopolskiego за р. 1892). Мочульський Привілеї м. Миколаїва над Дністром (Записки Наук. т. ім. Шевченка, XIIII), й т. п.

Література також досить бідна. Окрім праць присвячених перенесенню німешього права в польські землі і вичислених вище (с. 641—2) — Бобжиньского, Некосіньского, Даргуна, треба згадати ще кілька давніших і новіших, присвячених спеціально містам в Польщі взагалі. Поміняючи публіцистичну літературу чотпротівного сойма (див. у Фінкля Bibliografia hist. polskiej II с. 843) назву: Surowiecki O upadku przemysłu i miast w Polsce. 1810, Maciejowski O prawach miast polskich najdawniejszych. 1844 (Bibl. warsz.) і його ж посмертне Historia miast i mieszczan w krajach daw. państwa polskiego. Познань 1891 (слабко). Mecherzynski O magistratach miast polskich, a szczególnie Krakowa, Kp., 1845. Roepfel Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes im Gebiete des alten polnischen Reiches ostwärts der Weichsel.

Дробити Д.-Запольский — Госуд. хозяйство с. 197—9, але при тім він не тримаєть ся термінології описи, тому й поділ його дещо довільний, а що при тім він не виказує блише, куди яких селян викараних описею він рахує, годі й провирити його рахунок. За те з приємністю стрів я у нього гадку — що відповідала поглядам висловленим мною вище: люде при зборах „мабуть та ж челядь, посаджена на землю“. Доновити тільки, що вона вже, видно, челядню не уважала ся — се були селяне роботні.

Вроцлав, 1858 (Abhandl. d. hist.-phil. Ges. in Breslau). Smoniewski Zbiór wiadomości o magistratach polskich w ogóle, a w szczególe o magistracie m. Krakowa w dawnych czasach, Kp. 1866. Girtler Wspomnienia o prawie magdeburskiem w Polsce, Kraków, 1872. Kutrzeba Podwody miast polskich do r. 1564 i його ж загальні погляди й desiderata: W sprawie historyi miast w Polsce (Pam. III zjazdu hist. pol., 1900).

З пошій праць, що ближше займають ся німецьким правом міським устроєм в українсько-руських землях, з старших праць досі ще стратили значіння названі вже вище праці Антоновича й В.-Буданова. Зидані майже разом, бо Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ В.-Буданова друкувало ся при кінці 1868 р. в Журналі Министерства Нар. Просв. (кн. 8, 9, 11 і 12) й вийшло тоді ж вільною (в малім числі примірників, що скоро стали великою бібліографічною рідкістю — укр. переклад в XXIII—IV т. Рус. Історич. Бібліотеки), а Исследования о городахъ въ Югозападной Россіи Антоновича вийшли в 1869 р., як передмова до т. V т. I Архива Югозападной Россіи й осібно, 1870 (передрук. в його Монографіях, укр. переклад тамже), — вони дуже різнять ся й вихідною точкою й методом досліду. Для В.-Буданова німецьке право було причиною розкладу й упадку міщанства в Польщі й Литви: упадку правительственной власти, закріпощення селян, надмірного розвою шляхетських привилей, і т. п.; інших чинників суспільно-політичної еволюції поза тим він не бачить і не признає. Спеціально, німецьке право було причиною розкладу й упадку міщанства. В сім, розумієть ся, є певна односторонність. Антонович впадає в протинну: міста у нього упадають наслідком суспільної диференціації, що розбиває давню одноцільність землі, особливо — наслідком відокремлення шляхетської верстви; німецьке право уживало ся правительством як лік на занепад міст, що зазначив ся під впливами сеї суспільної еволюції, але лік сей показав ся безхоченним. Автор при тим не бачить, що як раз німецьке право було верхнім чинником в виключенню міст з загальної земської організації. Взагалі сей талановито й сміло зарисований начерк поруч щасливих попереджень ще далеко більше від праці В.-Буданова грішив теоретичністю, часто хибною. Хибна вже сама вихідна точка автора, коли в містах кнївської України XVI в. хоче він бачити типи староруського міського устрою, тим часом як се були ввійкові витвори ввійкових колекційних обставин XVI в., а по типи староруського міського життя належало сягнути коли не до давньої Русі, то до північних, білоруських міст в кн. Литовського. У В.-Буданова загальний, більш теоретичний характер має тільки перша половина праці: друга присвячена осібним начеркам устрою й життя кількох українських міст, які вибирає він як

типові: Камінець, Ковель, Кременець, Дубно. Сі начерки дуже цінні й інструктивні. В праці проф. Антоновича інтересно зазначені кілька моментів в життю українських міст XVI—XVII в., ілюстровані активним матеріалом.

До сих досі підставових праць пізнійші десятиліття додали не багато. Так пр. дуже мало дала стаття Павіпського *О німечкомъ правѣ въ Польшѣ и Литвѣ, 1871* (рецензія книги Буданова, в *Отчетах о присужденіи премій Уварова*). Важпійшою появою була доперва книга проф. Кистяковського: *Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, 1879*, де між складниками сього права (XVIII в.) одеп розділ присвячений зверхній історії німецького міського права — його кодифікації в Німеччині й Польщі (с. 55 і далі); автор застановляє ся над питанням чи німецьке право в практиці українських міст істнувало тільки номінально, як думав Антонович, чи реально — і прихпляеть ся до сього другого виводу (с. 79 і далі). Новішіпши часами порушені Кистяковським питання поставив на ново Ф. Тарановскій в книзі *Обзоръ намятниковъ магдебурскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи, Варшава 1897*: він детальнійше входить в кодифікацію й практику німецького права, рішаючи питання в дусі Кистяковського; але для рішення його треба б докладнійшх студій міських актів, ніж яке бачимо у дотеперішніх дослідників. Аналогічна, але далеко слабша (власливе без всякого наукового значіння, хіба для обаяюження німецьких читачів з результатами російських праць, і то не конче докладного) книжка Гальбана - Блюменштока *Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine, 1896* (див. рецензію в *Записках Н. т. ім. Ш. XXVII*), а також його замітка *Zur Geschichte des deutschen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa, archivalischer Reisebericht, 1898* (*Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechts-Geschichte* т. XIX = XXII). Далекo соліднійшу роботу про німецьке право в задніпрянській Україні дав Багалій *Магдебурское право въ лѣвобережной Малороссіи, (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1892, III, укр. пер. в XXIV т. Р. Іст. Бібл.)*. Кілька сторін присвятив міщанству в своїй книзі про Галичину Липишченко (*Сусп. верстви, гл. III — укр. пер. в т. VII тойж бібліотеки*), а недавно — ще Д.-Запольскій німецькому праву в в. кн. Литовській в книзі *Государственное хозяйство в кн. Литовскаго (с. 274 і далі)*; він бере тут по части його в оборону, підносячи гадку, що відокремлення міста був тільки проявом загальної суспільної еволюції в князівства: гадка висловлена повнійше й сильнійше вже в праці Антоновича.

По за тим маємо літературу поодиноких городів, також не богату. коли мова йде про устрій і внутрішні відносини міст. Такий монографі-

фічний характер має, як знаємо вже, друга частина праці В.-Будапова (Камінець, Кременець, Дубно, Ковель). Для Каменця ще вище цитована розвідка Н. О urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca (Przegląd polski 1872—3), також Стѣпинскій Городъ Каменець Полодольскій, 1895 і по часті Ролле Zameczki podolskie² т. I. Для Києва старших часів можемо вказати хіба розвідку Антоновича — Київські войты Ходыкп. епподъ изъ исторіи городского самоуправления въ Киевѣ въ XVI—XVII столѣтияхъ (передр. в Монографіяхъ т. I), хоч для устрою й відноси міста дає вона зовсім небогато. Трохи ліпше представляєть ся Львів. метрополія українських міст в спх часах. Окрім книги Зубрицького Kronika m. Lwowa, 1844 (що й досі ще не стратила вповні своєї цінн), маємо кілька новіших праць. Популярна історія Львова — Papée Historia m. Lwowa w zarysie, 1894. Łoziński Lwów starożytny, особливо II частина — Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w. 2 wyd. 1892, де є чимало й про устрій Львова та його суспільні відноси. Czolowski Obraz dziejowy Lwowa в памятковім виданню львівського маістрату Miasto Lwów w okresie samorządu, 1871—1895, Льв., 1896; тут поданий огляд устрою Львова „pod berłem Polski“ (с. XXVIII—LXXV). Kutrzeba Szos we Lwowie w początkach XV w. (Przewodnik nauk. i liter. 1900, пор. рецензію в т. XLII Записок). З монографій інших міст згадаю: Hauser Monografia m. Przemyśla, Szarlowski Historia Stanisławowa, Barącz Pamiątki m. Żółkwi, його ж M. Brody. Звістки з устрою міст дає також часом в своїх історіях міст Starożytna Polska Балінського і Ліпінського і т. и. Література цехової організації по містах буде вказана далі (в т. VI, в огляді економічного життя), про вірменські кольонії наших міст див. с. 251, про жидівські зараз внаше.

8. Література жидівської кольонізації (до с. 254).

Історія Жидів з землях коронних і в. кн. Литовського має дуже богату літературу, але в тім не багато праць справді наукової вартости. Вчислю тільки що важнійше від 1860-х pp.: Леонтович Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ Евреевъ, К., 1864 (з Унив. Изв.). Kraushar Historia Żydów w Polsce, Варш. 1865—6. Gumplowicz Prawodawstwo polskie względem Żydów, Кр., 1867. Sternberg Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen, Липськ 1878 (сі дві праці без більшого наукового значіння). Бершадскій Литовскіе Евреи, історія ихъ юридическаго и общественного положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинской уніи, Спб., 1883 (для свого часу дуже добра праця). Сапуновъ Польско-литовское и русское законодательство о Евреяхъ, 1884. Дубновъ Кагалъныя учрежденія въ Польшѣ. Nussbaum Historia Żydów od Mojżesza do епоки obecnej. Варш. 1886—91 (т. V — Żydzi w Polsce, більше компілятивно). Bloch

Die Generalprivilegien der polnischen Judenschaft (Zeitschr. d. hist. Ges. d. Provinz Posen, 1890). Szorg Organizacya Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772, Льв., 1899 (з Kwart. histor.). Згадаю також дві популяризації, свою під тит.: Українські Жиди, — Правда 1889. липнев, й Ір. Житецького Евреи въ Южной Руси, историческая справка — К. Старина 1901, I. Спеціальнійше: Очеркъ исторіи и правъ Евреевъ, преимущественно въ Брестскомъ воеводствѣ, 1871 (передмова до V т. Актів виленской ком.). Ролле (Antoni J.) — Żydzi na kresach (Przew. nauk. i liter. 1877, I). Гаркави Евреи-козаки въ нач. XVII в. (Русскій Еврей 1880, ч. 9, передр. в К. Старині 1890, V). Бершадскій Авраамъ Езофовичъ Ребичковичъ — отрывокъ изъ исторіи внутр. отношеній в. кн. Литовскаго, К., 1888 (з К. Старини). Ал. Ефимешко Вѣдствія Евреевъ въ Южной Руси XVII в. (К. Стар. 1890, VI. передр. в її збірнику Южная Русь, т. II). Caro Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens, Кр., 1894. Краушар Frank i Frankiści polskie (1726—1816), I—II, Кр. 1895. Литовскій Корот Подолія, Къ исторіи Евреевъ въ Подоліи, ч. I Одеса 1895 (по жидівськи, реф. в Kwart. hist. 1897). Галантъ Къ исторіи поселенія Евреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности (Восходъ, 1897).

Спеціальні збірники джерел: Регесты и надписи. Сводъ матеріаловъ для исторіи Евреевъ въ Россіи (80 г. — 1800 г.), т. I, Спб. 1899. Бершадскій Документи и регесты къ исторіи литовскіхъ Евреевъ, I—II. Сиб. 1882, третя частина сеї збірки (до земель коронних переважно, з деякими доповненнями до попередніх томів) вийшла по смерті Бершадского и. т. Русско-еврейскій архивъ, т. III — Документи къ исторіи польскіхъ и литовскіхъ Евреевъ (1364—1569), Спб. 1903; том четвертий заповіджений.

Завважу до рiчи, що Витовтові привилеї Жидам — загальний (або як думав Бершадскій — Жидам берестейським) і спеціальні — Жидам троцьким і городенським, що навіть у найсолідніших істориків (як Бершадскій) слугують вихідною точкою для історії Жидів в в. кн. Литовським, — не автентичні. Титули Витовта, вичислення свідків, мова свідчать про се рішучо. Привилеї троцький і загальний зроблені на одно коптто й повторяють з певними змінами привилеї Болеслава кн. калішського 1264 р., а привилеї городенських Жидів відкликають ся до берестейського і сфабрикований на його відр, як показують імена свідків. Привилеї загальний і троцький, правдоподібно, були сфабриковані ad hoc, коли були предложені для потвердження Жигмонту Старому в р. 1507; се був результат жидівського вигнання і їх обнаймаюлення з правами й становищем Жидів у Польщі. Не входячи арештою бліше в сю справу, піднесу тільки

іще отсі замітки: а) руський текст загального привилею толкований з латинського, шпр. титули свідків, дата і т. п. вказують на се зовсім виразно і збивають гадку Бершадського, що навпаки латинський текст толковано з руського; б) супроти того треба таки уважати його привилеєм загальним — *Judaeis manentibus in dominio nostro*, а не спеціальним — берестейських Жидів, як доводив Бершадський в аналізі сього привилея (Лит. Еврей с. 210 і далі). Знаючи, що се фальсіфікат з поч. XVI в., ми вже собі пояснимо, чого не годен був витолкувати Бершадський: як Ягайломіг при істнованню такого загального привилею надавати в 1432 р. луцьким Жидам права Жидів польських, значно коротші, або чому його сип Казимир не potwierдив Витовтового привилею.

9. Література про українське духовенство (до с. 261).

Про духовенство наше в сих часах нема праць, які б давали якийсь новітійший перегляд матеріалу, або якийсь систематичний огляд. В курсах церковної історії як Макарія Історія руської церкви т. IX, Чистовича Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Пелеша *Geschichte der Union* є тільки більше або меньше принагідно подані звістки, так само в працях по історії унії й поодиноких епархій: Іванишева Свѣдѣнія о началѣ уніи (Сочиненія, 1876), Ор. Левицького Внутреннее состояние западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и уніи (в передмові до ч. I т. VI Архива Югозап. исторіи) і його ж Основныя черты внутреннего строя западно-русской церкви въ XVI и XVII в. (Кіев. Старина, 1884, VIII), Антоновича Очеркъ состоянія православной церкви въ Югозападной Россіи съ половины XVII до конца XVIII ст. (Монографія т. I), й ин.

Спеціальнѣйше — з давнѣйшого вкажу: *Uwaga nad stanem duchowieństwa świeckiego obrz. ruskiego katol. 1776. Kublicki Wzgląd na duchowieństwo świeckie ritus gr.-uniti, s. a. Jan Pocięj Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi, Варшава 1845* — виїмки з документів, в значній частині не опублікованих і досі. Крыжановскій Очеркъ быта малороссійскаго сельскаго духовенства (Руковод. для сельск. пастырей, 1861, III). Шараневича *Rzut oka na beneficjua kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej pod względem historyi, 1875* — досить цінний збірник документальних звісток, хоч і дуже хаотично уложених; його ж Церковная унія на Руси и впливіе ей на змѣну общественного положенія мірскаго русскаго духовенства, Льв., 1897 (теж саме по польськи: *Kościelna unia na Rusi, 1899*) і вкінці посмертна публікація: *Черты изъ исторіи церковныхъ бевефцій и мірскаго духовенства въ Галицкой Руси, 1902* (автор хотів дати нове обробленне свого *Rzut-a*, тому на книжці значить ся друге виданне, але не весь матеріал з попередньої публікації

увійшов сюди). Будилевичъ Историческое изслѣдованіе о недвижимыхъ церковныхъ имуществѣхъ въ Западной Россіи, Варш., 1882. Мос: Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.) (Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XXXIV, передр. в моїх Розвідках і матеріалах т. IV: тут колекція документів до економічного й правного становища нашого сільського духовенства, з вступною розвідкою). Зубрицький Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII—XVIII в. (Записки т. LI). Для XVIII в. його ж: Знадоби для характеристики життя сільського гр. кат. духовенства в Галичій Русі в XVIII в. — Збірник істор.-філ. секції т. V. Збірник парафіяльних фундацій (т. зв. ерекцій) і презент з Поділя зі вступною статею, видано в IV т. Трудів комітета для істор.-статист. описанія Подольської єпархії, збірки подільських консисторських актів з XVIII в. там же в т. III і V. З Київщини: II. Лебединцевъ О способахъ содержания православнаго сельскаго духовенства въ Киевской єпархії въ XVIII и XIX в. — Руководство для сельскихъ паст. 1860, IX і X. Богато дрібних матеріалів з XVIII в., особливо з Задніпров'я, друковано в Київській Старині, але вони переважно не палять до теми, бо ми тут займаємося порядками під режимом польським (і литовсько-польським).

Для монастирів і монашого життя, окрім праць загальніших, як Ратшина Полное собраніе историческихъ свѣдѣній о всѣхъ бывшихъ въ древностяхъ и нынѣ существующихъ монастыряхъ и примѣчательныхъ церквахъ въ Россіи (Мва, 1852), Строева Списки іерарховъ и настоятелей (для нас дуже мало), Чудецкого Опытъ историческихъ изслѣдованій о числѣ монастырей русскихъ закрытыхъ въ XVIII и XIX в., К., 1877, Звѣринского Матеріали для историко-топографическаго изслѣдованія о монастыряхъ въ Россійской имперіи, — маємо важливіші для нас спеціальні праці, які все таки не вичерпують справи в пожданій повноті. Для Галичини досі одинокою працею того рода вістаєть ся Шематизм Косака (Шематизмъ провинціи чина св. Василія Вел. въ Галиціи и короткій поглядъ на монастыри и на монашество руске, Льв. 1867) — праця змістом богата і досі цінна, хоч не критична і розумієть ся — далеко не повна. Для Волини: Петровъ Краткія свѣдѣнія о православныхъ монастыряхъ въ настоящее время несуществующихъ — Волынскія єпарх. вѣдомості 1867 (праця отже майже неприступна). Для Поділя новіша збірка відомостей н. т.: Матеріали для історії православнихъ монастырей Подольской єпархії, 1891 (Труды подол. истор.-статист. ком. V). Також Щербитскій Матеріали для історії православныхъ и униатскихъ монастырей въ Западной Россіи (Литов. єпарх. вѣдом. 1868). Літературу униатського монашества зрештою вкажемо пізнійше. Де що про духовний стан див. ще нижше в прим. 10 і 11.

10. Церковний устрій і відносини XIV—XVI вв.

Для ерархічних відносин другої половини XIV в. див. праці вказані в прим. 24 т. III (література митрополій галицької й литовської). Окрім них дотикає сих часів ще кілька старших праць, — а загальніших: Chodykiewicz *Dissertationes de archiep. kijovensi et haliciensis leonpoliensi*, 1770. Филаретъ *Исторія русской церкви*, т. II і III, 3 вид. 1857 р. (є й новіші, помертві). Hurasiewicz *Annales ecclesiae Ruthenae*, 1862. Барсовъ *Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковію*, 1878 (переважно компілятивно). Митрополія кievская въ началѣ своего отдѣленія отъ московской — *Прибавленіе къ твореніямъ св. отцевъ*, 1854, ч. XIII. Шараневич *Sprawy kościelne na Rusi za Kazimierza W.* (Biblioteka Ossolińskich, 1863). Новіше: Рыбинскій *Кievская митрополичья кафедра съ пол. XIII до конца XVI в.*, 1891 (в Трудів київської академії). А. Lewicki *Sprawa unii kościelnej za Jagielly* — *Kwartalnik histor.* 1897 (тут і про ерархічні відносини).

Монографії про поодиноких митрополитів сих часів: про Кипріяна — Горскій *Св. Кипріянь митрополитъ кievскій и всея Россіи* (Прибавленія къ твореніямъ св. отцовъ т. VI); арх. Леонидъ Кипріянь до востановленія на московскую митрополію (Чтенія моск. 1867 кн. II); Н. Г. Св. Кипріянь, митрополитъ всея Россіи (1374—1406 гг.), какъ писатель. Про Цамблака — еп. Макарій О Григоріи Цамблакъ, митр. кievскѣмъ какъ писателѣ (Изв. отд. рус. яз. VI, 1857), еп. Мелхиседек *Mitropolitul Grigorie Tzamblac viata si operele sale*, 1874 (Anale acad. Romane т. VI), Сырку *Новый взглядъ на жизнь и дѣятельность Григорія Цамблака* — *Ж. М. Н. П.* 1884, XI (з поводу книги Мелхиседека), С. (Соколовъ) *Кievскій митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѣятельности* (Богословскій вѣстникъ 1895, VII—VIII), Яцимирскій *Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности*, 1904, також компілятивні статі Саббатовского в Литов. еп. вѣдомостях, 1884 і Дурново в Рус. Вѣстні 1895. Про Фотія: Горскій *Фотій м. кievскій и всея Руси* (прибавл. къ твор. 1852, XI). Про Макарія (Чорта) кілька юбилейних статей з 1897 р.: И. З. Св. Макарій митрополитъ кievскій и всея Руси (Богослов. Вѣст. 1897, V), Н. И. Священном. Макарій м. кiev. и всея Руси (Лит. еп. вѣдом. 1897), також Корольковъ *Кiev. митр. св. Макарій и его значеніе въ исторіи югозап. церкви* (Кiev. еп. вѣд. 1897 — компіляційне). Про Й. Солтана статі Білецького: *Родоприсхожденіе западно-русского митроп. Юсифа II Солтана* (Литов. еп. вѣд. 1895) і М. Йосифъ II Солтанъ в отношеніе его къ Супрасльскому монастырю (ibid. 1899, также за р. 1900 доповненне до сеї статі) і ще дрібніші замітки про його рід: Давровского в Смолен. еп. вѣд. 1897 і Коноплева в Минск. еп. вѣд.

1897. Про церковні справи першої чвертини XVI в. взагалі: Ярушевич Ревнитель православія кн. Константиновъ Ивановичъ Острожскій п православная литовская Русь въ его время, 1897.

Монографії для поодиноких епархій (окрім кївської): Малиновскій Историческое обоаръніе митрополіи русской галицкой (Зоря 1860). Рудовичъ Коротка исторія галицко-львівскои епархіи, Льв., 1902. Сѣппскій Церковно-іерархическія отношенія Иодоліи къ кївской п галицкой митрополіи (Подол. еп. вѣдом. 1899). Добрянскій Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской п Саонкой до 1794 г., 1893. Петрушевичъ Холмская епархія п святители ея, Льв., 1867. Ситкевичъ Епископы древней холмской правосл. епархii (Холм.-варш. епарх. вѣстникъ, 1896). Площанскій Прошлое Холмской Руси, 4 Холмская епархія православной п униатской церкви, Вильна 1899. Карашевичъ Очеркъ православной церкви на Волыни, 1867. Уводскій Историческій очеркъ древнихъ волыньскихъ епархій владимірской п лудкой (Волыи. еп. вѣд. 1870). Хойнацкій Очерки назъ исторіи православной церкви п древняго благочестя на Волыни, Житош., 1878. Теодоровичъ Историко-статистическое описаніе церквей п приходовъ Волыньской еп. (виходить нескінчене, ще від р. 1888). Кипріяновичъ Истор. очеркъ православія, католицизма п униі въ Бѣлорусіи п Литвѣ, 1895 (2 вид. 1899) — компілятивне.

Головною, підставовою працею для історії кївської митрополії аж дечасів униі служивъ досі Исторія русской церкви Макарія. До пол. XV в. чимало интересного дає також нова праця Голубінского. Монографічна література вказана тут, а також в дальшій примітці (до історії униі). доповнює й поправляє загальні курси головно для першої половини й середини XV в. і для останніх двох десятиліть XVI в.; століте від третьої чвертини XV в. до останніх десятиліть XVI оброблено вагалі слабо. Ще слабше представлені поодинокі питання устрою й відноси: православної церкви. Так про відносини православної церкви супроти держави в Польщі й Литві маємо лише кілька давнішихъ праць: Боричевскій Православіе п русская народность въ Литвѣ, Спб., 1851; Обь отношеніи вел. князей литовскихъ п королей польскихъ къ югозападной православной церкви до времени униі (Подол. еп. вѣдом. 1865). Очеркъ отношеній Польскаго государства къ православію п православной церкви. вид. кївської археографічної комісії, К., 1866 і 2 вид. Вильно 1867 (ся брошюра, як і попередні, зроблена компілятивно, з масою помилок, свою частину з неї передрукував проф. Антонович в I т. своїхъ Монографій). З новішого, як не рахувати нові полеміки з д-ромъ Прохаскою - див. с. 444 та цитуваної праці Ярушевича, маємо лише звістну я же нам розвідку проф. Черняка Sprawa równouprawnienia schiz-

matyków i katolików na Litwie (1432—1563), 1903 (Rozprawy t. 47).

Про внутрішній устрій православної церкви в Польсько-литовській державі спеціальна розвідка О. Левицького: Основныя черты внутренняго строя западно-русской церкви (К. Старина 1884, VII, се властво витяг з його більшої розвідки: Внутреннее состояніе западно-русской церкви и унія — див. стор. 659). Але ся розвідка дає менше, ніж обіцяє її титул, бо присвячена доказам, що питоменим принципом руської церкви була виборність (про сю теорію див. с. 461), та виясненню її конфлікту з системою патронату. До сього іще Синицькій Характеръ церковнаго управления въ югозап. Россіи (Вѣстн. югозап. Рос. 1867), Г. Маркевичъ Выборное начало въ духовенствѣ въ древне-русской, преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I (вперше Труды кiev. дух. ак. 1871 і нове вид. Полтава 1905). Про епархіальну управу розвідки про клирос: Лотоцький Соборні крылоси на Україні та Білій Руси в XV—XVI в. (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. IX), С. Л. Предшественники духовныхъ консисторій т. н. соборные крылосы (Кiev. епарх. вѣд. 1895), Божикъ Соборные крылосы или капитулы въ зап. рус. церкви (Жолнско-варшав. епарх. вѣстн. 1895), Лиховицькій Соборные крылосы въ зап. рус. церкви (Полоцк. еп. вѣдом. 1896). Про патронат іще вступна розвідка в IV т. Трудів подольского ист.-стат.-комитета. З загальних праць найбільший запас матеріалу зібраний у Макарія, т. IX, але в системі він не зведений. Більше систематичний, але неповний в своїй системі і досить слабкий огляд у Чистовича, ор. с., т. I. Ще менше повний у Пелеша ор. с. т. I с. 556 і далі.

II. Церковна унія.

Історія унії руської церкви з Римом має дуже показну літературу й належить до найліпше розроблених сторін історії України-Руси, хоч не у всіх частях однаково. Найбільше звертало на себе увагу довершення унії, менше — її попередня історія, тому тут лишається чимало невиясненого докладніше, тим більше, що прихильники унії не в однім натягали, стараючи ся представити живність і силу ідеї унії в тих часах перед її довершенням. Взагалі історія її й досі трактується занадто *cum ira et studio*, і поступу в збиранню й збагаченню фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступ в зрозумінню й справедливим обясненню сих фактів.

Вчисляю насамперед важніше з давнішої літератури.

Зачну від праці Стебельського *Dwa wielkie światła na horyzontcie polskim* (Вильно 1783 і нове видання у Львові, 1866, I—III) — хаотична *silva rerum*, але матеріал як на свій час цінний. Далеко систематичніша праця Бантша-Камєньського (батька) *Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ унії съ показаніемъ начала и важнѣйшихъ въ*

продолженіе оной чрезъ два вѣка приключеній, начеже бывшемъ отъ Римлянъ и Уніатовъ па благочестивыхъ тамошнихъ жителей гоненіи, Спб., 1805 і Вильно 1864; хоч написана на порученіе Катерини II, а передрукована за наказомъ Муравьова-Вешателя, се праця на свій час дуже солідно зроблена. Книжка Костомарова О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи, Харків, 1842, була сконфіскована й спалена правительствомъ (на ново була оброблена ся тема Костомаровимъ в 60-х рр., див. више). Статя Зубрицького Начало уніи — Чтенія московські, річник III кв. 7, 1848 була вишкомъ з його праці, що служила продовженіемъ „Критико-исторической повѣсти“ й була нимъ написана (по польськи) в р. 1846 (решта її видрукована там же п. т. Галицкая Русь, в 1862 р.). Флеровъ Начало уніи (Православный Собесѣдникъ, 1858) — робота слаба й заслонена слідомъ капітальною як на свій час, хоч і одностороннею працею Кояловича Литовская церковная унія, I—II, Спб., 1859—1861. Хоч своїмъ попередникамъ Кояловичъ робивъ закид, що вони не звернули відповідної уваги на попередню історію уніи й на суспільно-політичні обставини, які причинили ся до її довершення, але й його праця з сього погляду далеко не може задоволити хоч би й скромнихъ вимог. Поменьші статі його ж: Никифоръ великій протосингелль въ западнорусской церкви — Странникъ, 1860, IV; Борьба уніатскаго митрополита Ип. Цотѣя съ литовско-рускими православными, 1599—1613, — Христіанское чтеніе, 1860; Обь отношеніи западно-рускихъ православныхъ къ литовско-польскимъ протестантамъ во время уніи, *ibid.*, 1860.

Разомъ з праціями Флерова і Кояловича появила ся розвідка Іванишева Свѣдѣнія о началѣ уніи, извлеченныя изъ актовъ Кіевскаго центрального архіва (в часоп. Русская Бесѣда 1858, III і як передмова до I т. I ч. Архива Югозап. Россіи, 1859, потім іще в його Сочиненіяхъ, К., 1876) — богата новимъ актовимъ матеріаломъ. Менше важне: Fiedler Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen, Відень, 1862. М. Malinowski O unii kościoła gr.-kat. ruskiego, Льв., 1862. Костомаровъ Орывки пзъ исторіи южнорусскаго козачества до Богдана Хмельницкаго (Библіотека для чтенія 1865, I—III, передруковано в III т. Монографій під титуломъ: Южная Русь въ концѣ XVI в., першій і третій розділ присвячені уніи). Ап. Майковъ Начало уніи (1587—1595) — Вѣстникъ Западной Россіи, 1867. Ю. Крачковскій Очерки уніатской церкви — Чтенія московські 1871 і 1876 (т. 76, 77, 98 і 99). Карповъ Новые источники для исторіи западно-русской церковной уніи — Правосл. Обзорніе, 1873. Guépin Saint Iosaphat archevêque de Polock, martyr de l' unite' catholique et l' église grecque unie en Pologne, Пуатэ 1874 (друге вид. 1897—8, теж по польськи в перекладі і з передмовою Калінки, 1885). Spillmann Die Union von Brest (Stimmen aus Maria-

Laach, 1876). J. Bartoszewicz Z dziejów unii, Tydzień, 1877. Розпочата в 1872 р. монографія Малишевського Александрійській патріарху Мелетій Пугась і його участі в дѣлахъ русскої церкви, не була докінчена й для історії унії не дала найже нічого (з II часті були видруковані лише документи, розвідка лишила ся ненаписаною, а й документи не вийшли в світ).

Новішу літературу унії можна числити від Історії русскої церкви м. Макарія; сюди належать т. IV (1866) і особливо IX (1879), і хоч історія унії тут не вилучена, ся праця, особливо IX том її, в історії унії досі займає одно з найважливіших праць. Далеко слабше зроблена Пелеша Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, I—II, Відень, 1881 (в першій томі, що обіймає часи до р. 1595 Пелеш в значній мірі й опираєть ся на Макарія). Шараневич в праці Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i rzeszypospolitej polskiej, Краків 1879 (Rozprawę wydziału histor. VIII і X) займаєть ся подіями від часів берест. унії. Розвідки Ликовського Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim (Познань, 1875), Rokowania poprzedzające unię brzeską (Pzegład Polski, 1886), Rzut oka na wewnętrzny stan cerkwi ruskiej przed unią brzeską (Roczniki tow. przujac. nauk pozn. т. XX) вийшли в новім обробленню в новітшій юбилейній публікації автора (див. више). Серію розвідок дав у тім часі також Ор. Левицький: головна з них Внутреннее состояние западно-русской церкви въ Польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія, 1884 (в передмові до I ч. т. VI Архива Югозап. Россіи й осібно, переклад в VIII т. Руської Історичної Бібліотеки); інші: Южнорусскіе архіереи въ XVI—XVII в. (Квр. Терлецький) — Киевская Старина 1882, I; Ипатій Потѣй, кievскій уніатскій митрополитъ, Спб., 1885 (ті ж дві біографії в VIII томі видання Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд. Батюшковымъ). Pierling Les Russes au concile de Florence — Revue de questions historiques, 1892, VII, в новім обробленню в книзі Le Russie et le Saint-Siège, що вийшла в юбилейний рік берестейської унії, 1896.

Сі юбилейні роки принесли значне число нових публікацій; поміняючи різні популярні видання, згадаю: Franko Z dziejów synodu brzeskiego 1596 — Kwartalnik historyczny 1895. Др. К. Студинський Пересторога, руський памятник поч. XVII в., 1895 (богато місця присвячено фактичній історії унії) і його ж Причинки до історії унії, Льв., 1895 (моя рецензія на сі праці в Записках т. XII). Likowski Unia brzeska (г. 1596), Познань, 1896, (присвячена пам'яті głównych twórców unii brzeskiej — Жигишонта III, Я. Замойского, Мацейовского, Потія й Терлецького) — виславлена в польській науковій літературі, праця ся да-

деко не панує над предметом, не кажучи вже про дуже стороннню клерикально-католицьку закрутку; його ж академічний відчит: Stanowisko ks. Ostrogińskiego wobec unii brzeskiej (Przegląd Polski 1896). Далі А. Prochaska Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly — Przegląd powszechny, 1896, VI i VII; Z dziejów unii brzeskiej — Kwartalnik historyczny 1896; Unia brzeska — Przegląd polski, 1896, XII (рецензія в Записках т. XIX i XX). Milkowicz Zum 300-jähr. Jubiläum der Bester-Kirchenunion v. J. 1896 — Beilage zur Allgem. Zeitung 1896. Lewicki Sprawa unii kościelnej za Jagielly — Kwart. hist. 1897 (доповнення й поправки до статі Прохаски).

Праці з останніх літ: An. Lewicki Unia Florencka w Polsce, част. I (посмертна публікація, не докінчена) — Rozprawy wydziału hist. т. 37, 1899. St. Załęski Jezuci w Polsce — т. I Walka z różnowierstwem, Льв., 1900. П. Жукович Сейшовая борьба православнаго западнорусскаго дворянства съ церковной унией (до 1609 г.) — Спб., 1901 (містить дуже солідно зроблену історію переведення унії, при чім використано чимало й недрукованого матеріалу). Ол. Сушко Гаути в заведенію Унії в Русі в доберестейській добі, Льв., 1902 (відбитка з Альманаха українських богословів); його ж розвідка Предтеча унії (Беп. Гербест), в Записках Наук. тов. ім. Шевченка 1903—4, не доведена до участі Гербеста в справі унії.

Про поодиноких діячів тих часів іще: Кирилль Терлецькій, уніатський єпископъ — Минскія губ. вѣдомости 1868. Брявцевъ Патріархъ Кирилль Лукарьскъ и его заслуги для правосл. церкви, 1870. Четыркинь Дѣятельность кн. Константина Острожскаго въ пользу православія — Волинскія еп. вѣдомости 1872. Н. Трипольскій Ип. Поцѣй — Труды кiev. дух. ак. 1877. Шпаковскій Мелетій Хребтовичъ-Богуринскій — ibid. Н. Петровъ Львовскій єпископъ Гедеонъ Балабанъ — Памятники старинцы въ зап. губ. т. VIII. Θ. Кудринскій Судьба экз. Никифора въ Зап. Россіи — Киев. Старина 1892. Жуковичъ Къ вопросу о виновности екаарха Никифора въ турецкомъ шпіонствѣ (Христ. Чтеніе, 1899, III). Θ. Уманецъ Князь Константинъ-Василій Острожскій (Рус. Архивъ, 1904, IV).

Літературу тодішньої релігійної полеміки, а також братської організації відкладаю на пізніше. Деякі спеціальніші статі вказані при тексті.

З публікацій джерел переважно або виключно присвячені церковній унії отці: Архивъ Югозап. Россіи ч. I т. I, VI, VII, IX, X—XII; Monumenta confraternitatis Stauropigianiae Leopoliensis, дві часті, 1895—8, документи до р. 1600 — видавець мав, очевидно замір дати тут дипломатар до історії унії й передрукував багато актив з інших

видань, але збір їх все таки не повний. Памятники полемической литературы въ Западной Руси, три томи в видавництві: Русская истор. библ. т. IV, VII і XIX. Збірка паяток тої полемічної літератури має незадовго вийти також в т. V Памяток української мови і літератури, видаваних Науковим Товариством ім. Шевченка.

Кілька завважених похибок.

Стор.	рядок	надруковано:	мало бути:
32	8 зв.	Сольцани.. Гижі	Солтани.. Чижі
	6 зв.	Сирпутьвичі.. Комовські	Сирпутьвичі.. Комавські
48	1 зв.	городеньский	городельський
61	3 зв.	posit	post
64	2 зв.	потвердила	в Польщі потвердила
89	4 зв.	scaratabelli	scartabelli
98	6 зв.	с.	с. 87
154	18 зв.	1512	1519
	21 зв.	пренагабаня	пренагабаня
	19 зв.	1519	1511
190	11 зв.	Дериві	Дерневі
	9 зв.	Зиболотю	Заболотю
201	6 зв.	aliquot	aliquot
217	16 зв.	Беговичах	Беховчах
225	16 зв.	discretis	discretis dominis
227	4 зв.	найправдоподібніше таки війти місцеві	останній, можливо, вїт міс- цевий
263	21 зв.	Загарові	Загорові
267	14 зв.	Ясениці	Ясениці
287	14 зв.	Копчі	Коптеви
359	18 зв.	самоунраа	самоуправа
409	13 зв.	1423	1473
421	15 зв.	старшинством	за старшинство
448	1 зв.	привиле.. ерархі іі	привилеі.. ерархіі
452	17 зв. }	1433	1432
453	9 зв. }		
456	19 зв.	навышшино боронцею	навышшии оборонцею
498	3 зв.	луцький	холмський
502	7 зв.	супральського	супрасльського
513	6 зв.	Bibliotek	Bibliothek
531	4 зв.	книгъ	книгъ іі не має
566	6 зв.	Бабабана	Балабана

Примітка: Зазначені тут помилки в тексті виправлено.

Показчик імен і річей¹⁾.

- А**лексій митроп. ст. 387—395, 418, 420.
Андрій Володплярч кн. ст. 8, 450.
Антоній митроп. галицький ст. 392, 394—5, 409, 427, 432.
Арсеній арх. елясонський ст. 549, 550, 551.
Бабицькі, шл. ст. 32.
Базельський собор ст. 519, 520, 523, 526.
Байбузи, шл. ст. 33.
Балабан Григорій-Гедеон, влад. львівський ст. 441, 502, 551, 552, 555—6, 562—67, 572, 573, 575, 577—81, 583, 584, 591, 592, 597, 601, 606, 612, 613.
Балабан Григорій, архим. ст. 500.
Балабан Марко-Арсеній, владика львівський ст. 441.
Бар, м., ст. 345, 353, 354.
Барановські шл. ст. 95.
Барське староство ст. 95, 96, 105, 106, 204, 364.
барська шляхта ст. 106.
баршники ст. 159.
Баторій Стефан, король ст. 333, 416, 544.
Бахорець, с. ст. 310.
- Бела, м. ст. 266, 289, 564, 565.
Белашина, Белзька земля ст. 23, 24, 88, 104, 182, 187, 188, 190, 271, 307—311, 319, 323, 339, 340, 373, 430.
Велькевич див. Велькевич.
Бердичів, м. ст. 260.
Берег, м. ст. 374.
Береzicht Протасій, монах ст. 267
Береzicht, с. ст. 310, 430.
Бересте, Берестейщина ст. 13, 33, 61, 71, 83, 209, 229, 238, 239, 254, 264, 269, 291, 293, 405, 421, 430, 555, 565, 566, 567, 580, 591, 592. — Берестейський повіт ст. 33, 294, 295, 300, 302, 339, 340, 342, 344.
Берестейсько-дорогич. земля ст. 7. — берестейсько-пінські землі ст. 1, 2, 3.
Берестейські собори ст. 565—7, 570, 575, 605—613.
Бересте, с. ст. 129.
Берестецький-Русин, підстароста луцький ст. 489.
Берестяни, с. ст. 178.
Бернардин арц. львів. ст. 433, 434.
Бесідеський монастир ст. 267.
Бесько, с. ст. 197, 310.

¹⁾ Показчик містить тільки імена важливіші з огляду на зміст і вказує головню місця, які дають щось більше над просту згадку. Скорочення: м. — місто, с. — село, шл. — шляхтичі (земляне, попи).

Беховичі, с. ст. 217.
 Бибельські, шл. ст. 40, 483. —
 Ходко ст. 76.
 Библо с. і м. ст. 263, див. Н. Місто.
 Бприн волость ст. 290.
 Білинівський мон. ст. 266.
 білка ст. 123.
 Білацерква м. ст. 220, 260, 341.
 Більськ м. ст. 229, 607. — Біль-
 ська земля ст. 33, 210, 294,
 340.
 Більські кн. ст. 32.
 Більче с. ст. 267 (монастир).
 Блаженик ст. 263 (монастир).
 бобровники ст. 302.
 бобровниче ст. 124.
 Боговитни, Боговитновичі, шл.
 ст. 14, 30—33.
 Богуславське староство ст. 341.
 Бодепковичі с. ст. 217.
 болкуновщина ст. 121, 122, 132.
 Боложинів с. ст. 267 (монастир).
 Болохів с. ст. 267 (монастир).
 Болшів с. ст. 146, 190.
 Больонето нуцій ст. 544, 548.
 Бона корол. ст. 210, 286, 295,
 415, 438, 439, 483.
 бонда ст. 111.
 бондарі ст. 139, 140.
 Борабогатні Іван-Іона, владика
 луцький ст. 465, 489, 490,
 491—2, 499, 500, 503.
 Борщовні с. ст. 147.
 бояре ст. 33—4, 41—72, 157. —
 бояре господарські ст. 103.—
 бояре панські ст. 100—2, 103.
 — бояре путні ст. 45, 207.
 Брагин м. ст. 265.
 Бранське староство ст. 210.
 Браслав м. ст. 293. — Брацлав-
 щина ст. 1, 2, 16, 17, 24, 33,
 62, 70, 71, 152, 210, 218,
 220, 230, 271, 295, 301, 334,
 338, 339—41, 447, 601—607.
 брестський привилей ст. 83.
 Брилинський Арсеній, еп. переясн.
 ст. 502.
 Брилинці с. ст. 192.
 Броди м. ст. 252.

Брянск м. ст. 290, 340, 389.
 Бурешль м. ст. 214.
 Бурешльські кн. ст. 15, 32.
 Буськ м. ст. 239, 249, 256, 262,
 266, 315, 323, 346.
 Бутвичі шл. ст. 76.
 Буців с. ст. 188.
 Буцні-Берлинські шл. ст. 95.
 Бучацькі ст. 40, 319 — Мих. ст.
 80.
 Бучач м. ст. 262.
 Бчичська волость ст. 362.
Василів (Васильків) м. ст. 481.
 Васиян, владика волод. ст. 413.
 Васиян, влад. туров. ст. 413, 414.
 ватамани ст. 309, 365, 367.
 Велавський Ларивон бояр. ст. 44.
 Велицькі кн. ст. 32.
 Велькевич Сильвестер митрополит
 кнів. ст. 415—6.
 Вербіж с. ст. 238.
 Вербка с. ст. 263.
 Вербляни с. ст. 366.
 Верешниця, монастир ст. 267.
 Верхів с. ст. 214.
 Верхратський монастир ст. 267.
 Веселовські шл. ст. 32.
 Ветли с. і Ветельська волость ст.
 123, 124, 126, 128, 362.
 відро ст. 123.
 війна ст. 143.
 війти, війтівство ст. 177, 208, 272,
 273, 342, 370—73, 383—4.
 Вільхівці с. ст. 189.
 Вірмени на Україні ст. 240, 245,
 247, 248, 250—54, 443.
 віче ст. 361.
 в'їад ст. 132.
 вибранці ст. 335.
 видані люде ст. 117, 118.
 Видибор с. ст. 218.
 вижі ст. 300.
 Винниця і Винницький повіт ст.
 16, 17, 33, 218, 295.
 Виполозів с. ст. 217.
 Висоцько с. ст. 274.
 Виспа с. ст. 268.
 Витовт в. кн. ст. 9, 10, 11, 12,
 27, 28, 30, 43, 44, 48, 49, 52,

- 57, 60, 97, 120, 130, 140, 178, 210, 229, 230, 238, 398, 399, 400, 401, 402, 413, 418, 430, 431, 446, 451, 452, 511, 513, 514, 515, 517.
- Внтошинські** ст. 93, 94.
- Вшатичі** с. ст. 190, 192.
- Вишенський див.** Іван з Вишні.
- Вишневецькі** кн. ст. 30, 31, 32, 265, 266.
- Вишня** с. ст. 323, 324.
- воєводи** ст. 288, 289, 292, 308, 309, 310.
- воєнна служба** ст. 41, 70, 103, 106, 140, 142—3.
- вововищина** ст. 127.
- Воїв м.** ст. 278.
- Война-Оранський шл.** ст. 490.
- Волинь, В.** земля і воєводство ст. 1, 2, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 29, 30, 32, 33, 35, 58, 62, 70, 71, 73, 108, 131, 142, 152, 209, 210, 212—215, 230, 254, 263, 271, 289, 292, 294, 300, 303, 334, 338, 339—41, 360, 398, 424, 425, 430, 447, 450, 462, 479, 481, 492, 509, 528, 580, 601, 607.
- Волинський привилей** ст. 12.
- Волинський Статут** ст. 26, 56, 342, і див. Статут л. 1566 р.
- Воловичі шл.** ст. 30.
- Володар Ростиславич** кн. ст. 430.
- Володимир Вел., в. кн.** ст. 277.
- Володимир Василькович** кн. ст. 133.
- Володимир Ольгердович, кн. київ.** ст. 8, 29, 449, 450.
- Володимир м.** ст. 212—15, 224, 225, 230, 251, 263, 289, 293, 294, 295, 340, 406, 423, 424, 428, 430, 510, 583. — володимирська єпархія ст. 460, 480, 481, 488.
- Володислав III Ягайлович** король польськ. ст. 80, 83, 85, 313, 331.
- Володислав IV** кор. польськ. ст. 240, 249, 319, 526, 527.
- Володислав Опольський** кн. ст. 77, 78, 79, 88, 241, 308, 346, 374, 425, 427, 428, 429.
- волость** ст. 294, 357—9.
- волосяке право** ст. 137, 164, 177, 194, 373—79.
- Вольські шл.** ст. 32.
- Вороньцькі** кн. ст. 30, 32.
- Вороничі** кн. ст. 264.
- вошениче** ст. 124.
- Вячковичі** с. ст. 103.
- Гавриїл, арх. охридський** ст. 550, 560.
- Гавриїл, митроп. галиць.** ст. 391.
- гаєвники** ст. 302.
- гайдуки** ст. 335.
- Галицька Русь, Галичина** ст. 1, 20, 21, 22, 23, 25, 38, 40, 62, 74, 75, 78, 79, 80, 84, 86, 88, 92, 93, 94, 108, 131, 142, 146, 147, 151, 176, 178, 179, 182, 184, 185—98, 200—202, 267, 269, 271—272, 291, 307—21, 360, 367, 368, 373—79, 391, 397, 398, 401, 405, 420, 422, 424, 425, 426, 427, 509, 523, 546.
- Галич м.** ст. 252, 262, 269, 276, 307, 308, 391, 396, 403, 423, 427, 428, 429, 441, 459, 468. — Галицька земля ст. 24, 163—5, 178, 179, 190, 193, 262, 310, 314, 319, 321, 334. — галицька митрополія ст. 385, 459—460.
- Гдашицький Яцко** наміст. галиць. ст. 434—6.
- Гедройтські князі** ст. 29, 32.
- Герасим, митроп. київ.** ст. 403—4, 409, 518.
- Гербест Бенедикт** ст. 541, 542, 543, 545.
- Германів** с. ст. 145.
- Гійсько** с. 182, 192.
- Гладковичі** с. ст. 217.
- Глинський** кн. ст. 30, 171.
- Глиняни м.** ст. 354.
- Глібовичі** ст. 31, 34.
- Гвнлецький монастир** ст. 264.
- Гвідава** с. ст. 113.

Годле поле ур. ст. 374.
 Гойські шл. ст. 266. — Гойська
   Анна ст. 265, 268.
 Головецько с. ст. 269.
 Головчинські ст. 32.
 Головенки шл. ст. 43.
 Головні шл. ст. 32.
 Гольче с. ст. 102.
 Гольшанські кн. ст. 29, 31, 483,
   — Юрій, ст. 529.
 гонтарі ст. 139, 140.
 Горностаї шл. ст. 32, 33 — Іван
   ст. 34.
 Городевка, монастир ст. 268.
 Городло ст. 133, 190, 269, 317.
 Городельські привилеї ст. 51, 52,
   59, 66, 451, 453—55.
 Городецькі князі ст. 30.
 Городище (на Підляшу) ст. 43.
 Городище (в Галич.) ст. 263, 266.
 Городище коло Корця ст. 265.
 городова робота ст. 133.
 Городок під Володимиром ст. 212.
 Городок коло Луцька ст. 267.
 Городок під Львовом ст. 39, 249,
   308, 317, 439, 503.
 Горожана с. ст. 179.
 Гороновські шл. ст. 33.
 Гочів с. ст. 197.
 Гошів, монастир ст. 262.
 Гошовський піп ст. 436.
 Гоща с. ст. 266.
 Грабів с. ст. 268.
 Грабовець м. ст. 317.
 Грабово с. ст. 486.
 Грежани с. ст. 121, 125.
 Григорій Грек, митроп. кпівськ.
   ст. 406, 407, 408—10, 514,
   529—31.
 Григоровичі с. ст. 212.
 Грицківна Маргарита шч. ст. 266.
 „громада“ ст. 361, 363—65.
 Грубешів, Грубешівський пов. ст.
   180, 190, 230, 323.
 Грушів, монаст. ст. 266.
 Грушівська волость ст. 292.
 Грушове с. ст. 380.
 Гулевичі шл. ст. 32, — Гулеви-
   чівна Гальшка ст. 266, — Да-

  мян Г. ст. 608.
 гультаї ст. 168.
 Гумнища с. ст. 189.
 Гурчович, фундатор монаст. ст
   266.
 Густинський монаст. ст. 265, 266.
 Гаштовти ст. 30, 31, 415, — Оль-
   брахт ст. 34, 35, 415, — Ста-
   ніслав ст. 34.
 Гурки шл. ст. 104, 105.
 Давид Ігорович кн. ст. 29, 30.
 Данило, еп. володимир. ст. 528.
 Данило, король ст. 508, 509.
 данники ст. 134, 136, 206.
 данні люди ст. 119—133.
 дань ст. 121—32.
   — дань медова ст. 131.
 Дашковичі шл. ст. 33, 35 — Оста-
   фій ст. 35.
 двірський ст. 289.
 Дворець с. ст. 265.
 двориче ст. 123, 127, 129, 131,
   212—4.
 Деражці, монаст. ст. 267.
 Дергло с. ст. 212.
 Деревне с. ст. 267.
 Дернів с. ст. 190.
 Дермань, монаст. ст. 263.
 десятина ст. 277.
 десятишники ст. 476.
 десятиники ст. 289, 291, 297, 309,
   365, 366, 368.
 Дедько Дмитро ст. 313.
 Діонисій, архиеп. тирновський ст
   558, 559, 572.
 Діонисій патріарх ст. 408, 530.
 діцькі (дітські) ст. 300.
 дим (дворище) ст. 130, 132, 216
 Динівський замок ст. 310.
 Джусячі с. ст. 178.
 Добра с. ст. 92.
 Добромиль, монаст. ст. 263.
 Добряни с. ст. 197, 267.
 Добрянські ст. 92.
 Добчицькі шл. ст. 95.
 Довге с. ст. 190.
 Довойни шл. ст. 32.
 дойдіди ст. 140.
 Дольські кп. ст. 30, 32.

Дошавів монаст. ст. 263, 267.
 Доморадь с. ст. 430.
 Дорогів, монаст. ст. 268.
 Дорогичин м. ст. 210, 229.— Дорогичивська земля ст. 39, 294, 302. — Дорогичинський повіт ст. 33, 179, 181, 205, 340.
 дорогичинський привилей ст. 181—2, 205.
 Дорогобуж м. і монастир ст. 263, 486.
 Дробовщина с. ст. 44.
 Дрогобич, Дрогобиччина ст. 193, 443, 444.
 Дроздовичі с. ст. 81.
 Друцькі кн. ст. 30, 32, — Юрий Друцький-Горський ст. 602.
 Дубища, монастир ст. 263, 486, 500.
 Дубно м. ст. 260, 263.
 Дубрівка Руська с. ст. 189.
 Дубровицькі кн. ст. 29, 31, 32.
 Дунаїв м. ст. 562.
 Дядковичі с. ст. 170, 486.
 дяк ст. 309.
 Дятловичі с. ст. 263.
Ерх Вінзен, біскуп ст. 429.
Евтихий еп. брянськ.-черниг. ст. 408.
Євлашкович Василь, влад. ст. 488.
Єлшняк с. ст. 217.
Єдлиньський привилей ст. 85.
Єремія патріарх ст. 422, 506, 545, 547, 550—60, 562, 572, 573, 603.
Єфрем еп. луцький ст. 459.
Заберезинські шл. ст. 30, 31, — Ян, 31, 34.
 Заболоте с. ст. 190.
 Забороль с. ст. 212.
 Завалів, монаст. ст. 262.
 Завиші шл. ст. 32.
 Завишне с. ст. 190.
 Завої с. ст. 154.
 Загайці, монаст. ст. 266.
 Загіре с. ст. 190.
 Загвозде, монаст. ст. 268.
 Загорів, монаст. ст. 263.
 Загоровські ст. 32, — Григорий

еп. полоцький ст. 498, 556, 584, 585.
 загородняки ст. 135, 180, 181.
 Задарів, монаст. ст. 262.
 Заdereвицькі шл. ст. 104.
 Задніпрове ст. 33, 300.
 закупи ст. 107, 108, 117, 118, 133, 135.
 Замоийський, канцлер ст. 550, 578, 580, 582, 604.
 Замоийський собор ст. 284.
 Замость м. ст. 252.
 Замшане с. ст. 124.
 Зарубський монастир ст. 264.
 Заслав н., монаст. ст. 265.
 Заславські князі ст. 29, 32.
 Засане с. ст. 192.
 Заставе с. ст. 124.
 Заушська волость ст. 291.
 Защиновці с. ст. 189.
 Збараж м. ст. 267.
 Збаражські кн. ст. 30, 31, 32, 294.
 Збируйський Діонисий, владика холм. ст. 564, 567, 575, 585, 591.
 Звенигородський повіт ст. 33, 295.
 Звняч с., монаст. ст. 268.
 Звягольська волость ст. 33.
 Звягольські князі ст. 33.
 земля ст. 125, 131.—земля данна ст. 121.
 земська автономія ст. 13, 24, 25, 320—1, 340.
 Зеновевичі шл. ст. 30, 31.
 Земовіт Мазовецький кн. ст. 40.
 Зимна вода с. ст. 178.
 Злоба Тимотей, архим. супрасльський ст. 502.
 Золотники м. ст. 446.
 Золочів м. ст. 268.
 Зубів с. ст. 189.
 Зубря с. ст. 238.
Мабче замок ст. 492, 500.
Желедець с. ст. 190.
Желехів, монаст. ст. 262.
Жеравка с. ст. 145, 146, 366.
Жеславські кн. с. 32, див. Мстиславські.
Жигимонт-Август король і в. кн.

- ст. 36, 51, 53, 68, 243, 244, 333, 416, 417, 448, 454, 455, 463, 490.
- Жигмонт Кейстунович** в. кн. ст. 49, 59, 60, 404, 452, 520, 523.
- Жигмонт Старий** в. кн. ст. 12, 34, 45, 49, 50, 53, 59, 60, 68, 69, 210, 243, 300, 415, 416, 434—40, 447, 453, 459, 481, 488.
- Жигмонт III** король ст. 571, 575, 589, 590, 591, 595, 596, 597, 600, 611, 612, 613, 616, 617.
- Жидатичі** с. ст. 238.
- Жидачів, Жидачівська земля** ст. 40, 308, 314, 318.
- Жиди на Україні** ст. 240, 246, 254—61, 327, 443 — жидівські привилеї в в. кн. Лит. ст. 652—3.
- Жидичин, монаст.** ст. 263, 491, 501, 552.
- Жизомир монаст.** ст. 262.
- Жилинські** кн. ст. 30, 32.
- Житані** с. ст. 214.
- Житомир м.** ст. 62, 121, 125, 141, 216, 217, 290, 295, 340.
- Жолвяж волость** ст. 290.
- Жоравницькі с.** 500.
— **Жоравницький Марко** нар. еп. луцький ст. 489.
- Жорославська волость** ст. 44.
- Іван, біскуп перемиш.** ст. 423.
- Іван, еп. луцький, нар. митроп. галиц.** ст. 395—6, 397, 409, 420, 432.
- Іван з Вишні** ст. 497—9, 501, 568.
- Ігнасків с.** ст. 190.
- ізгої** ст. 107.
- Ілівичі шл.** ст. 30, 31, — **Іван** ст. 30.
- Іля Куча митр.** ст. 416, 417.
- Іоїль, монах** ст. 267.
- Іона Гоголь, архим. кобр.** ст. 585, 589.
- Іона, митроп. москов.** ст. 404, 405, 406, 407, 408, 475, 476.
- Іона, археп. полоцький. митроп. київськ.** ст. 412.
- Іона митроп. київ.** ст. 414.
- Іона Протасович митроп. київ.** ст. 416, 457, 465, 490, 492, 527, 528, 529, 530.
- Ісидор, митр. київ.** ст. 404, 405, 406, 407, 408, 409, 518—28, 596.
- Іспас, монаст.** ст. 267.
- Італійці на Україні** ст. 250.
- Іоаким, патр. аятох.** ст. 503 506, 550.
- Йосиф митр. київ. (1522—34)** ст. 414—5, 435, 469.
- Йосиф Болгаринович митроп. київ.** ст. 413, 414, 533, 535—9.
- Йосиф Солтан митроп. київ.** ст. 414, 435, 479, 480.
- Іазимир Вел. кор.** ст. 75, 76, 77, 167, 225, 240, 251, 307, 391, 392, 422, 423, 424, 425, 426, 427.
- Іазимир Ягайлович** в. кн. і король ст. 9, 12, 21, 31, 44, 67, 80, 98, 134, 179, 181, 247, 290, 406, 407, 410, 411, 523, 526, 527, 529, 531.
- Іазимирові привилеї** ст. 12, 18, 51, 52—3, 63, 64, 70, 149, 173, 179, 181.
- каланьики, калані люде** ст. 116, 146, 147, 163, 172, 637.
- Калуш м.** ст. 146, 147.
- Камінець подільс. м.** ст. 203, 229, 246—9, 251—3, 260, 269, 308, 309, 317, 319, 323, 346, 434, 557.
- Камінка м.** ст. 262. — **камінецьке старство** ст. 188, 190.
- Канів м.** ст. 293, 295, 341.
- каптур** ст. 189.
- Капусти кн.** ст. 33.
- Карачевські шл.** ст. 97.
- Кафа м.** ст. 252.
- Кезгайли пани** ст. 30, 31, 35.
- Кердєвич Грицько** ст. 21.
- Кидаловичі с.** ст. 103.
- Київ м.** ст. 141, 217, 218, 230, 252, 254, 260, 264, 293, 294, 386, 388, 389, 390, 392, 394,

- 398, 399, 403, 450, 475, 479, 480, 481, 488, 509, 510, 580.
— Михайлівський (Золотоверхий) монастир ст. 481. — Печерський мон. ст. 465, 479, 480, 481, 487.
- Кіівщина ст. 1, 2, 7, 11, 16, 26, 33, 46, 62, 70, 71, 110, 120, 131, 140, 145, 210, 254, 271, 294, 295, 302, 334, 338, 339 — 41, 360, 447, 450, 528, 601, 607.
- київський привилей ст. 12, 67.
- Кипріян митроп. ст. 393, 394, 396, 397, 398—9, 400, 409, 418, 432, 448, 475, 509, 510, 511, 512.
- Кирдеї пани ст. 32.
- Кисіль Адап ст. 266.
- Кишки пани ст. 30, 33, 34, 35.
- Клевань с. і монастир ст. 263, 469.
- Клекотів с. ст. 238.
- Клецьк м. ст. 209.
- Клим Смолятич митроп. київ. ст. 401, 402.
- Клинці с. ст. 267.
- Клоковичі с. ст. 104.
- Кметі с. ст. 190.
- Кніги шл. ст. 33.
- Кнегвиницький Іов ст. 267.
- князівство ст. 383—4. — князі ст. 377—9.
- Княже, монаст. ст. 269.
- Кобринське князівство ст. 3, 33, 209, 211, 292, 294, 295, 300.
— Кобринські князі ст. 33, 294. — Федора 277.
- Кобринь м. і монаст. ст. 264, 269.
— Кобринський монастир ст. 277.
- ковалі ст. 140.
- Козеки кн. ст. 32.
- Козинські шл. ст. 32.
- Козяровські селяни — втікачі ст. 95.
- Койданів с. ст. 80.
- коланні — див. каланні
„колея“ ст. 288, 289, 291, 362.
- колісники ст. 139, 140.
- колода (tunna) ст. 123.
- Колоденка, монаст. ст. 267.
- Колошня м. ст. 268, 269, 314, 317, 434.
- Комаєвські ст. 32.
- коморники ст. 135.
- конокоршці ст. 139, 140, 142.
- Констанцький собор ст. 400, 513 — 17.
- конюхи ст. 139, 142, 143, 145, 212.
— конюші села ст. 196.
- Конюшки с. ст. 190.
- Константин Ольгердович ст. 29.
- Копистенський, автор „Паліодії“ ст. 494, 532, 585, 606, 612.
- Копистенський Михайло влад. перем. ст. 571, 575.
„Копні суди“ ст. 360—1.
- Копті шл. ст. 32.
- Корець м. ст. 29, 264, 265.
- Корецькі князі ст. 14, 29, 32, 265, 266.
- Коріатовичі кн. ст. 22, 80, 246, Юрий 229.
- Корибут Дмитро кн. ст. 8, 289, 291.
- Корицькі шл. ст. 32.
- Коровники с. ст. 179, 182, 192.
- Коропець с. ст. 315.
- Коросно м. ст. 375.
- Коршів с. ст. 213.
- Косів, монаст. ст. 262.
- Костарівці с. ст. 189.
- Костевичі шл. ст. 32.
- Костпровичі с. ст. 147, 148, 154.
- Кошицький привилей ст. 38, 63, 73, 77, 79, 322.
- Кочережин с. ст. 104.
- крайник ст. 378, 379.
- Красна с. ст. 113.
- Красногорка, монаст. ст. 267.
- Краснопуца, монаст. ст. 268.
- Красностав м. ст. 166, 180—3, 249.
- Красовський львівськ. братчик ст. 556.
- Кревська упія ст. 63, 449.
- Кремінець м. ст. 209, 210, 230,

- 239, 254, 266, 267, 293, 294,
295, 302, 308, 340, 344, 348,
349.
- Кремно с. ст. 125.
- Крехів, монаст. ст. 267, 268.
- Криве с. ст. 268.
- Крилівці с. ст. 219.
- Кринос, крилоський монастир ст.
432, 433, 478.
- Крим ст. 251.
- Кропотки кн. ст. 32.
- Крохаїв с. ст. 217.
- Крошпийські кн. ст. 30, 32.
- Крупецький монаст. ст. 267.
- Куйшатиці с. ст. 81.
- Кунатовські шл. ст. 95.
- куниця ст. 121—2. 205.
- Купплів, монаст. ст. 262.
- Курцевичі кн. ст. 32.
- Кутновичі с. ст. 238.
- Лаврів**, монаст. ст. 263.
- Лагодище, монаст. ст. 262.
- лазежі ст. 168.
- Лазовський Теодосій влад. холм-
ський, потім полодшир. ст. 416,
490, 491, 492—3, 501.
- Лапшин, монаст. ст. 268.
- Лебедів с. ст. 364.
- Лев кн. ст. 145, 150.
- Лежайське староство ст. 201, 202.
- Летичів м. ст. 203, 317.
- Лівобічна Україна ст. 231, див.
Задніпрове.
- Лісники, коло Бережан, монаст.
ст. 267.
- лісничі ст. 139, 140.
- Літвня с. ст. 380.
- липечна ст. 123.
- Лис с. ст. 272, 273—4.
- Лиска ст. 280.
- Лисько, монаст. ст. 267.
- Литвинів, монаст. ст. 268.
- Литовиж с. ст. 230.
- литовська митрополія ст. 385.
- литовське державне право ст.
2—4, 40, 156—61, 169—75,
236, 288, 293.
- Литовський статут див. Статут.
ловці, ловчі ст. 139, 143, 302.
- Лодипка с. ст. 190.
- Лодиня с. ст. 93.
- Лозич, боярин ст. 45.
- Лопатин м. ст. 290.
- Лопатич Сенько ст. 483.
- Лубенщина ст. 220.
- Лугвен-Семен кн. 29. — Лугвено-
вич Юрій ст. 524.
- Лука еп. полоц. ст. 413, 414.
- Лука, монастир ст. 266.
- Лукавиця с. ст. 178.
- Лукошські кн. ст. 30, 32.
- Луцьк, Луцька земля ст. 15, 50,
51, 212—215, 224, 230, 252,
254, 263, 267, 271, 289, 293,
294, 300—302, 340, 342, 397,
430, 457, 458, 469, 499, 503.
— Луцька єпархія ст. 460,
480, 481, 488.
- Любар (Любартів) монаст. ст.
264.
- Любарт Гедимшинович кн. ст. 8,
289, 422, 449.
- Любартова грамота ст. 459.
- Любачів м. ст. 308, 315.
- Любецькі кн. ст. 32.
- Любеч ст. 218—20.
— Любецькі бояре ст. 100.
- Люблинська унія ст. 1, 2, 3, 7,
36, 62, 447.
- Людовик король ст. 77, 308, 375,
428.
- Люкаріс Кирил протосінкел ст.
606, 613, 616.
- Львів 142, 227, 232, 234, 240—
46, 250—2, 256, 258, 262,
266, 268, 278, 289, 307, 308,
310, 346—48, 353, 403, 423,
424, 425, 427, 429, 434, 439
—41, 506, 525, 528, 552, 557,
607. — монаст. св. Юра ст.
435, 436.—брацтво ст. 504—6.
- Львівська земля ст. 24, 178, 179,
182, 186, 187, 193, 197, 314,
318, 334, 458.
- Львові грамоти ст. 76, 93, 94,
150.
- Ляцькі шл. ст. 32.
- Лядинський монастир ст. 265, 267.

Маури с. ст. 164.
Макарій еп. луцьк., потім митроп. ст. 415, 478.
Макарій Чорт митроп. ст. 412, 413.
Макарій влад. львів. див. Тучапський.
Макотерти с. ст. 486.
Максаковский монастир ст. 266, „Мала Росія“ ст. 388—9, 394.
Малехів с. ст. 238.
Мальчичі с. ст. 178.
manstwa ст. 103—105.
Маява, монаст. ст. 267, 268.
Марія королева ст. 429, 430.
Марія кн. пинська ст. 128.
Марамарош ст. 374.
Мартинів с. ст. 369.
Матвій канонік, нар. арциб. галицький ст. 427, 428.
Матій біскуп подільськ. ст. 431.
Магудейович бояр ст. 76.
Мацейовський біск. чупцький ст. 545, 569, 570, 573, 578, 579, 600, 606.
Мгарський монастир ст. 265, 267.
Медяка с. ст. 93, 144, 179, 182, 192. — **Медицька** королівщина ст. 281.
медові дани ст. 121, 123—5.
Межибродє с. ст. 310.
Межигорський монастир ст. 264, 265, 268, — **парафія** ст. 488.
Межиріче с. ст. 102.
Мелетій див. Пігас
Мелецький монаст. ст. 263, 264, 483, 484.
Мельницький повіт, земля ст. 33, 294, 340.
Мельштинські (Спитки, Ярославські) ст. 39, 40, 103—5.
Менглі-герай ст. 33.
„вѣстичи“ ст. 224, 225.
Мисаїл Пструч, еп. смолен., нареч. митроп. ст. 409, 410, 411, 531—35, 537.
Микитиничі, бояре ст. 32.
Миколаїв, монаст. ст. 262.
Мпловане с. ст. 179.

Милолюб, місц. ст. 511.
Мильче, монаст. ст. 267.
Митки шл. ст. 97, 98.
Михайло король ст. 281.
Михаловські міщ. барськ. ст. 95.
Могила Бремія госп. молд. ст. 604.
Могила П. митроп. ст. 268, 283.
Могилянка Раїна ст. 265.
Модриця с. ст. 190.
Мозирський повіт ст. 362.
Монтигирдовичі пани ст. 32.
Монтовти пани ст. 14, 15, 32.
Моравсько с. ст. 103, 105.
Морення монаст. ст. 265.
Мороховський ст. 532.
Мосальські кн. ст. 32.
Мостиська м. ст. 189, 191, 323.
 — **М.** староство ст. 275.
мостова робота ст. 133.
Мощани с. ст. 287.
Мрочки м. ст. 212.
Мстиславські-Жеславські кн. ст. 29, 31, 170.
муляри ст. 140.
Мушинський ключ ст. 445.
Нагуевичі с. ст. 263.
намістники ст. 288, 289, 292, 293, 294—5.
Нарбутовичі шл. ст. 32.
Наримунт Гедимінович кн. ст. 29.
Настащин с. ст. 190.
Насути шл. ст. 31.
невільники див. несовобідні.
Невірків монаст. ст. 266.
Негребка село ст. 94.
Немиричі шл. ст. 32.— **Немиричі-Гриمالичі** ст. 33, 35.
Немировичі шл. ст. 31, 32, **Андрій** ст. 34.
Нєсвицькі кн. ст. 30, 40,— **Фельдо** ст. 30.
„непохожі“ люде ст. 112, 169—74.
несовобідні ст. 107—16, 134, 135, 146, 148, 172, 174.
Нехвороша м. ст. 219.
Ніжинське староство ст. 341.
німецьке право ст. 17, 137, 151,

- 164, 176, 178, 192, 193, 197, 223—240, 245, 246, 257, 370—73.
- Німці на Україні ст. 21, 224, 225, 227—8, 241, 250.
- Никифор екзарх царгор. патріарх. ст. 549, 603—608, 609—11, 615, 616.
- Никифор архим. печ. див. Тур.
- Нифонт митроп. галицьк. ст. 391.
- Нифонт патріарх ст. 413, 535, 536.
- Новгород-Сіверський повіт ст. 295, 340.
- Нове Місто м. ст. 263, див. Библо.
- Носилівські шл. ст. 32.
- Овруч м. ст. 141, 264, 269, 294, 295, 340. — замок ст. 46, 98, 141, 216.
- овруцькі бояре і шляхта ст. 98, 99.
- огородники ст. 114—5, 135, 136.
- Одинцевичі кн. ст. 32.
- Одрехова с. ст. 154, 195, 279.
- Одровожі шл. ст. 40, — Андрій ст. 318, 319.
- Олевська волость ст. 290.
- Олександр в. кн. лит. ст. 12, 30, 44, 61, 68, 171, 255, 260, 290, 413, 444, 445, 447, 458, 468, 535, 536, 537—8.
- Олександр Патрикєвич, кн. стародубський ст. 29.
- Олександрів привилей ст. 53, 67.
- Омелько кн. київ. ст. 9, 14, 449, 524, 528.
- Омельковичі ст. 449, 450, — Семен ст. 11, 67, 120, 122, 141.
- Олена, в. кн. ст. 414, 444.
- Одесько замок ст. 429.
- Олєвіцький Збігнєв ст. 523, 524.
- Олика м. ст. 352.
- Ольбрахт король ст. 431.
- Ольгимунтович Іван кн. ст. 449.
- Ольгерд в. кп. ст. 8, 387, 390, 392, 393, 449.
- Ольшани с. ст. 189, 192.
- Онисифор Дівочка митроп. ст. 417, 553, 554, 572.
- орди́ні ст. 163, 637, — ординські служби ст. 99.
- Орґашів с. ст. 190.
- осада ст. 136, 206, 211.
- осочники ст. 139, 142.
- Осталовський-Допатка Іван імен. влад. ст. 441.
- Остер м. ст. 217, 218, 220. — о. старство ст. 341. — о. бояри ст. 100.
- Остиковичі кн. ст. 30, 31.
- Островок с. ст. 218.
- Острог м. ст. 265. — остро́зька коле́гія ст. 545.
- Острозькі, князі ст. 14, 29, 31, 32, 33, 40, 102, 293, Данило ст. 289, Ілья ст. 35, Константин ст. 34, 35, 265, 447, 453, 458, 487, 501, 505, 543, 544, 545, 573, 579, 581—83, 590—92, 593—6, 601—6, 607—9, 613, Олександр ст. 607, Януш 544, 548.
- отчина ст. 102, 103, 159, 160.
- отчинні люде ст. 170.
- отчинчі ст. 112, 174, 175.
- Охмистровпчі шл. ст. 32.
- Панашовський Григорій, фонд. мон. ст. 267.
- панщина ст. 122, 126, 127, 133, 135—8, 176—98, 202—20, 282, 283.
- Пара с. ст. 129.
- паробки ст. 110.
- Пархвєповичі зем. ст. 44.
- Патїй, див. Потїй.
- Патєчі с. ст. 217.
- Паці шл. ст. 32.
- Пациків, монаст. ст. 267.
- Пекуличі с. ст. 192.
- Пелчицький, влад. пинський ст. 499, 564, 567, 585, 589, 591.
- Пеля с. ст. 284.
- Переворськ м. ст. 40, 314.
- Перегинсько, монаст. ст. 262.
- Передільниця, Передільницькі князі ст. 40, 483. — кн. Ярохна ст. 483.
- Перекопа, монаст. ст. 267.

Перешиль ж. ст. 238.
 Перешиль і Перешильська земля, ст. 24, 40, 93, 177—9, 185, 186, 188, 189—91, 194, 230, 242, 249, 250, 256, 262, 266, 269, 279, 289, 307, 308, 314, 321, 323, 334, 375, 423, 428, 429, 430, 444, 460, 580, 607.
 Пересопниця ж. ст. 170. — монастир ст. 486.
 перехід селян ст. 161—74.
 Переяслав, Переяславщина ст. 2, 220, 341.
 Петр шитроп. гал. ст. 391.
 Петрановські шлях. ст. 95.
 Печерський мон. — див. Київ.
 Півів монаст. ст. 264.
 Пили с. ст. 273.
 Пинськ ст. 254, 264, 269, 286. — Пинське князівство, Пинщина, ст. 33, 61, 71, 209, 276, 294, 295, 300, 340, 360, 361, 483, 607.
 писче ст. 132.
 півсвобідні ст. 106, 109, 134, 136.
 Пігас Мелетій, патр. александр. ст. 560, 603, 612, 615.
 Підгайці, с. ст. 164.
 Підгірці, монаст. ст. 262.
 Підгородище, монаст. ст. 267.
 Підляше ст. 1—2, 13, 17—8, 23, 33, 43, 61, 70, 178, 205, 209, 294, 300, 302, 339, 340.
 підсуїдки ст. 135.
 Пійло с. ст. 190.
 Пітрич, монаст. ст. 262.
 платнірі ст. 140.
 Пловці с. ст. 148.
 Побожє ст. 216, 218.
 Побужє ст. 33, 108, 131, 229, 278, 291, 292, 294.
 повіт ст. 294.
 повоз ст. 127, 180.
 поволовщина ст. 132.
 Погоня, монаст. ст. 267.
 поданє ст. 132.
 Поділе ст. 1, 2, 21, 22—4, 39, 40, 62, 80, 81, 82, 86, 95,

147, 152, 262—4, 229, 271, 289, 307, 308, 311, 312, 314, 317, 319, 323, 334, 339, 340, 367, 368, 434, 435, 437.
 подишщина ст. 122.
 подлазники ст. 139.
 Подніпровє ст. 58, 108, 216.
 Подоляни с. ст. 292.
 Полісе ст. 108, 120—8, 158. — Полісе волинсько-пинське ст. 126—8, 291. — Полісе кивське ст. 2, 98, 141, 216, 291, 360, 361.
 Половці с. ст. 189.
 Полозовичі шл. ст. 33.
 полоненники ст. 111—2.
 Полонська маєтність ст. 213.
 Полонча с. ст. 187.
 Полубенські кн. ст. 30, 32, 607.
 полудє ст. 121, 123, 132.
 польське право ст. 1, 2, 23, 26, 40, 67, 68, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 92, 151, 164, 171, 175, 210, 232.
 польські впливи в укр.-руських землях ст. 3, 22, 63, 64, 205, 210.
 Поннає ст. 108.
 Попова с. ст. 384.
 Порицькі кн. ст. 30, 32.
 Поросє ст. 121, 122.
 Порохницькі маєтності ст. 104.
 посадники ст. 288, 289.
 Посевіно Антоній пап. легат ст. 544—5.
 посощина ст. 127, 131.
 Потій Адам-Іпатій, каштелян, потім влад. володим. ст. 475, 531, 532, 547, 548, 550, 560, 562, 563, 564, 569, 571, 573, 574, 577—81, 582, 583—85, 589, 590, 595, 600, 617.
 потуг ст. 216.
 похлібне ст. 124.
 похожі люде ст. 169—74.
 Почаїв ст. 265, 268.
 права селян на землю ст. 149, 150, 152—61.
 право виходу ст. 163—8, 175.

прекарне володінє ст. 66—7.
 привілеї шляхотські ст. 47—9,
 50, 51, 52, 57, 75, 84, 85, 88.
 пригон ст. 127, 128.
 првробки ст. 111, 114.
 присівок ст. 118.
 прихожі люди ст. 118.
 Прогноів с. ст. 187.
 Пронські кн. ст. 30, 32.
 Просік с. ст. 238.
 Путивльський повіт ст. 295.
 п'ятигорські хоругви ст. 335.
 Пятничани, с. ст. 268.
Радивили кн. ст. 30, 31, 33, 34,
 35, 213.
 Радивські шл. ст. 97.
 Радимно с. ст. 430.
 Радомисль м. ст. 481.
 Радостів с. ст. 122.
 Радошичі с. ст. 377.
 Раковець с. ст. 268.
 Ратно м. ст. 580. — Ратенське
 староство ст. 122—6, 217,
 362, 375.
 Реклинець с. ст. 190.
 референдарський суд ст. 200.
 Ріпчин кут с. ст. 104.
 Річця с. ст. 190.
 риболови ст. 139.
 Риботичі с. ст. 75.
 Ричигів с. ст. 179.
 робітні люде ст. 134—38.
 Ровне с. ст. 430.
 Рогатин, Рогатинщина ст. 193,
 268, 269, 429.
 Рогатинці, львівські братчики ст.
 556.
 Рогоза Михайло митроп. ст. 417,
 498, 554, 558, 559, 562—570,
 572, 573, 574, 577—80, 582,
 584, 585, 605—14.
 Ржищів, монаст. ст. 264.
 Розваж, монаст. ст. 264.
 Розігрче, монаст. ст. 267.
 Роман митроп. литов. ст. 387,
 388—9, 390, 409, 418.
 Романів с. ст. 121, 219.
 Ропянка с. ст. 267.
 Рудники с. ст. 262, 268.

Рудники ст. 139, 140.
 Рудно, с. ст. 278.
 Ружин м. ст. 214.
 Ружинські кн. ст. 32.
 Руковиш, с. ст. 268.
 „Руська Правда“ ст. 361, 630—1,
 633.
 руське боярство ст. 25, 27, 28,
 30, 49, 78, 99.
 Руське воєводство ст. 152, 333,
 334, 339, 340, 601, 602, див.
 ще Галицька Русь.
 руське право ст. 4, 22, 138, 153,
 164, 165, 167, 177, 192, 198,
 227, 232, 363—370, 377, 630
 —1, 633.
 руські впливи в праві в. кн. Литов.
 ст. 19, 20, 43, 630—1, 633.
 Рутський митроп. ст. 283.
 ручка ст. 123.
 Ряшів, м. ст. 75.
Садово с. ст. 101.
 Сакович Касія ст. 270, 283.
 Самбір, Самбірщина ст. 154, 178,
 192, 194, 195, 263, 266, 269,
 283, 284, 315, 317—8, 375,
 376—79, 384.
 Сангушковичі Сангушки ст. 14,
 29, 31, 32, 33, 35, 102, 265,
 294, 488, 484. — Андрий 35,
 36, 483, 484. — Федір, ст. 35,
 36, 265. — Олександр, 35.
 — Роман 36. — Ян, 35.
 Саночок с. ст. 199, 201.
 Саліги див. Сопіги (Сопеги).
 Саражський пов. і староство ст.
 210, 340.
 Сатанівська волость ст. 80.
 Сваричевичі с. ст. 129.
 Сваричів монаст. ст. 262.
 Свіда, с. ст. 218.
 Свистельники с. ст. 164.
 Свитригайло в. кн. ст. 9, 12, 39, 230,
 262, 277, 289, 403, 404, 431,
 449, 452, 459, 518, 519, 528.
 Свірські кн. ст. 29, 32.
 село ст. 131.
 Семашки, Семашковичі ст. 32, 500.
 Семен, кн. київ. див. Омельковичі.

Семигород ст. 374.
 Сербинівські шл. ст. 95.
 Сикора Япек ст. 436, 437.
 Сильвестр митр. див. Велькевич.
 Симеон екзарх молд. ст. 395.
 Симеон, митроп. київськ. ст. 411, 412.
 Симон, патріарх ст. 530.
 Синьків с. ст. 268.
 Сирпутьевичі пани ст. 32.
 Сіверщина ст. 2, 131, 539.
 Скала м. ст. 269, 315, 317.
 Свалат м. ст. 268.
 Скарга Петр ст. 542, 543, 544, 546, 547, 549, 559, 606, 608, 609, 612.
 Скиргайло кн. ст. 11, 449, 475.
 скіпщина ст. 277, 279.
 скупля ст. 155, 156.
 Слобідка с. монаст. ст. 276.
 Слободище с. ст. 216, 218.
 Словита с. і монаст. ст. 187, 262.
 слуги ст. 46, 47, 108, 120, 138—48. — замкові ст. 138, 140—2. — ординські ст. 139, 141, 145, 146. — панцирні ст. 138—40. — поленницькі ст. 139, 141. — путві ст. 138—41. — сотні ст. 147—9.
 служебне право ст. 82.
 служебні люде ст. 138—48.
 служби ст. 46, 47, 65, 66, 68—9, 70, 71, 86, 87. — невольна ст. 114. — тягла ст. 114.
 Слуцьк, Слуцьке князівство ст. 473, 580.
 Смуцькі кн. ст. 29, 31, 36. — Юрий ст. 545.
 смерди ст. 107, 146, 147.
 Смолів, монаст. ст. 263.
 Смолино с. (Чернигівщина) ст. 171.
 Смолинь, монаст. ст. 263.
 Снольниця с. ст. 375.
 Снольницький монаст. ст. 263.
 Смотрицький Мелетий ст. 532.
 Смотрич м. ст. 308, 309.
 Снятин м. ст. 252, 269, 434.
 Собєвский Яков ст. 282 — Ян ст. 275.

Собєвський замок ст. 310.
 Собні, земляне ст. 43.
 Сobotів, монаст. ст. 262.
 Сованський монаст. ст. 263.
 Сокаль м. і Сокальщина ст. 190, 267, 575, 577, 584, 591, 592.
 Сокил, монаст. ст. 268.
 Соколів м. ст. 229, 238.
 сокольники ст. 139, 146, 147.
 Сокольські кн. ст. 32.
 Соколинські кн. ст. 30, 32.
 Сокулець, монаст. ст. 268.
 Соліковський, арцибіск. львівський ст. 562, 606.
 Сологуби шл. ст. 32.
 Солодир присілок ст. 125.
 Солонка с. ст. 145, 146, 154, 277, 278, 366.
 Солтани ст. 32, 35. — Солтан Йосиф див. Йосиф.
 Солхат м. ст. 251.
 Сошно с. ст. 134.
 Сопіги ст. 30, 31, 33, 37, 413. — Іван, 34, 413, 535, 536, 537—8.
 Сотники, сотські ст. 289, 291, 297, 309, 365, 366.
 сотні люде ст. 147—9.
 спадщинне право селян ст. 159, 160.
 Спас, монаст. ст. 263.
 Спиридон Сатана митр. київск. ст. 410, 411.
 Спитко див. Мельштинські.
 Ставчани с. ст. 155.
 Станислав м. ст. 252.
 Станислав в Ходча ст. 38, 432, 433.
 Станкевич Ларивон бояр. ст. 44.
 Стародуб м. ст. 170.
 „старці“ с. 289, 291, 297, 357, 358, 365, 366, 367.
 Старява с. ст. 375.
 Статут Литовський ст. 18, 28, 37, 50, 55, 56, 59, 60, 64, 68, 71, 72, 236, 293, 339, 341, 342, перший ст. 111, 160, 172, 174, 175, 176, 454. — другий ст. 100, 101, 112, 161, 174, 455.

— третій ст. 112, 114, 174, 175, 236.
 Степань м. ст. 263.
 Стрвях р. ст. 194.
 Стретович Іван ст. 34, 35.
 стрільці ст. 139, 142.
 Стрий, Стрийщина ст. 187, 190, 193, 317.
 Супрасль, супрасльський монаст. ст. 265, 268, 479, 580.
 Сухоріче с. ст. 190.
 Суша, єпископ ст. 272.
 Святийолк Ізяславич кн. ст. 29.
 сябри ст. 107, 108.
 Сянік м. ст. 142, 147, 226, 227, 307, 308, 344. — Сяницька земля ст. 24, 75, 92, 93, 154, 155, 164, 178, 186, 189, 190, 191, 194, 284, 286, 287, 310, 312, 314, 321, 334, 354, 375, 430.
 Сянічок с. ст. 148.
Телятники с. ст. 369.
 Теогност митроп. київ. ст. 385, 386, 387, 461.
 Теодор, митроп. гал. ст. 391.
 Теодорит митр. ст. 386, 387.
 Теодосій єп. полоцьк. ст. 398.
 Теодосій див. Лазовський.
 Теофан, Грек, єп. меглинський ст. 491, 552, 566.
 Теремовля ст. 267, 269, 308, 309, 314, 315, 317, 323. — земля ст. 24, 186, 187, 189, 190, 191, 203.
 Терехтемирів, монаст. ст. 264.
 Терлецький Кирил, владика луцький ст. 492, 498, 500, 501, 504, 555, 556, 564, 567, 569, 79, 574, 575, 576, 577, 581, 582, 584, 585, 586, 589, 590, 591, 595—600.
 Тернопіль м. ст. 268, 557.
 Терпсевз с. ст. 122.
 Тершів с. ст. 285.
 тивуни див. тівуни.
 Тикотинський повіт ст. 340.
 Тимоновка с. ст. 221.
 Тирава с. ст. 143, 148, 154, 351.

Тисаровський Бремія, львівськ. владика ст. 475.
 тисяцький ст. 288, 289.
 Тишковичі пани ст. 32.
 Тишкевич-Скушин, воєв. ст. 563, 579.
 Тишовці м. ст. 190, 257, 269.
 тівуни (тивуни) ст. 289, 291, 297, 309, 365, 366—8.
 Товмачик с. ст. 262.
 толока ст. 122, 133, 211, 217.
 Торокацький монастир ст. 264.
 Торосевич Мик. біскуп вірменський ст. 253.
 торунсько-бидгощська конституція ст. 183—5, 186, 187.
 Тригорський монастир ст. 264, 268.
 Триліси с. ст. 220.
 Трубчевськ ст. 289.
 Тур Никифор, архим. печер. ст. 580, 610.
 Туреччина ст. 252.
 Туровське князівство ст. 294, 300. — турово-пинська єпархія ст. 460.
 Турянський шл. ст. 266.
 Тустань ур. ст. 429.
 Тучапський Макарій, влад. львів. ст. 437—440.
 тяглі люде ст. 108, 119, 134—38, 160, 170, 174.
Угерники с. ст. 104.
 Угерці с. і монаст. ст. 104, 263.
 Угорник, монаст. ст. 267.
 Угринів, монаст. ст. 262, 269.
 Улашківці, монаст. ст. 268.
 Улич с. ст. 92, 147, 148.
 Унівський монастир ст. 464, 481.
 урочні селяне ст. 119.
 устава виленського і троцького замку ст. 45—6, 110, 135.
 устава на волоки ст. 128, 136, 206—210, 296, 380.
 уствиця ст. 124.
 Утішків, волость ст. 290.
 Федір, єп. луцький ст. 396.
 Федір Любартович ст. 9, 40, 252.
 Федір Ольгердович ст. 29, 33.

- Федір Ярославич, кп. пинський ст. 158, 488.
 Федор в Царгорода, вікарій до-
 шнік. ст. 512.
 Федьковичі шл. ст. 33.
 Ферарсько-флорентійський собор
 ст. 405, 519—23, 586.
 фільварки, фільварчне господар-
 ство ст. 119, 126, 155, 156,
 162, 176, 178, 207, 213, 216,
 217, 218—20, 295—6, 365,
 366.
 Фільотей патріарх ст. 393, 395.
 Флорентійська унія ст. 404, 534,
 дпв. Ферарський соб.
 Фотій, митроп. кнів. ст. 398—9,
 400, 403, 409, 518.
Жабне с. ст. 217.
 Халецький ст. 35, 606, 612.
 — Михайло ст. 35.
 Хлупинці присілок ст. 125.
 Хмельник і Хм. староство ст. 98,
 202—3.
 Хмельницзна ст. 220, 221.
 Ходкевичі ст. 30. — Олександр
 ст. 31, 35, 101, 265.
 Ходовичі с. ст. 238.
 з Ходча див. Станислав.
 Холм м. ст. 423, 428.
 — Холмська земля ст. 23, 24,
 104, 166, 180, 182, 217, 271,
 308, 314, 317, 321, 333, 334,
 339, 373.
 Хорлуп, замок ст. 492, 500.
 Хоростків с. ст. 146, 147.
 Хоростківці с. ст. 145, 147.
 Хохонів с. ст. 145.
 Хребтовичі ст. 31, 33, 564, 565.
 — Мелетій влад. володим. ст.
 489, 492—3.
Цамблак Григорій митроп. ст.
 399, 400, 401, 402, 403, 409,
 413, 418, 512, 513—18.
 Цевів с. ст. 214.
 цехи ст. 243—6, 249, 256.
 Цибульки шл. ст. 32.
 Цяків с. ст. 192.
Чапличі шл. ст. 32.
 чежядь ст. 110, 111, 112, 113,
 133, 135, 143.
 Червоногород, червоногородське
 староство ст. 308, 309, 315,
 319.
 Чергова с. ст. 430.
 Черезиси ст. 335.
 Черкаси м. ст. 295, 341, 481.
 Чернигів, Чернигівська волость,
 ст. 171, 295, 339, 340, 460.
 Чернплява, монаст. ст. 263.
 Черичці, монаст. ст. 263.
 Чертіж с. ст. 190.
 Черторпійські кн. ст. 14, 29, 32,
 469. — Федір ст. 34.
 Черхава, с. ст. 269. — монастир
 ст. 263.
 Четвертинські кн. ст. 29, 32,
 221.
 Чешбіси с. ст. 310.
 чопове ст. 330.
 Четвертня м. ст. 267.
 Чижі, шл. ст. 32.
 Чорнобиль м. ст. 44.
 Чорногород с. ст. 212, 213.
 Чортків м. і монаст. ст. 268.
 Чуднів м. ст. 121, 140. — Чуд-
 нівська волость ст. 33.
Шаравка м. ст. 190.
 Шаргородська волость, ст. 105,
 106.
 Шегиня с. ст. 192.
 Шептиці, монаст. ст. 263.
 Шишковці шл. ст. 32.
 шляхта неповноправна ст. 89—90.
 — служебна ст. 91.
 шос ст. 330.
 Шпакова с. ст. 215.
 Штральзунд ст. 225.
 Шумлянський владика ст. 281.
 Шумськ м. і монаст. ст. 264.
Щебрешинська волость ст. 104,
 105, 180.
 Щеплотський мон. ст. 266.
 Щирець ст. 198, — монаст. ст.
 262.
 Щитна, монаст. ст. 263.
 Щитовичі, шл. ст. 32.
 Щодрогоц с. ст. 124.
Юндилі шл. ст. 32.

Юрій-Болеслав, кн. гал.-волод.
ст. 226, 289.

Юрші ст. 14.

Юсинтичі, монаст. ст. 268.

Явнут Гедишинович кн. ст. 29.

Яворів, монаст. ст. 266.

Ягайло, в. кв. і король ст. 8, 9,
38, 39, 47, 48, 49, 50, 57,
63, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 92, 229, 395, 396, 397,
420, 428, 429, 430, 433, 445,
446, 449, 450, 451—2, 457,
458, 509—12, 513—18.

Ягольниця, монаст. ст. 267.

Ядвіга, кор. ст. 38, 39.

Язловець ст. 252, 308, 310, —
монаст. 269.

Якимовичі шл. ст. 15.

Яшниця с. ст. 146, 147, 187.

Януш мазовецький кн. ст. 39.

Ярослав м. ст. 40, 252, 263, 308,
315, 542.

Ярославів свиток ст. 458, 462—
—3, 470, 472.

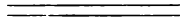
Ясенця, монаст. ст. 267.

Ясенські шл. ст. 32.

Яскманічі с. ст. 189, 192.

Ясногород, монаст. ст. 267.

Яцимир, с. ст. 178.

З М І С Т.

Передмова . . . . . с. V—VII.

I. Загальний погляд . . . . . с. 1—26.

Загальний характер еволюції XIV—XVI в. (с. 1), впливи польського права (с. 1—2), територіальні різниці (с. 2—3), переходовий характер впливів литовського права (с. 3). Староруська підстава литовського права (с. 4), консерватизм в політиці в кн. Литовського (с. 5). Впливи державної еволюції в князівства на його право; викорптування суспільности в інтересах воєнних (с. 6); децентралізація як перепона в цих впливах (с. 7); князі Гедиміновичі й їх відносини до в. князя (с. 8); упадок князівств (с. 9); гарантії провінціоніальних порядків — земські привілеї (с. 10); привілеї українських земель — підляські (с. 11), київські й волинські (с. 11—12); земська автономія в в. князівстві (с. 13), її практика на Україні (с. 14); розклад землі (с. 16) і земського устрою (с. 17), успіхи одностайности в устрою й праві (с. 18). Українські землі Польської корони: відмінність обставин (с. 19), часи „руського права“ (с. 20) і його упадок (с. 21), польонізація устрою й права (с. 21—2), змігання місцевої шляхти до зрівняння з польськими землями (с. 23), безхосенність земської автономії для українського елемента (с. 24), унослідження Руси (с. 25), сполщення західних провінцій і похід Польщі на схід (с. 26).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта с. 27—106.

Староруська суспільна схема (с. 27). Аристократія князівсько-панська (в в. кн. Литовській) (с. 27—8), „князі й пани“, їх прероґативи — право хоругов (с. 28), хоругвовні фамілії княжі (с. 29) й панські XVI в. (с. 30), маєткова вартість аристократії (с. 31). Волинь як земля князя — її аристократичні роди (с. 32), Побуже, Полісія і східня Україна (с. 33). Аристократизм в обсаді урядів (с. 34), ділчичність урядів (с. 45), аристократизм ради в князівства (с. 36). Судові привілеї аристократії (с. 37). Маґнатство в землях коронних (с. 38), надання на княжім праві (с. 39), князі-емігранти (с. 40).

Шляхецька верства в в. кн. Литовській: воєнна служба як її підстава (с. 41), практика земельних надань й її походження (с. 42), формування воєнно-служебної верстви (с. 43), переходи на боярську службу

а інших верств (с. 44), бояре путні (с. 45), слуги панцирні, замкові, ординські (с. 46). Проби обмеження боярської верстви — привілей 1387 р. (с. 47) і Городельський (с. 48), тенденції правительства і їх невдача (с. 49), зрівняння православних — привілей 1432 і 1434 р. (с. 49—50), формальне знесення городельських постанов в 1563 р. (с. 51). Брак критеріїв шляхецтва (с. 52). Розширення шляхецьких вільностей в прив. 1447 і пізніших (с. 53); постанови провінціальних привілеїв (с. 54), кодифікація шляхецьких прав в Л. Статуті (с. 55), шляхецький характер статутного права — першого й другого Статута (с. 56). Заходи коло обмеження шляхецької верстви — термінологія: бояре (с. 57), аємяне (с. 58), шляхта (с. 59); критерій надання шляхецтва (с. 59—60); критерій давности (с. 60), сортування боярства (с. 61); сформування шляхецької верстви (с. 62); польські впливи на сформування шляхецтва в в. кн. Литовськім (с. 63). Відміни литовського шляхецтва від коронного: служебність (с. 65), обмеження в правах володіння (с. 66) і еманципація шляхецького землеволодіння (с. 67) та знесення обмежень (с. 68); норювання воєнної служби (с. 69); інші обов'язки (с. 70); реформи середини XVI в. (с. 71), знесення прерогатив аристократії (с. 72).

Шляхта в українських землях Корони: сформування шляхецьких прав в Польщі XIII—XIV в. (с. 73), обов'язки шляхти в українських провінціях Польщі (с. 74), військова служба в наданнях Казимира (с. 75), джерело сих обов'язків (с. 76), застереження надань Володислава Опольського (с. 77), *jus feudale* (с. 78), надання Ягайла (с. 79), вставне володіння (с. 81), подібности з литовським володінням (с. 82). Змагання шляхти руських земель: до зрівняння з польськими землями (с. 83), привілей 1425 р. (с. 83—4), привілей Єдлиський (с. 85), надання польського права 1435 р. (с. 86), останки неповноправности шляхти (с. 87); шляхта белзька (с. 88).

Шляхта неповноправна (с. 91), дві категорії її (с. 92). Шляхта служебна в землях коронних (с. 93), звістки з Галичини про неї (с. 94), її змагання до повноправности (с. 95), конюші села Черемшини (с. 95—6). Служебна шляхта на Поділю — шляхта барська (с. 97), її обов'язки (с. 98), критерії її служебности (с. 97), шляхта хмельницька (с. 98). Неповноправна служебна шляхта в в. кн. Литовськім — оверуцька (с. 99), остерська й любецька (с. 100). Бояре і шляхта на землях панських — в в. кн. Литовськім: їх обов'язки (с. 101) і залежність (с. 102); в землях коронних: манства Ярославщини (с. 103), інші звістки (с. 104), шляхта шебрешинська й шаргородська (с. 105).

III. Селянство . . . . . с. 107—221.

Загальна еволюція селянських верств (с. 107). Зникання несвобідних (с. 108), останки їх в XVI в. в в. кн. Литовськім (с. 109), їх становище (с. 110), погляди права на них (с. 111), їх зникання в другій половині XVI в. (с. 112). Зникання невільництва в українських землях Корони — останки невільництва в XV в. (с. 113). Перехід останків невільників в тягле селянство (с. 114), ретроспективний погляд на сей процес в попереднім (с. 115). Спеціальні категорії несвобідних і півсвобідних: койманці (с. 116), закупи (с. 117), паралелі з економічно закріпощеними (с. 118).

Категорії селянства XV—XVI вв. (с. 119). Селяне данні (с. 119—20), їх термінологія (с. 120); данні селяне в київській переписи 1470 р. (с. 121), в Ратенському старостві на поч. XVI в. (с. 123) і на пинсько-волинським Полісю 1560-х рр. (с. 126), їх обов'язки (с. 127) й оцінка оподаткування (с. 129); пережитки старих порядків з інших країв (с. 130), відтворення старого оподаткування, XIV—XV вв. (с. 131), його еволюція (с. 132), зародки робіт (с. 133).

Селянство робітне — термінологія (с. 134), економічні категорії (с. 135), характеристика в уставі 1529 р. (с. 135—6), розвій панщини в в. кн. Литовських (с. 136) і в землях коронних (с. 137), зникання різниць між селянством даним і робітним (с. 138). Селяне служební — категорії їх (с. 139), слуги в Київщині (с. 140), на Полісю (с. 141), на Волині і в Галичині (с. 142). Становище слуг (с. 143), зв'язь з невільництвом (с. 144), спеціальні категорії: конюхи, ординці (с. 145), каланьики (с. 146), сотні (с. 147).

Обмеження особистих прав селян (с. 148). Виключення з загальної юрисдикції в в. кн. Литовських (с. 149), привилей 1447 р. (с. 149—50); наслідки німецького права в Польщі (с. 151); суд для селян королівських (с. 152). Обмеження маєткових прав — право на землю селян в Короні (с. 153), сліди толерування селянських прав на землю (с. 154); відбирання селянських ґрунтів (с. 155). Права селян на землю в в. кн. Литовських (с. 156), захитання селянських прав (с. 157), призначення їх в праві XV і поч. XVI в. (с. 158), право дідичення (с. 159), обмеження (с. 160) і заперечення селянських прав в середині XVI в. (с. 161). Зв'язь прав на землю з особистою свободою (с. 161—2). Обмеження переходів в Польщі (с. 162), практика переходів в Галичині XV в. (с. 163), ухвали Галицької землі (с. 165), красноставські постанови 1477 р. (с. 166); знесення права виходу в поч. XVI в. (с. 167); гультаї (с. 168). Практика в в. кн. Литовського (с. 169), селяне отчинні й похожі (с. 170), право виходу й його зникання (с. 171), причини закріпощення (с. 172), давність як критерій закріпощення (с. 173), статутне законодавство (с. 174). Загальний результат — безправність селянства (с. 175).

Панщина — її еволюція (с. 176). Землі коронні — панщина в селах німецького й волоського права (с. 177), 14-денна панщина (с. 178); панщина в селах „руського права“ (с. 179); нормування панщини — ухвали красноставські (с. 180) і підляські (с. 181), соймові ухвали торунсько-бидгощські (с. 183); дводенна норма в другій полов. XVI в. (с. 185); панщина в Галичині в середині й другій полов. XVI в. (с. 186), обтяження панщиною (с. 188), додаткові роботи (с. 190); чинші й данини (с. 191), їх розвій (с. 192), оподаткування в середині XVI в. в Галичині (с. 193). Консерватизм сіл волоського права (с. 194), обов'язки їх в середині й другій пол. XVI в. (с. 195). Ломання старих норм (с. 196), приклади з другої пол. XVI в. (с. 197). Селянські скарги на утиски (с. 198), безрадість правительства (с. 199), непослушність державців (с. 201). Панщина в східно-південній Галичині (с. 202) і на Поділю західній (с. 203) і східній (с. 204). Землі в в. кн. Литовського — проби нормувань в першій полов. XVI в. (с. 205); „устава на волоки“ (с. 206), її переведення в українських землях (с. 209); звістки з другої полов. XVI в. з королівщини (с. 211) і з приватних маєтностей — з Бе-

рестейщини (с. 212), Волини — села без повіри (с. 213) і села волочні (с. 214); волинська панщина в першій пол. XVII в. (с. 215). Київське Полісе (с. 216), Подніпрове (с. 217). Похід фільваркового господарства на схід (с. 218); оподаткування на Подніпров'ю й Побужу в першій пол. XVII в. (с. 219); опозиція селянства (с. 220).

IV. Міщанство. Духовенство . . . . с. 222—287.

Міщанство і його відокремленість (с. 223). Рецепція німецького міського права (с. 223), його початки за руської династії (с. 224), сліди в Володимирі й Львові (с. 225), привилей м. Сянока (с. 226); політична роль німецьких громад й їх протегування в Галичині (с. 228). Розповсюдження німецького права: його початки на Поділю, Побужу (с. 229) і Волини (с. 230), розповсюдження в XVI в. (с. 230—1). Взірці міської організації (с. 231). Міський імунітет (с. 232), наслідки виключення з загальної організації (с. 233), суперництво шляхти (с. 234), обмеження міщан в правах (с. 235), шляхотська конкуренція (с. 236). Упадок міщанства (с. 237). Уполідження Русинів (с. 238), обмеження в урядах (с. 239); типові приклади: Русини в Львові (с. 240), обмеження в горожанських правах (с. 241), скарги львівських Русинів (с. 242) і їх невдачі (с. 243), виключення від цехів (с. 244), релігійні причини того (с. 245). Русини в Камінці (с. 246), руська й вірменська юрисдикція (с. 247), брак рівноправності (с. 248). Польовізація міст (с. 249). Вірменські колонії (с. 251), їх статистика (с. 252), рущення Вірмен (с. 253), церковна унія й аполіщення Вірмен (с. 253—4). Жиди на Україні (с. 254), вигнання й поворот їх в XVI в. (с. 255), обмеження в правах (с. 256) і відокремлення Жидів (с. 257). Жиди опановують міське життя (с. 258), нарікання християн (с. 258—9); міста для Жидів закриті (с. 260).

Духовенство: Старі категорії церковних людей і віміна в них (с. 261). Чернці — численність монастирів в Галичині (с. 262), на Волини (с. 263), в Київщині (с. 264); фундування монастирів — монастирі панські (с. 265), міщанські (с. 266), чернечі (с. 267); монастирі ввістні нам доперва пізніше (с. 267—8); великість монастирів. Духовенство світське — численність його (с. 269), причини численности церков (с. 270), проби статистики (с. 271). Фундування парохій (с. 272). „Причет церковний“ (с. 273), фамілійний характер його (с. 274). Удержання клира (с. 275), дотації земельні (с. 276), хлібна данина (с. 277), імітація десятин (с. 277—8), інші доходи (с. 279). Оподаткування духовенства (с. 280), свободи духовенства й їх порушення (с. 281), панщина духовенства (с. 282), інші доходи з священників (с. 283), продаж парафій (с. 284). Дідичність духовенства (с. 285), її обмеження (с. 286), династії серед духовенства (с. 287).

V. Управа світська . . . . с. 289—384.

Останки староруської схеми (с. 288), система „колейних“ держав (с. 289—90); низша адміністрація (с. 291); перемини в староруській адміністраційній схемі (с. 291—2), упадок старих урядів (с. 293). Провінціоняльна адміністрація в. кн. Литовського до пол. XVI в. (с. 293), поділ на повіти українських земель (с. 294), намісники-старости (с. 295), їх господарство (с. 296) й публичні функції (с. 297), їх підручники

(с. 296 і 299—300); воєводи (с. 300—1); спеціальні урядники (с. 302). Адміністрація в землях коронних: еволюція провінційальної адміністрації в Польщі (с. 303), упадок старої адміністративної системи (с. 304) і формування старостинської адміністрації (с. 305); організація судова (с. 306).

Перенесення польської адміністраційної схеми на Русь — переході часи (с. 307), староруські уряди (с. 308) й їх упадок (с. 309), воєводський уряд і його занепад (с. 310), урядова мова (с. 311), управа старостинська (с. 311—2). Заведення польського устрою вповні, в 1435 р. (с. 313); землі й воєводства (с. 314), земства й ґродя (с. 315), староства судові й несудові (с. 316), їх повільне відріжнення на Україні (с. 317), розмноження староств не судових (с. 317—8) і ослаблення публичного характеру старостинського уряду (с. 318), застави староств (с. 319); шляхетська самоуправа (с. 320), уряди говорів (с. 321). Розвій парламентаризму в Польщі (с. 322) і участь в парламентарній устрою українських земель (с. 323), парламентарна практика XVI—XVII в. (с. 324). Реформи XVI в. (с. 325), судівництво (с. 327), заснування трибуналів (с. 328); справа військова (с. 328—9), оборона українських границь (с. 329); справа фінансова (с. 330), соймові податки (с. 331), „кварта“ (с. 332) і „кварцяне військо“ (с. 333), державний бюджет і військові видатки кінця XVI в. (с. 333—4), організація війська в XVI—XVII в. (с. 335), залежності в платах (с. 336) і військові конфедерації (с. 337), реформа 1717 р. (с. 338). Організація східних українських земель на польський взір (с. 338—9), організація воєводств (с. 339), поділ на повіти (с. 340), староства (с. 340—1), суд і право (с. 341—2).

Міська організація: вйтівство (с. 342), рада і лава (с. 343), різні категорії вйтівств — привілейовані вйти (с. 344), „інкорпорація“ вйтівств (с. 345), вйти виборні (с. 346). Типи міського устрою: ширша самоуправа — Львів (с. 347—8), міста з сильно розвиненою інференцією вйта — Кременець (с. 349), староста-вйт — Ковель (с. 350); ілюзоричність міщанської самоуправи (с. 351); міста приватні — Олика (с. 352). Судівництво: інстанції (с. 353), кодекси міського права (с. 354), німецьке право в практиці (с. 355).

Сільський устрій: Ріжні типи устрою (с. 356). Останки старої громадської організації (с. 357), волостний устрій (с. 358), розклад волостей (с. 359), копії суди (с. 360), останки волостної організації в XVI в. (с. 362), сільська громада (с. 363), функції самоуправи (с. 364), сільська старшина „руського права“ (с. 365), старці й тивуни (с. 366), отамани (с. 367), компетенції (с. 368), сільське судівництво (с. 369). Села німецького права: вйтівство (с. 370), судові гарантії й вищі суди (с. 371), скуля вйтівств (с. 372), слабкість самоуправи (с. 373). Села волоського права (с. 373—4), його початки (с. 374) і розвій (с. 375), форми фундації (с. 376), квязі (с. 377), крайники (с. 378), збори (с. 379—80). Мішанне типів сільського устрою (с. 380). Загальна віведляція — „устава на волоки“ (с. 381). Еволюція сільського устрою XVI—XVII вв. (с. 383); живучість громадської організації (с. 384).

VI. Організація церковна . . . . . с. 385—507.

Вага церковних відносин сих віків в національній житю (с. 385).

Єрархічні відносини.

Одність митрополії в серед. XIV в. і змагання до відокремлення — митроп. Теодорит (с. 386), кандидатура Романа (с. 387), відокремлення литовської митрополії (с. 388), суперництво Алексія й Романа в Києві (с. 389), смерть Романа (с. 390). Відновлення галицької митрополії — лист Казимира (с. 391), поставлення Антонія (с. 392), заходи Ольгерда, поставлення м. Кипріяна (с. 393), сполучення митрополій (с. 394), заходи Кипріяна коло митрополії галицької (с. 395), кандидатура Івана (с. 396), Кипріян переймає галицьку митрополію (с. 397). М. Фотій і його конфлікт з Витовтом (с. 398), вибір Гр. Цамблака (с. 399), його минувість (с. 400), відмова патріархату (с. 401), поставлення Цамблака (с. 402), Фотій переймає єпархії литовські й коронні (с. 403). М. Герасим (с. 403—4). Поставлення м. Ісидора (с. 404—5), його упадок (с. 405), постановлення м. Григорія (с. 406), опозиція Москви (с. 407), патріархат потверджує Григорія (с. 408), остаточний розділ митрополій (с. 409). Обсада митрополії в другій половині XV в., Місail (с. 409—10). Спиридон (с. 410), Симеон (с. 411), Іона (с. 412), Макарій (с. 413), Йосиф Болгаринович (с. 413—4). Обсада митрополії в XVI в. — Іона й Йосиф Солтан (с. 414), Йосиф і Макарій, продаж митрополії (с. 415), Сильвестр Велькевич й Іля-Іона Куча (с. 416), Онисифор Дівочка й Михайло Рогоза (с. 417). Ослаблення інгеренції патріархату в обсаді митрополії (с. 417—8), невдоволення з патріархату (с. 419), ослаблення участі патріархів в церковних справах Руси (с. 420), аріст інгеренції правительства (с. 421).

Становище православної церкви в Польсько-литовській державі.

Черелом з польською окупацією (с. 422), сформованне католицької церкви на Україні — біскупи *in partibus* (с. 423), становище Казимира (с. 424), плани латинізації православних катедр (с. 425), поворот в церковній політиці Казимира (с. 426), заходи Володислава Опольського й кор. Людовика (с. 427), буля *Debitum pastoralis* і фундація галицького арцибіскупства (с. 428), перенесення його до Львова (с. 429), біскупські катедри — перемишльська (с. 429—30), холмська й луцька (с. 430), подільська (с. 431). Упадок галицької митрополії (с. 432), претензії до неї лат. арцибіскупів (с. 433), спір за галицьке намісництво — поставлення Гдашицького (с. 434), заходи галицької суспільности в интересах єпархії (с. 436), вибір Макарія Тучапського (с. 437) і заходи коло його затвердження (с. 438), відновлення єпископії (с. 439—40), претензії арцибіскупа (с. 439). Обмеження православної віри в коронних землях (с. 442), обмеження культу (с. 443), справа заборони православних перков (с. 444), обмеження в горожанських правах (с. 446); брак привилеїв для православних (с. 447); привилеї для православної єрархії (с. 448). Православна церква в кн. Литовським: відносини великих (с. 449) і місцевих князів (с. 449—50); законодатні обмеження прав православних (с. 451), привилеї рівноправности 1432 і 1434 р. (с. 452), принцип недопускання Русинів до урядів (с. 453), потвердження його в XVI в. (с. 454), формальне зрівняння православних 1563 р. (с. 455). Становище правительства в князівства супроти правосл. церкви (с. 456), брак рівного трактовання з католицькою (с. 457); привилеї для владиків (с. 458).

Внутрішня організація православної церкви.

Митрополії (с. 459) й єпархії (с. 460). Упадок влади митрополита — номінація єпископів (с. 461), брак карності їх супроти митрополита (с. 462), брак ексекутиви (с. 463), безрадність супроти світської влади (с. 464). Єпископські собори (с. 465), постанови 1509 р. (с. 466); безсильність соборних постанов (с. 467). Єпископська управа — головні компетенції церковні (с. 468), конкуренція єпископ. влади й патронату (с. 469), моральна цензура (с. 470) і духовний суд (с. 471), конкуренція світських властей з духовним судом (с. 472), брак ексекутиви (с. 473). Кринос — його склад і компетенції (с. 474); намісники (с. 475), урядники єпископської управи (с. 476). Порядок ставлення священників (с. 477); оплати з священників (с. 478). Устрій монастирський — самоуправа (с. 479), община (с. 480). Матеріальне забезпечення, маєтності (с. 481). Патронат (с. 482), його трактування як джерела доходів (с. 483), доходи з патронату — інтеркалярії (с. 484), чолобиття (с. 485), розхапування церковних маєтностей патронами (с. 486), привласнення до патронату й його оправдування (с. 487). Неканонічне трактування правосл. церковних урядів правительством (с. 488), ексектативи (с. 489), конфлікти номінатів (с. 490), війни за катедру луцьку й архимандрію жидичинську (с. 491), розхапування маєтків владиками (с. 492). Рострій православної церкви в 2-ій полов. XVI віку (с. 493), впливи часу — образ рострою католицької церкви в Польщі в пол. XVI в. (с. 494), характеристики правосл. церкви кінця XVI в. (с. 496), інвективи Івана з Вишні (с. 497), деморалізація єпископату (с. 498), розхапування маєтків (с. 499), оружні наїзди (с. 450), насильства (с. 451), характеристика церкви в реляції львів. братства (с. 452), непорядки в перемишльській і львівській дієцезії (с. 453), упадок низшого духовенства (с. 454). Проби реформ зі сторони суспільности (с. 455), союз з патріархатом (с. 456); невдоволення владиків і плян унії (с. 457).

VII. Утворення уніятської церкви . . . с. 508—618.

Проби унії в XIV—XV вв.

Заходи пап коло прилучення руської церкви (с. 508). Перші пляни унії в Польсько-литовській державі (с. 509), конференція Ягайла з Кипріяном і проект злуки церков 1396 р. (с. 510), опозиція патріархату (с. 511). Поставлення Цамблака в зв'язку з плянами унії (с. 512), подорож Цамблака на Констанцький собор (с. 513), його привіт собору (с. 514) і промова в справі унії (с. 515), непорішення справи (с. 516), надії Ягайла (с. 517). Перерив в справі унії й маніфестації Святирайла (с. 518), лист Герасима (с. 519). Візантійські пляни унії й м. Ісидор (с. 519—20), Ферарсько-флорентийський собор (с. 520) і флорентийська унія (с. 521), обіжник Ісидора (с. 522), неприхильність правительствених і клерикальних кругів в Польщі й Литві (с. 523), вдержливість руських кругів (с. 524), ігнорування унії (с. 525), становище Москви, арештування й утеча Ісидора (с. 526), вигляд його в дієцезії (с. 526—7), опоянція унії на Україні й Білорусі (с. 527—8), упадок флорентийської унії — м. Григорій (с. 529) і його піддання патріархатові (с. 530) Трудне становище супроти правительства й дробні устави modus vivendi з патріархатом і курією (с. 531), Місаїл і його

посольство (с. 532), його мотиви (с. 533), брак співчуття у духовенства сим заходам (с. 534). Заходи м. Йосифа Болгариновича (с. 535), кореспонденція в патріархом (с. 536) і посольство до папи (с. 537), лист м. Йосифа і відповідь папи (с. 538). Перерив в заходах коло унії (с. 539).

Переведення унії й відлучення уніятської церкви.

Відродження католицької церкви Польщі (с. 540). Прихильні обставини для унії й відродження свої ідеї (с. 541), пропаганда унії — Гербест (с. 541—2), Скарга (с. 543), Посевіно й Болонето (с. 544), зносини з кн. Острозькими (с. 545), нагінки на православну церкву (с. 546) і вагання серед православних (с. 547), плян унії в формі злуки церков (с. 548). Зародження пляну унії серед владиків (с. 549), прикрити від грецької єрархії (с. 550), приїзд Єремії (с. 550—1), його розпорядження в брацькій справі (с. 552), скинення митрополита (с. 553), виключення двоженців (с. 554), іменовання єкзарха (с. 556), відкликання грамот (с. 556), розпорядження на від'їзд (с. 557), невдоволення владиків з розпоряджень Єремії (с. 558), фальсифікати Діонісія (с. 558—9), замішання чинени грецькими єрархами (с. 560), владика рішають ся учти в під власти патріарха (с. 561). Перші стадії конспірації владиків (с. 562), Балабан ініціатором (с. 562—3), з'їзд в Белзі (с. 564), синод в Берестю (с. 565), декларація унії 1590 р. (с. 566), дезінтерати владиків (с. 567) і їх мотиви (с. 568), проволоки Терлецького (с. 569), предложене декларації королеви (с. 570) і його відповідь (с. 571). Переміни в єпископаті — Копистенський (с. 571—2), клятва на грамоти митрополита (с. 572—3), Потій владикою (с. 574). Публична заява Терлецького про унію (с. 574—5), з'їзд в Сокалі (с. 575), декларація (с. 576) і артикули унії 1594 р. (с. 577). Переговори з митрополитом (с. 578) і приступлення його до унії (с. 579). Львівський синод, в січні 1595 р. (с. 580). Опозиція унії — кн. Острозький (с. 581), виходи Потія коло нього (с. 582), справа собору (с. 583).

Неясности в останніх стадіях переведення унії (с. 584), акти унії 1594—5 р. і підписи владиків (с. 585), конференція з католицьким духовенством в Кракові (с. 586), остання редакція артикулів унії (с. 587), апробата їх у Кракові (с. 589), лист короля до кн. Острозького (с. 590), опозиція Острозького (с. 591), відступлення від унії Балабана й Копистенського (с. 592), окружник Острозького (с. 593) і посольство на торунський з'їзд (с. 594), занепокоєння на дворі (с. 595) і конференції в справі унії (с. 596), вислання владиків до Риму (с. 597). Потій і Терлецький в Римі (с. 597—8), публична авдієнція 24 грудня (с. 599), поворот владиків і папські листи в справі унії (с. 600). Агітація православних против унії (с. 601), протести їх на соймі 1596 р. (с. 602), брак помочи їм в патріархату (с. 603), протосікел Никифор і приїзд його на Русь (с. 604—5). Розписання собору (с. 605). З'їзд в Берестю (с. 606), сформовання православного собору (с. 607), переговори його з уніятани (с. 608) й утворення двох осібних соборів (с. 609), діяльність православного собору (с. 610) й його акти (с. 611), проголошення унії уніятським собором (с. 612) і протести православних (с. 613), контроверсія про правосильність соборів (с. 614), вакиди католиків і уніятів православному соборови і його канонічне оправдання (с. 615). За-

ходи православних коло знесення уніятської єрархії (с. 616), становище короля (с. 617), відновлення православної єрархії й розділ церкви православної й уніятської (с. 618).

Примітки	с. 619—661.
1. Студіювання права в. кн. Литовського і його література . . .	619
2. Теорії феодалізма в. кн. Литовського	631
3. Студії над суспільно-політичним устроєм українсько-руських вешель Польщі й його література	634
4. Дата привилея в. кн. Казимира	642
5. Табеля оподаткування пинських дворич перед поміром . . .	643
6. Категорії селян і їх термінологія в київській описи 1470-х рр.	646
7. Джерела і література історії міст	648
8. Література жидівської колонізації	651
9. Література про українське духовенство	653
10. Церковний устрій і відносини XIV—XVI вв.	654
11. Церковна унія	657
Похибки	с. 662
Показчик імен і річей	с. 663—678
Зміст	с. 679—687

